

VEDA
Vydavateľstvo
Slovenskej
akadémie
vied

Slovenská akadémia vied
JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

Recenzent

PhDr. VIKTOR KRUPA, DrSc.

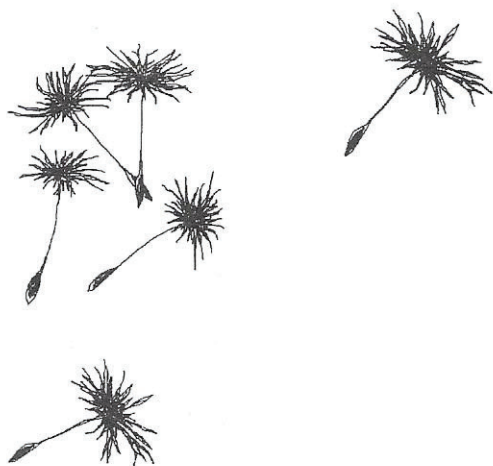
Človek a jeho jazyk

1. Jazyk ako fenomén kultúry

Na počesť profesora Jána Horeckého

Editorka

KLÁRA BUZÁSSYOVÁ

VEDA

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2000

Autori: Vincent Blanár, Ján Bosák, Klára Buzássyová (editorka), Pavel Cmorej, Světlá Čmejrková, Juraj Dolník, Ladislav Drozdík, Miroslav Dudok, Ľubomír Ďurovič, Adriana Ferenčíková, Štefan Franko, Ján Findra, Juraj Furdík, Anton Habovštiak, Eva Hajičová, Jana Hoffmannová, Jozef Jacko, Alexandra Jarošová, Milan Jelínek, Ján Kačala, Péter Király, Jana Klímová, Jan Kořenský, Jiří Kraus, Marie Krčmová, Ema Krošláková, Viktor Krupa, Olga Martincová, Ivan Masár, Jiří Mezulánik, Halina Mieczkowska, Jozef Mistrik, Jozef Mlacek, Gustáv Moško, Olga Müllerová, Míra Nábělková, Galina P. Neščimenko, Pavol Odaloš, Slavomír Ondrejovič, Jarmila Panevová, Matej Považaj, Anna Rácová, Ivor Ripka, František Ruščák, Ján Sabol, Oľga Sabolová, Petr Sgall, Jan Skácel, Jana Skladaná, Daniela Slančová, Lev N. Smirnov, Miloslava Sokolová, James Sutherland-Smith, František Šimon, Pavol Štekauer, Jozef Viceník, Jana Wachtarczyková, Pavol Žigo

Zborník je jedným z výstupov vedeckých projektov: Prevzaté slová v súčasnej slovenčine č. 2/6082/99 (J. Bosák), Vývinové tendencie v kvantite v súčasnej spisovnej slovenčine, jazyková kultúra a odborná terminológia č. 2/6078/00 (M. Považaj), Slovník slovenských nárečí č. 2/6079/99 (A. Ferenčíková), Slovník súčasného slovenského jazyka č. 2/6082/00 (K. Buzássyová, A. Jarošová) čiastočne financovaných Vedeckou grantovou agentúrou Ministerstva školstva Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied VEGA.

Štúdia J. Panevovej a J. Klímovej (Praha) bola vypracovaná v rámci projektu GAČR KP 405/96/K214; štúdia E. Hajičovej (Praha) bola vypracovaná v rámci projektu GAČR 405/96/K214; štúdia P. Sgalla (Praha) v rámci projektov 405/ 96/K214 a MSMTCR VS 96151; štúdia J. Krausa (Praha) bola vypracovaná v rámci projektu „Czech and Slovak Oral Speech in the 90's“ 186/98 podporovaného nadáciou Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation.

Súbor štúdií na počesť profesora Jána Horeckého je zároveň zborníkom príspevkov z konferencie *Jazyk a Kultúra* (Smolenice 13. – 14. 03. 2000), ktorú organizačne pripravil Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied, v spolupráci so Slovenskou jazykovednou spoločnosťou pri SAV a v spolupráci s Ministerstvom kultúry Slovenskej republiky a s jeho finančným príspevom.

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, 2000

ISBN 80-224-0641-4

Zborník štúdií
Človek a jeho jazyk I.
pripisujú
prof. PhDr. Jánovi Horeckému, DrSc.,
k osemdesiatym narodeninám
kolegovia a priatelia

OBSAH

Úvod. Jazykovedné dielo Jána Horeckého	9
I. Jazyk – etnicita – kultúra	
Viktor Krupa: Čo je v jazyku exotické?.....	15
Marie Krčmová: Jazyk spojujúci.....	23
Jana Skladaná: Ján Horecký ako klasický filológ.....	31
Ivor Ripka: Jazyk, kultúra, identita a fenomén tradície.....	39
Anna Rácová: Rómske základy ako zdroj neologizácie v slovenskej karpatskej rómčine	45
Pavol Štekauer – Štefan Franko – Daniela Slančová – James Sutherland-Smith: Komparatívny výskum prenosu zvieracích pomenovaní na ľudí	52
II. Sociálne determinanty spisovného a národného jazyka – sociolingvistické aspekty komunikácie	
Vincent Blanár: Ku kritériám periodizácie dejín spisovnej slovenčiny.....	71
Галина П. Нецименко: Проблема функциональной дифференциации этничес- кого языка и ее значимость для решения актуальных социолингвистичес- ких вопросов	81
František Ruščák: Štandardná komunikácia ako reflexia súčasnej jazykovej komu- nikácie.....	98
Jana Hoffmannová – Olga Müllerová: O českém míšení	102
Ladislav Drozdík: Prestížna orálna arabčina v štrukturálnej klasifikácii.....	112
Světlá Čmejrková: Mediální dialog: model a skutečnost	124
Milan Jelínek: O Hattalově Brusu jazyka českého	141
Jan Skácel: Vyjednávací diskurz jako pragmatický problém.....	152
Jiří Mezulánik: Podmínky úspěšné komunikace z hlediska pragmatiky	161
Pavol Odaloš: Základná charakteristika politickej komunikácie na Slovensku	173
III. Semiotika – systém/štruktúra – gramatika – sémantika	
Pavel Cmorej: Čo označujú jazykové znaky?.....	183
Juraj Dolník: Inferencia, prototypová perspektíva a jazykový systém	194
Jiří Kraus: K lingvistickým a filozofickým předpokladům argumentace textu	204
Jozef Viceník: Exaktnosť, logika a jazykoveda (vybrané aspekty a problémy)	215
Pavol Žigo: Na margo analógie v jazyku.....	223
Jana Wacharczyková: Atraktory a princípy atraktivity v jazyku	231
Petr Sgall: Od významové stavby k formálnej sémantice	244
Jan Kořenský: Procesuální gramatika a linearita textu	251

Eva Hajičová: <i>Mysteries of Order</i>	260
Slavomír Ondrejovič: K otázke dominanty vety	269
Jozef Mistrík: K systemizácii štýlov v jazykovednej štylistike	275
Ján Findra: Štýl ako základný pojem štylistiky	280
Jozef Mlacek: Princípy aktualizovania frazém	286
Jarmila Panevová, Jana Klímová: Deminutivní substantiva v Českém národním korpusu a možnosti jejich automatického zpracování	296
Ema Krošláková: Variantnosť a štruktúrno-sémantické modely v diele J. I. Bajzu ..	307
Ján Sabol: Rytmická stavba reči	319

IV. Slovtvorba – morfematika – morfológia

Juraj Furdík: Vývin názorov Jána Horeckého na slovtvorbu.....	331
Ján Bosák: Morfematické reminiscencie	339
Ľubomír Ďurovič: Vágnosť ako zadanie? (O slovenských vzťahových adjektívach a slovenskej NP)	348
Halina Mieczkowska: Odrzeczownikowe przymiotniki relacyjne w języku słowackim i polskim	358
Pavol Štekauer: Ako je to vlastne so spätným tvorením pomenovaní v angličtine?	367
Ján Kačala: Zloženiny s pôvodným činným prítomným prídastím	375
Olga Martinová: Derivatívnosť u nových víceslovných pojmenovaní.....	382
Matěj Považaj: Tvorenie obyvateľských mien od miestnych názvov	388
Miroslav Dudok: Lexikálne mikrosystémy v slovenčine, srbcine a chorvátčine (Aplikácia modelu Jána Horeckého)	397
Лев Смирнов: К синхронно-сопоставительному анализу способов глагольного действия в славянских языках	402
Adriana Ferenčíková: Pohľad na slovo <i>bor</i> a jeho deriváty z územného aspektu	410
Miloslava Sokolová: Alternácie v spisovnej slovenčine.....	417
Jozef Jacko: Vývinové tendencie flexie vlastných podstatných mien mužského rodu .	445
Péter Király: O priezvisku <i>Melich</i>	451
Anton Habovštiak: Jazykový zemepis a germanizmy v slovenských nárečiach	458
Mira Nábělková: Krkoška mámivá – kdeže si žije?	465

V. Aktuálne problémy terminológie a terminografie

Ivan Masár: Praktickosť slovenskej teórie terminológie	477
Alexandra Jarošová: Viacslovný termín a lexikalizované spojenie	481
František Šimon: Ku Galenovej anatomickej terminológii	494
Oľga Sabolová: Z terminologických otázok výskumu kompozície umeleckej prózy	500
Gustáv Moško: Komplexný vetný člen.....	504
Klára Buzássyová: Odborná lexika vo všeobecnom výkladovom slovníku národného jazyka	509

ÚVOD. JAZYKOVEDNÉ DIELO JÁNA HORECKÉHO

Profesor Ján Horecký, DrSc., ktorého vzácné životné jubileum – osemdesiat rokov – si jazykovedná obec pripomína, je v slovenskej jazykovede jedinečnou osobnosťou. Vyníma sa medzi ostatnými poprednými lingvistami ako šírkou a hĺbkou vedeckého záberu, počtom jazykovedných disciplín, ktorým vtlačil pečať svojimi dielami, tak aj počtom pokolení jazykovedcov, rovesníkov i niekoľkých generácií mladších, ešte mladších aj najmladších adeptov jazykovedy, ktorí mali to šťastie, že mohli pracovať s ním alebo aspoň blízko neho a ktorým je a bol kolegom, učiteľom, inšpirátorom, školiteľom, aj (a to veľmi často) neformálnym poskytovateľom dobrých rád, poučení i povzbudení.

Pri predchádzajúcich okrúhlych jubileách už hodnotitelia svorne ocenili Horeckého schopnosť prenikať do hĺbky teoretických problémov i jeho priekopnícke iniciovanie nových smerov a tém slovenskej jazykovedy. S ohľadnutím späť môžeme povedať, že niekedy to bolo v súlade s trendmi v svetovej jazykovede, ale často prosto preto, lebo to vyžadoval vývin domáceho jazykovedného myslenia, potreba otvoriť skúmanie oblastí, ktorá zatiaľ bola nepovšimnutá.

Pre vedeckú prácu získal Ján Horecký solidne základy štúdiom slovenského a latinského jazyka na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského (v r. 1939 – 1944). Aj v prípade profesora Horeckého sa jasne potvrdilo, že znalosť klasických jazykov významne prispieva k vytvoreniu dobrého fundamentu na jazykovedné bádanie. Prvým zamestnaním Jána Horeckého ešte pred skončením vysokoškolského štúdia bolo v r. 1943 miesto vo vtedajšom práve založenom Jazykovednom ústave Slovenskej akadémie vied a umení. Tomuto pracovisku ostal verný až do odchodu do dôchodku v r. 1990. Popri práci v Jazykovednom ústave dlhé roky prednášal na viacerých vysokých školách, najmä na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove.

Ján Horecký začal vedecky pracovať štúdiami z klasickej filológie. Už jeho prvej knižnej práci *Fonológia latinčiny* (1949) sa dostalo aj medzinárodného uznania. Nepochybne tu zohral významnú úlohu fakt, že autor uplatnil štrukturalistickú metódu na oblasť, kde sa dovtedy pracovalo inými metódami. Dieľo oslovilo nielen klasických filológov, ale aj širšiu lingvistickú obec. Profesor Horecký je priekopníkom moderného terminologického bádania na Slovensku,

pričom treba oceniť to, že teoretické poznatky vždy úspešne aplikoval v praktickej terminologickej činnosti. Z veľmi intenzívnej, efektívnej spolupráce malého terminologického oddelenia (ktoré v 50. rokoch viedol) s radom terminologických komisii vzniklo za krátky čas vyše dvadsaťpäť terminologických slovníkov rozličných vedných odborov. Profesor Horecký ako jazykovedný expert získal z tejto práce cenné podnety na teoretické zovšeobecnenia. Pripomeňme monografiu *Základy slovenskej terminológie* (1956; jeho kandidátska dizertácia), ale aj početné závažné štúdie o vzťahu pojmu a termínu, o logickom spektre pojmu ako podklade definičných vlastností termínu a mnohé iné, ktoré v inojazyčných prekladoch vyšli aj v zahraničných periodikách. Zaistili profesorovi Horeckému pozíciu špičkového odborníka číslo jeden v bývalom Česko-Slovensku a nejedno pozvanie do zahraničia prednášať o slovenskej, resp. česko-slovenskej terminologickej teórii a zásadách štandardizácie termínov.

Profesor Horecký je na Slovensku aj zakladateľom a priekopníkom modernej chápanej náuky o tvorení slov. Už v *Slovotvornej sústave slovenčiny* (1959) sa vyjadril ku všetkým kľúčovým problémom teórie tvorenia slov. Nadväzujúce riešenia nachádzame potom v sérii časopiseckých štúdií zo 70. rokov aj v neskôr publikovanej syntetickej práci (*Semantics of Derived Words*, 1994). Autor v nich modeluje formálnu a sémantickú štruktúru odvodených slov z rozličných aspektov a s využitím viacerých metód (generatívny model, sústava sémantických príznakov prísudzovaných odvodeným slovám v rámci vymedzeného slovotvorného priestoru a i.). Inšpiratívne pôsobí v našej jazykovede aj monografia *Morfematická štruktúra slovenčiny* (1964; Horeckého doktorská dizertácia). Je objavná využitím teórie grafov i spôsobom definovania rozličných typov morfému. Nie náhodou sa k tejto práci hlásia aj autori nedávno vydaného *Morfematického slovníka slovenčiny* (1999). Keďže tvorenie slov zaraďuje jubilanť do slovnej zásoby, je pochopiteľné, že významné miesto v jeho vedeckej aktivite má i skúmanie organizujúcich princípov slovnej zásoby, analýza lexikálnych jednotiek zo semiotického, i všeobecnolingvistického hľadiska, ktorá vyústila do originálnej teórie pomenovania, nominácie. Je predstavená ako úvodná kapitola kolektívnej monografie *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989), a v rade čiastkových štúdií o vzťahu pomenovania k objektívnej realite, o typoch priamej nominácie a nominácie, ktorú Horecký nazval analogickou, o vzťahu onomaziologickej a onomatologickej štruktúry pomenovaní. Inšpirácia koncepciami iných autorov slúži J. Horeckému vždy iba ako stimul na vypracovanie vlastnej, alternatívnej koncepcie.

Ak pripomíname priekopnícku úlohu profesora Horeckého ako tvorcu matematickej jazykovedy na Slovensku (*Úvod do matematickej jazykovedy*, 1969;

viacero štúdií o modeloch a modelovaní v jazykovede), máme na mysli aj jeho spoluprácu na tomto poli s českými kolegami. Práve oni môžu najlepšie oceňiť i zásluhy profesora Horeckého, ktoré má ako zaštitovateľ tohto odboru proti tým, ktorí kládli takmer dvadsať rokov rozvíjaniu, najmä algebraickej lingvistiky v bývalej ČSSR umelé prekážky.

Mimoriadne významná je úloha profesora Horeckého v rozvíjaní teoretického a metodologického výskumu na Slovensku. Prekročil nielen hranice slovakistiky smerom k všeobecnej jazykovede, ale aj hranice jazykovedy ako takej. Profesúru získal v odbore všeobecná jazykoveda (práve tento odbor aj najsystematickejšie prednášal vysokoškólakom). Už roky úspešne slúžia Horeckého vysokoškolské učebnice *Základy jazykovedy* (1978) a *Vývin a teória jazyka* (1983). Poznatkami o systémoch, o fungovaní jazykového systému v komunikácii, o znaku a znakovosti, o vzťahu semiotiky a sémantiky, o vzťahu jazyka a vedomia, jazyka a spoločnosti, o systéme verbálneho správania, o význame systému konceptualizátorov pre umelú inteligenciu atď. profesor Horecký dostáva lingvistiku opäť do interdisciplinárneho a kooperatívneho postavenia s inými spoločenskovednými disciplínami. Jeho práce so záujmom čítajú aj filozofi, logici, matematici, literárni vedci a i.

Profesor Horecký je tvorcom novej teórie spisovného jazyka. Novú stratifikáciu slovenčiny ako národného jazyka predstavil po prvý raz na vedeckej konferencii v r. 1977 (porov. zb. *Z teórie spisovného jazyka*, 1979). Pokúsil sa v nej vystihnúť slovenskú jazykovú situáciu diferencovanejšie, so zreteľom na reálny stav používania slovenčiny v komunikácii. Horeckého stratifikačná teória je kompatibilná s tým, čo modifikovane v závislosti od konkrétnej komunikačnej situácie v tom ktorom jazyku zisťujú aj iní bádatelia v tejto oblasti. Súčasťou Horeckého teórie spisovného jazyka sú jeho názory týkajúce sa teórie jazykovej kultúry a takmer nevyčísliteľný počet väčších či menších príspevkov šíriacich jazykovú kultúru v praxi a popularizujúcich jazykovedné poznatky prostredníctvom rozličných médií v širokej kultúrnej verejnosti. K nim môžeme priradiť aj popularizačné knihy (*Spoločnosť a jazyk*, 1982; *Slovenčina v našom živote* 1988) aj knižku *O jazyku a štýle. Slovenčina kriticky a prakticky* (2000), ktorú dostávame do rúk práve teraz z príležitosti konania tejto konferencie. V rámci tohto okruhu jubilantovej aktivity možno spomenúť aj početné štúdie a články štylistického zamerania (analýzy textov viacerých žánrov, charakteristiky argumentačného textu, typológiu rečníckeho štýlu, príspevky určené žurnalistom).

Možno sa niekomu zdá, že tematika našej konferencie na počesť jubilujúceho profesora Jána Horeckého je zastrešená priveľmi všeobecne: Jazyk a kultúra.

Takto formulovaná tematika však vo vzťahu k jubilantovi je celkom namieste. Dokazujú to najmä jeho štúdie komparatívnej povahy venované štruktúrnym a motivačným zhodám a rozdielom v lexikálnych jednotkách jazykov. Tieto javy J. Horecký identifikuje práve v širokom kultúrnom rámci. Zhodné motivácie českých a nemeckých pomenovaní a oproti nim odlišné, ale vzájomne motivačne paralelné slovenské a maďarské pomenovania interpretuje ako dôsledok rozdielov v právnych a administratívnych systémoch v bývalej Rakúsko-uhorskej monarchii po vzniku dualizmu.

Vedecké dielo profesora Jána Horeckého je priveľmi rozsiahle, aby sme ho mohli zhodnotiť v stručnom príspevku vyčerpávajúco.

Preto už iba heslovito pripomeňme závažnosť a podnetnosť jeho sociolinguvistických prác, syntaktických a fonologických príspevkov; riešení pravopisnej a transkripčnej problematiky či zasvätené príspevky o internacionalizmoch preberaných do slovenčiny cez prostredníctvom angličtiny. Užitočné, plodné, no najmä vždy v súlade s vedeckou etikou sú Horeckého polemické vystúpenia v sporoch s inými jazykovedcami o vedeckú pravdu. Nedosiahnuteľným vzorom je profesor Horecký svojou osobnou kultúrou, schopnosťou koncízne, presne, pôsobivo a argumentačne presvedčivo tlmočiť svoje myšlienky, ako aj schopnosťou podávať jasne a ústretovo aj veľmi náročnú tematiku.

Za toto všetko, ale aj dlhoročnú neúnavnú vedecko-organizačnú prácu v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV, v Slovenskej jazykovednej spoločnosti, vo vedeckých radách vysokých škôl, v odborných a obhajobných komisiách, za vysoko kvalifikovanú reprezentáciu našej jazykovedy na medzinárodných fórach, či už na kongresoch a sympóziách alebo v medzinárodných komisiách a komitétach – patrí jubilujúcemu profesorovi Jánovi Horeckému vďaka. Slovenská jazykoveda však profesorovi Horeckému nepochybne najväčšmi vďačí za početný zástup jazykovedcov, ktorých priamo alebo nepriamo vychoval.

Želáme jubilujúcemu profesorovi ďalšie tvorivé sily a životnú pohodu. Nám všetkým jeho spolupracovníkom, priateľom, bývalým kolegom žičíme, aby profesor Horecký bol ešte dlho prítomný medzi nami nielen svojím vedeckým dielom, ale aj nasledovaniahodnými osobnými vlastnosťami. Ad multos felicissimosque annos!

Klára Buzássyová

I. JAZYK – ETNICITA – KULTÚRA

ČO JE V JAZYKU EXOTICKÉ?

Viktor Krupa (Bratislava)

Z laického spontánneho hľadiska je exotické to, čo upúta pozorovateľa svojou nezvyčajnosťou. Je preto pochopiteľné, že v mladom veku príťažlivosť exotiky usmerňuje poznávacie záujmy. Exotizmus nie je všadeprítomný ani nejestvuje objektívne, nezávisle od subjektu ako pozorovateľa. Zjavuje sa tam, kde príslušníci jedného ľudského spoločenstva prichádzajú do styku s členmi iných, odlišných spoločenstiev, lebo iba porovnávaním môže človek dospieť k záveru, čo je všedné na jednej strane a čo nezvyčajné, teda exotické na druhej strane. V období, keď sa formoval vedecký výskum jazykov, predpokladala sa existencia „primitívnych“ jazykov, takých jazykov, ktorých štruktúra by sa principiálne líšila od štruktúry jazykov pokladaných za „moderné“. „Primitívne“ jazyky sa nikdy nepodarilo a nepodariť objaviť. Všeobecne sa usudzuje, že moderný ľudský jazyk (ktorého vznik zrejme súvisí s príchodom človeka *Homo sapiens sapiens* na scénu) sa sformoval pred 100 000 rokmi, ak zastávame polygenetickú hypotézu, prípadne až pred 150 000 rokmi, ak sa prikláňame k teórii o monogenéze (porov. Nicholsová, 1998, s. 165). Keď sa okruh živých jazykov ako predmetu lingvistiky začal rozširovať za hranice Európy, niektorí jazykovedci začali pátrať po exotických jazykoch, ktoré sa zväčša stotožňovali s jazykmi „prírodných“ národov či kmeňov.

Nesporne sa tu núka spojitosť s teóriou jazykovej relativity, toľko ráz ospevovanej a zavrhovanej v kruhoch jazykovedy i antropológie. Jej pôvodca Benjamin Lee Whorf sa pokúsil definovať typ jazyka, ktorému dal názov **Standard Average European**, v skratke SAE (Whorf, 1956). V rovine konkrétnych jazykov sa tento typ manifestuje napríklad v angličtine, nemčine, francúzštine alebo hoci aj v slovenčine. Stojí za ním istá pomerne ustálená konfigurácia systémových vlastností fonologických, gramatických i lexikálnych, ktorá v mnohých prípadoch umožňuje takmer bez väčších ťažkostí prekladať v rámci tejto triedy z jedného jazyka do druhého bez toho, že by sme sa hlbšie zamýšľali nad rozdielnosťami kultúrneho či ekologického charakteru. Rozdielnosti medzi jazykmi patriacimi do SAE sú relatívne malé, ľahko preklenuteľné a korešpondencie medzi nimi sa dajú ustanoviť pomerne hladko.

Podstatnou súčasťou exotizmu býva i vzdialenosť daného javu od pozorovateľa, presnejšie jeho relatívna nedostupnosť či námaha vynakladaná na preniknutie do podstaty istého nezvyčajného javu a s ňou súvisiaca mysterióznosť. A práve táto odľahlosť (nielen v priestore, ale i v čase) láka vedcov, ktorí dúfajú, že primerane vzdialenosti vzrastajú aj odlišnosti a pribúda svojrázu. Pravda, stáva sa, že domnelá exotika sa pri pohľade zblízka mení na odhalenú fatamorgánu. Takýto dojem utkvie človeku v pamäti napríklad vtedy, keď sa zoznámi s polynézskymi jazykmi, aspoň zo syntaktického hľadiska.

Antropológ Ron Keesing upozorňuje na úskalia exotizmu pri výskume vzdialených kultúr. Cieľom antropológov je objaviť a popísať čo najviac odlišných až svojráznych kultúr a ak zvážime, že kyvadlo sa od eurocentrizmu priklonilo väčšmi na stranu výrazného kultúrneho relativizmu, neprekvapuje úsilie niektorých bádateľov podceňovať to, čo je univerzálne. Pritom prílišné zdôrazňovanie odlišností vlastne ohrozuje základy nášho poznávania. Keby sa napríklad niekto zaoberal priestorovou terminológiou stredoamerických indiánskych jazykov, hravo by mohol dospieť k záveru o jej bizarnosti vzhľadom na to, že modelom pre vznik viacerých takýchto termínov bolo zrejme ľudské telo. Stačí však poobzerať sa po iných, s Mexikom vôbec nesúvisiacich kultúrach či jazykoch, a zistíme, že podobný princíp sa uplatňuje napríklad v starovekých jazykoch Blízkeho východu, v Oceánii, ale aj inde. Je to jeden z prejavov kognitívneho postupu od bližšieho k vzdialenejšiemu, od známejšieho k menej známemu, pričom variabilita súvisí do značnej miery s náhodnými okolnosťami zodpovednými za motiváciu (ktorá je vždy viazaná na daný mimojazykový kontext) v procese utvárania takýchto termínov a pritom netreba zabúdať ani na ďalší faktor – na prípustnosť, ba bežný výskyt plurality vyjadrovania vnútri každého jazyka. Úžas nad exotikou rozmanitosti nevyhnutne ustupuje úžasu nad jednotou v mnohosti. Kým variabilita motivácie súvisí s konkrétnymi okolnosťami, za ktorých prichádza ku vzniku nového pomenovania a práve z tohto dôvodu rozdielne výsledky nepôsobia ohromujúco ani protirečivo, jednota v mnohosti zrejme súvisí v prvom rade s fyzickou a duševnou jednotou človeka ako takého a až v druhom rade s podobnosťami prostredia, v ktorom žijú rozličné ľudské spoločenstvá. Príkladom plurality motivácie nepociťovanej protirečivo môžu byť mytologické postavy. Maorijský boh Tane je božstvom lesa, slnka i mužnosti. Pluralita obraznosti sa prejavuje nielen v mýtoch, ale i v poézii (pozri Diakonov, 1990, s. 39).

Jedným z poslaní metafory v poézii je ohromovať, i keď to nie je samoúčel, ale skôr najúčinnější spôsob prilákania pozornosti. Ako však upozorňuje Keesing,

aj konvenčná metafora sa môže stať pascou pre neopatrného etnografa, ktorý hľadá za metaforou hlboké symbolické významy či kozmologické štruktúry, hoci tie nemusia príslušníci skúmaného etnika vôbec vnímať (Keesing, 1989, s. 463 – 464). V kognitívnej pasci by napríklad uviazol etnograf či kognitívny vedec, keby z malajskej lexikálnej metafory *mata hari* „slnko“, doslova oko dňa, usudzoval, že Malajci naozaj pokladajú najjasnejšie nebeské teleso za oko dňa. Z podobných, i keď preda len odlišných dôvodov, neradno chápať doslovne ani význam slova demokracia, teda ako vládu ľudu a vyvodzovať z vnútornej formy slova platné závery o tejto forme spoločenského usporiadania.

Prirodzene, že sa vyskytujú i pomerne bizarné jazykové či kultúrne črty. Pováčšine však súvisia s nadpriemernou proliferáciou istých črt alebo naopak s ich zatlačaním do úzadia. Jedna takáto vlastnosť polynézskych jazykov si zaslúži označenie exotickosti. Je ňou nízky počet spoluhlások a prísne fonotaktické pravidlá. Napríklad markézština, teda jazyk Markézskych ostrovov, má popri piatich samohláskach (*a, e, i, o, u* resp. dlhé *ā, ē, ī, ō, ū*) iba osem spoluhlások, a to *p, t, k, ʔ, m, n, v, h*. Je to rekordné minimum v celej austro-nézskej jazykovej rodine, ale prekonáva ho papuánsky jazyk rotokas na ostrove Bougainville (Šalamúnov archipel), ktorý vystačí so šiestimi spoluhláskami: *p, t, k, v, r, g*. Lakonickosť fonologického systému polynézskych jazykov ešte podčiarkuje prísna fonotaktika. Vo väčšine polynézskych jazykov existujú len dva typy slabík – také, ktoré pozostávajú iba zo samohlások (*V, VV* atď.) a také, kde po spoluhláske nasleduje samohláska *CV, CVV*). Nejestvujú tu teda zatvorené slabiky ani spoluhláskové skupiny, a z toho vyplýva, že (1) veľmi vysoké percento morféme je dvojslabičné, celkový počet možných morféme je pomerne značne obmedzený a (2) navyše je značne obmedzená aj fonetická redundancia reči – a (3) je tu vysoká homonymia, ktorá súvisí so značnou sémantickou zaťaženosťou relatívne malého počtu možných koreňových morféme (Krupa – Genzor, 1996, s. 9 – 40).

Prísne fonotaktické reštrikcie sú príznačné pre viaceré jazyky. Napríklad i pre čínštinu s jej striktno vymedzeným inventárom slabík. Je ich dovedna 1324, a keby sme nebrali do úvahy rozdiely v tónoch, ich počet by sa zmenšil na 414! Tu uvedených 1324 slabík predstavuje zároveň minimálne významové jednotky teda morfémy. Z nich väčšina má vo vete platnosť slova a iba menšia časť sa vyskytuje len ako komponent niektorého z množstva zložených, zväčša dvojslabičných slov. Dvojslabičné a teda dvojmorfémové slovo je v súčasnej čínštine štandardom. S fonologicko-morfologickou stavbou čínštiny súvisí jedna z bizarných črt japončiny, a to mimoriadne vysoká homonymia slov utvorených z čín-

ských výpožičiek. Japončina totiž spolu s čínskymi znakmi prevzala prakticky celý morfológický inventár čínštiny, ale keďže ho prevzala bez pôvodných tónov, vychádzala vlastne len zo spomínaných 414 slabikomorfém. V japonizovanej podobe je ich však ešte menej, po prvé vzhľadom na skromný konsonantický inventár japončiny (čo nedovoľuje v japončine rozlišovať toľko hlások ako v čínštine), veľmi pripomínajúci svojou chudobou polynézske konsonantizmus a po druhé preto, že aj pôvodná fonotaktika japončiny bola totožná s prísnu polynézske fonotaktikou, i keď s jedinou výnimkou – japončina pripúšťa (na rozdiel od polynézkych jazykov) finálne /n/.

Vďaka týmto okolnostiam sa japončina vyznačuje ďalšou pozoruhodnou črtou. Pre vysokú homonymiu kompozít utvorených z (pôvodom) čínskeho morfológického materiálu je hovorená japončina veľmi ťažko zrozumiteľná najmä v odbornom štýle. Potvrdí to i laik, ktorý má možnosť pozerieť japonskú televíziu, kde hovorené slovo sprevádzajú titulky v znakoch. Keďže už spomínané sinojaponské kompozitá vznikali, prirodzene, v písanom japonskom jazyku, dá sa povedať (*cum grano salis*), že v japončine sa stala pod vplyvom masívneho vypožičiavania z čínštiny základnou podobou jazyka písaná forma – možno na rozdiel od všetkých ostatných jazykov. Tento stav sa pomaly začína meniť – hlavnou úlohou japonských jazykovedcov, jazykového inžinierstva je úsilie o dosiahnutie zhody hovoreného a písaného jazyka – úsilie usmerňovať vývin lexiky hovoreného jazyka tak, aby sa znížila hladina homonymity a aby sa slovná zásoba japončiny stala zrozumiteľnou v reči i bez používania čínskych znakov. Zatiaľ však sa o romanizácii japončiny nedá seriózne uvažovať práve preto, že latinka ako hlásková abeceda odzrkadľuje prvky fonologickej roviny a zachytávala by v plnom rozsahu neúnosne vysokú hladinu homonymie – na rozdiel od čínštiny, kde by sa romanizácia dala realizovať a najväčšou prekážkou na ceste k tomuto cieľu je jednotiacia úloha znakov z hľadiska nárečovej rozmanitosti čínštiny, a napokon i vedomie kultúrnej identity (Neverov, 1982).

Exotickým dojmom môže pôsobiť nielen extrémne limitovaný fonologický inventár (vrátane fonotaktiky), ale na druhej strane i jeho proliferácia. Obzvlášť bije do očí napríklad v kaukazských jazykoch prítomnosť abruptívnych spoluhlások (napr. *c'*, *k'*, *p'*), v semitských jazykoch hojný výskyt tzv. emfatických konsonantov, ale i prítomnosť uvulárnych a faryngálnych spoluhlások. Ešte kurióznym akustickým dojmom pôsobia mľaskavky v niektorých jazykoch na juhu Afriky; ich prítomnosť bola nedávno preukázaná – hoci výnimočne – i na severe Austrálie.

V rovine morfolologickej by sme mohli zaradiť do kategórie exotizmov existenciu tzv. lomených plurálov v arabčine, kde sa množné číslo podstatných mien tvorí od jednotného zmenou slovného koreňa, napr. *kitāb* kniha – *kutub* knihy, *bāb* brána – *abwāb* brány, ako aj prítomnosť dvojného čísla patriaceho do štandardnej klasickej arabčiny, hoci v európskych jazykoch sa duál pociťuje ako relikť z dávnych čias (napr. v slovinčine). V niektorých jazykoch Melanézie komplikuje situáciu ešte i výskyt triálu, najmä u osobných zámen, ani nehovoriac o rozlišovaní inkluzívnych a exkluzívnych zámen prvej osoby duálu a plurálu, ktoré je rozšírené v celom austronézskom svete. Nemožno zabudnúť na rozlišovanie veľkého počtu menných tried podľa ich všeobecnej sémantiky, ktorý sa prejavuje najmä v počítaní, pretože podstatné meno sa v týchto jazykoch nesmie spájať priamo s číslou, ale prostredníctvom osobitnej kategórie slov, takzvaných numeratívov alebo klasifikátorov. Počet takto definovaných tried sa zväčša pohybuje okolo niekoľkých desiatok (pozri japončinu, čínštinu, indonézštinu a i.). Profliferácia menných tried je zaznamenaná v rozličných častiach sveta, medziiným na Kaukaze i v subsaharskej Afrike. Výskumy výskytu používania menných tried naznačujú, že ich počet klesá v japončine i v indonézštine. Zjavne sa pociťujú ako nadmerná záťaž pre pamäť. Môžeme ich teda začleniť do kategórie relikťových javov spolu s miznúcim duálom?

Už sme spomínali, že predpokladom exotickosti je istá vzdialenosť takto hodnoteného jazyka od toho jazyka, ktorý sa hodnotiacemu javí ako štandard – pričom ide o vzdialenosť chápanú i v čase. Exotické sa nám teda môžu javiť také prvky iných jazykov, ktoré v našom jazykovom prostredí (už) nejestvujú, ale vnímame ich ako archaické. Je to napríklad reduplikácia (úplná alebo čiastočná) v mnohých jazykoch produktívna a často používaná ako gramatický ukazovateľ množnosti substantív (napríklad v indonézštine, polynézskych jazykoch a japončine), množnosti adjektív (v polynézskych jazykoch) a frekventativnosti či trvania deja u sloviess (takisto v indonézštine, v polynézskych jazykoch). V týchto jazykoch je reduplikácia neutrálny, bezpríznaťový ukazovateľ daných gramatických kategórií, kým v slovenčine a iných európskych jazykoch plní reduplikácia zväčša emocionálnu rolu. Zvyšky gramatickej reduplikácie sa zachovali v latinčine (por. sloveso *tangō* – *tetigī* dotýkať sa) či v gréčtine (*paideuo* – *pepaideuka* vychovávať). Za exotikum pokladáme i bežný výskyt infixov (vo väčšine jazykov majú podobu *-m-* alebo *-n-*) v gramatike filipínskych jazykov, pričom ich relikty sú známe nielen z indonézštiny, ale i z latinčiny (por. sloveso *pingō* – *pīnxī* – *pictum* maľovať, *fīngō* – *fīnxī* – *fictum* vytvárať, vymýšľať).

Pokiaľ ide o sloveso, v Európe vnímame ako exotickú absenciu časovania, známu napríklad z malajčiny, kde sa sloveso skutočne nemení podľa kategórie času, ale časové zaradenie deja sa uskutočňuje tak, že modifikujeme sloveso rozličnými časticami, resp. príslovkami s časovým významom.

Vývinové tendencie k redukcionizmu pozorujeme nielen v súvislosti s proliferáciou menných tried, ale aj pri kategórii zdvorilosti v tých jazykoch, kde je mimoriadne komplikovaná a nedá sa v praxi adekvátne používať bez presnej znalosti spoločenského postavenia oslovovaných partnerov. V minulosti, keď sa život väčšiny ľudí odohrával v prostredí, kde boli vzájomné vzťahy členov spoločenstva dokonale transparentné, komplikovaná sústava zdvorilosti nepredstavovala prekážku vo vzájomnej komunikácii, ale v období rapidne vzrastajúcej urbanizácie (ktorej príčiny sú ekonomickej povahy) a migrácií badať nesporné tendencie k zjednodušovaniu. Toto zjavne badáme v Japonsku u mladších generácií ako aj v Indonézii. Exotika jazyková teda zrejme aspoň čiastočne súvisí s exotikou spoločenskou a ako sa zdá, ubúda jej. Bežne sa nestretávame s niektorými prísne špecializovanými „jazykmi“ fungujúcimi v určitých prísne vymedzených doplnkových funkciách. V Austrálii žijú etniká, ktorých mužskí príslušníci, ak sa vôbec môžu rozprávať so ženskými príslušníkmi rodiny, musia používať osobitný štýl, u niektorých kmeňov známy ako „svokrin jazyk“. Na Novej Guinei zasa domorodci pri zbere pandanových plodov používajú „pandanový jazyk“. V lese pri zbere pandanovej úrody sa nesmú vysloviť slová jednoznačne súvisiace s pandanmi, lebo „pandany by sa mohli vyplašiť a zatajiť sa“. Tento jav sa nám zdá exotický hlavne pre svoju prepracovanosť, ale princíp, na ktorom sa zakladá, je veľmi podobný zvykom našich hubárov. Keď vkročia do lesa a trúsia poznámky, že zrejme nič nenájdu, lebo huby akosi nerastú, alebo si nevezmú košík, lebo ho ani nebudú potrebovať. Prvky osobitného žargónu sa vyskytujú i v reči poľovníkov. Nepoužíva sa slovo *krv*, ale *farba*, o nohách sa hovorí ako o *behoch*; o srncovi či jeleňovi, ktorý bol zastrelený, sa povie, že *zhasol*, zásah do srdca je *zásah na komoru* a mimo srdca zasa *na mätko*. Ostatne aj všeslovanské slovo *medveď* je pomenovanie pomerne nového dáta („ten, ktorý sa živí medom“); v týchto a podobných prípadoch máme do činenia s prejavom istého rešpektu alebo s úsilím zatajovať pred obeťami z rozličných dôvodov skutočné zámery. Za blízky jav možno pokladať slovné tabu rozšírené na Tahiti a v súostroví Tuamotu do takej miery, že výrazne zrýchlilo tempo zmien základného lexikálneho fondu. Niektorí lingvisti dokonca omylom predpokladali v týchto oblastiach centrálnej Polynézie existenciu pôvodného, nepolynézskeho substrátu.

V rovine lexikálno-sémantickej exoticky na nás pôsobí odlišná artikulácia reality. Japonské slovo *aoi* môže označovať zelenú i modrú farbu, ale bolo by nesprávne myslieť si, že Japonci nerozoznajú zelenú farbu od modrej. Rozdielne termíny pre tieto dve farby chýbajú len na najvyššej rovine abstrakcie. Na nižšej rovine jestvuje napríklad slovo *midori*, ktoré sa vzťahuje len na zelenú farbu. Podobne je to i v polynézskych jazykoch. Slovná zásoba oplýva možnosťami rozdielneho, až bizarného členenia okolitého sveta. V jazyku hopi vodopád ako substantívum nejestvuje, jeho pomenovanie má platnosť slovesa. Podobne substantíva s časovým významom sa nedajú rátať pomocou základných čísloviek. Nemožno napríklad povedať, že niečo trvá desať dní. Podľa Indiánov kmeňa Hopi deň sa chápe ako cyklický jav a desať dní v tomto ponímaní vlastne znamená, že deň sa opakoval už desiaty raz. My kladieme hranicu medzi substanciami a udalosťami inde. Keby sme pozorovali svet pod zorným uhlom geológie, aj kontinenty či horstvá by sa nám museli javiť skôr ako procesy než ako substancie.

Dalo by sa povedať, že tieto poznámky iba nadhadzujú niekoľko problémov súvisiacich s možnou variabilitou fenomenológie jazykov. Treba dodať, že to nie je bezhraničná variabilita, ale väčšina javov je spoločná veľkému množstvu jazykov v rozličných častiach sveta. Naproti tomu krajnosti spravidla nadobúdajú podobu absencií istých bežných kategórií (napríklad slovesnej kategórie času) alebo proliferácií niektorých, z nášho hľadiska bizarných kategórií (ako dajme tomu protiklad inkluzívnych a exkluzívnych osobných zámen). Tie sú pomerne málo frekventované z hľadiska ich výskytu v jazykoch sveta. To, samozrejme, neznamená, že máme pozorovanú a skutočnú variabilitu jazykov ignorovať alebo podceňovať. Medziiným aj preto nie, lebo sa v nej odrážajú špecifiká ich kultúrneho, spoločenského a prírodného prostredia. Tieto jazykové špecifiká sa v dôsledku vzrastajúcej globalizácie oslabujú, prípadne až zanikajú.

Už citovaná Nicholsová sa približuje k exotizmu v jazykoch z úplne inej strany a odhaľovanie exotiky v jazykoch vôbec nie je jej cieľom. Pri pokuse o odhalenie paralel medzi istými typologickými vlastnosťami jazykov či zoskupení jazykov a postupným osídľovaním rozličných častí sveta nachádza niekoľko zoskupení jazykov v oblasti pacifického bazénu (najmä na západnom pobreží Severnej Ameriky a v oblasti Novej Guiney), ktoré sa vyznačujú istými zriedkavými, ak nie vyslovene unikátnymi lingvistickými črtami, v iných jazykoch prakticky neznámymi, ako napr. totožnosť zámenných kmeňov v osobných zámenách pre prvú i druhú osobu v singulári a pluráli, existencia číselných klasifikátorov, postavenie slovesného prísudku na prvom mieste vo vete, posesívna klasifikácia (Nicholsová, 1998, s. 152). Napr. v staroegyptskom jazyku pozorujeme

výskyt rovnakého koreňa v singulári i pluráli osobných zámen (Korostovcev, 1961, s. 33 – 35), a podobne i v semitských jazykoch; to isté sa týka postavenia slovesa vo vete. Indonézske osobné zámeno *aku* „ja“ má i význam množného čísla, podobne ako zámeno *kamu* „ty, vy“. Posesívna klasifikácia sa vyskytuje i mimo pacifického bazénu. Nicholsonová má zrejme na mysli skôr celý komplex príznakov, nie iba jednotlivé diagnostické parametre.

Na ľudí hovoriacich európskymi jazykmi pôsobia exoticky i zložité tonálne systémy známe z juhovýchodnej Ázie, subsaharskej západnej Afriky či z Ameriky. Tóny rozlišujú význam slova i vo švédčine či srbochorvátčine, ale nemáme tu do činenia s ich proliferáciou. Podobne je to s kompozíciou, ktorú my poznáme ako slovotvorný postup. V niektorých paleoázijských jazykoch a v eskimáčtine je to produktívny syntaktický postup – hoci nie jediný možný. Je síce lákavé pokladať ho za archaizmus, zvyšok „primitívnej“ minulosti, ale zjavne k nemu tenduje novinárska angličtina, kde je hnacím motívom úsilie dosiahnuť čo najvyššiu úspornosť a kondenzáciu – tá môže byť napokon prítomná i v tzv. klasických inkorporujúcich jazykoch, aj keď z iných dôvodov ako v angličtine.

Literatúra

- DIAKONOV, I. M. (1990): Archaičeskije mify Vostoka i Zapada. Moskva: Nauka.
- KEESING, R. (1989): Exotic Readings of Cultural Texts. *Current Anthropology* 30, č. 4, s. 459 – 479.
- KOROSTOVCEV, M. A. (1961): *Jegipetskij jazyk*. Moskva: Nauka.
- KRUPA, V. – GENZOR, J. (1996): *Jazyky sveta v priestore a čase*. Bratislava: Veda.
- NEVEROV, S. V. (1982): *Obščestvenno-jazykovaja praktika sovremennoj Japoniji*. Moskva: Nauka.
- NICHOLS, J. (1998): The Origin and Dispersal of Languages: Linguistic Evidence. In: N. G. Jablonski – Leslie C. Aiello: *The Origin and Diversification of Language*. San Francisco: *Memoirs of the California Academy of Sciences*, No. 24, pp. 127 – 170.
- WHORF, B. L. (1956): *Language, Thought and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Ed. J. B. Carroll. New York: Wiley; Cambridge: Technology Press.

JAZYK SPOJUJÍCÍ

Marie Krčmová (Brno)

Nazíráme-li jazyk ze sociolingvistického hlediska, soustředíme pozornost na jeho roli ve společnosti, a také na postoje, které si k jazyku uživatelé vytvářejí. K základním funkcím jazyka (komunikativní, fatická, expresivní, apelativní, estetická, metajazyková; Horecký, 1978, s. 49) pak přibývají jeho funkce sociální – integrovat společenství a současně je diferencovat od společenství jiných (tamtéž, s. 54 – 59). Jazyk je z toho hlediska i reprezentantem society, která ho užívá. Tato reprezentativní funkce se většinou akcentuje u kulturního dialektu v souvislosti s jeho významem pro formování novodobého národa (jako funkce národně reprezentativní), dokonce se vedle kodifikovanosti pokládá v naší lingvistice za jeden ze základních znaků jazyka spisovného (Chloupek, 1997, 36n.), méně však si klademe otázku, jak se tato funkce projevuje ve společenství menším a s kratší dobou trvání. Na rozdíl od spisovného jazyka, kde jde o funkci záměrně posilovanou nejen vědomou péčí o jazyk sám, ale i výchovou k jeho užívání ve veřejné komunikaci a explicitně vyjadřovanými „chválami jazyka“ (Janáčková – Stich, 1988), jde v těchto případech o přirozeně vznikající potřebu identifikovat se také jazykem s určitou společností; tato potřeba je latentně přítomna vždy, jen v části societ se však konstituuje.

Funkce jazyka jako prostředku spojujícího se vytváří vždy, pokud vzniklo přirozeně komunikující sociální společenství nikoli krátkodobé a náhodné. Je možno ji studovat pouze synchronně, tam, kde je možno zároveň poznávat i společenství a vzájemné vztahy v něm. Můžeme se sice domnívat, že jde o podstatnou funkci jazyka, která bez ohledu na prestiž jednotlivých národních jazyků nebo jejich variet vznikala od počátků lidské mluvy, nemůžeme to však dokázat, a to jak vzhledem k torzovitosti staršího materiálu, tak pro odvozenost představ o skutečné struktuře společnosti v minulosti. Současnost dává z tohoto hlediska mnohem lepší možnosti. Můžeme pozorovat jazyk v celé jeho složitosti, sledovat jeho skutečné fungování v jednotlivých typech komunikace, popisovat a třeba i kvantifikovat poznatky o konkurujících fonémech, morfémech, větných typech tak, jak je dokládají texty společenstvím produkované. Přítomnost celé komunikační situace v konkrétním politickoeconomickém rámci umožňuje poznat nejen

to, že varieta národního jazyka slouží nějaké společnosti, ale, a to hlavně, jak se utváří její integrující funkce v ní. Podstatný je tu pohled mikrosociolingvistický, proto se budeme opírat o materiál český.

Je nesporné, že ve vztahu k cizojazyčnému prostředí je integrujícím prvkem nespécifikovaný národní jazyk, pro nějž se spisovná čeština stala pouze vnějším reprezentantem jako jazyk literární kultury. Češi v zahraničí pomocí české mluvy uchovávali vazbu k rodovým kořenům, dokonce ji, pokud tvořili větší společenství, i rozvíjeli (Kučera, 1990; Kloferová, 1998). Zkušenost s dětmi emigrantů, které přijíždějí na letní školy slovanských studií, však ukazuje, že v diaspoře takto často sloužil nikoli jazyk spisovný, ale běžná mluva (k pojmu Krčmová, 1997) osvojená v rodině. Bez vědomého učení spisovnému jazyku tito mladí lidé snad ani netuší, že jejich způsob vyjadřování může být v našem prostředí funkčně omezen. Přejít ke konzumní hodnotové hierarchii spojený s opuštěním rodinných tradic, dilem záměrný, dilem vynucený změněnými životními podmínkami, tuto vazbu postupně oslabují a čeština vyhasíná.

Jazyk jako spojující prostředek funguje i uvnitř naší země. V tomto případě to již nemůže být komplexní národní jazyk, ale jen jeho jednotlivé složky: nesporně má tuto funkci dialekt (třeba již ne plně ovládaný), jenž spojuje i dnes rodáky obcí východní Moravy (Krčmová, 1993b); to se připomíná i pro dialekty jiných oblastí. Vývoj jazyka v pohraničí ukázal, že i po dvou generacích v novém prostředí se signály původního dialektu udržely alespoň v rodinné mluvě jako prostředek vyjádření vnitrorodinných vazeb (Kloferová, 1990). Nemusí to však být jen dialekt. Stylizovaná obecná čeština se stala v 60. letech jazykem mladé literární generace a její užití ve veřejné komunikaci bylo jak projevem opozice, tak spojujícím článkem mezi nimi; teprve později se stala tato čeština módou, která jí dále rozšířila. Podobně se uplatnila v 60. letech v Brně specifická varieta městské mluvy označovaná jako „hantec“; uchovávala některé rysy okolních hánáckých nářečí a je nápadná specifickou vrstvou lexémů (Krčmová, 1995). Byla také jazykem pospolitosti odlišující se od oficiální kultury, nestala se však až na výjimky jazykem veřejné komunikace ani psaných textů. Tím se její osud výrazně odlišil od pražské varianty obecné češtiny, která stabilizovala svou literární a posléze i jinak „nesoukromou“ podobu natolik, že úvahy o přijetí mnoha jejích prvků do hovorového spisovného jazyka přestávají být jen akademickou debatou (Sgall, nejnověji 1999). Současně však ztrácí tato obecná čeština sociální funkci jazyka integrujícího hlavní město; naopak brněnský „hantec“ zůstal mluvou, s níž se jako s typickou pro město identifikují i lidé, kteří z ní ve skutečnosti znají jen několik slov.

Je zajímavé, že z jiných center zprávy o formování podobného (intelektuálního) skupinového jazyka nemáme. Někteří folkoví zpěváci sice rysy dialektů ve své tvorbě využívají, jde však o individuální počiny, a navíc je otázkou, do jaké míry má volba jazykových prostředků signalizovat skutečnou sounáležitost s regionem. Jde spíše o aktualizaci výrazu, pro niž jsou regionální jevy jen využity. Zvláštní situace nastává na severu Moravy. Připomíná se tu u inteligence tendence k užívání kodifikované podoby češtiny i mimo připravené nebo veřejné promluvy, tedy v obecné rovině snaha o neutrálnost, neregionálnost mluvy. Paradoxně právě spisovností se pak mnohý Severomoravan mimo region prozrazuje (Šrámek, 1997).

Je běžnější uvažovat v rámci jediného národa o spojující funkci nespisovného jazykového útvaru, příklad Ostravska však naznačuje, že ani spisovný jazyk není v dnešní jazykové situaci této síly zbaven. Dokazuje to, že tuto funkci je schopna plnit varieta v nějakém ohledu příznaková, a to vzhledem k jazyku jiných, paralelních societ, nikoli tedy v běžném zjednodušení příznakové = nespisovné (národní jazyk x jiné jazyky, dialekt x jinému dialektu nebo spisovnému jazyku, obecná čeština x spisovnému jazyku či regionálně zabarvené obecné mluvě, např. moravské, spisovný jazyk x nespisovnému jazyku). V rámci jedné variety plní tuto roli také jisté lexikální vrstvy: latinismy a grecismy sblíží osoby hlásící se k tradici evropské vzdělanosti, anglicismy ty, kdo preferují současnou orientaci. V těchto případech nejde o jazykové signály komunikačního společenství, ale o manifestaci myšlenkové orientace, spojující funkce jazykových prostředků se nezrodila ze společenství, ale naopak užití jazykových signálů umožňuje jedinci se k němu hlásit (citováním v tomto jazyku, přejímáním výrazů pro nejrůznější skutečnosti, dokonce anglicizací výslovnosti latinismů nebo vlastních jmen, v češtině dávno zdomácnělých – *Postdam* [poustdem], *viceprezident* [vajsprezident]). Jiným projevem je užívání terminologie nebo výrazů profesních, které spojuje pracovníky různých oborů, a dokonce i jednotlivých vědeckých škol, a to bez ohledu na národní příslušnost. Obory tvoří ovšem i společenství komunikační, v němž komunikace probíhá sice většinou na dálku psanou monologickou formou, ale je pro ni nutno si osvojit i kultivanou formu ostatních jazykových rovin. Vnější manifestace příslušnosti (zne)užíváním terminologie a zvýrazněním knižnosti výrazu samozřejmě existuje, takto však lze zneužít jakýkoli jazyk a kulturu.

Funkci spojovat kolektiv uživatelů nelze omezit jen na existenci specifických výrazů, i když ty jsou nejnápadnější, a také nejsnáze sledovatelné. Je to patrné zejména při studiu slangů, které jsou většinou definovány jako specifická

lexikální vrstva. Už klasická studie Oberfalcerova (Oberfalcer, 1935; přehled definic Klimeš, 1997) vymezuje však slang šířeji jako „sociální diferencování jazyka mluveného“ a připomíná, že „je znakem příslušnosti k dané společenské skupině“. Pozornost však vzbuzují u autorů zabývajících se slangy více samy lexémy a frazémy než jejich sociální funkce; snad i proto, že každé zaznamenání výrazu a jeho čistě lingvistická interpretace jsou neoddiskutovatelné, zatímco sociální funkce téhož výrazu se může měnit podle společenství, jež jej užívá (srov. *dobrůtka* = něco chutného, původně asi z dětské mluvy, pak součást slangu mládeže, dnes již i v textu reklamy). Přitom každý slangový výraz musel nutně vznikat v konkrétním sociálním prostředí, které jej akceptovalo, jinak by šlo jen o slova autorská. Tvůrce, původně možná dobře známý, se tím anonymizuje: dětské zkomolení přejme rodina a užívá je jako běžné slovo (*žíža* místo *žížala*), náhodně vytvořený výraz zobecní a ustálí se (*výzo* – vyznamenání, dnes spíše „vysvědčení“ z mluvy školáků; *rukodělký* – vlastní výrobky; *smajlík* – ikonka zobrazující mimiku při e-mailové komunikaci); zanonymněl i Foglarův *bobřík* atd. V malém kolektivu se rychle ujmou výrazy označující jeho vnitřní zkušenosti (*foukaná*, *ufobal*, *hutututů*, *vyzývaná*, *svíčková* – specifické hry vymyšlené nebo obměněné v konkrétním dětském sportovním oddíle) a závisí pak jen na otevřenosti kolektivu a na možnosti komunikace členů s dalšími podobnými skupinami, zda a jak budou výrazy (a činnosti) přeneseny i do dalších prostředí.

Tvorba vlastních lexémů a tendence k jejich stálé obměně je rysem jazyka všech skupin, které rozvíjejí fatickou komunikaci a kde je spoluprožívání a sdílení důležitým rysem samé existence skupiny. Jako typický rys slangu se uvádí bohaté sémantické tvoření nebo tvorba slov zkomolením („podstatou jeho vytváření je jazyková hra“ – Chloupek, 1997), akceptace však předpokládá, že společenství necítí potřebu žádné cenzury věcné ani jazykové. Nepřesné ovšem je, že tato mluva patří jen mládeži: u ní zřejmě vzniká, neboť právě mladí lidé od puberty mohou neformální zájmové skupiny vytvářet daleko snáze než děti, jejichž schopnost sdružování je omezena, a než dospělí, zařazení vzděláním a profesí do hotových kategorií. Pozorování ukázalo, že lidé si „své“ výrazy osvojené v mládí nesou do pozdního stáří, užívají je však jen mezi „svými“ a nemají žádný důvod, aby je někoho cizího učili: staré dámy se při setkání oslovují školními přezdívkami a užívají staré názvy pro předměty a zábavy, kterým holdovaly před padesáti lety, staří Brňané v kroužku „mezi sebou“ pěstují svou verzi „hantecu“, na setkání se spolužáky se ve spontánní řeči užívají některé výrazy podobně jako ve studentských létech a po desetiletích od maturity se v rozhovoru objeví nejen

šolna (panský oblek) nebo *pekle, kočkárna*, ale znovu se chodí *kolčit* (tančit, „kolovat“) a *rauchčit* (kouřit), dospělí mužové se smějí při slově *cihla*, které mělo na chmelové brigádě význam, který se dívkám neprozradil... Skupina je spojena svými výrazy, jdou v životě s ní a vybavují se právě jen tam, kde se obnoví – třeba dočasně – i skupina. K tomu patří i narážky na situace, na to, jak „padala skříň“ nebo jak... Jazyk spojující se tak stává i prostředkem vybavení vzpomínek. Mimo situace skupinové komunikace je takřka nemožné jej zaznamenat, protože se vybavuje právě jen v ní (srov. naše zkušenosti s výzkumem starých lexémů brněnské mluvy – Krčmová, 1993a).

Schopnost spojovat skupinu mohou mít pouze výrazy, které nezobecněly. A spolu s nimi i ostatní komunikační normy, včetně volby gramatických prostředků. Jejich záznam je technicky možný až v posledních letech, i tak však je získání autentického materiálu omezeno. Na rozdíl od dialektů, které jsou tradicí stabilizovanou mluvou mnohogeneračního a sociálně ne zcela homogenního kolektivu obce a kde existuje představa vhodného typu mluvčího i témat, u nichž je spontánní užití nářečí pravděpodobné (vzpomínkové vyprávění starších osob, monologická i polylogická), je zde totiž každý projev specifickou komunikační situací, u níž zobecnění nutné pro analýzu specifiku setře. Kromě toho se stává jistou překážkou i sama funkce tohoto jazyka: užívá se pro vnitroskupinovou komunikaci, explorátor však do ní nepatří, a tedy před ním dochází k autokorekci; eticky sporný záznam skrytým mikrofonem je zase těžko analyzovat, neboť situaci a osobnosti mluvčích si jen domýšlíme. A tak i dnes výzkum přinese informace o preferenci některých variet národního jazyka ve skupině a některé specifické výrazy (na mnohé ještě zajímavější nedojde, protože jejich frekvence není tak velká), těžko však úplný obraz. Proto se většinou poznávání doplňuje řízenými rozhovory, při dynamickém vývoji skupinové komunikace však tak poznáme jen výrazivo dostatečně stabilizované, nikoli aktuálně vznikající nebo ustupující. Individuální úzus totiž (na rozdíl od již zmíněných dialektů, kde můžeme najít jejich typického nositele) je vždy jen dílčí.

Jak může vypadat jazyk spojující skupinu přátel dnes? V právě dokončené diplomní práci najdeme údaje o způsobu komunikace dospělých členů turistického oddílu, který od r. 1979 pracuje v Ústí n. Labem (Laštovková, 1999). Na obecné rovině autorka konstatuje snahu členů o neotřelost vyjádření. Jejím projevem je především množství citací z oblíbených textů, nadsázka a ironické narážky mimo skupinu nesrozumitelné včetně výrazů motivovaných společnými zážitky. Dále je to aktualizace vyjádření pomocí knižních a archaických výrazů nebo jejich

nápodob a využitím různých dialektismů (výpůjček z jiných regionů), cizích jazyků (slovenštiny, ruštiny, individuálně i němčiny) nebo jejich jednotlivých slov (běžněji známé výrazy romské, minimálně však anglické). V těchto prostředcích bychom mohli vidět vlastní spojující jazyk skupiny, zatímco názvy turistických aj. aktivit, nepochybně nespisovné, mají již užití širší a vazbu členů této konkrétní skupiny nevyjadřují. Obecná čeština je základním kódem, záměrná spisovnost se pak stává i v gramatické rovině prostředkem aktualizace, což se projevuje zvláště ve vnitroskupinových textech psaných. Podobně je větší spisovnost patrná tam, kde se dospělí obracejí na dětské členy oddílu, tedy „nečleny“ dospělé skupiny. Pro komunikaci s dětmi se také neužívají narážky, zvláště soukromého charakteru.

Jazyk tak nejen spojuje, ale je také signálem integrace člena do skupiny. Také v našem starším výzkumu mluvy turistického oddílu (Krčmová, 1989) se ukázalo, že děti do něj vstupující (od šesti let) jsou jistě pasivními příjemci skupinového způsobu komunikace, ale samy jej uskutečňují až později a plně se v jejich textech projeví až kolem puberty. To by odpovídalo tomu, že větší děti se postupně stávaly aktivními členy, kteří nejen přijímali, ale také ostatním dávali (vymýšlení her a výletů, podíl na jejich přípravě apod.). Kromě toho oba výzkumy (metodicky nikoli shodné) ukázaly, že jazyk skupiny lze znázornit jako soustředné kruhy, kde specifiku tvoří jen úzký okruh výrazů a způsobů aktualizace (především způsob jazykových žertů, narážek a citací, které mohou být náhodným posluchačem vnímány i jako nevhodné, urážlivé apod.), zatímco názvy běžných činností opakujících se v kolektivech podobného zaměření už spojují širokou skupinu mluvčích, ztrácejí příznakovost a zobecňují.

Výše jsme připomněli, že spojující funkce jazyka je možná jen tam, kde jde o vyjádření příznakové. Tuto příznakovost je však třeba jednak vnímat, jednak nezaujatě akceptovat. A v tom již nejde o pohled lingvistický, ale záležitost spíše sociální až politickou. Pro to máme svědectví jak z minulosti, tak bohužel i ze současnosti. V české situaci je to zejména přístup ke germanismům. Existence staletí trvajících společného bilingvního komunikačního prostoru na hranici Sudet nebo v mnoha městech nutně vytvořila i jazykovou varietu schopnou komunikaci vícenárodnostního společenství sloužit. Jinde jsme se touto otázkou v souvislosti s dlouhodobým výzkumem mluvy Brna zabývali (Krčmová, 1993a, 1998), zde pouze shráme, že pochopitelná snaha po národní identifikaci Čechů, ale i Němců ve společném prostoru spolu s přehlížením města jako objektu vhodného pro výzkum jazyka vedly k tomu, že dnes, kdy je politický i vědecký postoj jiný, nemáme dostatek jazykového materiálu, aby-

chom mohli skutečnou jazykovou situaci včetně důsledků soužití obou etnik pro běžnou mluvu opravdu poznat a musíme se spokojit s drobtý. Je jen škoda, že se tato chyba opakuje. Velká společná komunikační sféra česko-slovenská, podporovaná i vnějškově společnými stanicemi rozhlasu a televize a záměrným přesouváním některých skupin obyvatelstva, zanikla velmi rychle. Před jejím zánikem nebylo pořízeno dostatek záznamů spontánní mluvy Slováků žijících dlouhodobě v českém prostředí, zřejmě ani Čechů na Slovensku, a tak zbývá jen to, co zachytila literární stylizace a nemnohé studie. A protože v krásné literatuře bylo dlouho zobrazení jazyka cizince pomocí komolení češtiny signálem komiky, jsou to spíše karikatury místo zdroje poznání. Z hlediska jazykové kultury a jazykové politiky samozřejmě nemůže být materiál odrážející výsledek spontánního míšení žádným měřítkem stavu obou jazyků a mohl by být dokonce vnímán jako něco, co je nutno kritizovat, z hlediska lingvistického je ho však škoda. Nejde ho již nahradit, protože zánik společného komunikačního prostředí vede k odumrtí spojujícího způsobu vyjadřování. V okamžiku, kdy se mluvčí identifikuje s jedním z národů, sílí, třeba podvědomě, snaha mluvit „jedinojazyčně“. V současné době, době technicky již značně vyspělé a v podstatě tolerantní k jazykovým prostředkům běžné komunikace, se tak opakuje minulost. Alespoň na teoretické úrovni však dosud není nic ztraceno, neboť velké osobnosti lingvistiky, také jubilant, dovedly vždy úzké hranice jednoho jazyka a kultury překonávat, protože jen tak se věda stává a zůstává vědou.

Literatúra

- HORECKÝ, J. (1978): Základy jazykovedy. Bratislava.
- CHLOUPEK, J. (1997): Diferenciace a stratifikace národního jazyka. In: Kol.: Stylistika současné češtiny. Praha: Institut sociálních vztahů.
- JANÁČKOVÁ, J. – STICH, A. (1998): Chvála české řeči. Praha: Československý spisovatel.
- KLIMEŠ, L. (1997): Komentovaný přehled výzkumu slangu v Československu, v České republice a ve Slovenské republice v letech 1920 – 1996. Plzeň.
- KLOFEROVÁ, S. (1990): Jazyková situace v severomoravském pohraničí. Brno. Kandidátská práce. Rukopis.
- KLOFEROVÁ, S. (1998): Jak mluví mladí vídeňští Češi I. Naše řeč 81, č. 2 – 3, s. 80 – 91.
- KLOFEROVÁ, S. (1998): Jak mluví mladí vídeňští Češi II. Naše řeč 81, č. 4, s. 169 – 178.
- KRČMOVÁ, M. (1989): Funkce slangu. Ed. L. Klimeš. In: Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu. Plzeň.
- KRČMOVÁ, M. (1993a): Brněnská městská mluva – odraz kontaktů etnik. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada jazykovědná, vol. 42, iss. A41, pp. 77 – 86.
- KRČMOVÁ, M. (1993b): The Position of Dialect in the Language of Villages in South Moravia. Ed. E. Eckert. In: Varieties of Czech. Rodopi – Amsterdam: Brill, s. 143 – 152, 143n.

KRČMOVÁ, M. (1995): Jazyk města, v němž žijeme. 1. Co je to městská mluva? Universitas 1995, č. 1, s. 66 – 68.

KRČMOVÁ, M. (1995): Jazyk města, v němž žijeme. 2. Co spojuje brněňštinu s mluvou okolních obcí? Universitas, č. 2, s. 66 – 70.

KRČMOVÁ, M. (1995): Jazyk města, v němž žijeme. 3. Co dalo mluvě Brna soužití Čechů a Němců v minulosti? Universitas, č. 3, s. 67 – 71.

KRČMOVÁ, M. (1995): Jazyk města, v němž žijeme. 4. A co hantec? Universitas, č. 4, s. 67 – 71.

KRČMOVÁ, M. (1997): Současná běžná mluva v českých zemích. In: F. Daneš a kol.: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia, s. 160 – 172.

KRČMOVÁ, M. (1998): Cesta k překonání cizosti; bilingvní město. Příspěvek na konferenci v Ústí n. Labem v září 1998. V tisku.

KUČERA, K. (1990): Český jazyk v USA. Praha: Univerzita Karlova.

LAŠTOVKOVÁ, J. (1999): Mluva malé sociální skupiny. Brno. Diplomní práce. Rukopis.

OBERFALCER, F. (1935): Argot a slangy. In: Československá vlastivěda III. Jazyk. Praha: s. 311 – 375.

SGALL, P. (1999): Čekající možnosti a číhající propasti. Slovo a slovesnost, roč. 60, č. 3, s. 161 – 175.

ŠRÁMEK, R. (1997): Jak se proměňují slezská nářečí. In: F. Daneš a kol.: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia, s. 231 – 238.

JÁN HORECKÝ AKO KLASICKÝ FILOLÓG

Jana Skladaná (Bratislava)

Málokto z našich mladších kolegov jazykovedcov vedia, že profesor Ján Horecký začínal svoju vedeckú dráhu klasickou filológiou. Po úspešnom absolvovaní vysokoškolského štúdia na Filozofickej fakulte v Bratislave s aprobáciou slovenčina a latinčina v roku 1944 rozhodol sa venovať výskumu latinského jazyka. Priekopníkmi boli už jeho štúdie *K otázke geminát v latinčine* (1948), *Poznámky k celostnému významu pádov v latinčine* (1946 – 1948) a ďalšie, no o jeho dôkladnej znalosti latinčiny svedčia najmä jeho monografie *Fonológia latinčiny* (1949) a *Gramatika latinského jazyka* (ako spoluautor – 1960); druhé vydanie vyšlo pod názvom *Latinská gramatika* v r. 1994. Okrem štúdií a monografií základného charakteru publikoval aj mnohé práce, v ktorých si všima vplyv latinčiny a gréčtiny na staršiu slovenskú literatúru. Vstupnou štúdiou do neskoršej podrobnej analýzy diela Jána Hollého je štúdia *Prvky antickej epiky v Hollého Svatoplukovi* (1946 – 1947). Ján Horecký napísal aj množstvo zasvätených recenzií venovaných prácam zameraným na latinský a grécky jazyk. Za významné pokladáme jeho vedecké redaktorstvo v rozsiahlej publikácii *Gramatické dielo Antona Bernoláka*, ktoré na vydanie pripravil a preložil J. Pavelek (1964). Ukazovalo sa, že natrvalo zakotví v tejto oblasti. Okolnosti však rozhodli ináč a vedecká pozornosť Jána Horeckého sa obrátila na slovenský jazyk.

Zriedkakedy sa u vedeckého pracovníka vyskytuje také vzácne skĺbenie odbornej špecializácie s aplikáciou na vlastný vedecký výskum ako u profesora Jána Horeckého. Široký diapazón jeho vedeckej práce nie je celkom náhodný. Pramení práve z jeho základného východiskového vzdelania – ako klasického filológa. Ján Horecký je okrem mnohých iných jeho zameraní (hádám niet oblasti v jazykovede, ktorej by sa nebol venoval) zakladateľom slovenskej odbornej vedeckej terminológie. Vďaka svojmu klasickému vzdelaniu pochopil význam latinčiny a gréčtiny z viacerých aspektov. Jednak ako základ súčasnej všeobecnej jazykovedy, ďalej ako priamy alebo sprostredkujúci prameň mnohých prevzatých slov a napokon ako významný odkaz dnešku, súčasnej modernej dobe, pretože grécko-latinské základy sú dodnes stálým a nevyčerpatelným zdrojom tvorenia nových slov, internacionalizmov, teda nielen v našom jazyku. Internacionalizácia

slovnej zásoby je totiž jednou zo základných charakteristických črt jej súčasného vývinu. Ján Horecký mal ideálne predpoklady na to, aby zvládol úlohy modernej slovenskej odbornej terminológie. Z veľkého množstva jeho prác zaoberajúcich sa termínmi grécko-latinského pôvodu uvidíme iba niektoré, napr. *K slovenskej lekárskej terminológii* (1956); *Slovenská anatomická terminológia* (1956); *O internacionalizácii a unifikácii terminológie* (1978); *Grécko-latinské elementy v terminológii* (1984); *Antické prvky odbornej terminológie* (1989). Užšie zamerané príspevky sa netýkajú iba odbornej terminológie určitej oblasti, napr. *Aký je konkrétny význam slovesa hypertrofovať?* (1989); *O slovách s predponou akva-* *hydro-* (1989); *Telematika a minitel* (1990); *Meteorosenzitívni pacienti* (1990); *Paradiplomacia* (1992) a pod., ale aj výrazov, ktoré sa bežne používajú, teda súvisia s aktuálnymi otázkami jazykovej kultúry, napr. *Kvantum a kvant* (1971); *Čo znamená inovácia?* (1974); *Super a supra* (1988); *Čo je majorizácia?* (1990); *Čo je dilema?* (1992) a mnohé iné.

V tejto súvislosti pripomíname, že Ján Horecký vďaka svojmu jazykovému zázemiu sa rovnako ako grécko-latinským internacionalizmom venuje aj prevzatiam z iných jazykov, predovšetkým z angličtiny, ale aj z francúzštiny, nemčiny a pod. Ján Horecký vedel vždy presne vybrať z oblasti klasickej filológie tie najzávažnejšie témy a otázky.

Trocha podrobnejšie sa zameriame na dve práce Jána Horeckého týkajúce sa latinského jazyka, pričom každá z iného hľadiska. Prvou je rozsiahla štúdia *Hadvabného Stručný návod* (1950) a druhou takisto rozsiahla štúdia *Jazykovoštyľová charakteristika latinských listín z archívu zemianskeho rodu z Okoličného* (1951).

V prvej štúdii sa Ján Horecký zaoberá úvodom k latinsko-slovenskému slovníku z r. 1763 z Červeného kláštora, známemu ako *Hadbavného slovník, Lechnický slovník*, v novšej literatúre ako *Kamaldulský slovník* (Rusinský, 1929, 1940; Jankovič, 1946 – 1947; Pauliny, 1946 – 1947; Gregor, 1958; Skladaná, 1971). Tento slovník sa zachoval v rukopise (originál je uložený v Univerzitnej knižnici v Budapešti). Obsahuje 942 strán a skladá sa z dvoch obsahovo samostatných častí. Vlastný slovník pod názvom *Syllabus Dictionarij Latino-Slavonicus* tvorí prvú, rozsiahlejšiu časť (937 strán), kým druhá časť (5 strán) obsahuje krátke gramatické odkazy na prvú časť.

Stručný úvod má veľký význam pre dejiny slovenského jazyka. Predstavuje totiž jeden z najvýznamnejších návrhov na normu spisovného jazyka pred Antonom Bernolákom.

Slovenskú časť *Kamaldulského slovníka* možno charakterizovať ako klasický vzor kultúrnej západnej slovenčiny, ktorá presiahla región západného Slovenska

a používala sa aj v iných oblastiach. Ján Horecký práve vďaka svojej znalosti latinčiny a vďaka uvedomeniu si významu tohto návodu mu venoval pozornosť. Dnes pokladáme toto jeho rozhodnutie za mimoriadne predvídavé. Ján Horecký sa totiž neuspokojil iba s prekladom Stručného návodu, čo by aj tak bolo veľkým prínosom, ale analyzuje aj jeho jednotlivé časti (sám ich kvôli prehľadnosti paragrafoval) a porovnáva ich s gramatikou P. Doležala a A. Bernoláka. Na základe tejto analýzy Ján Horecký jasne ukazuje, v čom sa odlišovala norma kultúrnej západnej slovenčiny predstavená v Stručnom návode, najmä v oblasti výslovnosti, pravopisu, hláskoslovia, od Doležalovej normy a v čom bola predchodcom Bernolákovej normy.

Konkrétnejšie uvedieme základné tematické okruhy Stručného návodu (SN). Najprv však odcitujeme krátky predhovor k tomuto návodu, a teda aj k slovníku, ktorý autor adresuje slovenskému začiatočníkovi: „*Synu, na začiatku tohto sylabu ti konečne z milosti božej na veci a príkladoch ukazujem stručnú a jasnú príručku, a to latinsko-slovenskú, ktorú som ti sľúbil, a odporúčam ti, aby si ju zachovával v praktickom používaní. Veď veľmi dobre viem, že možno nájsť viacerých hovoriacich, ktorí sa príliš vysmieávajú, a že najčastejšie to budú takí, ktorí sa domnievajú, že čím menej ľudový jazyk poznajú, tým ho správnejšie poznajú, a dávajú prednosť vtípkovaniu. Šťastí sa však nemožno tomu ani čudovať, keď sa tento veľmi starý ľudový jazyk na mnohých miestach zdá porušený tak prišelcami, ako susednými jazykmi, a to do takej miery, že sotva nájdeš obec, osadu alebo mesto v kráľovstve, kde by si v ňom našiel niečo nového, obludného a temer smiešneho. Preto sa človek ani nemôže prispôbiť alebo zadosťučiniť všetkým ako vo výslovnosti, v dĺžkach, tak vo významoch. Ale mne i tebe, synu, nech je malicherným mnohoraký cit týchto, len keď sa (táto príručka) ukáže súhlasnou s užívaním a správnym úsudkom a názornou chápuťou.*“

V prvej časti sa uvádzajú pravidlá o tom, kedy treba písať *z* (z *Babylonu*, z *synem*), resp. *ze* (z *egména*) a kedy *s* (*s cibulu*, *s Krakowa*), zakončené prehľadom celej slovenskej abecedy s uvedením príslušnej predložky (*s* alebo *z*). V druhej časti sa rieši otázka vokalizácie predložiek *k* a *v* (*k dňu*, *w dňe* – *kegménu*, *wegménu*).

Tretia časť hovorí o stretnutí dvoch samohlások, čiže o dvojhláskach. Napr. pri *ie* a *ia* sa *i* vždy vysúva a dáva sa nad *e*, napr. *p'ekné*, *poslussenstw'á*, a nie podľa zvyku susedov, teda *piekné*, *poslussenstwia*. Treba sa vyhýbať temer ozrutnému pridávaniu samohlások v slovenskom jazyku, napr. *aurad*, *aud*. Treba vyslovovať a písať *úrad*, *úd*.

Ďalšiu samostatnú kapitolu tvoria pravidlá o prídavkových časticiach, resp. hláskach. Ide o predpony superlatívu adjektív *naj-*, o časticu *nech* a zvrtné zámená *sa* a *se*. V druhej časti tejto kapitoly sa hovorí o vkladnom *e* (*preňho* – *pre n'ieho*), o vokalizácii slabičných predložiek *nad*, *pod*, *pred*, *od*, *bez*, o výsuvnom *e* a o vkladnej spoluhláske *j* (*meno* – *gmeno*).

Pod tým istým záhlavím „o prídavkových časticiach“ sa ďalej hovorí v troch častiach o vyslovovaní *y* v prídavných menách (*dobrý*) a zámenách (*ktery*), *i*, *j* v podstatných menách (*panstwj*, *pani*) a *i*, *j*, *y* v slovesách (*duffati*, *hressj*, *prosy*).

V ďalšej časti je zmienka o písaní *g*, *j* medzi samohláskami (*milugem*). Napokon nasleduje poučka o písaní prísloviiek na *-e* (*dobrotiŭ'e*), o písaní a vyslovovaní genitívu plurálu na *-úw* (*pohanúw*).

Nadviazanie A. Bernoláka na kultúrnu západnú slovenčinu prezentovanú v SN J. Horecký ukazuje vo viacerých zhodných prípadoch. Napr. písanie *ú* namiesto *au*, používanie predpony *nag-* namiesto *neg-*, uprednostňovanie častice *nech* pred *at'* a *pod*. K uvádzaným prípadom sa vyjadruje aj P. Doležal, ktorý hovorí o dlhej výslovnosti *ú* pri grafickom znaku *au*, čiže *au* nie je podľa neho nič iné ako dlhé *ú*, o častici *naj-* píše, že v superlatíve nie je zlá, lebo, zdá sa, že pochádza z predložky *nad*, ale Česi majú radšej zvuk *eg* namiesto *ag*. Častice *necht'*, *nechat'* zaraďuje P. Doležal medzi particulae permissivae (pobádacie), kým *at'* uvádza medzi odporovacími spojkami *než*, *at'*, *ale*. V tejto súvislosti je zaujímavé spomenúť, že autor SN pri niektorých príkladoch hovorí o matke, dcére a macoche, pričom pod matkou má na mysli latinčinu, pod dcérou slovenčinu a pod macochou susedné jazyky, teda češtinu. Napr. *matka: substratus; dcéra: podestlány; macocha: pod stlány*. Ján Horecký sa domnieva, že pod macochou autor SN myslel skôr len nesprávne písanie a vyslovovanie v uvedených prípadoch.

Niekedy má autor SN originálne pravidlá, ktoré nenájde ani u Bernoláka, ani u Doležala. Ide napr. o vokalizáciu predložky *z*. Ani jeden z uvedených autorov neuvádza osobitné pravidlá o vokalizácii *z*, *s*, hoci Bernolák v príkladoch vokalizuje *z* pred začiatočným *z* (*ze zúwisti*). Autor SN nepripúšťa ani v takomto prípade vokalizáciu, pričom v textoch sa toto pravidlo nedodržiava. Uznáva ju iba v tom prípade, keď sa píše spolu s podstatným menom (*zegména*). Podobne rozlišovanie *sa* a *se* podľa slovies len zvrtných (reflexív tantum), ktoré majú časticu *se* (*neboj se*) a slovies prechodných, ktorými sa vyjadruje pasívny stav (*veci sa našli*), sa nachádza iba v SN. V textoch sa takisto táto zásada nedodržiava.

Ak hovoríme o textoch, máme na mysli tri rozsiahle pamiatky, ktoré pochádzajú z Červeného kláštora. Ide o spomínaný *Kamaldulský slovník*, ďalej o preklad Svätého Písma, známeho ako *Kamaldulská Biblia* (1756, 1757) a napokon je to preklad Blossiovho diela *Ray wernég dussi* (18. stor.). Uplatňovanie zásad SN v týchto pamiatkach sledovali viacerí bádatelia (Horecký, 1950; Krasnovská, 1996; Skladaná, 1997), avšak žiadalo by sa toto porovnanie urobiť oveľa dôkladnejšie.

Ján Horecký svojou štúdiou prispel k upevneniu názoru, že A. Bernolák vo svojej kodifikácii slovenského jazyka nadviazal na predchádzajúci stav, na kultúrnu západnú slovenčinu. Prekladom a analýzou SN vlastne vystlal cestu ďalším bádateľom, skúmajúcim predpisovné obdobie.

Druhá práca Jána Horeckého sa zaoberá výsostne latinským jazykom. Ide o jazykovoštýlovú analýzu latinských listín z archívu zemianskeho rodu z Okoličného zo 16. – 17. storočia. Na rozdiel od prvej štúdie, ktorá sa venovala otázke normy kultúrnej západnej slovenčiny a riešila problematiku porovnávania slovenčiny a češtiny v oblasti pravopisu, hláskoslovía a pod. na pozadí latinčiny, táto štúdia je venovaná analýze latinského jazyka príslušných textov bez konfrontácie so slovenským jazykom. V úvode štúdie objasňuje Ján Horecký pojem jazykového štýlu a jazykovoštýlovej charakteristiky. Vychádza z premisy, že nevyhnutným podkladom pre štýlový rozbor je aj gramatický rozbor. Základnými prvkami každého jazyka sú pomenovanie a usúvzťažnenie, čiže predpokladom existencie jazyka je existencia pomenovaní – znakov a pomôcok, resp. pravidiel na vyjadrovanie vzťahu medzi týmito pomenovaniami, pričom tieto pomôcky nemusia byť vyjadrované explicitne, ale môžu byť implikované napr. v poradí slov, morféme a pod. Ako cieľ svojej práce si Ján Horecký stanovuje rozbor spôsobov, akými sa prehodnocujú a presúvajú uvedené jednotlivé základné prvky jazykových prejavov. Ukazuje, že pri jazyku stredovekých latinských listín ide o osobitný jazykový štýl diplomaticko-právny, odlišný od ostatných jazykových štýlov stredovekej latinčiny a, samozrejme, aj od klasickej latinčiny. Z tohto hľadiska sú typickým jazykovoštýlovým útvarom listín predovšetkým formuly. Základnými časťami listiny sú narácia a dispozícia (obsah, zloženie), teda ústredná časť kontextu. Ján Horecký obohacuje diplomatický rozbor listín o jazykovedný pohľad, keď túto časť pokladá za jazykový znak svojho druhu pre určitú skutočnosť. Vzťah tohto znaku k danej osobe a miestu, resp. času sa vyjadruje formulou intitulácie (vydavateľa), adresy a datovania. Tieto formulky sú teda vo vzťahu k narácii prvkom usúvzťažňovacím, čo znamená, že tu ide o prehodnotenie celých viet, resp. o ich presunutie z oblasti po-

menovacej do oblasti usúvzťažňovacej. Vzťah medzi obsahom listiny (naráciou) a jej vydavateľom (intituláciou) sa vyjadruje niekoľkými spôsobmi, ale najbežnejším prostriedkom je tu publikačná formula. Jej základnou časťou je sloveso, najčastejšie v podobe frázy *memorie commendamus*, príp. aj *damus pro memoria* (dávame na vedomie, na známosť). Význam tejto frázy sa zosilňuje, resp. spresňuje doplnením o sloveso *significare*, ktoré býva v participiálnom tvare: *memorie commendamus significantes*. Veľmi často sa do tejto publikačnej formuly vkladá aj formula adresná, najmä ak ide o všeobecné určenie listiny, a to v podobe výrazu *quibus expedit universis*. Ján Horecký uvádza viaceré možné variácie. Pri všetkých typoch publikačných formúl v skúmaných listinách sa súvislosť s naráciou formálne gramaticky vyjadruje spojkou *quod*, hoci ide o verba dicendi, po ktorých by mala byť väzba akuzatívu s infinitívom. Tu je rozdiel oproti klasickej latinčine. Vzťah medzi vydavateľom a prijímateľom listiny sa označuje salutačnou formulou, ktorá má dve základné časti, adresnú (základný výraz *omnibus*) a pozdravnú (základom je slovo *salutem*).

Spojujúca funkcia medzi naráciou a vydavateľom (intituláciou) sa znovu prejavuje v záverečnej, koroboračnej formule (základnou časťou býva zvrat *presentes litteras concessimus*). Odôvodnenie tejto činnosti (vydania listiny) býva v šablónovitom výraze *in cuius rei memoriam*, ktorým sa vlastne nadväzuje na obsah listiny. J. Horecký zdôrazňuje, že koroboračné formuly neobsahujú iba takéto útvary, ale často sú formulované voľnejšie, ako samostatné súvetia.

Ján Horecký v tejto analýze veľmi pozorne a presne rozlišuje latinčinu klasickej a stredovekej. Veľmi častý je v skúmaných listinách typ (na rozdiel od klasickej latinčiny), v ktorom sa na vyjadrenie pasívnych zložených časov perfekta a pluskvamperfekta používa príslušné participium perfekta pasíva s pomocným slovesom v perfekte alebo v pluskvamperfekte. Ukazuje sa tým, že tieto participiá sa už pociťujú ako pomerne samostatné útvary, najčastejšie ako adjektíva, napr. *cum presentes nobis reportate fuerint*.

Autor zdôrazňuje, že v štýle analyzovaných listín má veľkú úlohu sloveso, ktoré nie je len pomenovaním menlivej vlastnosti (deja, činnosti, stavu), ale vhodne sa využíva aj v rozličných funkciách pomenovacích a usúvzťažňovacích. Oblasť jeho používania sa v stredovekej latinčine, najmä v diplomaticko-právnej, neobyčajne rozširuje. Ďalej Ján Horecký upozorňuje aj na úlohu adjektív, substantív, radových čísloviek, adverbíí. Dotýka sa zmien jednotlivých slovných druhov, napr. adjektív na substantíva, ale aj radových čísloviek na substantíva. Osobitnou problematikou sú lexikalizované spojenia (združené pomenovania), kde si takisto všímá rozdiel

medzi klasickou a stredovekou latinčinou. V klasickej latinčine bol determinujúci člen spravidla vyjadrovaný genitívom sg. al. pl., v stredovekej latinčine býva v odvodenom adjektíve, napr. *locus sessionis* – *locus sessionalis*.

Napriek tomu, že táto štúdia vznikla pred päťdesiatimi rokmi, nič nestratila na vysokej odbornej úrovni, na originálnom hodnotení jednotlivých formúl v listinách ako jazykových znakov v ich príslušných súvislostiach.

Latinčina zohrala pri vývine nášho jazyka mimoriadne významnú úlohu. Okrem toho, že bola bohoslužobným jazykom rímskokatolíckej cirkvi, oficiálnym jazykom uhorskej kráľovskej kancelárie a hodnoverných miest, jazykom náboženskej spisby, ba i beletrie, ďalej bola aj ústnym rokovacím jazykom používaným i na nižších stupňoch administratívy a súdnictva, používala sa aj v korešpondencii v šľachtickom i meštianskom prostredí, bola vzorom a zdrojom prevzatí aj pre novo sa utvárajúci slovenský jazyk, do ktorého sa dostáva mnoho latinizmov, citátových aj adaptovaných (podrobnejšie Doruľa, 1977, s. 25 n.). Viaceré z nich sa zachovali v našom národnom jazyku, teda aj v nárečiach dodnes.

V súvislosti s používaním latinčiny na Slovensku ako živého hovoreného jazyka spomenieme pozoruhodnú štúdiu maďarského historika Istvána Györgya Tótha (1996), ktorá predstavuje určitú sociolingvistickú sondu z pohľadu historika. Autor dochádza k zaujímavým záverom, značne protirečivým. Na jednej strane podľa prameňov ovládal na Slovensku (v hornom Uhorsku) latinčinu každý pastier a kočiš, no na druhej strane ju častokrát neovládali ani šľachtici, zemaniam, stoliční úradníci, ktorí robili neuveriteľné chyby aj v tých najjednoduchších latinských slovách. Okrem známych skutočností I. G. Tóth prináša mnohé zaujímavé informácie o používaní latinčiny na Slovensku. Latinčina často poslúžila aj ako tajná reč, ktorú používali tí učenejší, aby im ostatní nerozumeli. Bola vhodná aj na to, aby rozprávajúcim nerozumeli ženy. Zaujímavé je, že ani ináč vysoko vzdelané šľachtické, ktoré vedeli písať aj čítať, sa po latinsky neučili. A čo je už vonkoncom prekvapujúce, na základe dobových prameňov dokonale latinčinu neovládal ani osvietenský cisár Jozef II. R. 1770 obedoval v Sárospataku. Na obede sa zúčastnil ako chlapec aj František Kazinczy, maďarský osvietenský básnik. V jeho spomienkach sa uvádza, že cisár si zamenil stredný rod latinského *vinum* pod vplyvom nemčiny, v ktorej je *Wein* mužského rodu. Zodvihnúc fľašku a obdivujúc farbu vína sa spýtal: „Iste vinus Tokajinus?“ Na druhej strane zase viacerí anglickí cestovatelia boli unesení znalosťou latinčiny u obyčajných ľudí, teda naozaj aj u pastierov a kočišov.

Táto latinčina, pochopiteľne, bola úplne iná ako stredoveká latinčina, ktorú analyzoval J. Horecký. Vo svojej štúdii sa venuje všetkým štylistickým rovinám

a na viacerých príkladoch veľmi pregnantne poukazuje na rozdiely medzi klasickou latinčinou a stredovekou latinčinou používanou na Slovensku v období 16. – 18. storočia v písanej podobe v administratívno-právnych písomnostiach.

Nazdávame sa, že táto vysoko erudovaná štúdia tak trochu upadla do zabudnutia a určite by si zaslúžila väčšiu pozornosť najmä od klasických filológov.

Literatúra

- DORULA, J. (1977): Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda. 136 s.
- DVONČ, L. (1987): Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975). Martin: Matica slovenská. 1388 s.
- DVONČ, L. (1997): Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1976 – 1985). Bratislava: Veda. 698 s.
- DVONČ, L. (1998): Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1986 – 1995). Bratislava: Veda. 728 s.
- GREGOR, F. (1958): Einige Bemerkungen über Sprache und Quellen des slowakischen Wörterbuches von Lechnitz. *Studia Slavica* IV, s. 325 – 343.
- HORECKÝ, J. (1950): Hadvabného Stručný návod. In: Jazykovedný zborník Slovenskej akadémie vied a umení, IV. Bratislava, s. 174 – 192.
- HORECKÝ, J. (1951): Jazykovoštylová charakteristika latinských listín z archívu zemianskeho rodu z Okoličného. Jazykovedný zborník Slovenskej akadémie vied a umení, V. Bratislava, s. 167 – 186.
- JANKOVIČ, V. (1946 – 1947): Prvý slovenský preklad celého Písma svätého. *Verbum* I, s. 22 – 33.
- KRASNOVSKÁ, E. (1996): Jazyk prekladu L. Blossia a prvý slovenský preklad Biblie. In: Slovenčina v historickom kontexte. Materiály z konferencie konanej v Nitre 16. – 17. mája 1996. Zost. E. Kralčák. Nitra: Vysoká škola pedagogická, s. 68 – 74.
- PAULINY, E. (1946 – 1947): Na okraj Kamaldulského písma. *Verbum* I, s. 272 – 276.
- RUSINSKÝ, B. (1929): Slovenský slovník z roku 1763. *Slovenské noviny* XLI, 31. 3. a 14. 4.
- RUSINSKÝ, B. (1940): Literárne nákresy. Budapešť.
- SKLADANÁ, J. (1997): Kamaldulský latinsko-slovenský slovník z roku 1763. In: O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, s. 53 – 71.
- SKLADANÁ, J. (1971): Otázka vzniku a autorstva tzv. Hadbavného slovníka z r. 1763. Jazykovedné štúdie XIX. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 143 – 151.
- TÓTH, I. G. (1996): Latinčina ako hovorená reč v Uhorsku v 17. a 18. storočí so zreteľom na Slovensko. *Historický časopis*, roč. 44, s. 102 – 113.

JAZYK, KULTÚRA, IDENTITA A FENOMÉN TRADÍCIE

Ivor Ripka (Bratislava)

1. Kultúrne hodnoty – a za také treba pokladať aj evidentné teoretické i empirické (v praxi overené) hodnoty a poznatky získané pri rozlične motivovaných výskumoch (národného) jazyka ako výrazného atribútu národa (porov. aj Horecký, 1982, s. 40) – nie sú statické, ale menia svoje postavenie v hodnotovom systéme národného spoločenstva. Je všeobecne známy fakt, že každé obdobie spoločenského vývinu stavia pred ľuďmi iné hodnotové ideály, vytvára novú hierarchiu kritérií. Táto skutočnosť bezprostredne súvisí s názorom, podľa ktorého má kultúrna hodnota dynamický charakter. Podstata tejto dynamickosti spočíva predovšetkým v tom, že kultúrne hodnoty – a prirodzene aj jazyk – sa prispôbujú potrebám spoločenstva, v rámci ktorého vznikajú a ktoré súčasne spoluvytvárajú. Ak sa vo vývinovom procese niektoré tradičné kultúrne hodnoty, hodnotenia či postoje neuplatnia ako faktor stimulujúci a inšpirujúci ďalší vývin, postupne v ňom prestávajú pôsobiť. Táto ich „neúčast“ nemusí byť spojená s ich totálnym a definitívnym odmietnutím; treba ich vnímať v celom kontexte kultúrneho dedičstva ako javy, ktoré spoluurčovali napr. aj súčasný stav vedeckého poznania v spoločenskovedných disciplínach.

2. Súčasný moderný svet je svetom interakcie rozličných kultúrnych identít, ktoré sa doteraz nenachádzali v poli vzájomných siločiar (Remišová, 1998, s. 35). Niektoré kultúrne (i národné) identity sa tomuto vzájomnému prenikaniu nebránia, iné sa naopak zomknú a neprijímajú iné a odlišné hodnoty. Realita je však taká, že súčasnosť charakterizuje radikálna pluralita, v ktorej sa ťažko nachádza a definuje princíp etického minima, ktorý by pomohol „zabrzdiť“ nárast intolerancie, rozširujúci sa, žiaľ, aj do vedeckých komunít. Odstránenie politických bariér a vzájomné východno-západné odtabuizovanie kultúrnych identít a všeobecná – teda nielen ekonomická, ale aj kultúrna – globalizácia vytvorili situáciu, v ktorej koexistujú nielen rozdielne politické názory, ale aj odlišné kultúrne identity a tradície.

2.1. Uznanie mnohosti a rozmanitosti ako jednej z typických črt súčasnosti implikuje otázku, v akom vzájomnom vzťahu koexistujú a fungujú princíp tole-

rancie a právo na kultúrnu identitu. Rešpektovanie cudzieho presvedčenia a názoru totiž predpokladá diferenciáciu, odlišnosť a otvorenosť systému, no kultúrna identita naopak avizuje istú relatívnu uzavretosť. Prezentácia odlišnosti a neraz i neodôvodnenej a štylizovanej výnimočnosti, vychádzajúca z nekritickej adorácie i jednostrannej akceptácie modernej „svetovosti“ často neladí – či aspoň komplikovanejšie ladí – so vzájomnosťou v spoločenských a kultúrnych vzťahoch. Aj na pôde jazykovednej komunity sa vari možno pýtať, aké miesto patrí princípu tolerancie v súčasnom období radikalizujúcej sa plurality. Smeruje princíp tolerancie k tolerantnej nezhode, alebo je jeho cieľom konsenzus, zhoda a zjednotenie? Aj v súvislosti s rozvíjaním diskusie v jazykovedných časopisoch – konkrétne mám na mysli Slovenskú reč – vyslovujem názor, že tolerancia by sa mala reflektovať najmä v rešpektovaní iných názorov a spôsobov myslenia či konania. V protiklade s rozšíreným chápaním tolerancie ako súhlasu s inakosťou – a to prirodzene aj s inakosťou v chápaní kultúrnej a národnej identity – súčasná kulturológia navrhuje chápať toleranciu procedurálne, chce zvýrazniť racionálny postup v komunikácii. Základnou charakteristikou tohto postupu je nepoužívanie ignorancie a dehonestácie oponenta pri diskusnom riešení nezhôd a pri vyrovnávaní sa s odlišnosťou v multikultúrnej spoločnosti.

2.2. Treba zdôrazniť, že princíp tolerancie, manifestovaný pri „nenásilnej“ forme komunikácie (hľadanie tzv. etického minima je v konkrétnych prípadoch niekedy náročné), je racionálnym princípom koexistencie ľudí – a nepochybne i vedeckovýskumných pracovníkov – v istej nezhode a nejednotnosti. Princíp tolerancie prirodzene nevyklučuje kritickú analýzu; ba práve naopak, predpokladá ju. Alebo naopak: aplikácia princípu tolerancie neznamená, že musíme súhlasiť s názormi a stanoviskami, ktoré nie sú v súlade s našimi vlastnými, alebo že musíme pasívne prijímať javy a interpretácie, ktoré sú v rozpore s naším chápaním kultúrnej a národnej identity.

3. Národnú identitu tvorí súhrn znakov, charakterizujúcich isté národné spoločenstvo a zároveň ho odlišujúcich od iných analogických spoločenstiev (Kačala, 1994, s. 45). Medzi tieto integrujúce činitele patrí spoločná ekonomika (spôsob organizovania výrobnnej činnosti), spoločné územie, spoločný život v istom organizovanom (štátnom) celku, konštituovanom na tomto území, spoločná história i duchovná a hmotná kultúra, spoločné psychické vlastnosti a najmä spoločný jazyk. Ak o národnej identite uvažujeme v širších časových súvislostiach, nemôžeme nevidieť, že vytvára prepojenie medzi minulosťou, súčasnosťou a budúcnosťou; v tomto kontexte pôsobí aj fenomén tradície. Jadrom kultúrnej identity je aj vedomie vlastnej historicity a autenticity, teda minulé i aktuálne, ale

vždy hodnoverné posolstvo spoločenstva do svojho streda i smerom k iným spoločenstvám. Historické vedomie regionálneho i širšieho národného spoločenstva sa stáva istou kultúrnou konštantou, ktorá má podľa nášho názoru nezastupiteľné miesto aj pri teoretickej systematizácii nových vedeckých poznatkov. Národnú a kultúrnu identitu možno chápať aj ako permanentný otvorený proces v minulosti i súčasnosti (Fischerová, 1998, s. 61).

3.1. Obrana a ochrana národnej a kultúrnej identity – i národného jazyka ako atribútu spájajúceho všetkých, ktorí sa hlásia k príslušnému národu – evokuje niekedy u niektorých predstavy o (prekonanom) nacionalizme. (V našej slovenskej situácii napr. v diskusiách k zákonu o štátnom jazyku i k zákonu o používaní jazykov národnostných menšín, odporúčanému v istom zmysle ultimatívne, ktorý je v európskych reláciách unikátom.) V súčasnosti je obranný nacionalizmus, ktorý by v tomto kontexte nemal byť hodnotený negatívne, typický skôr pre početne menšie a ekonomicky slabšie etniká, už v minulosti ohrozované „etnickým kanibalizmom“ väčších a silnejších susedov. Proti všeobecne pociťovanému ohrozeniu kultúrnej identity, ovplyvňovanej a pustošenej americkou pakultúrou, šíriacou sa prostredníctvom médií, televízie, filmu, sa však začína brániť väčšina európskych štátov (Podoláková, 1998, s. 10).

3.2. Stanovisko menších etníc k ich obviňovaniu z nacionalizmu pri zdôrazňovaní špecifik národnej a kultúrnej identity presne vyjadril nórsky publicista E. Lejon v 1. čísle Slovenských pohľadov z r. 1997: „Ak je nacionalizmom obrana práva všetkých národov formovať vlastnú budúcnosť v súlade s ich najlepšími kultúrnymi tradíciami a na tomto základe vytvárať naozaj univerzálnu, rovnocennú spoluprácu, v tom prípade otvorene, nahlas a dôrazne priznávame, že sme ‚nacionalisti‘. V skutočnosti sme nútení na adresu národných nihilistov upresniť, že náš ‚nacionalizmus‘ nemá na rozdiel od národného nihilizmu nič spoločné s veľmocenským nacionalizmom a národným šovinizmom, ktorý nikdy neakceptoval rovnosť národov ako základ mieru a slobody.“

4. Relevantné poznatky o vzťahu jazyka (nárečia) a národnej i kultúrnej identity prináša štúdium jazykových prejavov príslušníkov istého etnika v inojazyčnom prostredí, v cudzej majoritnej spoločnosti. Práve tam totiž postupné znižovanie komunikačnej kompetencie rodných nárečí, strata historickej komunikačnej základne, progresívne narastajúci kolektívny bilingvizmus i ďalšie (často mimojazykové) faktory spôsobili narušenie vedomia pôvodnej (slovenskej) jazykovej normy a uvoľňovania systému. Neovládanie jazyka sa priamo prejavuje a odráža na „posunoch“ a modifikáciách chápania a manifestácie spektra charakteristík, spätých s národnou a kultúrnou identitou (Ripka, 1998, s. 82).

4.1. V zahraničných enklávach či diaspórach žijúci Slováci stratili priame územné, kultúrno-spoločenské, politicko-ekonomické i jazykové väzby s pôvodným materským etnikom, pričom súčasne nadviazali nové vzťahy s iným etnickým spoločenstvom (príp. s viacerými takýmito spoločenstvami). Tým sa prirodzene dostali do odlišnej etnickej situácie, ktorá modifikovala a určovala ich ďalší etnický, kultúrny i jazykový vývin. Podstata zvláštností etnickej situácie zahraničných Slovákov, ovplyvňujúca priebeh a mieru ich postupnej asimilácie a úroveň či stupeň uchovávanania alebo oslabovania národnej a kultúrnej identity, má svoj základ v tom, že hneď od začiatku ich pobytu v cudzine (v novej domovine) začali v ich etnokultúrnom vývine pôsobiť dve protirečivé tendencie. Pre jednu z nich je charakteristické uchovávanie a vedomé pestovanie či zveľaďovanie kultúrnych hodnôt pôvodnej vlasti, čiže aj istá petrifikácia dominantných znakov pôvodnej kultúrnej a etnickej špecifickosti; druhá tendencia sa vyznačuje zreteľnými prejavmi etnokultúrnych zmien a celkového vyrovnávania sa s novým inoetnickým spoločenstvom. V mnohonárodnostných Spojených štátoch amerických bola situácia komplikovanejšia aj preto, že prisťahovalci sa nevyrovnávali s jedinou dominujúcou národnou kultúrnou tradíciou, ale absorbovali rozličné prejavy inonárodných (v prvej generácii možno najčastejšie ešte slovanských) kultúr, s ktorými prichádzali do styku v národnostne zmiešaných prisťahovaleckých komunitách.

5. Tendencia etnokultúrneho pretrvávania (uchovávanania pôvodnej kultúrnej identity prinesenej z domova) je zreteľná a dominujúca najmä v počiatočných štádiách života v novej domovine. Jej najvýraznejšími nositeľmi sú príslušníci prvej generácie prisťahovalcov. Uplatňovala sa preto, lebo neznalosť jazyka (a prirodzene aj istá „vykoľajenosť“ z neznalosti spôsobu života, práce i správania sa inoetnického spoločenstva) znemožňovala kontakty s inými etnokultúrnymi skupinami. Slovenskí vysťahovalci prvej generácie museli teda v svojom (najmä mimopracovnom) živote vystačiť s tými tradičnými kultúrnymi hodnotami, ktoré si priniesli z domova (z jednotlivých regiónov). Ďalšie generácie však už zaujímajú vo vzťahu k etnokultúrnemu dedičstvu nerovnaké a viacerými faktormi ovplyvňované a modifikované postoje. Krajným a extrémnym postojom je odmietnutie jazyka i tradičnej kultúry ako istého symbolu spiatocníctva či zaostalosti. Americkí Slováci si zväčša zachovali vedomie príslušnosti ku „kraju“, ale verbálne ho manifestujú už zväčša v cudzom jazyku. Sebaidentifikácia týchto Slovákov sčasti pretrváva až do tretej či štvrtej generácie, no jazyk už neplní úlohu dominantného atribútu národnej a kultúrnej identity. Etnická skupina má isté ambície zachovať si svoje kultúrne povedomie

a dedičstvo aj napriek neznalosti jazyka, no mení sa celkové chápanie etnicity, ktorá sa v intenciách nových prístupov hľadá a nachádza v takých charakteristikách, ako je špecifický zvuk etnickej (ľudovej) hudby, chuť pôvodných etnických pokrmov (pre súčasných amerických Slovákov ich reprezentujú napr. tzv. holúbky) a pod. (Ripka, 1997, s. 179).

6. Etnická kultúra sa formuje a utvára špecifickým spôsobom; pri interpretáciách jej vývinu a zmien nemožno obísť ani úlohu tradície. Tradícia ako fenomén konkrétneho spoločenstva a jeho kultúry je jednak organickou súčasťou jeho kolektívnej pamäti, jednak historického povedomia; je to teda tá časť súboru javov a hodnôt kultúrno-spoločenského i vedeckého charakteru, ktorá je pre svoje pozitívne a progresívne tendencie akceptovateľná i v ďalšom vývine spoločenského a vedeckého poznania. Charakterizuje sa aj ako kvalitatívna kategória kultúrnych hodnôt koncentrovaných v kolektívnom vedomí ľudí; ide o tú časť tohto vedomia, ktorú nastupujúca generácia preberá od predchádzajúcej. Tento prístup spoľahlivo ukazuje, že samotné preberanie kultúrnych javov, ani spôsob, akým sa to deje, by nemali opodstatnenie, keby sa nebrali do úvahy hodnoty, ktoré sa preberajú a postoje, ktoré tento výber určujú. Netreba vari špeciálne dokazovať, že hodnoty i postoje ďalších generácií slovenských vystačovalcov v oblasti tradície sa významne odlišujú od fenoménov, určujúcich vzťah k tejto kategórii na pôvodnom (súvislom, historickom) území. Korporatívnosť spoločenského života v mestských a vidieckych – ale takisto aj v profesijne organizovaných – komunitách navyše niekedy podriaďuje jednotlivcovo vedomie (v otázkach vzťahu k národnej kultúre i jazyku) kolektívnemu vedomiu skupiny („ovládanej“ ekonomicke nezávislým a voči cudziemu prostrediu i vplyvom adaptabilnejším jedincom) a v istom zmysle vyžaduje rovnaký spôsob myslenia, správania sa, negovania či prijímania tradičných kultúrnych hodnôt vrátane jazyka. Takáto situácia niekedy vyústi do nežiaducej jednoty automatických reakcií a všeobecnej konformnosti členov príslušnej komunity.

7. Vedu (t. j. oblasť výskumnej činnosti zameranej na produkciu nových poznatkov) možno vnímať ako dynamický alebo statický systém. V prvom prípade sa veda chápe ako určitý typ činnosti, v druhom ako špecifický výsledok tejto činnosti. Pretože sa však výsledok minulej poznávacej činnosti (v striktnom jazyku zafixovaný a na základe explanačných princípov klasifikovaný a interpretovaný systém poznatkov) stáva východiskom nového skúmania, možno dynamiku a statiku v procese poznania chápať ako dva faktory toho istého reprodukčného cyklu: v jednom sa vedecký systém zatvára a v druhom otvára vo vzťahu k objektívnej skutočnosti a novým výsledkom. Akceptovanie princípu

(radikálnej) plurality ako základnej situácie našej (vedeckej) súčasnosti zvýrazňuje nevyhnutnosť rešpektovania princípu tolerancie. Nemožno ho odmietat ani pri pokračujúcich výskumoch súčasného národného jazyka, plniaceho nezastupiteľné úlohy a funkcie pri uchovávaní a dotváraní národnej a kultúrnej identity v multikultúrnom svete.

Literatúra

- FISCHEROVÁ, A. (1998): Na ceste k národnej a kultúrnej identite. In: *Acta Culturologica*. 2. (Utváranie národnej a kultúrnej identity.) Red. K. Podoláková. Bratislava: Katedra kulturológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, s. 61 – 74.
- HORECKÝ, J. (1982): *Spoločnosť a jazyk*. Bratislava: Veda, 112 s.
- KAČALA, J. (1994): *Slovenčina – vec politická?* Martin: Matica slovenská. 188 s.
- PODOLÁKOVÁ, K. (1998): Národná a kultúrna identita a európska integrácia. In: *Acta Culturologica*. 2. (Utváranie národnej a kultúrnej identity.) Red. K. Podoláková. Bratislava: Katedra kulturológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, s. 9 – 19.
- REMIŠOVÁ, A. (1998): K problému tolerancie a kultúrnej identity. In: *Acta Culturologica*. 2. (Utváranie národnej a kultúrnej identity.) Red. K. Podoláková. Bratislava: Katedra kulturológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, s. 31 – 38.
- RIPKA, I. (1997): Strata historickej komunikačnej základne v nárečových prejavoch amerických Slovákov. In: *Sociolinguistica Slovaca*. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, s. 174 – 181.
- RIPKA, I. (1998): Úloha jazyka pri formovaní národnej a kultúrnej identity zahraničných Slovákov. In: *Acta Culturologica*. 2. (Utváranie národnej a kultúrnej identity.) Red. K. Podoláková. Bratislava: Katedra kulturológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, s. 81 – 86.

RÓMSKE ZÁKLADY AKO ZDROJ NEOLOGIZÁCIE V SLOVENSKEJ KARPATSKEJ RÓMČINE

Anna Rácová (Bratislava)

So zvyšujúcim sa sebauvedomením Rómov súvisí aj ich snaha obmedziť používanie výpožičiek v rómčine a lexikálne medzery doplniť neologizmami vytvorenými z rómskych základov. Štúdia analyzuje najčastejšie postupy tvorenia rómskych neologizmov, t. j. analogickú nomináciu, deriváciu a kalkovanie.

V pomerne bohatej literatúre o neologizmoch sa málokedy vymedzuje, čo je neologizmus, preto je výhodné uvažovať o neologizácii, resp. o obohacovaní slovnej zásoby.

Jazyky sa sústavne obohacujú o nové lexikálne jednotky, označujúce nové veci, javy a činnosti. Nemusi ísť pritom len o skutočnosti nové vo všeobecnom meradle, napr. o vynálezy či objavy, ktorých pomenovanie obohati nielen východiskový jazyk, ale spolu s obsahom postupne môže prejsť ako neologizmus aj do mnohých ďalších jazykov (napr. ako prevzaté slovo: lunochod, raketa, perestrojka alebo ako kalk: počítač, myš a pod.). Často ide o slová pomenúvajúce nové javy len v určitom jazykovom a kultúrnom spoločenstve, ktoré môžu byť v inom jazykovom a kultúrnom prostredí celkom bežné (postel' u nomádov, pomenovania rozličných zvierat, rastlín, zbraní, náboženských a filozofických pojmov a veľa iných).

V istom štádiu vývoja sú vlastne všetky prevzaté slová neologizmami a až postupne sa stávajú súčasťou bežnej slovnej zásoby, pričom však veľmi ťažko stanoviť hranicu, kedy daný výraz prestáva byť neologizmom. Osobitne problematické je to v jazykoch, ktoré nemajú písanú literatúru a ktorých slovnú zásobu nezachytávajú slovníky v istých časových odstupoch (ako napr. v slovenčine SSKJ z rokov 1959 – 65; KSSJ z rokov 1987 a 1997).

Uvedené konštatovanie v plnej miere platí pre rómčinu. Rómčina je novoinďický jazyk, ktorého korene siahajú ďaleko do minulosti. Jadro jej slovnej zásoby dodnes tvoria slová indického pôvodu, ale obohacuje sa výpožičkami z mnohých kontaktných jazykov.

Možno si tu položiť otázku, v akom štádiu vývoja sa dajú prevzaté slová považovať za zdomácnené, nechápu sa ako cudzie (hoci ich etymológia je zvyčajne priezračná). Časté sú názory najmä rómskych „puristov – amatérov“, že pravú rómčinu tvorí popri slovách indického pôvodu len najstaršia vrstva výpožičiek, čiže slová perzské, grécke, ale už nie srbské, rumunské, maďarské a najmenej, pravdaže, slovenské.

Pritom je slovenská karpatská rómčina (t. j. rómčina, ktorou sa hovorí na východnom, strednom a západnom Slovensku, na rozdiel od maďarskej rómčiny na južnom Slovensku a olašskej rómčiny) až presýtená slovenskými výpožičkami. Rómovia žijú na Slovensku už stáročia, a pretože väčšina dospelých Rómov je bilingválna, ľahko preberajú zo slovenčiny pomenovania vecí, s ktorými prišli do styku v novom prostredí a ktoré boli pre ich pôvodnú kultúru cudzie. Mnohé z týchto pomenovaní, spočiatku preberaných najmä z dialektov rozličných regiónov (*fizola*, *mašina*, *duchna*) sa v rómčine nepociťujú ako výpožičky. Ale novšie prevzaté slová zo slovenčiny, resp. cez slovenčinu sa už vydeľujú príponami *-is* a *-os* v muž. rode (*televizoris*, *svetos*) a osobitnými paradigmami.

Pravda, aj tieto výpožičky dnes už tvoria organickú súčasť slovníka slovenskej karpatskej rómčiny. Svedčí o tom aj skutočnosť, že v *Rómsko-českom a česko-rómskom slovníku* (Hübschmannová, 1991) sa neklasifikujú ako neologizmy.

Ako som už uviedla, rómčina patrí k jazykom, v ktorých sa osobitne ťažko určuje, kedy pomenovanie prestáva byť neologizmom. Rómčina vždy slúžila len ako hovorený jazyk. Až začiatkom deväťdesiatych rokov sa u nás objavujú prvé literárne práce – básničky, rozprávky, rozprávania a príbehy zo života. Ich témy sú väčšinou jednoduché, takže vystačia s bežnou slovnou zásobou, ktorú dobre zachytáva už spomínaný slovník.

V uvedenom slovníku sa vyskytuje niekoľko slov klasifikovaných ako neologizmy. Neexistuje však novší slovník, z ktorého by sa dalo posúdiť, či tieto neologizmy už prešli do kategórie bežných slov, a neexistujú ani hojnejšie texty, v ktorých by sa tieto neologizmy bežne používali.

Osobitnú skupinu rómskych neologizmov tvoria pomenovania utvorené z rómskych základov, a práve tie sú predmetom tejto štúdie.

Ako zdroj analýzy mi poslúžili lexikálne jednotky označené ako neologizmy v spomínanom rómsko-českom a česko-rómskom slovníku, ale hlavne pomenovania vyskytujúce sa v rómskej tlači (a pritom neuvedené v slovníku). Ide najmä o texty sporadicky uverejňované v rómskych novinách *Romano l'il nevo*. Ich autori sa usilujú do istej miery obmedziť hojné preberanie slovenských pomenovaní a nahradiť ich nielen opismi, ale aj novými, rómskymi pomenovaniami

vytvorenými z rómskych základov. Pravda, ide tu len o pokusy niekoľkých jednotlivcov, nie inštitúcie, lebo takú Rómovia u nás zatiaľ nemajú, čiže skôr o tzv. okazionalizmy. Iba časom sa ukáže, nakoľko sa ujmú a preniknú do bežného slovníka rómskej populácie. Keďže sa však po rómsky dosiaľ píše len veľmi málo (Rómovia, žiaľ, aj vo vlastných novinách dávajú prednosť skôr slovenčine), dá sa predpokladať, že nové slová sa budú ťažko stávať súčasťou slovnej zásoby hoci aj vzdelanejšieho hovoriaceho, ktorý je väčšinou bilingválny a chýbajúce rómske slovo bez problémov nahradí slovenským pomenovaním.

Pri vytváraní neologizmov z rómskych základov autori používajú najmä analogickú nomináciu, deriváciu a kalkovanie.

Pomenovací proces vždy predstavuje prechod od pojmovej sféry cez obsah k forme, čím vzniká lineárny onomaziologický reťazec (Horecký, 1984). Ak sa na konci tohto onomaziologického reťazca použije už existujúca forma, ide o nepriamu, čiže analogickú nomináciu (Horecký, 1987). Nové pomenovanie sa pri nej najčastejšie vytvára prostredníctvom metonymie a metafory. V oboch prípadoch sa k jednej forme pripájajú rozličné pojmy a obsahy.

Pri metonymii sa prenáša pomenovanie jedného javu na druhý na základe nejakého vnútorného vzťahu. Pri metafore sa pomenovanie prenáša na základe podobnosti vzhľadu a funkcie.

Napríklad lexikálnou jednotkou *šeralo*, ktorá v bežnom slovníku znamená nielen hlavatý, t. j. majúci veľkú hlavu, ale regionálne aj predstavený, sa analogicky pomenúva predseda: *šeral'i pro Kulturno romano jekhetañiben* – predsedníčka Kultúrneho zväzu rómskeho spoločenstva. Podobne na pomenovanie predsedu sa používa aj slovo *šerutno*, pôvodne hlavný, ale aj náčelník, predstavený: *republikakro šerutno* – republikový predseda. Pomenovanie *šeralo* sa pri preklade slovenského textu vyskytuje aj vo význame vedúci súboru a starosta. Vo všetkých uvedených prípadoch vzniklo na základe podobnosti funkcie. Označuje osobu stojacu na čele niečoho, predstavenú. Pomenovania *šeralo* aj *šerutno* sú odvodeného od slova *šer* – hlava.

Pomenovaním *jekhetañiben* – jednota, pospolitosť (odvodeným od základu *jekh* – jeden) vznikli neologizmy s významom 1. výbor: *Helsinkengro jekhetañiben* – Helsinský výbor, 2. súbor v spojení s prívlastkom *khelibnaskro* (< *khelel* – hrať): *khelibnaskro jekhetañiben* a 3. zväz: *Kulturno romano jekhetañiben* – Kultúrny zväz rómskeho spoločenstva.

Analogickou nomináciou vzniklo aj pomenovanie *upruno rajipen* – úrad vlády; v bežnej slovnej zásobe *rajipen* znamená 1. panský statok a 2. panstvo, vrchnosť a *upruno* – najvyšší, vrcholný.

Bežné slovo *kher* – dom tvorí s prívlastkom *upruno* nové pomenovanie *upruno kher* – vrcholný orgán.

Na základe vonkajšej podobnosti vznikol neologizmus *phala* – javisko od pomenovania *phal* – doska. Od tohto neologizmu odvodený prívlastok *phalengero* spolu s lexikálnou jednotkou *pochtán*, t. j. plátno, látka, vytvára neologizmus *phalengero pochtán* – opona.

Medzi neologizmy utvorené analogickou nomináciou patria aj pomenovania *idejos* – volebné obdobie (bežný význam čas, doba), *dekhiben* (pôvodne pohľad, rozhl'ad, výhl'ad) ako neologizmus 1. lekárska prehliadka, 2. postoj, ba i 3. cieľ.

Do kategórie neologizmov vytvorených analogickou nomináciou patria aj pomenovania niektorých slovných druhov. Pomocou slova *nav/lav* – meno s prívlastkom sú utvorené pomenovania *vičindo lav* – citoslovce (< *vičinel* – volať), *pašonav* – člen (*pašo* < *paš* – vedľa, pri), *anglo nav* – predložka (*anglo* – pred), *phanduno lav* – spojka (*phandel* – viazať), *paškerutno* – príslovka (*paš* – vedľa, *kerutno* – sloveso, ide vlastne o kalk slova adverbium). Podobne *dodino* – prídavné meno od *dodel* – dodať (adjektívum).

Ako vidno, neologizmy vytvorené analogickou nomináciou sú buď jednoslovné (*šeralo*, *šerutno*, *jekhetañiben*, *idejos*, *dekhiben*), alebo viacslovné (*khelibnaskro jekhetañiben*, *phalengero pochtán*). Viacslovné neologizmy sú neraz kombináciou slovenského a rómskeho slova, napr. *detašovano than* – detašované pracovisko (*than* – miesto), *gaveskro urados* – obecný úrad (*gav* – obec) či *vladno avrikidno manuš* – vládny splnomocnenec (< *kidel avri* – vybrať, zvoliť, *manuš* – človek). Tým, že sa v textoch nahrádzajú neologizmami len niektoré slovenské slová, vznikajú spojenia typu *dženo andre Rada vladý vaš narodnosti* – člen Rady vlády pre národnosti a pod.

Častým spôsobom tvorenia neologizmov v rómčine je odvodzovanie, pri ktorom sa väčšinou používajú v rómčine známe slovotvorné postupy. Výnimku tvoria neologizmy vytvorené pomocou predpôn. V rómčine totiž nejestvujú pôvodné predpony, ale v niektorých prípadoch význam predpony nadobúda zgramatikalizovaná postpozícia. Takýmto spôsobom vznikol napr. neologizmus *anglelav* – predhovor < *angle* – pred + *lav* – slovo, alebo *telgod'ate* – podvedome < *tel* – pod + *god'i* – mozog, *bikherengro* – bezdomovec < *bi* – bez + *kher* – dom. Podobne sa vytvorili neologizmy od sloviess, ktoré vznikli pod vplyvom slovenského predponového slovesa s *vy-*, kde predpona *vy-* označuje smerovanie von, z a v rómčine sa automaticky nahrádza postpozíciou *avri*. Tak zo slovesa *akharel* – volať vzniklo sloveso *akharel avri* – vyhlásiť a z neho neologizmus *avriakhariben* – vyhláška. Podobne napríklad *avriphučeriben* – výsluch < *phučerel avri* – vypytovať

sa < *phučel* – pýtať sa alebo *avripheniben* – výslovnosť < *phenel avri* – vyslovať < *phenel* – hovoriť.

Pravda, v uvedených prípadoch sa na tvorbe neologizmu nezúčastňuje len predpona, ale aj veľmi produktívna prípona *-iben*, ktorou sa v rómčine bežne tvoria substantíva od slovies, ale aj od iných slovných druhov. Do tejto skupiny neologizmov patria aj pomenovania *dikhlariben* a *dikhaviben* – divadelné predstavenie a *charñariben* – skratka.

Neologizmus *charñariben* sa v slovníku uvádza aj so synonymnou príponou *-ipen*. Všeobecne platí, že prípony *-iben* a *-ipen* sú v mnohých prípadoch úplne synonymné. Zdá sa však, že pri tvorení neologizmov, aspoň tých, ktoré sme našli v slovníku a v textoch, je tendencia variant prípony *-ipen* využívať skôr na utvorenie neologizmu od kmeňa prídavia než od koreňa slovesa: *kerďipen* – výrobok < *kerd* < *kerel* – robiť, *čhordipen* – tekutina < *čhord* < *čhordol* – rinúť sa, *dochudnipen* – úspech < *dochudn* < *dochudel* – dosiahnuť, podobne aj napr. *kampalipen* – nutnosť, *rozgiñipen* – úvaha, *bašalipen* – zvuk.

V niektorých prípadoch sa takto utvorený neologizmus líši od bežného pomenovania: *ker-d'-ipen* – výrobok : *ker-iben* – čin, skutok a podobne.

Rómske neologizmy sa tvoria aj pomocou ďalších slovotvorných prípon, napr. *-išagos*: *kamplišagos* – povinnosť. Pomocou prípony *-utno* vznikol neologizmus *dikhutno* – divák < *dikhel* – dívať sa, hoci v rómčine sa touto príponou tvoria skôr vzťahové adjektíva od substantív a adverbii (*šerutno* – hlavatý, *adarigutno* – tunajší) a od kmeňa prídavia slovies zakončeného na *-a* (*daran-dutno* – bojazlivý). Popri *dikhutno* existuje aj neologizmus *dikhlarido* – divák < *dikharel*. Pomocou sufixu *-ad-* spolu s ukazovateľom maskulína vznikol neologizmus *dikhado* – divadlo a jeho prechýlením do ženského rodu neologizmus *dikhadi* – televízia.

V rómčine sa teda používa široká škála možností tvorenia neologizmov deriváciou, čo si môžeme prehľadne ilustrovať na nových pomenovaniach utvorených od koreňa *dikh-* (*dikhel* – vidieť):

<i>dikh-0-iben</i>	1. lekárska prehliadka, 2. postoj, 3. cieľ
<i>dikh-l'ar-iben</i>	divadelné predstavenie
<i>dikh-av-iben</i>	divadelné predstavenie
<i>dikh-ad-o</i>	divadlo
<i>dikh-ad'-i</i>	televízia
<i>dikh-l'ar-d-o</i>	divák
<i>dikh-utn-o</i>	divák

Tieto neologizmy organicky obohacujú rómsku slovnú zásobu popri bežných slovách zachytených v slovníku, utvorených od rovnakého základu *dikhiben* – pohľad, rozhlád, výhľad, *dikheri* – zrkadielko, *dikhlado* – prichľadný a *dikhľiben* – viditeľnosť.

Podobne vzniklo viacero neologizmov od základu *sikh-* (sloveso *sikhľol* – učiť sa): *sikhľard'i* – učiteľka, *sikhad'i* – škola, *cikňi sikhad'i* – škôlka (t. j. malá škola), *sikhľariben* – divadelná skúška.

Na základe sloviess vznikli ďalšie neologizmy: *vakeribnaris* – šepkár < *vakerel* – hovoriť, *garuvkerdo* – kulisár < *garuvel* – ukrývať + *kerel* – robiť, *avindo* – hosť < *avel* – prísť, *kerutno* – sloveso < *kerel* – robiť, *gindo* – číslovka < *ginel* – počítať. Iné neologizmy patriace do tejto kategórie vznikli na základe substantív, napr. *rajip* – úrad < *raj* – pán: *gavutne rajip* – obecný úrad, *gaduňi* – garderóbička < *gada* – šaty, oblek, *navutno* – menovec < *nav* – meno. Na základe príslovky *jekhetane* – spoločne (*jekh* < jeden) vznikol neologizmus *jekhetanib* – stredisko: *kulturno jekhetanib* a pod.

Niektoré neologizmy vznikli pomocou sufixu *-or-*, vytvárajúceho zdrobnelinu: *lavoro* – častica < *lav* – slovo, *ratoro* – krvinka < *rat* – krv a pod.

Ďalšou možnosťou tvoriť neologizmy od rómskych základov je kalkovanie slovenských slov: *maškarthemutno* – medzinárodný < *maškar* – medzi + *them* – štát, krajina, *bikherengro* – bezdomovec < *bi* – bez + *kher* – dom, *čhavoriko kher* – detský domov < *čhave* – deti + *kher* – dom, *jekhetane but'i* – spolupráca < *jekhetane* – spolu + *but'i* – práca, *vod'akeri dajori* – duchovná matka < *vod'i* – duša + *daj* – matka, *Naroma* – Nerómovia. Zaujímavý a bezmyšlienkovite utvorený je kalk *sera* – strana, vo význame politická strana, v rómčine bežne strana v knihe.

Pravda, neologizmy v rómčine nevznikajú len vtedy, keď sa objaví nový jav, pre ktorý v jazyku neexistuje pomenovanie, ale neraz aj z puristických dôvodov – zo snahy nahradiť už zaužívané prevzaté slová „rómskejšími“ pomenovaniami. Tieto tendencie sú napokon známe v mnohých jazykoch. V rómčine k takémuto typu neologizmov patrí napr. *dikhado* – divadlo oproti zaužívanému *d'ivadlos*, *tijatros*; *l'ilengero* – poštár (< *l'il* – list) oproti *poštaris*; *gend'i* a *l'il'ali* – kniha (*genel* – čítať a *l'il* – list) oproti *kňižka*; *sikhad'i* – škola (< *sikhľol* – učiť sa) oproti *škola*; *bešti* – stolička (< *bešel* – sedieť) oproti *stolkos* a pod.

Zavádzaním synonymných neologizmov dochádza v rómčine k intralingválnemu konfliktu, ale na rozdiel od podobného konfliktu napr. v slovenčine, povedzme v synonymách *dealer* – *predajca*, *export* – *vývoz*, v rómčine nejde pri výbere synonyma o sémantickú ani štylistickú diferenciaciu, lebo všetky synonymá sú neutrálne. Skôr ide o prejav alebo odraz neustálenosti či nekodifikovanosti

rómčiny, ktorej chýba príslušná inštitúcia, ale aj dostatok autorov – spisovateľov či publicistov a publikačných možností.

Literatúra

HORECKÝ, J. (1975): Sociológia tvorenia slov. In: *Studia Academica Slovaca* 4. Bratislava, s. 117 – 121.

HORECKÝ, J. – BLANÁR, V. – SEKANINOVÁ, E. (1984): Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby. In: *Obsah a forma v slovnej zásobe*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, s. 13 – 21.

HORECKÝ, J. (1987): Analogická nominácia. In: *Kultúra slova*, 21, 5, s. 129 – 137.

HORECKÝ, J. (1999): Onomaziologická interpretácia tvorenia slov. *Slovo a slovesnosť*, 60, s. 6 – 12.

HÜBSCHMANNOVÁ, M. – ŠEBKOVÁ, H. – ŽIGOVÁ, A. (1981): *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Romano ľil nevo. Romský list nový – nezávislý kultúrno-spoločenský týždenník Rómov na Slovensku. Roč. I. – IX. (1991 – 1999).

KOMPARATÍVNY VÝSKUM PRENOSU ZVIERACÍCH POMENOVANÍ NA ĽUDÍ

Pavol Štekauer – Štefan Franko – Daniela Slančová – James Sutherland-Smith (Prešov)

1. Úvod

Používanie zvieracích pomenovaní na ľudí je nepochybne staré ako ľudský jazyk. Vlastne pripisovanie zvieracích vlastností ľuďom je také staré ako ľudstvo samotné. Avšak pôvodná posvätná alebo magická funkcia tohto vzťahu sa dnes už takmer úplne vytratila a prenášanie zvieracích pomenovaní na človeka nadobudlo výlučne svetskú funkciu.

Tento zdanlivo periférny jav sa vyznačuje v každodennej reči pomerne vysokou frekvenciou. Je preto prekvapujúce, že sa mu v jazykovednom bádani venovala doposiaľ pomerne malá pozornosť, čo možno súvisí s tým, že sa tento jav považuje za niečo samozrejmé.

V príspevku, ktorý stojí na začiatku rozsiahlejšie a dlhodobejšie plánovaného výskumu, sa venujeme porovnaniu prenášania zvieracích pomenovaní na človeka v anglickom a slovenskom jazyku. Hlavná pozornosť je venovaná sémantickému a slovotvornému aspektu. Hneď na úvod treba poznamenať, že aj keď celková tendencia označovať ľudí zvieracími pomenovaniami je spoločná angličtine i slovenčine, z čoho potom vyplýva aj mnoho spoločných znakov, naša pozornosť sa sústredila na celý rad jemných i zásadných rozdielov medzi týmito dvoma typologicky odlišnými jazykmi. V druhej časti príspevku je predstavené teoretické východisko na vymedzenie jednotlivých modelov rozširovania základného významu pomenovania v predmetnej oblasti. V časti 3 je uvedená sémantická analýza, ktorá poukazuje na celý rad rozdielov medzi angličtinou a slovenčinou a naznačuje niektoré tendencie, ktoré vyplynuli z analýzy skúmanej vzorky. Časť 4 obsahuje slovotvornú analýzu skúmaných pomenovaní, ktorá sa sústreďuje na tri aspekty – na rozdiely vo využívaní slovotvorných pravidiel, ďalej na rodové rozlíšenie a napokon sa značný priestor venuje problematike evaluatívnej morfológie, v ktorej možno nájsť medzi angličtinou a slovenčinou výrazné rozdiely.

2. Slovotvorba a sémantické tvorenie

V tejto časti príspevku sa venujeme dvom rôznym zdrojom prenášania zvieracích pomenovaní na človeka. Tieto zdroje vyplývajú z onomaziologického modelu slovotvorby (Štekauer, 1998). Niektoré jeho základné princípy možno zhrnúť takto:

(a) Slovotvorná zložka generuje výlučne pravidelné a prediktabilné pomenovania pomocou produktívnych slovotvorných pravidiel. V procese tvorenia pomenovaní sa relevantné slovotvorné bázy a afixy vyberajú z lexikálnej zložky v súlade s pojmovou a sémantickou analýzou pomenúvaného predmetu. Nové pomenovanie sa prenáša do lexikálnej zložky, kde sa uchováva ako súčasť určitej sémanticky a formálne definovanej paradigmy.

(b) Dôležitou vlastnosťou tohto modelu je, že akékoľvek odchýlky od pravidelného významu či formy (ktoré sú výsledkom aplikácie slovotvorného pravidla) nastávajú mimo slovotvornej zložky, konkrétne v lexikálnej zložke. Znamená to, že anglické pomenovanie *transmission* vo svojom pôvodnom, pravidelnom a prediktabilnom význame 'prenos' sa generuje slovotvornou zložkou, avšak už neprediktabilný význam tohto pomenovania ('prevodovka auta') je výsledkom sémantického tvorenia v lexikálnej zložke. Príkladom formálnej nepravidelnosti sú skratkové pomenovania typu *laboratory* → *lab*, *advertisement* → *advert/ad* atď. Skratkové pomenovania sa negenerujú v slovotvornej zložke, pretože (a) tvorením skratiek sa neutvára nový význam a (b) tento proces nie je pravidelný ani prediktabilný, a teda nemôže byť výsledkom produktívnych slovotvorných pravidiel. Znamená to, že takéto pomenovanie, uložené v lexikálnej zložke, podstupuje výlučne idiosynkratickú a neprediktabilnú redukciu formy.

Z uvedeného modelu vyplýva, že ak výskum obmedzíme na substantíva a slovesá, v angličtine existujú dve skupiny zvieracích pomenovaní prenášaných na ľudí. Jedna skupina obsahuje pomenovania, ktoré sú výsledkom produktívneho a pravidelného procesu onomaziologickej rekategorizácie (tradične označovaného ako konverzia alebo derivácia nulovou morféomou – pozri Štekauer, 1996). Ako príklady možno uviesť *bug_N* → *bug_V*, *hare_N* → *hare_V*, *bear_N* → *bear_V* atď. V slovenčine je tento proces nahradený nie natoľko frekventovanou deriváciou (*opica* → *opičiť sa*, *somár* → *vysomáriť sa*). Druhú skupinu tvoria produkty sémantického tvorenia v lexikálnej zložke, napríklad *stag₂* ('muž v pánskej spoločnosti bez dámskeho sprievodu') sémanticky utvorené zo *stag₁* ('dospelý jeleň'), *wild cat₂* ('horúca hlava') sémanticky utvorené z *wild cat₁* ('divá mačka'); *liška₂* ('falošný, prešibaný človek') z *liška₁* ('šelma').

Sémanticky utvorené pomenovania, ktoré sú predmetom nášho výskumu, sa môžu ďalej klasifikovať podľa kritérií, ktoré sú uvedené v časti 4.

3. Modely tvorenia

Analyzovaná vzorka zahŕňa 140 zvieracích pomenovaní, ktoré sa bežne prenášajú aj na ľudí. Aj keď táto vzorka nie je ani zďaleka úplná, považujeme ju za dostatočne reprezentatívnu na vyvodenie určitých relevantných záverov. Analýza odhalila pre angličtinu päť základných modelov na základe kritérií uvedených v časti 2. Jednotlivé modely sú založené na rôznych kombináciách slovtvorných procesov a procesov sémantického tvorenia.

(1) **MODEL 1:**

Základné zvieracie pomenovanie sa konvertuje na sloveso. Ako príklad možno uviesť pomenovanie *bug*_N ‘chrobák’, z ktorého konverziou vzniklo sloveso *bug*_V ‘otravovať niekoho, ísť niekomu na nervy’.

(2) **MODEL 2:** $N_1 \longrightarrow N_2$

Metaforické použitie zvieracieho pomenovania (sémantické tvorenie). Príkladom je *beetle*_{N1} ‘chrobák’ a *beetle*_{N2} ‘krátkozraký človek’.

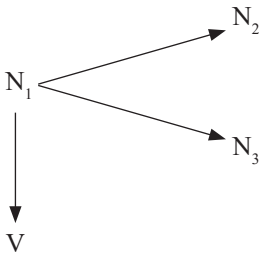
(3) **MODEL 3:** $N_1 \longrightarrow N_2$

Model 3 je kombináciou predchádzajúcich dvoch modelov, to znamená, že N_1 je zdrojom pre N_2 i V: *butterfly*_{N1} ‘motýľ’ → *butterfly*_{N2} ‘prelietavý človek’, resp. *butterfly*_V ‘poletovať bez cieľa sem a tam’.

Tento základný model sa vyznačuje viacerými modifikáciami. Napríklad *dog* ‘pes’ má nasledujúcu štruktúru slovtvorných a sémantickotvorných vzťahov:

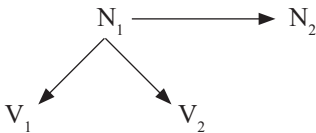
(4)

kde N2 znamená ‘darebák, lump’, N3 ‘*neform.* chlap, chlapík’, a V znamená ‘sledovať, prenasledovať’ ako pes’.

Ak berieme do úvahy aj neprenesený význam, potom ďalšiu modifikáciu predstavuje *eel* ‘úhor’:

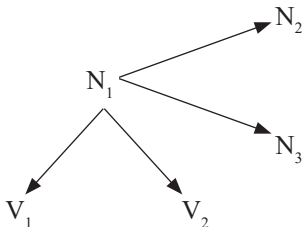
(5)

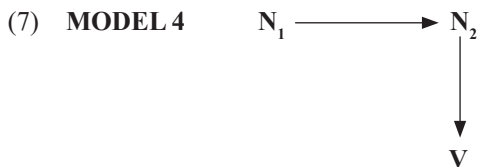
kde N2 znamená ‘slizký človek’, V₁ ‘chytať úhory’ a V₂ ‘pohybovať sa ako úhor’.

Kombináciu predchádzajúcich dvoch modifikácií modelu 3 predstavuje pomenovanie *hound* ‘lovecký pes’:

(6)

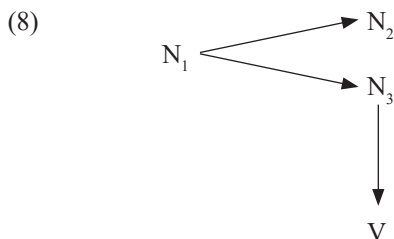

kde N₂ znamená ‘podlý, opovrhnutiahodný človek’, N₃ ‘človek, ktorý veľmi cieľavedome a sústredene ide za niečím’, V₁ znamená ‘prenasledovať, štvat’, a V₂ ‘zorganizovať honbu na niekoho’.

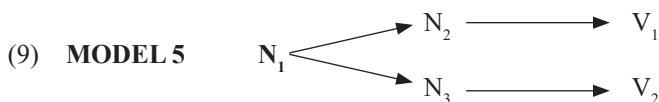

V tomto modeli konverzii predchádza sémantické tvorenie; treba však podotknúť, že hranica medzi modelom 3 a modelom 4 nie je vždy jednoznačná. Ako príklad tohto modelu možno uviesť pomenovanie *hog* ‘prasa’), kde pri prenášaní významu bolo prvým krokom sémantické tvorenie s výsledkom N_2 ‘nenažranec’ a tento význam sa stal východiskom pre konverziu na hog_V ‘správať sa ako nenažratý, hltat’. Podobne je to pri pomenovaní *stag* ‘dospelý jeleň’; $stag_{N_2}$ s významom ‘dospelý muž bez sprievodu ženy v spoločnosti’ je základom pre konverziu s výsledkom $stag_V$ ‘ísť do spoločnosti bez sprievodu ženy’.

Zaujímavou modifikáciou tohto modelu je pomenovanie *chicken* ‘sliepka’, ktoré má nasledujúcu štruktúru:

kde N_2 znamená ‘(ľahko prístupná) mladá žena’, N_3 ‘zbabelec’ a V ‘stratiť nervy, správať sa ako zbabelec’.

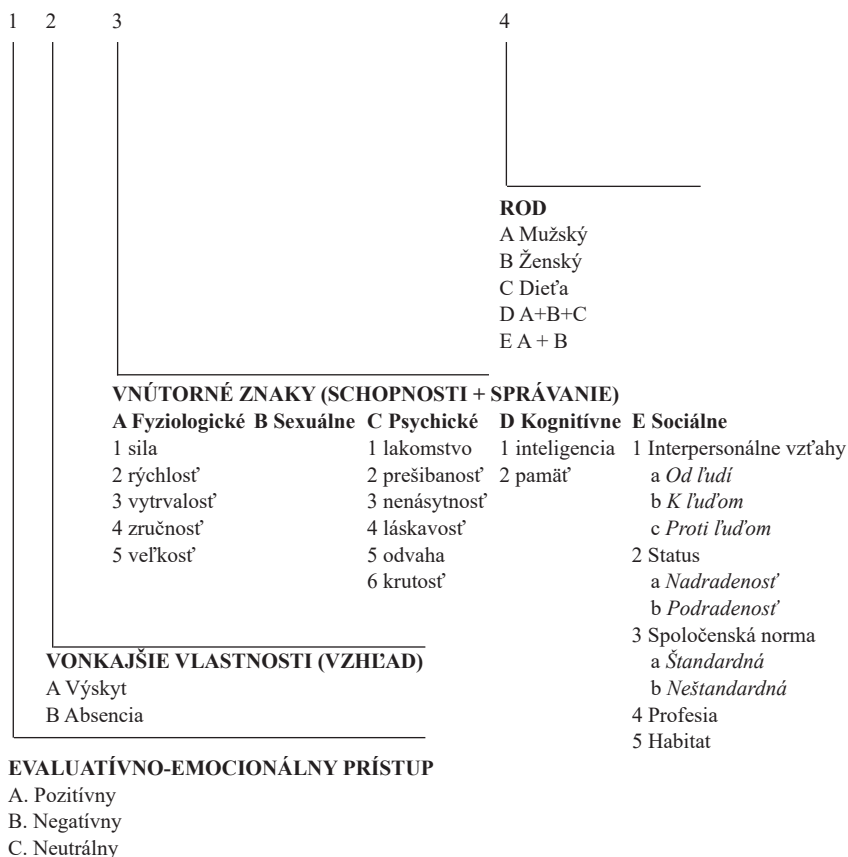

Príkladom tohto modelu je *bitch* ‘suka’, kde N_2 označuje ‘necudnú alebo nemorálnu ženu’ a N_3 ‘odpornú, nepríjemnú, panovačnú ženu’; V_1 konvertované z N_2 znamená ‘skurviť’, V_2 konvertované z N_3 ‘byť odporný voči niekomu’.

Treba zdôrazniť, že uvedené štruktúry sú iba základné a pri veľkom počte pomenovaní je naznačená štruktúra v porovnaní so základným typom zložitejšia.

4. Porovnanie sémantiky

Jedným z najdôležitejších záverov našej analýzy anglickej a slovenskej vzorky je, že slovníky vo všeobecnosti neposkytujú dostatočne detailné rozlíšenie významov polysémantických pomenovaní, prinajmenšom v skúmanej oblasti. Preto sme vypracovali štvormiestnu klasifikačnú schému (pozri (11)), ktorá nám uľahčila porovnanie sémantiky príslušných anglických a slovenských pomenovaní. Nasledujúca schéma (10)

je založená na týchto kritériách:

- (11) a. evaluatívno-emocionálne hodnotenie (pozitívne, negatívne);
 b. vonkajšie znaky (vzhľad);
 c. vnútorné znaky (schopnosti a správanie);
 d. rodová aplikovateľnosť.

Absencia istej vlastnosti v rámci vnútorných znakov sa označovala znamienkom mínus.

Tieto kritériá sa ďalej vnútorne členia. Na základe uvedenej schémy sa potom každému pomenovaniu priradil zápis, pričom sme sa opierali jednak o definície uvedené v *Longman Dictionary* a v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* a jednak o jazykovú kompetenciu, intuíciu a rečové skúsenosti rodených hovoriacich – členov výskumného tímu (v ďalšej fáze výskumu sa plánuje rozsiahlejší sociolinguvistický prieskum). Ako sme uviedli, analýza poukázala na niektoré neadekvátnosti slovníkových definícií. Typickým príkladom je pomenovanie *bear* ‘medveď’, ktoré sa v slovníku Longman definuje ako ‘nevrlý, nemotorný a vlečúci sa človek’; avšak ako skonštatoval rodený hovoriaci, táto definícia by sa mala v skutočnosti rozčleniť na tri čiastkové definície, ktoré by odrážali kontexty nevrlosti, nemotornosti, resp. človeka, ktorý sa ťažkopádne vlečie:

- (12) *bear*
N2	[NS – veľmi veľký človek]	C A A5 A
N3	[NS – nevrlý človek]	B B E1c D
N4	[NS – nemotorný človek]	B B E3b D
N5	[NS – ťažkopádne sa vlečúci človek]	B A A4 A
N6	[NS – veľký dobrosrdečný človek]	A A A5E3b A
N7	[špekulant na burze, ktorý predáva akcie, komodity ap. v očakávaní poklesu cien, aby ich potom opäť kúpil za lacnejšie peniaze, a tým dosiahol zisk]	B B C2D1E1c E

Veľký počet podobných slovníkových nedostatkov bol dôvodom na to, že sme na ich úkor uprednostnili hodnotenia rodených hovoriacich. Princípy zápisu podľa uvedenej schémy ilustrujú príklady (12) až (14).

- (13) a. *ape*
N2	[napodobňovateľ, imitátor, parodista]	B A A4 A
N3	[veľký neohrabaný, nemotorný človek]	B A E1c2b3b A

N4 [NS – agresívny a asociálny človek]	B A A1E1c2b3b A
N5 [NS – veľký srdečný nekonvenčný človek]	A A A1E2b3b A

b. opica

N2	?
N3 femin.	B A A4 D
N3 mask.	B A A4 A
N4 [<i>eufem.</i> človek s prešibaným správaním]	A B C2 D

(14) a. ass

N2 [NS – hlúpy človek]	B B D1 D
N3 [NS – tvrdohlavý človek]	B B E1c E
N4 [NS – perverzný človek]	B B E1c3b E
N5 [človek, ktorý sa správa ako idiot]	B B D1E2b E

b. somár

N2a mask. [hlúpy človek]	B B D1D
N2b femin. [hlúpy človek]	B B D1B
N3 [človek, ktorý (nerozumne) pracuje príliš veľa]	B BA3 D1D

Tento typ zápisu napríklad jasne ukazuje, že neexistuje žiaden slovenský ekvivalent k anglickému prenesenému významu *ape* N2.

Uplatnením uvedenej metódy sme mohli dospieť k relevantnejším záverom v porovnaní s metódou spoliehajúcou sa iba na slovníkové údaje. Analýza odhalila niekoľko typov sémantických vzťahov medzi anglickými a slovenskými pomenovaniami prenášanými na ľudí:

- (a) Anglický a slovenský ekvivalent majú rovnakú sémantickú štruktúru (*chameleon* – chameleón; *drone* – trúd)
- (b) Anglický a slovenský ekvivalent sa zhodujú v jednej lexikálnej jednotke polysémantickej lexémy – pozri (15) – (17) (*bull* N₃ – býk N₂: A A A15B A; *bulldog* N₃ – buldog N₂: A B A3 E; *beast* N₂ – beštia N₂: B B C2E1c E).

(15) a. bull

N2 [človek, ktorý kupuje akcie, komodity, atď. v očakávaní alebo v snahe o zvýšenie ich cien aby ich neskôr mohol predat' so ziskom]	B B C2D1E1c E

- N3 [človek, ktorý pripomína býka (napr. zavalitým telom, silou alebo agresivitou) – NS – dôraz na fyzický aspekt] A A A1/5B A
 N4 [NS – N3 s dôrazom na aspekt správania] B A A1-C4E1c A
- b. býk, bujak
 N2 [*pejor.* silný, sexuálne veľmi potentný muž] B A A1A5B A
 N3 [silný muž] A A A1A5B A
 N4 [silný, brutálny muž] B A A1C4E1c A
- (16) a. bulldog
 N2 [asistent proktora (univerzitný funkcionár ktorý zodpovedá za správanie študentov) v Oxforde a Cambridgi] C B E1b2a4 A
 N3 [odvážny, tvrdohlavý alebo húževnatý človek] A B A3 E
- b. buldog
 N3 [húževnatý človek] A B A3 E
- (17) a. beast
 N2 [NS – tyran, beštia] B B C2E1c E
- b. beštia
 N2 [krutý, zlý človek] B B C2E1c E
 N3 [jedovatá, prešibaná, zlá žena] B B C2E1c B
- (c) Sémantické štruktúry ekvivalentných pomenovaní sú totožné, avšak ich derivačné štruktúry sú rozdielne, napr. slovenské pomenovanie môže byť deminutívom (*butterfly* – motýlik; *bee* – včelička, včielka = v tomto prípade sa však ekvivalenty odlišujú aj v jednej sème – D1). Vo všeobecnosti možno konštatovať, že deminutívna forma v slovenčine zintenzívňuje pozitívny význam neutrálneho pomenovania *včela*. Analogické konštatovanie platí aj o negatívnej konotácii: *goose* vs. *hus-ička*, kde v porovnaní s neutrálnym pomenovaním *hus* deminutívum zintenzívňuje negatívnu konotáciu.
- (d) Rovnaký prenesený význam sa viaže na vlastnosti dvoch rôznych zvierat (*porcupine* – ‘dikobraz’ vs. *sršeň* – ‘hornet’ – obidve pomenovania vo význame ‘popudlivý, podráždený človek’). Tento jav je jedným z najzaujímavejších v skúmanej problematike.

- (e) Subštandardná/slangová povaha jedného zo sémanticky identických ekvivalentov (*chick* – pipka).
- (f) Neexistuje lexémový ekvivalent; význam je vyjadrený kolokáciou (*fry* vs. *malá ryba*).
- (g) Namiesto nepríznačného maskulína sa v slovenskom jazyku používa (príznačové) feminínium na vyjadrenie toho istého preneseného významu, aký je vyjadrený anglickým pomenovaním (*ass* N₃ – *mul-ica* (femin.)).
- (h) Anglický a slovenský ekvivalent majú pri prenose na človeka rozdielnu sémantiku:

- rozdiel v jednej séme [pozri vyššie *bee* – *včela*; *ass* B/B/D1/E (prenášanie možné iba na dospelé osoby) – *somár* B/B/D1/D (prenášanie možné aj na dospelých aj na deti); *buck* N₂ pripúšťa iba A/A/A15B/A, zatiaľ čo slovenský ekvivalent *samec* umožňuje A/A/A15B/A aj B/A/A15B/A, čo znamená, že anglické pomenovanie *buck* v prenesenom význame nesie vždy pozitívnu konotáciu, zatiaľ čo jeho slovenský ekvivalent môže mať pozitívnu aj negatívnu konotáciu (v závislosti od kontextu)].
- Ekvivalenty sa odlišujú viac než jednou sémou: *bookworm* – *knihomol'*.
- Jedna lexikálna jednotka vs. niekoľko lexikálnych jednotiek v lexéme (napr. *bulldog* – *bulldog* pozri (16)); ako ďalší príklad možno uviesť *ape*, kde niet slovenských ekvivalentov k N₄, N₅, podobne pri *bear* N₅, N₆, N₇, *bee* N₃ (pozri (18)), *buck* N₃ (pozri (19)), *bull* N₂, *bulldog* N₂. Zaujímavý je aj prípad preneseného pomenovania *straka* a jeho anglického ekvivalentu *magpie*. Je zrejmé, že z hľadiska správania sú pre straku dominantné dve črty, a to 'neustále krákorenie' a 'kradnutie' malých lesklých predmetov'. Zatiaľ čo v angličtine sa obidve tieto črty preniesli aj na označenie ľudí, v slovenčine sa v tomto smere „aktualizoval“ iba druhý význam.

Niekedy absenciu určitej ekvivalentnej lexikálnej jednotky možno vysvetliť existenciou iného pomenovania s rovnakým významom (napríklad chýbajúce *beast* N₃ v angličtine možno vysvetliť používaním *bitch* v podobnom význame)

- (18)
bee	
N2 [zanepřázdněný, pracovitý člověk]	A/B/A3D1/D
N3 [zospokupenie ľudí s istým cieľom,
napr. krúžok šitia]	CA/B/A4E1b/D
včela	–
včelička [<i>demin.</i> usilovný člověk]	A/B/A3/D

(19) a. buck

N2 [*hovor.* muž, najmä silne stavaný

potentný muž]

A/A/A1A5B/A

N3 [*pejor.* černocho]

B/A/AE2b/A

b. samec

N2a [*pejor.* silný, mocne stavaný,

sexuálne veľmi potentný muž]

B/A/A1A5B/A

N2b [= N2 s pozitívnu konotáciou]

AA A1A5B A

- Jeden a ten istý význam je rozložený na niekoľko lexikálnych jednotiek (*bear* N₂, N₄ – *medveď* N₂).
- Jedna lexéma zodpovedá dvom lexémam v druhom jazyku, ktoré sa odlišujú iba v rode alebo v prítomnosti/absencii evaluatívneho sufiku (buď femininum, alebo maskulinum prijíma rodový sufix): *ass* N₂ – *somár* (mask.)/*somarica* (femin.); *ape* N₃ – *opica* (femin.)/*opičiak* (mask.); *buck* N₂ – *samec/samček* (demin.).
- Jedna lexikálna jednotka zodpovedá dvom synonymným lexikálnym jednotkám dvoch rôznych lexém (*bull* N₃ – *býk/bujak*).
- Ekvivalentné zvieracie pomenovania pri prenášaní na človeka sa vyznačujú úplne odlišnou sémantickou štruktúrou [(*beetle* N₂ (C/A/A4/D) ‘krátkozraký človek’ vs. *chrobák* (prípadne od neho odvodené deminutívum *chrobáček*) (A/B/0/D) ‘miláčik’; *hlucháň* – ‘osoba so slabým sluchom’ vs. *woodcock* ‘naivný, prostoduchý človek, hlupáček’ (tu však v archaickom význame)]. Zo zápisu

(20) a. cat

N2 [semetrika, zmija, zlá žena]

N3 [*slang.* džezový hudobník]N4 [*slang.* chlapík]

b. mačka

N2 (0)

mačička

N2 [mladé, prítiažlivé dievča]

vyplýva, že nepríznakové slovenské ekvivalentné pomenovanie sa na človeka neprenáša a „náhradný“, t. j. deminutívny význam nezodpovedá ani jednému prenesenému významu anglického pomenovania.

- V druhom jazyku prenesený význam neexistuje (napr. v slovenčine príslušné zvieracie pomenovania nedisponujú preneseným významom ich anglických ekvivalentov *beaver* ('bobor' – 'energický, veľmi usilovný človek'), *bird* (N_2 'nekonvenčný človek', N_3 – 'dievča'), alebo *spaniel* ('kokeršpaniel' – 'podlízavý, servilný človek'), *whale* ('veľryba' – 'odborník, entuziasta'); na druhej strane v angličtine neexistujú korešpondujúce prenesené významy napríklad pri nasledujúcich zvieracích pomenovaniach *bažant* 'pheasant'; a podobne *slepúch* 'blindworm' či *d'atel* 'woodpecker'.

Z uvedeného prehľadu vyplýva, že existuje celý rad menších i väčších rozdielov v mechanizme prenášania zvieracích pomenovaní na človeka v angličtine a slovenčine. Jeden z najzaujímavejších rozdielov spočíva v absencii ekvivalentu v druhom jazyku. Niektoré takéto prípady sa dajú vysvetliť geografickými príčinami (určité zviera je na danom území menej časté alebo sa tam objavilo oveľa neskôr: prvý prípad ilustruje napríklad *beaver* (bobor), druhý napríklad *spaniel* (kokeršpaniel) – na druhej strane však treba podotknúť, že na Slovensku nežijú ani gazely a aj napriek tomu sa toto zvieracie pomenovanie v slovenčine využíva v prenesenom význame na označenie štihlej, ladne sa pohybujúcej mladej ženy (pravdepodobne podľa americkej olympijskej víťazky z Ríma Wilmy Rudolphovej, ktorá sa stala legendárnou kombináciou rýchlosti a ladnosti pohybu; snád' by sa toto použitie dalo vysvetliť zosobnením preneseného významu – avšak potom nie je jasné, prečo sa tento prenesený význam neobjavuje v britskej angličtine – prinajmenšom v súčasnom kontexte), alebo spoločensko-politickými dôvodmi (napr. absencia prenesených slovenských významov súvisiacich s burzou a podnikaním pri zvieracích pomenovaniach *bull*, *bear*, *stag*, *wildcat* sa dá vysvetliť absenciou burzy a skutočného podnikateľského prostredia pred rokom 1989). V tejto súvislosti je vhodné poznamenať, že dôverná známosť zvierat'a, úzka spätosť členov daného jazykového spoločenstva s daným zvierat'om veľmi často motivuje rozsiahle slovotvorné hniezda, bohatosť sémantických príznakov axiologického typu i bohatú frazeológiu. Typickým príkladom je zvieracie pomenovanie *medveď*, ktoré sa prenáša na človeka v celom rade čiastkových i kombinovaných noém: tučný, vypasený, robustný, silný, mocný, ťarbavý, zarastený, chlpatý, maškrtný (ako medveď); fučať, mrmlať, tancovať (ako medveď); laby, kotrba (ako medveď); v maskulínnom tvare i feminínnom tvare (ťarbavá, neohrabaná žena) i v rade evaluatívnych tvarov (pozri nižšie).

V každom prípade sú však väčšinou príčiny neekvivalencie/absencie prenášaných významov nejasné.

Jedným z najcennejších poznatkov výskumu bolo zistenie, že prenášané anglické zvieracie pomenovania sa vyznačujú vyššou úrovňou generickosti. Zatiaľ čo pomenovania *insect* (hmyz), *pachyderm* (hrubokožec), *reptile* (plaz), *minnow* (kaprovitá ryba), alebo *runt* (najmenšie podsvinča z vrhu) ako generické termíny slúžia v anglickom jazyku na označenie ľudí, zdá sa, že tento jav (s výnimkou najvšeobecnejšieho pomenovania, archilexémy tohto sémantického poľa, *zvíra*) sa v slovenčine nevyskytuje. Inými slovami, tam, kde angličtina používa hyperonymá, v slovenčine sa zvyknú používať hyponymá.

5. Porovnanie slovotvorby

Existujú tri základné rozdiely v slovotvorbe skúmanej oblasti:

(a) Tam, kde angličtina uplatňuje konverziu (*ape_v*, *beaver_v*, *beetle_v*), v slovenčine sa uplatňuje derivácia (*opičiť sa*, *vysomáriť sa*). Treba však poznamenať, že anglický proces konverzie v skúmanej oblasti je oveľa produktívnejší než slovenský proces derivácie. Zo 140 zvieracích pomenovaní, ktoré tvorili našu vzorku, 39 slúžilo na konverziu typu N1 → V (typ 1 v časti 3), čo predstavuje takmer 30% (napr. *ape*, *cock*, *cuckoo*, *fox*, *goose*, *guine-pig*, *hawk*, *hound*, *leech*, *magpie*, *parrot*, *peacock*, *snail*, *swan*, *vulture*, *wildcat*, *worm* atď.). K tomu treba samozrejme pripočítať celý rad ďalších konverzií podľa typov 4 a 5 (ako napríklad *bull_v*, *buck_v*, *bitch_v*, *drone_v* a i.). Na druhej strane (hoci ide o produktívny slovotvorný postup, porov. Marsinová, 1980), menej než tucet slovenských zvieracích pomenovaní skúmanej vzorky slúži ako základ pre deriváciu (v podstate transflexiu, resp. transflexiu kombinovanú s prefixáciou) v smere N → V (*opičiť sa*, *vysomáriť sa*, *kukučkovat'*, *líškať sa*, *zasviniť sa*, *sviniť*, *parazitovať*, *papagájčiť sa*, *zvlčiť sa*). Ako prirodzený dôsledok vysokej produktivity konverzie v angličtine v skúmanej oblasti je obmedzené využívanie sufexácie. Odvođené pomenovania ako *lionize* 'považovať za veličinu, oslavovať niekoho, zahŕňať obdivom' (z N2 'veličina, stred záujmu, obdivu, vynikajúca osobnosť' a *parasitize* 'parazitovať' sú skôr výnimkami než pravidlom. V slovenčine sme našli iba jeden príklad desubstantívnych zvieracích pomenovaní v prenesenom význame (*sviniar*).

(b) Na rozdiel od angličtiny v slovenčine celý rad zvieracích pomenovaní v prenesenom význame na človeka existuje v rodovom rozlíšení, pri ktorom sa uplatňuje sufexácia [*somár* (mask. – nepríznačový člen) – *somarica* (fem. – príznakový člen) vs. *ass* (bez rodového rozlíšenia); *opica* (fem. – nepríznačový

člen) – *opičiak* (mask. – príznakový člen) vs. *ape*], čo je zásadný rozdiel oproti angličtine. Vo všeobecnosti, nepríznakový člen je maskulínium, ktoré slúži ako základ pre deriváciu feminína, aj keď aj opačný prípad je možný, ako to vyplýva z vyššie uvedeného príkladu (porov. napr. Furdík, 1977). Ak sa neuplatní rodové rozlíšenie, môže dochádzať k narušeniu zhody v rode – pozri v (21):

(21) Jeho dcéra (fem.) je knihomoľ (mask.).

Slovenčina má celý rad evaluatívnych afixov, ktoré jej umožňujú vyjadrovať rôzne aspekty deminutívnosti (mláďatá, náklonnosť, malé rozmery, pohrdanie atď.). Na druhej strane malý počet a obmedzená produktivita anglických evaluatívnych afixov znamená, že sa na tento účel musia využívať aj analytické prostriedky (porovnaj: *eaglet* ‘orlíčka’, *piggy* ‘prasiatko’, *doggie* ‘psíček’ *duckling* ‘kačička’ vs. *little monkey*, *little donkey*, *little frog* ‘opička’, ‘somárík’, ‘žabka’; bear *cub*, fox *cub*, wolf *cub* ‘medvied’a’, ‘lišča’, ‘vlča’; resp. osobitná lexéma, napr. cat – *pussy* ‘mačička’, goat – *kid* ‘kozliatko’), prípadne slovenskému evaluatívne tvaru zodpovedá neevaluatívna forma (*bee* ‘usilovný, pracovitý človek’ vs. demin. *včelička*). Táto vlastnosť syntetického slovenského jazyka výrazne rozširuje možnosti prenášania významu zvieračích pomenovaní na človeka v porovnaní s angličtinou, keďže prakticky každá slovenská evaluatívna forma zvieračieho pomenovania sa môže prenášať na človeka [*medved* → *medvied’a* (mláďa), *medved-iča* (mláďa), *medved-ik* (demin.), *medvied-ik* (demin.), *medvediček* (demin.), *medvied’atko* (demin.), *medved-isko* (augm.)]. Ako vyplýva z uvedeného, slovenčina dokáže sufikálne rozlíšiť (na rozdiel od angličtiny) označenie mláďat a vlastný deminutívny význam; ako ďalší príklad možno uviesť *osol* → *oslíča* (mláďa) → *oslíčatko* (demin.), resp. *osľa* (mláďa) → *osliatko* (demin.).

Problematika tzv. evaluatívnej morfológie je v poslednom období predmetom pomerne intenzívneho záujmu jazykovedcov. Stačí spomenúť pozoruhodné štúdie S. Scaliseho (1984), G. T. Stumpa (1993), D. Jurafského (1993), L. Bauera (1996, 1997) a ďalších. Možno povedať, že podnet k tejto širokej diskusii dal Scalise (1984), ktorý vyjadril názor, že evaluatívna morfológia by mala mať osobitné postavenie v morfologickom systéme – konkrétne, mala by sa umiestniť medzi derivačnú a inflekčnú morfológiu. Toto svoje tvrdenie podoprel šiestimi vlastnosťami, ktoré sú podľa neho špecifické práve pre evaluatívne sufify (Scalise, 1984, s. 132 – 133):

(22) a. Menia sémantiku slovotvorného základu.

- b. Umožňujú následnú aplikáciu viacerých slovotvorných pravidiel rovnakého typu (napr. dva alebo viac rôznych deminutívnych sufixov v jednom pomenovaní), pričom zakaždým získavame skutočné pomenovanie daného jazyka.
- c. Evaluatívne sufixy vždy nasledujú za derivačnými sufixmi a vždy predchádzajú inflekčným morféмам.
- d. I keď v obmedzenej miere, jedno a to isté slovotvorné pravidlo sa môže opakovane použiť v rámci daného pomenovania (t. j. napr. dva rovnaké deminutívne sufixy v jednom pomenovaní).
- e. Evaluatívne sufixy nemenia syntaktickú kategóriu slovotvorného základu.
- f. Evaluatívne sufixy nemenia syntaktické charakteristiky ani subkategorizačný rámec slovotvorného základu.

Stump (1993) však presvedčivo ukázal na prehľade veľkého počtu jazykov, že i keď Scaliseho konštatovania môžu byť pravdivé pre taliansky jazyk, nemajú univerzálny charakter. Stump napríklad uvádza, že na rozdiel od (22c) pravidlá evaluatívnej morfológie sa niekedy aplikujú až za inflekčnými pravidlami a niekedy zasa môžu predchádzať derivačné pravidlá. Okrem toho, na rozdiel od (22f) (Stump, 1993, s. 11) konštatuje, že, „i keď evaluatívne sufixy sú (podľa definície) transparentné vo vzťahu k NIEKTORÝM morfosyntaktickým charakteristikám slovotvorných základov, na ktoré sa aplikujú, nie sú nevyhnutne transparentné vo vzťahu k VŠETKÝM takýmto charakteristikám“. Stump ďalej na príklade kompozície v sanskrite poukazuje na to, že uvedených šesť znakov evaluatívnej morfológie (modifikovaných v súlade s jeho zisteniami) nie je výlučne špecifických pre túto oblasť. Na základe týchto skutočností navrhuje, aby sa pravidlá evaluatívnej morfológie nepovažovali za osobitnú kategóriu. Naopak, podľa jeho názoru zodpovedajú širšej skupine pravidiel, a to tzv. pravidlám zachovávajúcim kategóriu (category-preserving rules). Tieto pravidlá „umožňujú, aby ich výstup prevzal najmenej (a) syntaktickú kategóriu a (b) jednu z morfosyntaktických charakteristík slovotvorného základu [z tzv. ‘head’ (syntagmaticky nadradený člen – P. Š.) v prípade kompozície zachovávajúcej kategóriu]; prinajmenšom v niektorých prípadoch výstup prevezme zo slovotvorného základu všetky morfosyntaktické alebo výlučne morfológické špecifikácie“ (Stump, 1993, s. 19).

Presvedčivý nie je ani bod (22e), keďže o. i. samotný taliansky jazyk poskytuje príklad augmentatívneho sufixu (*-one*), ktorý mení substantívum na sloveso (*brontolare* ‘reptať’ → *brontolone* ‘reptoš’).

Vo svojej podrobnej analýze rôznych aspektov evaluatívnej morfológie na základe vzorky vyše 120 jazykov L. Bauer (1997), jeden z najvplyvnejších súčasných svetových morfológov, odmieta tvrdenie, že kombinácia kritérií (22a) a (22e) je jedinečná pre evaluatívnu morfológiu v tom zmysle, že evaluatívna derivácia nemení slovný druh (podobne ako inflexia), ale mení sémantiku (podobne ako derivácia). Toto svoje tvrdenie Bauer dokladá niektorými príkladmi inflexie meniacej význam, resp. derivácie zachovávajúcej slovný druh základu. Ďalej poukazuje na to, že (22d) sa vyskytuje veľmi zriedkavo a neobmedzuje sa výlučne iba na evaluatívnu morfológiu. Nie je možné a ani nie je naším cieľom podrobne sa zaoberať pozoruhodnou Bauerovou analýzou. Postačí, ak poukážeme na jeho záverečné konštatovanie, v ktorom vyjadruje presvedčenie, že i keď je pravdou, že evaluatívna morfológia sa v niektorých jazykoch vyznačuje takými modelmi správania, ktoré nie sú charakteristické pre iné oblasti morfológie v danom jazyku (má na mysli najmä produktivitu deminutívnych sufixov v niektorých jazykoch), vo všeobecnosti podľa neho nemožno konštatovať, že osobitné vlastnosti evaluatívnej morfológie sú natoľko rozšírené, ako to uvádzajú niektorí autori, takže nie je možné hovoriť o evaluatívnej morfológii ako o samostatnej zložke morfológie. Z toho dôvodu „namiesto toho, aby sme uvažovali o možnosti definovania evaluatívnej morfológie z hľadiska počtu vlastností, ktorými sa odlišuje od iných typov morfológie a namiesto hľadania odchýlok evaluatívnej morfológie od bežných noriem (bez ohľadu na to, ako môžu byť zaujímavé), bolo by vhodnejšie uznať, že evaluatívna morfológia je jednoducho morfológia“ (Bauer, 1997, s. 564).

A hoci berieme na vedomie presvedčivé závery Bauerovej analýzy, predsa len využijeme spomínaných šesť kritérií na poukázanie na markantné rozdiely v oblasti prenášania deminutívnych zvieracích pomenovaní na človeka.

Pokiaľ ide o prvé kritérium, t. j. zmenu významu, otázka je diskutabilná. Napríklad Dokulil (1962) zaraďuje prípady evaluatívnej morfológie medzi prípady modifikačnej onomaziologickej kategórie, čo znamená, že v týchto prípadoch dochádza iba k modifikácii základného kognitívneho významu. Je však otázkou, či napríklad pri označovaní mláďat nahradenie sémy +ADULT resp. ±ADULT sémou –ADULT nevyjadruje zmenu v kognitívnom význame. Rozhodne však táto otázka je nadjazyková, a preto sa jej v tomto komparatívne orientovanom príspevku venovať podrobnejšie nebudeme.

Zaujímavejší je bod (22b): možnosť viacnásobného použitia evaluatívnych slovotvorných pravidiel. Tu zaznamenávame prvý rozdiel medzi skúmanými jazykmi: zatiaľ čo slovenčina tento predpoklad potvrdzuje [*osol* → *oslík* (demin. 1. stupňa) → *oslíček* (demin. 2. stupňa); *osol* → *oslička* (mláďa) → *oslíčatko* (de-

min.); *osol* → *osl'a* (mláďa) → *osliatko* (demin.)], angličtina takéto možnosti nemá. Uvedený príklad zároveň poukazuje na schopnosť slovenčiny pomocou rôznych evaluatívnych sufixov rozlišovať pri niektorých zvieracích pomenovaniach medzi označením mláďat a vlastným deminutívnym významom (k synonymnému *somár* sa však názov mláďaťa aktuálne netvorí).

Dôležitý rozdiel medzi angličtinou a slovenčinou je aj v bode (22f). V slovenčine existuje celý rad prípadov, keď deminutívny sufix mení kategóriu rodu (napr. *medved'* 'bear' → *medvied'a/medvied'atko* 'little bear'; *mačka* 'cat' → *mača/mačiatko* 'pussy/pussycat' atď).

Literatúra

BAUER, L. (1996): No Phonetic Iconicity in Evaluative Morphology? *Studia Linguistica* 50, s. 189 – 206.

BAUER, L. (1997): Evaluative Morphology. In: *Search of Universals. Studies in Language* 21, s. 533 – 575.

DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

FURDÍK, J. (1977): Gramatický rod a zhoda v slovenčine a maďarčine. In: *Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny*. Red. F. Sima. Bratislava: SPN, s. 21 – 59.

JURAFSKY, D. (1993): Universals in the Semantics of the Diminutive. In: *Proceedings of the 19th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Red. J. S. Guenter – B. A. Kaiser – C. C. Zoll. Berkeley Linguistics Society, s. 423 – 436.

MARSINOVÁ, M. (1980): O jednej skupine slovies odvodených od zvieracích mien. In: *Jazykové štúdie*. 15. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda, s. 163 – 167.

SCALISE, S. (1984): *Generative Morphology*. Dordrecht: Foris.

STUMP, G. T. (1993): How Peculiar is Evaluative Morphology? *Journal of Linguistics* 29, s. 1 – 36.

ŠTEKAUER, P. (1996): *A Theory of Conversion in English*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

ŠTEKAUER, P. (1998): *An Onomasiological Theory of English Word-Formation*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.

II. SOCIÁLNE DETERMINANTY SPISOVNÉHO A NÁRODNÉHO JAZYKA – SOCIOLIGVISTICKÉ ASPEKTY KOMUNIKÁCIE

KU KRITÉRIÁM PERIODIZÁCIE DEJÍN SPI- SOVNEJ SLOVENČINY

Vincent Blanár (Bratislava)

1.0. Po staršom pokuse o periodizáciu slovenského jazyka v rámci jeho celkového vývinu (Blanár, 1951) sa v poslednom čase venuje väčšia pozornosť otázke periodizácie dejín spisovnej slovenčiny (p. najmä Žigo, 1993; Krajčovič, 1981, 2000 – v tlači; Lifanov, 1999). Tejto otázke sa dotýkajú, pravdaže, aj viacerí autori, ktorí spracúvajú kratšie alebo dlhšie úseky z dejín nášho spisovného jazyka. V tomto príspevku chceme uvažovať o kritériách periodizácie dejín spisovnej slovenčiny.

1.1. Vznik jednotlivých slovanských jazykov sa kladie do 10. stor. Nárečovo diferencovaná praslovančina sa rozpadla, keď súbor charakteristických jazykových zmien, ako bol zánik a vokalizácia jerov, denazalizácia, kontrakcia a i., mal v jednotlivých slovanských makrodialektoch osobitný priebeh a vývin. Keď si všímame spoločenskú, hospodársku a kultúrno-politickú situáciu nositeľov týchto slovanských jazykov-dialektov, začínajú sa presnejšie črtat' zemepisné areály, v ktorých prebiehali etnogenetické procesy. Takéto etnické a spoločensko-kultúrne osamostatňovanie sa uskutočnilo len v dôsledku pôsobenia celého komplexu spoločensko-ekonomických, politických a historicko-kultúrnych činiteľov (Ivanov, 1982, s. 230). V strednej Európe sa konštitovali *jednotlivé feudálne národy* (prv sa hovorilo o národnostiach) a ich jazyky v rámci ranofeudálnych štátnych útvarov (štát český, poľský a mnohoetnický štát uhorský; porov. Erhart, 1985; Komárek, 1972; Blanár, 1997).

Jednotnú **periodizáciu dejín jazyka** treba osnovať na celkovom ráze **jazykových zmien**, i keď úzky vzťah so spoločensko-hospodárskym vývinom nositeľov daného jazyka nemožno obchádzať. VI. Georgiev (1953) pri periodizácii dejín bulharčiny rozlišuje dve základné obdobia vzhľadom na menšie – väčšie uplatnenie analytickosti a na tvorenie gramatických tvarov. I. Lekov (1951) zisťuje, že obdobím najrýchlejších zmien v slovanských jazykoch bolo 14. – 15. stor. Pri tom však ide, ako pripomína K. Horálek, o zmeny rozličného rázu, niekde bolo najviac zasiahnuté hláskoslovie, inde gramatika. Preto je ťažké urobiť na jednotnom základe celkovú periodizáciu slovanských jazykov. Dá sa odlíšiť len obdobie predhistorické (t. j. predspisovné), obdobie jednotnej slovančiny a obdo-

bie historické, t. j. obdobie národnostných a národných jazykov (Horálek, 1955, s. 98 – 99).

1.2. Trochu iná je situácia pri **spisovných jazykoch**. V dejinách väčšiny slovanských spisovných jazykov je dôležitým medzníkom **epocha formovania a dotvárania novodobých národov** v strednej a juhovýchodnej Európe, ktorá spadá do obdobia slovanského národného obrozenia (Blanár, 1951; Horálek, 1955). V tomto období sa rozvíja národná ideológia a do popredia sa dostávajú jazykové otázky. Podobné vývinové pohyby pozorujeme aj na Slovensku. V stavovskom zriadení vtedajšieho feudálneho Uhorska zjednocujúcim dorozumievacím prostriedkom (*natio hungarica*) bola latinčina, ktorá bola oficiálnym, hierarchicky najvyššie hodnoteným jazykom (p. napr. Doruľa, 1977, s. 104 a i.). V obrodenskej dobe vzrastá úloha domáceho spisovného jazyka. **Slovenský jazyk** začína plniť úlohu aktívneho činiteľa pri rozvíjaní národnej ideológie. Pre slovenský jazyk ako symptóm konštituujuceho sa novodobého slovenského národa stáva sa charakteristickou etnosingnifikatívna (národno-reprezentatívna) funkcia. Pojem **celonárodný spisovný jazyk** získava nové kvality. To je špecifická okolnosť pre dejiny spisovného jazyka i jeho periodizáciu.

Aj pri periodizácii dejín nášho spisovného jazyka vychádzame z jeho mnohorozmerných kultúrno-spoločenských a hodnotových dimenzií. Prizeráme nielen na jeho funkčnú platnosť, ale aj na komunikačné sféry. Ako plodné východisko sa uplatňuje pojem **jazykovej situácie**. Podľa J. Kačalu jazyková situácia istého spoločenstva zahŕňa tri okruhy problémov: rozmer vnútrojazykový, medzijazykový a mimojazykový (Kačala, 1994, s. 172 n.; 1997, s. 125 n.). Úzus, norma a kodifikácia spisovného jazyka sú úzko späté s celou kultúrnou, sociálnou a komunikačnou situáciou. Jeho kodifikácia súvisí s metodológiou kodifikátorov a tú zas nemožno odmyslieť od ich ideologických postojov. Vychádzajúc z celkovej jazykovej situácie, analyzoval A. Jedlička zo sociolingvistického hľadiska povahu spisovného jazyka. Vymedzil útvary a formy národného jazyka a ich vzájomné vzťahy podľa týchto párov dištinkatívnych protikladov: forma (hovorená – písaná), prejav (súkromný – verejný; spontánny – pripravený), útvár (regionálne obmedzený – bez obmedzenia), používatelia (vymedzená skupina – bez tohoto vymedzenia), norma (jednotná – výrazne variantná), kodifikácia (kodifikovanosť – nekodifikovanosť) (Jedlička, 1974, s. 38 n.). Podľa toho charakterizuje spisovný jazyk ako útvár s formou hovorenou i písanou, ktorý zahŕňa verejné a pripravené, ale aj spontánne prejavy; spisovný jazyk je útvár bez regionálneho obmedzenia, ktorého používatelia netvorí nijakú vymedzenú skupinu (pravda, na vymedzenú skupinu sa môže viazať v star-

ších vývinových štádiách); spisovný jazyk má jednotnú normu a je kodifikovaný. No vo vývine spisovného jazyka môžu mať tieto parametre rôzny stupeň, resp. mieru uplatnenia a treba ich chápať dynamicky. Týka sa to najmä takých komplexných pojmov, ako je **kodifikácia a norma**.

1.3. Na základe vyššie uvedených parametrov sme v štúdií *Podmienky a predpoklady vývinu spisovnej slovenčiny* (Blanár, 1990, s. 101 – 109) charakterizovali dva základné predkodifikačné útvary na Slovensku, češtinu v platnosti kultúrneho jazyka na Slovensku (v skratke: **čeština na Slovensku**) a útvar, ktorý sa stal pre vývin spisovného jazyka na Slovensku rozhodujúci – **kultúrnú slovenčinu**.

Čeština na Slovensku mala celkove jednotnú normu. Bola kodifikovaná jednak praxou základných biblických textov, jednak jazykovednými a prakticky odbornými dielami. Jej hovorená forma bola obmedzená na kultové prejavy slovenských evanjelikov, bežne sa však v spontánných prejavoch nepoužívala. Ako útvar funkčne obmedzený predovšetkým na oficiálnu knižnú spisbu čeština na Slovensku nebola celospoločenským dorozumievacím prostriedkom, preto sa nestala ani v postfeudálnom období atribútom konštituujujúceho sa novodobého slovenského národa.

Rozdielne znaky češtiny na Slovensku a kultúrnej slovenčiny zisťujeme v spoločenskej a komunikačnej situácii, vo vývine spisovného úzu a normy a v spoločnosti ich kodifikácie.

Kultúrna slovenčina. Pri niektorých parametroch sa uplatňujú obidva členy protikladnej dvojice, preto ide v istom zmysle o menej zreteľne vymedzený útvar. Používala sa v prejavoch verejných, pripravených, ale aj v súkromných, spontánných; v jazyku, ktorý používali slovenskí vzdelanci, sa prejavujú živé kontakty na jednej strane so zemepisnými nárečiami, na druhej strane s knižnou češtinou. Hoci sa v niektorých kultúrnych centrách (napr. v spisbe kamaldulskej školy) alebo v štýloch (napr. v umeleckom štýle, porov. historické piesne alebo ľudovú slovesnosť) začala vytvárať jednotnejšia norma, celkove je pre kultúrnú slovenčinu príznačná variantnosť úzu. Čiastočný opis slovakizovanej češtiny – ktorá predstavovala variant spisovnej češtiny – v Doležalovej gramatike nepostihoval v polovici 18. stor. základný vývinový trend písomného úzu na Slovensku, ktorý smeroval ku kultúrnej západnej, strednej, prípadne východnej slovenčine.

2.0. V obrodenskej dobe sa stali dva varianty kultúrnej slovenčiny východiskom celonárodnej kodifikácie. Táto etapa má dve osobitné fázy, ktorým vtlačili svoju pečať kodifikačné diela dvoch hlavných predstaviteľov slovenského národného obrodovania **A. Bernoláka** a **E. Štúra**. Ich fundamentálne jazykovedné

diela predstavujú dve kodifikácie tohože celonárodného spisovného jazyka na rozličných vývinových stupňoch obrodenského hnutia v epoche formujúceho sa moderného slovenského národa (p. Tibenský, 1952 a i.). Obidve kodifikácie vyrastali z dlhších domácich tradícií. Ako historické kodifikačné diela sa zapisali do slovenských kultúrnych dejín nielen svojou jazykovednou úrovňou, ale aj ideovými a ideologickými východiskami. Bernolákov širokou koncepciou dosiaľ neprekonané dielo stojí na rázcestí doznievajúceho feudalizmu a postfeudálnej epochy (p. napr. Paulíny, 1964). Je pozoruhodné stopami osvietenskej filozofie (so zmierňujúcimi tendenciami viedenského cisárskeho dvora), ale najmä z jeho úvodov k *Slováru* a *Slovenskej gramatike* už dýcha moderný nacionalizmus doby (pripomeňme horúce vlastenecké myšlienky bernolákovcov aj v Prešpurských novinách). Kvalitatívne nový krok urobil Bernolák – nehľadiac na tradičný pohľad na Slovanov a dejiny slovenského etnika – v chápaní pojmu **slovenský národ, slovenské (spisovné) nárečie** (t. j. slovenský celonárodný spisovný jazyk ako osobitný slovanský spisovný jazyk). Tento posun je ešte výraznejšie vyjadrený v Štúrovej národnej ideológii: špecifickým znakom konštituujuceho sa slovenského národa je jeho celonárodný spisovný jazyk, ktorý je jeho základným atribútom. V zmysle svojej hegelovskej dialektiky Štúr pokladá nárečie (t. j. jazyk) za osobitnú duchovnú formu národa. V Štúrovej filozofii jazyka sa prejavuje aj významný pokrok, ktorý od čias A. Bernoláka urobila európska jazykoveda. Štúr mohol nadviazať na staršie Belovo zdôrazňovanie čistej, zachovanej (strednej) slovenčiny i na novšie Šafárikove historicko-filologické výklady, ale predovšetkým jeho typologické porovnávanie slovenčiny a češtiny v *Nárečí slovenskom* ho utvrdili v presvedčení, že spisovná slovenčina osnovaná na strednej kultúrnej slovenčine (na stredoslovenskom koiné) je tá podoba slovenčiny, ktorá sa prihovára Slovákom „v jeho vlastnom nárečí, ktoré mu hovorí k srdcu a hovorí k myslí“. Treba zdôrazniť, že do podobného smerovania vyústil čoraz dôraznejšie sa presadzujúci stredoslovenský variant kultúrnej slovenčiny v hovorenej i písanej podobe (spomeňme napr. súdne spisy, hospodársko-právne písomnosti, súkromnú korešpondenciu i ľudovú umeleckú tvorbu). Bernolákov a najmä Štúrov dôležitý ideový posun v ponímaní slovenského národa a jeho (celonárodného) spisovného jazyka sa opieral o jazykové fakty i o poznanie vývinového smerovania a kultúrneho jazyka. Preto Štúrov príklon k stredoslovenskému kultúrnemu jazyku ako osnove spisovnej kodifikácie nie je ani „na prvý pohľad...úplne nelogický“ (tak Lifanov, 1999, s. 23).

3.0. Obdobie pred bernolákovskou a štúrovskou kodifikáciou tvorí dlhú predspisovnú etapu, ktorá sa môže členiť na rané predspisovné obdobie (9. – 10. stor.) –

P. Žigo rozlišuje v najstaršej etape veľkomoravské obdobie (r. 845 – 900) a veľkomoravské obdobie (r. 900 – 1000) – a na staršie predpisovné (11. – 15. stor.) a mladšie predpisovné obdobie (16. – 18. stor.) (tak R. Krajčovič; v tlači). Obdobie po prvej (Bernolákovej) spisovnej kodifikácii sa člení na kratšie vývinové úseky. V ďalšom sa pokúsime nájsť kritériá, ktoré umožňujú určiť zhodné a rozdielne charakteristiky štyroch za sebou nasledujúcich období od Bernoláka do zatvorenia Matice slovenskej (r. 1787 – 1875). Tým súčasne skúmame otázku, či možno doterajšiu periodizáciu pokladať za primeranú.

Ak analyzujeme časove obmedzenejšie vývinové obdobia, treba určiť ďalšie ukazovatele, ktoré sa vzťahujú

- 1) na samotnú povahu kodifikácie,
- 2) na spoločenskú platnosť kodifikácie.

Pri bližšej charakteristike kodifikácie sme vymedzili tieto parametre:

- A) ideové a metodologické východiská kodifikačných prác;
- B) vzťah kodifikácie k norme, napr. normotvorná (t. j. preskriptívna) kodifikácia, modifikujúca kodifikácia (napr. 'opravená' hodžovsko-hattalovská slovenčina);
- C) prameň kodifikácie, napr. jazyk vzdelancov kultúrnych centier, živý úzus kultúrneho jazyka (koiné), starší, vypestovaný jazyk (napr. Dobrovského kodifikácia spisovnej češtiny);
- D) časový rozmer kodifikácie (časove viac, resp. menej obmedzené trvanie).

Poznámka. Pri najdetailnejšej charakteristike vývinovej etapy pristupujú ešte také činitele, ako je teória jazykovej kultúry, jej ideologické základy a analýza dobových jazykových príručiek (napr. *Pravidlá slovenského pravopisu* a iné príručky s kodifikačným zameraním). To však už nebude predmetom nášho príspevku.

Pokiaľ ide o spoločenskú platnosť kodifikácie, vychádzame z troch funkcií, ktoré vymedzil vo vývine slovanských spisovných jazykov R. Lencek (1985; porov. Bosák, 1993). Sú to funkcie: (1) **unifikačná**, (2) **separačná**, (3) **prestížna**. Tieto spisovné funkcie sa uplatňujú v rozličnom stupni. Možno rozoznávať ich (relatívne) dôsledné uplatnenie, čiastočné uplatnenie (obmedzené napr. spoločenské, konfesionálne) a slabé uplatnenie.

V nasledujúcich výkladoch najprv vymedzujeme dimenzie spisovnej kodifikácie (**A**, **B**, **C**, **D**) a potom sledujeme uplatnenie všeobecných spisovných funkcií ((1), (2), (3)), a to pri štyroch porovnávaných etapách vývinu spisovnej slovenčiny:

ber nolákovské obdobie, 1787 – 1843 / (bern.)

štúrovské obdobie, 1843 – 1851 / (štúr.)

‘opravená’ slovenčina (reformné obdobie), 1852 – 1863 / (opr. sl.)

matičné obdobie, 1863 – 1875 / (mat. o.)

3.1. A) Ideové a metodologické východiská kodifikačných prác

- (bern.) Osvietenský racionalizmus; kodifikácia všetkých plánov spisovnej slovenčiny ako celonárodného spisovného jazyka Slovákov v poňatí zodpovedajúcom prvej fáze slovenského národného obrodnenia a na úrovni filológie 2. pol. 18. stor. V Bernolákových dielach sú niektoré prvky metód, ktoré sa rozvili v neskoršej jazykovede.
- (štúr.) „(Celonárodný) spisovný jazyk – osobitná duchovná forma národa“. Stopy rodiacej sa novodobej jazykovedy a hegelovskej dialektiky; opis živého kultúrneho jazyka v Štúrovej teoretickej koncepcii gramatiky. Jazyková prax so začiatkami štýlovej diferenciacie na pozoruhodnej úrovni (najmä v umeleckej reči).
- (opr. sl.) ‘Opravená’ slovenčina, ako ju podáva M. Hattala (1852), zodpovedala vtedajším spoločenským požiadavkám a očakávaniam; jej prijatie uľahčilo za bachovského absolutizmu zjednotenie protichodných hľadísk v prudkých jazykových sporoch. (Hodžove návrhy boli vo viacerom ohľade špekulatívne.) Pre ďalší vývin slovenského jazykovedného myslenia charakteristický odklon od Štúrovej celostnej koncepcie jazyka a uplatňovanie historicky orientovaného mladogramatizmu.
- (mat. o.) Postupne sa utvára jednotnejšia spisovná norma, ktorá sa pomaly štylisticky diferencuje. Pravopisná, hláskoslovná a gramatická kodifikácia v Hattalovej *Mluvnici jazyka slovenského* (1864) a *Skladbe* (1865). Hattala kodifikoval viaceré archaické javy, pre ktoré videl oporu v češtine. Metodologicky priebojné je porovnanie s českou skladbou. Väčší ohľad sa berie na živý úzus v školských učebniciach J. Viktorina a F. Mráza. Zaznamenávame začiatky starostlivosti o jazykovú kultúru. V niektorých štýloch sa začínajú uplatňovať prostriedky živej reči, ktorá sa presadzuje v umeleckých žánroch.

B) Vzťah kodifikácie k norme a úzu

- (bern.) Bernolákovská normotvorná (preskriptívna) kodifikácia sa vzťahuje na pravopis (najoriginálnejšia časť jeho jazykovedného diela, ktorá dodnes nestratila svoju prítťažlivosť), gramatiku a slovnú zásobu.
- (štúr.) Štúrova normotvorná (preskriptívna) kodifikácia zachytáva pravopis a gramatiku; slovná zásoba sa rozvíja znamenitou jazykovou praxou. Jan-

čovičov *Nový slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský slovník* (Sarvaš, 1848) ostal na okraji snáh o kodifikáciu štúrovskej slovnej zásoby.

(opr. sl.) 'Opravená', modifikujúca hodžovsko-hattalovská kodifikácia sa týka pravopisu a gramatiky. Začína sa však prejavovať istý rozpor medzi ustáľujúcou sa spisovnou normou a trochu historizujúcou kodifikáciou. Jazyková prax neustálená; na začiatku obdobia sa používajú viaceré spisovné variety.

(mat. o.) Niektoré nedôslednosti a archaizmy Hattalovej kodifikácie sčasti odstraňovali školské gramatiky F. Mráza aj J. K. Viktorina, a najmä osobitné oddelenie Matice slovenskej, ktoré sa začalo sústavnejšie zaoberať praktickými otázkami jazykovej kultúry. Avšak v spisovnom úze sa v tom čase naďalej prejavovala rozkolísanosť normy opravenej slovenčiny. Zbieranie slovníkového materiálu nevyužilo do jej odborného lexikografického spracovania. Praktické úlohy plnil Loosov *Slovensko-maďarsko-nemecký slovník* (Budapešť, 1871). Prehľbuje sa napätie medzi úzom a platnou kodifikáciou.

C) Prameň kodifikácie

(bern.) Živý úzus vzdelancov zo západoslovenských kultúrnych centier (s prvkami stredoslovenského kultúrneho variantu).

(štúr.) Živý stredoslovenský kultúrny jazyk (koiné).

(opr. sl.) 'Opravená', modifikovaná štúrovská kodifikácia (s istými historizujúcimi prvkami).

(mat. o.) Opis spisovnej normy v Hattalových (sčasti historizujúcich) kodifikačných dielach odráža i podmieňuje neustálený úzus opravenej slovenčiny v matičnom období.

D) Časový rozmer kodifikácie

(bern.) Pomerne dlhé trvanie (od poslednej štvrtiny 18. stor. asi do polovice 19. stor.).

(štúr.) Časove obmedzené trvanie (sľubný rozvoj prerušený revolúciou v r. 1848/9).

(opr. sl.) Časove obmedzené trvanie (1852 – 1863).

(mat. o.) Časove obmedzené trvanie (1863 – 1875).

3.2. Uplatnenie všeobecných spisovných funkcií

(1) Unifikačná funkcia

(bern.) Čiastočné uplatnenie unifikačnej funkcie. Bernolákovu kodifikáciu prijala len katolícka (najpočetnejšia) vrstva slovenského etnika; u evanjelikov naďalej diglosia (k termínu p. Bosák, 1993; Lifanov,

1999): variant hovorenej slovenčiny a písaný variant češtiny na Slovensku.

- (štúr.)** Celkove dôsledné uplatnenie unifikačnej funkcie štúrovskou kodifikáciou; odstránenie diglosie u slovenských evanjelikov (s istými obmedzeniami) so zámerom uplatnenia i v katolíckej zložke národa.
- (opr. sl.)** Koexistencia niekoľkých spisovných variet za Bachovho absolutizmu: 'opravená' slovenčina, štúrovčina, bernolákovčina, varianty predpisovnej slovenčiny a Kollárova staroslovenčina (ktorej pravopis a gramatiku opísal A. Radlinský). Na prijatí jednotnej upravenej podoby štúrovčiny (M. Hattala, *Krátka mluvnice slovenská*, 1852) sa dohodli predstavitelia oboch konfesií, ale tým sa boj o spisovnú normu a kodifikáciu ešte neskončil. Až keď sa slovenská kultúrna verejnosť postavila za reformnú slovenčinu, začína sa zviditeľňovať jej unifikačná funkcia.
- (mat. o.)** O ustaľovanie spisovného úzu sa začína starať nová celonárodná kultúrna inštitúcia Matica slovenská (od r. 1863). Dôležitú rolu zohrala publikačná činnosť a veľká aktivita pracovných odborov. Významným stimulom bolo založenie slovenských gymnázií, i keď ich pôsobnosť mala krátke trvanie. Postupne sa upevňuje unifikačná funkcia reformovanej spisovnej slovenčiny. Ale odborné kultivovanie spisovnej normy a vypracovanie primeranej kodifikácie muselo ešte čakať na takú osobnosť, ako bol v nasledujúcom martinskom období S. Czambel.

(2) Separačná funkcia

- (bern.)** Relatívne dôsledné (explicitné a implicitné) uplatnenie separačnej funkcie v Bernolákových dielach.
- (štúr.)** Čiastočné uplatnenie separačnej funkcie: krátka porovnávacia analýza súčasnej slovenčiny a češtiny v *Nárečí slovenskom* (1846), v *Nauke reči slovenskej* (1846) zväčša implicitná hláskoslovná a gramatická diferenciácia spisovnej slovenčiny v pomere k češtine.
- (opr. sl.)** Istým oslabením separačnej funkcie (v pomere k češtine) bolo prijatie historicko-etymologického pravopisu, ktoré však znamenalo príklon k západoslovanským a východoslovanským pravopisným sústavám. Hodžovsko-hattalovská úprava sa však ukázala ako zjednocujúci činiteľ rozdrobenej slovenskej pospolitosti.
- (mat. o.)** Separačná funkcia slovenčiny sa sčasti oslabil po vydaní hlavných Hattalovských kodifikačných diel (1864, 1865) a širokým dopĺňaním

profesionálnej a abstraktnej terminológie z češtiny, resp. tvorením podľa českých slovotvorných modelov.

(3) Prestížna funkcia

- (bern.)** Prestížna funkcia bernolákovskej slovenčiny u katolíckej zložky etnika (J. Palkovičov preklad Biblie, umelecká a prakticky odborná tvorba; ale aj širšie spoločenské uplatnenie: bernolákovčina ako „štverý“ úradný jazyk v Uhorsku alebo v celoslovenskom deväťbodovom dotazníku).
- (štúr.)** Výrazne prestížna funkcia štúrovčiny najmä v žurnalistických a literárnovedných periodikách a vo vynikajúcej umeleckej tvorbe. Jej ústup po revolúcii 1848/9; teda krátkodobé trvanie prestížnej funkcie.
- (opr. sl.)** Pri koexistencii niekoľkých spisovných variet o prestížnej funkcii jednej z nich ťažko hovoriť. Zmena až po jednoznačnom príklone slovenských vzdelancov k 'opravenej' slovenčine.
- (mat. o.)** Významná úloha aktivít Matice slovenskej a periodickej tlače pri upevňovaní prestížnej funkcie spisovného jazyka.

4. Záver

Ak sa klasifikácia dejín spisovnej slovenčiny vzťahuje na krátke časové úseky, treba vziať do úvahy ako klasifikačné kritériá ďalšie a detailnejšie ukazovatele. Tieto činitele, prehodnotené na obsahové parametre, utvárajú obsahové prvky pojmov spisovný jazyk, jeho norma a kodifikácia v danej vývinovej etape. Pokúsili sme sa určiť takéto významotvorné komponenty na obsahovej rovine. Tým sa vytvárajú predpoklady na objektívnejšie vymedzenie a taktiež porovnávanie jednotlivých periodizačných úsekov, ale aj na širší porovnávací výskum, napr. v slovanskom meradle. Periodizačný úsek sa vymedzuje výrazne, ak ho charakterizujú viaceré obsahové parametre a spisovné funkcie v pozitívnom stupni uplatnenia. Najväčšiu charakterizačnú hodnotu majú obsahové prvky A, B, C. Pri zhodnej modifikujúcej kodifikácii sa zvyšuje hodnota všeobecných spisovných funkcií. Základné kodifikačné etapy sa zvyrazňujú hlavnými kodifikačnými dielami jej predných predstaviteľov (boli to diela A. Bernoláka, Ľ. Štúra, M. Hattalu), prípadne ich prvým dielom, ktoré otvára príslušnú kodifikáciu (A. Bernolák – 1787, M. Hattala – 1852).

Naša analýza potvrdila odôvodnenosť periodizácie dejín spisovnej slovenčiny, ktorá sa vypracovala v slovenskej jazykovede. Periodizácia, ktorú nedávno predložil K. V. Lifanov (1999), neberie do úvahy všetky relevantné okolnosti.

Literatúra

BLANÁR, V. (1951): Dejiny jazyka a periodizácia dejín slovenčiny. Jazykovedný časopis SAVU, roč. 5, s. 10 – 29.

BLANÁR, V. (1990): Podmienky a predpoklady vývinu spisovnej slovenčiny. In: Wiener slavistischer Almanach. Festschrift Lubomír Ďurovič zum 65. Geburtstag. Red. A. Binder. Band 25/26, s. 101 – 109.

BLANÁR, V. (1993): Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v slovenskom a slovanskom kontexte. Slavica Slovaca. XI. medzinárodný zjazd slavistov. Zborník referátov, roč. 28, č. 1 – 2, s. 4 – 14.

BLANÁR, V. (1997): Vzťah slovenčiny a češtiny ako slavistický problém. In: Studia Academica Slovaca, 26. Prednášky XXXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL, s. 21 – 34.

BLANÁR, V. (1999): Jazykovedné dielo Antona Bernoláka vo svetle novších výskumov. In: Studia Academica Slovaca, 28. Prednášky XXXV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL, s. 304 – 316.

BLANÁR, V. – JÓNA, E. – RUŽIČKA, J. (1974): Dejiny spisovnej slovenčiny, II. Bratislava.

BOSÁK, J. (1993): Sociolingvistický pohľad na kodifikáciu Sama Cambľa (1856 – 1909). In: Studia Academica Slovaca, 22. Prednášky XXIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL, s. 26 – 36.

DORUĽA, J. (1977): Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda.

ERHART, A. (1985): U kolébky slovanských jazyků. Slavica, roč. 46, s. 337 – 345.

GEORGIEV, V. (1953): Opat za periodizacija na istorijata na bálgarski ezik. In: Izvestija na Instituta za bálgarski ezik, II, s. 71 – 116.

HORÁLEK, K. (1955): Úvod do studia slovanských jazyků. Praha.

IVANOV, V. V. (1982): Dialektojnoe značenie slavianskoj jazykovoj obščnosti i jedinstvo slavianskogo jazykovogo mira. In: Rozvíjanie etničeskogo samosoznanija slavianskich narodov v epochu rannego srednevekovija. Moskva.

JEDLIČKA, A. (1974): Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha.

KAČALA, J. (1994): Slovenčina – vec politická? Martin.

KAČALA, J. (1997): Kultúrne rozmery jazyka. Úvahy jazykovedca. Bratislava.

KAČALA, J. – KRAJČOVIČ, R. (2000): Náčrt dejín spisovnej slovenčiny. (V tlači.)

KOMÁREK, M. (1972): Dejiny spisovnej češtiny. In: Čeština. Vysokoškolská učebnica. Bratislava: SPN, s. 147 – 211.

LEKOV, I. (1985): Bavna i bärza postepenost v razvoja na slavianskite ezici. Bálgarski ezik, roč. I, s. 184 – 190.

LENCEK, R. L. (1985): On sociolinguistic determinants in the evolution of Slavic literary languages. In: The Formation of the Slavonic Literary Languages. Red. G. Stone – D. S. Worth. Columbus: Slavica Publishers, Inc., s. 39 – 51.

LIFANOV, K. (1999): Rekatolizácia ako najdôležitejší medzník v dejinách spisovnej slovenčiny. Jazykovedný časopis, roč. 50, s. 17 – 26.

PAULINY, E. (1964): Úvod. In: Gramatické dielo Antona Bernoláka. Prekl. J. Pavelek. Bratislava: s. 5 – 10.

TIBENSKÝ, J. (1952): Význam diela Antona Bernoláka vo vývine nášho spisovného jazyka (190 rokov od narodenia – 4. októbra 1952). Kultúrny život, roč. 7, č. 40, s. 9.

ZÍGO, P. (1993): Základné etapy spisovnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca, 22. Prednášky XXIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, s. 231 – 242.

ПРОБЛЕМА ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ЭТНИЧЕСКОГО ЯЗЫКА И ЕЕ ЗНАЧИМОСТЬ ДЛЯ РЕШЕНИЯ АКТУАЛЬНЫХ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ

Галина П. Нецименко (Москва)

Проблема функциональной дифференциации этнического языка заслуженно привлекает к себе внимание ученых, принадлежащих к различным научным школам и направлениям. Это во многом отражается на специфике видения проблемы, а также на характере используемых методических приемов. Впрочем, обычно эта проблема решается не как самостоятельная научная задача, а в ряду других исследовательских целей, например при совокупном изучении проблематики языковой ситуации либо при рассмотрении отдельных ее фрагментов, чаще всего литературного языка.

Обсуждение названной проблематики зачастую сопровождается весьма острой полемикой, подтверждающей, что речь идет о вопросах, жизненно важных для определения приоритетов в области этноязыковой и культурной политики, для лингвистического прогнозирования и прежде всего для культивирования литературного языка, являющегося «святая святых» этнической культуры.

Невзирая на, казалось бы, всеобщее осознание значимости проблемы моделирования строения этнического языка, ее оптимальное или же, во всяком случае, непротиворечивое решение пока что еще не найдено. Данное утверждение может показаться парадоксальным, поскольку большинство имеющихся социолингвистических описаний славянских, да и не только славянских, языков, как правило, базируется на теоретической концепции, во многом ставшей уже общепринятой. Это концепция **стратификационная**, интерпретирующая строение этнического (национального) языка как **иерархически** упорядоченную структуру, в которой литературному языку a priori приписывается максимально высокий социолингвистический статус, а также максимально высокая степень престижности.

Мало того, декларируется возможность **универсального** использования литературного языка («литературная моногlossия») во **всем** спектре этнической коммуникации: от непринужденного повседневного общения (эту функцию выполняет некодифицированный «разговорный литературный язык») до высших коммуникативных функций, где используется кодифицированный литературный язык в устном и письменном виде. Коммуникативная перспективность «непрестижных», т.е. не литературных, разговорных, идиомов соответственно оценивается весьма скептически. Не случайно поэтому любые попытки «приподнять» их коммуникативную значимость порой воспринимаются как «посягательство» на статус литературного языка.

Таким образом, данная концепция по сути является «**литературно-центристской**». Нельзя, впрочем, не отметить, что она базируется на теории литературного языка в том ее виде, в каком она сформировалась к середине XX в., когда и сам литературный язык, и условия его функционирования были несколько иными, чем ныне.

Особенно последовательно названная концепция используется в русистике и болгаристике. Что касается богемистики, то здесь корректирующую роль играет повышенный социолингвистический статус феномена *obecná čeština*.

Практическая апробация стратификационной концепции на конкретном языковом материале, особенно современном, отчетливо показала уязвимость целого ряда ее исходных постулатов. Так, классические языковые идиомы, которыми обычно оперируют исследователи, в своем первозданном виде, т.е. как гомогенные и целостные структуры, в речевом узусе обычно не используются. Чаще всего они функционируют **дисперсно**, их границы **взаимопроницаемы**, что наглядно подтверждают так называемые «смешанные тексты». Не получает подтверждения и декларируемая исследователями возможность универсального использования литературного языка, вытесняющего из речевой практики все остальные формы существования этнического языка.

Исследование большого количества фактов различных языков убедительно говорит о том, что для динамики современной языковой ситуации, а, следовательно, и для эволюции современного речевого этикета характерно возрастание влияния разговорного языка (поясним, что под разговорным языком мы имеем в виду отнюдь не «разговорный **литературный язык**» – оперирование этим понятием нам представляется нецелесооб-

разным – а широкую шкалу манифестаций, используемых в ситуации не-принужденного повседневного общения, т.е. от диалектов до интегрированных субстандартных образований).

Важно также отметить, что эволюция нормы современного речевого поведения, особенно в сфере публичной коммуникации, во многом определяется массовым участием в ней лиц со сниженной языковой компетенцией, т.е. являющихся, невзирая на наличие у них высшего образования, пользователями, а отнюдь не носителями литературной нормы (подробнее см. Нешименко, 1998; Нешименко, 1999).

В силу вышесказанного необходимость корректировки теоретической концепции, отказа от некоторых привычных стереотипов мышления становится все более очевидной. Причем речь идет отнюдь не о каких-то самоцельных новациях, а об устранении важных расхождений между сущностью концепции и современным состоянием вербальной коммуникации в социуме. В силу этого продолжение поиска решения проблемы дифференциации этнического языка приобретает особое значение, так как это позволит более адекватно отразить многообразие языковой картины, увидеть в новом свете происходящие в современной языковой ситуации изменения.

Вопрос о статусе литературного языка и, в частности, о его превосходстве над другими языковыми идиомами имеет, помимо теоретического, важный практический аспект. От его решения во многом зависит направленность языковой политики, которую мы понимаем как деятельность, направленную на **оптимизацию** языкового обеспечения коммуникации в социуме. Подобная трактовка позволяет, на наш взгляд, избежать чрезмерной идеологизации этой важной сферы деятельности в области языковой культуры, нежелательного политического вмешательства, которое на практике нередко приобретает, как мы знаем, волюнтаристский характер, особенно при определении тактических и стратегических приоритетов языковой политики. Остается, к сожалению, фактом, что, несмотря на многочисленные, притом беспощадные уроки истории, именно язык чаще всего становится объектом непрофессионального вмешательства, орудием господствующей политической доктрины, используется как средство этнической ассимиляции, селекции населения по национально-языковому признаку в сфере образования, трудоустройства и т. п.

Сказанное выше особенно актуально для переломных периодов в жизни социума, к числу которых, несомненно, относится современный этап в развитии таких полиэтничных государственных общностей, как РФ, характе-

ризующийся усилением тенденций этноязыковой суверенизации. В указанной ситуации сам факт наличия литературного языка нередко начинает рассматриваться как неотъемлемый компонент суверенитета социума, т.е. становится фактором национальной политики (соответственно отсутствие литературного языка, пусть даже временное, порой воспринимается как некая цивилизационная ущербность). Нередко это сопровождается сознательным завышением социолингвистического статуса языковых идиомов, не имеющих для этого необходимых структурных и функциональных предпосылок. Так, например, литературный статус скоропалительно приписывается языковым идиомам, используемым лишь для внутрисемейного бытового общения, т.е. не имеющим ни разработанной нормы, ни устойчивой терминологии, ни сколько-нибудь развернутого функционального спектра. И дело здесь не только в неадекватной оценке статуса того или иного языкового феномена. Важнее другое: это влечет за собой **поспешное** наращивание функционального диапазона соответствующего идиома, введение его в систему образования в качестве языка обучения (а не предмета изучения). Отсутствие необходимой терминологической номенклатуры в этом случае восполняется новообразованиями, создаваемыми нередко «впопыхах», в нарушение внутренних закономерностей данного языка. Все это впоследствии может пагубно сказаться на культурном развитии социума, на его включении в общий цивилизационный процесс.

Проведенное нами исследование (Нецименко, 1999), выполненное на материале чешской, русской, болгарской языковой ситуации (с учетом достижений славянской социолингвистики в целом, в том числе словацкой) показало, что решение проблемы дифференциации этнического языка целесообразно искать в русле не стратификационного, а **коммуникативного** подхода.

Введение коммуникативной координаты дает возможность увидеть языковое пространство под новым ракурсом, как бы **извне**, через призму взаимоотношений языковой системы с другой, сопряженной с ней системой – коммуникативной, т.е. через призму коммуникативных потребностей личности и социума в целом.

Предлагаемая нами модель членения этнического языка (см.: Нецименко, 1999) носит **коммуникативный** характер. При ее построении мы исходили из бинарного, наиболее обобщенного членения коммуникативного пространства на два основных ареала: высших коммуникативных функций и непринужденного повседневного общения. Соответственно и модель

членения этнического языка состоит из двух автономных (но тесно взаимодействующих) подсистем языкового обеспечения.

Данная модель **не является** субординативной, иерархической. Это обусловлено принципиально иным ракурсом изучения дистрибуции языковых средств, рассматриваемой через **функциональную** призму, с учетом характера коммуникативных потребностей этноса. В соответствии с этим и престижность языкового идиома зависит от того, насколько его норма соответствует норме коммуникативной ситуации, определенному коммуникативному стандарту, т.е. является ли его использование уместным.

Обе языковые подсистемы являются **равнообязательными**: взятые в совокупности они обеспечивают весь комплекс коммуникативных потребностей социума. В функциональном отношении языковые идиомы из обеих подсистем **взаимодополняют** друг друга, а это означает, что для полноценного удовлетворения коммуникативных потребностей индивидууму желательно владеть идиомами из **обеих** подсистем, т.е. он должен быть **диглоссным**. Таким образом, диглоссия является **естественным** состоянием индивидуума, а отнюдь не результатом стечения каких-то исторических обстоятельств, как это иногда утверждается, например, в отношении чешской языковой ситуации.

Сказанное, разумеется, не исключает наличия индивидуумов моногlossных – к ним могут относиться, например, маленькие дети, престарелые люди, лица, живущие длительное время в условиях социальной или же культурной изоляции и пр. Проблематичной, однако, на наш взгляд, является литературная моногlossия, поскольку по нашему глубокому убеждению литературный язык не имеет необходимых предпосылок для обслуживания ситуации непринужденного повседневного общения.

Правомерность обособления двух функциональных блоков в составе этнического языка подтверждается не только отличием их коммуникативного использования, но и целым рядом важных параметров, в числе которых наиболее существенным является **тип** речевого поведения. Так, для ареала высших коммуникативных функций характерно **регулируемое** речевое поведение, предполагающее использование как внешней языковой цензуры (редакторская и пр. деятельность), так и прежде всего автоцензуры. Для ареала непринужденного повседневного общения характерно речевое поведение либо **нерегулируемое**, либо с **ослабленной** регулируемостью [ср.: «Сознательность обыденной разговорной (диалогической) речи в общем стремится к нулю» – Щерба, 1974, с. 25].

В **центре** каждой из подсистем находится ее функциональная доминанта, т.е. идиом, который по своим субстанциональным и социолингвистическим параметрам **оптимально** соответствует функциональному назначению данной подсистемы. По отношению к другим изофункциональным идиомам, входящим в состав данной языковой подсистемы, центральный идиом, как правило, находится в **сильной** позиции, т.е. является наиболее конкурентоустойчивым. Функциональной доминантой подсистемы высших коммуникативных функций является литературный язык; подсистемы непринужденного повседневного общения (разговорный язык) – формирующийся субстандарт.

Таким образом, правомерно говорить не об одной общезыковой доминанте, представляющей собой вершину языковой иерархии в целом (как это характерно для стратификационной концепции), а о двух доминантах, двух центрах в системе этнического языка, манифестирующих оба функциональных блока, т.е. две его подсистемы.

Не оспаривая историко-культурной значимости языкового обеспечения ареала высших коммуникативных функций, следует, однако, иметь в виду, что использование автохтонного языка в ареале непринужденного повседневного общения для выживания этноса, его экологии, в сущности, гораздо важнее. Это подтверждает судьба так называемых «мертвых» языков, утративших связь с конкретной этнической общностью, т.е. не использующихся в ареале непринужденного повседневного общения.

Не случайно столь большую тревогу вызывают проявления так называемого «языкового нигилизма», когда представители того или иного этноса отказываются или же оказываются неспособными использовать родной язык в указанной ситуации. Так, по данным переписи населения 1989 г., 50% карел, 30% башкиров, коми, мордвы, удмуртов, 20–25% татар, марийцев, чувашей, проживавших в РФ, не считали родным язык своей национальности. За период с 1970 по 1989 г. число бурятов, коми, марийцев, татар, удмуртов, чувашей, якутов, не владеющих родными языками, увеличилось в два раза, мордвы и карел – в полтора раза (Михальченко, 1994, с. 181).

По нашему мнению, коммуникативная модель функционального членения языка, принципы которой были нами выше бегло изложены, позволяет более адекватно представить состояние этнической языковой ситуации. Отметим, что мы интерпретируем понятие «языковая ситуация» достаточно широко, т.е. как **языковое обеспечение коммуникации**

в этносе, что дает возможность расширить исследовательское поле за счет включения в него, помимо аспекта внутреннего членения этнического языка, также и аспекта динамики языкового обеспечения, эволюции речевого этикета и т.д.

Стойкий интерес ученых к проблематике языковой ситуации обуславливается факторами как собственно лингвистического, так и экстралингвистического свойства.

К **собственно лингвистическим** факторам относится прежде всего общая эволюция языкознания XX в., проявившаяся в смене научной парадигмы и повлекшая за собой смещение центра тяжести исследований с рассмотрения имманентных, внутрисистемных языковых закономерностей на изучение функционирования языка в обществе. Сказанное не могло не повлечь за собой изменение ценностных ориентиров и исследовательской методики при изучении языка как феномена. Закономерным следствием этого явилась, в частности, активизация усилий по изучению теории и истории литературного языка, имеющих своей целью не только анализ чисто субстанциональных свойств данного феномена, т.е. его нормы, кодификации, стилевой дифференциации и т.п., но и осмысление значимости литературного языка в более широком контексте системы этнического языка. Последнее логически обуславливалось тесной генетической и функциональной взаимосвязью литературного языка с другими языковыми идиомами, **в совокупности** с которыми он обеспечивает коммуникативные потребности как отдельного индивидуума, так и социума в целом.

Рассмотрение этнического языка под социолингвистическим ракурсом позволяет увидеть в нем сложную, внутренне структурированную систему форм его существования, расположенных не только на **пространственной** оси (ср. бинарное противопоставление: территориальный диалект – литературный язык), но и на оси **временной** (речь разных возрастных категорий) и **социальной** (жаргоны, сленги). Иными словами, это тот комплекс задач, которые обычно объединяются под общим понятием «языковая ситуация».

В ряду **экстралингвистических** факторов мы выделили бы прежде всего два разнонаправленных государственно-политических и этноязыковых процесса, четко обозначившихся в XX в. – это интеграция и дезинтеграция социумов. В зависимости от того, какой из них превалировал в каждом конкретном случае, варьировался и соответствующий социальный

казак на разработку той или иной научной проблематики. Так, образование полиэтничных государственных общностей нового типа (как федеративных, так и конфедеративных) делало необходимым решение таких, актуальных для интегрированных государственных структур задач, как функциональное распределение языков в общегосударственном коммуникативном пространстве, создание письменности для ранее бесписьменных народов (последнее особенно важно не только для прежнего СССР, но и для нынешней РФ), сохранение миноритарных языков и этносов, относящиеся к компетенции языковой экологии и т.п.

В русле интеграционных процессов находится и формирование надрегиональных культурно-экономических сообществ типа Объединенной Европы, для которых проблема выбора языка межэтнического общения приобретает особую актуальность. Иными словами, речь идет о таких проблемах языкового строительства и языковой политики, от успешного решения которых во многом зависит укрепление социально-экономического и культурного потенциала общества, создание благоприятного климата в межнациональных отношениях во внутригосударственных и межгосударственных рамках.

Не менее существенны и развившиеся во второй половине XX в. процессы национальной суверенизации, повлекшие за собой дезинтеграцию и распад ряда полиэтничных государственных образований, например СССР, ЧСФР, СФРЮ, на моноэтнические государства (хотя и с немалыми этноязыковыми вкраплениями). Последнее делает необходимым осмысление таких важных вопросов, как выбор титульных языков, определение языков официальных или же государственных, наращивание функционального спектра новых государственных языков, использование их в сфере образования и т.п.

Для решения всего этого весьма широкого и разнообразного спектра практических вопросов необходимо иметь адекватное представление о строении этнического языка, инвентаре форм его существования, их реальной значимости в системе этнической коммуникации.

Анализ имеющегося у нас языкового материала полностью подтвердил целесообразность учета при исследовании языковой ситуации двух взаимодополняющих ракурсов: интралингвального и интерлингвального.

При **интралингвальном** подходе в поле зрения исследователя находится функциональное распределение в коммуникативном пространстве социума форм существования одного и того же этнического языка, что

особенно важно прежде всего для гомогенной этноязыковой общности (моноэтнический социум). При характеристике языковой ситуации полиэтнического социума, характеризующегося гетерогенным языковым обеспечением (рамками единой государственности могут охватываться как близкородственные, так и неродственные этносы), на первый план выдвигается **интерлингвальный** ракурс, т.е. аспект межъязыковых взаимосвязей, библии же полилингвизма, со всеми сопутствующими этому конкретными проблемами, например выбора государственных или же официальных языков, языка-макропосредника, используемого при межэтническом общении и т.п.

Проведенное исследование наглядно показывает, что, несмотря на принципиальную разграниченность интралингвального и интерлингвального аспектов, на практике они, как правило, дополняют друг друга. Так, без учета интралингвального подхода, т.е. внутренней социально-коммуникативной и территориальной дифференциации каждого из имеющихся этнических языков, без четкого представления об инвентаре форм их существования, наличии или же отсутствии у них обработанного идиома, о функциональном спектре этнического литературного языка, количественном и качественном составе его носителей и пользователей невозможно адекватно оценить языковую ситуацию полиэтнической государственной общности. Соответственно невозможно выстроить и научно обоснованную языковую политику, наметить приоритеты в сфере языкового воспитания и межъязыковых отношений.

Введение интерлингвальной координаты нередко оказывается необходимым и при исследовании языковой ситуации моноэтнических государственных образований. Дело в том, что существование этноса в условиях полной этноязыковой чистоты (т.е. при элиминировании интерлингвального аспекта) во многом является фактом проблематичным. Как полагают, лишь 4% государственных образований являются в полном смысле слова моноэтническими (думается, что и эта цифра может быть скорректирована в сторону ее уменьшения). В действительности же практически все моноэтнические государства, включая и недавно образовавшиеся Чешскую и Словацкую республики (последняя в особенности), невзирая на доминирующее положение титульных этносов, получают в наследие от прошлого не вполне однородный этноязыковой ландшафт. В полной мере это относится и к республикам, образовавшимся на месте бывшей СФРЮ.

В силу действия определенной культурной традиции, преобладающей конфессиональной или же политической ориентации коммуникативное пространство моноэтнической общности может обслуживаться не только своим собственным, но и другими языками. Так, в функции литургического языка у славян некогда использовались старославянский, греческий, латынь (последняя применялась и в качестве международного языка науки). Старославянский (в соответствующей региональной редакции) функционировал в высших жанрах художественной литературы у южных и восточных славян. К сказанному можно было бы добавить и употребление чешского языка в качестве литературного у поляков (до XVI в.) и словаков (до XIX в.). Число подобных примеров очень велико. Показательны также факты социально обусловленного распределения языков у одного и того же этноса, например употребление иностранного языка в светском общении определенных общественных кругов (немецкого языка чешскими феодалами, частью мещанства; французского языка русской аристократией; венгерского языка у определенных слоев словацкого этноса и пр.). Родной язык при этом воспринимался как «язык простолюдинов», т.е. имел более низкий статус.

В названных и им подобных случаях неродной язык соотносится с вполне определенной и в целом достаточно стабильной нишей в коммуникативном пространстве данного этноса, в силу чего он становится фактом внутриэтнической языковой ситуации, т.е. интерлингвальный аспект входит в качестве составной части во внутриэтническую языковую ситуацию. Последнее далеко не всегда сопровождается изменением этнического состава государственной общности. Впрочем, отнюдь не всякое использование неродного (неавтохтонного) языка становится фактом языковой ситуации этноса. Так, на наш взгляд, следует усматривать разницу, с одной стороны, между активизацией применения английского языка при современных научных контактах, что не исключает, впрочем, функционирования в этой же сфере и автохтонного языка (скажем, русского) и, с другой стороны, использованием русского языка как языка науки у ряда этносов, населяющих РФ и не имеющих своей собственной, т.е. созданной на автохтонном языке терминологической номенклатуры. В последнем случае функциональные поля языков, используемых в данном этнокоммуникативном пространстве, разграничены, находятся в отношении дополнительного распределения, т.е. использование неродного языка, несомненно, становится фактом внутриэтнической языковой ситуации.

Таким образом, удельный вес интралингвального и интерлингвального ракурсов в истории этноса не является раз навсегда данным. В зависимости от внешних причин он может существенно меняться как в синхронии, так и диахронии, влияя на тип языковой ситуации. При этом важно, что если интралингвальный ракурс есть **константа** любой языковой ситуации, то интерлингвальный – ее **переменная**. Представленность последнего может варьироваться как в истории одного и того же языка, так и в различных языках.

В связи со сказанным правомерно заключить, что интерлингвальный и интралингвальный параметры служат своего рода осями координат, учет которых важен не только для **синхронной** типологии языковой ситуации различных этносов, но и для **диахронической** типологии внутриэтнической языковой ситуации. На основе соотношения этих двух параметров может быть рассмотрена языковая ситуация любого социума как в условиях его изолированного проживания, так и при межъязыковых контактах.

Важное значение при анализе языковой ситуации и, соответственно, изучении проблемы дифференциации этнического языка имеет применение **сопоставительного** метода. Это позволяет не только прояснить целый ряд спорных вопросов, но и понять некоторые трудно поддающиеся интерпретации факты, объяснить поразительные черты сходства в языковой ситуации как близкородственных, так и неродственных этносов.

Нельзя, однако, не учитывать, что неоднородность языкового ландшафта, специфика внутривидового развития этнических языков, различие экстралингвистических обстоятельств их функционирования и, наконец, специфика социокультурных традиций вносят свои коррективы в складывающуюся языковую картину. Сказанное затрудняет, делая проблематичной, а порой даже невозможной, выработку единого алгоритма, равно пригодного как для разных языков, так и для разных этапов в развитии одного и того же языка. Это тем более важно, если мы не хотим в ущерб истине «подверстывать» реальное своеобразие языкового материала под единую схему или же стереотип. Существенные отличия могут наблюдаться даже внутри весьма компактного языкового континуума. И тем не менее построение общей концепции членения этнического языка отнюдь не является утопией.

Подчеркнем, однако, что неопременной предпосылкой успешности применения сопоставительного метода является его корректное использование. Мы имеем в виду необходимость единообразного описания

языкового феномена во всех сопоставляемых языках по единой программе, на основе единых принципов анализа и синтеза, единого понятийно-терминологического аппарата.

К сожалению, при изучении проблемы языковой ситуации, в том числе и проблемы дифференциации этнического языка, серьезным препятствием являются расхождения в интерпретации основного понятийно-терминологического аппарата. Это затрудняет сопоставительный анализ региональных языковых ситуаций, выполненных разными исследователями, делая зачастую несводимыми их результаты. И, действительно, порой невозможно установить, какое содержание вкладывается в то или иное используемое понятие. Так, понятие «стандартный» язык одними учеными (Брозович, 1967; Brozović, 1970; Starý, 1994) вслед за западной лингвистической традицией отождествляется с понятием «литературный» язык. Словацкий ученый Я. Горецкий, внесший большой вклад в разработку проблематики языковой ситуации и языковой культуры, напротив, понимает его как составную часть последнего [Horecký, 1979 (a); Horecký, 1979 (б); Horecký, 1981; Horecký, 1988; Sgall, Hronek, Stich, Horecký, 1993]. Неоднозначно трактуется и понятие «субстандарта», которое может пониматься как широко, т.е. как общенародная разговорная речь (именно так трактуем его мы), либо, напротив, узко, как нижний ярус феномена obecná čeština (концепция чешского ученого П. Сгалла).

По-разному оценивается и характер нормы литературного языка. Чешские лингвисты единодушно квалифицируют ее как **кодифицированную** (ср., например, термин «кодификат», используемый Я. Корженским для обозначения литературного языка – spisovný psanostní kodifikát, spisovný mluvenostní kodifikát; см.: Kořenský, 1996). В работах по коллоквиалистике Е.А. Земской и О.А. Лаптевой утверждается возможность некодифицированного употребления литературного языка. Далее, феномен «разговорная речь» Е.А. Земской квалифицируется как **самостоятельная** система внутри литературного языка. По мнению же О.А. Лаптевой, это всего лишь разновидность литературного языка – «устно-разговорная литературная речь» (см.: Земская и коллектив 1973; Земская, Китайгородская, Ширяев, 1981; Лаптева, 1976; Лаптева, 1986; Лаптева, 1994).

Нередко не проводится необходимое, на наш взгляд, разграничение между терминами «устный» и «разговорный», «обиходно-разговорный» и «обиходно-бытовой» и т.п. Вводит в заблуждение и методически некорректное использование понятия «языковой идиом» для обозначения как конкретной

языковой реалии, так и функционального звена в системе коммуникации, что встречается иногда у ряда чешских лингвистов. Число подобных примеров легко может быть умножено. Красноречиво говорит об этом и О.А. Лаптева: «В существующих работах, посвященных описанию и осмыслению современной повседневно-бытовой русской естественно звучащей речи, для ее обозначения употребляются термины разной онтологической ориентации, что означает разное понимание одного и того же явления. В советской русистике используются термины «разговорная речь», «разговорный язык», «обиходно-бытовая речь», «речь повседневно-бытового общения», «спонтанная речь непринужденного бытового общения в неофициальной обстановке», «устно-разговорная речь», «разговорный стиль», а для обозначения соответствующей сферы литературного языка – термины «разговорный стиль», «устная разновидность литературного языка», «устно-разговорная разновидность литературного языка... Еще больший разнобой наблюдается при терминологическом обозначении речи широкой интеллектуализованной тематики общественного назначения, осуществляющейся в продуцируемой устной форме. В ее названиях отражаются разные, порой диаметрально противоположные взгляды исследователей на ее природу, а также акценты на разных сторонах ее функционирования: здесь в ходу термины «кодифицированный литературный язык», «устная публичная речь», «официальная речь», «периферия устно-разговорной разновидности современного русского литературного языка», «спонтанная речь публичного общения»...» (Лаптева, 1983, с. 194).

Большие расхождения в интерпретации ключевых идиомов типа *język ogólny*, *język potoczny*, *język literacki* и пр. характерны для польской социолингвистики, что наглядно отражают словарные статьи Энциклопедии науки о польском языке (*Encyklopedia*, 1978), написанные разными авторами. О наличии терминологической вариативности упоминает и И. Байерова в Энциклопедии польской культуры (*Encyklopedia*, 1993); ср.: «Язык общепольский (*Język ogólnopolski*. – Г.Н.), называемый также польским общим языком, культурным диалектом, ранее также языком литературным» (*Encyklopedia*, 1993, с. 27). Сказанное, разумеется, отнюдь не ставит под сомнение значимость вклада польских лингвистов в разработку интересующей нас проблемы. Достаточно назвать хотя бы относительно недавно вышедшие монографии В. Любаса (*Lubaś*, 1979), А. Вилконя (*Wilkoń*, 1987), А. Фурдаля (*Furdal*, 1990), А. Марковского (*Markowski*, 1992). Этот список может быть продолжен.

Причиной подобных терминологических разночтений, наблюдаемых у исследователей, принадлежащих как к одной и той же, так и к разным национальным лингвистическим школам, является, на наш взгляд, не только сложность реальной языковой картины, но и уязвимость используемой концепции членения этнического языка.

В создавшейся ситуации приходится оказываться перед дилеммой: либо проводить сопоставление исключительно собственными силами, что, хотя и гарантирует единообразие описания, но является делом исключительно трудоемким, либо довериться результатам, полученным другими исследователями, уповая при этом на добротность и непредвзятость сделанных наблюдений, а также на мало-мальскую адекватность интерпретации понятийно-терминологического аппарата. Риск сопоставления несопоставимого в последнем случае весьма высок. Очевидно, идеальным был бы третий путь – выполнение сопоставительного анализа коллективом единомышленников, работающих на основе использования одной и той же методики, одного и того же понятийно-терминологического аппарата, однако это пока что является делом будущего.

Считаем важным подчеркнуть особую значимость для рассмотрения проблемы языковой ситуации фактов чешского языка. По сравнению с другими славянскими этносами, пожалуй, именно чешский имел максимально благоприятные условия (в том числе и экономические, и социально-культурные) для развития унификационных тенденций в языковой ситуации, для овладения литературным языком всего коммуникативного пространства, а именно:

а) наличие компактной, густо заселенной территории (по переписи 1981 г. плотность населения на 1 кв. км в Среднечешском крае составляла 202, в собственно Чехии – 119, в Моравии – 151, в Чешской республике в целом – 129 человек);

б) активный процесс экономической, политической, культурной интеграции, выразившейся в становлении консолидированной, мощной государственности с центром в Праге (см.: Нецименко 1989);

в) высокий уровень образованности населения. Так, уже в 1774 г. было введено всеобщее обязательное начальное образование для детей от 6 до 12 лет (т.е. в объеме 6 классов); в 1869 г. – в объеме 8 классов и т.д. К 1850 г. грамотность в Чешских землях достигала 60%, к 1870 г. – 75 – 77% (см.: Кузьмин, 1989; Кузьмин, 1971). Если учесть, что школа является важным средством приобщения к литературному языку, то можно легко

себе представить, сколь велики должны были бы быть масштабы освоения данного языкового идиома чешским населением, невзирая на конкуренцию с чешским языком в сфере образования латыни и прежде всего немецкого языка (так, чешский язык использовался в качестве языка обучения лишь в сельских так называемых «тривиальных» школах, где обучались чтению, письму и счету; городские начальные школы приобрели статус национальных школ, т.е. с чешским языком обучения, в 50-е годы XIX в., средние школы – во второй половине 60-х годов того же столетия).

И тем не менее, несмотря на наличие у чешского этноса в полном смысле слова идеальных условий для максимального приобщения носителей чешского языка к литературному идиому, для развития под его «эгидой» интеграционных тенденций в языковом пространстве и, наконец, для инвазии литературного языка во все ситуации общения, в том числе и повседневного непринужденного, ожидаемое не состоялось. Можно по-разному объяснять этот феномен. Так, чешские ученые склонны видеть причину в архаичности кодификации нового литературного языка и возникающей в силу этого коммуникативной дискомфортности, затрудняющей использование литературного языка в качестве средства непринужденного повседневного общения. По нашему же мнению, решающую роль здесь играет то, что литературный язык по объективным причинам (характер организации текста, использование специфических языковых средств, в том числе и словообразовательных, и т.п.) изначально не предназначался для использования при непринужденном общении. Сходные мысли по этому поводу высказывает и Зд. Старый в недавно изданной монографии: «Между живой языковой практикой и стандартным (т.е. литературным. – Г.Н.) чешским языком существует осязаемое напряжение, которое не смогло снять даже его функциональное культивирование, продолжающееся без малого столетия. Мы сталкиваемся с этим в школе, при переводе произведений художественной литературы. В полной мере это осознают и иностранцы, которые, выучив чешский язык по учебникам литературного языка, попали в чешскую языковую среду. С тем же сталкиваются телезрители, радиослушатели, читатели произведений художественной литературы. Точно такое же препятствие возникает, когда мы, пытаясь получить информацию о некоторых явлениях живой языковой практики, обращаемся за помощью к справочникам по литературному чешскому языку. Довольно скоро мы убеждаемся в том, что чем больше эти справочники отходят от своего исконного назначения

информировать исключительно лишь об особенностях литературного языка, тем больше от них пользы» (Starý, 1994, с. 18).

Как нам представляется, дистантность литературной нормы и нормы языка непринужденного повседневного общения, изначально присущая любому языку, в чешском выражена **более явно**, она прослеживается практически на всех уровнях языковой системы. Именно поэтому анализ чешского языкового материала более отчетливо обнажает уязвимость как самой стратификационной концепции, так и ее основополагающей аксиомы о доминирующем положении литературного языка в системе этнической коммуникации.

Литература

БРОЗОВИЧ, Д. (1967): Славянские стандартные языки и сравнительный метод. Вопросы языкознания. № 1.

ЗЕМСКАЯ, Е. А. и кол. (1973): Русская разговорная речь. Москва.

ЗЕМСКАЯ, Е. А. (1981): Китайгородская М.В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. Москва.

КУЗЬМИН, М. Н. (1989): Система образования. In: Чешская нация на заключительном этапе формирования. Москва.

КУЗЬМИН, М. Н. (1971): Школа и образование в Чехословакии. Москва.

ЛАПТЕВА, О. А. (1966): О некодифицированных сферах современного русского литературного языка. Вопросы языкознания. № 2.

ЛАПТЕВА, О. А. (1976): Русский разговорный синтаксис. Москва.

ЛАПТЕВА, О. А. (1983): О соотношении устности и разговорности в устной разновидности современного русского литературного языка. Československá rusistika.

ЛАПТЕВА, О. А. (1994): Стратификация литературной нормы. In: Stylistyka... III.

МИХАЛЬЧЕНКО, В. Ю. (1994): Языковые проблемы новой Российской Федерации. In: Язык – Культура – Этнос. Москва.

НЕЦИМЕНКО, Г. П. (1998): Значимость оппозиции «носитель – пользователь» языка (языкового идиома) для изучения специфики языковой ситуации и ее динамики. In: Славянское языкознание. XII. Международный съезд славистов. Краков: 1998. Доклады российской делегации. Наука. Москва.

НЕЦИМЕНКО, Г. П. (1999): Этнический язык. Опыт функциональной дифференциации (на материале сопоставительного изучения славянских языков). In: Specimina Philologiae Slavicae. Verlag Otto Sagner. München: Исследование проведено при финансовой поддержке RSS Институт «Открытое общество», контракт № 240/94.

НЕЦИМЕНКО, Г. П. (1989): Языковая ситуация в Чехии в XII–XIV вв. In: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва.

ЩЕРБА, Л. В. (1974): Языковая деятельность и языковая система. Москва.

- BROZOVIĆ, D. (1970): Standardni jezik. Zagreb.
Encyklopedia wiedzy o języku polskim. Wrocław, 1978.
Encyklopedia kultury polskiej. XX w. T. 1 – 2. Wrocław – Lublin, 1993.
FURDAL, A. (1990): Językoznawstwo otwarte. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
HORECKÝ, J. (1979a): Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava.
HORECKÝ, J. (1979b): Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In: Slovenská reč, roč. 44, s. 221 – 227.
HORECKÝ, J. (1981): K teórii spisovného jazyka. In: Jazykovedný časopis, roč. 32, č. 2, s. 117 – 122.
HORECKÝ, J. (1988): Stratifikácia národného jazyka ako dôsledok dynamických procesov. In: Dynamika súčasné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Praha.
KOŘENSKÝ, J. (1996): Komunikační úspěšnost a spisovnost v různých typech řečových vztazích. In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference «Spisovnost a nespisovnost v současné jazykové a literární komunikaci». Brno.
LUBAŚ, W. (1979): Społeczne uwarunkowania współczesnej polszczyzny. Kraków.
MARKOWSKI, A. (1992): Polszczyzna końca XX wieku. Warszawa.
SGALL P. – HRONEK J. (1992): Čeština bez příkras. Praha.
SGALL P. – HRONEK J. – STICH A. – HORECKÝ J. (1993): Varieties of Czech: Studies in Czech Sociolinguistics. Amsterdam – Atlanta.
STARÝ, Z. (1994): Ve jménu funkce a intervence. Praha.
WILKON, A. (1987): Typologia odmian współczesnej polszczyzny. Katowice.

ŠTANDARDNÁ KOMUNIKÁCIA AKO REFLEXIA SÚČASNEJ JAZYKOVEJ SITUÁCIE

František Ruščák (Prešov)

Naše úvahy vychádzajú z dvoch impulzov, ktoré ponúka súčasná (vnútorná) jazyková situácia; na prvom mieste je tu skutočnosť (platná aj pre iné jazyky), že slovenský jazyk sa posudzuje nielen ako systémovo-štruktúrny fenomén (Bosák, 1995) opierajúci sa o existenciu opozično-pólových kategórií spisovnosť – nespisovnosť, diachrónnosť – synchrónnosť..., ale širšie ho chápeme (aj) ako sociálno-spoločensky podmienenú entitu slúžiacu (časopriestorovo) diferencovaným komunikačným potrebám jeho nositeľov; na druhom mieste je tu evidentne jestvujúci **vnútorný** proces v jazyku a následne aj v komunikácii ako jeden z integrujúcich činiteľov pri sledovaní a posudzovaní vzťahu spoločenského bytia a jeho odrazu v stupni a kvalite individuálneho jazykového (po)vedomia, ktoré sa „... postupne buduje, dotvára a pritom dosť rýchlo socializuje“ (Horecký, 1994, s. 5).

Na pozadí uvedených postulátov jestvuje reálna možnosť uvažovať o teoreticky prijateľnom a prakticky aplikovateľnom type (forme) jazykovej komunikácie, ktorý sme už skôr označili termínom **štandardná komunikácia** (Ruščák, 1999, v tlači).

Upozornili sme na skutočnosť, že hoci štandardná komunikácia rešpektuje kritérium spisovnosti, lebo základné výrazové prostriedky vyberá zo spisovného jazyka, jej úroveň treba merať (aj) takými princípmi, ako sú primeranosť a vhodnosť (funkcia) použitia výrazu, čo zároveň implikuje kultúrnosť (prejavu) ako jej nosnú charakterizačnú dimenziu.

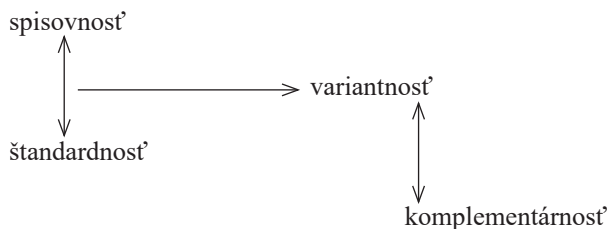
Koncepcia štandardnej komunikácie má teda ambície opierať sa na jednej strane o teóriu spisovného jazyka, no viac-menej inklinuje k stratifikačnému modelu slovenčiny vypracovaného J. Horeckým (1979a, 1980b) a neskôr proklamovanému a postulovanému J. Bosákom (Bosák, 1995). V našom prípade však nejde o komunikáciu vymedzenú iba špecifickou formou (variantom) štandardu, pretože jej systém vychádza z koexistencie najmenej troch aspektov, a to: variantnosti, suplementárnosti a komplementárnoti (Ruščák, 1999) jednotlivých (zvukových, gramatických a lexikálnych) javov, ktoré sa medzi sebou správajú kooperatívne. Ak je reč o primeranosti a vhodnosti výrazu, ide o prvky, ktoré vyhovujú kritéri-

ám štandardnej „normy“; jej hodnotu teda neposudzujeme iba dimenziami normy spisovnej, lež aj pripúšťaním prieniku príznakovej, pritom kultivovanej, kultúrnej, teda všeobecne akceptovateľnej výrazovej inštrumentácie vylučujúcej (krajné) pólne antinómie (argotizmy, „nízky“ slang, vulgarizmy).

Ak sledujeme súčasnú úroveň jazykovokomunikačnej praxe (nárast dynamizujúcich tendencií vyvolávajúcich impulzy „obratu“ v jazykovom i jazykovedom myslení; napríklad novšie viaceré úvahy J. Dolníka), teoreticky možno uvažovať nielen o existencii nateraz metodologicky správnej a ťažiskovej binarity spisovnosť – nespisovnosť, lež aj v koreláte spisovnosť – štandardnosť ako sekundárnom variante zahrňujúcom jednak jazykovú (štruktúrno-systémovú), jednak historicky podmienenú komunikačno-sociálno-kultúrnu zložku, ktorá sa evidentne reflektuje aj v priestore štandardnej komunikácie.

Medzi kľúčové problémy pri konštituovaní štandardnej komunikácie patrí vymedzenie jej „filtrovej“ hraničnej priepustnosti, cez ktorú sa dostávajú jednotky paradigmatického systému jazyka do jej priestoru. Túto úlohu treba, prirodzene, skúmať dlhšie, rovnako dlhšie treba skúmať otázku spomínanej štandardnej „normy“ ako jazykovo-sociálno-pragmatickej kategórie vychádzajúcej z teoretických predpokladov (poznania) a (predovšetkým) praktického uplatňovania súčasného stratifikačného rozloženia a fungovania foriem národného jazyka.

Štandardná „norma“ sa konštituuje na pozadí konfigurácie princípov spisovnosti, štandardnosti (kultivovanosti), variantnosti a (priateľnej) miery tolerantnosti (ako jeden z predpokladov variantnej korelácie) v distribučnej „sieti“ štandardných prejavov, na ktoré sa navrstvuje funkčná komplementárnosť. Schematicky ju možno chápať takto:

Vidíme, že aj keď spisovný jazyk tu má silné postavenie, nemá jednoznačný vplyv na jazykovo-štylistickú hodnotu štandardného prejavu. Princípy variantnosti a komplementárnosti, podporované stavom súčasnej jazykovej situácie, vyvolávajú potrebu tolerantnejšieho (kultúrnokomunikačne prípustného „statusu“ štan-

dardne sa uplatňujúceho výrazu) prístupu pri posudzovaní kvality vyjadrovacieho prostriedku. Schéma zmierňuje striktnosť protipólov spisovnosť – nespisovnosť, a tak rozširuje aj priestory hraníc spisovnosti (Bosák, 1995b, s. 23).

Štandardná komunikácia ako reálna dimenzia súčasných komunikačných pohybov nie je konkurentom reprezentatívnej formy národného jazyka, naopak – rozširuje jej paradigmatický priestor postupným prehodnocovaním štýlových kvalifikátorov a zužovaním príznakovosti v „prísne udržiavaných“ štýlových vrstvách. Svedčia o tom aj najnovšie zmeny kvalifikačno-štruktúrnej povahy komunikačnej jednotky (jednotiek), ako to zachytili aktuálne kodifikačné príručky slovenčiny: do štandardnej lexiky prešli pôvodne subštandardné slová *tiráč*, *kumpán* (*kompán*), *langoš*, *hodí sa – nehodí sa*, *vytýkať*, aj keď v minulosti boli predmetom kritiky. Ako výsledok sociolingvistických „tlakov“ možno pokladať prípustnosť tvarov *dvoma-mi*, *obidvoma-mi*, *oboma-mi* (podrobnejšie zachytil takmer všetky zmeny študent slovenského jazyka a literatúry Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity Rášši v súťažnej práci ŠVOUČ; práca je rukopisne archivovaná na katedre). Je prirodzené (súčasná sociolingvistická sonda to potvrdzuje), že väčšina Slovákov si uvedomuje prioritu spisovného jazyka v zónach oficiálnej komunikácie, no zároveň tí istí respondenti signalizujú potrebu istej miery **tolerancie** vo výbere a použití komunikačnej jednotky ako znak prirodzenej reakcie človeka, teda bio-psycho-socio-konštelovanej bytosti, na ustavične provokujúci vzťah (spisovný) jazyk – nositeľ (jazyka).

Jazykové zmeny (o ktorých podrobnejšie písal J. Dolník v metodologicky inšpiratívnej a v nadväznosti na naše úvahy priekopníckej štúdií *Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka* (Dolník, 1997a) a jeho kritická téza o predpojatosti postoja „... k otázke udržiavania optimálnej čistoty a stability spisovnej slovenčiny, jej identity“, ako aj jeho tvrdenie, že „tento postoj..., ...je motivovaný extrakomunikačnými okolnosťami, kým potreby používateľov jazyka majú intrakomunikačnú motiváciu“ (Dolník, 1977b), sú metonymicko-synekdochickým potvrdením existencie štandardnej komunikácie ako súčasného (komunikačného) subsystému. Je to plastický a dynamický fenomén dnešného jazykovokomunikačného mechanizmu.

Literatúra

BOSÁK, J. (1995a): Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. S. Ondrejovič – M. Šimková. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, s. 17 – 42.

BOSÁK, J. (1995b): Teória spisovnej slovenčiny a aktuálny slovanský kontext. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. 10. 1994, Bratislava, s. 22 – 30.

DOLNÍK, J. (1997a): Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka. Jazykovedný časopis, roč. 48, č. 1, s. 30 – 42.

DOLNÍK, J. (1997b): Kritika jazykovej kritiky. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Bratislava: Veda, s. 28 – 34.

HORECKÝ, J. (1979a): Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava, s. 13 – 22.

HORECKÝ, J. (1979b): Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. Slovenská reč, roč. 44, č. 4, s. 221 – 227.

HORECKÝ, J. (1994): Jazyk a utváranie jazykového vedomia. Pedagogická revue, 45, s. 5.

KOČIŠ, F. (1995): Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komunikácii. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Bratislava, s. 12 – 21.

RUŠČÁK, F. (1999): Štandardná komunikácia. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. Materiály z 3. konferencie o komunikácii. Banská Bystrica – Donovaly 11. – 13. septembra 1997. 1. diel. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, s. 68 – 71.

O ČESKÉM MÍŠENÍ

Jana Hoffmannová – Olga Müllerová (Praha)

Jazyková situace v Česku je stále velmi komplikovaná a situace v české lingvistice a sociolingvistice věrně odráží složitost situace jazykové. Neustále znovu se kladou a stále znovu, různě, s různými akcenty se zodpovídají otázky typu: Jaké je postavení spisovné češtiny – nabývá na prestiži, nebo prestiž ztrácí? Jaký je vztah spisovné češtiny a češtiny obecné? Sbližují se obě variety s postupem vývoje – a je třeba toto sbližování podporovat, nebo nějak regulovat? Máme vůbec uvažovat o hovorové češtině, a jak ji máme chápat? Může nám tu pomoci termín standard, ev. substandard (srov. Horecký, 1988 aj.), případně rozlišování spisovnosti v užším a širším smyslu? Jaký je stav a perspektiva nářečí v Čechách – jsou opravdu na úplném ústupu ze scény? A co moravské dialekty a interdialekty? Proniká obecná čeština na Moravu, nebo se její postup zastavuje nedaleko za západní hranicí Moravy? Jsou postoje Moravanů k obecné češtině spíše negativní, podrážděné? Atd., atd. Co otázka, to velký problém, a žádná z nich nemůže být v současnosti (ani v dohledné budoucnosti) uspokojivě zodpovězena. (Srov. k tomu v poslední době především řadu příspěvků ve sbornících: *Varieties of Czech*, 1993; *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 1993, vyd. 1995; *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, 1995; *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996; srov. i Müllerová – Hoffmannová, 1997).

Spisovnost a nespisovnost (především spisovná a obecná čeština) prošly už dávno v české společnosti procesem axiologické semiózy, staly se hodnotovými znaky; a v komunikaci, ale i v lingvistice, jsou jim přiřazovány hodnoty nejrozdílnější. Někteří lingvisté spojují své optimistické hodnocení a své naděje se současnou duchovní elitou, vzdělanými uživateli češtiny (s techniky, lékaři, manažery aj.), kteří mají zájem o kultivaci svého vyjadřování. Pesimismus jiných pramení z toho, že mnozí intelektuálové (nejen umělci) dávají v mluvených projevech – a to i na veřejnosti, v oficiálních nebo polooficiálních situacích – přednost nespisovným prostředkům; a rovněž z toho, že zejména mladí lidé přestávají rozlišovat mezi spisovnými a nespisovnými prostředky, ignorují tyto rozdíly. U ještě jiných autorů pak tyto jevy nejsou zdrojem pesimismu – naopak, spojují s nespisovným vyjadřováním (zvláště s obecnou češtinou) veskrze pozitivní hod-

noty (bezprostřednost, nonkonformismus, společenskou kritičnost) a dokonce se zmiňují o tom, že obecná čeština byla v Čechách v období před listopadem 1989 jaksi tabuizována, „na indexu“, že její užívání bylo projevem svobodomyšlnosti... Co lingvista, to jiný přístup k celé situaci (převažují-li dnes přístupy deskriptivní, neustupují úplně do pozadí ani přístupy preskriptivní); a také co uživatel, to jiný přístup a jiný pohyb mezi jednotlivými varietami češtiny.

Dosavadní východiska a výsledky popisu české jazykové situace jsou dobře známa. Jsou to hlavně stratifikační a „systémové“, „útvarové“ modely rozvrstvení češtiny, v nichž obvykle na vrcholu stojí spisovná čeština se svým funkčním spektrem a se svou prestiží (na jejím okraji se neurčitě zmitá tzv. „hovorová čeština“); mezi ní a tradičními teritoriálními dialekty pak velký prostor zaujímají interdialekty, v čele s nejrozsířenější obecnou češtinou, jejíž pozici některé modely (viz zejména Sgall – Hronek, 1992; Sgall – Hronek – Stich – Horecký, 1992; aj.) zvláště zvýrazňují. Neščimenková (1999) nazývá svůj model „etnického“ (národního) jazyka modelem komunikativním: rozlišuje dva základní „komunikační areály“, jednak oblast komunikace oficiální, veřejné, s regulovaným řečovým chováním, které dominuje spisovný jazyk, a za druhé oblast běžné, spontánní komunikace, které dominuje vždy některá z nespisovných variet češtiny. Podle tohoto modelu – zjednodušeně řečeno – patří každá komunikační situace do jednoho z těchto „areálů“ a podle toho v ní účastníci nasazují buď spisovný, nebo nespisovný kód. V těchto souvislostech se někdy i pro českou jazykovou situaci užívá termínů jako diglosie či dokonce bilingvismus.

Nehodláme zde podrobně rozebírat existující popisy rozvrstvení češtiny, ani k nim připojit model další. Autoři dosavadních teorií jsou si samozřejmě plně vědomi toho, že v nesčetných situacích a textech dochází k „přepínání“, resp. spíše míšení kódů, k míšení prostředků spisovných a nespisovných; jen tomuto univerzálnímu jevu v současné české komunikaci (na kterém se snad všichni shodneme) věnují pozornost větší (srov. už Kučera, 1955; dále zejména Hammerová, 1985, 1993; aj.) či menší. My se zde chceme soustředit právě na to, jak se v různých textech a reálných komunikačních situacích spisovná čeština s různými „češtinami nespisovnými“ mísí. Takto situačně založený, mozaikovitý popis je ovšem obtížné nějak zobecnit; jeho cílem může být nanejvýš naznačit udivující, možná až překvapivý rozsah míšení a ukázat, že v podstatě neexistují „čisté spisovné“ ani „čisté nespisovné“ situace, které by vůči míšení byly imunní.

K vsudypřítomnému a vše ovládajícímu míšení však zatím asi nelze přistupovat jinak, než že se – podobně jako Neščimenková (c.d.) a další budeme pohybovat mezi dvěma póly – situacemi veřejnými, oficiálními na straně jedné a každo-

denní neveřejnou komunikací na straně druhé. Přitom se permanentně budeme snažit demonstrovat, jak se ve „spisovných“ situacích na spisovném pozadí objevují prostředky nespisovné, a naopak, jak v „nespisovných situacích“ na nespisovném pozadí (ať už je jím obecná čeština nebo jiná varieta) figurují výrazy spisovné. Tyto vzájemné průniky dvou nebo více kódů mohou být mimovolné, náhodné, mluvčími nijak nereflektované; ale mohou být – a v řadě případů jsou – motivovány záměrem, uvědomělým rozhodnutím, strategií mluvčího. Jaké motivace a funkce tu tedy vůbec přicházejí v úvahu – pokud se vůbec u něčeho tak málo artikulovaného, málo strukturovaného, jako bývá míšení, dá mluvit o funkcích? (srov. k tomu Sgall – Hronek, 1993).

I v „nespisovných“ situacích (v každodenním hovoru, v neformální konverzaci s přáteli) se občas vynoří „spisovnější“ témata, která sem účastníci přenášejí ze svého pracovního, odborného, ev. zájmového života, ze své četby, z toho, co slyší v rozhlase nebo televizi... S odbornými termíny (i když tu třeba získávají nespisovné koncovky – srov. Sgall, 1962, aj.), s výrazy užívanými ve sféře veřejné a kulturní, a hlavně s „citováním“ různých psaných textů (návodů, předpisů, příruček, psané publicistiky) vznikají na spisovném pozadí stopy nebo celé reliéfy spisovnosti. Další častou motivací vpádů spisovnosti na nespisovné pozadí je pak ironie, snaha pobavit posluchače třeba i na vlastní účet, „shazovat“ sebe i jiné osoby. S takto motivovanými průniky spisovnosti se setkáváme hlavně – ale zdaleka ne jenom – v konverzaci intelektuálů, studentů; tedy mluvčích s vyšším vzděláním a vyšší jazykovou kompetencí, mluvčích „spisovných“ (srov. i Müllerová, 1991). Ti se někdy uchylují ke spisovným prostředkům i s určitým záměrem; je to součást jejich pózy, celkové stylizace. I oni to však činí spíše v „reproduktivních“ úsecích rozhovoru – nikoli v úsecích náročnějších, kde se pokoušejí poprvé formulovat myšlenku, nápad, nebo vyjádřit své hodnocení. A ani oni v neformální konverzaci většinou neseptávají na spisovné bázi dlouho; záhy se vracejí k převažující nespisovnosti, resp. k osobitě profilovanému míšení prvků spisovných a nespisovných. Tento typ mluvčích se ostatně míšení nevyhýbá ani v některých textech psaných (neformální korespondence, včetně kontaktů e-mailových a internetových).

Vše, co jsme právě uvedly, platí pro Čechy (nikoli už tak pro Moravu) a především pro prostředí městské; v řeči venkovských mluvčích (zejména těch starších a těch, kteří pocházejí z výrazných nářečních oblastí) jsou spisovné prostředky v běžném dorozumívání zcela ojedinělé. Kromě toho snad u všech českých mluvčích bez výjimky snižuje hladinu spisovnosti při každodenním dorozumívání automatické, neuvědomělé užívání nesčetných drobných výrazů částicového typu (s funkcí spojovací, členicí, navazovací či kontaktovou) a jejich bohatých kombina-

cí: nepřipravený projev, který není speciálně „filtrován“, regulován, se neobejde bez neustálého *no, jo, tak, jako, dyť, hele, vid', prosím tě* (resp. *jo tak, no a tak, no tak jo, no a tak jako, jo no tak vidíš prosím tě...*). Totéž lze říci o výrazových prostředcích neurčitosti, nejistoty, a jejich kumulování (*ňák, ňákej, takovej* aj.; *no já nevím asi tak ňák; ted'ka zatím jako bude třeba možná jenom ňák důležitý...* – srov. o tom Hoffmannová, 1994). Konečně je třeba dodat, že dojem nespisovnosti ze spontánního projevu českého mluvčího často značně posilují výrazy expresivní.

Různě profilované pronikání nespisovných prvků na spisovné pozadí, do primárně „spisovných situací“ mívá opět specifické motivace. Nejvíce nasnadě je tu nedostatečná, tj. nedostatečně diferencovaná jazyková kompetence: některým mluvčím činí potíže udržet trvale vysokou hladinu spisovnosti ve vlastním, byť i oficiálním a veřejném projevu. Avšak i mluvčí, kteří toho jsou schopni, svou spisovnou kompetenci někdy neuplatňují, nechťejí uplatnit; může to být projev nonkonformity, opozičního stanoviska, provokace, snahy zachovat si integritu osobnosti a nepřiradit se k žádným oficiálním strukturám, působit za všech okolností autenticky, bezprostředně. Další silnou motivací představuje ohled na partnera – je mnoho situací, kdy spisovně hovořící partner sleví ze své spisovnosti, sníží její hladinu, aby se tím přiblížil partnerovi, usnadnil vzájemné porozumění, odlehčil náročný rozhovor. Tato motivace ovšem působí i v opačném směru: zejména v poloveřejných, polooficiálních situacích se často mluvčí hovořící nespisovně aspoň pokoušejí přizpůsobit se spisovnější dikci partnera (který je nezřídka zástupcem určité instituce – lékař, úředník, policista, ale někdy i prodavačka nebo pracovníci ve službách). Vzájemné přizpůsobování, jazykové blížení se k sobě z protilehlých stran spisovnosti resp. nespisovnosti pak nemůže vyústit v nic jiného, než v (často velmi kolísavé) míšení (srov. i Müllerová, 1978). V některých situacích záleží i na proměnách tématu, na fázích rozhovoru: v rámcových pasážích, kde se uplatňují ustálené, zdvořilostní formule, v úsecích oficiálnějšího nebo odbornějšího charakteru jasně převažuje spisovná čeština, zatímco ve fázích náročnějších, vypjatých až konfliktních (tam, kde třeba řečník musí reagovat na projevy nesouhlasu, námitky a polemická vystoupení) vyvstává na spisovném pozadí opět reliéf prostředků nespisovných.

Ve všech uvedených situacích – od oficiálních až po zcela neoficiální a neformální – tedy napořád dochází k míšení spisovné češtiny s varietami nespisovnými. A to jsme zde ještě nepřipomněly krásnou literaturu, s jejími nesčetnými možnostmi stylizace mluvenosti (ať už v dialogu postav, nebo i v řeči autorské), s využíváním nespisovných prvků k účelům charakterizačním, depatetizačním a demýtizačním, třeba až protestním, také při snaze o co největší rozrůzněnost

textu, o intertextualitu a „mezijazykovost“... (srov. např. Stich, 1975; Mareš, 1995; ad.) Dále uvedeme několik zajímavých případů míšení v příznačných situacích, jejichž typy a parametry tu už byly naznačeny.

1.

byly tam takové různé dívky / který si tohlecto nenechaly líbit / byly kouzelné / po dvou dnech nám lezly na nervy víc než celá cestovní kancelář (...) dívky byly velmi asertivní to sem pochopila co znamená slovo asertivní v praxi / sesypaly se na tu delegátku a štekaly na ní co všechno je špatný / vyžadovaly setkání s hlavním zástupcem té cestovky / a místo něj přišel tenhle ten chlápek / tak holky se jako sršni vrhly na něj / von říkal že jako von za to nemá žádnou zodpovědnost / a tyhle věty se ještě nepatrně obměněny vyměnily několikrát

Příklad ze studentské konverzace navozuje příznačné hodnoty tohoto typu neformálních situací: vyjadřování kritické, ironické, stylizované, jeví příznaky pozerství, snobismu, tzv. intelektuálštiny (srov. Hoffmannová, 1998). Nápadně spisovné prostředky (jako opisné pasivum) na kontrastním pozadí výrazů nespisovných působí (spolu se specifickou intonací) afektovaně.

2.

Čau nádhero! To čumiš, co? Je to tak, nešálí tě zrak, alébrž tě zdraví z dovolené T. A. (...) Je to sice o něco menší otrava, než jsem se obával, ale i tak to stojí za starou bačkoru. Zatím jsme v děsně narvaným kempu na Dvořišti, ale snad se ještě pohnem někam dál.

Míšení je zde výsledkem konfliktu neformální, konverzační polohy dané vztahem pisatele k adresátovi – a na druhé straně konvencí spojených s psaným textem. Proto v textu na pohledu nacházíme jak prostředky spisovné, ev. až knižní nebo zastaralé, užívané spíše ironicky (*nešálí tě zrak, alébrž*), tak výrazy a tvary nespisovné (*nádhero, to čumiš, v děsně narvaným kempu, pohnem se aj.*).

3.

aa) hm nemáte to jednoduchý (...) klidný prostředí no to vám žádnéj doktor nedá (...) jéžiš mě nevbítežujete (...) ale vod toho sme tady (...) ale ted'ka co s vámi? (...) kterej pan doktor vás vošetřuje?

ab) kdyby vás ta nespavost měla pořád sužovat / já bych vám dal nějaké prášky které podle mého názoru by snad mohly být vhodnější (...) to jako je velice příjemné a máte podobně intenzivní negativní pocity? (...) a pane profesore k těm lidem kteří na vás buďto kladně nebo negativně působí máte nějaké citové vztahy?

ba) *vyhrň si košilu / otevř pusu / hodně / jak když mě chceš sněst / já su velký na mě musíš hodně (...) aji ty oči má trošku do žluta / nepils pivo náhodou? / určitě ne? / no já nevím / no před tatků to nemožes říct / že?*

bb) *jednou za tři týdny celá rodina / večer / dospělí dvě polévkové lžíce / děti dvě čajové lžičky / každé tři týdny*

Příklad polooficiální, poloveřejné situace v lékařské ordinaci. Lékař-psychiatr v případě aa) zvyšuje nespisovnost svého vyjadřování a přizpůsobuje se tak řeči pacientky, která hovoří pouze obecnou češtinou; naproti tomu v případě ab) užívá tentýž lékař v rozhovoru s vysokoškolsky vzdělaným pacientem výhradně spisovné češtiny. Pediatr v ukázce ba) přizpůsobuje své vyjadřování dítěti, snaží se navázat s ním přirozený kontakt a nasazuje k tomu účelu prostředky místního dialektu; o chvíli později však při udílení pokynů rodičům (tj. v oficiálnější fázi rozhovoru); bb) přechází do spisovného kódu, nářeční prostředky zcela eliminuje. Porovnáváním těchto ukázek si můžeme učinit představu o přepínání (zde ani ne míšení) kódů.

4.

a) *v roce dva tisíce čtyři přibližně / bude třeba skladovací kapacita pro vyhořelé jaderné palivo / z českých elektráren / z tohoto důvodu byl v loňském roce ustaven tento projektový tým / který dneska má čtyři pracovníky*

b) *překvapuje mě že naši kolegové nevěděj / nebo proč to uváděj (...) prosím vás můžeme se tady bavit vo dukovanským skladu / ale já bych nerad / já předpokládám že tady teďka neřešíme veřejný projednávání dukovanského skladu*

Ukázka přepínání, ev. míšení ve veřejné, oficiální situaci, kdy k rozhodujícím vlivům přistupuje připravenost/nepřipravenost projevu. Řečník, který na veřejném shromáždění zastupuje svou instituci (energetický podnik), v úvodním připraveném, jistě už po několikáté opakovaném projevu hovoří spisovně (a). V jiné, diskusní fázi celé akce, kdy bezprostředně, bez přípravy a navíc důrazně, s polemickým zápletem reaguje na výroky jiného mluvčího (b), se hladina spisovnosti rapidně snižuje, míšení se v průběhu diskuse stupňuje, až posléze v situačních reakcích tohoto mluvčího naprosto převládne obecná čeština.

5.

R *dělal byste rád ještě něco v životě / co ste nedělal?*

S *já vopravdu dělám několik povolání / ale vy mě trošku děsíte svejma hlasama / protože vy takle mluvíte s prezidentem / a na mě to dělá pak dojem že musím mluvit strašně závažně nemusím? (...)*

R *ste také někdy ve svých myšlenkách nasměrován ke své vlastní smrti?*

S kdo by vo ní nepřemejšlel že jo / já si naopak myslím že to má velice blízko tohle téma k tomu čím se celý život zabývám / totiž k legraci a humoru

Opět jiný případ českého dialogu ve veřejné, oficiální, institucionální, tentokrát masmediální situaci. Rozhlasová, televizní a tisková interview se známými osobnostmi jsou z hlediska vztahu spisovnosti a nespisovnosti specifickým problémem. Moderátor může dikcí svých otázek (obvykle spisovnou) ovlivňovat hladinu spisovnosti odpovědí, ale může naopak svůj způsob kladení otázek přizpůsobovat nespisovnému vyjadřování svého partnera. V interview publikovaném tiskem může partnerovy odpovědi (s ohledem na čtenáře) po jazykové stránce upravovat, ale může také respektovat spontánní, autentický projev interviewované osobnosti a ponechat její odpovědi v nespisovné podobě. A může také upravovat jen něco: třeba pouze syntax, nebo pouze hláskosloví a tvarosloví... V úvahu tu tedy přichází mnoho stupňů a různých podob míšení, a čím dál častěji se i v tisku setkáváme s interview skutečně nekonvenčními a „nestandardními“ (k tomu Hoffmannová, 1992). Je otázkou, zda mluvit o míšení i v případě výše uvedeného rozhlasového interview se Zdeňkem Svěrákem, v němž nedochází ke vzájemnému ovlivňování ani přizpůsobování partnerů: rozhlasový redaktor (R) hovoří důsledně spisovně, zatímco jeho host (S) na otázky odpovídá – aniž by podléhal tlaku situace – přirozeně, kódem, který je mu vlastní, tedy obecnou češtinou. Míšení u něj nastává jen výjimečně, spisovné prostředky pronikají do jeho vyjadřování např. prostřednictvím výrazů spjatých s jeho profesí (srov. Hoffmannová – Müllerová, 1999). Každý z obou účastníků si zde tedy ponechává svůj kód – přesto výsledný dojem, kterým tento dialog působí na posluchače, může mít charakter smíšený, spisovně-nespisovný.

6.

aa) No von ten Franci šel prej pak lesama na Slovač a tam se dal k banditům... von chtěl škodit Říši... dyž se na něj Adinka vyflajzla s tim ministrem tehda... von se Franci stal vůdcem lupičský bandy!... I ted'ka dyž ho chytá fantas, tak fantazíruje vo Slovenkách... kozatejch... s voduštěním to sou jeho slova, pardi... a tam ho to taky nebavilo... zdrh lesama do Anglie... a dal se k letcům... byl brzo pokrytej medajilema, jakož i vostatní naši a slovačský vorli i některý židovský kuci... bitva o Anglii, kapišto? (...) Co mi tu, kuci, zas bučíte a mrmláte? Dyk ste chtěli vědět, jak to chodí v nebi, ne? No tak teda vemem to hopem tropem, máma meje mopem! (s. 103)

ab) Opravdu, mladíku, to mě těší, že jsme Češi, tenhle počong, tedy vlak, jede do Varšavy a tam je předměstí Prága a tam já bydlím, jméno mé je Josef Švejch a vy prý jste pan Potok, říkala vaše sestřička, už hájá, to je ale hezoulínké! Sestra seděla

s roztaženejma nohama a chrápala... a neznáte nějakého pana Potoka z Poříčí nad Sázavou? Tam má totiž starý Vávra povoznictví... Sestrínce obujeme botičky, ať to lechtá seňoritu na kopytu, chichi, chlap ukazoval zběsilým gestem ke stropu a na ucho... znamení odposlechu... já byl vyjevenej... tak jsem se neplet! (s. 358)

ac) *Odysseus ležel na hnoji a hladil starýho slepýho psa... a oboum se taky z očí koulely slzy, poznali se... pes byl starý bastard, Čert se jmenoval, to bylo pro Odyssea příznačný... lovili spolu a bavili se dlouhý hodiny... a ten pes byla jediná bytost, kterou Odysseus doopravdy miloval, jen tomu byl věrný, s ním se nebál o svou svobodu a nemusel vymějšlet triky, jak bejt sám... pes mu olíz starou jizvu... Odysseus ho políbil na čumák a pes v té chvíli umřel, Odysseus se válel v hnoji... a štkal (...) prostě nikdo tam nebyl šťastnej, možná na chvíli... povzdychla si Černá... protože v nich byla jen zběsilost, ne pokora... ale to už kecám, co já vim... (s. 342)*

b) *Štřeka je natažená jak stužka přes obzor. Vykročíme a znesvětime ji naším krokem. Krokem do neznáma. Skoro hned chytáme stopa. Dva mladé kluky, kterým došly retka. Pereme je do nich a vezeme se dobrých třicet kiláků. Celkem fajn kšeft. Vysazují nás na konci města. Začíná noc. Leháme si do orosené trávy, přikrýváme se ručníky, které mají představovat spacáky. Pálím poslední retko a koukám do sametové oblohy. Je čistá, posetá démanty hvězd. (s. 335)*

Hledáme-li interferenci kódů s výrazným podílem nespisovnosti v krásné literatuře, je nejvděčnější sáhnout k textům nonkonformních autorů, patřících tak či onak k undergroundové sféře. Tři z našich ukázek (aa-ac) pocházejí z knihy Jáchyma Topola *Sestra* (o jejím jazyce srov. např. Mareš, 1996) a je na nich možno sledovat, jak autor rozdílně kódově vybavuje jednotlivé vyprávěče svého opusu. V ukázce aa) vypravěč užívá důsledně obecnou češtinu, se všemi příznačnými znaky hláskoslovnými a tvaroslovnými, a navíc některé prvky „lidového“ lexika a frazeologie (*Slovač, kucí, chytá ho fantas, hopem tropem*). Druhý úryvek (ab) aluzivně, intertextově odkazuje k Haškovi (*Josef Švejch*) a způsobem vyprávění nepochybně i k B. Hrabalovi; vypravěč mluví pozoruhodně spisovně a jeho řeč působí silně stylizovaně, afektovaně, místy ironicky (*to je ale hezoulínké*) – zejména v kontrastu k řeči hlavního vypravěče a protagonisty celé prózy Potoka (*s roztaženejma nohama, vyjevenej, neplet*). Vypravěčkou třetího úryvku (ac) je pak Černá; její projev je založen na nespisovném tvarosloví, eliminováno je však – na rozdíl od aa) – protetické v- (*oboum, olíz*), a také slovní zásoba je do značné míry vybraná (*bytost, zběsilost, pokora, štkal*), celé vypravování působí kultivovaně (nejen díky tématu). Tímto roztríděním však nechceme navodit dojem jazykové strukturovanosti Topolova

textu – naopak, jde o dynamický, proměnlivý, živelně vychrlený proud, v němž často ani nelze od sebe oddělit promluvy jednotlivých postav (Mareš, 1996, uvažuje o textu „plurilingvním“). Posléze (b) připojujeme ještě úryvek z prózy Jana Pelce ...*a bude huř*, která je jedním z prototypických textů „nekonvenční češtiny“; není to ukázka dialogu (ty kromě důsledné obecné češtiny vykazují mimořádnou koncentraci výrazů slangových a vulgarismů), ale řeči autorské, na níž lze pozorovat seskupení gramatické spisovnosti + nespisovného lexika (*štreka, retko, kilák, fajn kšeft*) + velespisovné frazeologie, ustálených spojení a přirovnání, která působí jako kýčovitá pseudopoetická klišé (*krok do neznáma, jak stužka přes obzor, orosená tráva, sametová obloha, démanty hvězd*).

Přepínání a míšení kódů tedy v českých textech probíhá jako permanentní, bohatě diferencovaný proces. Dochází k němu v projevech neoficiálních a neformálních, ale i oficiálních a veřejných; v textech mluvených i psaných (k uvedeným příkladům bychom mohly přidat ještě např. inzeráty, reklamy...); v projevech monologických i dialogických. Mluvčí mísí spisovné a nespisovné prostředky ve svém monologu (např. při vyprávění) i ve svých dialogických replikách; při své účasti na dialogu ovšem někdy i přepínají, mění kód podle toho, kterému adresátovi je replika určena, nebo podle toho, jaká fáze dialogu nastává. A míšení vzniká i z toho, že různí účastníci užívají různých kódů. V textech literárních pak často dochází k interferenci kódů v pásmu postav i v pásmu vypravěče, v naraci různých vyprávěčů je míšení různě profilováno. Míšení může být založeno jen na spisovných/nespisovných prostředcích z určité jazykové roviny; může být záměrné a nezáměrné, spontánní a stylizované, motivované citátově (intertextově), aj. A právě tyto konkrétní hodnoty, spojené s míšením a přepínáním v různých diskurzech, nás zajímají. Je mnoho spisovných a nespisovných možností, a natož jejich kombinací; je nesčíslně mnoho možností míšení. Nezbyývá než vyhledávat a popisovat situace neobvyklé, nové, ale i zcela všední a banální. Neboť každé míšení je originál, je motivováno jedinečnou situační konstelací, a je škoda setřít z něj tento pel originální autenticity.

Literatura

- HAMMER, L. (1985): Prague Colloquial Czech. A Case Study in Code Switching. Bloomington: Ind.
- HAMMER, L. (1993): The function of code switching in Prague Colloquial Czech. In: Varieties of Czech, s. 63 – 78.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1992): Interview: mezi mluveným a psaným textem. Naše řeč 75, s. 57 – 71.

HOFFMANNOVÁ, J. (1994): On the means of expressing vagueness and uncertainty in Czech discourse. In: *The Syntax of Sentence and Text*. Ed. S. Čmejrková – F. Štícha. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia: Benjamins, s. 219 – 235.

HOFFMANNOVÁ, J. (1998): Ke stylu (současné) české konverzace. Ed. P. Karlík – M. Krčmová, In: *Jazyk a kultura vyjadřování*. Brno: Masarykova univerzita, s. 49 – 55.

HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O. (1999): Míšení spisovných a nespisovných prostředků v českých mluvených projevech. In: J. Hoffmannová – O. Mullerová: *Dialog v češtině*. München: O. Sagner, s. 107 – 119.

HORECKÝ, J. (1987): Stratifikácia národného jazyka ako dôsledok dynamických procesov. In: *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*. Praha: Univerzita Karlova, s. 15 – 19.

K diferenciaci současného mluveného jazyka. Ostrava: Filozofická fakulta Karlova Ostravské univerzity, 1995.

KUČERA, H. (1955): Phonemic variations of spoken Czech. *Slavic Word, Supplement to Word* 11, s. 575 – 602.

MAREŠ, P. (1995): Spisovná a nespisovná čeština v umělecké literatuře. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura...*, s. 233 – 240.

MAREŠ, P. (1996): „Tajnej a otevřenéj jazyk“ (Spisovnost a nespisovnost v románu Jáchyma Topla Sestra). In: *Spisovnost a nespisovnost dnes*, s. 176 – 178.

MÜLLEROVÁ, O. (1996): O jazykovém přizpůsobování partnerů v dialogu. *Naše řeč* 61, s. 57 – 68.

MÜLLEROVÁ, O. (1991): Ke vztahu spisovnosti a nespisovnosti v neveřejných dialogických projevech. In: *Všeobecné a specifické otázky jazykové komunikace*. 2. díl. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta, s. 205 – 213.

MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. (1997): Čeština spisovná, hovorová, obecná... a hlavně mluvená (v současné komunikaci a v současném výzkumu). *Slovo a slovesnost* 58, s. 42 – 54.

NEŠČIMENKO, G. P. (1999): *Etničeskij jazyk. Opyt funkcional'noj differenciacii (na materiale sopostavitel'nogo izučeniia slavjanskich jazykov)*. München: O. Sagner.

PELC, J. (1990): ... a bude hůř. Praha: Panorama.

SGALL, P. (1962): Znovu o obecné češtině. *Slovo a slovesnost* 23, s. 37 – 46.

SGALL, P. – HRONEK, J. (1992): *Čeština bez příkras*. Praha: H+H.

SGALL, P. – HRONEK, J. (1993): Speakers' attitudes towards code switching. In: *Varieties of Czech*, s. 50 – 62.

SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J. (1992): *Variation in Language*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins.

Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha: Filozofická fakulta univerzity Karlovy, 1995.

Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno: Masarykova univerzita, 1996.

STICH, A. (1975): K obecné češtině v současné krásné próze (Ota Pavel). *Naše řeč* 58, s. 215 – 223.

TOPOL, J. (1994): *Sestra*. Brno: Atlantis, .

Varieties of Czech. Studies in Czech Sociolinguistics. Ed. E. Eckert. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, 1993.

Příspěvek vznikl jako součást práce na grantovém projektu 405/96/K096 (Grantová agentura ČR) a zčásti též za podpory grantu č. 405/98/0639 stejné agentury.

PRESTÍŽNA ORÁLNA ARABČINA V ŠTRUKTÚRNEJ KLASIFIKÁCII

Ladislav Drozdík (Bratislava)

Prestížna orálna arabčina, orálne médium dnešnej arabskej intelektuálnej elity, je veľmi nestála a premenlivá jazyková entita. Predkladá sa pokus o vytvorenie istého záchytného bodu pre identifikáciu a klasifikáciu jej najzávažnejších prejavov pomocou formálnych kritérií kategórie pádu a slovesného spôsobu ('i'rāb).

1. Značne rozporuplný pohľad na syntetický systém štandardnej arabčiny, ktorá je východiskom toho, čo v predkladanej štúdii nazývame pretížnou orálnou arabčinou (POA), poskytujú názory popredného egyptského jazykovedca a fonetika Ibrāhīma Anīsa (*1906), ktoré predniesol na pôde káhirskej Akadémie arabského jazyka (Anīs, 1958, s. 55): „Zdá sa, že samohlásky¹ na konci slova patria k spojovacím prvkom reči tak v poézii, ako aj v próze. Kedykoľvek hovoriaci urobí pauzu alebo zavŕši svoju vetu, už nepotrebuje tieto samohlásky, ale zastaví sa pri poslednom slove svojej výpovede s tzv. *sukūnom*.² Z tohto predpokladu možno vyvodit' pravidlo, že všetky ohybné slová sa završujú týmto *sukūnom* a že hovoriaci sa musí uchýľovať k vokalizácii slov³ iba v prípade fonetickej nevyhnutnosti vyvolanej spájaním slov.“ Ešte explicitnejšie formuloval svoje názory v tom istom vystúpení: „Vzhľadom na všetky tieto skutočnosti sa domnievame, že koncové samohlásky (*ḥarakāt 'awāḥir al-kalīmāt*) nevyjadrujú gramatické funkcie podmetu, predmetu a podobne, ako to tvrdia gramatici, ale predstavujú iba vokalizické prvky dané štruktúrou slabík a ich postupnosťou v reči“ (ibid., s. 56).

Tento netradičný úvod má priblížiť extrémny, zďaleka nie všeobecne prijímaný arabský pohľad na základné syntetické indikátory štandardnej arabčiny.

¹ T. j. flektívne indikátory pozostávajúce z krátkych samohlások (v ďalšom nealfabetické indikátory), prípadne koncové krátke samohlásky multikategoriálnych indikátorov, v zostave ktorých sú aj spoluhlásky (v ďalšom alfabetické indikátory).

² T. j. stav charakterizovaný neprítomnosťou samohlásky, ako aj grafický symbol, ktorý ho označuje.

³ T. j. opatrenie slov flektívnymi indikátormi (p. pozn. 1).

Štandardná arabčina, či už moderná spisovná alebo pôvodná klasická arabčina, je jazyk prevažne syntetického typu, na rozdiel od prevažne analytických hovorových variantov (miestnych nárečí). Štruktúrnym základom tohto syntetizmu je flexia pádov a slovesného spôsobu (*modus verbī*) v celom paradigmatickom zastúpení, ktorá je od čias prvých arabských gramatikov (8. stor. n. l.) označovaná termínom *ʿirāb* a ktorá predstavuje jadro a metodologické východisko domácej gramatiky, a dodnes je stredobodom záujmu arabských jazykovedcov. Vývojový proces analytickej prestavby syntetických štruktúr arabčiny sa začal niekedy v období veľkých islamských výbojov v 7. – 8. stor. n. l. (Fück, 1950, s. 2 – 3, 5 – 6; Blau, 1965, s. 8) a viedol k vzniku novodobých hovorových variantov. Tento proces postihol ako prvé práve vokaliké indikátory pádu a slovesného modu pre ich pomerne slabé (monokategoriálne) funkčné zaťaženie a tým vysokú mieru redundancie.

Existujúca dichotómia pauzálnych a kontextuálnych foriem, ako aj možnosť elízie flektívnych indikátorov zastúpených alfabeticky nevyjadriteľnými krátkymi samohláskami v postavení na konci slova, a to bez postihnuteľnej straty gramatickej informácie, dovoľuje predpokladať, že tieto vypúšťané prvky skutočne predstavujú iba okrajovú a pomerne ľahko postrádateľnú úlohu v dorozumievacom procese. Zdá sa, že takýto predpoklad ďalej umožňuje previesť tento pauzálny fenomén do kontextu v súlade s celkovým evolučným trendom arabčiny, ktorého extrémnym interpretačným produktom je stotožnenie flektívnych morfémm *ʿirābu* s morfológiou irelevantnými fonetickými prvkami epentetickej povahy, ako to urobil Ibrāhīm Anīs na pôde prestížneho normotvorného a kodifikačného orgánu.

2. Napriek pomerne bohatému inventáru mien, ktoré sa využívali na pomenovanie tohto ťažko definovateľného jazykového média, žiadne z nich – a to ani terajší termín *prestížna orálna arabčina* (POA) – nepostihujú všetky vitálne atribúty práve sa dotvárajúceho orálneho média arabskej kultúrnej a intelektuálnej elity. Táto perspektívna jazyková entita – prestížna, hoci pritom subštandardná; orálna, hoci zďaleka nie hovorová (nárečová) – nemá zatiaľ definitívne meno a ani presne vymedzené miesto v súčasnom systéme arabskej diglosie. Zdá sa však, že napriek tomu má dobré predpoklady stať sa mlčky prijímaným analytickým „štandardom“, ktorý je všeobecne využívaný pri všetkých aktoch prestížnej komunikácie, kultúrne nezlučiteľných s používaním miestnych hovorových variantov. Tlak kultúrneho dedičstva a teoretická nadvláda prioritnej syntetickej normy, kompatibilnej s jazykom koránu a archaickej poézie, nedovoľujú explicitne pomenovať tento jazyk v arabskom prostredí, nehovoriac už o akýchkoľvek kodifikačných zásahoch v jeho prospech.

Súčasná štandardná arabčina, najčastejšie nazývaná modernou štandardnou alebo tiež modernou spisovnou arabčinou, zriedkavejšie, a naviac s istou dávkou nepresnosti, tiež klasickou arabčinou, sa takmer výlučne využíva v písanom jazykovom prejave a, v menšom rozsahu, v kultúrne prestížnych orálnych prejavoch. V tomto zmysle stojí v protiklade k regionálne rozrôznym lokálnym dialektom, skutočným, intergeneračne šíreným materinským jazykom arabofónnej populácie na celom arabskom svete. Tieto varianty sa typicky využívajú v každodennom, prestížne nenáročnom orálnom styku hovoriacich s akýmkoľvek kultúrnym pozadím. Na rozdiel od týchto hovorových variantov, znalosť štandardnej arabčiny sa nadobúda až uvedomelým cieľným štúdiom v školách.

3. Zdá sa, že POA (*Educated Spoken Arabic*, Mitchell, 1984, 1986; *Formal Spoken Arabic*, Karin C. Ryding, 1990 a i.), ako istý medzičlánok dorozumievacieho systému arabskej diglosie, je najproblematickejším a najzanedbávaným prvkom tohto zložitého sociolingvistického komplexu. Jeho miesto v tomto systéme sa odráža v termínoch ako *luġa wus^{ca}ā*, stredová a či prechodná forma jazyka (Ferguson, 1959, s. 325 – 340) alebo tiež *mixed Arabic*, zmiešaná, nesúrodá arabčina, ako jeden z atribútov variantu ESA (Mitchell, 1986, s. 7 – 32). Pre niektorých bádateľov je pojem *diglosie* príliš úzky na vyjadrenie arabských jazykových pomerov a zavádzajú, zatiaľ iba ojedinele, termín *triglosia*. S. M. Suleiman (1986) zavádza, dosť nezvykle, ako tretí prvok tradičného diglosívneho priestoru *modernú štandardnú arabčinu*, ako autonómny prvok zreteľne odlišený od skutočnej *klasickej arabčiny* (Tarrier, 1991, s. 6). POA ani v tomto prípade nebola jednoznačne zaradená do systému.

Bez ohľadu na viaceré neúspešné pokusy zaradiť POA do typologického priestoru diglosie a nájsť pre ňu vhodné meno, jej stále rastúca závažnosť nemožno poprieť. Nemožno ignorovať ani stále naliehavejší vstup analyticky predstavanej prestížnej arabčiny, využívanéj v kultúrne závažných prejavoch orálnej komunikácie, do jazykového povedomia kultivovaných používateľov jazyka. Tento proces potvrdzuje aj extrémne formulované vystúpenie Ibrāhīma Anīsa, ktoré nepochybne odmietli mnohí jeho učení kolegovia.

3.1. Štruktúrne varianty POA možno vymedziť dvoma maximálnymi štruktúrnymi stavmi, ktoré zároveň vymedzujú typologický priestor diglosie: (1) maximom syntetizmu, zastúpeným syntetickou normou štandardnej arabčiny a (2) maximom analytizmu, zastúpeným analytickými štruktúrami miestnych hovorových variantov. Zo štruktúrneho hľadiska, ktorýkoľvek jazykový variant arabčiny je možné definovať vo vzťahu k týmto dvom štruktúrnym maximám. POA, ako je

ponímaná v predkladanej štúdií, sa považuje za jazykové kontínium pozostávajúce z dvoch pomerne rozplývavých štruktúrnych stavov bez jasného a jednoznačného rozhrania, ktoré oscilujú medzi týmito štruktúrnymi maximami bez toho, aby sa úplne stotožnili s ktorýmkoľvek z nich. Takto vymedzená štruktúrna oblasť POA predstavuje viac-menej chaotickú alternáciu syntetických a analytických štruktúr. Vzhľadom na skutočnosť, že syntetická norma štandardnej arabčiny je jediný stabilný bod celého typologického priestoru diglosie, všetky štruktúrne prejavy POA sa budú klasifikovať z hľadiska ich deviácií od tejto syntetickej normy, formálne reprezentovanej viacerými typmi syntetických indikátorov. Najspoľahlivejšie a najúčinnnejšie klasifikačné kritérium syntetických indikátorov, ktoré je vlastne jediné rozhodujúce pre skúmanú problematiku, je miera ich štruktúrnej stability. Touto sa rozumie ich schopnosť odolávať prebiehajúcemu procesu celkovej analytickej prestavby arabčiny.

3.2. Z tohto hľadiska možno syntetické indikátory štandardnej arabčiny rozdeliť do dvoch základných skupín:

(1) pomerne stabilné indikátory, formálne vyjadrené alfabetickými symbolmi arabského grafického systému (v ďalšom skrátené *alfabetické indikátory*) a

(2) pomerne nestabilné indikátory, nevyjadriteľné alfabetickými symbolmi (v ďalšom *nealfabetické indikátory*).

Teoretická deliaca čiara medzi oboma skupinami sa bude nazývať *grafickým rozhraním*.

Toto rozhranie sa v semitských jazykoch prejavuje v zreteľnej tendencii sústreďovať alfabetické indikátory (t. j. indikátory pozostávajúce z dlhých vokálov, prípadne indikátory zahrnujúce vo svojej zostave konsonanty) do oblasti multikategoriálnych morfém (portmanteau morphemes). Redundantnú povahu nealfabetických indikátorov (pozostávajúcich z krátkych vokálov) potvrdzuje aj prirodzený jazykový vývoj, ktorý vedie k ich postupnému zániku v orálnom prejave a k ich nahrádzaniu analytickými štruktúrami. Táto situácia našla svoj výraz aj v arabskom grafickom systéme, pod vplyvom ktorého dochádza k výraznej diferenciacii syntetických indikátorov na rozhraní medzi čítaným (graficky podmieneným) a spontánnym (graficky nezávislým) jazykovým prejavom. Arabský grafický systém hrá nezanedbateľnú úlohu aj pri utváraní a rozvrstvovaní orálnych variantov arabčiny. Tento vplyv sa uskutočňuje alebo priamo, pri orálnej reprodukcii písaného textu, alebo nepriamo, pri orálnom prejave, cez jazykové povedomie účastníkov komunikácie.

4. Alfabetické indikátory štandardnej arabčiny (Ams):

4.1. Pád:

(1) multikategoriálny indikátor pádu: nominatív, združený genitív a akuza­tív, (v ďalšom obliquus); rodu: maskulínium; a čísla: plurál: *-ūn(a)*,⁴ (nominatív) *-īn(a)* (obliquus), ako aj príslušné tvary *statu constructu* (v ďalšom sc): *-ū*, *-ī*.⁵ Multikategoriálny indikátor feminína plurálu *-āt*, s nezávislým pádovým značením, nie je súčasťou skúmanej štruktúrnej oblasti pádu a slovesného spôsobu (*'iʿrāb*);

(2) multikategoriálny indikátor pádu: nominatív, obliquus; rodu: maskulínium; čísla: duál: *-ān(i)* (nominatív) *-ayn(i)* (obliquus), ako aj príslušné indikátory sc: *-ā*, *-ay*; feminínové tvary sa tvoria aglutinačný zaradením feminínovej morfémy *-at-* pred príslušné duálové formanty: *-atān(i)*, *-atayn(i)*, ako aj príslušné tvary v postavení sc: *-atā*, *-atay*;

(3) indeterminovaný akuzatív maskulína singuláru u mien triptotickej deklinácie a u mien s introflektívne tvoreným plurálom (*pluralis fractus*) bez formálnej feminínovej koncovky (*tā' marbūʿa*), zbavenej svojej špecifickej rodovej hodnoty: *-an*.

4.2. Slovesný spôsob (*modus verbī*):

Alfabetické indikátory slovesného spôsobu pôsobia ako multikategoriálne morfémy slovesného spôsobu (indikatív, subjunktív a jussív; klasický *modus energicus*, atypický pre POA, nie je v nasledujúcom inventári zastúpený), čísla a rodu; na značení kategórie osoby a čiastočne tiež rodu sa však podieľajú tiež prefixálne indikátory.

4.21. Indikatív: *-īn(a)*, *-ūn(a)*, *-na*, *-ān(i)* :

(1) singulár: */ta-/ -īn(a)* : 2PF⁶

(2) plurál: */ya-/ -ūn(a)* : 3PM; */ta-/ -ūn(a)* : 2PM; */ya-/ -na* : 3PF; */ta-/ -na* : 2PF;

(3) duál: */ya-/ -ān(i)* 3PM; */ta-/ -ān(i)* : 3PF; 2PMF.

4.22. Subjunktív a jussív: *-ī*, *-ū*, *-na*, *-ā* :

(1) singulár: */ta-/ -ī* : 2PF;

(2) plurál: */ya-/ -ū* : 3PM; */ta-/ -ū* : 2PM; */ya-/ -na* : 3PF; */ta-/ -na* : 2PF;

(3) duál: */ya-/ -ā* : 3PM; */ta-/ -ā* : 3PF; 2PMF.

⁴ Vokalizké prvky alfabetických indikátorov, ktoré sa vypúšťajú v pauzálnom postavení, sa uvádzajú v zátvorkách.

⁵ Dlhé samohlásky sa v arabskom grafickom systéme označujú spoluhláskovými symbolmi.

⁶ Použité symboly: P (osoba, s príslušným poradovým číslom), M (maskulínium), F (feminínium), MF (oba rody).

4.221. Imperatív (odvodený z paradigmy jussívu, avšak zbavený prefixov):
-ī, -ū, -na, -ā :

(1) singulár: *-ī* : 2PF; (2) plurál: *-ū* : 2PM; *-na* : 2PF; (3) duál: *-ā* : 2PMF.

5. Nealfabetické indikátory (v pauzálnom postavení sa vypúšťajú):

5.1. Pád:

5.11. u triptótnych a triptotizovaných diptótnych mien: (1) v stave determinovanom: *-u* (nominatív); *-i* (genitív); *-a* (akuzatív); (2) v stave indeterminovanom: *-un*; *-in*; *-an* (posledný indikátor, akuzatív, výlučne po feminínovej koncovke *-at-*);

5.111. aditívne, po koncovke feminína plurálu *-āt-* : (1) v stave determinovanom : *-u* (nominatív); *-i* (obliquus); (2) v stave indeterminovanom: *-un*; *-in*;

5.12. u diptót: *-u* (nominatív); *-a* (obliquus).

5.2. Slovesný spôsob (porov. tiež 4.2 vyššie):

5.21. Indikatív: *-u* :

(1) singulár: /*ya-*/*-u* : 3PM; /*ta-*/*-u* : 3PF; 2PM; /*'a-*/*-u* : 1PMF; (2) plurál: (*na-*) *-u* : 1PMF;

5.22. Subjunktív: *-a* (vo všetkých tvaroch uvedených vyššie nahrádza indikátor indikatívu *-u*);

5.23. Jussív: *-0* (nulová morféma, nahrádza modálne indikátory subjunktívu a jussívu vo všetkých tvaroch uvedených vyššie);

5.231. Imperatív: *-0* : 2PM singuláru.

6. Alfabetické indikátory spoločné jazykovým variantom arabčiny na oboch póloch typologického priestoru diglosie: maxima syntetizmu (ms) a maxima analýzizmu (ma)⁷ (Ams-ma):

Pri výpočte syntetických indikátorov *spoločných* celému ms – ma diglosívnemu priestoru, atribút *spoločný* podlieha určitým interpretačným konvenciám, ktoré do istej miery obmedzujú jeho platnosť. Napríklad sufix *-īn(a)*, ktorý na ms-póle diglosívneho priestoru (t. j. v štandardnej arabčine) pôsobí ako multikategoriálny indikátor pádu, rodu a čísla (cf. § 4.1(1)), na ma-póle tohto priestoru (t. j. v hovorových variantoch arabčiny), v nemennom pauzálnom tvare *-īn* vystupuje ako multikategoriálny indikátor rodu a čísla v bezpádovej flexii (p. § 6.1 v ďalšom).⁸ Bez ohľadu na tento evolučný posun,

⁷ Všetky poznámky a príklady z oblasti jazykových variantov typu ma sa bez ďalšieho označenia vzťahujú na káhirský variant egyptskej hovorovej arabčiny.

⁸ V štruktúrnej oblasti alfabetických indikátorov niektorí autori pripúšťajú pádové rozlíšenie, ktoré na vyšších prestížnych úrovniach ako alternatívny prvok skutočne existuje, medzi *-īn* (nominatív, maskulínium, plurál) a *-īn* (obliquus, maskulínium, plurál) (Smart, 1986, s. 101; Jumaili, 1987, s. 30 – 31),

tak *-īn(a)*, v zaradení ms, ako aj *-īn*, v zaradení ma, sa budú považovať za súčasť *spoločnej* formálnej triedy alfabetických indikátorov s jednotným symbolickým značením (ms-ma). Podobne sa bude pristupovať aj k duálovému indikátoru, ktorý sa na ms-úrovni vyskytuje vo všetkých slovných druhoch s plurálovou flexiou, zatiaľ čo na ma-úrovni, sa zachoval iba u substantív a v niektorých hovorových variantoch (napríklad v marockom) aj to iba vo veľmi obmedzenej miere. U duálu sa navyše prejavuje aj badateľná hláskoslovná odlišnosť: napríklad duálový sufix ms-typu *-ayn(i)*, polyvalentný indikátor pádu, rodu a čísla (§ 4.1(2)), sa na ma-úrovni objavuje v monofongizovanej podobe *-ēn* ako gramatický indikátor rodu a čísla, a aj to iba u substantív v bezpádovej flexii. Napriek tomu sa oba indikátory v spoločnom ms-ma značení budú radiť do *spoločnej* formálnej triedy alfabetických indikátorov.

Z inventára spoločných ms-ma indikátorov, z ktorých mnohé v procese analytickej prestavby arabčiny stratili schopnosť vyjadrovať niektoré gramatické kategórie, predovšetkým pád a slovesný spôsob, treba vyradiť celý syntetický inventár nealfabetických indikátorov, pretože tieto nemajú vôbec žiadne zastúpenie na ma-póle typologického priestoru.

6.1. Ams-ma v mennej flexii:

(1) *-īn*,⁹ na ms-úrovni, multikategoriálny indikátor pádu, čísla a rodu (§ 4.1(1)), na ma-úrovni signalizuje číslo (plurál) a rod (maskulínium u substantív, maskulínium alebo feminínium u adjektív v bezpádovej flexii, napr. *muʿallimīn mašriyyīn* „egyptskí učitelia“; *banāt ḥilwīn* „pekné dievčatá“);

(2) ms: *-ayn* : pád, číslo, rod (§ 4.1(2)); ma: *-ēn* : číslo (duál) a rod (maskulínium) v bezpádovej flexii; ms: *-atayn* : pád, rod, číslo (p. tamže); ma: *-(i)tēn* : číslo (duál) a rod (feminínium) v bezpádovej flexii, napr. *saʿtēn* „dve hodiny“ alebo *naḥlītēn* „dve včely“.

6.2. Ams-ma v slovesnej flexii:

(1) ms: */ta-/ -ī* : číslo a rod¹⁰ v paradigmách subjunktívu a jussívu (§ 4.22(1)); ma: */ti-, tu-/ -i* : číslo (singulár) a rod (feminínium) v jedinej verbálnej paradigme zbavenej modálnej flexie;

podobne v duáli, medzi *-ān* a *-ayn*; *-atān* a *-atayn* (Jumaili, tamže; Smart, s. 108). Iní predstavujú POA v realistickejších a vývojo vo perspektívnejších termínoch a pripúšťajú iba jednotný plurálový indikátor *-īn* (Ryding, 1990, s. 54 – 55).

⁹ Alfabetické indikátory typu ms, v zostave indikátorov typu ms-ma, sa v ďalšom nebudú uvádzať s vokalizickými prvkami, ktoré v pauzálnom postavení podliehajú elízii.

¹⁰ K podielu prefixov na značení osoby a čiastočne tiež rodu p. § 4.2 vyššie.

(2) ms: /ya-/ -ū : číslo (plurál) a rod (maskulínium) v paradigmách subjunktívu a jussívu (§ 4.22(2)); ma: /yi-, yu-/ -u : číslo (plurál) a rod (maskulínium a femínium) v jedinej verbálnej paradigme bez modálnej flexie;

(3) ms: /ta-/ -ū : číslo (plurál) a rod (maskulínium) v paradigmách subjunktívu a jussívu (§ 4.22(2)); ma: /ti-, tu-/ -u : číslo (plurál) a rod (maskulínium a femínium) v jedinej verbálnej paradigme bez modálnej flexie;

(4) ms: -ī, -ū : imperatív (p. § 4.221); ma: -i (2PF, singulár); -u (2PMF, plurál).

7. Alfabetické indikátory (Ams), uvedené v § 4, po vylúčení indikátorov typu ms-ma, uvedených v § 6: v mennej flexii: -an; -ūn;¹¹ -ān (-atān), ako aj zodpovedajúce tvary sc (§ 4.1); v slovesnej flexii: /ya-/ -na, /ta-/ -na; /ya-/ -ān, /ta-/ -ān, ako aj príslušné tvary subjunktívu a jussívu (§ 4.2); zastúpenie v diglosii: štandardná arabčina, POA (i);

8. Vývojové prvky nahrádzajúce flexiu pádu a slovesného spôsobu ms-typu, v ďalšom, skráteno: substitúty 'i'rābu (SI).

Zánik pádovej flexie a flexie slovesného spôsobu viedol k vytvoreniu viacerých nových indikátorov nahrádzajúcich túto stratu gramatických informácií. K najdôležitejšej zmene došlo v suprasegmentálnej oblasti fixáciou slovosledu. Z viacerých segmentálnych prvkov sa v ďalšom uvádzajú iba dva najzávažnejšie:

8.1. Verbálna oblasť: prefix *bi-* (a niektoré jeho morfonologické varianty), ktorý signalizuje kontinuativnosť slovesného deja a zároveň potvrdzuje indikativnosť imperfekta, ktorý v druhých osobách (2PM a 2PF sing. a 2PMF plur.) imperfektovej paradigmy pripúšťa imperatívnu interpretáciu súbežne s pôvodnou imperatívnou paradigmou (Mitchell, 1960, s. 36), napr. 'inta tiktib ilgawāb dilwaqti „ty teraz napíšeš ten list!“ (emfaticky formulovaná výzva), na rozdiel od biyiktib ilgawāb dilwaqti „teraz píše list“ (ibid.).¹²

8.2. Nominálna oblasť: analytický exponent *bitā^c* (*bitā^cit*, *bitū^c*) nahrádza stratu syntetického genitívu, ako je to zrejmé z nasledujúceho kontrastného páru: *bēt ilmudīr* (syntet.) / 'ilbēt bita^c ilmudīr (analyt.) „riaditeľov dom“ ('dom riaditeľa') (Mitchell, 1960, s. 18) alebo *ginent ilbēt* / 'ilginēna-bta^c ilbēt „domová záhrada“ (tamže, s. 20).

9. Symbolické vyjadrenie relevantných kritériálnych prvkov:

Zastúpenie týchto prvkov v jednotlivých jazykových variantoch arabčiny sa vyjadrí trojhodnotovým symbolickým značením: výskyt (+), alternatívny výskyt

¹¹ K alternatívnemu rozlišovaniu -ūn / -īn; -ān / -ayn; -atān / -atayn p. pozn. 8 vyššie.

¹² Jednu z možných morfonologických variácií prefixu *-bi-*, Grotzfeldov *b-*Imperfekt (1964, s. 58) možno ilustrovať asimiláciou tohto prefixu v damaskskej arabčine: *by@šrab* / *mn@šrab* „(on) pije / (my) pijeme“ (tamže).

alebo nevýskyt (+−) a nevýskyt (−). Nevýskyt istého prvku v záverečnom diagrame vyplynie z jeho neprítomnosti v inventári indikátorov daného jazykového variantu.

(1) A: alfabetické indikátory: za alfabetický indikátor sa v predkladanej štúdii považuje taká flektívna morféma, ktorá vo svojej grafickej reprezentácii vykazuje minimálne jeden alfabetický symbol arabského písma (*scriptio defectiva*), t. j. aspoň jeden konsonant a/alebo dlhý vokál.

(1.1) Ams: alfabetické indikátory charakteristické pre jazykové varianty arabčiny na ms-póle diglosívneho priestoru: štandardná arabčina: klasická a moderná spisovná (+) (§ 4). Ako stály alebo iba alternatívny prvok, sa vyskytuje tiež u stredových, medzipólových jazykových variantov diglosie, POA (i) (+) a POA (ii) (+−) (p. § 10 ďalej), symbolicky značených ako varianty typu ms-ma.

(1.2) Ams-ma: alfabetické indikátory spoločné variantom arabčiny v celom diglosívnom priestore, t. j. všetkým jazykovým variantom arabčiny, a to ako stály (+) alebo iba alternatívny (+−) element (porov. tiež § 10 v ďalšom).

(2) N: nealfabetické indikátory, pozostávajúce z alfabeticky nevyjadriteľných krátkych samohlások, prípadne ich kombinácií s graficky nevyjadriteľnými spoluhláskami (*tanwīn*, s jedinou výnimkou indeterminovaného akuzatívu *-an* (porov. § 4.1(3))). Varianty typu ms: (+); varianty typu ms-ma: (+−), v tejto oblasti časté pseudokorektné (pseudoklasické) štruktúry; varianty typu ma (miestne hovorové varianty): (−). Keďže všetky typy N-indikátorov s výnimkou tých, ktoré sa vyskytujú na ms-póle typologického priestoru diglosie, sú alebo aspoň môžu byť nahradené *nulou* (v dôsledku analytickej prestavby jazyka), celý inventár sa poníma ako jednotný nerozčlenený súbor.

(3) SI: vývojové prvky nahrádzajúce pádovú flexiu a flexiu slovesných modov, v predchádzajúcom ilustrované na káhirskej hovorovej arabčine (§ 8), s výskytom u variantov typu ma: (+) a, ako alternatívny prvok, tiež u variantov typu ms-ma: POA (ii): (+−).

10. Jazykové varianty arabčiny v štruktúrnej klasifikácii:

(1) arabčina typu ms: štandardná arabčina (klasická a moderná spisovná arabčina), jediný normovaný a kodifikovaný variant arabčiny v typologickom priestore arabskej diglosie. Štruktúrny model (ŠM): (+) Ams & (+) Ams-ma & (+) N;

(2) arabčina typu ms-ma:

(2.1) POA (i): ŠM: (+) Ams & (+) Ams-ma & (+−) N, často v pseudokorektnej podobe, obzvlášť v oblasti N-indikátorov. POA (i) sa prevažne používa pri orálnej reprodukcii (čítaní) textov v štandardnej arabčine, menej bežne, v kultúrnej pres-
tížnej orálnej komunikácii.

(2.2) POA (ii): ŠM: (+) Ams & (+) Ams-ma & (+) N & (+) SI; pseudokorektné štruktúry sú časté u indikátorov všetkých typov. POA (ii), v pravom slova zmysle orálne jazykové médium arabskej inteligencie, sa používa v spon-tánných jazykových prejavoch na rozličných stupňoch kultúrnej závažnosti, ktoré vylučujú bezprostredné používanie hovorových variantov arabčiny (lokálnych dialektov). Vzhľadom na alternatívny charakter väčšiny jej štruktúrnych zložiek sa zdá, že jediné plnohodnotné štúdium tohto variantu musí vychádzať z analýzy individuálnych aktov orálnej komunikácie, predovšetkým v dialógových situáci-ách, na rozdiel od prevažne monológovej povahy orálnych prejavov štandardnej arabčiny.¹³

(3) arabčina typu ma: ŠM: (+) Ams-ma & (+) SI; veľmi časté pseudokorektné štruktúry rozličných typov. Hovorové varianty arabčiny.

Symbody a definície

Arabská diglosia: ms ————— gr ————— ma

ms: maximum syntetizmu (zastúpené syntetickou normou štandardnej arabčiny);

ma: maximum analytizmu (zastúpené nenormovanými analytickými štruktúra-mi hovorových variantov arabčiny);

gr: grafické rozhranie: graficky signalizovaná hranica vyjadriteľnosti synte-tických indikátorov arabčiny alfabetickými symbolmi arabského písma (*scriptio defectiva*);

ms-ma: typologický priestor arabskej diglosie, ktorý sa v podstate prekrýva s ty-pologickým priestorom prestížnej orálnej arabčiny, avšak s vylúčením úplného stotožnenia tohto prestížneho orálneho média s ktorýmkoľvek u oboch štruktúrnych maxím;

ms-gr: syntetický interval typologického priestoru, ktorý pripúšťa odklony od syntetickej normy iba v oblasti nealfabetických indikátorov; atribút ‚syn-tetický‘ má naznačovať typickú prevahu syntetických štruktúr u variantov tohto intervalu: štandardná arabčina, POA (i);

ma-gr: analytický interval typologického priestoru, ktorý, popri nealfabetických, pripúšťa odklony od syntetickej normy aj v oblasti alfabetických indikáto-

¹³ Lingvisticky konzistentnú analýzu monológových a dialógových komunikačných situácií a ich odraz v orálnej arabčine podáva W. Diem (1974, s. 55 a nasl.). Z ďalších prác závažných z hľadiska skúmanej problematiky možno uviesť nasledujúcich autorov: H. Blanc (1960); R.S. Harrell (1960); As-Sa'id Badawi (1973); G. Meiseles (1980); T. F. Mitchell (1984, 1986) a i.

rov; atribút ‘analytický’ má naznačovať prevahu analytických štruktúr u variantov tohto intervalu: POA (ii), hovorové varianty arabčiny;

POA: prestížna orálna arabčina (§ 3). Indexové rozlíšenie dvoch variantov na základe vymedzených štruktúrnych kritérií, POA (i) a POA (ii), nahrádza termíny s verbálnymi atribútmi, ktoré sú zväčša príliš explicitné a implikatívne.

Flektívne morfémy pádu a slovesného spôsobu:

- A: alfabetické indikátory (§ 4; § 9(1));
- Ams: alfabetické indikátory syntetického intervalu typologického priestoru (štandardná arabčina, POA (i)), v analytickom intervale iba ako alternujúci prvok (POA (ii)) (§ 4; § 7; § 9 (1.1));
- Ams-ma: alfabetické indikátory oboch intervalov typologického priestoru, t. j. indikátory, ktoré sú vlastné všetkým variantom arabčiny alebo ako stále, alebo alternatívne prvky (§ 6; § 9 (1.2));
- N: nealfabetické indikátory (§ 5; § 9 (2));
- SI: vývojové prvky nahrádzajúce flexiu pádu a slovesného spôsobu (*'i'rāb*) (§ 9(3));

Arabčina v typologickom priestore diglosie

ms-----gr-----ma

syntetický interval

analytický interval

arabčina (ms)	arabčina (ms-ma)		arabčina (ma)
štandardná arabčina	POA (i)	POA (ii)	hovorová arabčina
(+)Ams &	(+)Ams &	(+–)Ams &	(+)Ams-ma &
(+)Ams-ma &	(+)Ams-ma &	(+–)Ams-ma &	(+)SI
(+)N	(+–)N	(+–)N &	
		(+–)SI	

Literatúra

- ANĪS, I. (1958): Ra'y fi l-'i'rāb. Mağallat Mağma^e al-luğa at-^earabiyya 10. Káhira: Akadémia arabského jazyka.
- BADAWĪ, as-S. (1973): Mustawayāt al-^earabiyya al-mu^eāšira fī mišr. Káhira.
- BLANC, H. (1960): Stylistic Variations in Spoken Arabic: A Sample of Interdialectal Educated Conversation. In: Ferguson, pp. 79-161.
- BLAU, J. (1965): The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic. A Study of the Origins of Middle Arabic. Scripta Judaica V. Oxford: Oxford University Press.
- DIEM, W. (1974): Hochsprache und Dialekt im Arabischen. Untersuchungen zur heutigen Zweisprachigkeit. Wiesbaden: Kommissionsverlag Franz Steiner GmbH.
- FERGUSON, Ch. A. (1959). Diglossia. Word 15, pp. 325-340; reprinted also in: A. S. Dill (Ed.): Language Structure and Language Use. Essays by Charles A. Ferguson. Stanford: Stanford University Press 1971, pp. 1-26.
- FERGUSON, Ch. A. (Ed.) (1960): Contributions to Arabic Linguistics. Cambridge – Massachusetts.
- FLEISCH, H. (1965): Arabe classique et arabe dialectal. In: Travaux et jours 12, pp. 50-51.
- FÜCK, J. (1950): Arabiyya. Untersuchungen zur arabischen Sprach- und Stilgeschichte. Berlin: Akademie Verlag. Alebo arabská verzia: Dr. Najjār: Al-^eArabiyya. Dirāsāt fī l-luğa wa-l-lahağāt wa-l-^easālib. Al-Qāhira, Matba'at Dār al-kitāb al-^earabī, 1951.
- GROTZFELD, H. (1964): Laut- und Formenlehre des Damaszenisch-Arabischen. Wiesbaden: Kommissionsverlag Franz Steiner Verlag GmbH.
- HARNING, K. E. (1980): The Analytic Genitive in the Modern Arabic Dialects. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- HARRELL, R. S. (1960): A Linguistic Analysis of Egyptian Radio Arabic. In: Ferguson, pp. 3-77.
- JUMAILI, M. (1987): Gesprächsbuch Deutsch-Arabisch. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie Leipzig.
- MEISELES, G. (1980): Educated Spoken Arabic and the Arabic Language Continuum. In: Archivum Linguisticum 11, pp. 118-148.
- MITCHELL, T. F. (1960): An Introduction to Egyptian Colloquial Arabic. Oxford: Oxford University Press.
- MITCHELL, T. F. (1984): Sociolinguistische und stilistische Aspekte des gesprochenen Arabisch der Gebildeten (Educated Spoken Arabic) in Ägypten und der Levante. Berlin: Akademie Verlag Berlin.
- MITCHELL, T. F. (1986): What is Educated Spoken Arabic. In: International Journal of the Sociology of Language 61, pp. 7-32.
- RYDING, K. C. (1990): Formal Spoken Arabic: Basic Course. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- SMART, J. R. (1986): Arabic (Teach Yourself Books). New York: Hodder & Stoughton.
- SULEIMAN, S. M. (1986): Jordanian Arabic between Diglossia and Bilingualism. Linguistic Analysis. Amsterdam.
- TARRIER, J.-M. (1991): A propos de sociolinguistique de l'arabe. Extrait du Bulletin d'Etudes Orientales de Damas XLIII, pp. 1-15. Damas.

MEDIÁLNÍ DIALOG: MODEL A SKUTEČNOST

Světla Čmejrková (Praha)

Mediální rozhovory mají ve své prehistorii, a tedy i ve svém základu rozhovory přirozené, nemediální, autentické, a to formální i neformální, připravené i spontánní, vážné i humorné. Odtud také pochází jejich rozrůzněnost a je otázka, zda lze k jejich analýze přistoupit s jednotným pojmovým aparátem. Stať Jána Horeckého *Stratégia a rétorika novinárskeho rozhovoru* (1999, s. 100 – 106) postihuje řadu konstitutivních i diferenčních znaků mediálního rozhovoru. Všimá si sledu, podoby a povahy výpovědních aktů vytvářejících útvar rozhovoru, upozorňuje na specifické vlastnosti rozhovoru určeného pro tisk, rozhlas a televizi, a také na to, že jednotlivé rozhovory mohou představovat typ více výkladový nebo více úvahový, více konverzační nebo informační. Analýza mediálních dialogů je aktuálním tématem také v lingvistice české (Hoffmannová, 1994, 1997; Daneš, 1999; Müllerová, 1997, 1999; Kraus, 2000a, 2000b; Čmejrková, 1997, 1999, 2000; aj.), protože mediální duely v té vyhroceně polemické podobě, v jaké se v našich zemích objevily s počátkem devadesátých let, nemohly na lingvisty zabývající se komunikací nezapůsobit. Analýza mediálních dialogů je ovšem tématem stále aktuálním i v lingvistice zahraniční, západoevropské a americké (Heritage, 1985; Scannell, 1991; Heritage – Greatbatch, 1991; Clayman, 1993; Greatbatch, 1998 a mnozí jiní). Zájem o toto téma se stále stupňuje, jak nás o tom přesvědčují mezinárodní konference o dialogu, na nichž konverzační nebo jinak lingvisticky orientovaná analýza mediálních rozhovorů, debat a diskusí zaujímá značný prostor (viz sborníky *Dialoganalyse* uvedené v seznamu literatury).

K profilaci žánru mediálního rozhovoru přispělo to, že se díky svému konfrontačnímu charakteru stal oblíbeným druhem mediální zábavy: odborná literatura dala tomuto žánru nálepku *infotainment*, neboť informace a zábava, tj. *information and entertainment*, tu jsou propojeny v duchu antického *docere et delectare*. Vzniklo dokonce označení *confrontainment*, tedy konfrontace pro pobavení. Ne náhodou jsou současná mediální utkání politiků a dalších osobností veřejného života označována jako novodobé gladiátorské hry. Tuto metaforu volí současná německá teoretička dialogu a mediálního dialogu Edda Weigandová

(1999) a patrně nezávisle na ní i americký konverzační analytik John Heritage (v tisku), který tuto metaforu ještě specifikuje: „V římské aréně bojovali gladiátoři trojzubcem a sítí proti štítu a meči. Základní pravidla moderního interview vybavují protagonisty obdobně asymetrickými prostředky útoku a obrany“. Vystihuje se tím asymetrickost rolí účastníků mediálních duelů, včetně hierarchie vztahu moderátora a hostů.

Od vážných rozhovorů se po nakloněné rovině médií snadno klouže k rozhovorům nevážným, komickým a satirickým, neboť vážení hosté jsou zváni i k účasti v pořadech ryze zábavných a záleží na nich, jak se s touto rolí dokáží vyrovnat. V České televizi patří k takovým pořadům různá talk show, z nichž nezapomenutelný byl cyklus pořadů Milana Markoviče s příznačným názvem *Na šikmej ploche*, vysílaný v letech 1995 – 1998, mezi jehož hosty se ocitl i jubilant prof. Ján Horecký a obstál – jak jinak než – skvěle. Také Milan Markovič byl hostitelem vysoké profesionální úrovně.

Škála mediálních dialogů je široká a je otázka, které z nich analyzovat především, abychom získali lingvistickou představu o komunikačním chování a jednání, jemuž se v dnešní mediální kultuře přisuzuje taková důležitost. I ty dialogy, které bychom označili jako formální, takřka oficiální, mají mnoho podob (srov. Daneš, 1999). Jeden moderátor si může pozvat k rozhovoru jednoho hosta, aby jej interviewoval k jednomu tématu, anebo třeba dva hosty, kteří zpravidla zastávají k danému tématu opačná stanoviska. Anebo se jeden host ocitá v palbě otázek hned dvou moderátorů.

Rozmanitost televizních debat je dána nejen konstelací účastníků (srov. též Slezáková, 1998), ale i záměrem, s nímž je host do studia zván. V některých rozhovorech jde např. o to, aby se mohl pozvaný host všestranně prezentovat, aniž by byl podrobován výsledku na témata, jež mu nejsou příjemná. Takovým typem pořadu je v ČT např. pořad zvaný *Z očí do očí*, jehož moderátorem je A. Přidal a v němž se vede televizní rozhovor označovaný v žánrové terminologii jako partnerský. V konsensuálním, pohodovém a kultivovaném prostředí se nekladou otázky, které mají zaskočit, zahnat do úzkých, přetrumfnout nebo shodit, nýbrž otázky šité na míru osobnosti a image pozvaného hosta. Je jisté, že v intelektuálním typu pořadů je základním požadavkem takt na straně moderátora a z tohoto hlediska byly pořady tohoto typu již rozebírány (Hoffmannová, 1994).

Valnou část mediálních dialogů však tvoří v současné době ty, v nichž jde o ostrý a často nesmlouvavý střet osobností. Tento vývoj zaznamenávají pozorovatelé a analytici médií v různých zemích, v anglosaských zemích a Německu již po několik desetiletí, u nás z pochopitelných důvodů nastal tento trend později:

„Politikové se na obrazkách k sobě chovají spíše jako nepřátelští ostřelovači než jako rytíři. Šíří se názor, že dnes ob stojí v politice jen ten, kdo je schopen vyhovět podmínkám absolutní medializace politiky“ (Bartošek, 1997).

Nejenže dialogy mívají charakter kompetitivní, neboť jejich účastníci sledují protichůdné zájmy, ale sami moderátoři se ještě snaží spor vyprovokovat, aby mohly mediální dialog označit jako střet.

Mod dobře ale pan předseda řek několik konkrétních návrhů. zkuste se k tomu vyjádřit
jestli je to pravda.

Mod *to je škoda* já sem myslel že podpoříte pana premiéra *aby to bylo v té diskusi zajímavější.*

Investigativní novináři si počínají jako vyšetřovatelé při křížovém výslechu a stává se, že osobnost, která takový výslech podstoupí, odchází od stolu (anebo z křesla *Arény*, o *Kotli* nemluvě, což jsou jiné diskusní pořady ČT a Novy) s tváří plnou utržených šrámů. Na druhé straně je třeba brát v úvahu i to, že některé úder, které si účastníci duelu zasazují, jsou čistě rituální. Složitou povahu rozhovorů vystihuje tvrzení, že jsou druhem společného snažení cestou neustálých konfliktů (Müllerová, 1997, s. 469 – 470; Weizmanová, 1998, s. 269).

Všechny mediální dialogy, ať jsou od sebe jakkoliv různé, jsou druhem institucionálních rozhovorů. Institucionální rozhovor je ovšem kategorie velmi široká (Hoffmannová – Müllerová, v tisku). V základu jejího vymezení je kritérium, že v institucionálním rozhovoru jednotliví účastníci zastávají určité role a jejich chování (tedy i chování jazykové) má tuto roli naplňovat. Konverzační analytikové (Heritage – Greatbatch, 1991) předpokládají, že mediální dialogy stejně jako všechny institucionalizované interakce nabízejí vzhledem k vysokému stupni své organizace jakési laboratorní podmínky pro analýzu vztahů mezi průběhem komunikace a podmínkami komunikace.

Rozhovor je určen publiku u televizních obrazovek, jeho základní funkcí je zprostředkování informace nebo názorů veřejných činitelů a odborníků posluchačům a divákům (Heritage – Greatbatch, 1991, s. 106). „má za cíl získat a publikovat, předložit veřejnosti istú informáciu, ktorú môže podať opytovaná osoba“ (Horecký, 1999, s. 100). Mediální dialog proto ztrácí některé rysy přirozeného dialogu tváří v tvář, který leží v jeho půdorysu, a hlavně získává rysy další, neboť komunikace tu přestupuje přes hranice primární řečové situace (Weigandová, 1999, s. 38 – 40). Vzniklou situaci bychom snad mohli charakterizovat tak, že dialog mezi přímými účastníky dialogu se stává dialogem pro třetí osoby, které

dialogu naslouchají, podobně jako tomu bývá u dialogu jevištního (Čmejrková, 1999, s. 249).

Mediálnost jakožto specifická komunikační podmínka dialogu se do struktury dialogu promítá rozmanitými způsoby. Uveďme si příklad: Vede-li novinář interview s jedním pozvaným hostem, štěpí se jeho pozornost a intence jeho vstupů mezi pozvaného hosta a publikum (ať už vnější či vnitřní): některé jeho vstupy jsou určeny hostu, jiné televizním divákům:

PS *přeji vám dobrý večer vážení televizní diváci a vítám vás u první poprázdnninové karantény. hostem dnešního pořadu bude předseda vlády a předseda občanské demokratické strany václav klaus. dobrý večer.*

Dvojí intence vstupů se týká nejen úvodních a závěrečných formulací (a také samozřejmě neverbálního chování, pohledů, pootočení hlavy a těla), ale s ohledem na televizního diváka jsou formulovány i otázky, jimiž redaktor osvětluje a upřesňuje názory svého protějšku. Podobně se chová pozvaný host, když odpovídá na otázky moderátora a snaží se přitom zapůsobit na publikum. Divák je svědkem a ještě výstižněji řečeno pravým cílem, k němuž je dialog směřován.

LD pane předsedo dobře to jsou věci které asi *obyčejný divák ani nechce chápat*

VK = ale ne ne ne ne ne ne ne *nepodceňujme obyčejného diváka není o nic hloupější než my tři* prosím vás já si myslím že to

LD *to bych si nikdy nedovolil to bych si nikdy nedovolil* já jsem chtěl jenom trivializovat pohled člověka který se samozřejmě nezajímá o to co je rozpočtová kapitola

Ještě složitější strukturu má komunikační situace, při níž jsou ve studiu přítomni dva hosté a redaktor se obrací s otázkami střídavě k oběma. Vzniká tak jakési zdvojené interview, při němž bývají do studia zváni zpravidla představitelé

různých názorových proudů nebo různých stanovisek k určité otázce, a redaktor je tak může vzájemně konfrontovat. Hosté komunikují nejen s redaktorem, ale komunikují i mezi sebou navzájem, ať už skrytě, či zjevně (Čmejková, 2000). Jeden host říká např. na adresu druhého:

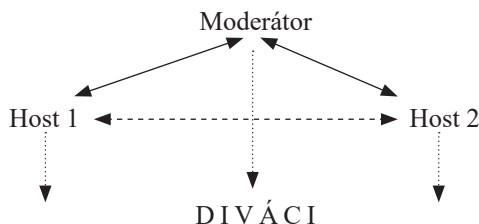
Nemohu přijmout myšlenku pana předsedy.

A host se může dokonce pokoušet komunikovat přímo i s publikem. V jednom interview, v němž jeden host nedokázal v určené časové lhůtě přesvědčivě oponovat druhému z hostů, volal na televizní diváky

Neposlouchejte ho, on lže.

To je výjimečné, ale běžné je, že dotazovaní hosté se snaží nejen odpovídat na otázky redaktora (neboť to je jejich základní role), ale zároveň se snaží i zpochybňovat či přímo vyvracet odpovědi druhého z hostů (což bývá neméně důležitý záměr).

Obr. 2

Tím se dostáváme ve vymezení komunikačních aktů mediálního rozhovoru k určitému problému, který může být metodologicky různě řešen. Záleží na tom, jak budeme chápat model komunikace v mediálním dialogu.

Držíme-li se modelu institucionální, a konkrétně mediální komunikace, jak jej vymezují konverzační analytici, je v něm dáno, že host by měl respektovat roli moderátora jako toho, kdo nejprve uvádí posluchače do kontextu a poté podněcuje hosta, aby se k problému vyjádřil (Heritage – Greatbatch, 1991, s. 106). Dále by měl host respektovat moderátora jako někoho, kdo celý rozhovor řídí a kdo je vlastně v jeho středu. Moderátor by se měl věnovat jenom otázkám, přičemž slovo otázka je chápáno široce jako celkové řízení rozhovoru.¹ Moderátor by měl zaujímat a udržovat pozici formální neutrality vůči postojům a vyjádřením hosta, a pokud přece jen moderátor komentuje výrok

¹ Srov. též Ján Horecký: „Otázkové repliky (explanandum) mohou mat’ podobu jednodušeji opytovací vety, ale aj oznamovací vety, ba aj nedokončené (oznamovací) vety. Popri tom však jestvujú aj zložité štruktúry týchto replík“ (1999, s. 103 – 104).

hosta, neměl by vystupovat sám za sebe, ale za diváky. Naopak host by se měl zdržet nevyžádaného komentáře k předchozímu, neměl by klást otázky, neměl by vyzývat ostatní hosty k hovoru nebo k reakci, ale měl by odpovídat na moderátorovy otázky.

Uvedené zásady tvoří určitý kodex, který nám nemůže nepřipomenout Grieeovu formulaci maxim kooperace (Grice, 1975) či Leechovu formulaci maxim zdvořilosti (Leech, 1983). Konverzační analytikové jako Heritage, Greatbatch, Clayman chápou tento soubor zásad jako soubor pravidel, nebo alespoň konvencí, jejichž narušení je nazýváno odchylkou od určitého formátu. Řečové akty, které tento formát přesahují, jsou pak interpretovány tak, že formát interview byl opuštěn. Dobře, řekněme, že když začne host dávat otázky moderátorovi, není to už interview. Nebo když pozvaní hosté přestanou respektovat moderátora a diskutují spolu navzájem, přesahuje to rámec interview. Ale co s akty, které dodržují formálně strukturu interview, ale přece jen je zjevné, že hosté skrytě polemizují především jeden s druhým? Co když hosté neodpovídají na otázky moderátora, protože nevystihují podstatu problému? Co když moderátor přeformulovává odpovědi hosta k obrazu svému a host přeformulovává otázky moderátora, aby na ně byl schopen odpovědět? Podívejme se ve stručnosti, co se v mediálních dialogích skutečně děje.²

Orientace jednotlivých replik hostů

Primárním adresátem většiny replik hostů je moderátor:

EL *pane redaktore*. když mě *nenecháte* domluvit tak já ztratím nit' a [to je velmi ne-
dobré]

Mod ((s ironickým smíchem)) <[ne to vy neztratíte]>

EL ale ztratím. já nejsem žádný génus. ehm já jsem chtěl říct toto. *víte* já teď jsem...

O druhém hostu ve studiu hovoří host nejčastěji v 3. osobě – při klidném průběhu debaty:

EL já především souhlasím do tečky se vším co *doktorka burešová* tady řekla. (...) ...

² Analyzovaný materiál je součástí širšího korpusu nahrávek pořizovaného v Ústavu pro jazyk český AV ČR v audiovideostudiu, za jehož zřízení patří dík Grantové agentuře ČR – grant č. 405/96/KO96. Pořizovaný materiál je průběžně transkribován a analyzován.

MZ jak sem poslouchal *pani předsedkyni* tak mam dojem že tady nejméně od roku deva-
tenáct set devadesát dva vládla sociální demokracie.

Hosté se oslovují i navzájem, a to někdy i souhlasně:

EL *pani doktorko* já nic nevykládám. já jsem politolog takhle to prostě je. zkušenost to
říká když se teď *ptáte*,

EL *pani doktorko* já zase v mnohém v mnohém co *říkáte* souhlasím a těší mě když
potvrzujete že česká sociální demokracie nemá v úmyslu zvrátit vývoj v této zemi
děkuji vám za to...

Přechod k druhé osobě zpravidla signalizuje nesouhlas:

LB *pane předsedo* ne: přece my si všichni pamatujeme a my víme jakým způsobem *jste*
přistupovali politicky k privatizaci bank, že vlastně *používali jste* to jako politickou
kartu...

MZ ale *paní předsedkyně* já vás nechci pokládat za specialistku na bankovní sektor ale
přesto i vy proboha *víte* že klauzova vláda tedy *vaše vláda* sanovala ani ne tak českou
spořitelnu ...

Při ostrých střetech účastníci někdy komunikují pouze přímo:

MM mohu se také něco zeptat? *pane mlynáři* je-li to takto. čím si *vysvětlujete* to že vol-
by do evropského parlamentu v mnoha zemích byly tak málo navštívené a že se
tam projeví silné tendence proti stávajícím mechanismům a proti stávající politice
evropské [unie čím]

Mod [prosím velmi stručně]

MM si to *vysvětlujete*?

Mod a pak mám ještě já jednu otázku

VM to by [bylo na dlouhou debatu]

MM [když tak strašně spěcháme] my bez výhrad do evropské unie

VM postavení [postavení]

Mod [*pane místo*] *předsedo* otázka čemu by posun vstupu do unie prospěl? a jestli nám
prospěje e po určitou dobu izolace? myslím izolace české republiky.

MM to není otázka izolace. to je znovu říkám to je otázka rychlosti toho procesu trans-
formačních nákladů kolik to bude stát, co to přinese za pozitiva a negativa v toku
času.

Mod *prosím můžem velmi struč[ně]*

VM *[né] já sem teda dostal otázku* pokusím se odpovědět. postavení zemí které SOUT členy evropské unie a výhrady členů evropské unie sou něco zcela jiného než zájem české republiky vstoupit do evropské unie. až budeme členem evropské unie budeme ty věci spoluovlivňovat spolurozhodovat.

MM takže

VM ale JE v národním zájmu této země stát se členem evropské unie

MM takže

VM protože

MM takže ne nemusíme přitom nebo nemůže platit podle vás to že e ó dé es může mít stejné výhrady k některým k některým jevům v evropské unii stejné, jako mají jako mají voliči v těch státech kteří už léta a léta v evrop[ské unii sou].

VM *[můžete mít] jaké chcete* přirozeně výhrady.já si myslím že tím *poškozujete* českou republiku a především *zakrýváte* to že do evropské unie ve skutečnosti *nechcete* protože [to by přežilo právo]

MM [to vůbec není pravda]

VM této země a pořádek na kapitálový trh

Mod *pánové*

VM například byly by přerušeny některé vazby které

Mod *děkuji vám*

VM se tady usadily

Mod *děkuji vám nashledanou*

Otázky moderátorů a odpovědi hostů

otázky zjišťovací

Mod je opravdu tak špatná výkonnost naší ekonomiky?

otázky doplňovací

Mod co vy byste považoval za největší problém našeho vývozu?

otázky vylučovací

Mod dobře pane místopředsedo máte na to jiný názor na situaci našeho zdravotnictví to znamená ten otázku *je to v krizi není to v krizi došlo k posunu k lepšímu nebo ne?*

Mod tak pánové *měl by se* pan exministr kočárník který se stal předsedou představenstva české pojišťovny vzdát poslaneckého mandátu *nebo ne?*

Mod pánové poslední otázka rád bych poprosil o stručnou odpověď máte pocit že by tyto věci měl upravovat zákon *anebo* lze spoléhat na jakási nepsaná etická pravidla?

Mod nicméně v jednom shoda nepaduje a to je v otázce zda se má konat referendum o tom vstupu do nato čili *má se konat nebo se nemá konat?* pane předsedo.

Otázky vylučovací volí někteří moderátoři s oblibou, protože jimi formulují dvě alternativy, z nichž si má host jednu vybrat, a často vykonávají poměrně velký nátlak na to, aby se host pro jednu z alternativ vyslovil:

Mod myslíš že se ty zneprátelené armády dohodnou nebo ne?

host myslím že je to docela reálný scénář.

Mod *ptal jsem se ano nebo ne*

host ano

Jak uvádí Ján Horecký v citované studii, otázky redaktora mívají i jinou podobu, ale přehled otázkových strategií tvoří zcela samostatnou kapitolu výzkumu,³ a na tomto místě přejdeme k odpovědím hostů.

Někdy hosté odpovídají naprosto přesně, držíce se sémantického i syntaktického rámce otázky, jindy toto vodítko zcela opouštějí a vydávají se vlastní cestou.

Tzv. přímé a nepřímé odpovědi

přímé odpovědi na zjišťovací otázky

Mod e pane macku jste spokojen po roce působení s vládou čé es es dé?

MM samozřejmě spokojen nejsem a dovedl bych si představit kvalitnější vládu teďka ale jediný problém je jak k ní dospět.

nepřímé odpovědi na zjišťovací otázky

Mod jsou ale podle vás národní vlády připraveny na obrovskou mezinárodní moc. kterou nadnárodní koncerny zřejmě mají? nezaspaly tak trochu globalizační trend?

³ Srov. diplomová práce Markéty Slezákové *Jazyková analýza diskusního televizního pořadu Respektování*.

JŠ samozřejmě se přizpůsobují velmi rychle. a je to právě soukromý sektor. tyto nadnárodní společnosti. které zvyšují ono tempo. (.) a je na vládách. aby se rychle přizpůsobovaly. to je pravda.

přímé odpovědi na doplňovací otázky

Mod čes es dě tady není pane místopředsedo to je poměrně velká výzva proč tedy nechcete jednat o sestavení většinové vlády s unií svobody a s kádě účes el?

MM protože ze strany kádě účes el opakovaně ze strany unie svobody méně e méně agresivně zaznělo mnohokrát že s touto ódēs s václavem klausem v žádném případě že to je vláda nacionalistická čecháčkovská, že to je vláda neevropská, že to je vláda nesnášenlivá, a tak dále a tak dále. těch signálů bylo za poslední týdny a měsíce tolik že je velice obtížné si představit takovou vládu. dále by to byla vláda velice nestabilní...

nepřímé odpovědi na doplňovací otázky

Mod tak dyž s tím nesouhlasíte s jejím působením proč nevypovíte opoziční smlouvu?

MM e pokud chcete udělat tento krok, tak každý rozumný politik musí vědět co bude krokem číslo dvě, protože e svrhnout vládu, a dostat se do bezvládní někdy mnohaměsíčního to by asi neprosperlo nikomu. a

Ne vždy je moderátor s odpovědí hosta spokojen, klade doplňující otázky, a jednou ze zajímavých strategií moderátora je i to, že vyjádření hosta převádí do svých vlastních slov a ta předkládá hostu ke schválení. V konverzační analýze se hovoří o tzv. reformulacích (Heritage, 1985).

Moderátorovy reformulace a reakce hostů

mluvčí reformulaci přijímá a souhlasí

Mod čili tady je jasný konflikt zájmů podle vás.

VŠ podle mého názoru je to jasný a dokumentovatelný konflikt zájmu který se už projevil činy

mluvčí reformulaci přijímá s výhradami

Mod dobře chcete říct že těch peněz je dost ve zdravotnictví.

VŠ víte a to je to *chci říct že těch peněz je v zásadě dost budou-li* efektivně využívány
mluvčí reformulaci zcela odmítá

Mod [dobře čili] *rozumím-li tomu vaše ehm váš přístup k tomu je buď tedy budeme mít takovou moc že budeme rozho moct rozhodovat o všem anebo [v té vládě nebudem].*

MM [no jistě to jsem přece] *vůbec neřekl pane redaktore řekl jsem že můžete efektivně prosazovat svoje názory.*

mluvčí označuje redaktorova slova za dezinterpretaci svých slov

Mod [*takže za těchto*] *podmínek nechcete vstoupit do [evropské unie].*

MM [*ale počkejte*] *nic takového jsem neřek nedezinterpretujte moje slova to jsem zvyklý pouze zatím u pana návry v sedmičce. e řekl jsem pouze že že do evropské unie samozřejmě, de o to za jakých podmínek v jakém čase co to bude stát jaké budou výhody a nevýhody v toku času, a tak dál a tak dál, je to prostě proces není to jednorázový je to není to jednorázový krok.*

Napětí v mediálních interview vzniká velmi často proto, že se moderátor snaží vtěsnat hosta do svého vidění, vnutit mu své členění světa, často jednostranné a černobílé, a velmi často svému hostu a jeho vidění světa také nerozumí. Na druhé straně host, zvláště je-li to politik, se snaží využít interview k tomu, aby prosadil svůj diskurz, bez ohledu na redaktorovy otázky. Ve stejné míře v jaké moderátor předjímá možné hostovy odpovědi, přeinterpretovává a podinterpretovává skutečné odpovědi hosta, převádí je do svých slov, v té míře si také host adaptuje redaktorovy otázky tak, aby se mu hodily, a jindy tak, aby na ně vůbec mohl odpovědět. Je to výsledek toho, že se vidění světa redaktorem a hostem málokdy kryje, málokdy si oba kladou stejné otázky. Jen výjimečně se stává, že host dává svému redaktorovi najevo, že se mu otázka líbí, mnohem častěji se stává, že mu otázka nepříliš sedí.

Diskurz moderátora a diskurz hosta ve vzájemné interakci – porozumění a neporozumění

To je dobrá otázka

Mod už dnes se běžně operuje s rozdělením světa na bohatý sever a chudý jih. může globalizace tuto oblast é překlenout nebo naopak é ještě více rozšířit?

PL = *to je dobrá otázka*. myslím že to je <jeden ze základních problémů> ke kterému se budem muset ještě vrátit. zatím to vypadá že se ta mezera spíše zvětšuje než že by se zužovala.

Mod chci se zeptat ještě na jednu věc... vy ste odešel do exilu byl ste komentátorem bábíši a svobodné evropy jak se vám spolupracuje s takovými lidmi kteří byli určitě exponenty minulého režimu...jsou to jaksi podle vás dobří profesionálové, dobří kluci, nebo jak to vidíte.

EL *těší mě tato vaše otázka pane redaktore* doufám že mi dáte příležitost na ni odpovědět.

Oblíbená replika „No comment“ a „Bez komentáře“

MB já myslím že to řekl pan předseda velmi přesně aspoň takhle tomu rozumím ta spolupráce ke které občas dneska dochází tak to je spolupráce z nouze a kdyby ji bylo možno nahradit něčím jiným tak by k ní nedocházelo. předpokládám.

MZ je to nezdvořilá formulace a já sem bytostně zdvořilý člověk paní předsedkyně

Mod = nicméně asi pravdivá. pane premiére.

MZ = *bez komentáře*.

Elegantní odsunutí otázky

Mod ehm pokud vím tak jste nikdy nezpívala v národním divadle. Je role kterou byste přijala?

SČ no tak tu otázku položíme ad akta ((smích)) a půjdeme dál.

Ostré ohrazení se proti otázce

Mod čili nejste zásadně proti tomu *ale ale* vadí vám ten způsob to a to.

LB *tím tímhle způsobem se asi k tomu k žádnému výsledku nedostaneme* když si tady v sedmičce začneme říkat váš předseda řekl to a to.

Odmítnutí otázky aneb Je to o něčem jiném

MM takže s václavem klausem byste nešli?

VM já si myslím že *o tom to není*. vůbec. je to o tom k čemu ta vláda by měla být. tady se neustále debatuje aritmetika a prosím opusťme to kdo s kým. bavme se o tom k čemu

ta vláda má být. my máme špatnou vládu, vládu která se znemožňuje podle přání pana macka tím znemožňuje sociální demokracii ale znemožňuje i tuto zemi my si myslíme že to je špatně a že by měla vzniknout většinová vláda

Mod [pane místo] předsedo otázka čemu by posun vstupu do unie prospěl? a jestli nám prospěje e po určitou dobu izolace? myslím izolace české republiky.

MM *to není otázka* izolace. to je znovu říkám *to je otázka* rychlosti toho procesu transformačních nákladů kolik to bude stát co to přinese za pozitiva a negativa v toku času.

To není dobrá otázka

Mod a: *takže to je podle tebe jednoznačně negativní vliv. jedno jednoznačně negativní jev e global strít pártý a podobné záležitosti.*

PL *ale já si nemyslím že by byla jednoznačně negativní* protože ona přitahuje pozornost k určitým otázkám které jaksi plynou pod povrchem a o kterých se příliš nedebatuje, my se o to snažíme á e plní sice negativní formu reklamy ale přitahuje pozornost k důležitým otázkám.

Mod *takže em tomu nerozumím. takže teď opět jako globalizace špatně nebo ee existuje nějaká síla* která by to mohla tento proces který jede víceméně samospádem nějakým způsobem zastavit?

PL *ále určitě ty síly e ty síly existují. o globalizaci se nedá říct jestli je dobrá nebo špatná.* é v podstatě je celkem výstižná teorie která tvrdí že na každý špatný jev se dá najít nějaký dobrý na každou tendenci na každý proces najdeš i protiprocess. čili je těžké hodnotit něco tak efemérního a tak komplexního jako je globalizace e jenom v pojmech dobrý špatný. čili je třeba tam hledat nějaké kompromisy. a právě studentské fórum se snaží hledat řekněme né třetí cesty ale nějaké ty kompromisy nějaké ty harmonizu harmonizace, kterými bysme se mohli dostat k nějakém lepšímu světu řekněme.

Mod *a tvůj osobní názor řekněme že máme tu stupnici dobrý špatný kde se pohybuješ?*

PL *no já se snažím pohybovat všude a pronikat ještě v těch jednotlivých bodech trochu do desetinných čísel řekněme.*

Závěrem: Rozmanitost a pluralitu výpovědních aktů, s nimiž se v mediálních rozhovorech setkáváme, lze vysvětlit i tím, čím jsme začali: mediální dialogy mají svůj původ a předobraz v dialozích přirozených. Institucionalizovaná varianta těchto dialogů má hierarchický řád a pevně stanovené role účastníků, ale to

neznamená, že různé výpovědní akty, které by měly být „zapovězeny“, se nepokoušejí znovunastolit svá práva. Žánr diskurzu interview se tak proměňuje a do jednoho diskurzu vlouvá i jiný diskurz a jiný žánr. Jak ukazují někteří autoři (Tolson, 1991), trend je např. i takový, že do interview proniká to, čemu se říká small talk nebo chat (jako když např. host ve studiu, v našem materiálu premiér Miloš Zeman, překvapí moderátorku otázkou na její dovolenou).

Ve svém přístupu k analýze mediálních dialogů se snažíme vycházet z pojmu diskurzivní praxe a přihlížet k tomu, že žánr, a tedy i žánr interview, není jen pojmem označujícím určitý zobecněný typ, ale že je to spíše určité očekávání, které nabízí výzvu, provokuje svobodnou volbu a otevírá možnost pro tvořivost (Fowler, 1982). Takový přístup k diskurzu a žánru nacházíme v pracích Faircloughových (1992, 1995), v nichž se počítá s tím, že při setkání určitého žánru s konkrétní sociální situací a individualitou mluvčího dochází k tomu, že se normy a konvence žánru nereprodukuje mechanicky, ale že se i porušují, že se s nimi i flirtuje.

I parodie na mediální rozhovor ukazuje podstatné znaky tohoto žánru, jak o tom svědčí ironizace strategické vyhýbavosti interviewovaného hosta ve scéně z britského televizního pořadu, kterou uvádí jedna vědecká studie o mediálním rozhovoru (Harrisová, 1977, s. 76):

- I pane ministře – snažíte se vybudovat policejní stát?
 JH to jsem rád že se mi dáváte tuhle otázku
 I takže pane ministře – můžete nám odpovět?
 JH jistě – dostanu se k tomu – jestli dovolíte – uh – ano – jak jsem řekl jsem rád že se mě na to ptáte protože to je otázka na kterou se ptá hodně lidí a hodně lidí si přeje znát odpověď – a ať je v tom jednou pro vždy jasno – nechodme kolem toho jako kolem horké kaše – je jisté že je to opravdu zásadní otázka – a občané mají právo znát odpověď
 I pane ministře – ještě jste nám neodpověděl
 JH promiňte – jak zněla otázka?

Analýza parodií a vůbec rozhovorů humoristických by mohla v lecčems doplnit naše současné výzkumy. Bez jakéhokoli nároku na užití jednotného pojmového aparátu při analýze mediálních rozhovorů formálních i neformálních, připravených i spontánních, vážných i komických, uvádím tuto parodizaci postupů mediálního rozhovoru mezi Milanem Markovičem a Milanem Lasicou:

MM dobrý den. srdečně vás vítám

- ML ja vam tie otázky trochu takto posuniem alebo ja tu mam tie odpovede čo ste mi dali ((smích))
- MM <prosím vás ((smích)) prosím vás tak aby nám naozaj tie otázky a odpovede štýmova-
li ((smích)) raz sme mali podobné a jedna odpoveď' zvýšila, no hrozný>

PŘEHLED POUŽITÝCH TRANSKRIPČNÍCH ZNAČEK

VM	označení mluvčího – Vladimír Mlynář
JN n[e:]	současné pronesené úseky replik (tzv. <i>overlap</i>)
VD [pokud']	
?	stoupavá intonace
.	klesavá intonace
,	pokračovací intonace, např. při výčtu (polokadence)
a:	nápadné prodloužení slabiky
=	okamžité navázání na repliku partnera
(.)	pauza
()	nesrozumitelné místo
(ale)	předpokládaný, ne dobře srozumitelný výraz
<u>zase</u>	nápadné zdůraznění slabiky, slova
((smích))	komentář autora transkriptu
em, e, e:	hezitační zvuky
rejink (cizí slova)	přepisována foneticky
<uhodil>	mluvčí mluví se smíchem
...	vypuštěný text

Literatura

- BARTOŠEK, J. (1997): K televizním politickým debatám. In: Tvar, 11, s. 11.
- BELL, A. – GARRETT, P. (eds.) (1998): *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell Publishers.
- BUCHER, H. J. (1994): Dialoganalyse und Medienkommunikation. In: *Handbuch der Dialoganalyse*. Tübingen: Niemeyer, pp. 471 – 493.
- CLAYMAN, S. E. (1991): News interview openings: Aspects of sequential organization. In: P. Scannell (ed.): *Broadcast Talk*. London: Sage Publications, s. 48 – 75.
- CLAYMAN, S. E. (1993): Reformulating the question: A device for answering/not answering questions in news interviews and press conferences. Ed. P. Scannell. In: Text 13, No. 2. s. 159 – 188.
- ČMEJKOVÁ, S. (1997): Dialogue – consensus – differentiation. The case of a dialogue on Russia and Europe. Ed. E. Pietri. In: *Dialoganalyse V*. Tübingen: Niemeyer, s. 237 – 244.

ČMEJRKOVÁ, S. (1999): Televizní interview a jiné duely. Mediální dialog jako žánr veřejného projevu. In: *Slovo a slovesnost* 60, s. 247 – 268.

ČMEJRKOVÁ, S. (2000): Discourse analysis of a TV debate. In: *Linguistica Pragensia* (v tisku).

DANEŠ, F. (1999): Intonation and related vocal phenomena in mass-media debates. Ed. B. Nauermann. In: *Dialogue Analysis and the Mass Media*. Tübingen: Niemeyer, s. 179 – 186.

FAIRCLOUGH, N. (1992): *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

FAIRCLOUGH, N. (ed.) (1992): *Critical Language Awareness*. London: Longman.

FAIRCLOUGH, N. (1995): *Media Discourse*. London: Edward Arnold.

FOWLER, A. (1982): *Kinds of Literature*. Oxford: Oxford University Press.

GREATBATCH, D. (1998): Conversation analysis: Neutralism in British news interviews. Eds. A. Bell – P. Garrett. In: *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell, s. 163 – 185.

GRICE, H. P. (1975): Logic and conversation. Eds. P. Cole – L. Morgan. In: *Syntax and Semantics*, Vol. 3, s. 41 – 58.

HARRIS, S. (1991): Evasive action: How politicians respond to questions in political interviews. Ed. P. Scannell. In: *Broadcast Talk*. London: Sage Publication, s. 76 – 99.

HERITAGE, J. (1985): Analysing news interviews: Aspects of the production of talk for over-hearing audience. In: T. A. van Dijk: *Handbook of Discourse Analysis*, vol. 3. London: Academic Press.

HERITAGE, J. – GREATBATCH, D. (1991): On the institutional character of institutional talk: The case of news interviews. In: *Talk and Social Structure*. Cambridge: Polity Press, pp. 93 – 137.

HERITAGE, J. (v tisku): Basic ground rules: Taking turns and 'doing' news interview talk. In: S. Clayman – J. Heritage.

HOFFMANNOVÁ, J. (1994): Projevy taktu (a beztaktnosti) v televizních rozhovorech. In: *Slovo a slovesnost* 55, s. 194 – 201.

HOFFMANNOVÁ, J. (1997): Linguistics, style, and dialogue stylistics. Ed. E. Pietri. In: *Dialoganalyse V*. Tübingen: Niemeyer, s. 257 – 262.

HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O. (v tisku): Jak vedeme dialog s institucemi (a institucemi s námi). Praha: Academia.

HORECKÝ, J. (2000): Stratégia a rétorika novinárskeho rozhovoru. In: J. Horecký: *O jazyku a štýle*. Prešov: Náuka, pp. 100 – 106.

KRAUS, J. (2000a): K lingvistickým a filozofickým předpokladům argumentace textu. In: tento sborník.

KRAUS, J. (2000b): Institucionální diskurz. In: *Stylistyka*. Opole (v tisku).

MARKOVÁ, I. – MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. (1999): Od teorie dialogu k institucionální komunikaci. In: *Slovo a slovesnost* 60, s. 195 – 213.

MÜLLEROVÁ, O. (1997): Cooperation and conflict in dialogue. Ed. E. Pietri. In: *Dialoganalyse V*. Tübingen: Niemeyer, s. 469 – 475.

MÜLLEROVÁ, O. (1999): Úlohy moderátora v rozhlasovém diskusním pořadu Radioforum. In: *Naše řeč* 82, s. 169 – 183.

LEECH, G. (1983): *Principles of Pragmatics*. London – New York: Longman.

SCANNELL, P. (ed.) (1991): *Broadcast Talk*. London: Sage Publications.

SLEZÁKOVÁ, M. (1998): Jazyková analýza televizního diskusního pořadu Respektování. [Dipломová práce]. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

TOLSON, A. (1991): Televised chat and the synthetic personality. Ed. P. Scannell. In: *Broadcast Talk*. London: Sage Publication, s. 176 – 200.

UEDA, M. (1998): A conversational analysis of a debate. In: *Brown Slavic Contributions*, Vol. 11, s. 142 – 157.

WEIGAND, E. (1999): Dialogue in the grip of the media. Ed. B. Naumann. In: *Dialogue Analysis and the Mass Media*. Tübingen: Niemeyer, s. 35 – 54.

WEIZMAN, E. (1998): Individual intentions and collective purpose. Eds. S. Čmejrková – J. Hoffmannová – O. Mullerová – J. Světlá. In: *Dialoganalyse VI*. Tübingen: Niemeyer, s. 281 – 290.

O HATTALOVĚ BRUSU JAZYKA ČESKÉHO

Milan Jelínek (Brno – Opava)

Profesor Ján Horecký, k jehož počtě je vydán tento sborník, patří bezesporu k nejvýznamnějším slovenským lingvistům. Je to jazykovědec, který zasáhl tvůrčím způsobem do několika lingvistických disciplín, zejména do jejich teoretických základů. Ve všech jeho pracích, ať jsou věnovány řešení otázek obecných, nebo analýze gramatických a lexikálních jevů slovanských jazyků, zvláště pak spisovné slovenštiny, setkáváme se s jeho neochabujícím úsilím objevovat gramatický a sémantický systém a vysvětlovat obecné jevy i jednotlivosti právě jejich vřazováním do takového systému.

Zdá se, že J. Horecký získal nejsilnější podněty z **pražské strukturalistické školy**, ale nezůstal jen u jejích myšlenek, nýbrž sám k jejímu ideovému dědictví přidal výsledky vlastních teoretických úvah. Až se budou psát dějiny slovenské jazykovědy, bude jeho jméno mezi těmi lingvisty, kteří daleko přesáhli domácí význam (viz z české strany hodnocení M. Těšitelové, 1980 a zejména E. Hajičové, 1990).

Mezi obory, kterým se J. Horecký věnoval, zaujímá důstojné místo **teorie spisovného jazyka a jeho kultury**. V této oblasti se autor neomezoval jen na slovenštinu, ale podal řadu příspěvků, v nichž řešil i problémy jazykové kultury češtiny. Bude tedy v duchu jeho vědeckých zájmů, podrobím-li analýze názory slovenského lingvisty Hattaly na český purismus a na principy, kterými by se měla česká jazyková kultura řídit.

Jak vůbec došlo k tomu, že Hattala napsal poměrně rozsáhlý **Brus jazyka českého** (vyšel nákladem I. R. Kobera v Praze v rozsahu 304 stran) a že ho uveřejnil v roce vydání *Brusu jazyka českého* (1877), „jež sestavila komise širším sborem Matice české zřízená“? Podobně jako řada českých vzdělanců byl i Hattala přesvědčen o tom, že je třeba učinit přítrž „zmáhající se pořád zkáze písemné češtiny“ (s. 4). Dne 20. června 1871 se „širší sbor Matice české“ usnesl, aby byla zřízena „komise k sepsání Brusu jazyka českého“. Byla zpočátku desítičlenná a mezi jejími členy nacházíme i M. Hattalu.

Ovzduší, ve kterém se matiční *Brus* připravoval, charakterizovalo provolání k českým spisovatelům, jež na žádost komise sepsal její člen Václav Zelený.

Uvedme alespoň úvodní odstavec provolání: „Kdokoli bedlivě si všímá literárního rozvoje našeho za posledních desítiletí, toho nemůže býti tajno, že kdežto písemnictví české množstvím a rozmanitostí plodův nad doby minulé předčí, jazyk náš pořád více pozbývá původního rázu a kazí se tou měrou, že jest opravdu obávati se, aby v něm pravý duch český zúplna nevyhynul a nezbyl z něho leč pouhý prázdný zvuk“ (matiční *Brus*, s. III). Příčinu „žalostného stavu“ spisovné češtiny viděl Zelený v tom, že „spisovatelé naši, nabyvše při posavadním zřízení škol našich větším dílem nedostatečné znalosti jazyka svého a přijímající vědomosti obecné i odboru svého zvláštními jazyky cizími, zejména německými přelévají myšlenky cizí v řeč naši obraty cizími, jež přečasto duchu jazyka našeho docela se přičí“ (t.).

Podle svého svědectví Hattala hned v počátečním období, kdy Matice česká rozhodovala o přípravě *Brusu*, vystoupil s návrhem, jak by se mělo „zkáze“ češtiny čelit. Jak se zdá, jeho názory nenašly očekávanou odezvu, a proto dne 29. června 1873 z komise pro přípravu *Brusu* vystoupil. Uminil si však, že se pokusí o očištění češtiny „o své vlastní újmě“, a mimo jiné přednášel v letním semestru r. 1874 na pražské filozofické fakultě o „cizinských způsobech mluvení vůbec a v češtině užívaných zvláště“. O **soudobých brusech** měl mínění velmi nepříznivé: kromě Josefa Jungmanna a Matyáše Josefa Sychry, autora knihy *Versuch einer böhmischen Phraseologie* (Brno 1821 a 1822), považoval soudobé filology, kteří se účastnili kodifikace a broušení spisovné češtiny, za další poškozovatele spisovného jazyka.

Nejostřeji Hattala útočil na Karla Jaromíra Erbena, proti kterému byl až chorobně zaujatý. Věnoval mu v *Brusu* čtyři kapitoly (s. 209 – 242) a v nich dokazoval, jak špatný je Erben filolog. Zdá se, že zde šlo spíše o Hattalovu odplatu za Erbenovu negativní kritiku jeho *Skladby*, ale nelze upřít, že Erben zaujímal ke spisovnému jazyku stanovisko značně konzervativní. Svědčí o tom Erbenův výrok: „Český jazyk a literatura jeho starší je pozitivní základ veškerých pravidel gramatického i syntaktického ústrojí jeho a jediné měřidlo správnosti i nesprávnosti češtiny novější, jak spisovné, tak i živé...“ Z toho Hattala dedukoval, že pro Erbena „nemají ani prstonárodní písně české, ani živá čeština vůbec žádné gramatické a syntaktické ceny a platnosti“ (s. 227).

Druhým filologem, který se stal předmětem Hattalovy nemilosrdné kritiky, byl Václav Zikmund, autor *Skladby jazyka českého* (Litomyšl – Praha 1863). Nad něho prý vyniká Jiří Konstanc (autor spisu *Lima linguae Bohemicae*, tj. *Brus jazyka českého*... z r. 1667), neboť zevrubně cituje své prameny a hlavně se vyznačuje „šetrností k obecné řeči československé vůbec, tj. i ku moravštině

a slovenčině“ (s. 132). Naproti tomu Zikmund „neváhal... řeči svého lidu vlastního vyčítati barbarství“ (s. 131) a kromě toho věnoval „nejednou i ledajakým zvláštnostem obecné řeči německé více šetrnosti než i sebevzácnějším naší“ (s. 132). Zikmund se v *Předmluvě* ke své *Skladbě* opravdu o *barbarství* zmínil, učinil to však v jiné souvislosti: „[Česká próza 16. stol.] základem a vzorem zůstati musí i novověké, a abych raději řekl, novoevropské próze české, nechceme-li otcovský svůj jazyk z české své povahy a barvy vyzouti a v barbarství uvesti“.

Hattala vyjádřil svou nespokojenost i s *Českou frazeologií*, kterou vydal v Praze r. 1862 Jan Bol. Šach. Vytkl mu, že se omezil na frazémy doby humanistické a že „nedbal o živou češtinu zhola nic“ (s. 297). Ale Šach si úkol zachytit soudobou frazeologii nekladl. Jemu šlo právě o to, aby studentům středních škol předložil frazeologické prostředky vybrané z nejlepších českých spisovatelů do doby Komenského. Také autor jiné *České frazeologie* (Písek 1864) Frant. Šebek spisovné češtině podle Hattaly neposloužil: vypsal frazémy většinou ze spisů doby klasické, a to ještě ne přímo, nýbrž ze *Slovníku* Jungmannova. Hattala však musel přiznat, že u Šebka jsou zachyceny i některé obraty z úzu a některá přísloví, ale je to prý provedeno „ledabylo“. Chybějí doklady z lidových písní, kterých si Hattala zřejmě cenil nejvíce (t.).

Nedůslednost projevil Hattala při kritice názorů a materiálů Ignáce Maška (autora stati *Něco k Brusu jazyka českého*, Časopis Matice moravské 5, 1873, s. 165 – 181). Jemu naopak vytkl, že příliš cituje z českých spisů novověkých, a k tomu dodal výtku, že si málo všímá jiných slovanských jazyků. Pochválil ho však, že uvádí přesně své prameny, ale vyslovil lítost, že mezi nimi chybějí lidové písně (s. 298). U Vincence Praska (autora *Brusu přispěveckem ke skladbě srovnávací*, Praha, 1874) mohl Hattala konstatovat, že splňuje požadavky kladené na brus: ujímá se „prostonárodní řeči naší“ a srovnává češtinu alespoň s jedním slovanským jazykem, v daném případě s polštinou. Svůj *Brus* však Prasek pokazil „podivnými vazbami, jaké jsou s to, aby snahy naše o napravení písemné češtiny více na posměch obrátily, než jim opravdu prospěly“ (t.). V tom má ovšem Hattala pravdu: Prasek píše češtinou, která je směsicí archaismů a neologismů.

V posuzování Hattalových kritik bychom mohli pokračovat, ale nám zde nejde o řešení sporů o spisovnou češtinu, které zaměstnávaly české a také slovenské filology v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století. Stanovili jsme si jako úkol, že se pokusíme z Hattalova málo přehledného *Brusu* zjistit, jaká stanoviska zaujímal ke kultuře spisovné češtiny sám autor. Musíme tu však ještě zaznamenat Hattalovy názory na mateřní *Brus*. Co mu Hattala vytýká? Před-

vším to, v čem viděl nedostatky brusičů, kteří publikovali své puristické práce před vydáním matičního *Brusu*: nevážnost k soudobé mluvené češtině („řeči lidu našeho podstrkuje skoro stále svou vlastní“), nerespektování jiných slovanských jazyků, přílišnou závislost na češtině humanistické, a tím vnášení latinismů do spisovného jazyka a zanedbávání syntaxe, která se pak rozplývá mezi jevy morfologickými a lexikálními (s. 299 – 300).

Z těchto výtek ob stojí jen **kritika historického stanoviska** matičního *Brusu* a upozornění na to, že se s humanistickou češtinou dostávají do jazyka i latinismy (Hattala má zřejmě na mysli latinismy syntaktické). Výzva k respektování „řeči lidu“ však nedbá funkčního rozdílu mezi jazykem spisovným a běžně mluveným a nevyslovuje se ani k tomu, jak překlenout nářeční rozdíly češtiny. Zřetel k jiným **slovanským jazykům** byl u puristů obvykle jen deklarativní, neboť nějakému přenášení výrazových prostředků z jednoho slovanského jazyka do druhého bránila skutečnost, že si jednotlivé slovanské jazyky už upevnily své gramatické a lexikální systémy a že se přes svou značnou příbuznost vyvíjely samostatně. Hattala měl zřejmě na mysli, že by srovnávání s jinými slovanskými jazyky mohlo být užitečné při odhalování germanismů. Sám byl slavistickými znalostmi vybaven lépe než velká většina puristů. Výtka, že matiční *Brus* zanedbává syntax, nebere v úvahu jeho zvláštní povahu: nejde o popis nebo hodnocení syntaxe spisovné češtiny, nýbrž o abecední přehled jazykových chyb, mezi nimiž jsou i poměrně četné „nesprávné“ vazby syntaktické.

Hattalovo kritické stanovisko ke všem puristickým příručkám a článkům do r. 1877 podněcuje k odpovědi na otázku, s jakým účelem vlastně psal svůj *Brus*. V závěru své knihy, kterému dal titul *Na rozchodnou*, Hattala prohlásil: „Brus můj je vlastně proti všem dosavadním namířen.“ Odmítl však zprávu Světozoru (z konce r. 1876), že připravoval jakýsi *Antibrus*, zaměřený proti *Brusu* matičnímu. Hattalův *Brus* je opravdu jiný než všechny dobové puristické práce: v prvním díle jsou obsaženy výklady filozofické, kulturněhistorické, obecnělingvistické aj., jejichž znalost autor pokládal za důležitou pro brusičskou praxi; do druhého dílu pak umístil konkrétnější výklady o některých gramatických a lexikálních kategoriích spisovné češtiny.

Hattala bohužel projevil v knize velmi malou tematickou kázeň, utápěl se v nejružnějších exkurzech a nakonec obecnou teorií jazykové kultury zůstal čtenářům dlužen. Na mnoha místech mu šlo především o polemiku s jinými filology, o polemiku, která místy překračovala hranice konvencí. Při tematické nepřehlednosti knihy nezbyvá nic jiného než autorovy roztroušené soudy pospojovat, aby chom se nakonec dopracovali jistého přehledu jeho názorů.

Jaké vlastnosti má mít podle Hattaly **purista**, aby „broušením“ jazyka češtině opravdu prospěl? Především musí mít dobré filologické znalosti, nestačí mu praktické ovládání jazyka (s. 135). Proto se brusiči nemohou stát sebelepší spisovatelé, pokud nenabyli teoretických znalostí. Důležitá je Hattalova teze, která ukládá brusiči, aby pozoroval a důkladně analyzoval současný jazyk (s. 126). Neměl by tedy do jazyka zasahovat podle svých představ o správnosti jazyka, ale měl by rozhodovat podle úzu. Zde se Hattala přiblížil k modernímu principu jazykové kultury, který o 55 let později deklarovali členové Pražského lingvistického kroužku.

Zcela moderně zní Hattalův výrok o tom, že „ani sebedokonaleji utvořená slova nestojí nic, neujmou-li se **zvykem**, a naopak i sebechatrněji vzniklá jsou dobrá a hodna užívání, jaknáhle nabyta zvykem určitého smyslu“ (s. 57). Hattala pak tuto kacířskou myšlenku, která vlastně utínala kořeny brusičství, několikrát opakoval. Např. při posuzování správnosti některých slovních spojení prohlásil, že „správným... sluje dobře jen to spojování slov, za které celý národ, kterého se právě týče, zvykem svým asi tak ručí, jak se papírové peníze konvencí místo kovových bernými stávají“ (s. 108).

Z přesvědčení, že o jazykové správnosti rozhoduje „zvyk“, tj. úzus, vyplynul Hattalovi i **odpor proti intervencím jazykovědců** do jazyka. Nejvýrazněji to vyslovil ve stati *O ablative ve slovančině a litvančině* (ČČM 1857): „Jazyk zajisté byl a jest útvarem i společným jméním milionů duchů lidských; a ti, i nepovědomě, často dál a lépe viděli než mnozí z filozofických jazykozpytců, kteří jazyku zákony dávají, kdežto by vlastně ty, které jim vsutku vládnou, vyhledávat i vykládati měli“ (s. 231). Podobně hájí suverenitu jazyka v *Brusu* parafrázováním myšlenek německého obecného jazykovědce M. Müllera: „O změnění zákonů vládnoucích řečí anebo ustálení libovolně vynalezených slov právě tak marně bychom se zasazovali jako např. o změnění těch zákonů, kterými se oběh krve v těle našem řídí...“ (s. 120).

Protože Hattala byl přesvědčen o odolnosti lidového jazyka vůči cizím vlivům a naopak o značném rozsahu cizích prvků v jazyce psaném, nabádal puristy ke zkoumání „**prostonárodní řeči**“ a k prosazování jejích prvků ve spisovném jazyce. Zde ovšem podlehl stejnému romantickému pohledu na lidový jazyk jako většina puristů a navíc nevzal na zřetel funkční rozdíly mezi jazykem spisovným a běžně mluveným. Zvláště přeceňoval význam lidové poezie při rozhodování o jazykové správnosti. Vyplyvá to např. z jeho soudu: „Čím je která vazba slov obyčejným [vazbám] ve přirozené poezii české a slovanské vůbec více přiměřena, tím je správnější a naopak“ (s. 203). Víra v poměrnou čistotu lidového jazyka,

kteřou sdílel s mnoha puristy tehdejší doby, přivedla Hattalu dokonce k absurdnímu tvrzení, že o zachovalosti slovanských řečí, tedy i češtiny, lze soudit jenom podle toho, jak se jimi běžně mluví (s. 31).

Jinou brusičskou pověrou, které se Hattala neubráníl, bylo poměřování češtiny jinými **slovanskými jazyky**. Cílem broušení mělo být posilování „slovanského ducha“. Nikdo z brusičů – ani Hattala – však nevysvětlil, v čem tento duch záleží a proč by jeho obnovování mělo zvýšit kvalitu jazyka. Pravda, lingvista s takovými slavistickými vědomostmi, jaké měl Hattala, nemohl nevnímat vzrůstající rozdíly mezi češtinou a jinými slovanskými jazyky, ale chybné bylo vidět v tom úpadek českého jazyka. Čeština odklonem od „slovanskosti“, který se navíc týkal jevů periferních než systémových, prostě reagovala na odlišné společenské prostředí a na intenzivnější styky s jinými jazyky, hlavně s němčinou, než měly jiné slovanské jazyky. Proto nemůžeme brát vážně Hattalovo bití na poplach: „Neučiní-li se... nezpůsobím jejím přítrže, vymizí z ní o krátký čas i ta troška ducha slovanského vůbec a českého zvláště, která se v ní ještě tu i tam objevuje, jinými slovy: odcizí se ona nejen slovanštině vůbec než i řeči lidu českého tak, že jí konečně nebude možno vyhověti duchovním potřebám ani českého národa samého...“ (s. 292).

Ve shodě s jinými brusiči je i Hattalův ostrý, a řekněme hned, nespravedlivý odsudek jazyka soudobých spisovatelů: „... já většinu nynějších spisovatelů našich neubližuji, nazýváje řeč jejich... nejen hnusnou mumii, než i tak nesmyslnou slátaninou cizích i domácích způsobů mluvení, že jí ani ten Slovan, který němec-ky zná, nedovede rozuměti...“ (s. 110 – 111).

Na rozdíl od většiny dobových brusičů Hattala viděl „duch řeči“, který ztožnil s její podstatou nebo jádrem, v ustálených **slovních spojeních** neboli „**idiotismech**“ (= idiomech) a ve spojování slov ve věty. Idiomy jsou „o mnoho spolehlivějším měřidlem ryзости a zachovalosti řeči než slova sama o sobě“. Toto stanovisko bylo ovšem v příkrém rozporu s dobovou puristickou praxí, která vymycovala z jazyka především jednotlivé lexikální prostředky vytvořené podle německých vzorů nebo aspoň podezřelé z cizího původu. Následující Hattalova teze se musela brusičům jevit jako kacířství: „Čím je... ve které řeči víc idiotismů, tím je jadrnější a ryzejší, třeba by byla i přeplněna cizími slovy, jako např. anglická. Čím naopak která řeč pozbyla během času víc idiotismů, tím je práz(d)nější ducha nebo života“ (s. 67).

Z těchto Hattalových názorů, které přijímáme se sympatiemi, si vysvětlíme jeho **nedůvěru k neologismům**, i když je brusiči tvořili ze slovanských základů a afixů. Hattala považoval přijímání cizích lexikálních prvků do jazyka za zcela

přirozený důsledek styků mezi národy. Bylo to pokrokové stanovisko, kterým se zařadil mezi odpůrce nesmyslných puristických praktik, jakými byli např. Josef Durdík nebo Vítězslav Hálek. Vzhledem k tomu, že tolerance vůči jinojazyčným prvkům je v příkrém rozporu s purismem, ocitují příslušné místo z Hattalova *Brusu* v úplnosti: „Zcela čisté řeči není na světě. Každá i sebevzdělanější z nich obsahuje v sobě víc anebo méně cizoty, a sice hlavně proto, že se žádný národ nemůže obejít bez obcování s jinými a že se to přirozeně netýká jen těla, než i ducha národního vůbec a nejvěrnějšího zrcadla jeho čili řeči zvláště“ (s. 27). Z toho Hattala vyvodil závěr, že přejímání cizích slov nepoškozuje systém („jádro“) žádné řeči. Marně se puristé kojí bláhovou nadějí, že vymýcením cizích výpůjček „jazyk náš přestane zapáchat cizotou“ (s. 64).

Nesmyslné je podle Hattaly počestování odborné terminologie. V odporu proti uměle tvořeným českým termínům následoval jiného Slováka, který se významnou měrou zasloužil o obranu internacionálních termínů v češtině, Pavla Josefa Šafaříka. Hattala právem české vědce vyzval, aby usilovali o rozmnožování poznatků a neztráceli energii vymýšlením nových slovíček. Vždyť „jako v botanice a jiných vědách, tak i v jazykozpytě názvosloví samo asi tak prospívá duchu jako prázdná misa, byť i z nejvýbornějšího porcelánu byla, hladnému“ (s. 53).

S důrazem, který Hattala kladl na „lidovou řeč“, souvisí jeho nedůvěra k principu, podle něhož má být v současné češtině zachována gramatická **norma humanistické češtiny**. Už v *Obraně Skladby prof. Martina Hattaly proti panu J. Frantovi Šumavskému a proti jakémusi panu *n* [zřejmě Erbenovi] z r. 1855 Hattala vyslovil myšlenku, se kterou nelze nesouhlasit: „Je to psychologicky nemožná věc, aby člověk našeho věku zcela tak myslel a mluvil jako lidé, kteří třemi stoletími před námi žili“ (s. 28). Hattalovi také neušlo, že čeština 16. století, a to zejména česká syntax, byla pod silným vlivem latinským a že její přejímání do jazyka 2. poloviny 19. století vede ke zbytečnému vzdalování spisovného jazyka od „řeči lidu“. Na druhé straně by bylo škoda, kdyby se spisovná čeština vzdávala oné „obratnosti, již u spojování vět nad ostatní řeči slovanské značně vyniká hlavně následováním latiny“ (s. 36).

Vůči **německým vlivům** byl Hattala zaujatý stejně jako jiní brusiči, i když ve shodě se skutečností přiznával, že Němci přispěli k české vzdělanosti mnohem více než kterýkoli jiný národ. Ostatně „vítěznému pronikání“ němčiny do západoslovanských jazyků a do slovinštiny napomáhá rozvitost německého jazyka. Pokud však jde o brusičskou **honbu na germanismy**, Hattala se k ní vyslovil skepticky a upozornil na to, jak těžce se někdy dokazuje německý původ vymycovaného jazykového prostředku (s. 158).

V tomto článku, který nemůže překročit stanovený rozsah, nelze pojednat o všech jazykových jevech, které Hattala považoval ve spisovné češtině za chybné. Omezíme se jen na jevy nejdůležitější a pokusíme se odpovědět na otázku, zdali měl Hattala při jejich odsuzování pravdu.

Podobně jako jiní puristé i Hattala soudil, že Češi napodobují němčinu v abstraktním vyjadřování a že se tím odlišují od jiných Slovanů (s. 274 – 275). Je to puristická pověra, která nebere v úvahu polyfunkčnost spisovného jazyka. Ten přece musí mít k dispozici abstraktní výrazová schémata, jinak není s to vyjadřovat intelektualizované obsahy. Proto neobstojí Hattalova výtky, že čeština v rozporu se svým duchem často volí dějová substantiva místo vedlejších vět, např. *mít vinu na rozšíření neblaha* místo *že se neřest rozmohla*. Nic na věci nemění, že se v některých případech pocituje hromadění verbálních substantiv jako stylistický kaz. Tak je tomu ve výpovědi, kterou Hattala uvádí jako příklad na nečeské abstraktní vyjadřování: *Zaslal knížeti v cestě telegrafické poděkování za jeho chování se po dobu povstání* místo *Poděkoval knížeti po telegrafě za to, jak se za povstání choval* (s. 274n.).

Asi pod vlivem starších českých gramatik a zřejmě i pod vlivem své mateřské slovenštiny Hattala káral Pražany, že podle němčiny odvykli rozeznávat tvrdé *-l* od měkkého. Jeho argument je vadný: český lid prý dodnes tento rozdíl zachovává (s. 153). Ve skutečnosti se s dvojím *-l* setkáváme jen na poměrně malé části českého území. – Právem se Hattala postavil proti nefunkčnímu užívání *-ž* a *-t'* (např. *takovýmž způsobem, kdyžť promluvil*), neboť původní význam těchto enklitik se už v době humanistické vytratil (s. 167n.).

V rozporu s běžným územ se Hattala snažil obnovit v češtině komparativní instrumentál. Opíral se přitom o některé doklady z lidových písní, např. *krev potůčkem teče*, a dovolával se situace v jiných slovanských jazycích (s. 115n.). – Považoval za „cizotu“ vedlejší větu místo infinitivu v případech jako *Člověk nemá, kde by hlavu svou sklonil* místo *kde hlavy své skloniti* (s. 279n.). Neprávem, neboť v obou případech jde o syntaktická schémata v češtině běžná. – Jako germanismus označil vztažení slovesného přísudku k substantivu ve výpovědích typu *Viděti byl břeh* místo *Viděti bylo břeh* (t.). Je sice pravda, že ve staré češtině je doložena jen druhá varianta, ale první vznikla asi domácím vývojem, nikoli německým vlivem. – Hattala připisoval německému vlivu i užívání kladných zájmen, zájmenných adverbů a částic místo záporných ve větách se záporným přísudkovým slovesem, např. *Nejevili chuti k nějakému boji* (spr. *k nijakému, žádnému*) nebo *I to nic na váhu nepřidá* (spr. *Ani...*) (s. 268). Není třeba vidět v tom germanismy nebo latinismy, jazyk se prostě zbavoval redundantního prostředku při vyjadřování záporu.

Jinak je v *Bruse* označeno asi devadesát jazykových prostředků za **chyby**, a to z největší části za **germanismy**. Většinou má Hattala pravdu, že čeština v těchto případech napodobila němčinu. Pokud mezi vytýkanými chybami zjišťujeme evropeismy, i ty obvykle pronikly do češtiny německým prostřednictvím. Hattala nebral v úvahu, že většina odsuzovaných jazykových prostředků už v českém jazyce zakotvila a že tyto prostředky spisovný jazyk obohacily.

V subst. *náběh* viděl napodobeninu něm. *Anlauf* a doporučil ho nahrazovat slovem *počátek*. Kritizoval užívání slov *naložení* a *rozpoložení* podle něm. *Aufgelegtsein*. Odsoudil slovo *předhůzka*, popř. *předházka*, které je utvořeno podle *Vorwurf*, a navrhl nahrazovat spojení *předhůzky činiti* slovesy *vyčítati*, *vytýkati*. Za „nadmíru chatrné a zbytečné plody nevšedně poněmčených myslí českých“ považoval odvozeniny s prefixem *sou-*: *současník* (spr. *vrstevník*), *současný* (spr. *tehdejší*, *nynější*, *času téhož*), *soudruh* (spr. *druh*, *společník*), *souhlasiti* (spr. *přisvědčovati*, *srovnávati se*), *souviseti* (spr. *spojenu býti*). Jako germanismus odmítl adj. *bezvýsledný* (prý podle *erfolglos*) a nabídl místo něho *marný*. Za „obludné“ označil výraz *mnoho-li* (*wieviel*) místo *kolik* atd.

V řadě případů se postavil proti rozšíření významu slov, které mělo podnět v němčině: *pojednání* podle *Behandlung* (lépe „s ostatními Slovy“ *rozbor*, *rozjímání*, *rozprava*), *něžné pohlaví* podle *das zarte Geschlecht* (lépe *krásné*), *nedělati si z čeho nic* podle *sich aus etwas nichts machen* (spr. *nedbati nic nač*, *oč*), *čísti mši* podle *Messe lesen* (spr. *sloužiti*), *navštěvovati školu* podle *Schule besuchen* (spr. *choditi do školy*), „bídácký germanismus“ *nehati* podle *lassen* (místo *dáti*), *držeti koho zač* podle *für etwas halten* (spr. *míti zač*) atd.

Podobně jako jiní puristé žádal Hattala vymycovat verbonominální spojení a na jejich místo dosazovat slovesa: *bolí mě hlava* m. *mám bolení hlavy*, *půjčiti si m. učiniti půjčku*, *sednouti si m. vzíti místo*, *střeliti nač m. dáti oheň nač*, *ležeti nemocen m. postel hlídati* nebo *střežiti* aj. Jde veskrze o doslovný překlad německých verbonominálních idiomů, z nichž některé patří k evropeismům (např. *Platz nehmen* – franc. *prendre place* – angl. *take one's place*). Jen část se jich ve spisovné češtině ujala.

Většina idiomů, které Hattala v češtině pokáral, stala se trvalou součástí spisovného jazyka: *dělati si z koho dobrý den* m. *míti koho za blázna*, *za šaška*; *přiložiti ruku k dílu* m. *dáti se do díla* nebo *míti se k dílu*; *udělati co na svou pěst* m. *o své újmě*, *o své vině*; *ležeti před kým v prachu* m. *klaněti se*, *kořiti se komu* aj. Ne všechny idiomy, které Hattala považoval za germanismy, jsou německého původu (ze čtyř uvedených jako příklady je zřetelným germanismem jen idiom se

subst. *pěst*), většinou jde o evropeismy nebo o idiomy domácího původu (domáci je např. idiom se slovním spojením *dobrý den*).

Nejvíce Hattalových výtek je zaměřeno na vazby sloves. Právem odmítl vazbu *psáti na koho* podle něm. *an jemanden schreiben* (m. *komu*), *mluviti přes co* podle *über etwas sprechen* (m. *o čem*), *poznati co na čem* podle *an etwas erkennen* (m. *po čem*), aj. Ve všech ostatních případech se vazby, které Hattala napadl jako germanismy, už upevnily v českém spisovném úzu, a proto nemohly být výzvy k jejich nahrazení vazbami českými splněny. Např. vazbu *býti na čem zle* pokládal Hattala za doklad „nevšední poroby duchovní“, neboť se tak vyjadřují Němci; *nemíti co na práci* označil za „hříšné“ lpění na německé vazbě; odmítl vazbu *hráti housle*, ačkoli ji zaznamenal už Dobrovský atd.

Shrneme-li poznatky z Hattalova *Brusu*, můžeme tvrdit, že jeho stanovisko ke spisovné češtině té doby bylo umírněnější než u jiných puristů. Nic na věci nemění, že i Hattala podlehl dobovým obavám o osud češtiny a že její vývoj po období Jungmannově chápal jako další germanizaci. Hattalův *Brus* předčil jiné puristické texty svou teoretičností, která místy daleko přesáhla potřebu vytvořit si pro kritiku soudobé spisovné češtiny potřebnou teoretickou základnu. *Brus* byl zčásti znehodnocen nespravedlivou polemikou s některými českými filology, především s Erbenem, Zikmundem a Tomíčkem; tyto polemické části knihy způsobily její tematickou roztržitost.

Hattala přikládal při posuzování spisovného jazyka příliš velkou váhu lidovým nářečím a jiným slovanským jazykům. Nedopracoval se funkčního pojetí spisovného jazyka a přes deklarativní uznávání úzu vnucoval spisovnému jazyku prvky, kterými nemohly být odsuzované prostředky plně nahrazeny. Proto velká většina těch jazykových jevů, které zpochybnil jako germanismy, zůstala ve spisovné češtině zachována. Třebaže v teorii uznával právo spisovného jazyka na doplňování výrazových schopností z cizích zdrojů, v praxi podlehl dobové honbě na germanismy, mezi něž zařadil i řadu evropeismů.

Bibliografie

- BARTOŠ, F. (1983): Několik slov o broušení jazyka českého. In: Rukověť správné češtiny. 2. vyd. Telč, s. I – LII.
- Brus jazyka českého, jež sestavila komise širším sborem Matice české zřízená. Praha, 1877.
- ERTL, V. (1929): O germanismech. Časové úvahy o naší mateřtině. Praha, s. 25 – 41.
- GEBAUER, J. (1893): Šetřme jazyka spisovného. In: Kalendář učitelstva československého na r. 1893. Praha, s. 114 – 122.

- HAJIČOVÁ, E. (1990): K sedmdesátinám profesora Jána Horeckého. Slovo a slovesnost 51, s. 160 – 162.
- HALLALA, M. (1987): O ablativě ve slovančině a litvančině. Časopis Musea Království českého, 31, s. 227 – 250 (ČČM).
- HATTALA, M. (1877): Brus jazyka českého. Příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště. Praha.
- HAUSENBLAS, K. (1951): O kultuře jazyka a brusičském purismu. Naše řeč 35, s. 41 – 45.
- HAVRÁNEK, B. (1932): Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha, s. 32 – 84.
- HAVRÁNEK, B. (1936): Vývoj spisovného jazyka. In: Čs. vlastivěda, řada II. Praha.
- JAKOBSON, R. (1932): O dnešním brusičství českém. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha, s. 85 – 122.
- JELÍNEK, M. (1971): O českém purismu. In: Přednášky ve XIV. běhu Letní školy slovanských studií v r. 1970. Praha, s. 18 – 37.
- JELÍNEK, M. (1997): O novodobém českém jazykovém purismu a jeho ztroskotání. In: Sociolinguistica Slovaca 3. Bratislava, s. 153 – 163.
- JELÍNEK, M. (1999): Dilemme d'eupéisation de la langue tchèque littéraire ou de sa purification? In: The Crossroads of European Culture 1998. Brno, s. 257 – 265.
- MAŠEK, I. (1873): Něco k Brusu jazyka českého. Časopis Matice Moravské 5, s. 165 – 181.
- PRASEK, V. (1874): Brus příspěvkem ke skladbě srovnávací. Praha, 1874.
- RUŽIČKA, J. (zost.) (1971): Martin Hattala 1821 – 1903. Ružomberok.
- ŠEVČÍK, O. – JELÍNEK, M. (1974 – 1975): Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka. In: Sborník prací filozof. fakulty brněn. univerzity A 22/23, s. 49 – 58.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1980): Profesor Ján Horecký šedesátníkem. Slovo a slovesnost 41, s. 157 – 160.
- WEINGART, M. (1934): O zásadách jazykového brusičství. O germanismech. Český jazyk v přítomnosti. Praha, s. 22 – 36, 56 – 62.
- ZIKMUND, V. (1863): Skladba jazyka českého. Litomyšl – Praha.
- ZUBATÝ, J. (1920): O úpadku našeho knižního jazyka. Naše řeč 4, s. 1 – 9.

VYJEDNÁVACÍ DISCOURS JAKO PRAGMATICKÝ PROBLÉM

Josef Skácel (Karviná)

V r. 1998 přednášel na katedře komunikace Obchodně-podnikatelské fakulty Slezské univerzity prof. Horecký o textu a discoursu. Jeho přednáška byla natolik inspirativní, že podnítila založení výzkumného úkolu na toto téma s cílem nalézt cestu k dalšímu zdokonalování přípravy studentů jmenované fakulty v oblasti komunikace. V přednášce nás především zaujala argumentace prof. Horeckého o „předtextovosti“ discoursu (promluvy). Jde o to, že discours má určité rysy, které ukazují na jeho procesualnost, určitou nehotovost ve srovnání s textem. Český výraz promluva asi více vyjadřuje tento stav, není však v současné době příliš používán. Z hlediska teorie komunikace je také důležité, že discours je blíže než text interakčním procesům (vzájemnému ovlivňování skrze komunikaci). Discours, stručně řečeno, postihuje dynamiku komunikace. Jako materiálový základ jsme zvolili discours vyjednávání, neboť rozvíjení této formy komunikace pokládáme v přípravě našich studentů za velmi důležité. Ve vyjednávání se vlastně často ani text nevytváří, řada těchto komunikátů není ukončena textem typu smlouvy, dohody, vyjednávání končí po dosažení dohody (nebo neúspěchem).

V našem příspěvku odpovídáme na dvě otázky:

I. Jaké jsou dosavadní přístupy ke zkoumání vyjednávání?

II. Jak lze charakterizovat vyjednávání jako specifický druh promluvy?

I. Dosavadní přístupy k vyjednávání

Vyjednávání, t. j. pracovní, obvykle ústní dialog s cílem dosáhnout vzájemně přijatelného řešení problémů, rozporů, protikladů, sladění návrhů a pod., se stalo trvalou součástí zájmů odborníků různých oborů a je jednou ze součástí komunikační přípravy v mnoha odvětvích a také výzkumných programů (viz např. Firth, 1995).

Většinou (a cit. publ. Firtha to také potvrzuje) se přistupuje k této problematice z následujících směrů:

1. Popisné studie s cílem najít co nejvíce možností, jak uplatnit vzory, návody, předpisy, normy a pod. Cílovým čtenářem těchto prací je manažer, obchodní zástup-

ce, člen vyjednávacího týmu, kterému mají tyto publikace pomoci vypracovat efektivní vyjednávací styl, dát konkrétní pokyny. Tímto úzce praktickým zaměřením mají někdy tyto knížky impresionistický až anekdotický charakter. Jsou však velmi žádané (viz např. Donaldson, 1996), neboť obsahují populární psychologické výklady.

2. Abstraktní teoretické studie jsou většinou ekonomicky zaměřené s širokým uplatněním matematických modelů, např. z oblasti teorie her (viz např. Zeuthen, 1930). Cílem těchto modelů bývá dostatečně přesně předpovědět výstupy vyjednávání, např. možnosti řešení známého dilematu vězňů. Vyskytují se však i jiné modely jako teoretické instrukce, např. pro smlouvání.

Protože jsou tyto práce orientovány na vyjednávání typu win-lose, neboť podle těchto autorů perfektní vstupy a bezchybné operace musí vést k vítězství. Nejde tedy v pravém smyslu o vyjednávání, ale logickou válku.

3. Etnografické orientace zkoumání vyjednávání jsou založeny na pozorování a následném rozboru reálných situací v určitém prostředí – proto etnografický přístup (viz např. Maynard, 1984). Cílem je najít všeobecně porovnatelné vzorce pro zkoumání procesu vyjednávání, např. pro fázi zahájení, zhodnocení pozic, identifikace výsledku (Holmes, 1992). Na tomto základě se pak hledají vhodné komunikační strategie pro zvýšení efektivity vyjednávání.

4. Experimentální orientace představují analýzy simulací vyjednávání v laboratorních podmínkách, např. simulace konfliktů mezi jedincem a skupinou a jejich možných řešení (viz např. Rubin a Brown, 1975). Často jde o více či méně úspěšné pokusy měření efektivity komunikace v laboratorních podmínkách.

5. Orientace na discours vyjednávání, přičemž se zkoumá buďto samotný proces kódování a dekódování promluvy (dynamický princip), nebo se do zkoumání zahrnují problémy interakce prostřednictvím discoursu, např. interakční analýza návrhu a protinávrhu jako vzájemně propojených promluv (interakční princip) (viz např. Firth, 1995).

V našem příspěvku si všímáme této poslední orientace, a to s ohledem jak na dynamický, tak interakční princip. Pragmatický tedy pro nás znamená dynamický a interakční pohled z hlediska komunikačního úspěchu a celkového efektu vyjednávání.

II. Vyjednávání jako specifický druh promluvy

1. Možným polem pro zkoumání specifiky discoursu vyjednávání je struktura takové promluvy. Vyjednávání má svou ustálenou makrostrukturu – dominuje jí obsah dohody (vyjednávání je obvykle vedeno způsobem win-win, tedy ke kompromisu) a jejími prvky jsou základní předpoklady pro dohodu a rysy (kro-

ky), jak lze takové dohody dosáhnout. Vyjednávání má ovšem i svou mikrostrukturu, která vypadá v obecných rysech následovně:

výpovědi charakterizující situaci
(např. nabídka a poptávka)

výpovědi s argumenty a protiargumenty

výpovědi s hledáním společných prvků k dohodě

výpovědi charakterizující dohodu, ev. nemožnost dohody

Jako příklad makrostruktury a mikrostruktury discoursu vyjednávání uvádíme úryvek z manažerského vyjednávání (viz příloha č. 1). Makrostruktura tohoto discoursu je zcela zřetelná, vyjednáváním se mají vyřešit problémy spojené s opožděnou odpovědí na dopis. Oba účastníci nemají jinou možnost a tomu podřizují každou repliku. Mikrostruktura komunikátu odpovídá výše uvedenému schématu. Repliky č. 3 – 6 vypovídají o situaci (1 – 2 jsou formální pozdravy), č. 7 – 18 vyjasňují způsob řešení, č. 19 – 22 formulují závěry (23 – 24 formální zakončení).

2. Je rovněž možné posoudit specifiku promluvy vyjednávání prostřednictvím rozlišení stupně komplexnosti komunikátu (Steger, 1974). Při tomto posuzování se vychází z typologie situací na straně jedné a z typologie sdělení na straně druhé. Charakteristika discoursu vyjednávání z přílohy č. 1 pak může vypadat následovně:

	Výklad	Informace	Hodnocení	Debata	Konversace
Jeden účastn.	---	---	---	---	---
Dva účastn.	+++	+++	+++	---	+++
Více účastn.	---	---	---	---	---
Symetr. vztah	---	---	---	---	---
Asymetr. vztah	+++	+++	---	---	+++
Téma dáno	+++	+++	+++	---	+++
T. není dáno	---	---	---	---	---
Výstavba					
Deskriptivní	---	---	---	---	---
Argumentační	+++	+++	+++	---	+++

+++ - přítomnost uvedeného rysu, --- - nepřítomnost uvedeného rysu

K uvedené tabulce se dá říci, že discours vyjednávání se jeví jako dosti specifická záležitost, a to ještě komplexnost vyjednávací promluvy je v tabulce zachycena neúplně (zůstali sme jen u položek uváděných Stegerem). Na základě záznamů různých discoursů vyjednávání jsme se pokoušeli stanovit škálu komplexnosti jednotlivých druhů vyjednávání. Z tohoto hlediska se discoursy vyjednávání jeví jako velmi členité s tím, že rozpracovanější je analýza situací (vertikální), což je interakční princip, zatímco dynamický princip (výstavba discoursu – horizontální linie) je opomíjena.

3. Můžeme se také ptát, zda má vyjednávací discours svůj styl. Pojem styl nemá nejen pro teorii komunikace ustálený výklad obsahu. Můžeme se tedy rozhodovat, zda styl pro nás znamená různorodost jazykového vyjádření totožného nebo podobného obsahu, můžeme hledat vzory a vzorce pro určitý discours vyjednávání, nebo hledat odchylky od očekávání. Všechna vyjmenovaná chápání stylu mohou být využita pro analýzu. Můžeme nacházet různorodost ve vyjádřeních všech částí vyjednávací promluvy, vyhledávat vzorce těchto promluv a zajímavé jsou také stylistické odchylky od těchto vzorců. Za analýzu by např. stály triky pro vyjednávání – už třeba názvy jako *Gazump*, *Ruská fronta* a pod. stojí za povšimnutí.

Vyjednávací trik je z hlediska verbální komunikace založen na náhlé, neočekávané změně některé části ustáleného schématu vyjednávání, přičemž tato změna bývá partnerovi předkládána na poslední chvíli a ve formě, která ukrývá pravý úmysl. Z hlediska průběhu je např. zajímavé popsat tvorbu těchto částí komunikace zaměřené vlastně na klamání, odvedení pozornosti, na nátlaku, vyvolání obav, nebo naopak zaznamenat určitou euforii při vyjednávání, která vede ke snížení opatrnosti.

Zajímavá je z hlediska stylu problematika ústupku. Je to důležitá část vyjednávací promluvy, neboť na formulaci a percepci vzájemných ústupků záleží často úspěch vyjednávání. Přestože ústupek je jistě především záležitostí konkrétního obsahu vyjednávání, může být zajímavé sledovat např. vzorce formulace ústupků, a to nejen z hlediska komunikačního úspěchu vyjednávání, ale i konečného efektu.

4. Není jistě pochyb o tom, že vyjednávací discours je silně argumentativního typu. Jeho analýza se tedy může také týkat kvality argumentů, jejich formulace. Jako pomůcku pro tuto analýzu je možné stále použít starší Toulminův model (viz Toulmin, 1958), který vystihuje komunikativní schéma argumentace. Model vypadá následovně:

FAKTA ————— VĚROHODNOST ————— TVRZENÍ

DŮVODY

ZPOCHYBNĚNÍ

OPORA

Příklad Toulmina: Tvzení: Petr má na dveřích znak „přítomen“. Je tedy zde. Fakta: znak „přítomen“ na dveřích Petra. Věrohodnost a důvody. Petr je dostatečně spolehlivý ve změnách těchto znaků – možno jim věřit. Zpochybnění: Co když Petr zapomněl přehodit znak? Opora: Ještě se nestalo, aby Petr zapomněl.

I když můžeme mít proti tomuto komunikativnímu modelu argumentace řadu námitek, např. pro jeho neúplnost, z hlediska argumentativní charakteristiky vyjednávání se nám model zdá být dostačující. Každé vyjednávání začíná charakteristikou faktů o předmětu vyjednávání (nebo by alespoň začínat mělo) a pokračuje určitými více či méně věrohodnými tvrzeními, např. nabídky řešení, které jsou často v první fázi zpochybňovány. Pak se hledají argumenty pro kompromisní řešení a podpora pro toto řešení. Je možné hledat komunikativní typy složek tohoto schematu, např. typy důvodů a podpory (viz např. Renkemovo (Renkema, 1993) rozčlenění důvodů a podpory na podporu motivační – motivují recipienta z různých důvodů k přijetí argumentů – autoritativní – podpora spočívá v uznávání autority a existenční – podpora vychází z obecné zkušenosti.

V uvedeném záznamu vyjednávacího discoursu (viz příloha č. 1) se vyskytuje dostatek potvrzení toho, že tento discours má argumentační charakter, argumenty mají vycházet z autority vedoucího, což je ve zkoumaném discoursu někdy narušováno. Za základ analýzy této promluvy by se mohly také vzít typy argumentů, způsoby podpory argumentů, jejich zpochybnění, případně způsoby hledání kompromisů při argumentaci – opět se vynořuje problém ústupku jako důležitého prvku vyjednávání. Ze záznamů discoursů je opět možné zaznamenat složitost vztahů mezi vertikálními liniemi (interakční princip) a liniemi horizontální (dynamický princip).

5. Pragmatické šetření promluvy ve vyjednávání se může dít zkoumáním způsobů podávání informace, např. analýzou aktuálního členění, nebo zkoumáním zaměření (focusing), event. vyjasněním tzv. perspektivizace (intencionalizace, vize, ideologizace podání informace). Uvedený příklad promluvy (viz příloha č. 1) ukazuje na nevyužité příležitosti v tomto discoursu. Aktuální členění je charakteristické pro nepřipravený ústní dialog, v němž C. jako šéf nevyužil možnosti zvýraznit autoritativní tón vyjednávání, zaměření se rozplývá (není jasné stano-

veno). Komunikacně (argumentačně) by měly být ze strany C. vyjádřeny jasné následující cíle:

- a) dát jasné najevo nespokojenost s prací J.,
- b) uložit J., aby dal záležitost do pořádku v nejkratším čase,
- c) zajistit kontrolu splnění tohoto úkolu.

To ovšem dokazuje, že daný příklad discoursu vyjednávání by měl být nahrazen v praxi autoritativní pracovní rozmluvou (k tomu směřovala závěrečná etapa rozboru tohoto discoursu v semináři).

6. Je možné také zdůraznit při analýze těsný vztah mluvčího a posluchače v discoursu vyjednávání. O takovou analýzu se pokusil P. Honey (Honey, 1997) rozbořením tzv. kategorií chování. Jak jsme upozornili v jiné práci (Skácel – v tisku), je v každé promluvě, tedy i vyjednávání, důležitý vztah těchto kategorií a na realizaci těchto vztahů záleží rozvoj vyjednávacího dialogu i komunikační úspěch a efekt vyjednávání. Připomenou základní fakta týkající se analýzy těchto vztahů.

Podle P. Honey (1997) jde při vyjednávání o činnost, v níž se konkretizuje (verbálně vyjadřuje) 9 pojmových kategorií (Honey je nazývá pojmové kategorie chování): ŘÍKÁM SI O NÁZOR, NAVRHUJI, DOPORUČUJI, STAVÍM, NESOUHLASÍM, PODPORUJI, KONSTATUJI POTÍŽE, ŽÁDÁM OBJASNĚNÍ, OBJASŇUJI.

Tyto kategorie jsou v promluvách vyjednávání realizovány jazykově různě a podle Honey tvoří síť vzájemných vztahů, dokonce procentuálně vyjádřitelnou. Tato procenta pravděpodobnosti návaznosti jednotlivých kategorií v dialogu vyjednávání (příklady uvedeme dále) však málo vypovídají o deklarované síti vztahů, ev. o efektivitě využití prvků sítě.

Pokoušíme se proto využít k tomuto účelu, tj. k objasnění principů tvorby sémantické sítě s uvedenými kategoriemi, aplikace kognitivní sémantiky. Tak kategorie NAVRHUJI (různě jazykově realizovaná) tvoří v procesu tvorby dialogické promluvy typu vyjednávání jeden z pólů rozvoje dialogu, druhým je se 40 % pravděpodobností KONSTATUJI POTÍŽE, naopak ke kategorii DOPORUČUJI tvoří druhý pól PODPORUJI, a to také se 40 % pravděpodobností. Honey pokládá tuto diferenci za málo pochopitelnou, vždyť sémantický rozdíl mezi NAVRHUJI a DOPORUČUJI je malý.

Porovnáme-li však tyto 2 pojmové kategorie v komplexu rozsáhlejší pojmové sítě, např. širší pojmové kategorie VYJADŘUJI SE (do níž by patřilo všech 9 uvedených kategorií jako subkategorie), pak je zřejmé, že subkategorie NAVRHUJI je téměř při každé verbální realizaci názorově vyhraněnější, interpretačně intenzivnější a někdy méně přijatelnější, kdežto DOPORUČUJI

nechává větší prostor pro interpretaci svou nezávazností. Subkategorie NAVRHUJI a DOPORUČUJI bychom mohli chápat jako spojené pojmovou metaforou od báze VYJADŘUJI SE, kdy společné pro obě subkategorie je vyjádření stanoviska, ale rozdílná je míra intenzity, důležitá pro pokračování vyjednávacího dialogu, zejména když vezmeme v úvahu stupeň jeho vývoje (dovedeme si např. představit, že intenzivnější NAVRHUJI bude užito v závěru vyjednávání, aby se předešlo průtahům).

Uvedeným způsobem by se daly interpretovat i vazby dalších kategorií. Jestliže např. subkategorie ŘÍKÁM SI O NÁZOR vyvolává u partnera ze 60 % některou z verbálních realizací subkategorie NAVRHUJI a z 19 % DOPORUČUJI, pokládáme to za evidentní podporu našeho tvrzení, že NAVRHUJI jako intenzivnější subkategorie musí být k použití ve vyjednávání předem avizováno, připraveno k akceptaci, třeba i realizací subkategorie ŘÍKÁM SI O NÁZOR.

Kvantitativně nejsilnější jsou u P. Honey spojovány do sítě subkategorie ŽÁDÁM O OBJASNĚNÍ a OBJASŇUJI – z 89 % to při vyjednávání tak funguje, přičemž další vývoj dialogu pokračuje tak, že z 42 % dochází k vzájemnému objasňování a žádostem o další objasnění – tedy z hlediska vývoje dialogu lze očekávat vleklé protahování vyjednávání. Jen asi 10 % možného vývoje dialogu je podle Honey vyhrazeno subkategorii NESOUHLASÍM a PODPORUJI – tedy pro dovedení jednání do závěru – ať už úspěšného či neúspěšného.

Zajímavá je také zřetelná, ale často zneužívaná vazba subkategorií NESOUHLASÍM a KONSTATUJI POTÍŽE. Tvůrce dalšího pokračování vyjednávacího dialogu neumí využít jemného rozdílu mezi konstatováním potíží a vyjádřením nesouhlasu (druhá možnost představuje pro vývoj dialogu obtížnější situaci), naopak příjemce si vykládá konstatování potíží jako implicitní nesouhlas. Z toho pro nás vyplývá, že i když jsou zdánlivě tyto subkategorie verbálního chování při vyjednávání dostatečně odlišeny (zdá se, že musí být na první pohled patrné, co je nesouhlas a co konstatování potíží), je v praxi vyjednávání situace jiná, neboť partneři jsou při obtížném vyjednávání podezíraví „čtou si myšlenky“. Je to pěkný příklad toho, jak jen co nejpreciznější verbální i neverbální „zviditelnění“ odliší metaforické odvozeniny NESOUHLASÍM a KONSTATUJI POTÍŽE.

Závěrem: v příspěvku jsme se pokusili ukázat některé z možných směrů analýzy vyjednávacího discoursu z pragmatického hlediska. Toto zaměření by se mělo stát nejen součástí výzkumného programu Katedry komunikace Obchodně-podnikatelské fakulty Slezské univerzity, ale i součástí pedagogického procesu na této katedře.

Literatura

- DONALDSON, M. – DONALDSON, M. (1996): *Negotiating for Dummies*. Foster City: CA, IDG Books.
- EALES-WHITE, R. (1992): *The Power of Persuasion*, London: Kogan Page.
- FIRTH, A. (ed.) (1995): *The Discourse of Negotiation*. Oxford: Pergamon.
- HOLMES, E. M. (1992): Phase Structures in Negotiation. Eds. L. L. Pulnam – M. E. Roloff. In: *Communication and Negotiation*, pp. 83-108. Newbury Park: CA, Sage.
- HONEY, P. (1997): *Tváří v tvář (průvodce úspěšnou komunikací)*. Praha: Grada.
- HURSTOVÁ, B. (1994): *Encyklopedie komunikačních technik*. Praha: Grada.
- KENNEDY, G. (1997): *Everything is negotiable*. London: Random House.
- MAYNARD, D. W. (1984): *Inside Plea Bargaining. The Language of Negotiation*. New York: Plenum.
- RENKEMA, J. (1993): *Discourse Studies*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publ. Comp.
- ROBINSON, C. (1996): *Effective Negotiating*. London: Kogan Page.
- RUBIN, J. – BROWN, B. (1975): *The Social Psychology of Bargaining*. New York: Academic Press.
- SKÁCEL, J. (v tisku): Kognitivní lingvistika jako součást teoretické základny výzkumu komunikace v malé a střední firmě.
- STEGER, M. (1974): Redekontellation, Redekontellationstyp, Textexemplar, Textsorte in Rahmen eines Sprachverhaltensmodells. Hrsg. H. Mose In: *Jahrbuch Gesprochene Sprache*, Dusseldorf: Schwann, pp. 39-97.
- TOULMIN, S. E. (1958): *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- ZEUTHEN, F. (1930): *Problems of Monopoly and Economics Warfare*. London: Routledge and Kogan Paul.

Příloha č. 1) převzato z publ. Eales-White, R. , *The Power of Persuasion*,

Colin: Zdravím, Johne.

John: Dobrej den, Coline.

C: (Podívá se do svých poznámek, zároveň však stále pozoruje J.) Mám před sebou dopis klienta. Jsou to už 3 týdny, co nám jej poslal, a jak vidím, neodpověděli jsme. Můžeš mi říci, proč?

J: (Nehledí přímo na C.) No, 3 týdny zase nejsou tak moc a my to vyřídíme – je to u mne na prvním místě. (Gesta potvrzující tuto repliku)

C: A seš si vědom, že nemáme od tohoto klienta žádnou platbu už 6 měsíců? (dívá se do svých poznámek)

J: Ne, to nevím. Ne, ne. (Příslušné pohyby těla)

C: A je konec finančního roku. Tak co s tím uděláme? (Příslušná gesta, mimi-ka)

- J: No dobrá, je to moc puntičkářský klient a chce se s námi vyrovnat. Poslali jsme mu fakturu. Chce si ale všechno zkontrolovat. Ale nechápu, proč nezaplatil aspoň něco. Přidělavá nám práci.
- C: Jsou to jeho peníze a spoléhá na naši spolupráci. Proto poslal tento dopis a my jsme mu měli dát požadované informace.
- J: (Gesto) Rád ho jimi zásobím – udělám to, je to v mém zájmu. To není žádný problém.
- C: Už to dost spěchá. Za 3 měsíce je konec finančního roku.
- J: (Gesto souhlasu) Neboj se, bude to zařízeno.
- C: Tak dobře. Dávám ti 4 týdny. Myslíš, že je rozumné dát jim všechny požadované informace?
- J: Měli by je dostat. Udělám to, jak nejlépe umím. Víím, že je to puntičkář.
- C: Je to náš důležitý klient. Jestliže účet zůstane nezaplacen delší dobu, bude to pro nás víc práce. Myslím, že potřebujeme víc odpovědnosti.
- J: (Zamrlá souhlas) Ty si tedy znepokojen? Pochybuješ, že to zvládnu?
- C: Ano. Nemyslíš, že 4 týdny jsou málo?
- J: Myslím, že to zvládnu. (Gesta) Mám ti ještě zavolat, než to odešleme?
- C: Rád se na to podívám a pomohu, když to bude nutné. Budete mít co dělat, aby se to stihlo. Ale možná by se to dalo stihnout za 3 týdny?
- J: Snad jo.
- C: Je to pro tebe přijatelné?
- J: Zkusím to.
- C: Tak buď zdrav.
- J: Čao.

PODMÍNKY ÚSPĚŠNÉ KOMUNIKACE Z HLEDISKA PRAGMATIKY*

Jiří Mezuláník (Karviná)

1. Úvod

Cílem každé společenské činnosti je dosažení určitého efektu, který má u různých činností odlišný charakter, bývá různým způsobem měřen a interpretován. Z tohoto hlediska je pak daná společenská činnost hodnocena jako úspěšná či neúspěšná. Nejinak je tomu i v přirozené mezilidské komunikaci¹. I ta sleduje dosažení určitých efektů (tzv. komunikačních efektů), kterými se příslušné vědy o komunikaci zabývají. Specifickým rysem komunikace, kterým se významně odlišuje od ostatních společenských činností je ta skutečnost, že komunikace většinu ostatních společenských činností umožňuje, doprovází a usnadňuje². Tato provázanost s jinými společenskými činnostmi má pro posuzování komunikačních efektů, jak později ukážeme, dosti značné důsledky.

Na rozdíl od jiných vědních disciplín je zájem lingvistiky, jako jedné z věd o komunikaci, o výsledky, efekty komunikace relativně nový. Výrazné rozšíření objektu lingvistiky na oblasti a témata, která vycházejí nikoliv z potřeb a zájmu lingvistiky samotné, ale z potřeb a požadavků jednotlivých oblastí společensko-ekonomické praxe, lze pozorovat až v posledních dvou desetiletích³. Lingvistika se odpoutala od své doposud převažující orientace na zkoumání systému jazyka, jeho vývoje a srovnávání s jinými jazyky (tzv. *lingui-*

* S díky prof. Jánů Horeckému za pomoc odbornou i lidskou.

¹ Pojem-termín *mezilidská přirozená komunikace* explikuje komunikaci mezi lidskými jedinci pomocí přirozeného jazyka. Toto lišení považujeme za vhodné vzhledem ke skutečnosti, že pojem-termín *komunikace* bývá stále častěji ztotožňován s komputivní komunikací prostřednictvím umělých jazyků a systémů. Disciplíny, které se *mezilidskou přirozenou komunikací* zabývají nazýváme vědy o komunikaci (srov. Kořenský, 1989) a patří mezi ně též lingvistika. V dalším textu budeme pro zjednodušení pracovat s pojmem-termínem *komunikace*.

² Jde o tzv. *facilitační* funkce komunikace (jazyka) ve společenských činnostech. Kromě toho rozeznáváme další dvě funkce – *informační* a *interakční* (srov. např. Mezuláník, 1992, s. 12).

³ V 70. letech dochází k výrazné změně v chápání objektu lingvistiky v důsledku její postupné sémantizace a pragmatizace. Sémioticky vyjádřeno, lingvistika se zabývala nejprve otázkami syntaxe, potom spíše sémantikou a od druhé poloviny 70. let pragmatikou.

zace) a začala věnovat větší pozornost vlastnímu praktickému procesu užívání jazyka ve vazbě na společenské, informační, technické, materiální a jiné podmínky komunikace (viz např. Horecký, 1985, s. 101 – 108; Level – Galle, 1988; Mezuláník, 1999c, s. 12). Do popředí zájmu se dostává reálný uživatel jazyka a jeho reálná, prakticky motivovaná komunikace, která vychází z praktických komunikačních záměrů a sleduje praktické efekty komunikace (Lyons, 1968, s. 50 – 51; Mey, 1998, s. 716 – 717). Zájem o reálného uživatele jazyka přináší potřebu zkoumat konkrétní podmínky a předpoklady, ve kterých se komunikace uskutečňuje – kontext⁴. Uživatel jazyka (jeho komunikační záměr a cíl) a komunikační kontext (*user context*) se stávají dvěma základními perspektivami pragmatiky, která se v rámci lingvistiky zformovala (Mey, 1998, s. 30 – 31; Thomas, s. 3 – 7).

Ačkoliv je v pragmatice velké množství neuralgických míst, ve kterých se jednotliví pragmatikové názorově odlišují, až na výjimky se klasikové i moderní autoři shodují v tom, co je vlastním smyslem komunikace a jaká je z tohoto hlediska úloha pragmatiky:

„*Saying something* will often, or even normally, produce certain *consequential effects* upon the feelings, thoughts, or actions of the audience, or of the speaker or of other person...“ (Austin, 1980, s. 101, zvláště J.M.).

„...the purpose of speaking and writing is to cause an effect on the audience“ (Allen, 1998, s. 944).

Cílem komunikace je efekt, který je užitím jazyka u uživatelů jazyka (účastníků komunikace, příjemců, adresátů apod.) vyvolán. Objektem pragmatiky je pak obecně posuzování účinnosti komunikace, tj. vztahu mezi verbálním sdělením a účinkem, který u uživatelů jazyka vyvolá⁵. Existuje tedy relativní shoda

⁴ Kontextem se v pragmatice rozumí dynamické podmínky interakce významů mezi uživateli jazyka – *context in use* (podobně např. Mey, 1998, s. 9 – 32; Thomas, 1997, s. 2 – 12). Toto pojetí je zásadně odlišné od statického chápání kontextu jako konfigurace podmínek komunikace v termínech komunikační situace používané v sociolingvistice.

⁵ V našem příspěvku budeme pragmatiku chápat podobně – jako *komunikační přístup*, který zkoumá přirozenou komunikaci z hlediska její účinnosti na komunikační chování účastníků komunikace. Pragmatika je pro nás jakýmsi sjednocujícím, spojujícím přístupem pro ostatní disciplíny lingvistiky. Důvodem je relativní nezávislost či koherentnost pragmatiky ve vztahu k ostatním disciplínám a přístupům, protože pragmatický přístup lze uplatňovat nejen v pragmatice samé, ale i na jiných úrovních lingvistiky (srov. např. Verschueren, 1987, s. 5). Jan-Ola Östman na-

v tom, co je objektem zkoumání pragmatiky, značná nejasnost a názorová nesourodost však panuje v otázkách, co se rozumí efektem komunikace, které z těchto efektů jsou předmětem zájmů pragmatiky (lingvistiky) a kdy lze považovat komunikaci za úspěšnou.

2. Komunikační efekty v pragmatice

Problematika komunikačních efektů bývá v pragmatice posuzována z různých perspektiv. V zásadě je lze rozdělit do dvou okruhů: mikropragmatického a makropragmatického. Členění pragmatiky do uvedených okruhů představuje moderní a v řadě případů velmi funkční přístup (srov. např. *Concise Encyclopedia of Pragmatics*, 1998, s. 727 – 729; Mey, 1998, s. 87, 179).

Mikropragmatika studuje užívání jazyka v užším kontextu, ve kterém jsou komunikační efekty posuzovány z hlediska účinnosti jednotlivých řečových aktů. Teorie řečových aktů je z tohoto hlediska posuzování relativně úzká a omezuje se na oblast ilokucních aktů:

„...thus, the theory of speech acts is essentially a study of what people do, or can do, in a limited illocutionary environment“. (*Concise Encyclopedia of Pragmatics*, 1998, s. 728)

Makropragmatika rozšiřuje posuzování jednotek z úrovně izolované věty a výpovědi a zasazuje je do širšího kontextu, do kterého primárně patří a ze kterého byly pro potřeby mikropragmatického výzkumu vytrženy. Kromě lingvistického kontextu se tedy bere v úvahu i širší kontext extralingvistický. Makropragmatika nepracuje s izolovanými akty, ale s širšími akty pragmatickými⁶, které vysvětlují lidské komunikační chování „z vnějšku dovnitř“, a ne „zvnitřku ven“. Důraz není kladen na stanovení pravidla pro individuální (řečový) akt, ale na charakteristiku kontextem podmíněného pragmatického aktu. Komunikační efekty jsou posuzovány jako součást širších společenských činností a společen-

zývá pragmatiku a pragmatický přístup metaforicky „deštníkem“ pro ostatní oblasti lingvistiky (Östman, 1987, s. 28). Takto pojímaná pragmatika využívá poznatků a přístupů sociolingvistických, psycholingvistických, kognitivních apod., aniž by nás to nutilo uvažovat, zda překračujeme její hranice či nikoliv, což je pro potřeby interdisciplinárně orientovaného lingvistického bádání účelné. Uvedené chápání je v souladu s moderní definicí pragmatiky, která ji chápe spíše jako soubor (*cluster*) problémů – často velmi praktických – spíše než přesně vymezenou oblast zkoumání (Mey, 1998, s. 725).

⁶ Pragmatické akty (*praktý*) (podrobněji viz Mey, 1998, s. 701 – 703; Mezulánik, 1999c, v tisku).

ských efektů (Mey, 1998, s. 181 – 182). Nutno poznamenat, že hranice mezi mikro- a makropragmatikou nejsou vždy zcela zřetelné a že se oba přístupy prolínají časově, konceptuálně i názorově.

2.1 Posuzování komunikačních efektů v mikropragmatice

Komunikační efekty byly, i když v poněkud odlišném terminologickém konceptu, součástí (mikro)pragmatiky od samého počátku. S posuzováním komunikačních efektů v pragmatice je nejvíce spojena teorie řečových aktů, na které byla tradiční pragmatika v podstatě vybudována. Podle Austina je komunikační proces realizován prostřednictvím řečových aktů, které člení na lokuční, ilokuční a perlokuční⁷. *Lokuční akt* sděluje lexikálně-gramatický význam ve smyslu langue, je to jakýsi „základní“ význam, který je sdělován prostřednictvím přirozeného jazyka. *Ilokuční akt* sděluje záměr, cíl vysloveného sdělení, je to význam, který stojí za slovy. *Perlokuční akt* je efekt lokučního a ilokučního aktu na posluchače (Austin, 1980, s. 23 – 32; z novějších např. Allen, 1998, s. 944 – 945 a pod.). Jednotlivé akty se liší silou, kterou disponují a která podmiňuje jejich účinek na účastníky komunikace. Podobné členění používá Leech nebo Davis, kteří hovoří o komunikačním cíli ve významu Austinova perlokučního efektu (Leech, 1983; Davis, 1980, s. 37 – 55). Podobných členění bychom mohli najít celou řadu, nepovažujeme však za účelné uvádět zde jejich podrobný přehled. Důležitější je skutečnost, že největší pozornost (pragma)lingvisté doposud věnovali ilokučním aktům, ačkoliv z hlediska objektu pragmatiky bychom očekávali eminentní zájem právě o perlokuční akty. Jde o to, že zatímco lokuční a ilokuční akty jsou relativně bezproblémové, perlokuční akty byly problematické od okamžiku jejich zavedení. Hlavním důvodem této problematičnosti je rozsah perlokučního aktu, tedy otázka, zda perlokuční akt postihuje výsledný efekt nebo jen kognitivní přijetí záměru mluvčího posluchačem. Uvedená potíž byla známa i samotnému Austinovi a proto nabídl řešení v podobě rozlišování perlokučního cíle (*perlocutionary object*) a perlokučního důsledku (*perlocutionary sequel*). Perlokuční cíl může být charakterizován jako stav pře-

⁷ Mey hovoří obecněji o rozdílných aspektech nebo „síle“ řečového aktu, tedy *lokučním aspektem*, *ilokučním aspektem* a *perlokučním aspektem* (Mey, 1998, s. 112). Tato terminologická odlišnost podle nás vyjadřuje přesněji intencionalnost řečových aktů a orientaci na komunikační efekt – dosažení komunikačního efektu vyžaduje vybavit řečový akt „silou“ (v původní Austinově i následné literatuře). V této části našeho příspěvku se ve snaze o terminologickou tradici přidržíme výrazů *lokuční akt*, *ilokuční akt* a *perlokuční akt*.

svědčení posluchače, zatímco perlokuční důsledek je behaviorální povahy (Austin, 1976, s. 118). Tímto zpřesněním se daří jednotlivé akty lépe pojmenovat a vzájemně odlišit, ale vlastní problém se neřeší, přenáší se jen o kus dál, schématicky vyjádřeno, do oblasti perlokučního důsledku.

Yeunguo Gu se pokusil problematiku efektů komunikace v termínech ilokuce a perlokuce shrnout a při odpovědi na otázku, jaký je charakter perlokuce a zda je perlokuce součástí pragmatiky či nikoliv, se vrací k Austinovi:

„*Saying something* will often, or even normally, produce certain *consequential effects* upon the feelings, thoughts, or actions of the audience, or of the speaker or of other person...“ (Austin, 1980, s. 101).

Gu z tohoto vymezení aktu vyvozuje několik zajímavých a pro nás důležitých vývodů. Jeden lokuční akt může vyvolat vznik několika ilokučních aktů, které mohou produkovat několik perlokučních aktů (podobně Cohen, 1973, s. 496). Perlokuční akt však může být vyvolán nezávisle na významu, který vyjadřuje lokuční a ilokuční akt nebo může dokonce jít proti tomuto významu⁸. Perlokuční efekt vyvolaný ilokučním aktem může dále produkovat násobný účinek nejen na jednoho adresáta, ale i na více osob, což označuje Gu jako *multiplikační tezi*. Multiplikačního účinku se hojně využívá v pracovní komunikaci, např. v reklamě. S multiplikační tezí souvisí úzce i další teze, tzv. *infinitní*. Ta je pro další závěry velmi důležitá, hovoří o tom, že jedno sdělení může produkovat nekonečný počet perlokučních efektů, které mohou mít nejrůznější charakter (Gu, 1993, s. 409)⁹. Pro posuzování komunikačních efektů jsou pro nás velmi důležité úvahy o kauzálním vztahu mezi sdělením mluvčího a účinkem, které toto sdělení vyvolá u posluchače. Z původního Austinova vymezení kauzality¹⁰ formuluje Gu tzv. *kauzální tezi*. Podle této teze je účinek na posluchače považován za důsledek toho, že mluvčí pronáší nějaké sdělení (Gu, 1993, s. 408). Gu rozlišuje tři obecné případy kauzálních závislostí: fyzikální, verbální a závis-

⁸ Tento případ popisuje též Sadock a uvádí svůj známý příklad *Don't wake up!* (Sadock, 1974, s. 153).

⁹ K podobným závěrům dospěl opět i Sadock: „...it is also characteristic that the number of intended perlocutionary effects associated with an utterance is not limited“ (Sadock, 1974, s. 9).

¹⁰ Musíme upřesnit, že sám Austin uvádí, že kauzální vztah mezi tím, co mluvčí pronáší a důsledkem, který toto sdělení má pro posluchače, je zásadně odlišný od významu tohoto pojmu, který se užívá pro označení fyzikální příčinnosti a má v komunikaci spíše charakter interpersonálního ovlivňování (*influence* oproti *causation*), což původní formulace výrazně zjemňuje (Austin, 1980, s. 113).

lost verbálním ovlivňováním (*verbal-influential causation*). Fyzikální závislost ilustruje zmíněný Sadockův příklad *Don't wake up!*, kdy je perlokučního efektu *vzbuzení* dosahováno pronesením regulérní výpovědi, která je realizována dostatečně silným hlasem (zvukem). Tento případ je netypický a vyvolává několik otázek. Jednak je zřejmé, že perlokuční efekt mohou vyvolat i neverbální prostředky komunikace (srov. již Austin, 1980, s. 119), které zahrnují kromě skupiny tělesných neverbálních prostředků i skupinu prostředků zvukových. Zvláštní je v těchto případech role posluchače¹¹, který zcela pasivně přijímá sdělení a mechanicky na něj reaguje. Verbální závislost se liší od předcházející tím, že se pro dosažení perlokučního efektu používá verbálních prostředků. Kauzální závislost verbálním ovlivňováním je pravděpodobně nejzajímavější. Ovlivňováním se zde rozumí „morální“ příčinnost, definovaná jako síla daná souhrnem všech okolností interakce, které působí na posluchače jako motiv pro přijetí jistého chování. Od verbální příčinnosti se verbální ovlivňování liší tím, že nepočítá jen s vlastní ilokuční silou výpovědi, ale i s ostatními faktory, jako je síla interpersonálního vztahu mluvčích (osobní, politický, administrativní, kulturní apod.), s motivy, ale i s nahodilými okolnostmi. Jako příklad můžeme uvést situaci dvou cestujících ve vlaku, kdy jeden z nich oznámí druhému *Hrozí zemětřesení*. Posluchač pravděpodobně nepodnikne žádnou konkrétní činnost, která by mohla být hodnocena jako perlokuční efekt uvedené výpovědi. Jiná situace však nastane, je-li mluvčí uznávaný seismolog. Přitom je zřejmé, že perlokuční efekt je vyvolán nikoliv vlastním ilokučním aktem, ale okolností, že mluvčí je známý odborník, právě síla tohoto interpersonálního vztahu ovlivňuje výsledný perlokuční efekt (Gu, 1993, s. 411)¹². Gu vidí podstatu perlokučních aktů více než v kauzální závislosti *verbální sdělení mluvčího* → *reakce posluchače H* ve verbální (rétorické) transakci, ve které je posluchač, a nikoliv pouze mluvčí považován za agens výsledného efektu. Podle Gu musí být i posluchač považován za aktivního účastníka transakce:

¹¹ Je otázkou, zda-li je tento spící „posluchač“ vůbec účastník komunikace. Z hlediska obecné teorie komunikace je adresátem sdělení a asi je součástí komunikačního aktu. Z hlediska mezilidské přirozené komunikace (posuzované méně „technicky“) je jeho role přinejmenším sporná.

¹² Většina perlokučních aktů se opírá právě o tento druh příčinnosti, využívající vzájemný vztah a vzájemné ovlivňování účastníků komunikace. Perlokuční akty vyvolané fyzikální nebo verbální příčinností jsou ojedinělé a týkají se většinou triviálních případů komunikace. Fyzikální a verbální příčinná závislost nedokáže postihnout komunikační vztahy v jejich složitosti a komplexnosti.

„The perlocutionary act cannot be said to be performed by the S[peaker] alone. It is a joint endeavour between S[peaker] and H[earer]. It involves S[peaker]’s performance of speech acts and H[earer]’s performance of response-acts.“ (Gu, 1993, s. 422)

Úspěšný perlokuční akt pak podle něj znamená posun, změnu v mentálním přístupu posluchače (Gu, 1993, s. 409). Gu vyvozuje, že interaktivní vztah mezi mluvčím a posluchačem je lingvistický, resp. komunikativní, a proto i perlokuční akty patří do pragmatiky (1993, s. 427).

Jiní autoři se při posuzování komunikačních efektů v pragmatice zaměřují na hodnocení relativně uzavřených typizovaných skupin konvenčních ilokučních aktů, pro které je velmi pravděpodobné, že vyvolají typické následné perlokuce, např. *argumentování* a *přesvědčování*, *varování*, *strach* apod. (srov. Cohen, 1973), ve většině případů však tato typizace není možná. Odtud vyvozují, že perlokuční akty mohou být tak různé a tak početné, že jejich posuzování v rámci pragmatiky je velmi problematické.

Povahu komunikačních efektů (Austinův *consequential effect*) v pragmatice se snaží vymezit Gaines. Obecně je perlokuční efekt podle něj reakcí posluchače na verbální chování mluvčího. Tato reakce je podle něj možno vyjádřit šesti kategoriemi (srov. Gaines, 1979, s. 208):

1. Motorická reakce – reflexivní: např. *H byl vzbuzen hlasitým hovorem*
2. Emotivní reakce – nezprostředkovaná žádným verbálním sdělením, ale například nějakým nepříjemným tónem
– zprostředkovaná nějakým verbálním sdělením, např. *H se začal obávat, když S sdělil, že po něm leze pavouk*
3. Kognitivní reakce – perceptivní: např. *H se podíval na letadlo, když mu S řekl: „Podívej se na letadlo“*
– epistemická: např. *H uznal, že S měl pravdu* (po zhodnocení jeho sdělení)
4. Negativní reakce – *H ukončil předchozí činnost nebo se zdržel určitého chování (reakce)*
5. Verbální reakce – vytvářející řečový akt, např. *H odpověděl na otázku S*
6. Činnostní reakce – vytvářející činnostní akt, např. *H si nabíl pušku a zastřelil ji poté, co mu S řekl: „Zastřel ji.“*

Velmi podnětné jsou přístupy, které posuzují komunikační efekty z hlediska komunikačního záměru mluvčího¹³. Kurzon rozlišuje mezi perlokučním

¹³ Vztah mezi pojmy-termíny *komunikační záměr* – *komunikační cíl* – *komunikační efekt* viz Mezuláník, 1992, s. 4; 1999b, s. 229 – 236).

efektem, který je spojován s komunikačním záměrem mluvčího na straně jedné a skutečným efektem¹⁴, který však není pouhou reakcí posluchače na záměr mluvčího:

„...we have to distinguish between the speaker's purpose as to the perlocutionary effect, that is the perlocutionary goal as Lesch terms it, and the actual effect if it is not merely a rejection by the hearer of the speaker's purpose.“ (Kurzon, 1998, s. 571 – 596)

Chceme-li tedy posuzovat perlokuční akty v rámci teorie řečových aktů a pragmatiky, musíme podle něj zúžit jejich rozsah o oblast skutečných efektů a věnovat se primárně efektům, které jsou výrazem záměru mluvčího. Kurzon vychází při posuzování perlokučních efektů (na rozdíl např. od Gu) z pozice mluvčího a jeho komunikačního záměru. Toto chápání se blíží přístupům uplatňovaným v makropragmatice a bude o nich řeč níže.

Shrneme-li dosavadní mikropragmatickou argumentaci o tom, jaké efekty mají být v pragmatice posuzovány, můžeme zřejmě rozlišit dva základní přístupy. První přístup pracuje s efektem, který je chápán jako přijetí, rozeznání, pochopení sdělení ze strany posluchače, případně jeho kognitivním zpracováním. Terminologicky toto pochopení bývá nazýváno různě, buď jako perlokuční cíl, perlokuční efekt, někdy „pouze“ ilokuční efekt. Jiné, behaviorální, činnostní, skutečné či jinak nazvané efekty nejsou objektem zájmu pragmatiky. Komunikační úspěšnost je spojována pouze s verbální úrovní.

Druhý přístup chápe efekt jako výsledek, který je svou povahou nejazykový, stojí mimo oblast komunikace. Terminologicky odpovídá původnímu Austinovu perlokučnímu efektu. Ať už jde o efekt chápáný jako důsledek *S's saying something* nebo interaktivní transakce mezi mluvčím a posluchačem, jsou tyto efekty objektem zájmu komunikace.

Je zřejmé, že mikropragmatika se dostala do slepé uličky, pokud jde o objekt svého zájmu deklarovaný jako posuzování efektů, výsledků komunikace na jedné straně a výsledky, závěry vlastního lingvistického bádání na straně druhé. Mikropragmatická analýza nemůže ve svých závěrech překročit hranice lingvistiky a izolované případy, které umožňují s mikroaparátem posuzovat efekty mimojazykové, jsou většinou velmi jednoduché nebo standardizované komunikační akty.

¹⁴ Skutečnými efekty (*actual effects*) se zde rozumí efekty, které leží mimo oblast komunikace.

2.2 Posuzování komunikačních efektů v makropragmatice

Jak jsme uvedli výše, makropragmatika posuzuje komunikační efekty z hlediska jejich zapojení do širšího společenského kontextu¹⁵. Potřeba makropragmatického přístupu vznikla, dle našeho soudu, jako důsledek relativní omezenosti mikropragmatické analýzy pro řešení reálných, konkrétních komunikačních problémů a požadavků, které formulovaly jiné vědní disciplíny a zejména společensko-ekonomická praxe. Komunikační efekty se posuzují z hlediska vztahu komunikátu a výsledků dané činnosti. Komunikační kontext (*context of use*) přitom není předem omezován, zahrnuje jak prvky lingvistické, tak prvky extralingvistické. V makropragmatice je mimořádná pozornost věnována široce chápané interakci komunikantů (nikoliv pouze k interakci či vyjednávání významů), která je považována za jeden z předpokladů komunikačního úspěchu (srov. Thomas, 1997, s. 1 – 23, 183 – 207). Zapojení dynamicky chápaného kontextu do pragmatické perspektivy sice značně znesnadňuje interpretaci komunikačních efektů, ale posunuje ji blíže k reálnému komunikačnímu procesu a reálným komunikačním potřebám. Dosti výrazně se v makropragmatice mění „mechanismus“, kterým se dosahuje požadovaných komunikačních efektů. Spíše než z popisu komunikačních efektů a jejich typů, formulace obecných principů a pravidel úspěšné komunikace se vychází z komunikačních záměrů mluvčích, měnících se podmínek komunikace i cílů komunikace (podrobněji viz příspěvek J. Skácela v tomto sborníku). Pozornost je věnována bariérám, které při komunikaci vznikají nebo jsou v řadě případů v komunikaci předem zadány a dále komunikačním strategiím, které slouží k jejich překonávání. Intencionálnost a strategický charakter (jako výraz proměnlivosti podmínek) komunikace je v makropragmatice klíčový (Kamiš, 1994, s. 43; Patráš, 1993, s. 74 – 78).

Impulesem pro vznik makropragmatiky byly především konkrétní potřeby pracovní komunikace¹⁶. Nutno konstatovat, že tyto výzkumy nemají většinou systematický charakter, což odpovídá i charakteru současné pragmatiky, která je spíše souborem praktických problémů, než přesně vymezenou oblastí lingvistického zkoumání (viz pozn. 5 výše). Mezi takové problémy patří například zkoumání

¹⁵ Pojem-termín *kontext* v pragmatice viz pozn. 4 výše.

¹⁶ Pojem-termín *pracovní komunikace* je chápán široce jako pojem zahrnující verbální komunikaci ve výrobní, řídicí, obchodní a organizační činnosti (srov. např. Mezulánik, 1998, s. 173 – 181). Pojem pracovní komunikace používáme jako ekvivalent k anglickému výrazu *business communication* v jeho širokém významu jako protiklad výrazu *everyday communication* (srov. např. Reinsch, 1991, s. 305 – 310).

podmínek úspěšné komunikace mezi lékařem a pacientem, pracovní jednání, interview, obchodní vyjednávání, účinností reklamního sdělení, komunikační audit firmy, problematika tzv. právního diskurzu apod. Zvláštní postavení má v makropragmatice posuzování výše uvedených problémů z interkulturní perspektivy (podrobněji viz např. Bargiela-Chiappini – Harris, 1997).

Novou orientací (makro)pragmatiky je v posledních několika letech odlišné posuzování komunikačních efektů v běžné komunikaci na jedné straně a v pracovní komunikaci na straně druhé. Řada závěrů pragmatiky z oblasti každodenní komunikace neplatí v komunikaci pracovní. Platí to např. v případech kladení požadavků, příkazů, stížností a omluv (srov. Mezuláník, 1999a, s. 229 – 236). A. Trosborg porovnává komunikační efekty při použití některých zdvořilostních kategorií v každodenní komunikaci a pracovní komunikaci a v některých případech konstatuje rozdíly až s protikladnou hodnotou (Trosborg – Shaw, 1998, s. 72 – 82). Ke stejným závěrům dospívají Barlow a Møller (zajímavý tandem lingvisty a marketéra), kteří ukazují, jakým způsobem lze využít stížnosti klientů (mluvčích) pro další marketingový rozvoj firmy. Již vlastní název práce *A complaint is a gift. Using Customers feedback as a strategy tool* ukazuje na odlišné hodnocení stížností v každodenní a pracovní komunikaci (Barlow – Møller, 1996). Proto se v posledních letech začíná rozlišovat mezi každodenní pragmatikou a pracovní pragmatikou¹⁷. Řada prací funkčnost tohoto lišení opodstatňuje.

Závěrem našeho příspěvku bychom chtěli zdůraznit, že doposud zůstává řada otázek spojených s efekty komunikace otevřených či neřešených, schází ucelená metodika makropragmatické analýzy komunikačních efektů a podmínek úspěšné komunikace, účinné aplikace pro komunikaci v jednotlivých oblastech každodenní a pracovní komunikace včetně přípravy komunikačních expertů apod. Nepochybně zřejmá je však orientace, kterou se moderní lingvistika ubírá, máme na mysli její intenzivní integraci mezi vědy o komunikaci a snahu podílet se na řešení otázek nejrůznějších společenských činností.

¹⁷ Pojmy-termíny *každodenní* a *pracovní pragmatika* odpovídají anglickým výrazům *everyday pragmatics* a *business pragmatics* (Trosborg – Shaw, 1998, s. 69 – 71).

Literatura

- ALLEN, K. (1998): Speech Act Hierarchy: Locutions, Illocutions, and Perlocutions. Ed. J. L. Mey. In: *Concise Encyclopedia of Pragmatics*.
- AUSTIN, J. A. (1980): *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press.
- BARLOW, J. – MØLLER, C. (1996): *A complaint is a gift. Using Customers feedback as a strategy tool*. San Francisco: Berrett Koehler Publishers.
- BARGIELA-CHIAPPINI, F. – HARRIS, S. (1997): *The Languages of Business. An International Perspective*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Concise Encyclopedia of Pragmatics*, MEY, J. L. (ed.). Elsevier, 1998.
- COHEN, T. (1973): Illocutions and perlocutions. *Foundations of Language* 11.
- GAINES, R. (1979): Doing by saying: Towards a theory of perlocutions. *Quarterly Journal of Speech*, 65, s. 207 – 217.
- GU, Y. (1993): The impasse of perlocution. *Journal of Pragmatics*, 20, s. 405 – 432.
- HORECKÝ, J. (1985): Jazyk ako systém verbálneho správania. *Slovo a slovesnosť*, 46, s. 101.
- KAMIŠ, K. (1994): Kódové bariéry z hľadiska psycholingvistiky a jejich prekonávaní v multikultúrnom prostredí. In: *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie*. Banská Bystrica.
- KOŘENSKÝ, J. (1989): *Teorie přirozeného jazyka*. Praha.
- KURZON, D. (1998): The speech act status of incitement: Perlocutionary acts revisited. *Journal of Pragmatics*, 29.
- LEECH, G. (1983): *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- LEVEL, D. – GALLE, W. (1988): *Managerial Communications*. Illinois.
- LYONS, J. (1968): *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MEZULÁNÍK, J. (1992): *Komunikační bariéry z hľadiska sociolingvistiky (Disertační práce)*. Bratislava.
- MEZULÁNÍK, J. (1998): Analýza komunikačných potrieb v malých a stredných firmách. In: *Sborník výzkumných prací Ústavu malého a středního podnikání, díl 2*. Karviná.
- MEZULÁNÍK, J. (1999a): "Thank you for not paying your bills in time" How to Approach Complaints in Banking Business Communication after Year 2000 (Pragmatic Perspective). In: *Future of the Banking III*. Karviná.
- MEZULÁNÍK, J. (1999b): *Communication Problems in Small- and Medium-sized Company*. Merino, 27, Odense: Odense University. Dánsko.
- MEZULÁNÍK, J. (1999c): When is communication successful? The successful communication from pragmatic perspective. *Príspevek na mezinárodní konferenci Canakkale. Turkey (v tisku)*.
- MEY, J. (1998): *Pragmatics. An Introduction*. Oxford – Cambridge: Blackwell's.
- ÖSTMAN, J.-O. (1987): Implicit involvement in interactive writing. Eds. J. Verschueren – M. Bertucci-Papi. In: *The Pragmatic Perspective. Selected Papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company Amsterdam.
- PATRÁŠ, V. (1993): O pragmatice současného reklamního textu. In: *Varia II.*, s. 74 – 78.
- REINSCH, L. (1991): What is business communication? *The Journal of Business Communication*, 28, s. 305 – 310.
- SADOCK, J. M. (1974): *Toward a linguistic theory of speech acts*. New York: Academic Press.

THOMAS, J. (1997): *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London – New York: Longman.

TROSBORG, A. – SHAW, P. (1998): „Sorry does not pay my bills“. *The Handling of Complaints in Everyday Interaction/Cross-Cultural Business Interaction*. *Journal of Linguistics*, 21, s. 67 – 94.

VERSCHUEREN, J. – BERTUCCELLI-PAPI, M. (eds.) (1987): *The Pragmatic Perspective. Selected Papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company Amsterdam.

CHARAKTERISTIKA POLITICKEJ KOMUNIKÁCIE NA SLOVENSKU

Pavol Odaloš (Banská Bystrica)

Z faktu, že jazyková komunikácia prebieha v istom jazykovom spoločenstve, vyplýva aj ďalšia skutočnosť, a to, že medzi členmi tohto spoločenstva funguje pri dorozumívaní spätná väzba. Jej využitím môžu komunikanti spresňovať predbežné nepresné informácie, resp. zisťovať stupeň ich porozumenia či neporozumenia (teda úspešnosti komunikácie) u ostatných komunikantov. Platí to najmä v dialogickej komunikácii, ale aj pri masovej komunikácii sú známe rozličné spôsoby na supľovanie chýbajúcej spätnej väzby.

(J. Horecký, 2000, s. 11 – 12)

Komunikácia ľudí má dlhú históriu. Začiatky tohto procesu nie sú časovo vyšpecifikované. Evolučný vývoj človeka sa nevyhnutne dostal do fázy, v ktorej sa človek pokúšal komunikovať nielen mimojazykovo, ale aj pomocou jazykových prostriedkov. Postupne začala v globále dominovať jazyková komunikácia. Združovanie ľudí do obcí a rodov, neskôršie do mestských štátov a územne rozsiahlych ríš malo vplyv na funkčné využívanie reči a písma v administratívnych štruktúrach spoločnosti a na komunikáciu s jednotlivcami.

Administratívne štruktúry riadia spoločnosť. Spôsob riadenia štátu sa postupne začína označovať slovom politika. Dorozumívanie v politike označujeme ako politická komunikácia. V novoveku – po slávnej anglickej revolúcii v roku 1688, resp. po veľkej francúzskej revolúcii v rokoch 1789 – 1794 nastáva zreteľnejšie uvedomovanie si národných črt a postupné profilovanie štátnych útvarov, ktoré sú vybudované na uvedenom princípe, v Európe najmä po roku 1918. Vznik sústavy socialistických štátov ako satelitov Sovietskeho zväzu po roku 1945 prináša aj špecifické socialistické riadenie štátu, ktoré bolo utvárané na základe realizácie vedúcej úlohy robotníckej triedy, jej spolupráce s roľníctvom a pracujúcou inteligenciou, hegemonie komunistickej strany v politike s postupným ústavným zafixovaním tohto stavu, dominancie štátneho vlastníctva a uplatňovania princípu socialistického plánovania pri rozvoji národného hospodárstva. Politická komuni-

kácia v socializme bola špecifickým typom politickej komunikácie s monopolom komunistickej strany, s malou účasťou médií, pričom uvedený typ komunikácie sa uplatňoval výrazne v smere od komunistickej strany do spoločnosti a latentne smerom od občanov ku komunistickej strane, pretože prejavovanie iného názoru ako oficiálnej politickej línie bolo považované za prejav neprimeraný až spoločensky nevhodný.

Postupné ubúdanie autokratických a autoritatívnych spôsobov vlády v rôznych krajinách sveta malo vplyv na rozvíjanie liberálneho a skoro liberálneho realizovania moci s postupným profilovaním systému parlamentných demokracií najmä v 20. storočí, na Slovensku po 17. 11. 1989, resp. po 1. 1. 1993 vznikom Slovenskej republiky. Profilovanie demokratického realizovania moci sa odráža tiež vo formovaní modelu štandardnej politickej komunikácie.

Systém parlamentnej demokracie predpokladá fungovanie určitého spektra politických strán a koalícií (vo vyhranených prípadoch existenciu aspoň dvoch opozitných politických zoskupení), ktoré sa uchádzajú v rámci parlamentných volieb o dôveru občanov. Zvolení zástupcovia občanov vytvárajú parlament. Víťazné politické strany a koalície zostavujú vládu. Prezidenta volia poslanci v parlamente alebo občania v priamych voľbách. Existencia spektra politických strán a procesu volieb, resp. následne kreovanie parlamentu, vlády a prezidenta je zafixované v systéme legislatívnych noriem, hlavne v ústave a v ďalších nadväzujúcich legislatívnych predpisoch.

Prenos informácií medzi systémom politických strán a koalícií, parlamentom a orgánmi štátnej moci na jednej strane a spoločnosťou, ktorá je tvorená občanmi združovanými v rodinách a v rôznych hospodárskych, kultúrnych a iných organizáciách, na druhej strane zabezpečujú elektronické (audiovizuálne a auditívne) a tlačové médiá.

Naznačený model vzťahu politických a štátnomocenských inštitúcií, médií a občanov (spoločnosti) je zároveň modelom politickej komunikácie, v ktorej rozlišujeme *dva smery komunikácie*:

- názory politických a štátnomocenských inštitúcií sa šíria prostredníctvom médií vertikálne medzi uvedenými inštitúciami a horizontálne k občanom do spoločnosti,
- názory občanov na politiku sa priamo odrážajú v médiách na základe individuálnych vystúpení, resp. občania prezentujú svoj pohľad na prácu politikov/politických zoskupení individuálne, no je to prezentované napr. kolektívnym spôsobom v rôznych prieskumoch verejnej mienky. Tieto fakty potom zohľadňujú politické zoskupenia vo svojej činnosti.

Chápanie dvoch smerov politickej komunikácie a medií ako spojovacieho komunikačného článku je predpokladom fungovania uvedeného typu komunikácie v *dvoch typoch politiky*: jednak v komunálnej politike, vtedy hovoríme o politickej komunikácii v malej politike, jednak vo vrcholovej politike, vtedy hovoríme o politickej komunikácii vo veľkej politike. Previazanosť komunálnej a parlamentnej politiky treba vidieť v limitovanom mandáte vrcholových politikov v parlamente alebo vo vedení politickej strany, resp. v istej lojálnosti komunálnych politikov k názorom parlamentných politikov či k predstaviteľom vedenia strany.

Politika sa definuje ako činnosť vedúcich orgánov moci, strán, organizácií, občanov v oblasti všeobecných štátnych vecí a spravovania vnútroštátnych a medzinárodných vzťahov (*Krátky slovník slovenského jazyka*, 1997, s. 488). Uvedené chápanie politiky naznačuje pomerne široké možnosti na fungovanie politickej komunikácie. Politická komunikácia prestupuje jednotlivými sférami komunikácie tak, ako boli vyčlenené niektorými lingvistami, pretože je komunikačnou sférou, ktorá je v trvalom prieniku s komunikačnými sférami vyčlenenými podľa témy, resp. podľa príslušných činností alebo podľa realizovaných sociálnych rolí (Nikol'skij, 1976; Bosák, 1995).

Prvotné impulzy k politickej komunikácii vychádzajú z politických strán, presnejšie z programov alebo stanov jednotlivých politických strán alebo koalícií. Na Slovensku existuje v súčasnosti niekoľko desiatok politických strán, z ktorých majú väčší vplyv na politiku parlamentné strany. Voľby na Slovensku na konci septembra 1998 priniesli nové rozloženia síl medzi politickými subjektami. V súčasnosti sú v slovenskom parlamente tieto strany a koalície: Slovenská demokratická koalícia (SDK, tvorí ju päť strán – Kresťanskodemokratické hnutie, Demokratická únia, Demokratická strana, Sociálnodemokratická strana Slovenska, Strana zelených na Slovensku), Strana demokratickej ľavice (SDL), Strana maďarskej koalície (SMK), Strana občianskeho porozumenia (SOP) – uvedené strany vytvárajú vládnu koalíciu, resp. Hnutie za demokratické Slovensko (HZDS) a Slovenská národná strana (SNS), ktoré tvoria politickú opozíciu.

Model komunikácie vládnej koalície na Slovensku je súčasťou modelu politickej komunikácie. Komunikáciu vo vládnej koalícii vytvára dorozumievanie poslaneckých klubov SDK, SDL, SMK, SOP, komunikácia vlády a koalíčnej rady na základe koalíčnej zmluvy.

Komunikácia politickej opozície na Slovensku medzi HZDS a SNS je v súčasnosti už tiež legislatívne fixovaná.

Komunikácia koalície a opozície sa trvalo profiluje na základe diskusií s cieľom spochybníť až negovať tvrdenie druhej strany.

Úspešnosť politickej komunikácie možno vidieť v troch krokoch:

- jednak v získavaní si určitého počtu politických priaznivcov,
- jednak v presvedčovaní politických oponentov,
- jednak v uzatváraní dohôd s politickými partnermi a oponentmi s cieľom naplnenia plánov rozvoja spoločnosti a následného zvyšovania životnej úrovne.

Úspešnosť politickej komunikácie je potrebné posudzovať jednak na komunálnej úrovni a jednak v parlamentnej politike.

V súčasnosti je úspešnejšia politická komunikácia na komunálnej úrovni, kde sú politickí protivníci ochotní robiť dohody za účelom spolupráce so zámerom rozvoja vlastného mesta či regiónu.

Úspešnosť komunikácie súvisí aj s použitou rečovo-komunikačnou technikou.

Za rečovo-komunikačnú techniku považujeme postup alebo spôsob realizácie komunikácie. Rečovo-komunikačné techniky, ktoré sa používajú v rámci slovenskej politickej komunikácie, sú determinované polarizáciou názorov politickej scény.

Cieľom používania rečovo-komunikačných techník v politickej komunikácii je pôsobiť persuzívne, t. j. presvedčiť potenciálnych voličov o správnosti vlastných politických názorov a regulovať ich budúce konanie na základe argumentácie tak, aby bolo súhlasné so zámermi práve ich politickej strany. Výber rečovo-komunikačnej techniky je priamo podmienený komunikačným zámerom komunikanta.

Rečovo-komunikačné techniky, ktoré sú používané v politickej komunikácii, možno rozdeliť do dvoch skupín podľa toho, či sú väčšinou používané v exteriéri (v živote spoločnosti/vo verejnom živote) alebo v interiéri (parlament, médiá), pričom možno vidieť medzi týmito technikami plynulý prechod.

Cieľom používania exteriérových rečovo-komunikačných techník je pôsobenie na verejnosť, teda na veľký okruh potenciálnych voličov, väčšinou skupinami ľudí – zjavne alebo skryto zviazanými s politickými stranami – ktoré ovplyvňujú verejnú mienku v prospech určitého politického subjektu.

Typy exteriérových rečovo-komunikačných techník:

Škandalizácia (verejné hanobenie) politických protivníkov rozširovaním poloprávdových alebo nepravdivých informácií.

Odhaľovanie nových neznámych faktov o činnosti politika, ktoré nie sú známe a sú často v rozpore s faktami verejne známymi.

Fingovaná diskreditácia vlastnej osoby.

Interiérové rečovo-komunikačné techniky využívajú väčšinou politici pri komunikácii v parlamente alebo napr. v televízii.

Typy interiérových rečovo-komunikačných techník:

Výjadrenie súhlasného stanoviska s príp. jeho doplnením.

Obhajoba vlastných názorov s možným dodatočným spresňujúcim vysvetlením.

Medzi technikami so súhlasným a nesúhlasným postojom sa profiluje skupina techník, ktoré sa explicitne neprikláňajú ani k jednej z hranične orientovaných postupov komunikácie, no implicitne obsahujú určité stanovisko. Sú to:

Pseudoobrana názorov politicky spriaznených strán.

Pseudopodpora určitej politickej strany.

Vyhýbanie sa priamej odpovedi na otázku.

Brzdzenie komunikácie s cieľom oddialiť vyriešenie problému.

Techniky, pomocou ktorých sa vyjadruje nesúhlasné stanovisko, rozčleňujeme podľa toho, či sa čiastočne alebo úplne popierajú vyslovené názory.

Spochybňovanie (až zosmiešňovanie) názorov spolubesedujúceho narúša stanovisko druhej strany uvádzaním protiargumentov.

Negovanie názorov úplne popiera stanovisko druhej strany.

Verejné prejavy, ktoré sú vopred pripravené, predpokladajú perfektnú jazykovú realizáciu s použitím štandardných lexikálnych a syntaktických prostriedkov. Ústna realizácia však prináša vlastný uhol pohľadu, hodnotiace postoje a s tým súvisiace využívanie lexiky celého národného jazyka i všetkých typov syntaktických konštrukcií.

Ukážka č. 1

My nehovoríme o korigovaní, my hovoríme o zásadnej politickej zmene, pretože doterajší vývoj v ekonomike Slovenskej republiky považujeme za neudržateľný a veľmi nebezpečný. Slovenská ekonomika je zadlžená. Enormným spôsobom vzrástol vnútorný aj zahraničný dlh. Je vydrancovaná a doslova vykradnutá... Nie sú vytvorené predpoklady na ďalší zdravý ekonomický vývoj bez toho, aby došlo k pomerne zásadným korekciám hospodárskej politiky. (I. Mikloš, Kroky, STV 1, 9. 11. 1998)

Autor je zástupcom politickej strany, čo sa prejavuje v plurálových tvaroch, napr. *my nehovoríme* – *my hovoríme*, pričom tlmočí jednu zo základných téz vlastnej strany, t. j. *nekorigovať*, ale *zmeniť*. Uvedený text má typické črty informácie v tom, že predkladá čiastkové informačné segmenty jednak v rámci jedno-

duchej vety, napr. *Slovenská ekonomika je zadlžená*, alebo v rámci koordinatívnej syntagmy, napr. *vzrástol vnútorný aj zahraničný dlh*. Hodnotiace postoje možno identifikovať v adjektívnych prívlastkoch a adverbáliách, napr. *ďalší zdravý ekonomický vývoj* alebo *k pomerne zásadným korekciám*, príp. v prísponových adjektívach v rámci sponovo-menného prísudku, napr. *Je vydrancovaná a doslova vykradnutá ...*(ekonomika).

Ukážka č. 2

Ja mám pocit, že páni a dáma žili štyri roky na Mesiaci, že momentálne ako keby spadli rovnými nohami na Zem a teraz ako keby s prekvapením otvárali oči a štylizujú sa do polohy spasiteľov tohto štátu. To mi vychádza z doterajších troch príspevkov. (S. Kozlík, Kroky, STV 1, 9. 11. 1998)

Monologickosť textov v politických diskusiách má skôr charakter mikromonológov, na ktoré politický partner reaguje, čím sa prejav dialogizuje. Pasáže, v ktorých sa uplatňuje pri analyzovaní a argumentovaní pojmová zložka, sa zvyčajne striedajú s expresívnymi časťami. Ich cieľom je zaujať, resp. odovzdať informáciu netradičným spôsobom, ktorý znásobí postoj hovoriaceho. V ukážke č. 2 autor hyperbolickým spôsobom na základe komparácie *žili štyri roky na Mesiaci – spadli rovnými nohami na Zem* a kreovaním dramatickej situácie – *prekvapením otvárali oči* – vyjadruje svoj negatívny až odmietavý postoj k názorom predrečníkov.

Princíp irónie v slovenskej politike častokrát nestačí na vyjadrenie komunikačného zámeru produktora, a preto vznikajú striktné vyhlásenia s cieľom hľadať vinníka za určitý existujúci stav.

Ukážka č. 3

My musíme povedať na rovinu, kde sa nachádzame a v roku 94 ste zdedili skonsolidované hospodárstvo, my zdedíme rozbité hospodárstvo. Vy nesiete zodpovednosť za to, v akom stave slovenské hospodárstvo je, a pritom ste ešte arogantný. Ja som presvedčená, že divák si urobí na základe toho, čo počul z vašich úst, určitý záver: (B. Schmögnerová, Kroky, STV 1, 9. 11. 1998)

Hodnotiace stanovisko je koncipované na základe antoným: *rozbité hospodárstvo – skonsolidované hospodárstvo*, resp. prostredníctvom jasného identifikovania pôvodcu stavu aj s pričlenením morálneho postoja: *Vy nesiete zodpovednosť ... a pritom ste ešte arogantný.*

Stáva sa aj to, že vyjadrenie sklízne do prestúpenia spoločensky únosnej i povolenej hranice hodnotenia partnera.

Ukážka č. 4

Podobne, pokiaľ sa tu hovorilo o orientácii tejto vlády na Rusko, pán Mikloš, trochu ste prehriaty v tomto pohľade. (S. Kozlík, Kroky, STV 1, 9. 11. 1998)

Humor je korenie života. Humorné situácie vznikajú v každej sfére života spoločnosti. Každá etnická, sociálna či generačná skupina má vlastné videnie humornej situácie. Pravdepodobnosť výskytu uvedených humorných a tiežhumorných výpovedí v politickej komunikácii je o to väčšia, že v demokraticky chápanej a realizovanej politike sa systémovo profilujú dva protikladné názory.

Môžeme vyčleniť tri skupiny humorných/tiežhumorných výpovedí:

Situačná humornosť rozveselí, ale nikoho nezosmiešni, ani neurazí, pretože autor väčšinou hovorí o sebe.

Ukážka č. 5

Chápem, že situácia je nedobrá a treba šetriť, ale aby sme nešli do ďalších krajností, že budeme na kolobežkách alebo na bicykloch behať po republike (J. Migaš, SDL, predseda NR SR k úsporám v doprave politikov, Národná obroda, 29. 6. 1999)

Kontaktná humornosť sa profiluje na úkor inej osoby alebo inštitúcie. Obsah humornej výpovede sa môže, ale aj nemusí niekoho dotknúť alebo ho uraziť.

Ukážka č. 6

Mne je jedno, kto je blondatý a kto tmavý, no musí byť členom SNS a nesmie krahnúť zemiaky (V. Móric, poslanec NR SR za SNS, Tv 21. 9. 1999)

Znevažujúca (zosmiešňujúca/osočujúca) humornosť má za cieľ osobu alebo inštitúciu znevážiť v očiach verejnosti.

Hranica medzi humornosťou a tiežhumornosťou (znevažovaním) je tenká a priestupná, pretože to, čo býva percipientovi humorné, recipient nemusí vôbec považovať za humorné.

Komunikácia v politike je v ostatnom desaťročí inšpiratívnym zdrojom pre jazykovedné výskumy, pretože je to systém, ktorý je vybudovaný na polarizovaných názoroch spektra politických strán a hnutí.

Literatúra

HORECKÝ, J. (2000): O jazyku a štýle kriticky aj prakticky. 1. vyd. Prešov: Náuka, 161 s.

BOSÁK, J. (1995): Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolinguistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda, s. 17 – 42.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. dopl. a preprac. vyd. Bratislava: Veda, 1997. 944 s.

NIKOLESKIJ, L. B. (1976): Sinchronnaja sociolingvistika. Teorija i problemy. Moskva: Nauka, 168 s.

III. SEMIOTIKA – SYSTÉM/ŠTRUKTÚRA – GRAMATIKA – SÉMANTIKA

ČO OZNAČUJÚ JAZYKOVÉ ZNAKY?

Pavel Cmorej (Bratislava)

V tomto príspevku by som chcel nadviazať na problémy, ktoré sa vynorili v diskusii o povahe jazykových znakov, rozvíjanej na stránkach *Jazykovedného časopisu* v rokoch 1985 – 93.¹ Predmetom môjho záujmu bude predovšetkým otázka, na čo sa vzťahujú, čo označujú jazykové znaky. Táto otázka je v uvedenej podobe navidomoči vágna a mnohoznačná. Jej mnohoznačnosť vyplýva z mnohoznačnosti výrazov „jazykový znak“ a „vzťahovať sa na“ či „označovať“, kým jej vágnosť tkvie najmä v neostroti týchto výrazov a ich explikátov v rôznych teóriách jazykových znakov a ich vzťahov k objektom, ktoré označujú.

Viacznačnosť výrazu „jazykový znak“ sa vynorí už pri riešení problému, či znakmi sú iba jednoduché lexikálne jednotky alebo aj výrazy zložené z viacerých jednotiek či jednoduchých znakov. Jednoznačne sa prikláňam k stanovisku, že aj zložené jazykové výrazy sú znaky. V jednom jazyku môže byť daný objekt označený jednoduchým a v inom zasa zloženým výrazom s tým istým významom. Podobné dvojice výrazov sa môžu vyskytovať i v tom istom jazyku (napr. „zornica“ a „najjasnejšia planéta na rannom nebi“), čo ešte viac sponchybňuje názor, ktorý upiera znakovosť zloženým výrazom. Opačné stanovisko si vynucuje aj sémantika a logika týchto výrazov. Ak z je jednoduchý a Z zložený výraz a platí rovnosť „ $z = Z$ “ (resp. jej významový ekvivalent „ z je totožné so Z “), tak obidva výrazy by mali byť znakmi, ktoré označujú ten istý objekt. V tejto rovnosti sa totiž konštatuje, že to, na čo sa vzťahuje výraz z , je totožné s tým, na čo sa vzťahuje výraz Z . Podľa teórie, ktorá za znaky pokladá iba jednoduché výrazy, číslu „5“ je a výraz „ $2 + 3$ “ nie je znakom jazyka aritmetiky, hoci platí, že $5 = 2 + 3$. Možno však túto rovnosť pokladať za pravdivú, keď jeden z jej čiastkových výrazov je znakom označujúcim číslo 5 a druhý znakom vôbec nie je?

V tejto súvislosti si treba položiť aj otázku, aký vzťah je medzi vlastnosťou byť znakom nejakého objektu O a vlastnosťou označovať objekt O . Ak prijme-

¹ Mám na mysli najmä výmenu názorov medzi prof. J. Horeckým a mnou v článkoch (Horecký, 1986; 1992), (Cmorej, 1985; 1991; 1993), ktorá mi pomohla niektoré problémy domyslieť a uplatnené pojmy precizovať. Som vďačný prof. Horeckému za ochotu viesť so mnou diskusiu o neľahkých otázkach teórie jazykových znakov, ktorá dodnes nemá definitívnu, všeobecne akceptovanú podobu.

me vymedzenie, podľa ktorého výraz x je znakom predmetu O práve vtedy, keď x označuje O , tak nebudeme môcť konzistentne tvrdiť, že výraz „ $2 + 3$ “ označuje číslo 5, ale nie je znakom tohto čísla. O znakovosti zložených jazykových výrazov svedčí i skutočnosť, že aj zložené výrazy niečo zastupujú, že to nie sú číre zvuky či napísané alebo vytlačené škrvy na papieri, ktoré sa na nič nevzťahujú. Z naznačených dôvodov budem ďalej predpokladať, že znakmi nie sú len jednoduché, ale aj zložené jazykové výrazy, ktoré sa tiež na niečo vzťahujú, niečo označujú. Pokúsim sa ukázať, že termín „označovať“ má niekoľko významov, ktoré treba rozlišovať. Niektoré odlišnosti sú v našej jazykovede dávno známe, čo prezrádza aj terminológia „designovať – denotovať“ uvedená napr. v učebnici (Ondruš – Sabol, 1981), hoci v nej chýba precíznejšie určenie týchto termínov.

Keď výraz „vzťahovať sa“ vezmeme v jeho bežnom, ešte nešpecifikovanom význame (či významoch), môžeme hneď na začiatku konštatovať, že existuje viacej kandidátov na post objektu, na ktorý sa výraz môže vzťahovať, viacej možností, ako explikovať intuitívny pojem označovania či vzťahovania sa a pojmu jazykový znak. Túto všeobecnú a zatiaľ dosť hmlistú myšlienku sa pokúsim objasniť na konkrétnych príkladoch.

Najprv si všimnime niekoľko nenáročných príkladov z jazyka aritmetiky. Napríklad, na čo sa vzťahuje, čo označuje výraz „ $2 + 3$ “? Existujú prinajmenej dve odpovede na túto otázku. a) Väčšina čitateľov sa zrejme prikloní k názoru, že tento výraz sa vzťahuje na číslo 5. Podobné stanovisko zaujme aj pri výrazoch ako „ $4 + 1$ “, „ $6 - 1$ “, „ $7 - 2$ “, „ $8 - 3$ “, ..., „ $1 + (2 + 2)$ “, „ $(3.7) - 4^2$ “ a pod. Teda každý z týchto výrazov je jazykový znak, ktorý označuje číslo 5. b) Odlišnosti medzi týmito výrazmi (vrátane prvého) naznačujú cestu k druhej odpovedi. Keďže každý z týchto výrazov poukazuje na spôsob, ktorým sa môžeme pomocou istých entít – v uvedených prípadoch pomocou čísel a funkcií aplikovaných na tieto čísla – dostať k číslu 5, mohli by sme tiež povedať, že označujú návody na uskutočnenie istých výpočtov či procedúr na získanie čísla 5. Český logik P. Tichý by povedal, že uvedené výrazy označujú návody či procedúry, ktoré nazýva *konštrukciami*. Konštrukcie sú abstraktné štruktúrované útvary, ktoré možno presne definovať.² Namiesto exaktnej definície pojmu konštrukcia rozoberiem niekoľko príkladov, ktoré by mali čitateľovi priblížiť intuitívny pojem konštrukcie.

Konštrukcia zodpovedajúca výrazu „ $2 + 3$ “ sa skladá z funkcie $+$, ktorá každej dvojici čísel priraduje ich súčet, a z čísel 2, 3 v uvedenom poradí. Uskutočniť

² Pozri napr. Tichý (1996) alebo Materna (1995, s. 54 – 74).

túto konštrukciu znamená aplikovať funkciu $+$ na usporiadanú dvojicu $\langle 2, 3 \rangle$ a tak získať číslo 5. Budeme ju označovať výrazom $[+ 2, 3]$. Táto konštrukcia je hotový abstraktný útvar, ktorý treba odlišovať od čísla 5 aj od jej realizácie v podobe konkrétného výpočtu. Tú istú konštrukciu môžeme uskutočniť v neobmedzenom počte rôznych konkrétnych výpočtov urobených rôznymi ľuďmi alebo tým istým človekom v rôznych časových intervaloch. Podobný rozdiel existuje medzi návodom či receptom na uvarenie určitého jedla a činnosťou, ktorú vykonáva kuchárka, keď pri varení postupuje podľa tohto receptu. Keďže realizácia konštrukcie $[+ 2, 3]$ vedie k číslu 5, budeme tiež hovoriť – spolu s P. Tichým – , že táto konštrukcia *konštruje* číslo 5. Existuje nekonečne veľa iných konštrukcií, ktoré vedú k tomu istému číslu 5 a preto treba striktne odlišovať konštrukciu $[+ 2, 3]$ od objektu, ktorý konštruje, teda od čísla 5.

Konštrukcia zodpovedajúca výrazu „ $1 + (2 + 2)$ “ je trochu zložitejšia: skladá sa z funkcie $+$, z čísel 1 a 2, pričom ako svoju časť obsahuje podkonštrukciu zodpovedajúcu podvýrazu „ $(2 + 2)$ “. Konštrukciu, ktorá zodpovedá výrazu „ $1 + (2 + 2)$ “ vykonáme, keď najprv aplikujeme funkciu $+$ na usporiadanú dvojicu $\langle 2, 2 \rangle$, čím získame číslo 4 a potom aplikujeme $+$ na usporiadanú dvojicu $\langle 1, 4 \rangle$, teda na dvojicu zloženú z čísla 1 a výsledku získaného uskutočnením podkonštrukcie, ktorá zodpovedá výrazu „ $2 + 2$ “. Celú konštrukciu prehľadnejšie zachytáva výraz „ $[+ 1, [+ 2, 2]]$ “. V predchádzajúcom i v tomto zázname konštrukcie sa najprv uvádzajú funkcie a potom ich argumenty. Zátvorky $[,]$ vo vnútri záznamu signalizujú podkonštrukciu, ktorú treba vykonať, aby sme získali druhý argument funkcie $+$ uvedenej na jej začiatku. Keď porovnáme výrazy „ $2 + 3$ “, „ $1 + (2 + 2)$ “ s príslušnými konštrukciami, zistíme, že každej zmysluplnej zložke výrazu, či už jednoduchej alebo zloženej, zodpovedá nejaká zložka konštrukcie a že konštrukcia navyše zachytáva aj spôsob spojenia výrazov. Tento fakt nás oprávňuje stotožniť konštrukcie zodpovedajúce uvedeným výrazom s ich významami.

V tejto súvislosti si treba všimnúť, že konštrukcie priradené týmto dvom aritmetickým výrazom konštruujú práve to číslo, ktoré bude mnoho používateľov týchto výrazov považovať za objekt, na ktorý sa výrazy vzťahujú. Každá z týchto konštrukcií konštruje totiž číslo 5 a to isté platí aj o konštrukciách zodpovedajúcich ostatným uvedeným výrazom. Mohli by sme tiež povedať, že významy týchto výrazov *určujú* číslo 5 a práve z tohto dôvodu sa často pokladajú za výrazy, ktoré označujú toto číslo.

Keď si uvedomíme, že isté funkcie možno priradiť i predikátom a výrokovým spojkám (a mnohým iným výrazom), uvedeným spôsobom môžeme

analyzovať aj výroky. Napr. matematickému predikátu „ $<$ “ môžeme podľa Fregeho priradiť funkciu, ktorá usporiadanej dvojici čísel $\langle a, b \rangle$ priradí pravdivostnú hodnotu pravda (**t**) práve vtedy, keď $a < b$, v opačnom prípade jej priradí hodnotu nepravda (**f**). Výrok „ $2 + 3 < 4 + 5$ “ môžeme potom analyzovať ako výraz, ktorý sa vzťahuje na konštrukciu [$<$ [$+ 2, 3$], [$+ 4, 5$]]. Táto konštrukcia konštruuje pravdivostnú hodnotu, ktorú získame tak, že najprv vykonáme podkonštrukciu [$+ 2, 3$], potom podkonštrukciu [$+ 4, 5$] a na dvojicu čísel $\langle 5, 9 \rangle$, ktoré konštruujú tieto podkonštrukcie (v uvedenom poradí), aplikujeme funkciu $<$. Pretože číslo 5 je menšie ako 9, celá konštrukcia konštruuje pravdivostnú hodnotu **t**. Výraz „Nie je pravda, že $(2 + 3 < 4 + 5)$ “ so spojkou „nie je pravda, že“, ktorej zodpovedá funkcia Neg priradujúca hodnote **t** hodnotu **f** a hodnote **f** hodnotu **t**, vyjadruje konštrukciu [Neg [$<$ [$+ 2, 3$], [$+ 4, 5$]]]. Vykonáme ju tak, že na výsledok predchádzajúcej konštrukcie, ktorá v nej vystupuje ako jej podkonštrukcia, aplikujeme funkciu negácie, čím získame hodnotu **f**, lebo táto podkonštrukcia konštruuje hodnotu **t**. Každému zmysluplnému podvýrazu vety „Nie je pravda, že $(2 + 3 < 4 + 5)$ “ zodpovedá v konštrukcii nejaká jej zložka a navyše je v nej zachytený aj spôsob spojenia výrazov, takže nič nám nebráni stotožniť význam tejto vety s uvedenou konštrukciou, význam, ktorý určuje určitú pravdivostnú hodnotu. Položme si teraz otázku, na čo sa vzťahujú, čo označujú uvedené výroky? Podľa Fregeho a jeho stúpencov sa vzťahujú na pravdivostné hodnoty. Existuje však aj druhá, v tomto prípade lákavejšia a intuitívne stráviteľnejšia možnosť, a to, že sa vzťahujú na významy uvedených výrokov, čiže na konštrukcie, ktoré konštruujú práve Fregeho pravdivostné hodnoty. Ďalej uvidíme, že výrok je v jednom vzťahu k svojmu významu a v inom vzťahu k svojej pravdivostnej hodnote.

Naznačený prístup možno uplatniť aj pri významovej analýze mnohých výrazov prirodzeného jazyka (pričom abstrahujeme od nekognitívnych zložiek ich významu), i keď treba priznať, že analýza týchto výrazov je oveľa zložitejšia a náročnejšia. Aj teraz sa musím obmedziť na uvedenie a rozbor niekoľkých jednoduchších príkladov. Skúmajme najprv výraz „manžel E. Taylorovej“. Akú konštrukciu označuje? Tento výraz sa skladá z dvoch zložiek, z výrazu „manžel“ a vlastného mena „E. Taylorová“. Zdá sa, že prvý výraz by sme mohli interpretovať ako meno parciálnej funkcie, ktorá osobám ženského pohlavia priraduje ich manžela a na ostatných osobách nie je definovaná. Abstrahujme od možnosti, v ktorej žena môže mať v *tom istom čase* viacej manželov. Konštrukcia zodpovedajúca celému výrazu by sa skladala z tejto funkcie a E. Taylorovej a aplikáciou funkcie na E. Taylorovú by sme získali jej manžela. Lenže E. Taylorová mala

viacej manželov a nie je jasné, ktorého z nich jej má taká funkcia priradiť. Preto by bolo vhodné nahradiť ju funkciou, ktorá závisí od času a z dôvodov, ktorými sa tu nemôžem zaoberať, aj od stavu vecí či možného sveta (k pojmu možného sveta pozri posledné pokračovanie štúdie Tichý, 1994, s. 40 – 50, prípadne Mathé, 1979, s. 108 – 119). Ak W je možný svet a T časový okamih, M_{WT} nech je funkcia, ktorá ženám priradzuje ich manžela vo svete W v okamihu T . Keď túto funkciu aplikujeme na skutočný svet a prítomný okamih, dostaneme funkciu, ktorá ženám priradzuje ich terajšieho manžela. Konštrukcia zodpovedajúca výrazu „manžel E. Taylorovej“ obsahuje jednak funkciu M , jednak E. Taylorovú a konštruje *funkciu*, ktorá ľubovoľnému svetu W a okamihu T , v ktorom je Taylorová vydatá, priradzuje jej muža vo W , T a dvojiciam W , T , v ktorých nemá muža, nie je definovaná. Je to konštrukcia, ktorá sa nazýva *uzáverom* alebo λ – abstrakciou. Také konštrukcie sa označujú výrazmi tvaru $[\lambda x_1 \dots x_n Y]$, v ktorom Y je nejaká konštrukcia a $x_1, \dots, x_n$ sú premenné.

Výrazu „manžel E. Taylorovej“ zodpovedá konštrukcia $[\lambda w \lambda t. M_{wt} Te]$, kde Te je E. Taylorová a M uvedená funkcia. Výsledkom tejto konštrukcie je parciálna funkcia, ktorá možnému svetu W a okamihu T priradzuje muža E. Taylorovej vo W , T . Keď funkciu M_{wt} aplikujeme na E. Taylorovú, získame muža, ktorý je jej manželom vo W , T . Ak E. Taylorová nie je vo W , T vydatá, funkcia M_{wt} jej nič nepriradzuje, inak povedané, nie je pre ňu definovaná. Konštrukciu $[\lambda w \lambda t. M_{wt} Te]$ môžeme pokladať za význam výrazu „manžel E. Taylorovej“: skladá sa zo zložiek korešpondujúcich so zmysluplnými časťami výrazu a spôsob ich spojenia zodpovedá spôsobu spojenia podvýrazov tohto výrazu. Premenné vo výrazoch prirodzeného jazyka explicitne síce nevystupujú, ale pôsobia na ich význam ako skryté parametre, ktoré odkrýva až ich logická analýza. Nachádza ich aj vo výrazoch formy „Každé S je P “, „Niektoré S je P “ a pod., ktoré sa už asi sto rokov analyzujú ako výrazy „Pre každé x platí, že ak x je S , tak x je P “, „Existuje x také, že x je S a x je P “ (pre jednoduchosť v tomto rozbere vynechávam premenné možných svetov a okamihov).

Isté pochybnosti, prípadne rozpaky môže vyvolať fakt, že konštrukcia, ktorá je korelátom výrazu „manžel E. Taylorovej“ nevedie k jej manželovi, ale iba k abstraktnej funkcii na *logickom priestore* zloženom z dvojíc (možný svet w , okamih t), k funkcii, ktorá im priradzuje muža, ktorý je jej manželom vo w , t . Tento fakt je v dokonalom súlade jednak so skutočnosťou, že z významu výrazu „manžel E. Taylorovej“ nemožno usúdiť, ktorý konkrétny muž je jej manžel, jednak s tým, že táto okolnosť závisí aj od možného sveta a času. Významu tohto výrazu rozumie každý Slováč, ktorý vie, koho označuje vlastné meno „E. Taylo-

rová“, málokto však vie, kto je jej manžel a ak to náhodou aj vie, nemohol sa to dozvedieť z významu výrazu, pretože tento poznatok v ňom chýba, to znamená, že ho musel získať inou cestou. Význam tohto výrazu siaha iba po uvedenú funkciu, muž, ktorý je manželom E. Taylorovej, je ním určený iba všeobecne, rámcovo. Na jeho identifikáciu treba totiž vykonať istú empirickú procedúru zameranú na zistenie stavu vecí v danom čase.

Funkcie definované na logickom priestore sa nazývajú *intenzie*. Existujú intenzie rôznych typov, ktoré závisia od typu priradovaných entít. Väčšina výrazov prirodzeného jazyka sa vzťahuje na konštrukcie, ktoré konštruujú intenzie. Konštruujú ich aj významy jednoduchých a zložených predikátov a oznamovacích viet. Všimnime si dva príklady, predikát „fajčí“ a vetu „Manžel E. Taylorovej fajčí“. Význam výrazu „fajčí“ konštruuje funkciu priradujúcu ľubovoľnému možnému svetu w a okamihu t množinu ľudí, ktorí fajčia vo svete w v okamihu t . Túto funkciu konštruuje podľa P. Tichého konštrukcia, ktorá sa nazýva *trivializácia*. Je to triviálna konštrukcia, ktorú možno na ľubovoľnej entite X vykonať tak, že X jednoducho vyčleníme a necháme tak bez akejkoľvek zmeny. Táto procedúra začína vyčlenením entity X a končí výsledkom, ktorým je X . Trivializáciu možno uplatniť na ľubovoľnú entitu, jednoduchú i zloženú, rovnako na jednoduchý objekt, akým je napr. individuum, pravdivostná hodnota či funkcia a pod., ako na zloženú konštrukciu. Keďže tu sa ňou nemôžeme dôkladnejšie zaoberať, budem od nej abstrahovať.³ Zmienil som sa o nej najmä preto, aby som upozornil, že významovými korelátmi jednoduchých výrazov sú tiež isté konštrukcie. Teda aj výrazu „fajčí“ zodpovedá istá konštrukcia, ktorá konštruuje spomenutú intenziu. Jej hodnotou v skutočnom svete je v ľubovoľnom okamihu t množina ľudí, ktorí fajčia v okamihu t .

V intenciách naznačenej sémantiky možno analyzovať aj výrok „Manžel E. Taylorovej fajčí“. Jeho významom je tiež istá konštrukcia zložená zo zložiek zodpovedajúcich jednotlivým zmysluplným podvýrazom tohto výroku. Ak vlastnosť fajčiť označíme symbolom F , celú konštrukciu zodpovedajúcu tomuto výroku možno vyjadriť formálnym výrazom $[\lambda w \lambda t. [F_w [\lambda w \lambda t. [M_w Te]]_w]]$. Táto konštrukcia, ktorú môžeme pokladať za význam uvedeného výroku, konštruuje intenziu, ktorá možnému svetu W a okamihu T priraduje pravdivostnú hodnotu t alebo f v závislosti od toho, či muž E. Taylorovej fajčí vo svete W v okamihu T alebo nie. Logický typ tejto intenzie je odlišný od typu intenzie, ktorú konštruuje $[\lambda w \lambda t [M_w Te]]$: jej hodnotami nie sú individua, ale pravdivostné hodnoty

³ Bližšie informácie čitateľ nájde napr. v knihe P. Maternu (1995).

(intenzie prvého typu sa nazývajú *individuové koncepty* alebo aj roly a intenzie druhého typu – *propozície*). Pravdivostná hodnota výroku „Manžel E. Taylorovej fajčí“ sa nedá vyčítať ani z jeho významu (konštrukcie), ani z intenzie, ktorú konštruuje. Sám význam výrazu určuje pravdivostnú hodnotu iba do istej miery: na jej jednoznačné určenie treba vykonať aj nejakú empirickú procedúru – v tomto prípade pozorovanie –, pomocou ktorej zistíme, či manžel E. Taylorovej v danom okamihu fajčí alebo nie. Na túto závislosť od skúsenosti poukazuje typ objektu, ktorý význam výroku konštruuje, a skutočnosť, že je to intenzia, ktorá je v niektorých možných svetoch a okamihoch pravdivá a v iných nepravdivá, presnejšie povedané, intenzia, ktorá niektorým svetom a okamihom priradzuje hodnotu *t*, iným hodnotu *f* a úlohou empirického skúmania je zistiť, či skutočný svet a daný okamih patrí do prvej alebo do druhej skupiny.

Na otázku, čo označuje výraz „manžel E. Taylorovej“, existujú aspoň tri možné odpovede: a) môže to byť jeho význam, teda istá abstraktná entita, ktorá sa svojou štruktúrou nápadne podobá uvedenému výrazu, b) môže to byť intenzia konštruovaná významom výrazu alebo c) hodnota tejto intenzie v skutočnom svete v prítomnom okamihu, ktorá prichádza do úvahy iba vtedy, keď E. Taylorová je teraz vydatá. G. Frege by sa priklonil k tretej odpovedi, ktorú uprednostní väčšina používateľov prirodzeného jazyka (hoci málokto z nich, vrátane Fregeho, vie, čo je intenzia), ktorí sa nezaoberajú jeho sémantikou. P. Tichý v 70-tych rokoch zastával druhú odpoveď a po prepracovaní a zjemnení svojej koncepcie v 80-tych rokoch prijal prvú odpoveď. Odpoveď na položenú otázku môže závisieť aj od kontextu, v ktorom sa príslušný výraz použije. Napríklad sotva možno tvrdiť, že výraz „manžel E. Taylorovej“ sa vo vete formy „X sa chce stať manželom E. Taylorovej“ vzťahuje na jej manžela. Ak E. Taylorová nemá v tom čase manžela, tak tento výraz má iba význam a intenziu, ktorá je v tom čase v skutočnom svete nedefinovaná. Nezodpovedá mu teda nijaká konkrétna osoba, ktorá by bola jej manželom. Ak X túži stať sa manželom E. Taylorovej práve vtedy, keď je vydatá za osobu Y, X sotva chce zmeniť svoju identitu a stať sa osobou Y. V tomto prípade X túži zaujať rolu manžela E. Taylorovej, ktorú možno explikovať ako intenziu výrazu „manžel E. Taylorovej“⁴ a za predmet, na ktorý sa tento výraz vzťahuje, pokladať túto rolu či intenziu.

Pri hľadaní entity, na ktorú sa vzťahuje výrok „Manžel E. Taylorovej fajčí“, tiež prideme k tomu, že to môže byť a) jeho význam alebo b) intenzia, ktorú tento význam konštruuje alebo c) hodnota, ktorú má intenzia výroku v skutočnom svete

⁴ Podrobnejší výklad nájde čitateľ v Tichého štúdiu (1994), ktorá vychádzala na pokračovanie v časopise *Organon F*.

v prítomnom okamihu, pričom treba pamätať na to, že keby Taylorová nebola vydatá, tretia možnosť by odpadla, lebo intenzia uvedeného výroku by nebola vtedy definovaná. Na určenie pravdivostnej hodnoty tohto výroku nestačí poznať jeho sémantiku, ktorá nám poskytuje jeho význam a intenziu. Jej určenie sa nezaobíde bez vykonania istej empirickej procedúry, pomocou ktorej zistíme, aký je relevantný stav vecí, t. j. či Taylorová je vydatá a či jej manžel fajčí. Význam tohto výroku určuje iba spomenutú intenziu, nie však jeho pravdivostnú hodnotu, ktorú určuje iba do istej miery.

Z uvedených príkladov je zrejmé, že jazykový výraz sa môže vzťahovať na rôzne entity a že toto vzťahovanie sa môže závisieť od kontextu a pri niektorých výrazoch aj od stavu sveta a času. Ktorú z uvedených troch možných entít výraz označuje? Domnievam sa, že intuitívny pojem označovania nielen môžeme, ale aj musíme explikovať viacerými, vzájomne sa dopĺňujúcimi spôsobmi, pretože otázka, čo označuje určitý jazykový výraz, je viacznačná. Pod označovaním môžeme rozumieť a) vzťah medzi výrazom a jeho významom alebo b) vzťah medzi výrazom a entitou, ktorú jeho význam konštruuje či určuje, a ak touto entitou je intenzia, tak do úvahy prichádza aj c) vzťah medzi výrazom a hodnotou tejto intenzie v skutočnom svete v prítomnom okamihu. Do posledného vzťahu okrem výrazu a hodnoty intenzie vstupuje aj možný svet a čas, čiže v tomto prípade – na rozdiel od prvého a druhého – ide o štvorargumentový vzťah. Máme tu teda tri rôzne vzťahy, ktoré by sme mali odlišiť aj terminologicky. Prvý vzťah budem nazývať *denotáciou*, druhý *signifikáciou* a tretí *referenciou*.⁵

To znamená, že jazykový výraz *denotuje* svoj význam, čiže istú konštrukciu, *signifikuje* objekt, ktorý táto konštrukcia konštruuje a ak týmto objektom je intenzia, ktorej hodnota závisí od stavu sveta a času, tak *referuje na*⁶ hodnotu tejto intenzie v skutočnom svete v prítomnom okamihu (pravda, ak intenzia je v ňom definovaná). Význam výrazu možno so zreteľom na túto terminológiu nazvať aj jeho *denotátom*, predmet, ktorý význam konštruuje jeho *signifikátom* a hodnotu intenzie v skutočnom svete v prítomnom okamihu jeho *referentom*.

Keď túto terminológiu aplikujeme na náš prvý príklad, môžeme konštatovať, že výraz „2 + 3“ denotuje konštrukciu [+ 2, 3] a signifikuje číslo 5, resp. že táto konštrukcia je denotátom a číslo 5 signifikátom tohto výrazu. Výraz „manžel E. Taylorovej“ denotuje svoj význam, ktorým je konštrukcia [$\lambda w \lambda t. M_{wt}$ Te], signi-

⁵ Logickosémantická terminológia nie je zatiaľ ustálená ani u nás ani v zahraničí, čo súvisí jednak s búrlivým vývinom logickej sémantiky, jednak s rozmanitosťou koncepcií, ktoré sa v nej rozvíjajú. Na definitívnu terminológiu si budeme musieť ešte počkať.

⁶ O spojení predložky „na“ so slovesom „referovať“ pozri (Cmorej, 1993, s. 140 – 141).

fikuje funkciu, ktorá ľubovoľnému svetu w a okamihu t priradí človeka, ktorý je jej manželom vo w , t a referuje na určitého muža, ktorý je jej manželom v skutočnom svete v prítomnom okamihu. Výrok „Manžel E. Taylorovej fajčí“ denotuje konštrukciu $[\lambda w \lambda t. [F_{wt} [\lambda w \lambda t. [M_{wt} \text{Te}]]_{wt}]]$, signifikuje propozíciu (t. j. funkciu, ktorá ľubovoľnému svetu w a okamihu t priradí nanajvýš jednu z hodnôt **t**, **f**) a referuje na pravdivostnú hodnotu **t** alebo **f** v závislosti od toho, či manžel E. Taylorovej práve fajčí alebo nie.

Každý zmysluplný výraz má nejaký význam, teda denotát, ale existujú výrazy, ktorým chýba signifikát, lebo konštrukcia, ktorú denotujú, je prázdna v tom zmysle, že nič nekonštruuje, neurčuje (napr. konštrukcia, ktorú denotuje výraz „3 : 0“ alebo „najmenšie reálne číslo“), ako aj výrazy, ktoré síce majú signifikát, ale nemajú referent. Takým výrazom môže chýbať referent buď preto, že ich signifikát nie je intenzia alebo preto, že ich intenzia nie je v skutočnom svete v prítomnom okamihu definovaná. Matematické výrazy „2 + 3“, „2 + 3 = 7“ majú denotát, ktorým je príslušná konštrukcia, aj signifikát, ktorým je v prvom prípade číslo 5 a v druhom prípade pravdivostná hodnota **f**, ale nemajú referent v naznačenom zmysle. Referent chýba aj výrazom „desiaty manžel E. Taylorovej“, „prvý Slovak, ktorý dostal Nobelovu cenu“, hoci ich významy konštruujú určité intenzie. Lenže tieto intenzie nie sú v skutočnom svete v prítomnom okamihu definované, lebo zatiaľ neexistuje muž, ktorý by bol desiatym manželom E. Taylorovej, ani Slovak, ktorý by bol dostal Nobelovu cenu. Sú však mysliteľné situácie, v ktorých E. Taylorová je vydatá desiaty raz a Slováci majú laureáta Nobelovej ceny. Teda niektoré výrazy nemajú, ale môžu mať, alebo majú, ale môžu nemať referent (ako je známe z našej politickej scény, patrí k nim aj výraz „prezident SR“). Existuje mnoho výrazov, ktorých referent sa často mení alebo sa pri nich obdobia, v ktorých majú referent, striedajú s časovými intervalmi, v ktorých sú bez referenta, napr. deskripcia „muž, ktorý vchádza do hlavnej budovy Jazykovedného ústavu SAV“.

Napriek naznačeným možnostiam explikácie intuitívneho pojmu označenia si nemôžeme nepoložiť otázku, ktorý z uvedených troch vzťahov máme pokladať za jeho najvhodnejší explikát. Laická verejnosť a väčšina našich autorov pravdepodobne uprednostní referenciu. Pri tejto voľbe si však treba uvedomiť, že ak jazyk vymedzíme ako systém znakov, ktoré niečo označujú, tak totožnosť tohto systému sa bude podchvíľou meniť, pretože referentmi mnohých výrazov budú každú chvíľu iné objekty a výrazy strácajúce referent prestanú byť znakmi systému, kým výrazy, ktoré ho nadobudnú, sa medzi ne zaradia. Ak pod označením budeme rozumieť signifikáciu, tak budeme musieť uprieť

znakovosť výrazom, ktorých význam nič nekonštruuje (takým výrazom je napr. spomenutý výraz „ $3 : 0$ “ alebo výraz „ $3 : 0 + 5(8 - 3)$ “).⁷ Charakteristike jazyka ako relatívne stabilného systému znakov azda najviac vyhovuje explikácia, podľa ktorej označenie je vzťah medzi výrazmi a ich významami, čiže denotácia. V tomto prípade nebude ani vzťah označenia ani súbor jeho znakov závisieť od stavu sveta a času a medzi znaky sa zaradia aj výrazy, ktorých významy nič nekonštruujú.

Toto chápanie znakov a uvedené tri možnosti explikácie pojmu označenia môže prijať aj jazykovedec, ktorý bude mať výhrady proti Tichého koncepcii významov ako istých konštrukcií. Domnievam sa, že napriek tomu nebude môcť poprieť fakt, že a) významy zložených výrazov sú štruktúrované entity, ktoré sa skladajú z určitých „do seba zapadajúcich zložiek“, a že b) význam ako celok spravidla *určuje* objekt, ktorý som nazval signifikátom, a do istej miery aj referent výrazu („do istej miery“ preto, lebo ten závisí aj od stavu sveta a času), pričom nevyklúčujem prípadné nezhody späť s určením signifikátu. Predpokladám teda, že napriek možným nezrovnalostiam v detailoch sa zhodneme napr. v tom, že význam výrazu „ $2 + 3$ “ určuje číslo 5, význam výrazu „manžel E. Taylorovej“ *do istej miery* určuje muža, ktorý je manželom E. Taylorovej a význam výroku „Manžel E. Taylorovej fajčí“ *do istej miery* určuje pravdivostnú hodnotu. To však znamená, že bez ohľadu na to, ktorú z troch uvedených explikácií pojmu označenia budeme pokladať za najadekvátnejšiu, pri skúmaní jazykových znakov sa nezaobídeme bez explikátov, ktoré ponúkajú ostatné dve explikácie. Patrí sa však dodať, že naznačený prístup možno pri niektorých výrazoch uplatniť iba po istých modifikáciách. K týmto výrazom patria predovšetkým otázky, rozkazovacie vety a tzv. indexové výrazy, hoci som presvedčený o tom, že ani pri ich skúmaní nebudeme môcť ignorovať metódy a výsledky uplatnené v tejto stati. Sémantická interpretácia týchto výrazov sa totiž nezaobíde bez výsledkov získaných analýzou oznamovacích viet a ich zmysluplných zložiek.

⁷ O zmysluplnosti výrazov denotujúcich delenie nulou, ktoré sa často pokladajú za nezmyselné, pozri (Tichý, 1996, s. 138 – 141). Treba dodať, že v jazyku matematiky signifikát chýba nielen týmto výrazom a zloženým výrazom, v ktorých sa vyskytujú, ale aj nekonečne mnohým iným výrazom. Medzi ne možno zaradiť napr. každý výraz formy „jediné číslo x , pre ktoré platí, že $a < x < b$ “, pričom v intervale (a, b) existuje viacero než jedno číslo, ďalej výrazy typu „najmenšie číslo množiny M “, „najväčšie číslo množiny M “, kde „ M “ označuje množinu bez najmenšieho či najväčšieho čísla a mnoho ďalších.

Literatúra

- CMOREJ, P. (1985): K explikácii pojmu jazykový znak. *Jazykovedný časopis*, 36, č. 2, s. 150 – 162.
- CMOREJ, P. (1991): O ideálnych jazykových znakoch a označení. *Jazykovedný časopis*, 42, č. 2, s. 122 – 129.
- CMOREJ, P. (1993): K označovaniu a zastupovaniu v Horeckého koncepcii. *Jazykovedný časopis*, 44, č. 2, s. 135 – 142.
- HORECKÝ, J. (1986): Zložky a dimenzie jazykového znaku. *Jazykovedný časopis*, 37, č. 1, s. 64 – 72.
- HORECKÝ, J. (1992): Ešte raz o ideálnych jazykových znakoch a označovaní. *Jazykovedný časopis*, 43, č. 2, s. 134 – 135.
- MATERNA, P. (1995): *Svět pojmů a logika*. Praha: Filosofie.
- MATHÉ, S. (1979): Kategorizácia jazykových výrazov v sémantike možných svetov. *Jazykovedný časopis*, 30, č. 2, s. 108 – 119.
- ODRUŠ, Š. – SABOL, J. (1981): *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- TICHÝ, P. (1994): Jednotliviny a ich roly. *Organon F* 1, č. 1, s. 29 – 42; č. 2, s. 123 – 132; č. 3, s. 208 – 224; č. 4, s. 328 – 333.
- TICHÝ, P. (1996): O čem mluvíme? Vybrané stati k logice a sémantice. Praha: Filosofie.
- TICHÝ, P. (1996): Konstrukce. In [9], s. 119 – 145.

INFERENCIA, PROTOTYPOVÁ PERSPEKTÍVA A JAZYKOVÝ SYSTÉM

Juraj Dolník (Bratislava)

Poznatkové a myšlienkové bohatstvo jazykovedných prác J. Horeckého tvorí fundamentálnu zložku našej lingvistickej pokladnice. Jeho práce ponúkajú množstvo ideí, na ktoré možno nadväzovať. Za osobitne cenné považujeme to, že svojimi prácami podnecuje k prekonávaniu hraníc opisnej lingvistiky a ukazuje cestu k explanačnej jazykovede. Naša štúdia je reakciou na jeho podnety. Je koncipovaná ako príspevok k vysvetleniu povahy jazykového systému. Vysvetľovanie sa opiera o tieto kľúčové pojmy: *inferencia, poznávací prototyp, modálny operátor F*.

Jedným z oporných bodov našej orientácie vo svete je zistenie istej pravidelnosti vo výskyte javov. Už pri bežnom pozorovaní výsekov sveta zisťujeme napríklad, že isté vlastnosti entít koexistujú a v koexistencii sa opakovane vyskytujú. Nahromadené skúsenosti tohto druhu sa premietli do myslenia ako podklad induktívneho usudzovania a usudzovania analógiou. Pozorovania vyúsťujúce do zistenia, že isté vlastnosti sa opakovane vyskytujú v koexistencii, orientujú naše myslenie na predpokladanie spoločného výskytu daných vlastností aj pri tých entitách, ktoré sme ešte nepozorovali. Ak sme napríklad zistili, že isté entity majú vlastnosti A a B, sme náchylní na predpoklad, podľa ktorého s vlastnosťou A aj pri ďalších entitách koexistuje vlastnosť B. Induktívne usudzovanie a usudzovanie analógiou sa uplatňujú pri bežnej orientácii vo svete, ako aj pri vedeckom poznávaní. Nás zaujíma orientácia vo svete, jeho bežné, nevedecké poznávanie, pretože jazyk sa vytváral na podklade takej orientácie, takého poznávania.

V logike sa už oddávna rozlišuje medzi absolútnym deduktívnym usudzovaním, ktoré sa vyznačuje tým, že záver logicky (nevyhnutne) vyplýva z predpokladov, a entymématickým usudzovaním, pri ktorom záver vyplýva z predpokladov len s istým stupňom pravdepodobnosti (v prípade, že sa aj tu hovorí o logickom vyplývaní záveru z istých predpokladov, dodáva sa, že to platí len vzhľadom na dodatočné predpoklady, ktorými sú poznatky usudzujúceho). Entymématické usudzovanie zahŕňa induktívne usudzovanie a usudzovanie analógiou. Pojem en-

tymémy je známy už z antickej rétoriky. Uplatňoval sa v súvislosti s vyplývaním, ktoré nemá logickú povahu, lebo je založené na typických súvislostiach a vzťahuje sa na oblasť pravdepodobného. Pripomeňme si jeden zo známych príkladov Aristotela: Striedmosť je dobrá vlastnosť, bezuzdnosť je oproti tomu škodlivá. To, že dodržiavanie istej miery (striedmosť) je rozumné (dobrá vlastnosť), logicky nevyplýva z toho, že opačné konanie je nerozumné (škodlivé). Podkladom vyplývania je len bežné pozorovanie, že rozumnosť niečoho sa dá „vyčítať“ z nerozumnosti jeho opaku. Pozoruje sa výskyt istej typickej súvislosti.

Pri usudzovaní, ktoré nie je založené na prísnom logickom vyplývaní, sa vybavuje aj usudzovanie označované ako *default reasoning*, t. j. usudzovanie na základe „medzier“ v znalostiach. Uplatňuje sa napríklad pri identifikácii typických (prototypových) vlastností čiže vlastností, ktoré nemusia mať platnosť definičných vlastností (v zmysle nevyhnutnej vlastnosti z hľadiska kategoriálnej príslušnosti daného objektu), aby sa vnímali ako „podstatné“ vlastnosti príslušných objektov. Napr. ak vieme o zvierati označovanom ako *gívon* (napr. z výkladového slovníka), že je to „menšia plavá opica“, teda že *gívon* je opica, a ak nemáme protikladnú informáciu, vyvodzujeme, že *gívon lezie po stromoch* (typická vlastnosť opíc). Pokiaľ sa znalosť „*gívon* je opica“, ktorá funguje ako predpoklad usudzovania, nedoplní informáciou, že *gívon* nelezí po stromoch, tento výrok je akceptovateľný ako analyticky pravdivý. Ide teda o vývod s pravdepodobnosťou, resp. o taký logický vývod, pri ktorom sa berie do úvahy vedenie usudzujúceho (porov. s opisom etymematického usudzovania). Aby sme zreteľne odlíšili prísne logické usudzovanie od usudzovania späťého s pravdepodobnosťou záveru a jednoducho sa vyjadrovali, v ďalšom výklade budeme používať výraz *inferencia* na označovanie bežného, intuitívneho usudzovania, ktoré nie je založené na prísnom logickom vzťahu medzi predpokladmi a záverom.

Inferencia a jazykotvorná činnosť

Ešte raz si povedzme, že predpokladom inferencie je empirický poznatok, podľa ktorého isté vlastnosti sa opakovanne vyskytujú v koexistencii, resp. vo svete sa vyskytujú isté typické súvislosti. Naše vnímanie sveta, nazeranie naň je ovplyvnené aj touto skúsenosťou. Považujeme za normálne, prirodzené, že sa vo svete stretávame s takou usporiadanosťou. Inferenčná schopnosť je prejavom našej pripravenosti na to, že pri vnímaní sveta sa môžeme stretnúť s nedôslednou usporiadanosťou (usporiadanosť s pravdepodobnosťou). Obraz takto vnímaného sveta na podklade inferenčnej schopnosti sa nemohol neprejavíť

pri jazykotvornej činnosti. Inferenčná schopnosť usmerňovala túto činnosť tak, že sa jazyk vytváral podľa obrazu normálneho, prirodzeného sveta. Vnímalo sa ako normálne, prirodzené, že sa jazyk vytváral na podklade opakovaného výskytu vlastností v koexistencii, na podklade typických súvislostí, pričom sa ako prirodzené bralo aj to, že opakovanosť mohla byť poznačená pravdepodobnosťou. Prístup k jazykovým javom, ktorý bol poznačený inferenčnou dispozíciou používateľov jazyka, vyúsťoval do ich systemizácie poznačenej príznakom pravdepodobnosti. Ak napríklad istá jednotka s istým sémantickým komponentom, resp. istým zväzkom komponentov čiže s vlastnosťou A nadobudla formálnu vlastnosť B a ak sa objavila potreba utvoriť ďalšiu jednotku s vlastnosťou A, utvorila sa tak, aby sa opakovane vyskytli A a B v koexistencii (v zmysle výskytu typickej súvislosti medzi istými vlastnosťami). Vzhľadom na skúsenosť z bežného poznávania mimojazykového sveta „počítalo sa“ aj s tým, že A a B sa spoločne vyskytujú s istým stupňom pravdepodobnosti. To značí, že sa považovalo za prirodzené, normálne, že sa možný spoločný výskyt A a B nerealizoval. Popri A sa nevyskytovalo B, resp. A sa vyskytovalo s inou vlastnosťou ako B. Preto ani súčasný používateľ jazyka nevníma ako neprirodzené také javy, pri ktorých je narušená logická dôslednosť. Pre neho je normálny taký stupeň dôslednosti, ktorý zodpovedá inferencii. Ako prirodzené, normálne vníma napr. to, že sa vyskytujú supletivizmy (napr. opakovaný spoločný výskyt vlastností „mnohosť“ x „tvarotvorný základ substantíva v singulári + plurálová koncovka“ je prerušený pri dvojici *človek – ľudia*), že sa vyskytuje slovo *úplatok*, hoci príslušné sloveso má predponu *pod(platiť)*, že sa vyskytuje slovo *jabloň*, hoci sa opakovane vyskytuje kombinácia vlastností „strom a jeho plod“ x „zhodný výraz“ (*hruška, višňa* atď.) pri označovaní domácich ovocných stromov aj ich plodov, alebo že sa vyskytuje opakovaná kombinácia tej istej sémantickej vlastnosti s odlišnou formálnou vlastnosťou. Kým prvý typ príkladov (*človek – ľudia, úplatok, jabloň*) ilustruje to, že sa do jazyka premieta skúsenosť z vnímania mimojazykového sveta, podľa ktorej opakovaný spoločný výskyt vlastností A a B sa nerealizuje, čo sa odráža v pragmatickom komponente inferencie, druhý typ príkladov korešponduje so skúsenosťou, podľa ktorej vlastnosť A sa môže opakovane vyskytovať s vlastnosťou B alebo C alebo X, pričom entity vyznačujúce sa kombináciami vlastností A x B, A x C, A x X sú ekvivalentné. Aj tento jav je súčasťou normálneho, prirodzeného sveta. Premieta sa aj do prirodzeného jazyka. Napríklad vlastnosť „osoba vykonávajúca činnosť vyjadrenú základovým slovesom“ sa kombinuje s viacerými slovotvornými príponami. Pravdepodobnostná povaha výskytu istej kombinácie sa prejavuje jednak

v tom, že namiesto istej kombinácie v minulosti sa v súčasnosti vyskytuje iná kombinácia, napr. *tvoriteľ* – *tvorca*, *udateľ* – *udavač*, *vyznávatel* – *vyznávač* (porov. Horecký, 1971, s. 86), a jednak v tom, že sa vyskytujú dve kombinácie, napr. *lakovač* – *lakovník*, *zmierovateľ* – *zmierovač*, *vyberač* – *výberca*.

Systemizácia jazykových javov

Fundamentálnym aspektom jazykotvorného procesu bola systemizácia utváraných jazykových prostriedkov. Jazykový systém sa konštituoval ako systemizácia utváraných prostriedkov na inferenčnom podklade. Oddávna je známa úloha analógie v organizácii jazykových prostriedkov. Treba však zdôrazniť, že usudzovanie analógiou má inferenčnú povahu čiže nepredpokladá vzťah nevyhnutnosti medzi premisou a záverom. Tým sa vysvetľuje akceptovanie logickej nedôslednosti v systemizácii jazykových javov, vnímanie tejto nedôslednosti ako prirodzeného fenoménu. Pravidelnosť poznačená pravdepodobnosťou je prirodzeným príznakom jazykového systému. Stavba tohto systému je „naprogramovaná“ tým, že v podklade jeho konštituovania a rozvíjania je inferencia.

Už sme uviedli a ilustrovali, že dôsledkom inferenčného podkladu systemizácie je prirodzené akceptovanie nerealizácie istého možného exemplára v triede určenej opakovaným výskytom istých vlastností (napr. nerealizácia možného exemplára *dobrejší*, *najdobrejší* v triede stupňovaných adjektív), ako aj výskyt konkurenčných kombinácií (napr. *zomrieť*, *umrieť*). Charakteristickou vlastnosťou jazykového systému je heterogenosť vyplývajúca z možnosti konkurenčnej systemizácie jeho prvkov. Konkurencia v systemizácii má dva základné prejavy: (1) konflikt medzi systemizáciami, (2) koexistencia systemizácií.

(1) Konflikt medzi systemizáciami je prítomný pri disjunkčných systemizáciách, teda takých, ktoré sa vylučujú a pri ktorej sa jedna môže presadiť len na úkor druhej. Ide o systemizácie, ktoré sú nezlučiteľné, a preto sa nedá rozširovať pravidelnosť výskytu istej kombinácie vlastností bez toho, aby sa tým neobmedzila pravidelnosť inej kombinácie. V tejto súvislosti nám spravidla prichádza na um konflikt medzi fonologickou systemizáciou vzťahujúcou sa na opakovaný výskyt po sebe idúcich dlhých a krátkych slabík (pravidlo o rytmickej krátení) a morfológickou (vrátane slovotvornej) systemizáciou dotýkajúcou sa pravidelnosti tvaru. Buď sa uplatní fonologická, alebo morfológická systemizácia. Jedna systemizácia obmedzuje rozsah platnosti druhej systemizácie. Distribúcia výskytu týchto systemizácií nie je prísne komplementárna. V istých prípadoch je konflikt „živý“, napr. *čísel/čísiel*, *mliekar/mliekár*, *žiadúci/žiaduci*. Je to dôsledok toho,

že keď aj zistíme, že distribúcia konfliktných systemizácií sa viaže na tie a tie podmienky, vzhľadom na inferenčný podklad systemizácie „sme pripravení“ na to, že sa môžeme stretnúť s prejavom pravdepodobnosti spätý s analógiou (čiže môže sa realizovať fonologická systemizácia, ale nemusí). Iným príkladom je konflikt medzi morfonologickou a morfológickou systemizáciou. Napríklad jedným z prejavov morfonologických systemizácií je výskyt morfoném *k/c*, *ch/s* pri tvorení nominatívneho tvaru plurálu v triede mužských životných, resp. osobných podstatných mien. Keď sa uplatní táto systemizácia – *vojak/vojaci*, *mních/mnísi* –, obmedzuje sa rozsah platnosti morfológickej systemizácie, pri ktorej sa nemení tvarotvorný základ (a naopak): *Grék/Gréci*, *beloch/belosi*, *drúk/drúci* (pren.), ale *Bask/Baskovia*, *zloduch/zloduchovia*, *svák/svákovia*, resp. *klasici/klasikovia*. Majúc na mysli inferenčný podklad systemizácie, nie sme prekvapení, keď sa stretneme popri podobe *Uzbeki* s podobou *Uzbekovia* alebo popri *Kazachovia* s *Kazasi*.

Z inferenčného podkladu systemizácie vyplýva, že aj v prípade dôslednej komplementárnosti výskytu dvoch systemizácií je latentne prítomná pravdepodobnosť narušenia pravidelnosti. Napríklad v lokálnom tvare singuláru podstatné mená vzoru *dub* a vzoru *mesto* majú po zadných spoluhláskach *-k*, *-g*, *-h*, *-ch* koncovku *-u*. Vzhľadom na to, že systemizácia je tu dôsledná, pripustenie možného narušenia sa môže javiť ako absurdné. Keď si však uvedomíme inferenčný podklad systemizácie, ani túto možnosť nemôžeme vylúčiť.

(2) Koexistencia systemizácií sa dotýka paralelných systemizácií, teda systemizácií, ktoré jestvujú súbežne ako ekvivalentné možnosti. Napríklad cudzie podstatné mená na *-fil*, *-fôb*, *-nóm*, *-graf* v nominatíve plurálu nadobúdajú koncovku *-i* aj *-ovia*: *rusofil/rusofilovia*, *čechofôb/čechofôbovia*, *astronómi/astronómovia*, *etnografi/etnografovia*. Výskyt paralelnej systemizácie však nie je nevyhnutný, takže sa počíta aj s tým, že sa vyskytne len jedna z možností (napr. *typografi*). Konkurencia sa tu dotýka len produktívnosti systemizácie.

Keď sme vyššie hovorili o systemizácii ako fundamentálnom aspekte jazykotvorného procesu, abstrahovali sme od toho, že jazyk sa tvoril a rozvíja sa v reči. Systemizácia utváraných jazykových prostriedkov prebiehala a prebieha v reči (len v zriedkavých prípadoch – napr. pri tvorení istého termínu – sa postupuje mimo prirodzenej reči). Niet pochybností o tom, že paradigmatické vzťahy sú zafixované v pamäti nositeľov jazyka. To však neznamená, že hovoriaci má akýsi intuitívny prehľad o sieti vzťahov, ktoré tvoria štruktúru jazyka a ktorú zachytávajú opisné jazykovedné práce. Keby to tak bolo, nedochádzalo by k rozporu medzi jazykovým úzom a kodifikáciou. Tento rozpor vyplýva z toho,

že kým kodifikátor sa riadi abstraktnými vzťahmi, ktoré pozná z lingvistickej deskripcie jazykového systému a ktoré aktualizuje reflexívne, mimo jazykovej komunikácie, hovoriaci sa riadi asociáciami v rámci rozličných fragmentov systému, pričom asociácie sa neaktualizujú reflexívne, ale spontánne v reči. Tým sa vysvetľuje to, že aj pri veľmi jednoduchom pravidle, ktoré si nositelia jazyka osvoja v škole s explicitnou formuláciou, dochádza k vybočeniu, napr. pri pravidle o tvorení genitívneho singulárneho tvaru pri vzore *ulica: Soni, Dáši, Táni* a pod. Je to výsledok aktualizácie istej asociácie v rámci istého fragmentu paradigmatických vzťahov evokovaného v reči. Z hľadiska lingvistu, ktorý sa riadi abstraktnými vzťahmi a pristupuje k javom reflexívne, sa to javí ako falošná asociácia, ako následok nepozornosti, naštrbenej jazykovej dispozície a pod. Dôležité je však uvedomiť si, že (a) jazykový systém sa konštituoval a rozvíjal na základe asociácií aktualizovaných v reči, že (b) sa systemizácia, ktorú sme práve uviedli, rozširuje rozsah platnosti už zakotvenej systemizácie (zhoda G., D. a L. Sg. pri vzore *kost*) a že (c) z inferenčného podkladu systemizácie vyplýva, že výskyt opakovanej kombinácie vlastností (*ulica – ulice*) nie je nevyhnutný.

Modálny operátor F

Poukázaním na inferenčný podklad systemizácie jazykových prvkov sa nedá úplne vysvetliť, prečo akceptujú nositelia jazyka isté logické nedôslednosti, napr. supletivizmy. Treba, pravda, podčiarknuť, že inferenčná dispozícia nositeľov jazyka je základný faktor, pretože s oporou o ňu sú „pripravení“ na výskyt prvkov reprezentujúcich tieto nedôslednosti. Ďalším faktorom je ich mentálna aktivita, do ktorej sa premieta jednak ich abstrakčná flexibilita a jednak ich schopnosť kognitívneho dotvárania a pretvárania skutočnosti, kognitívneho manipulovania s realitou. Ich abstrakčná flexibilita sa prejavuje v tom, že dokážu odhliadať od rozličných vlastností, stránok, súvislostí entít, na základe čoho potom môžu vykonávať isté mentálne operácie, mentálne zaobchádzať s istou entitou podľa potreby. Zoberme si ako príklad supletívny tvar *ľudia*. Pri vnímaní tohto tvaru ako plurálnej formy substantíva *človek* abstrahujeme od toho, že sa tu reálne neopakuje tvarotvorný základ ako pri iných substantívach, a súčasne ho mentálne „upravujeme“ tak, **akoby** sa základ opakoval, a zaobchádzame s ním tak, **akoby** tu bol normálny tvarotvorný základ. „**Akoby**“ bežne používame v situáciách, keď chceme dosiahnuť, aby sa niekto správal v súlade so stavom vecí, ktorý aktuálne nenastal. Hovoríme napríklad

*Nedaj sa rušiť. Pracuj, akoby som tu nebol!
 Dávaj pozor! Nes to, akoby to bolo z porcelánu!
 Ten študent je z cudziny. Ale skúšaj ho, akoby bol náš!*

Výraz *akoby* signalizuje, že vyzvaný si má predstaviť istý stav vecí a prispôbiť svoje správanie tomu stavu. „*Akoby*“ má evokovať predstavu o istom stave vecí. Spomínané výzvy sa chápu v tomto zmysle:

*Predstav si, že nie som tu, a v súlade s tým rob svoju prácu!
 Predstav si, že je to z porcelánu, a podľa toho sa správaj pri nesení!
 Predstav si, že je to náš študent, a podľa toho sa správaj pri skúšaní!*

Hovoriaci vyžaduje od adresáta mentálnu aktivitu, ktorá spočíva v navodení istej predstavy o stave vecí, s ktorým treba zosúladiť správanie (konanie). Logickým jazykom môžeme vyjadriť túto situáciu touto formulou

HARM(ACT(F(Prop)))

Prop(ozícia) = stav vecí

F(antázia) = v predstave upravené (nejde o psychologický pojem fantázie)

ACT = konanie, správanie

HARM = zosúladiť

Opisne vyjadrené: Zosúladiť konanie s predstavovaným stavom vecí. Symbol **F** má rolu modálneho operátora, ktorý udáva, v akom moduse treba aktualizovať istý stav vecí. Tento symbol je už jednou z konštánt vo vzťahu k symbolu **M** (premenná s obsahom „všeobecný modálny operátor“). Druhou základnou konštantou je **R**(ealita): Je realitou, že stav vecí je taký a taký.

Stručne povedané, entity môžeme vnímať cez prizmu **R** (vnímame ich také, aké sú, resp. aké sa nám javia) aj cez prizmu **F** (vnímame ich tak, že s nimi mentálne manipulujeme). Prizma **F** umožňuje mentálnu homogenizáciu reálne nerovnorodých prvkov. Schopnosť vnímania sveta cez prizmu **F** sa, prirodzene, uplatňuje aj vo vzťahu k jazykovému svetu, a teda aj v tejto súvislosti dochádza k mentálnej homogenizácii. Inferenčný podklad systemizácie pripúšťa výskyt reálne nehomogénneho prvku v danej triede, ale súčasne sa uplatňuje schopnosť vnímania prvkov cez prizmu **F**. Inferenčný podklad systemizácie pripúšťa napr. tvar *ľudia*, teda to, že sa tento tvar napriek náhradnému tvarotvornému základu môže reálne vyskytovať, ale súčasne sa tento tvar vníma cez prizmu **F**, a tak sa tento prvok mentálne homogenizuje. Pod vplyvom inferencie je nositeľ jazyka pripravený na to, že sa nemusí vyskytnúť pravidelná opozícia *človek : človekovia*, a teda bez problémov akceptuje tvar *ľudia*, ale súčasne uplatňuje svoju schopnosť vnímať tvar *ľudia* a zaobchádzať s ním tak, akoby bol pravidelný, homogénny prvok v danej triede. Pod vplyvom inferencie sa tento tvar vníma cez prizmu (modálny operátor) **R**.

Je realitou, že plurálny tvar substantíva človek je ľudia, ale súčasne sa aktualizuje prizma (modálny operátor) F. Predstav si, že tvar ľudia je pravidelný, a podľa toho s ním zaobchádzaj (teda: Zaobchádzaj s tvarom ľudia tak, akoby bol pravidelný!)

Hovoríme, že nositeľ jazyka bez problémov akceptuje tvar ľudia pod vplyvom inferencie, že teda tento tvar vníma pod týmto vplyvom cez prizmu **R**. Pod vplyvom čoho sa navodzuje prizma **F**? Inferencia je podkladom „pripravenosti“ nositeľov jazyka na možné prerušenie opakovaného výskytu kombinácie **A x B**. Čo je podkladom toho, že sa s „prerušným výskytom“ zaobchádza, akoby išlo o opakovaný výskyt **A x B**?

Prototypová perspektíva

Pri odpovedi na túto otázku vychádzame z hypotézy o poznávacom prototypu. Poznávacím prototypom označujeme výsek skutočnosti, ktorý je vymedzený na základe opakovaného výskytu kombinácie istých vlastností. Ide teda o ohraničenú triedu ontologicky rovnorodých entít. Registrovanie takých entít je východiskom, prvým krokom poznávania sveta. Výrazom *prototyp* vyjadrujeme jednak tento fakt, teda to, že taký výsek skutočnosti je z poznávacieho hľadiska prvotný (porov. s používaním tohto výrazu vo význame „prvý exemplár“), a jednak to, že tento výsek je základný, a to v tom zmysle, že vo vzťahu k nemu sa klasifikačne spracúvajú ďalšie entity. Je to výsek skutočnosti s prvkami, na ktoré sa dá aplikovať úplná empirická indukcia. Pri tejto indukcii v predpokladovej časti (premisa) sú dva komponenty: uzavretá množina prvkov $p_1, p_2 \dots p_k$ s vlastnosťami V a Z a výrok so všeobecným kvantifikátorom, podľa ktorého platí, že ak X má vlastnosť V , tak X sa rovná p_1 , alebo p_2 , alebo p_k . Z tohto predpokladu vyplýva záver, že ak X má vlastnosť V , tak má aj vlastnosť Z . To, že X má aj vlastnosť Z , vyplýva z empirického poznania, podľa ktorého všetky prvky X sa vyznačujú kombináciou vlastností V a Z . Je to poznanie založené na istote, a preto je základnou oporou v našej orientácii vo svete. Zdá sa, že prostredníctvom poznávacieho prototypu sa rozvíjal zmysel človeka pre „poriadok“ vo svete.

Poznávací prototyp je zafixovaný vo vedomí človeka ako model, ktorý funguje ako prvotný interpretačný konštrukt pri vnímaní výsekov skutočnosti. Človek sa vo svete prvotne orientuje podľa modelu, ktorý je kompatibilný s úplnou empirickou indukciou. Tento model bol v jadre základu jazykotvornej činnosti. Prostredníctvom neho sa uštaloval „poriadok“ v jazyku a súčasne sa upevňo-

val zmysel používateľov a tvorcov jazyka pre tento „poriadok“. Tento model je podkladom toho, že sa s „prerušeným výskytom“ zaobchádza, akoby išlo o opakovaný výskyt A x B. Pod vplyvom tohto modelu sa navodzuje prizma F. Keď hovoríme, že tento model je **jadrom** základu jazykotvornej činnosti, chceme tým vyjadriť, že na jeho základe sa konštituovali jadrové čiže prototypové výseky jazykovej skutočnosti, ktoré určili uhol vnímania jazykových prvkov. Tento model určuje, že jazykové prvky vnímame z prototypovej perspektívy. Prototypové vnímanie aktivizuje prizmu F v prípade, keď jazykový prvok nie je elementom prototypového výseku jazyka, čo vedie k tomu, že sa s „prerušeným výskytom“ zaobchádza, akoby išlo o opakovaný výskyt A x B.

Záver

Analyzovali sme dva komponenty v základe jazykotvornej činnosti: inferenciu a model poznávacieho prototypu, ktorý je spätý s úplnou empirickou indukciou. Každý z týchto komponentov je „zodpovedný“ za inú stránku tejto činnosti, pričom, pravda, príslušné stránky sú vzájomne späté. Kým následkom inferenčného komponentu je, že sa narušenie opakovanej kombinácie A x B akceptuje ako prirodzený, normálny jav v jazyku, z pôsobenia druhého komponentu vyplýva, že toto narušenie je irelevantné pre zaobchádzanie s príslušným javom. Prototypová perspektíva, ktorá je zahrnutá do modelu poznávacieho prototypu, je predpokladom toho, že toto narušenie nie je relevantné. K tomuto predpokladu pristupuje naša schopnosť mentálnej manipulácie s jazykovými javmi, pri ktorých sa aktivizuje prizma F.

Z pôsobenia spomínaných komponentov vyplýva koexistencia „pravej“ a „nepravej“ systemizácie. Na jednej strane sú nositelia jazyka pripravení – na základe inferenčného prístupu k svetu – na výskyt prvkov, ktoré narúšajú systemizácie na podklade reálne sa opakujúcich vlastností, na druhej strane vnímanie týchto prvkov z prototypovej perspektívy im umožňuje zaobchádzať s nimi ako s prvkami, ktoré systemizácie nenarúšajú. Jazykový systém ako produkt systemizácií je teda poznačený prototypovou perspektívou a súčasne inferenčne podmienenou akceptáciou neprototypových prvkov. Ako sa dá vysvetliť, že bez problémov sa prijali názvy TATRA BANKA, DEVÍN BANKA? (Problémy s ním majú len jednotlivci.) Inferenčný komponent v podklade systemizácie spôsobuje, že nositelia jazyka sú pripravení na to, že sa v atributívnej syntagme môže vyskytnúť aj to, že sa preruší opakovaný výskyt kombinácií *zhodný prívlastok x substantívum*, a na druhej strane vnímanie týchto názvov z proto-

typovej perspektívy aktivizuje prizmu F, čo vedie k tomu, že s nimi zaobchádzajú ako s „pravou“ atributívnou syntagmou (ako s *názvami Komunálna banka, Dopravná banka* a pod.).

Pôsobenie modelu poznávacieho prototypu a inferencie sa vo všeobecnosti prejavuje v tom, že na jednej strane pozorujeme tendenciu po reálnom „vyhovení“ prototypovej perspektíve (po rozširovaní prototypových výsekov jazyka) a na druhej strane tendencie po „imaginárnom“ vyhovení tejto perspektíve, čo je podložené jednak schopnosťou nositeľov jazyka vnímať jeho prvky cez prizmu F a jednak ich pripravenosťou akceptovať neprototypové prvky na základe inferencie. Aký mechanizmus riadi súhrn týchto tendencií?

Literatúra

HORECKÝ, J. (1971): Slovenská lexikológia. 1. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

K LINGVISTICKÝM A FILOZOFICKÝM PŘEDPOKLADŮM ARGUMENTACE V TEXTU

Jiří Kraus (Praha)

Problematika argumentačního diskurzu patří k tématům, pro jejichž poznání přináší životní dílo i mnohostranná vědecká orientace profesora Jána Horeckého četné a pozoruhodně různorodé předpoklady. Mám tu především na mysli jeho práce z obecné lingvistiky i z teorie spisovného jazyka (a jazykové kultury), jeho dlouhodobý zájem o vzájemné vztahy mezi jazykovědou a filozofií, jazykovědou a logikou, teoretický i praktický přínos k problematice žurnalistického (mediálního) diskurzu a v neposlední řadě – snad v těchto souvislostech poněkud překvapivě – také jeho zázemí klasického filologa. Právě to mu totiž umožňuje vidět vývoj evropského jazykovědného myšlení již od jeho antických počátků jako obdivuhodný a koherentní celek, bez uměle vytvářených hranic, domnělých počátků a mezer (Horecký, 1983). Bezprostředně se problematikou argumentace v textu J. Horecký zabýval v sérii příspěvků uveřejněných v roce 1988 v časopise *Kultúra slova*.

Samého pojmu diskurz, který je jedním ze základních východisek pokusů o vymezení lingvistických aspektů argumentace (a obecněji sémiotiky přesvědčování), se v pracích vztahujících se k jazykové komunikaci užívá dost vágně, někdy dokonce jen jako synonyma pojmu text, např. diskurz jako syntaktický termín ve smyslu koherentní posloupnost vět, *phrases*, chápe ve své dnes již klasické práci z r. 1952 Z. S. Harris. Současní autoři však už vesměs pracují s výrazem diskurz v specializovanějším významu (srov. např. Hoffmannová, 1997, s. 8n.). Chápou ho jako výsledek komunikačního aktu odehrávajícího se v určitých podmínkách a stylizovaného s určitým komunikačním záměrem. Diskurz tedy vlastně znamená „text s atributem, text v mimolingvistickém kontextu – mluví se proto o diskurzu ideologickém, politickém, náboženském, mediálním, polemickém...“, o diskurzu, který se realizuje jako monolog, dialog, projev mluvený, písemný, připravený, nepřipravený. Z takového pojetí ovšem vyplývá i striktní požadavek metodologický. Protože se na utváření diskurzu podílejí i činitelé nejazykové povahy, jeho vyčerpávající analýza zdaleka nemůže být jen záležitostí výhradně lingvistickou. To ostatně napovídá i definice pojmu diskurz formulovaná pracemi německého filozofa komunikace Jürgena Habermase. Podle ní

je diskurz prostřednictvím argumentace vymezenou formou reálného nebo potenciálního dialogu, v němž se určité téma problematizuje a od jednotlivých názorů na jeho řešení se tudíž očekává, že budou přijatelně (racionálně) a přesvědčivě zdůvodněny. O vítězství v polemickém dialogu tak může rozhodnout jediné – svobodná a otevřená diskuse, „nenátlakový nátlak lepšího argumentu (*zwangloser Zwang des besseren Arguments*, Habermas, 1973, s. 240). Spojení „argumentativní diskurz“ se tak v Habermasově pojetí stává tautologií, protože právě názorové napětí mezi účastníky diskurzu tento filozof považuje jeden z jeho nejpodstatnějších konstitutivních činitelů. Ve vztahu k žánru pak diskurz vystupuje jako pojem zobecněný a nadřazený – např. liberální, socialistický nebo feministický diskurz v sobě soustřeďují jisté postoje a očekávání, které se promítají v ustálené podobě jednotlivých žánrů politických vystoupení, vědeckých publikací, novinových článků, proklamativních hesel apod. Z hlediska čistě lingvistického však může být poměr mezi pojmy žánr a diskurz také opačný – např. žánr modlitby nebo liturgického obřadu mívá odlišnou podobu podle toho, k jakému diskurzu (jazyku určité náboženské pospolitosti, hagiolektu) se vztahuje.

Sama argumentace je tedy bezprostředně vázána na diskurz, a to především na diskurz polemického dialogu (o něm srov. Horecký, 1990), ve kterém se střetávají protikladná tvrzení. Jedno, tvrzení *pro*, předkládá proponent, druhé, tvrzení (námitku) *contra*, vznáší oponent. Obojí tato tvrzení vytvářejí řetězce, v nichž se role proponenta a oponenta v průběhu dialogu střídají. Přitom argumentace má svou složku kognitivní, logickou, jejímž obsahem je soubor kritérií pro produkování správných výroků, tj. pro jejich odvozování pomocí striktních inferenčních pravidel vedoucích od premis k závěrům, a stránku jazykovou (syntaktickou, sémantickou a pragmatickou), jejíž obsah je dán možnostmi vyjádření těchto zřetězujeících pravidel a zároveň také asymetrickým dualismem jazykového znaku, tj. napětím mezi jeho formou a významem. Spolu s tím přichází ke slovu i podstatná vlastnost pragmatiky mezilidské komunikace vyplývající z faktu, že forma výroku se často nekryje se sdělným záměrem mluvčího nebo s jeho interpretací ze strany příjemce. Obě tyto stránky, kognitivní i jazyková, jsou přitom pochopitelně součástí širšího kontextu sociálního a kulturního. Právě důrazem na tuto dimenzi intenzionální a pragmatickou se teorie argumentace odlišuje od formální logiky, i když se oba obory v současné době do značné míry sbližují díky stoupajícímu zájmu moderních badatelů o generování i o zkoumání platnosti výroků vágních, modálních, hodnotových, normativních apod.

Obecný rámec zkoumání obsahu a struktury argumentačních výroků tvořila antická rétorika. V Aristotelově pojetí představovala tato disciplína *techné*; obor

poskytující inventář a techniku dokazovacích postupů, které slouží přesvědčování auditoria, jeho získání pro řečnickovy záměry. V Organonu Aristoteles předkládá dvojí logická (dialektická) východiska argumentace. V Prvních a Druhých analytikách rozpracovává teorii deduktivního (sylogistického) a induktivního (epagogického, na základě příkladů a analogií budovaného) odvozování výroků. Účinnost obou postupů pak sám také porovnává: „Indukce je přesvědčivější, zřejmější a pro vnímání poznatelnější a většině lidí přístupná, sylogismus však je důraznější a účinnější proti těm, kteří hájí opačné tvrzení“ (Topika, 105a). Na rozdíl od aparátu logického dokazování rozpracovaného v obojích Analytikách se rétorická argumentace opírá o soustavu obecných míst (*koinoi topoi, loci communes*), která představovala „určité logické postupy, metodologické návody nebo i zcela praktické postupy, jak stanovit povahu predikace v subjektpredikátovém kategorickém soudu, jak uskutečňovat výběr premis v dialektické argumentaci a jak vůbec takovou argumentaci vést a usměrňovat“ (Berka, 1975, s. 9). Inventář těchto míst postihujících argumentaci v běžném životě předkládali v návaznosti na Aristotela autoři antických rétorik (Cicero, Kvintilián) a jejich novodobí pokračovatelé (výklad obecných míst jako zdroje historické integrity evropských literatur vykládá Curtius, 1948, česky 1998, naproti tomu Perelman – Olbrechtsová-Tytecová, 1958, je chápou jako kvazilogické argumenty nebo jako zkušenostní principy sloužící zdůvodňování faktů).

K topickým argumentům patří např. definice (*B. myslí, že národní parky mají ochraňovat vybrané fenomény před přírodou, jinak prý hrozí, že „příroda zničí vše, co považujeme za hodné ochrany my lidé“*). Srovnává *„kůrovce jako přirozenou součást ekosystému“ s člověkem, s jeho dýmajícími továrnami... I on je totiž živočišným druhem patřícím do přírody*), vztah mezi částí a celkem, rodem a druhem (*Čínská růže (Hibiscus rosa-sinensis) patří mezi ibišky, a proto také vyžaduje hojně slunce a zalévání*), analogie, vztah od většího k menšímu a naopak (a maiore ad minus: *Učitel by neměl svým žákům zadávat úlohy, které sám nedovede uspokojivě vyřešit*, a minore ad maius: *Když hraje nedisciplinovaně jako dorostenec, těžko bude hrát jinak jako dospělý*), princip rozjetého vlaku, resp. kluzkého svahu (*Myslím, že by bylo složité uvolňovat tu budovu pro jiné účely. Je v tom už strašně moc peněz*), vztah mezi příčinami a důsledky (*Jak dlouho bude trvat opoziční smlouva? Dokud někteří politici nepochopí, že velikost mocenského krajíce se určuje ve volbách. A nikoli na základě přání samozvaných intelektuálních kavárenských elit, nikoli podle průběžných volebních preferencí, a už vůbec ne hlukoměrem mediálního humbuku*), argumenty ad personam, ad auctoritatem, ad ignorantiam, ad baculum, ad misericordiam,

ad verecundiam atd. (srov. též např. Kusse, 1998; Kienpointner, 1996; Plantin, 1996).

Antická rétorika zkoumala jednak funkční a žánrové okruhy argumentačního diskurzu (původně politické, soudní a příležitostné, později k této trojici přibyly útvary epistolární, kazatelské, vědecké traktáty a disputace aj., pozornost současných badatelů z oblasti neorétoriky se soustřeďuje na mediální diskurz a v souvislosti s tzv. konverzační analýzou, zvl. s aplikací Griceových maxim, i na argumentaci v běžném dorozumívání), jednak jednotlivé etapy jeho utváření, generování. Antická rétorika rozlišovala pět těchto etap – 1. vyhledávací (*inventio*), kdy z inventáře určitých prostředků dokazování mluvčí vybírá ty, které považuje pro danou komunikační situaci a funkci sdělení za nejvhodnější, 2. textovou (*dispositio*), zabývající se uspořádáním a rozložením argumentů (ty přecházejí od slabších k silnějším nebo naopak, popř. vzájemně se prokládají argumenty silné a slabé – *more homerico*), 3. jazykovou (*elocutio*), ve které mluvčí vybírají jazykové prostředky schopné zesilovat nebo oslabovat účinnost argumentace, 4. memorativní (*memoria*) obsahující mj. mnemotechnické pomůcky k zapamatování předem připravené (někdy písemně zpracované) předlohy a 5. zvukovou, resp. gestickou a mimickou (*actio*). V období let 1600 – 1850, kdy se pod vlivem francouzské a skotské estetiky rétorika přeměnila z normativní disciplíny zabývající se utvářením (stylizací) diskurzu v soubor pouček poskytujících klíč k interpretaci textu (Kraus, 1998, s. 130 – 134), rozšířil se tento model přesvědčivé nebo básnicky působivé komunikace ještě o další složku (šestý kánon), soustřeďující se – též v jisté návaznosti na metody biblické hermeneutiky – na osobnost čtenáře, na výchovu jeho vkusu a na schopnost dobrat se tvůrcova sdělného záměru. Na přesvědčivosti a účinnosti jazykové komunikace se pochopitelně podílejí všechny tyto složky, i když dominantní postavení, zvláště v odborném diskurzu, zaujímá převážně složka první. Novější vývoj teorie komunikace a teorie dialogu (Tondl, 1997; Marková – Müllerová – Hoffmannová, 1999; Čmejrková, 1999; Neustupný, 1999) však opět spatřuje podstatu úspěšnosti dorozumění v kvalitách čtenáře nebo posluchače a v jeho schopnosti správně si uvědomit smysl sdělení obsažený v povrchové i hlubkové sémantické struktuře textu (Leech, 1983).

Vedle generativního modelu utváření argumentativního diskurzu předložili antičtí autoři v rámci učení o vyhledávání důkazů, *inventio*, ještě model další, lineární. Ten zahrnul úvod řeči (*exordium, principio*) otvírající různé možnosti komunikační strategie, vlastní sdělení, výklad (*exegesis, narratio*), naznačení osnovy textu (*divisio*), zdůvodnění řečnickova stanoviska (*confirmatio*), skutečné nebo

jednou z komunikujících stran (proponentem nebo oponentem) předpokládané vyvrácení argumentů (*confutatio*) a konečně shrnutí argumentace, závěr (*peroratio*). Sám proces argumentace už tím, že obsahuje dialogickou figuru předjímání protivníkových námitek a výpadů (*prolepsis*), dodává zřetelný dialogický rozměr také diskurzu monologickému.

V rámci antické rétoriky rozpracovaná teorie argumentace prošla řadou historických proměn v souvislosti s tím, jak překračovala hranice zkoumání účinnosti a přesvědčivosti jazykového projevu a stávala se též součástí filozofické teorie a kritiky. Současně se však také měnily i samo postavení a společenská prestiž rétoriky – od svého vzniku v raných řeckých demokraciích a v republikánském Římě tak sehrávala úlohu disciplíny zabývající se teorií a praxí přesvědčivé komunikace, poté oboru zkoumajícího převážně sémiotiku stylu (na sklonku antiky, zejména v období tzv. druhé sofistiky, a pak znovu v období baroka a klasicismu) až konečně se stala synonymem pro obecnou teorii komunikace (jako důsledek renesance rétoriky a pragmatického obratu jazykovědy, charakterizovaného příklonem ke studiu textu a jeho hloubkové sémantické struktury od konce let padesátých). A právě počátek tohoto obnoveného zájmu o rétoriku jako obecnou teorii argumentace znamenaly dvě práce, které obě vyšly v r. 1958, vznikly však nezávisle na sobě a také se utvářely v odlišných vědeckých a kulturních souvislostech. Tou první je kniha belgického filozofa polského původu Chaima Perelmana a jeho spolupracovnice Lucie Olbrechtsové-Tytecové *Traité de l'argumentation – La nouvelle rhétorique* (1958), autorem druhé knihy je jeden z představitelů anglické teorie běžného jazyka (*common language theory*) Stephen Toulmin (1958), jehož nepřilíš rozsáhlá, ale pro budoucí vývoj teorie argumentace zásadní publikace nese název *On the Uses of Argument*. Obě tyto průkopnická díla se shodují v odporu vůči formálně logickým schémátům, založeným na sylogistickém odvozování soudů. Toulmin sám patří k předním kritikům „geometrických modelů předkládaných britskými analytickými filozofy a zmrazených forem (*frozen forms*) Carnapovy logické syntaxe jazyka“. Ty totiž nejsou schopné postihnout obsahovou komplexnost ani výrazovou různorodost reálných argumentačních procesů, které běžného člověka denně obklopují. Společný východiskový materiál – a také model názorových konfliktů – představují pro obě knihy právní spory jako komunikační akty, v nichž rozhodující postavení zaujímají, podobné jako v běžné komunikaci, výroky hodnotové a normativní. Všichni tito autoři zároveň hledají odpověď na otázku, jak racionálně argumentovat ve všednodenních situacích i v politice a jak řešit praktické problémy.

Ch. Perelman a L. Olbrechtsová-Tytecová zároveň věnují značnou pozornost i argumentování ve společenských vědách. Za tímto účelem stanoví hodnotové principy, jimiž se jednotlivé argumentační postupy řídí. Mezi nimi zvláště vyzdvihují princip integrity (vědomí vzájemné souvislosti jednotlivých oborů lidské činnosti, které spoluvytvářejí naši každodenní zkušenost), princip revize, podle něhož proces poznání musí být trvale otevřen novým objevům a zkušenostem, takže je nezbytné opakovaně ověřovat východiska automatizovaných tvrzení a opouštět ta, která se ukázala jako špatná, dále princip duality, tj. souladu mezi soudy empirickými a racionálními, a konečně princip osobní odpovědnosti, který je obsažen v myšlence, že vědecké výroky a teorie nejsou záležitostí čistě scientistní, ale že v sobě reflektují osobnost poznávajícího subjektu i přítomnost oslovovaného auditoria (*c'est en fonction d'un auditoire que se développe tout argumentation*). Celým Perelmanovým dílem prochází polemika s Descartovým odmítáním rétoriky jako disciplíny, která učí víc ozdobné výmluvnosti než pravdě. Pro Descarta je argumentace koherentní soustavou pravdivých výroků založených na evidenci a směřujících k jedinému, logicky nevyhnutelnému závěru. Naproti tomu Perelman a Olbrechtsová-Tytecová zkoumají výroky pravděpodobné a přijatelné, jejichž oprávněnost se prokazuje v procesu komunikace konsenzem (*adhésion*) zúčastněných partnerů. Přitom je pochopitelně možné, že tento souhlas bude zahrnovat i několik alternativních řešení. Rozdíl tu není v kvalitě, tedy v tom, že argumentace vycházející z jistých premis je účinnější, ale ve funkcích diskurzu. Descartes zkoumá soudy apodiktické, charakteristické pro exaktní vědy, Perelman a jeho spolupracovnice o soudy hodnotící a normativní, uplatňující se ve sféře práva, filozofie a společenských věd.

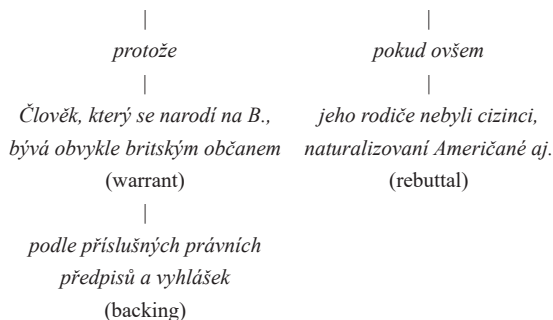
Argumentace v pojetí obou belgických autorů tak překračuje hranice formální logiky a zasahuje všechny složky komunikačního vztahu – autora, příjemce (auditorium) i jazykovou a logickou strukturu sdělení. Tři kapitoly knihy (*Les cadres de l'argumentation*, *Le point de départ de l'argumentation* a *Les techniques argumentatives*) nejprve definují obecná místa (*loci*) jako „premis obecné povahy“ a dále formulují pravidla odvozování závěrů z těchto premis. Inventář obecných míst je zásobárnou (*magasin*) argumentačních schémat, která jsou mluvčímu k dispozici. Na rozdíl od logiky, která se zabývá obecnými schématy, vypracovává rétorika soustavu konkrétních a předem vypracovaných kvazilogických vztahů (*liaisons*), které konstituují myšlenkovou soudržnost jednotlivých úseků textu (vyjadřujících např. definice užitých pojmů, vztah mezi částí a celkem, příčinou a účinkem, mezi výroky analogickými a kontrastními apod.). Rétorika tak zkoumá prostor pro svobodnou volbu mezi racionálně zdůvodnitelnými

alternativami lidského rozhodování, teorii argumentace obohacuje o hlediska sociální a komunikační.

Toulmin ve své práci přirovnává proces argumentování k živému organismu, každý argument pak představuje některou z jeho buněk. Tento organismus má svou obecnou, anatomickou strukturu, na jejímž základě na rovině jednotlivých propozic funguje jemnější struktura fyziologická, která bezprostředně závisí na jazykovém vyjádření argumentu a na podmínkách jeho platnosti. Toulminovo argumentační schéma zároveň vytváří obecný sémantický model intratextových vztahů. Jeho základem je trojice prvků – tvrzení (*claim*), výchozí údaje (*data*) a zdůvodnění (*warrant*). Při podrobnější analýze Toulmin rozšiřuje tuto trojici ještě o další prvky – modalitu (*qualifier*) platnosti závěru, námitky proti platnosti předložené argumentace (*rebuttals*) a konečně o obecný rámec argumentace (*backing*).

Své schéma ilustruje Toulmin následujícím, jeho pokračovateli (van Eemeren – Grootendorst, 1984; Völzing, 1979; Kienpointner, 1983; Öhlschläger, 1979) běžně přejímaným a v jednotlivostech mnohokrát modifikovaným příkladem:

Harry se narodil na Bermudách (data) *takže pravděpodobně* (qualifier) Harry je britským občanem (claim)

Toulminovo schéma tedy nezahrnuje pouze kvantifikátory (*někteří, většina*) nebo rozlišení kladných a záporných soudů, jako je tomu u sylogismů, ale je schopné zahrnout řadu omezujících podmínek, které různým způsobem dovolují zdůvodnit konečné tvrzení, tedy přejít od výchozích premis k závěru usuzování. Povahu a platnost těchto podmínek pochopitelně do značné míry určují i zvolené jazykové prostředky (výrazy spojovací, modální, hodnotící apod.). Vztah ke konkrétní situaci, do níž je argumentační diskurz zasazen, zdůrazňuje Toulmin i prostřednictvím pojmu argumentační pole (*field of arguments*), který vymezuje rozsah platnosti (logický typ) příslušných premis a argumentačních rámců.

Prostřednictvím pojmů argumentační rámec a argumentační pole Toulminova teorie souvisí s filozofickou a literárněvědnou tematikou možných světů (Doležel, 1996, 1998; Kolář, 1999) a s Ecovým pojmem *encyklopedie aktuálního světa*, který zahrnuje veškerý soubor obecně sdílených znalostí vázaných na určitou kulturu, historické období, profesně či jinak vymezenou sociální skupinu apod. Představa o rozsahu a obsahu této encyklopedie (očekávaných znalostí komunikačního partnera nebo auditoria) tvoří nezbytný předpoklad komunikace, protože každý proces stylizace je svou podstatou ve větší nebo menší míře synekdochický, implicitní, a každé porozumění je rekonstrukcí smyslu, který svou komplexností, totálností, přesahuje pouhý součet významů reálně proslovených nebo zapsaných výrazů. Tato rekonstrukce se opírá buď o znalost syntaxe a sémantiky jazyka a o očekávání, která vyplývají z logické inference jednotlivých výroků (jako je tomu např. v případě presupozic a implikací, Leech, 1983), nebo o určitý komplex věcných a kulturních znalostí. Chceme-li tedy diskurzu plně porozumět, musíme projít kognitivní procedurou vyhledávání kulturních (encyklopedických) znalostí. Např. jedna z postav Kunderova románu *La lenteur* (Pomalost), český entomolog Čechořípský, se ve francouzském prostředí, kde ji oslovují jako M. Sechoripi, Chipiqui apod., marně snaží objasnit čtení svého jména, vyznačujícího se specificky domácími diakritiky, pomocí výkladu Husovy pravopisné reformy (*la secrétaire ... imagine un accent renversé qui, en guise de papillon, voltige autour du savant*) a místo ohlášeného odborného příspěvku auditoriu na konferenci vysvětluje, proč se téměř dvacet let nemohl věnovat své vědecké práci. Vedle encyklopedií aktuálního světa nebo aktuálních světů různých kultur je naše zkušenost zaplněna i encyklopediemi světů možných, např. příběhy z pohádek, kde zvířata mluví a jednají jako lidé, nebo z četby science fiction, v nichž běžně vystupují mimozemské bytosti.

K objasnění podstaty implicitní povahy diskurzu (k lingvistické problematice tohoto problému srov. zvl. Kerbrat-Orecchioni, 1984; Ducrot, 1972; Doležel, 1996) přispěly logika a teorie argumentace již Aristotelovým pojmem *enthyméma*, to je neúplný syllogismus jako inferenční postup, ve kterém chybí (přesněji: není vyjádřen) některý z jeho výroků – vyšší premisa, nižší premisa nebo závěr. Ať již proto, že autor sylogistického výroku nechce své posluchače samozřejmostí některých tvrzení nudit, nebo proto, že by to odporovalo jeho komunikační strategii.

Ze stylistických prostředků, které uvádí v Základech rétoriky Kvintilián, na skrytý význam poukazuje jedna z hlavních řečnických figur *noema*, lat. *insinuatatio, controversia figurata* (Quint. 8, 5, 12), kterou autor vymezuje jako stylistický prostředek, „který je nejčastější a na který se ... nejvíce čeká“ jejímž užitím

chceme vyjádřit, „aby se prostřednictvím jakési domněnky vyrozumělo, co neříkáme, jako ... jiný skrytý smysl, na který musí přijít posluchač“. Touto definicí se zároveň *insinuat* odlišuje od blízké ironie, která napovídá pravý opak toho, co explicitně vyjadřujeme.

Na zkoumání implicitního významu buduje svůj přístup k teorii argumentace francouzský lingvista O. Ducrot v práci *Dire et ne pas dire: Principes de sémantique linguistique* (1972) a spolu s J.-C. Anscombrem v zásadní publikaci *L'argumentation dans la langue* (1983). Východiskem jejich zkoumání je analýza větných konektorů (*mots vides*) a těch plnovýznamových slov (*mots pleins*), která v procesu komunikace otvírají možnosti různým interpretacím a splňují tak funkci orientátorů v diskurzu. Např. adjektivum *dobrý* ve větě *Ten první dům byl dobrý* vede u zájemce o koupi domu k závěru *Ten proto koupíme*. Naproti tomu k opačnému závěru – *ten proto nekoupíme* – by v téže výchozí větě směřovalo adjektivum *drahý*. Význam každého z uvedených adjektiv tedy není obsažen v něm samém, ale v příslušném úseku diskurzu. Adjektiva *dobrý* a *drahý*, tedy primárně neoznačují jisté významy, ale argumentují ve prospěch určitého implicitního tvrzení. Představují tak prvky explicitní tkáně textu, které odkazují k významům skrytým a naznačeným.

Stejný příklad může ilustrovat i funkci spojovacího výrazu *ale*. Věta zobrazená schématem P, ale Q – *Tenhle dům je dobrý* (P), *ale drahý* (Q) – je při interpretaci z hlediska formální logiky shodná s větou *Dům je současně dobrý i drahý* (P i Q je obojí pravdivé, a to v libovolném pořádku – *dobrý i drahý*, *drahý i dobrý*). Analýza uvedených vět z hlediska lingvistické teorie argumentace, tedy taková, která bere v úvahu význam operátoru *ale* i odpovídající implicitní závěr, ukazuje, že smysluplná a koherentní jsou pouze tvrzení *Ten dům je dobrý*, *ale drahý*, *proto ho nekoupíme*, resp. *Ten dům je drahý*, *ale dobrý*, *proto ho koupíme*, zatímco zbývající logicky možná tvrzení – **Ten dům je dobrý*, *ale drahý*, *proto ho koupíme* a **Ten dům je drahý*, *ale dobrý*, *proto ho nekoupíme* jsou nepřijatelná.

Smyslem Anscombroy a Ducrotovy lingvistické teorie argumentace – v návaznosti na poznatky moderních neklasických logik – je vybudovat intenzionální sémantiku, jejímiž prvky nejsou izolovaná slova, ale implicitně nebo explicitně vyjádřené diskurzy. Někteří autoři v této souvislosti mluví o „sémantice ideálních diskurzů“ (Plantin). Odpovídající interpretace je tedy založena na tom, že komunikační partner správně odhadne směr, jímž ho autorská intence a klíčové slovo (argument) orientují, a tím se tudíž dobere i výsledného smyslu diskurzu. Teorie argumentace se tak stává důležitou složkou lingvistiky řeči (*linguistique de la pa-*

role) a nezbytným předpokladem stylizačních i interpretačních aktivit v procesu jazykové komunikace.

Literatura

- ANSCOMBRE, J.-C. – DUCROT, O. (1983): *L'argumentation dans la langue*. Bruxelles.
- BERKA, K. (1975): Aristotelovo pojetí topiky. In: *Aristoteles, Topiky*. Praha, s. 5 – 12.
- CURTIUS, E. R. (1998): *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1990): Televizní interview a jiné duely. Mediální dialog jako žánr veřejného projevu. *Slovo a slovesnost* 60, s. 247 – 268.
- DOLEŽEL, L. (1996): In Search of Implicit Meaning. *Ars rhetorica. The Canadian Journal for Rhetorical Studies*, Vol. 6, s. 63 – 72.
- DOLEŽEL, L. (1998): *Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds*. Baltimore – London.
- DUCROT, O. (1972): *Dire et ne pas dire: Principes de sémantique linguistique*. Paris.
- EEMEREN van, F. – GROOTENDORST, R. (1984): *Speech Acts in Argumentative Discussions*. Dordrecht.
- HABERMAS, J. (1973): *Wahrheitstheorien*. Ed. H. Fahrenbach. In: *Wirklichkeit und Reflexion*. Pfullingen, s. 211 – 266.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1997): *Stylistika a ...* Praha.
- HORECKÝ, J. (1983): Vývin a teória jazyka, Bratislava.
- HORECKÝ, J. (1988): Argumentačný text. *Kultúra slova* 22, s. 54 – 71.
- HORECKÝ, J. (1988): Obsahová štruktúra argumentačného textu. *Kultúra slova* 22, s. 203 – 208.
- HORECKÝ, J. (1990): Obsah a forma polemického textu. *Kultúra slova* 24, s. 3 – 11.
- KERBRAT-ORECCHIONI, C. (1984): *Discours politique et manipulation. Du bon usage et des contenus implicites*. Ed. C. Kerbrat-Orecchioni – M. Mouillaud. In: *Le discours politique*. Lyon: s. 213 – 227.
- KIENPOINTNER, M. (1983): *Argumentationsanalyse*. Innsbruck.
- KIENPOINTNER, M. (1992): *Alltagslogik*. Stuttgart.
- KOLÁŘ, P. (1999): *Argumenty filozofické logiky*. Praha.
- KRAUS, J. (1998): *Rétorika v evropské kultuře*. Praha.
- KUSSE, H. (1998): *Konjunktionale Koordination in Predigten und politischen Reden. Dargestellt an Belegen aus dem Russischen*. München.
- KVINTILIÁN, M. F. (1985): *Základy rétoriky*. Praha.
- LEECH, G. N. (1983): *Principles of Pragmatics*. Essex.
- MARKOVÁ, I. – MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. (1999): Od teorie dialogu k institucionální komunikaci. *Slovo a slovesnost* 60, s. 195 – 213.
- NEUSTUPNÝ, J. V. (1999): Následné follow-up interview. *Slovo a slovesnost* 60, s. 13 – 18.
- ÖHLSCHLÄGER, G. (1979): *Linguistische Überlegungen zu einer Theorie der Argumentation*. Tübingen.
- PERELMAN, CH. – OLBRECHTS-TYTECA, L. (1958): *Traité de l'argumentation – La nouvelle rhétorique*. Bruxelles.
- PLANTIN, CH. (1996): *L'argumentation*. Paris.

TONDL, L. (1997): Dialog. Sémiotické rozměry a rozhraní dialogu. Praha.

TOULMIN, S. E. (1958): On the Uses of Argument. London.

VÖLZING, P. I. (1979): Begründen – Erklären – Argumentieren. Modelle und Materialien zu einer Theorie der Argumentation. Heidelberg.

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu „Czech and Slovak Public Oral Speech in the 90’s“ (186/98) podporovaného nadací Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation.

EXAKTNOSŤ, LOGIKA A JAZYKOVEDA (VYBRANÉ ASPEKTY A PROBLÉMY)

Jozef Viceník (Bratislava)

Cieľom nášho príspevku nie je systematická analýza rôznych pojmov exaktnosti (presnosti), miesta formálnej logiky v procese zexaktňovania jazyka a zexaktňovania takej základnej disciplíny, ktorej predmetom skúmania je jazyk, ako je jazykoveda. Náš cieľ je oveľa skromnejší. Poukázať na pozadí vybraných problémov, ktoré boli predmetom analýz J. Horeckého, na určité vzájomne prospešné vzťahy medzi jazykovedou a formálnou logikou pri analýze problémov jazyka a na možnosti rozvíjať vzájomnú spoluprácu.

Motívom výberu danej témy bola skutočnosť, že J. Horecký patrí u nás medzi tých jazykovedcov, ktorí svojou prácou otvárali priestor pre prienik exaktných metód do jazykovedy, pomáhali lámať často umelé bariéry, brániace uplatnenie týchto metód do jazykovedy. Pritom J. Horecký citlivo rešpektoval špecifiká jazykovedy, jej prístupu k analýze jazyka, ako aj možnosti a hranice využitia exaktných metód – matematických, logických a ďalších pri analýze jazyka. Prezentoval to vo svojich prácach (Horecký, 1969; 1978), ako aj v mnohých ďalších štúdiách.

Rozvíjanie exaktných analýz rôznych problémov (nielen v rámci jazykovedy) prostredníctvom použitia exaktných metód malo za dôsledok formovanie rozmanitých názorov na plodnosť a účinnosť použitia týchto metód. Názory na použiteľnosť alebo nepoužiteľnosť exaktných metód na riešenie rôznych vedeckých aj filozofických problémov nadobúdali často krajné, vzájomne sa vylučujúce podoby. Na jednej strane vystupovali stanoviská úplne odmietajúce používanie exaktných metód na analýzu vedeckých a filozofických problémov, na druhej strane sa objavovali stanoviská hypertrofujúce použiteľnosť exaktných metód pri riešení problémov v jednotlivých vedách a vo filozofii bez skúmania ohraničení použitia týchto metód vzhľadom na určité ciele. Klasicky sa to prejavilo v diskusiách o možnosti výstavby filozofie exaktnými metódami s uplatnením logických metód a budovaním umelých jazykov. Vyústilo to do krajnej požiadavky redukcie filozofickej analýzy na logickú analýzu jazyka. Na

druhej strane sa sformulovalo opačné krajné stanovisko, odmietajúce použitie exaktných, napríklad logických metód na analýzu filozofických a vedeckých problémov s tým, že bádatelia preferovali len použitie metód, ktorým sa nedostávalo prívlastku exaktné, často aj metód, ktoré nespĺňali jedno z dôležitých vedeckých kritérií – intersubjektívnosť.

Niečo analogické vystúpilo na scénu aj vo vzťahu k používaniu exaktných metód v jazykovede pri analýze prirodzeného jazyka. Spory o uplatnenie exaktných (logických, matematických a ďalších) metód na analýzu prirodzeného jazyka mali mnoho podôb. Jedna z nich je spojená s formovaním takých protikladných smerov, ako je formalizmus a tzv. filozofia prirodzeného jazyka. Formalisti nadviazali na tradíciu využívania logických metód na analýzu jazyka, ohraničiac danú analýzu na umelé jazyky. Filozofi prirodzeného jazyka spájali analýzu jazyka s odmietaním metód formálnej logiky ako nástroja analýzy prirodzeného jazyka a so zdôrazňovaním jazykovedného prístupu k jeho analýze. Krok vpred urobil A. Tarski svojím úsilím rozšíriť analýzu jazyka o sémantickú zložku a podať definíciu pravdy pre formalizované deduktívne jazyky. Pôvodná snaha rozšíriť pojem pravdy aj na prirodzené jazyky (s nestálou štruktúrou) v určitom zmysle podporila stanovisko formalistov o nemožnosti aplikovať pojem pravdy na prirodzené jazyky (toto stanovisko A. Tarski neskôr modifikoval). V rámci uvedených smerov analýzy jazyka sa prirodzený jazyk a umelé jazyky považovali za zásadne rôzne a analýza jedného z nich málo (alebo nič) hovorí o skutočných vlastnostiach druhého. „Spolu s danou, dosť nejasnou tézou o »zásadnej« odlišnosti medzi prirodzeným jazykom a umelými sformalizovanými jazykmi sa vyťahoval rovnako nejasný predpoklad, že bežné zákony (logiky) sa jednoducho neaplikujú na prirodzený jazyk, čo ho chráni pred námietkou z protirečivosti. Predstavitelia názorov tohto druhu forsírovali víziu prirodzeného jazyka ako objektu, ktorý sa podrobuje výlučne bádaniam intuitívno-filozofického charakteru alebo čisto empirickým. Hlásajúc jeho neporovnateľnosť z každého podstatného hľadiska s umelými jazykmi bádaniemi v logike spochybňovali používanie logických metód v reflexii nad prirodzeným jazykom a tiež – dôsledne – každý pokus vybudovať formálnu teóriu jazyka“ (Stanosz – Nowaczyk, 1976, s. 124).

Možno súhlasiť v mnohom s názorom, že používanie exaktných (matematických, logických a pod.) metód malo za dôsledok v určitom zmysle metodologickú revolúciu v metódach používaných v jazykovede. Bolo to možné prekonaním a odmietnutím rôznych krajných stanovísk v názore na používanie týchto metód v jazykovede. Z tohto hľadiska uplatňovanie exaktných metód vo výskumoch jazyka u nás je nesporne záslužný čin. V tomto zmysle, ak zohľadníme aj dobo-

vý kontext, mala činnosť J. Horeckého veľký význam. Uvedieme aspoň jeden príklad z roku 1969, keď J. Horecký sprístupnil čitateľom, a predovšetkým poslucháčom, mnohé nové exaktné metódy a teórie v oblasti jazykovedy. Stačí spomenúť N. Chomského generatívny model transformačnej gramatiky (staršiu i novšiu verziu tohto modelu). J. Horecký upozornil, že ani staršia (standardná), ani novšia verzia generatívnej transformačnej gramatiky, ktorá okrem základnej syntaktickej zložky zahŕňa dve interpretačné časti (sémantickú a fonologickú) s novým typom pravidiel, nepostačuje na zachytenie všetkých zvláštností gramatiky slovanských jazykov, a preto je potrebné rozšíriť danú teóriu o nové prvky a pravidlá (Horecký, 1969, s. 25 – 41). Chceme upozorniť na skutočnosť, že zdokonaľovanie generatívnej transformačnej gramatiky najmä zavedením pravidiel referencie, ktoré zohľadňujú aj skutočnosť, „akého typu objektu výrazy jazyka označujú“, vyústilo do vzniku generatívnej sémantiky a tiež viedlo k zmenám v oblasti generatívnych transformačných gramatík (Materna – Pala – Zlatuška, 1989, s. 21). Otvoril sa priestor na využitie metód formálnej logiky pri analýze prirodzeného jazyka, čo sa prejavilo vznikom prác z oblasti logiky venovaných rôznym logickým systémom, ktoré boli určené na logickú analýzu prirodzeného jazyka. Tendencia smerovala k hľadaniu stále adekvátnejších prostriedkov, ktoré by preukázali svoju plodnosť a miesto pri analýze prirodzeného jazyka a generovali nové problémy zaujímavé aj pre jazykovednú analýzu štruktúry jazykových výrazov, ich významu a ďalších aspektov jazykovej komunikácie. Otvoril sa priestor pre spoluprácu jazykovedcov a logikov pri výskume problémov prirodzeného jazyka, ktorý u nás zostáva aj dnes otvorený a závisí od rôznych okolností, či a do akej miery ho dokážeme využiť. Dnes málokto pochybuje o tom, že logická analýza má svoje miesto pri analýze jazyka nielen v teoretickej jazykovede, ale aj v oblastiach aplikovanej jazykovedy.

Ďalšou oblasťou, ktorá otvára zaujímavý priestor pre vzájomnú spoluprácu jazykovedcov, logikov a metodológov vedy, je oblasť vedeckej terminológie. J. Horecký patrí medzi tých jazykovedcov, ktorí venovali mnoho času a úsilia formulovaniu teórie vedeckej terminológie. I. Asimov v práci *Words of Science* povedal, že „vedecký slovník – vôbec nie je neprístupná stena, ale skôr mostík, ktorý umožňuje vstúpiť do krajiny vedy“. Naznačil tým jeden z motívov usmerňujúcich prácu v oblasti vedeckej terminológie, jej tvorby a kodifikácie.

Upustili sme od pôvodného zámeru venovať na pozadí mnohých prác J. Horeckého a ďalších autorov systematickejšiu pozornosť problémom vedeckej terminológie, najmä logicko-sémantickým aspektom definovania zmyslu termínu „termín“ pri rešpektovaní výsledkov jazykovedy, ktoré v tomto smere dosiahla.

Bol by to pokus pozrieť sa na rôzne definície zmyslu termínu „termín“, vzťahov medzi výrazmi „termín“, „slovo“, „názov“, „meno“, „jazykový znak“, ďalej chápania termínu ako pomenovania pojmu, chápania pojmu ako pomenovania (označovania) veci a podobne s cieľom prezentovať určité pohľady logiky a metodológie vied, ktoré by mohli byť zaujímavé aj pre jazykovednú analýzu vedeckých termínov. Umožnilo by to z istého hľadiska komentovať a hodnotiť zmeny v chápaní definície zmyslu výrazu „termín“ a zmeny, ktoré v tomto smere zaznamenala aj sama teória vedeckej terminológie, ako to možno reflektovať v prácach (Horecký, 1956; 1974a, 1974b; 1989; 1990; Masár, 1988; 1989a, 1989b, 1989c; 1990; 1991), ktoré sú zároveň prezentáciou vplyvu J. Horeckého na formovanie teórie terminológie. Zistili sme, že hoci by to mohlo byť zaujímavé, ďaleko by to presiahlo možnosti tohto príspevku.

Z uvedeného dôvodu sa sústredím len na poznámky k vybraným otázkam.

1. Naznačili sme, že jedným z cieľov práce jazykovedcov je budovanie teórie terminológie. Táto tendencia sa prejavuje tiež v prácach J. Horeckého. Termín „teória“ je mnohoznačný, ale v každom prípade chceme použitím termínu „teória“ vyjadriť tú okolnosť, že nám ide o vyjadrenie určitej usporiadanosti, napríklad logickej usporiadanosti vyjadrenej vzťahmi logického vyplývania medzi tvrdeniami danej vedeckej teórie, čiže východiskovými tvrdeniami a tvrdeniami (dôsledkami), ktoré sme z východiskových tvrdení získali na základe vzťahov logického vyplývania. Zaujímavé by bolo pozrieť sa na teóriu terminológie z hľadiska výsledkov dosiahnutých v oblasti metodológie praktických vied (aplikovaných vied, vied o projektovaní). Vychádzame z toho, že terminologická práca má v jazykovede charakter aplikovanej práce, takpovediac, ak použijeme termín z oblasti metodológie praktických vied, charakter projektovania odborných termínov a tiež zmien vedeckých termínov podľa určitých zásad (téz), z ktorých by mali vyplývať ďalšie tvrdenia týkajúce sa tvorenia, projektovania odbornej terminológie. Teória by potom vyjadrovala rôzne vzťahy usporiadanosti (vrátane logických) medzi zásadami terminológie vypovedajúcich o vlastnostiach termínov, ktoré sformulovali jazykovedci, a ukazovala by spôsoby riešenia terminologických problémov. Takáto analýza by mohla ukázať špecifiká teórie termínov na rozdiel od teórií formulovaných v teoretickej jazykovede a prispieť k riešeniu metodologických problémov jazykovedy. Teória terminológie, tak ako ju prezentujú J. Horecký a I. Masár (Horecký, 1956; Masár, 1991 a ďalšie práce), by mohla byť z iných aspektov zaujímavým spôsobom ďalej rozvíjaná.

2. Medzi vlastnosťami odborných termínov vystupuje požiadavka ich jednoznačnosti a presnosti. Ideálom by bol jazyk, ktorý by obsahoval výrazy s jed-

noznačne stanoveným významom (zmyslom), ktorý by nám zároveň umožnil vyčleniť, identifikovať predmet, množiny predmetov, ktoré sú ich denotátmi. Z tohto hľadiska presnosť v mnohých vedných disciplínach sa chápe ako presnosť jazyka, ktorá sa má zabezpečiť systémom syntaktických a sémantických pravidiel, ktoré má príslušný presný jazyk spĺňať. Presný jazyk je výsledkom konceptuálnej analýzy. Presnosť sa chápe zároveň ako predpoklad zrozumiteľnosti (intersubjektívnej), a teda aj komunikovateľnosti. Je zrejmé, že ideál presného jazyka je vo vedách nedosiahnuteľný. To však neznamená, že sa o presnosť jazyka nemáme usilovať, a tak minimalizovať javy (mnohoznačnosť, neostroť, nejasnosť atď.), ktoré môžu vytvárať bariéry v našej komunikácii. Sformovali sa rôzne názory na presnosť jazyka. Argumenty odmietajúce budovanie presných jazykov na jednej strane i argumenty podporujúce úsilie o exaktnosť vedeckých jazykov.

Existuje mnoho významov termínu presnosť. Ich analýza môže byť zaujímavá aj pre jazykovedu a teóriu vedeckej terminológie. L. Koj explikoval deväť významov termínu „presnosť“. Zároveň upozornil na to, že rôzne pojmy presnosti sú medzi sebou navzájom pospájané. Sú spojené „a) množstvom informácií, b) pravdivosťou a jej rozhodnuteľnosťou, c) intersubjektívnou opakovateľnosťou, d) ľahkosťou rozumenia, e) stálosťou významov a f) istotou nášho poznania“ (Koj, 1993, s. 107). Niektoré z týchto spojení rôznych pojmov presnosti sú nepochybne zaujímavé aj z hľadiska budovania vedeckej terminológie.

Pri analýze presnosti vedeckých termínov vystupuje do popredia aj kompetencia logiky a metodológie vied, prostriedkov, ktoré tieto disciplíny vypracovali v záujme spresňovania jazykových výrazov (explikácia, definovanie, klasifikovanie a pravidlá usmerňujúce tieto procedúry). V tomto kontexte chceme upozorniť, že dôležitým nástrojom, ktorý sa využíva pri výstavbe a kodifikácii vedeckých termínov, sú definície. Reflektujú to aj jazykovedci (Masár, 1991, s. 64 – 75). Logika rozpracovala teóriu definícií a varietu rozličných druhov definícií, ktoré sú vhodné na definovanie významu termínov. V jazykovede sa upozorňuje na význam definície pomocou nadradeného rodu a druhového rozdielu. Keď sa spomenú analytické a syntetické definície, nehovorí sa o podmienkach ich použitia, ich štruktúre a rozdieloch medzi nimi. Myslíme si, že vybrané poznatky z teórie definícií by mohli byť zaujímavé aj pre jazykovedcov zaoberajúcich sa teóriou terminológie. Nechceme povedať, že možnosti uplatnenia logiky v tejto oblasti sa tým vyčerpávajú.

3. Zaujímavé metodologické problémy vznikajú v súvislosti s rozvojom vedeckého poznania. Dochádza k dočasnému narušeniu systému ustálenej vedec-

kej terminológie. V určitých obdobiach revolučných zvrátov, paradigmatických zmien vo vede, napríklad v súvislosti so vznikom nových vedeckých teórií, prichádza k zmenám jazyka vedeckej teórie v úzkej súvislosti s objavovaním sa nových faktov a narastajúcimi pokusmi podať ich nové vysvetlenie. Rastie tlak na zmenu jazyka, nastávajú dynamické zmeny vo vedeckej terminológii, vznikajú nové termíny s významom, ktorý v danom jazyku nevystupoval. Práve tieto obdobia sú zaujímavé pre metodológov vedy, historikov vedy, ale aj pre jazykovedcov analyzujúcich dynamiku zmien vedeckej terminológie a procesy obohacovania slovnej zásoby o nové termíny, ktoré tvoria jej neoddeliteľnú zložku. Myslíme si, že práve takéto dynamické zmeny a ich interdisciplinárny výskum (jazykovedný, metodologický, logický, ale aj z pohľadu historikov vedy) by tvoril priestor na získanie nových informácií dôležitých pre rozvoj teórie terminológie. Mnohé hypotézy týkajúce sa tvorby terminológie a jej zmien vo vede by mohli byť presnejšie analyzované metódami rôznych disciplín a dobre empiricky testované. Zaujímavým spôsobom by sa dal preskúmať proces dynamiky vedeckej terminológie v spojení s následným procesom ušľachťovania vedeckej terminológie a dalo by sa tiež odpovedať na otázku, ako tento proces súvisí s rozvíjaním novej vedeckej teórie, ako tento rozvoj determinuje a podporuje proces jej zexaktňovania. Rozvíjajúca sa vedecká teória, podobne ako tvorba, zmeny a ušľachťovanie vedeckej teórie, vyžaduje svoj čas. Nesporne platia slová E. Geblewicza, že analýza osudov rozličných termínov používaných vo vede je určitým kľúčom na pochopenie rozvojových tendencií vo vede a črtá sa možnosť overenia hypotéz a závislosti miery rozvoja daných vedných disciplín od správnosti zvládnutia, vyrovnanie sa predstaviteľov týchto vied s terminologickými problémami. Uvádzaním problémov, ktoré by mohli byť predmetom vzájomných plodných diskusií jazykovedcov a predstaviteľov iných vedných disciplín, by sme mohli pokračovať. Aj v tomto vidíme jeden z odkazov a zmyslu práce, ktorú vykonal J. Horecký v oblasti kultivovania vedeckej terminológie.

Naša posledná poznámka sa bude týkať Horeckého analýzy vlastnosti argumentačného textu, ktorý je určený na plnenie funkcie ovplyvňovania vedomia, presvedčania príslušných adresátov. Je to zároveň problematika, ktorá otvára ďalší priestor pre spoluprácu jazykovedcov, logikov, metodológov, analytických filozofov, psychológov atď.

J. Horecký chápe argumentačný text ako osobitný typ textu a v jeho rámci rozlišuje tri zložky: psychologickú zložku presvedčania, logickú zložku presvedčania – dokazovanie a napokon formulačnú, štylizáciu zložku (štylistika alebo skôr rétorika) (Horecký, 1988a, s. 65 – 66; 1988b). Sústreďme pozornosť na logickú

zložku, t. j. na dokazovanie, ktorého rozpracovaniu sa venovala pozornosť už v tradičnej logike.

Súčasná formálna logika sústredila pozornosť na presné definovanie pojmu logického vyplývania. Z výrazov $A_1, A_2, A_3, \dots, A_{n-1}$ logicky vyplýva výraz A_n vtedy a len vtedy, keď z pravdivých predpokladov $A_1, A_2, \dots, A_{n-1}$ použitím logických pravidiel vždy získame pravdivý záver A_n .

J. Horecký poukázal na argumenty deduktívnej a induktívnej formy. Vhodné by bolo spresniť chápanie deduktívneho argumentu. Deduktívny argument nemusí mať vždy charakter postupu od všeobecných predpokladov k menej všeobecným záverom, ale môže mať charakter postupu od všeobecného k rovnako všeobecnému, od jedinečného k jedinečnému. Pri induktívnom argumente bolo by vhodné zdôrazniť, že ide o postup, kde záver argumentu vyplýva z predpokladov argumentu len s určitou pravdepodobnosťou. J. Horecký analyzoval argumenty, ktoré majú charakter určitých typov sylogizmov. Osobitne by bolo vhodné analyzovať aj ďalšiu bohatú škálu argumentov, ktorých štruktúru logika systematicky umožňuje analyzovať a ktoré nemajú charakter sylogizmov, pritom však majú svoje nezastupiteľné miesto v rozličných argumentačných textoch.

Existujú rôzne druhy argumentovania: *fundamentacionalistická* teória argumentácie opiera zdôvodňovanie ostatných presvedčení o základné presvedčenia; *koherenčná* teória odmieta zdôvodňovanie iných presvedčení pomocou základných presvedčení; zdôvodnenie sa dosahuje tým, že časti zdôvodnenia do seba zapadajú a podporujú sa; *externalistická* teória spočíva na hlásaní externého spojenia, napríklad kauzálneho medzi presvedčením a realitou (Lehrer, 1999, s. 19 – 22).

Nevylučujeme možnosť analyzovať argumentačný text z hľadiska rôzneho chápania argumentácie. Preferujeme však prístup, kde deduktívna argumentácia má spĺňať nasledujúce intuitívne vyjadrené podmienky: 1. z predpokladov argumentácie logicky vyplýva záver argumentácie, 2. tiež z ukázania, že predpoklady argumentácie sú pravdivé. Čiže treba ukázať nielen vzťah vyplývania medzi predpokladmi argumentácie a záverom, ale aj to, že predpoklady argumentácie sú pravdivé.

Osobitne hodnotíme skutočnosť, že problematiku argumentačných textov J. Horecký v našej jazykovede nastolil. Zostáva len dúfať, že bude mať pokračovateľov. Profesor Ján Horecký patrí medzi tých vedcov, ktorým nechýba kreatívnosť, zmysel pre nové a tiež ocenenie toho, čo je spojené s exaktným štýlom hovorenia, vyjadrovania a komunikovania. Je človek, ktorému je vlastný cit pre dialóg, toleranciu. Vie byť veľkorysý a nezištný v odovzdávaní svojich poznatkov

a skúseností mladej generácii. Sme presvedčení, že v ďalších rokoch v zdraví bude môcť tieto svoje vlastnosti uplatňovať pri riešení problémov a v kontaktoch s ľuďmi.

Literatúra

- HORECKÝ, J. (1978): Základy jazykovedy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- HORECKÝ, J. (1969): Úvod do matematickej jazykovedy. Bratislava: Rektorát Univerzity Komenského.
- HORECKÝ, J. (1974): Obsah a forma termínu. Kultúra slova, 8, č. 10, s. 321 – 324.
- HORECKÝ, J. (1974): Základné problémy terminológie. Kultúra slova, 8, č. 5, s. 129 – 132.
- HORECKÝ, J. (1956): Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- HORECKÝ, J. (1988a): Argumentačný text. Kultúra slova, 22, č. 3, s. 65 – 71.
- HORECKÝ, J. (1988b): Obsahová štruktúra argumentačného textu. Kultúra slova, 22, č. 6, s. 203 – 208.
- HORECKÝ, J. (1989): Vzťah medzi terminológiou a znalostným inžinierstvom. Kultúra slova, 23, č. 5, s. 145 – 149.
- HORECKÝ, J. (1990): Terminológia v oblasti viacjazyčnosti. Kultúra slova, 24, č. 5, s. 137 – 140.
- KOJ, L. (1993): Watpliwosci metodologiczne. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- LEHRER, K. (1999): Teória poznania. Bratislava: Iris.
- MASÁR, I. (1988a): Definície termínu. Kultúra slova, 22, č. 5, s. 129 – 140.
- MASÁR, I. (1989b): Vlastnosti termínov (Motivovanosť termínu). Kultúra slova, 23, č. 6, s. 202 – 207.
- MASÁR, I. (1989c): Vlastnosti termínov (Systémovosť). Kultúra slova, 23, č. 7, s. 225 – 231.
- MASÁR, I. (1989): Vlastnosti termínu (Ustálenosť, jednoznačnosť, presnosť). Kultúra slova, 23, č. 8, s. 269 – 274.
- MASÁR, I. (1990): Jazyková a pomenovacia štruktúra termínov. Kultúra slova, 24, č. 5, s. 129 – 137.
- MASÁR, I. (1991): Príručka slovenskej terminológie, Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV.
- MATERNA, P. – PALA, K. – ZLATUŠKA, J. (1989): Logická analýza prirodzeného jazyka. Praha: Academia.
- STANOSZ, B. – NOWACZYK, A. (1976): Logiczne podstawy języka. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk: Ossolineum.

NA MARGO ANALÓGIE V JAZYKU

Pavol Žigo (Bratislava)

O analógii v jazyku je všeobecne známe, že sa na nej zakladá pravidelnosť jazykových štruktúr. O princípe analógie sa zasa tvrdí, že ide o princíp, ktorý zasahuje všetky roviny jazyka. Rovnako známe je aj konštatovanie, že integračná sila analógie nie je absolútna a že táto jej vlastnosť je z hľadiska vývinu v jednotlivých jazykových rovinách nerovnomerne, ale predsa oslabovaná (pozri Dolník, 1998, s. 6). Pri charakteristike základných tendencií slovotvornej analógie a analogickej slovotvorby J. Furdík (1970, s. 54) uvádza, že „analógia je skoro vo všetkých jazykových rovinách závažným činiteľom systémovým i vývinovým“. Týmto konštatovaním nadväzuje na Skaličkovu charakteristiku analógie vo vzťahu k typu jazyka (Skalička, 1960, s. 49), kde sa uvádza široké uplatnenie analógie, napr. pri vývine substantívnej deklinácie v ruštine. J. Skalička zároveň konštatuje (tamže), že v analógii „...nelze vidět pokrok, rozvoj abstraktnosti, výrazové zpřesnění a pod. Tím by byl předcházející vývoj, kdy tyto alternativy vznikaly, nepochopitelným úpadkem“. Základné črty analógie a jej zmyslu v jazyku a v jazykovede od najstarších čias zhrnul J. Horecký (1989, s. 185 – 193).

Podstata nerovnomerného prejavu analogických tendencií v jazyku vyplýva z dvoch prístupov k ich charakteristike: 1. z prístupu postihujúceho systémovosť analógie a 2. z prístupu postihujúceho anomálie spôsobujúce výnimky analogicky vznikajúcich štruktúrnych vzťahov. Dejiny jazykovedy svedčia o tom, že pri výklade jazyka a štruktúr jednotlivých jazykových rovín sa uplatňujú obidva prístupy. Ukazuje sa, že charakteristika analógie v jazyku nie je možná bez rešpektovania jednotlivých princípov (princípu ekvivalencie, princípu vývinu jazyka, princípu prirodzenosti...). Pri charakteristike jednotlivých princípov totiž nemožno nerešpektovať ich vzájomnú súčinnosť a konfliktnosť. Ich spoločným znakom je, že postihovanie akéhokoľvek princípu stavby, vývinu a fungovania jazyka predpokladá kognitívne spracovanie prvkov jazykového systému. Tieto prvky sú základom orientácie v jazyku na pozadí ich zadelenia do tried. Princíp analógie tak isto predpokladá abstrakčnú schopnosť a na jej pozadí určenie miery kontrastnosti jednotlivých prvkov v triede, ich relevantnosť. V jazyku je ten-

to princíp najpriaznivejšie postihnuteľný rešpektovaním princípu ekvivalencie a princípu vývinu. Na pozadí týchto dvoch princípov sa potom princíp analógie stáva nástrojom výkladu súčasného stavu v jazyku. Tento výklad sa opiera o výsledky vývinových zmien v jazyku a vychádza z predpokladaných závažných komponentov identifikácie, vznikajúcich ako dôsledok mentálnej kompetencie. Významným činiteľom, ktorý je dôležitý pri postihovaní princípu analógie, je mentálne registrácia relevantných spoločných vlastností, t. j. ontologická registrácia množiny špecifikovaných vlastností. Takouto množinou špecifikovaných vlastností sa z vývinového hľadiska po palatalizácii velár vo fonologickej štruktúre stali prealveolárne a postalveolárne úžinové, resp. úžinovo-záverové spoluhlásky. Zmenou pôvodnej praslovanskej skupiny **tj* na *c* (typ **světja* ➤ *svieca*) a **dj* ➤ *dz* (typ **medja* ➤ *medza*) došlo k stabilizácii relevantných spoločných vlastností (upevnila sa znelostná korelácia *c – dz*). Stabilizácia jednej relevantnej vlastnosti však môže na pozadí postupného kognitívneho spracovania vyvolať zvýšenú mieru kontrastnosti inej vlastnosti. O takomto impulze svedčí vývin fonologickej štruktúry slovenčiny: prealveolárny konsonant *dz* nemal po zmene praslovanskej skupiny **dj* ➤ *dz* vo fonologickej štruktúre slovenčiny svoj postalveolárny pendant. Do markantného postavenia sa tak popri princípe analógie dostáva ďalší princíp – princíp ekvivalencie. Výsledkom ontologickej registrácie relatívne homogénnych entít bolo v súvislosti so zmenou **dj* ➤ *dz* napätie vo fonologickej štruktúre:

s	c	dz	z
š	č	–	ž

V dôsledku spomenutej ontologickej registrácie a vysokej miery kontrastnosti na vyššej úrovni – kognitívnej registrácie spôsobenej neprítomnosťou postalveolárneho pendantu hlásky *dz* – došlo – na pozadí princípu ekvivalencie – analogicky – k mentálnemu dotvoreniu javu, ktoré podmienila, resp. vyvolala snaha o homogenizáciu triedy. Túto snahu ovplyvnila kognitívna registrácia usporiadaných prvkov, ktoré vznikli na pozadí ontologickej ekvivalencie, v našom prípade v dôsledku starších praslovanských hláskových zmien (typu *-sj-* ➤ *-š-*, *-zj-* ➤ *-ž-*, *-lj-* ➤ *-ľ-*, *-nj-* ➤ *-ň-*, resp. aj *-rj-* ➤ *-r’-*, ktoré napokon v slovenčine zaniklo). Kontrastnosťou na úrovni kognitívnej registrácie sa umocňovala potreba imaginárnej homogenizácie, prejavujúca sa vo vzťahu infinitívnych a prítomníkových kmeňov typu *česať* – *češem*, *mazať* – *mažem*, *sácať* – *sáčem*. V takomto vzťahu bol infinitívny kmeň so spoluhláskou *-dz-* typu *hádzat’* kon-

trastný, pretože nemal adekvátny pendant prítomníkového kmeňa. V dôsledku napätia vo fonologickej štruktúre umocneného napätím v morfolologickej štruktúre sa vytvoril imaginárny pendant vzoru a trieda postalveolárnych konsonantov sa homogenizovala. Voľné miesto postalveolárneho pendanta hlásky *dz* a znelého pendanta hlásky *č* sa analogicky uzavrelo. Fonologická štruktúra nadobudla svoju stabilitu a v dôsledku tejto stability nadobudol štruktúrny charakter aj vzťah infinitívneho kmeňa so spoluhláskou *-dz-* typu *sádzat'* a prítomníkového kmeňa sloves s novou spoluhláskou *-dž-* typu *sádzem*:

s	c	dz	z
š	č	dž	ž

Analogické vyrovnávanie štruktúry *dz* – *dž* je charakteristické pre slovenčinu. Nie je v tých jazykoch, kde striednicou za pôvodnú praslovanskú skupinu **dj* je hláska, ktorá bola od počiatku vývinu stabilná v štruktúre: *z* v češtine, *ž* vo východoslovanských jazykoch: stabilita štruktúry sa v týchto jazykoch odráža aj vo vzťahu infinitívneho a prítomného kmeňa (typ čes. *sázet*, rus. *сажать...*). V týchto jazykoch nie je rad postalveolárnych konsonantov *dz* – *dž*:

s	c	z
š	č	ž

Otázka vzniku hlásky *dž* v slovenčine dokazuje, že princíp analógie bol v prípade upevňovania stability fonologickej štruktúry slovenčiny dominantným princípom, ktorý mal výraznú oporu v morfolologickej analógii (pozri Horecký, 1989, s. 191). Tento princíp predpokladal určitú skupinu prvkov v triede ako výsledok predchádzajúceho vývinu jazyka a predpokladal aj určité vlastnosti porovnávateľných prvkov (znelostnú koreláciu, odlišnosti z hľadiska miesta artikulácie hlások). Tak isto predpokladal aj súvislosť týchto vlastností s vlastnosťami iných prvkov (tesný vzťah neurčitkového kmeňa a prítomníkového kmeňa ako dôsledok starších hláskoslovných zmien).

Osobitný okruh problémov tvorí fungovanie princípu analógie v lexikálnej rovine jazyka. Analógia sa v súčasnej lexikológii často uplatňuje v takých slovotvorných štruktúrach, v ktorých chýba motivácia základovým slovom. J. Horecký (o. c., s. 187) uvádza, že tu v skutočnosti nejde o klasický typ analógie, ale o formu induktívneho analogického usudzovania a autor ho dokumentuje slovom *malina*. Toto slovo sa uvádza v rade slov typu *dol-ina*, *byl-ina*, *lys-ina* utvorených

formantom *-ina*, aj napriek tomu, že tu podľa J. Horeckého nejde o taký typ motivácie ako pri slovách *dol-ina*, *byl-ina*, *lys-ina* (tamže). V. Machek (1957, s. 283, 305) pri slove *malina*, uvádza že ide o pôvodné praeurópsky základ **mór-/mól-*, z ktorého pravdepodobne vzniklo aj slovo *moruša*. Presvedčivejší je etymologický výklad P. Skoka (1972, s. 363), ktorý pri základe *mal-* uvádza indoeurópske paralely všeslovanského slova *malina* v oblasti hláskoslovia aj sémantiky: lot. *melns* = čierny, stprus. *mílinan* (akuz.) = flák, lit. *mėlynė* = stopa po údere, gr. *melaz*, sanskr. *malinā-* = nečistý, zamazaný (tak aj Vasmer, 1986, s. 563). Tento výklad má oporu v tom, že slovom *malina* sa vo všetkých slovanských jazykoch pomenúvajú drobné plody, najčastejšie černice (*Rubus caestus*), no pôvodne sa týmto slovom pomenúvali brusnice (*Vaccinium vitis-idaea*). Tieto plody sa vyznačovali tým, že zanechávali na rozličných miestach – nielen na listoch, ale aj na tvári a odeve – špinavé stopy. Slovo *mal-ina* má teda z hľadiska slovotvorby historicky takú istú povahu, o akú ide v slovách *lys-ina*, *dol-ina*, *bystr-ina*... Pri synchronnom pohľade na analogickú slovotvorbu a slovotvornú analógiu si však tieto prvky nemusíme vždy uvedomovať a odhaľujeme ich až pri etymologických výskumoch.

Pri analogickej slovotvorbe, ktorú uvádza J. Horecký (o. c., s. 188) v súvislosti s interpretáciou slova *malina*, nejde podľa autora o klasickú úmerovú analógiu typu $a : b = c : d$, ale o prítomnosť podobného vzťahu medzi prvkami slovotvornej štruktúry. Pri slovotvornej analógii, resp. pri analogickej slovotvorbe autor zdôrazňuje jej význam pri vysvetľovaní slovotvorných štruktúr vo vývine jazyka. V tejto súvislosti ide skôr o induktívny spôsob uvažovania, ktoré sa v teórii poznania hodnotí ako neúplná empirická indukcia formálne vyjadrená takto:

$$P(a1), Q(a1),$$

$$P(a2), Q(a2)...$$

$$P(ak), Q(ak), \text{ kde } k < n, \text{ potom pre všetky } x \text{ platí:}$$

ak $P(x)$, tak $Q(x)$, kde P je jedna vlastnosť objektu, Q je druhá vlastnosť objektu (Černík, 1986, s. 179). Ide tu teda o vytváranie vzťahu, ktorý je síce analogický, ale ide v ňom o slovotvorný prototyp na stupni prechodu od kognitívnej k imaginárnej ekvivalencii. Problematika slovotvorného modelu typu *malina* presahuje rámec slovenčiny. Štruktúrou aj pôvodom je charakteristický pre všetky slovanské jazyky, no takýto neúplný induktívny spôsob uvažovania môže byť aj areálovo obmedzený.

Je známe, že jazykové systémy obsahujú určitý stupeň univerzálnych príznakov. Tieto univerzálne príznaky pozostávajú z prvkov, ktoré možno hodnotiť z hľadiska formy, výskytu, významu a segmentovateľnosti v rovine analogických

príznakov, od ktorých sa výrazne odlišuje vyšší stupeň charakteristiky na úrovni vzťahovej analógie. Treba si pritom uvedomiť, že v našom prípade ide o čisto jazykovú analógiu (Lawniczak, 1971, s. 112), o neúplnú analógiu (nejde o absolútnu zhodu štruktúr v jednotlivých rovinách jazyka). Na pozadí charakteristiky jazykovej analógie možno charakterizovať jej vzťah k základným explanačným modelom: 1. subsumpčnému modelu, 2. modelu explanácie stupňovitou konkretizáciou idealizovaného zákona, 3. modelu vysvetlenia postupom od abstraktného ku konkrétnemu. Subsumpčný model explanácie sa považuje za najrozšírenejšie a najelementárnejšie explanačné modely. Charakterizuje ho schéma deduktívno-nomologického vysvetlenia s formálnym vyjadrením

1. $\forall x (P(x) \rightarrow Q(x))$
2. $P(a)$
3. $Q(a)$

kde 1. vyjadruje univerzálny zákon, 2. vyjadruje vlastnosti P objektu a , potom 3. je výsledkom odvodeného tvrdenia o tom, že objekt a má vlastnosti Q . Tomuto jednoduchému modelu jazyková analógia nevyhovuje pre svoje anomálne javy (zánik slabičnej štruktúry C^0V^0V v slovenčine, resp. typ, kde koniec slabiky tvorí slabičná sonóra – čes. *o-br*; *vě-tr*; rozdielne koncovky v gen. sg. neživotných masulín vzoru *dub*, gen. pl. feminín).

Model explanácie stupňovitou konkretizáciou idealizovaného zákona poskytuje možnosť postupného rušenia idealizačných predpokladov vystupujúcich v antecedente idealizovaného zákona n -tého stupňa, pričom postupne vzniká idealizovaný zákon nižšieho stupňa, až kým nedospejeme k zákonu nultého stupňa idealizácie, t. j. k faktúálnemu zákonu (pozri Černík, 1986, s. 222). Tento explanačný model rešpektuje modifikované podmienky skúmaného javu a jeho odchýlky od správania sa podľa idealizovaného zákona vyššieho stupňa. Formálne vyjadrenie tohto modelu je takéto:

$$Z^n \text{ ----- } /Z^{n-1} \text{ ----- } /Z^{n-2} \dots \text{ ----- } /Z^k \sim /Z^0 \wedge K \rightarrow J'$$

kde -----/ je znakom striktnej konkretizácie, $\sim /$ je znakom približnej konkretizácie, Z^n je faktúálny zákon, K je jednoduchá konkretizácia a J' predstavuje jav vysvetlený idealizovaným zákonom (pozri Černík, 1986, s. 223). Takýto explanačný model by sa dal z hľadiska princípu analógie v obmedzenej miere uplatniť pri výklade hláskoslovných zmien v 10. stor. – pri zániku a vokalizácii redukovaných vokálov, pri ktorých by modifikovanými podmienkami zákona boli odlišné striednice v stredoslovenskom nárečovom makroareáli oproti západoslovenskému a východoslovenskému areálu, korešpondencia týchto striednic s vkladnými vokálmi. Tak isto tomuto modelu vyhovujú vnútroparadigmatické

analogické vyrovnávania typu nom. *ruka* – dat. *ruce* Ø nom. *ruka* – dat. *ruke*. Stupňovitej konkretizácii idealizovaného zákona však nevyhovujú štruktúry, ktoré vznikli medziparadigmatickou analógiou. Aj napriek tomu, že explanácia takouto stupňovitou konkretizáciou pomôže vysvetliť odchýlky javu od podstaty, nedajú sa ním vysvetliť štrukturálne kvalitatívne zmeny celostných systémov, proces ich vzniku, vývinu a fungovania. Takýto proces možno z hľadiska princípu analógie najspoľahlivejšie postihnúť modelom postupu od abstraktého ku konkrétnemu. Tento prístup si vyžaduje použitie vyvinutejšieho modelu, ktorý by postihoval proces teoretickej rekonštrukcie vzniku genetickej štruktúry ako podstaty samovyvíjajúcich sa interakčných systémov.

Príklady o oblasti analógie v jazyku svedčia o stupňovitom systéme vývinových zákonov. Z nich vyplýva aj stupňovitá konkretizácia pôvodnej formulácie zákona, ktorá musí rešpektovať nové podmienky, ktoré spresňujú pôvodný zákon do takej miery, že východiskový zákon tvorí abstraktný obsah nového zákona a tento nový zákon v genetickej štruktúre nadobúda dominantné postavenie: pôvodný zákon o praslovanskej palatalizácii velár typu *noga* – *na noz* 'ě stratil v genetickej štruktúre slovenčiny platnosť pod vplyvom vnútroparadigmatickej analógie a stal sa jej podriadeným vzťahom. Analogickú povahu má z vývinového hľadiska aj slovenská slabičná štruktúra: pôvodná praslovanská slabika typologicky mohla po zániku redukovaných vokálov na konci slabiky obsahovať slabičnú sonóru.

Niekoľko poznámok o etymológii slova *malina* v slovenčine, resp. aj v ostatných slovanských jazykoch, o analógii a o princípe analógie v slovenskom jazyku naznačuje, že ide o dominantný princíp, na ktorom sú založené vývinové zmeny v jazyku. Nemožno ho teda charakterizovať bez rešpektovania princípu vývinu, princípu ekvencie a princípu prirodzenosti. Pri charakteristike analógie a princípu analógie v jazyku sa nám teda jazyk javí ako teoretický objekt neklasikkej vedy so zdanlivo paradoxnou dvojitou povahou. Na takejto dvojitej povahe neklasického objektu súčasná veda nevidí žiaden paradox (pozri Černík, 1997, s. 219). Princíp analógie v jazyku potvrdzuje, že dvojitá povaha teoretického objektu (v našom prípade jazyka) nemá povahu analytickej opozície *A nie A*, ani povahu klasikkej heglovskej konjunkcie – stredu medzi *A* a *nie A* a ani povahu derridovskej *différence* (logicky nepochopiteľného a nevyjadriteľného média medzi identitou a nonidentitou). Ide tu o racionálne a logicky vyjadrenú dialektickú opozíciu. Vzťah medzi prvkami tejto opozície má povahu vnútorného vzťahu. Znamená to, že medzi prvkami, ktoré sú v takomto vzťahu, je recipročná väzba a takouto interpretáciou sa potom mení chápanie časti a celku, odlišujú sa v ňom

stupne vývinu, konglomerácia (spoluexistencia prvkov), kooperatívnosť (vzájomné pôsobenie prvkov nadobúdajúcich nové funkcie), nadobúdanie charakteru mechanického systému, resp. fyzikálneho systému, ktorý vzniká z vnútorne sa meniacich prvkov, pričom tieto prvky sa odlišne správajú vnútri systému a mimo neho (napr. veláry v procese palatalizácie) a najvyššieho stupňa – sociálneho systému schopného cieľavedomej reprodukcie. Explanačné myšlienkové zaobchádzanie s jazykom orientované na analógiu sa teda neobmedzuje len do oblasti formálnej dedukcie, t. j. do formy usudzovania, ale má byť súčasťou formy poznania a spôsobom vysvetľovania. Nezanedbateľná je pritom metóda postupu od vedecky abstraktného k myšlienково-konkrétnemu, ktorou možno teoreticky zrekonštruovať inherentnú povahu dynamiky zložitých systémov a vysvetliť mnohotvárnosť foriem prejavu (proces vzniku, vývinu a fungovania). Metóda postupu umožňuje teoretickú rekonštrukciu vývinu jazyka, v ktorom systémy geneticky nadväzujú a transformujú sa. Štruktúrno-genetickými postupmi možno teoreticky vysvetliť a opísať proces vzniku, fungovania a transformácie systémov, resp. súčasných stabilných i vznikajúcich štruktúr, ktoré sú výsledkom dlhodobého vývinu v jazyku. Súčasné poznanie nám dovoľuje vysloviť poznatok, že tieto štruktúrno-genetické postupy nie sú v jazykovej synchrónii ani diachrónii mysliteľné bez výrazného rešpektovania princípu analógie.

Literatúra

- ČERNÍK, V. – FARKAŠOVÁ, E. – VICENÍK, J. (1986): Teória poznania. Bratislava: Veda. 371 s.
- ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E. (1997): Historické typy racionality. Bratislava: Iris. 326 s.
- DOLNÍK, J. (1998): Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Výskumný program. Slovenská reč, 63, 1, s. 3 – 13.
- FURDÍK, J. (1970): Slovtvorná analógia a analogická slovtvorba. Jazykovedný časopis, 1, 21, s. 54 – 59.
- HORECKÝ, J. (1989): O analógii v jazyku a v jazykovede. In: Studia Academica Slovaca. 18. 1989. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa, s. 185 – 193.
- LAWNICZAK, W. (1971): O uzasadniającej roli analogii na przykładzie wnioskowania z zakresu historii sztuki. Wrocław: Uniwersytet Adama Mickiewicza. 204 s.
- MACHEK, V. (1957): Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV. 628 s.
- SKALIČKA, V. (1960): Vývoj jazyka. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 112 s.
- SKOK, P. (1972): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zv. 2. K – Poni. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 703 s.

VASMER, M. (1986): Etimologičeskij slovar russkogo jazyka. Tom. II. E–Muž. Moskva: Progress. 672 s.

Zoznam skratiek

akuz.	– akuzatív
gr.	– gréčtina
lit.	– litovčina
lot.	– lotyština
psl.	– praslovančina
sansk.	– sanskrt
stprus.	– stará pruština

ATRAKTORY A PRINCÍPY ATRAKTIVITY V JAZYKU

Jana Wachtarczyková (Bratislava)

Tento text vznikol ako vnútorný dialóg, nadväzujúci na rozhovory s profesorom Jánom Horeckým pred dvoch rokov, keď viedol ašpirantské semináre na našom pracovisku, z obdobia, ktoré mám v živej pamäti v šupliku „synergetické“. Tvorí ho poznanie a otázky súvisiace s hľadaním spoločných princípov a analógií medzi rozličnými druhmi interagujúcich systémov a vied, ktoré ich skúmajú a zároveň hľadanie možností na ich prípadné využitie v lingvistiky, ktorému bol už vtedy profesor Horecký naklonený, takpovediac – na začiatku bol atraktor.

Prvýkrát ho spomenul profesor Horecký na jednom z našich seminárov v súvislosti s princípom tvorenia slov, keď za atraktor označil jeden veľmi produktívny pomenovací typ, podľa ktorého sa tvoria pomenovania ako *Devín banka*, *Mars super liga*, *Figaro lotéria* atď. Vyslovil domnienku, že tento pomenovací typ by mohol fungovať ako atraktor, ktorý „príťahuje“ a motivuje analogickú nomináciu. V diskusii o preberaní slov na konferencii Spisovná slovenčina a jazyková kultúra poznamenal že „v historickom vývine konkrétneho jazyka môže prevládať vždy iný z uvedených prúdov (kalkovanie, analogická nominácia, tvorenie z domácich zdrojov či preberanie slov z iných jazykov) a vždy je medzi nimi isté kmitanie, kolísanie: okolo hlavného prúdu – atraktora v synergetickej teórii – kolíšu jednotlivé prípady“ (Horecký, 1995, s. 117). Táto dynamizujúca predstava fungovania jazykového systému, ktorá v ňom zvýrazňuje pohyb, kolísanie a vôbec oscilácie, pôsobila veľmi inšpiratívne, ale niesla v sebe od začiatku otázku, čomu sa vlastne atraktor v jazykovom priestore, resp. v jazykovednom systéme má podobáť – má to byť bod, jemu zodpovedajúca jednotlivosť (pomenovanie) či latentná množina jednotlivosť (pomenovací typ či slootovorný model) – alebo predstave atraktora viac zodpovedá určité abstraktné prúdenie alebo globálnejšie tendencie pozorované na jazykovom hlavnom prúde (mainstreame) a na akej rovine potom to prúdenie sledovať? Čo sú vlastne tie atraktory? Môžu prispieť k dynamickejšiemu uchopeniu jazykovej reality a prepojiť predstavu o pohybe v systéme jazyka

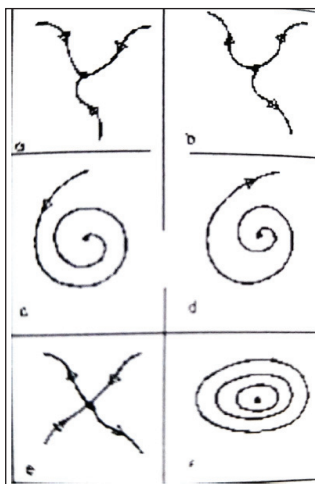
s modernými koncepciami pohybu v otvorených, nelineárnych a nerovnovážnych systémoch? Predpokladajme, že áno a sledujme kontext, v akom sa objavuje.

Z hľadiska jazykovej formy je *atraktor* deverbatívum od latinského *attrahe-re* – *priťahovať*, pričom ako termín je známy vo vedných disciplínach, ktoré sa pri skúmaní a opise pohybu v systémoch nezaobídu bez použitia matematického aparátu a ďalej vo všetkých oblastiach, kde sa tieto opisy aplikujú. V tomto kontexte sú atraktory grafickým znázornením pohybu vo fázovej rovine spomínaných systémov, napríklad v dvojrozmerných systémoch majú rôzne podoby (podľa Krempaský, 1988, s. 24)

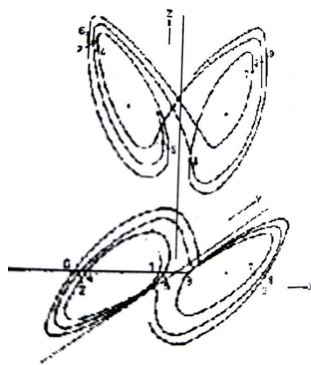
Šesť druhov pohybu vo fázovej rovine v dvojzložkových systémoch: a) stabilný uzol, b) nestabilný uzol, c) stabilné ohnisko, d) nestabilné ohnisko, e) nestabilné ohnisko, f) stabilný stred (obr. 1).

Krempaský (1988, s. 26) atraktory definuje ako „singulárne trajektórie prechádzajúce uzlami, ohniskami a sedlom, separatrixy a limitné cykly sú geometrickým miestom bodov, ku ktorým sa nesingulárne trajektórie približujú alebo sa od nich vzdiaľujú“. Znamená to, že v disipatívnych systémoch môžu atraktory predstavovať tak body (uzly, ohniská), ako aj uzavreté krivky (limitné cykly) alebo ich množiny.

Je pritom zaujímavé, že atraktory sú i v „domovských vedách“ symbolom zvláštnosti a podivuhodnosti – okrem „obyčajných (jednoduchších) atraktorov“ v dvojrozmerných systémoch, v trojrozmerných systémoch môže prebiehať pohyb omnoho chaotickejší, preto aj jeho grafické znázornenie je zložitejšie a nesie názov „podivný atraktor“ (strange atraktor). Vyznačuje sa tým, že pohyb okolo neho tvorí množstvo trajektórií, z ktorých žiadna presne nekopíruje predchádzajúce. Podivný atraktor – priemet dráhy chaotickeho pohybu zodpovedajúceho Lorentzovým rovniciam do roviny XZ, resp. do roviny XY (obr. 2). (Podľa Krempaský, 1988, s. 26)

obr. 1

obr. 2

Hoci je zřejmé, že takto definované atraktory sú interdisciplinárne neprenosné, napokon ani profesor Horecký svoj predpoklad ďalej nerozvíjal, práve exaktní vedci od chaotických atraktorov očakávajú, že im pomôžu pochopiť mechanizmy uvráňania usporiadaných disipatívnych štruktúr – medzi ktoré jazyk určite patrí. Disipáciu, princíp, ktorý zabezpečuje neustávajúci energetický tok v otvorenom systéme, v jazyku zaručuje komunikácia ako permanentný proces jazykového kódovania a dekódovania informácií, čiže kolobeh prijímania a odovzdávania realizovaný verbálne. Podľa J. Jelena (1999, s. 260) by práve sledovanie pohybu okolo atraktorov mohol prispieť aj k lepšiemu pochopeniu adaptívneho správania a prejavov života organizmov vôbec. Ľudský jazyk sa napokon tiež považuje za špecifickú formu adaptácie človeka v procese evolúcie, učenia sa a uchovávaní poznania a v tomto kontexte by bolo užitočné zahrnúť do skúmania jazykovej dynamiky aj faktory atrakcie i repulzie (odpuďzovania) a s nimi fenomén príťažlivosti ako štruktúrotvorný mechanizmus prirodzeného výberu ako v spoločnosti tak aj v jazyku. Vo filozofii predstavy o príťažlivosti a odpuďzovaní súviseli s postulovaním jednoty hmoty a pohybu, v sociológii sa pretavili do pojmu sociálna atraktivita (social attractiveness), ktorá je závislou premennou určujúcou rôzne preferencie a vytvárajúcou skupinovú kohéziu. Samotné preferencie sa potom javia ako oscilácie, kolísania a permanentný pohyb okolo určitých atrahujúcich subjektov. Zisťovanie preferencií zas patrí medzi najznámejšie druhy sociometrických výskumov, na ktorých základe je možné simulovať a predpokladať pohyb v sociálnom systéme a odpovedať na otázky dynamiky jeho vývoja.

V jazykovede sa obyčajne na tieto otázky odpovedá inak než zisťovaním fungovania jazyka systémom preferencií. Preto ani teraz, keď sa český (a možno aj slovenský) jazykovedný diskurz otvára, preháňajme, novej paradigme vedy – chaosu, nie je z neho jasné chápanie pohybu, dynamiky a atrakcie. Za vzorku diskurzu si vezmime zborník *Chaos, veda a filozofie* vydavateľstva Filozofického ústavu AV ČR ako výsledok mnohoočbovej seminárnej diskusie s účasťou jazykovedcov. Napriek zrejším negatívnym konotáciám, ktoré centrálny pojem vyvoláva, ako píše J. Hoffmannová (1999, s. 29), „bez ohľadu na to, jakým oborem se zabýváme a v které oblasti působíme, všechny nás dnes obchází ‚strašidlo CHAOSU‘ a bývá považován za přirozený stav světa“, začíná byť prirodzená nielen implementácia pojmu chaosu do uvažovania o jazyku, rozpoznávanie jeho rôznych podôb na jednotlivých rovinách jazyka (porov. Text v chaosu a chaos v textu, J. Hoffmannová, tamže), ale aj hľadanie miesta a zdroja chaosu v existujúcej jazykovednej konceptuálnej paradigme, na čo zrejme doteraz neboli podmienky a pravdepodobne ani pohnútky.

J. Kořenskému „je jasné, že v klasickém období například pražského lingvistického strukturalismu se mohl v lingvistických textech objevit výraz chaos pouze ne-terminologicky a nekonceptuálně. Řád je tu zcela identický s pojmy systém, struktura“ (1999, s. 15), kým dnes moderné vnímanie pohybu v otvorených a nelineárnych systémoch i jazykovedcov vedie k akceptácii tzv. deterministického chaosu a konštatovaniu, že „jde o chaos tvořivý, neboť při synergetickém výkladu dochází k samoorganizaci, v jejímž rámci se původně jakoby astrukturálně rozložená energie koncentruje na vhodně vydělené makroskopické stupně volnosti – atraktory“ (s. 12). Ani z tejto zmienky o atraktoroch nie je jasný postoj lingvistu k možnej aplikácii a miestu atraktorov pri opise pohybu v jazyku.

Podobne M. Dokulil (1999) narába v texte *Řád a ne-řád* s termínom *atraktor* vo význame „výsledku, ke kterému jsou mozaiky objektů v chaosu přitahovány“ (s. 175), ale nevzťahuje ho na objekty jazyka, prirodzene hovorí len o „*atrahující* terminologické standardizaci“ vysvetľujúcej používanie termínov z teórie chaosu (s. 165).

Zrejme práve atraktívnosť exaktnovednej terminológie z oblasti skúmania nerovnovážnych systémov pôsobí, že aj do jazykovedného diskurzu prenikajú nové pojmy, ale zo spomínaného použitia termínu *atraktor* a jeho kontextového zasaďenia vidieť, že zatiaľ ide skôr o formálnu rekvizitu daného typu textov, bez ambície uplatniť sa pri opise pohybu v jazyku. J. Kořenský síce tvrdí, že „změní-li se výchozí konceptuální podmínky, vytvoří se předpoklad i ke konceptuálnímu užití výrazu chaos pro označení určitého typu strukturality“ (s. 13), avšak dôležitejšie než samotná distribúcia pomenovaní je prítomnosť princípov a pojmov. Aj keď sprvu nekonceptuálny, samotný výskyt nového termínu v jazykovedných textoch je znakom, že sa rozširuje pôsobnosť termínu z jednodoborovej na prinajmenšom mnohodborových. Konceptuálne použitie termínu a pojmu však vyžaduje zohľadnenie ďalších súvislostí, ktoré plynú z používania pojmu nielen v technických, ale aj spríbuštených humanitných disciplínach, napr. v sociológii, kde, ako sme spomenuli, sociálna atraktívnosť sa stala závislou premennou, pričom je známy aj opak atraktívnosti – repulzia, faktory repulzívne, čiže odpudzujúce. Kým atraktívnosť vyvoláva v systéme lokálne konvergentné pohyby, koncentráciu okolo určitého atrahujúceho bodu a zvýšenú aktivitu s dôsledkom na vznik nových kvalít, tak repulzia spôsobuje rozptýlenie a divergentné pohyby, platí to zvlášť v systémoch, kde sa v určitej podobe uplatňuje prirodzený výber a preferencie, teda v sociálnom i jazykovom.

Niet pochýb, že vzťah oboch systémov prejavujúci sa v medziľudskej komunikácii je ukázkovým príkladom živej a fungujúcej samoorganizácie, tá je zasa

výsledkom spomínaného prirodzeného výberu, ktorý je podmienený systémom preferencií. Sociálna atraktivita rozhoduje o tom, ako sa utvárajú skupiny komunikantov, o aktéroch neformálneho diskurzu a jazyková atraktivita rozhoduje aj o type komunikátu, spôsobe tematizácie a prirodzenom výbere výrazových prostriedkov na základe určitých preferencií. Kým však sociológia dokázala vymedziť rôzne druhy preferencií, usúvzťažniť ich a sparametrizovať tak, že vďaka nim môže (akokoľvek nepresne) simulovať pohyb v societe, tak tradičná jazykoveda inštitút preferencií doteraz nepotrebovala. Opis jazyka (akokoľvek výstižný) vždy viac vychádzal z poznania a apriórneho presvedčenia lingvistu, než z poznania a hlavne akceptácie preferencií používateľov jazyka.

Zrejme práve v tom spočíva ťažkosť uplatniť v jazykovedných koncepciách termíny a pojmy, ktoré tam implicitne vnášajú prvky chaosu, nepredvídateľnosti, nepravidelnosti, vzniknuté v procese samoorganizácie. Nesúvisí to s ničím zásadnejším ako s chápaním systému a systémovosti. V postklasickom fundamentalistickom chápaní systému sa stav a pohyb v ňom viaže na pozitívizujúce pojmy pravidiel, pravidelnosti, normy, úzu, správnosti, spisovnosti ako na znaky systémovosti. Naopak prejavy nepravidelnosti, napr. výnimky z rytmického zákona či formálno-sémantické nestability vznikajúce v procese adaptácie cudzích pomenovaní sa nevidia rady. V neklasickej predstave jazykového systému podľa profesora Horeckého (1995) ako organizovanej jednoduchosti a zároveň neusporiadanej zložitosti je rovnako zastúpený poriadok ako aj chaos, pričom ich vzťah, rozmenený na drobné interakcie, riadi princíp synergie, spolupôsobenia, kooperácie. Medzisystémové paralely medzi jazykovým a sociálnym systémom tu autor naznačuje presvedčením, že „o vývoji sociálneho systému rozhodujú tri faktory: vnútorné procesy (napr. tendencia po rovnováhe), prítok prvkov cez hranice systému a pôsobenie riadiaceho prvku“ (s. 33). Ak je jazykový systém inherentnou, aj keď autonómnou súčasťou komplexnejšieho užívateľského systému, potom sa na jeho vývoji musia podieľať podobné faktory ako na vývoji sociálneho systému. Tri faktory tak utvárajú tri úrovne jazykovednej reflexie, resp. okruhy, prostredníctvom ktorých by sme chceli naznačiť ich synergickú prepojenosť a jazykovo-sociálnu dynamiku vychádzajúcu tak z vnútorných pohybov v systémoch, ako z interakcií medzi nimi a napokon aj z mimolingvistikých vplyvov supervízie.

Interné vzťahy v jazyku a spoločensve

Hľadanie analógií medzi vnútornými procesmi v týchto systémoch vedie, pravdaže, i k zvýrazneniu ich rozdielnej povahy a miery vzájomnej závislosti

(porov. Wachtarczyková, 1999, s. 148). Kým jazyk patrí medzi „služobné“ systémy ľudského spoločenstva a môžeme ho považovať za tzv. *user-dependent system*, systém existenčne závislý od ľudského spoločenstva, tak ono existenčne, pokiaľ ide o „holé prežitie“ od jazyka závislé nie je. Určité poznatky dosiahnuté v kognitívnych vedách dovoľujú vnímať jazyk ako emergentný fenomén ľudskej evolúcie (porov. Farkaš, 2000, s. 54), pričom emergencia – náhly a náhodný vý-nor, vznik novej kvality (procesu, substance, vlastnosti) je základnou dispozíciou samoregulačných systémov v procese ich vývoja ako prejav adaptability systému voči meniacemu sa prostrediu. Rôzna miera prispôsobivosti systémy vzájomne odlišuje – napríklad podľa teórie koevolúcie jazyka a mozgu sa jazyk skôr prispôboval mozgu než naopak. Hoci presne nepoznáme počiatočné podmienky prispôsobovacích procesov, môžeme z analógie usudzovať, že aj systémy žijúce v symbiotickom vzťahu, ako sociálny a jeho služobné systémové nadstavby sa líšia práve prispôsobivosťou a finalitou, ktoré predurčujú rozdielnosť v dynamike a spôsobe ich vývoja.

Moment vývoja a cieľového zamerania obidvoch systémov je rozhodujúci pri definovaní ich vzťahu v rámci emergenčnej teórie podľa A. Lockera (cit. in Ze-man, 1985, s. 119), ktorý organizované systémy člení na *teleonómne* (systémy s fixne daným cieľom), *teleocetické* (systémy hľadajúce svoj cieľ, funkcionálne) a *teleogenetické* (sústavy tvoriace si vlastný repertoár možných cieľov, ktoré realizujú). Podľa toho potom ak spoločenský systém možno považovať za *teleo-genetický*, teda taký, ktorý si v samoregulácii utvára repertoár možných cieľov a opodstatnení vlastnej existencie a rôznymi spôsobmi ich napĺňa, tak jazykový systém možno vnímať ako *teleocetický* systém, cieľom ktorého je samotná funk-cia – v prípade jazyka je to komunikačná funkcia, ktorú systém jazyka vykonáva ako službu jednotkám sociálneho celku. Preto tézy o autonómnosti jazykového systému a jeho vnútorných pohyboch sú skôr užitočnými konštruktmi na rovine izolujúcej abstrakcie, ktorá umožňuje opísať tieto symbiotické systémy oddelene, no skutočné princípy fungovania, zdroje dynamiky a pohybu v jazykovom systé-me su dané dynamikou v spoločenstve používateľov daného jazyka.

Sledovanie tohto pohybu potom spočíva v hľadaní zdrojov dynamiky, „ohnísk napätia“ (ako sú pomenované v *Dynamike slovnnej zásoby súčasnej slovenčiny*, s. 15), pričom spomínané ohniská sú práve tými atraktormi, miestami príťažli-vosti a intenzívnej interakcie rôznych prvkov vnútri systému, ako aj vonkajších vplyvov, miestami vzniku nových kvalít vďaka výrazným osciláciám, variantnos-ti, nestabilitám, a tým zdrojmi pohybu a vývinu. Všimnime si pozoruhodnú termi-nologickú zhodu pri pomenovaní zdrojov pohybu v jazykovede a vo fyzike – dva

druhy atraktorov sa vo fyzike skutočne nazývajú *ohniskami* (stabilnými a nestabilnými – porov. obrázky). Použitie rovnako motivovaných termínov (s motívom ohniskovosti) v nezávislých konceptuálnych sférach jazykovedy (u autorov *Dynamiky*) a fyziky ilustruje analogickosť vnímania fenoménu pohybu v odlišných systémoch, opodstatňuje možnosť rozšíriť predstavu o pohybe v systéme jazyka o atraktory ako na špecifický druh aktivátorov pohybu v systémoch na základe poznatkov exaktných vied.

V záujme priblíženia „atraktorového stavu“, ktorým sa označuje pohyb okolo určitého miesta, pôsobiaceho na okolie ako atraktor, je užitočné narábať aj s predstavou sférickosti pri štrukturovaní priestoru a nehľadať miesta atrakcie len na monolitných úrovniach jednotlivých systémov, ale v rôznorodých sférach spontánnej samoorganizácie medzisystémovej interakcie jazyka a spoločenstva – napríklad v neformálnych sociálnych skupinách. V rámci nich komunikácia a výsledný komunikát je čistým prejavom prirodzenej selekcie – v explicitnom výbere komunikačnej stratégie a výbere konkrétnych výrazových prostriedkov, aj v implicitnom prejave individuálnych preferencií. Tie sa dostávajú do konkurencie s ostatnými v skupine a v rámci samoregulácie sú optimalizované tým, že neakceptovateľné, nevhodné, neatraktívne modely a zložky verbálneho správania sa ignorujú, až penalizujú a ich nositelia sa produktívne, v dlhšej časovej perspektíve nezúčastňujú na pohybe okolo atraktora, ani na vývoji rečového správania ani v napredovaní sociálnej skupiny. Atrahujúce momenty a miesta môžeme hľadať na úrovni society, jazykového systému, ale v procese, ktorý ich spája, v komunikácii a konkrétne v diskurze. Na rozdiel od nešpecifikovanej komunikácie diskurzom rozumieme súbor komunikátov spojených vzťahom k určitej téme, pôsobiacej prirodzene atraktívne pre komunikantov, ktorí na ňu viažu rozličné typy výpovedí a tie zas štruktúrujú pohyb okolo nej. Spôsob tematizácie a verbalizácie určitých motívov predstavuje hľadisko podmieňujúce vznik a štruktúru sociálnych skupín na spoločenstvách, v ktorých rámci prebieha špecifický diskurz, napríklad politický, feministický, vedecký, atď. v určitom jazykovom priestore. Vnímanie vývoja jazyka vo sférach rôznych diskurzov umožňuje uchopiť vzájomnú prepojenosť a interakcie jazyka a spoločenstva, pričom je práve diskurz tou jazykovo sociálnou štruktúrou, ktorá zahŕňa množstvo heterogénnych komunikátov vo vzťahu k hlavnej, atrahujúcej téme, a práve ich nesúrodosť (formálna i sociálna) je zdrojom vzniku nových kvalít a vetvenia diskurzu.

Jednou z veľmi produktívnych a atraktívnych tém je technika a technológia, okolo ktorých sa rozvetvil a stále sa rozvíja diskurz – diskurz okolo informačných technológií (IT). Do širokého logického spektra tohto pojmu spadá všetko, čo sú-

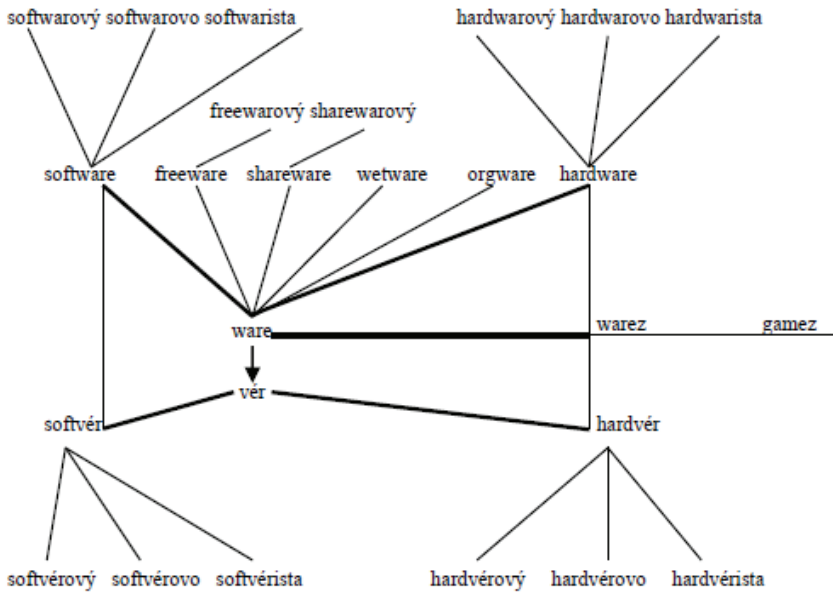
visí s počítačmi, ich programami a vôbec s počítačovou technikou a technológiou spracovania informácií. V samom epicentre od počiatku diskurzu v tejto oblasti stoja výrazy aplikované na techniku – *hardware*, *hardvér* a pre technológiu – *software*, *softvér*. Sú príkladom vzniku nových kvalít a nových štruktúr vďaka otvorenosti jazykového i sociálneho systému, schopnosti absorpcie cudzorodých prvkov a ich adaptácie pre vlastné potreby. Zdrojom dynamiky sú tu makrosystémové interakcie a prenikanie prvkov cez hranice systému.

Prenikanie prvkov cez hranice systému

Jazyk diskurzu z oblasti IT má za úlohu pomenovať úplne nový druh reality – technologickú realitu, čo znamená, že pohyb v jazyku nespočíva len v prenikaní nových termínov – anglicizmov do slovenského jazyka, ale zároveň v prenikaní prvkov jednej jazykovej a mentálnej reality do druhej. Pri interakciách, ktoré prebiehajú paralelne medzi rôznymi druhmi systémov na viacerých úrovniach a v rôznych sférach, prirodzene vznikajú určité nestability. Tento druh viaczožkových interakcií by mohol znázorňovať atraktor v podobe uzla. Kým intrasystémový pohyb so zdrojom vnútri systému sa dá predstaviť ako ohnisko (ohniskový atraktor), extrasystémové interakcie a zdroje pohybu v systéme by sa mohli predstaviť ako uzly a uzlové atraktory (porov. obrázok s. 1), a základnou črtou prenikania cudzorodých prvkov do systému jazyka je ich prelínanie s domácimi, vzájomná konkurencia slovných tvarov v komunikácii, ich postupná mutácia a adaptácia v odlišnom jazykovom prostredí ako evolučná nevyhnutnosť. Lexikálne jednotky sa do slovnej zásoby preberajúceho jazyka nezačleňujú izolovane a mechanicky, ale v určitom kontexte a s ohľadom na vzťahy v odovzdávajúcom jazyku. Nové prvky v jazyku utvárajú preto v prvej etape udomáčňovania aj nové štruktúry, ako v prípade udomáčňovania dvoch základných termínov z oblasti IT – hardvéru a softvéru.

Schéma (obr. 3, s. 239) na príklade týchto výrazov ilustruje, čomu v našom chápaní zodpovedá pojem atraktora. Jeho realizáciou, uzlovými bodmi (atraktormi) na onomaziologickej rovine, okolo ktorých sa vytvára sieť prvkov a vzťahov, sú v tomto prípade dva onomatologické varianty (*-ware*, *-vér*) jednej onomaziologickej bázy, prenášajúcej z angličtiny spoločný a pôvodný kategoriálny význam autosémantického substantíva *ware*, označujúceho vyrobené produkty, položky, komodity určené na obchodovanie, veci, látky a nástroje, čiže tovar. Terminologické atraktory potom určujú extenziu (rozsah) pojmu v odvodených pomenovaniach, ktoré prostredníctvom onomaziologického príznaku dostávajú špecifický

význam a predstavujú intenziu pojmu (kvalitatívne oscilácie okolo atraktora). Táto interpretácia onomaziologickej štruktúry nadväzuje na príklad, uvádzaný J. Horeckým (1999, s. 126), ktorý pri určovaní intenzie a extenzie termínov *štyléma*, *frazéma*, *fonéma* atď. hovorí, že „morféma *-éma* ako onomaziologický základ tvorí termíny pre jednotky, ktoré sa uplatňujú na tzv. *-émickej* (languovej) úrovni“. Táto úroveň vyššej sémantickej abstrakcie ako spoločný menovateľ zahŕňa termíny z rovnakej pojmovej oblasti, ktorá je vyjadrená práve onomaziologickým základom a je napr. v chémii kritériom širšej príslušnosti (systém koncoviek *-ný*, *-natý* atď.) alebo v medicíne (*-óm* ako spoločný segment pomenovaní zmien v tkanivách – *hematóm*, *glaukóm* atď.).

obr. 3

Podobne v oblasti IT fungujú takto segmenty (*-vér*, *-ware*), možno povedať, že reprezentujú akúsi najvšeobecnejšiu *-vérickú* úroveň a extenziu pojmu s najväčším významom „počítačové produkty, tovary“ a štruktúru okolo nich utvárajú odvodené termíny, predstavujúce intenziu pojmu, špecifikovanú onomaziologickým príznakom. V tejto funkcii vystupujú anglické adjektíva *hard* – *ťažký*, *soft* – *ľahký*, *wet* – *mokrý* a akronymum *org* – od *organic* – *organický*, *free* –

voľný a *share* – *zdieľaný*. Nafrekventovanejšími z „vérov“ sú, pravdaže, hardvér a softvér a ich zrkadlové náprotivky so segmentom *-ware*, od ktorých sa odvodili postupne vzťahové adjektíva (*hardwarový*, *hardvérový*, *softwarový*, *softvérový*), príslovky (*hardwarovo*, *hardvérovo*, *softwarovo*, *softvérovo*) a desubstantívne substantíva ako názvy osôb podľa predmetu činnosti (*hadvérista* a *softvérista*). Pretože sú tieto varianty homofónne, rozdielnosť ich používania sa prejavuje len v písomných komunikátoch, v dôsledku čoho sa popularizačný diskurz z oblasti IT odlišuje od profesionálneho.

Po viac než desaťročnej histórii slovenského diskurzu okolo IT dobre vidieť prejav preferencií a prirodzeného výberu používateľov jazyka v odmietnutí prvotných pomenovaní základnej binomickej dvojice – *programového vybavenia* a *technického vybavenia počítača*. Zložené východiskové pomenovania sa v dlhodobejšej perspektíve ukázali ako terminologicky nepoužiteľné pre nedostatok presnosti, opisnosť a zloženosť pomenovania, teda pre absenciu derivatívnosti a nemožnosť utvárania ďalších pomenovaní. Rečová prax rozhodla o prevzatí a uplatnení termínov *hardware* a *software*, okolo ktorých oscilujú podoby *softvér* a *hardvér*. Tie medzičasom získali preferencie normotvorcov a v tejto podobe sa stali súčasťou spisovnej slovenčiny, uplatňujú sa predovšetkým v periodickej tlači a získavajú preferencie čitateľov popularizačných textov z oblasti IT.

Oproti týmto preferenciám stoja postoje odbornej sféry používateľov a tvorcov IT, ktorí s graficky neadaptovanými termínmi pracujú od počiatku vzniku slovenského diskurzu otvárajúc ho s tzv. rozšíreným jazykovým vedomím spočívajúcim v slovensko-anglickom jazykovom paralelizme pomenúvania objektov, ktorý je v pozadí rečovej praxe informatikov. Ich prirodzené preferencie sa tak viažu k prapopisne neadaptovaným pomenovaniam, ktoré sú vyhovujúcejšie z hľadiska požiadaviek na operatívnosť, komunikačnú ľahkosť, medzinárodnú zrozumiteľnosť termínu. K ustáľovaniu týchto preferencií oblasti IT v slovenskom jazykovom priestore prispieva aj vývin propriálnej lexiky, vznikajú logonymá, názvy podnikateľských subjektov, ktoré fixujú podoby s *-ware* (*Software house*, *Microdata Hardware*, *Hardwarová poradňa*, *Linux Hardware*, *BIT Hardware*).

Na druhej strane, práve odborná sféra s menšou adaptívnou snahou na ortografickej úrovni jazyka vykazuje na konceptuálnej rovine vyššiu adaptívnu silu, ktorá sa prejavuje v tvorbe a preberaní nových pojmov (konceptov) termínov a ich začleňovaní do systému jazyka podľa analogickej nominácie k atrahujúcemu typu pomenovania. Tak vznikli *orgware* a *wetware*, utvorené spojením adjektíva *wet-* a akronyma *org-* s *-ware*, pričom obe označujú biologický, organický (mokrý) *-ware*, čiže „vybavenie“, „príslušenstvo“, ktoré sa prenesene viaže na živé orga-

nizmy a človeka, napríklad v spojení *človek a jeho wetware, orgware*. Vzhľadom na potrebu rozlíšiť programy (softvér) podľa druhu dostupnosti a jeho využiteľnosti, vznikol termín *freeware* – označujúci voľne dostupný softvér, programy, ktoré je možné bezplatne získať na internete a bez úhrady naďalej i používať a *shareware* – voľne dostupný softvér, ktorý je možné získať na skúšobnú dobu bezplatne, ale po uplynutí určitej lehoty je nutná registrácia používateľa a následne kúpa programu. Ani výraz *warez*, hoci stojí mimo hlavných oscilácií okolo *ware*, nie je v diskurze IT okrajovou záležitosťou. Pravdaže, nie všeobecne známou, ale v komunikačnej sfére internetových surferov, kde dlhodobo patrí medzi tzv. Top 20, čiže dvadsiatku najvyhľadávanejších kľúčových slov na internete. Je to vlastne plurál k *-ware*, ten sa v angličtine tvorí pridaním *-s* k substantívu – *wares*, čo však v slangu internautov žije ako *warez* a mohli by sme ho preložiť ako „véry“. Odkazuje na internetové servery, odkiaľ sa dajú bezplatne (viac alebo menej legálne) získať programy, ktoré sú ináč predmetom obchodovania počítačových firiem. Podobný príklad je aj *gamez*, čiže „hry“, znovu anglický plurál ku *game* („hra“), v slangu žijúci v podobe *gamez*, ktorý tiež patrí k Top 20, najvyhľadávanejším výrazom na internete – prostredníctvom neho sa surferi dostávajú k zoznamu stránok venovaných počítačovým hrám.

Ako je z opisu jednotiek zastúpených v štruktúre atraktorov *-ware* a *-vér* zrejme, bohatšiu sieť vzťahov, prvkov i zaujímavejšie pozadie má horná polovica uzla, obsahujúca prevzaté a menej adaptované termíny z oblasti IT, odrážajúca situáciu a preferencie (konzervativizmus) účastníkov profesionálneho diskurzu a dalo by sa povedať reprezentujúcu aj tendenciu k internacionalizácii slovnej zásoby s veľkou konceptuálnou adaptabilitou, ale menšou formálno-jazykovou.

Spodná časť uzla ilustruje tendenciu k internacionalizácii s väčšou adaptačnou snahou používateľov jazyka osvojovať si prostredníctvom domácich, resp. dôsledne osvojených pomenovaní aj realitu a problematiku IT v tom rozsahu, aký je pre neodborný diskurz v širších komunikačných okruhoch dostatočný. Prispieva k tomu ďalší faktor a zdroj napätia, pohybu a vývinovej dynamike v systémoch – cieľená regulácia a regulačné momenty.

Pôsobenie riadiaceho prvku

Hoci je samoregulácia primárnym evolučným princípom, vďaka ktorému vznikli biologické systémy, ľudské spoločenstvo i jeho produkty a služobné systémy, ako napríklad jazyk, predsa na určitom vývinovom stupni, keď so vznikom nových kvalít dochádza aj k vzniku nestabilit, k chaosu a neusporiadanosti

prvkov i vzťahov v systéme, vzniká potreba regulačných zásahov, uplatnenia apriórne daných a optimalizačných a selektívnych zásahov do štruktúry systému, ktoré umožňujú vytvorenie viac alebo menej záväzných vzorov, modelov, noriem, zákonov a odporúčaní. Na optimálne fungovanie sociálneho spoločenstva je nevyhnutný systém inštitúcií upravujúci vnútorné i vonkajšie vzťahy členov. Otvorenou otázkou však ostáva, do akej miery je potrebná inštitúcia či inštitucionalizovaný administrátor s regulačným vplyvom na používanie jazyka. Na úrovni neformálnej, bezprostrednej jazykovej performancie komunikantov s odlišným jazykovým vedomím, intenciami a preferenciami, prichádzajú do úvahy len samoregulačné mechanizmy v prospech cieľov, ktoré vychádzajú z aktuálnych potrieb účastníkov rečových aktov.

O regulácii sa zvykne hovoriť zväčša v súvislosti s kodifikáciou jazyka a s uplatňovaním jazykovej správnosti. Relevantnosť jazykovej kodifikácie však nastupuje až pri formalizovaných, verejných a inštitucionalizovaných komunikátoch s dosahom na širšie vrstvy spoločnosti. Regulačné mechanizmy teda nepôsobia v bezprostrednej jazykovej performancii, ale sprostredkovane s dosahom na jazykovú kompetenciu používateľa jazyka vtedy, keď je v pozícii pasívneho prijímateľa jazykového signálu pochádzajúceho z určitého média. Ukazuje sa, že o čo skrytejší, o to výraznejší, dlhodobejší je vplyv mediálnych inštitúcií na formovanie jazykového vedomia ľudí a pravdepodobne aj na ich používanie jazyka. Viac než samotná existencia kodifikácie slovenčiny zaväzuje to, do akej miery sa jeho regulačný a kultivačný moment premietne do „interných noriem“ médií, ktoré sú pre používateľov jazyka autoritou, tvoria reprezentatívnu jazykovú realitu a majú dosah na ich jazykové vedomie. Aj tu sa však uplatňuje prirodzený výber systémom preferencií členov society, ktoré sa merajú sledovanosťou média (čítanosťou, počúvanosťou).

Znamená to, že napriek jazykovednej autorite, skutočnými supervízormi, schopnými vnášať regulačné prvky do systému jazyka prirodzene, sú mediálne subjekty. Tie najsledovanejšie sú atraktívne pre veľkú časť society, pútajú pozornosť a ovplyvňujú vedomie (i jazykové) členov spoločenstva tak, že môžeme hovoriť o mediálnych atraktoroch. Sú predmetom kognitívnej atrakcie i repulzie, aktivácie či inhibície a utvárajú okolo seba diskurz. V prenesenom zmysle teda atraktorom môže byť akákoľvek sociálna či jazyková entita, resp. množina, ktorá priťahuje, koncentruje a výrazne ovplyvňuje vznik nových kvalít a má rozhodujúci vplyv na pohyb (oscilácie) i na dynamiku vývoja systému, resp. jeho časti. Tak, ako majú „véry“ vplyv na pohyb a vývoj slovných tvarov na onomaziologickej úrovni, tak má vedomie rozhodujúci vplyv pri vývoji sociálneho i jazykového

systému, samo súč dynamickým fenoménom, tvoreným apercepčnou masou (porov. Ruisel – Ruiselová, s. 40), ktorá sa v prirodzenom výbere vnemov, prostredníctvom individuálnych preferencií viaže na perцепčne atraktívne a atrahujúce objekty pozornosti. Identifikácia týchto objektov a skúmanie nových kvalít, ktoré prinášajú, je, zdá sa, ďalším užitočným procesom vedúcim k pochopeniu dynamiky v sociálnom systéme i jeho teleocetickom nástroji, jazyku.

Literatúra

- BOSÁK, J. (1995): Teória spisovnej slovenčiny a aktuálny slovanský kontext. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Bratislava: Veda, s. 22 – 29.
- DOKULIL, M. (1999): Řád a ne-řád. In: Chaos, věda a filozofie. Praha: Filozofia, s. 165 – 180.
- FARKAŠ, I. (2000): Jazyk, mozog a evolúcia. In: Kognitívne vedy III. Dostupné na: http://math.chtf.stuba.sk/cogsci_2000.htm
- HOFFMANNOVÁ, J. (1999): Text v chaosu a chaos v textu. In: Chaos, věda a filozofie. Praha: Filozofia, s. 29 – 37.
- HORECKÝ, J. (1999): Intenzia a extenzia termínu. In: Pange lingua. Zborník na počesť Viktora Krupu. Bratislava: Veda, s. 123 – 129.
- HORECKÝ, J. (1995): Systémovosť a systémový prístup. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Bratislava: Veda, s. 31 – 34.
- HORECKÝ, J. (1995): Z diskusie. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Bratislava: Veda, s. 117.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda.
- KOŘENSKÝ, J. (1999): Chaos řeči a řád jazyka? In: Chaos, věda a filozofie. Praha: Filozofia, s. 11 – 20.
- KREMPASKÝ, J. (1988): Synergetika. Bratislava: Veda.
- KVASNÍČKA, V.: (2000) Umělá evolúcia. In: Kognitívne vedy III. Dostupné na: http://math.chtf.stuba.sk/cogsci_2000.htm
- MASÁR, I. (1991): Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda.
- Merriams Webster s Collegiate Dictionary. Springfield, Massachusetts, Meriam Webster Incorporated, USA. 1993.
- POSPÍCHAL, J. (2000): Evolučné štúdium medzietnickej spolupráce. In: Kognitívne vedy III. Dostupné na: http://math.chtf.stuba.sk/cogsci_2000.htm
- RUISEL, I. – RUISELOVÁ, Z. (1990): Vybrané problémy psychológie poznávania. Bratislava: Veda.
- ŠTEFANOVIČ, J. (1996): Masa na hrane stability. In: Zborník futurologickej spoločnosti. Bratislava. Dostupné na: <http://www.dcs.elf.stuba.sk/~stefanov/papers/hrana.htm>
- VIŠŇOVSKÝ, E. (1996): Človek ako homo agens. In: Súčasná podoba filozofie a filozofovania na Slovensku. Bratislava: Infopress, s. 226 – 229.
- WACHTARCZYKOVÁ, J. (1999): Internacionalizácia jazykového systému ako synergický jav. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Bratislava: Veda, s. 147 – 156.
- ZEMAN, J. (1985): Filozofie a přírodovědecké poznání. Praha: Academia.

OD VÝZNAMOVÉ STAVBY K FORMÁLNÍ SÉMANTICE*

Petr Sgall (Praha)

Šíře vědeckého zájmu Jána Horeckého a mnohostrannost výsledků, kterých dosáhl, je i při jeho výjimečné skromnosti docela zřejmá. Vedle klasických metod strukturálních zdůraznil a pomohl rozšířit i uplatnění postupů matematických a má velkou zásluhu na tom, že se i u nás mohly začít pořádat (už v r. 1982) významné mezinárodní konference počítační lingvistiky. Vedle terminologie, tvoření slov a tvarosloví obsahují jeho práce i stěžejní analýzy otázek sociolingvistiky a jazykové kultury, stejně jako větné stavby, výstavby promluvy a oblasti významu – včetně vzácně soustavného rozboru sémantiky slovotvorby. Pojmu významu je věnován i tento článek, který chce v návaznosti na mnohostrannou analýzu jazykového znaku (včetně jeho systémového a komunikačního aspektu), kterou podal Horecký (1988; 1996 a v předchozích publikacích), naznačit, jak asi by bylo možné vymezit řadu konceptů sloužících jako explicata pojmu významu, jehož různé stránky není snadné charakterizovat v jejich vzájemných vztazích.

A. Počítáme především s **významem** ve smyslu strukturní lingvistiky, tedy s rovinou, která je součástí jazykového systému, projevuje se v ní strukturace více nebo méně specifická pro daný jazyk, ale je zbavena synonymie a homonymie i dalších nepravidelností. V saussurovské tradici charakterizoval takto chápáný význam především L. Hjelmslev (1968, s. 74), u J. Horeckého je srovnatelný pojem ‚signifié‘ včetně onomaziologické struktury; v české lingvistice je důležitý zejména rozbor M. Dokulila (viz Tejnor a Dokulil, 1977). Při formulaci popisného aparátu pro rovinu významu je ovšem nutné rozlišovat mezi homonymií (vlastností výrazu) a vágností (vlastností významu) a hledat testovatelná kritéria pro toto rozlišení i pro specifikaci synonymie; připomeňme, že Carnapův přístup, založený na ‚intenzionálním isomorfismu‘, může být upřesněn ve smyslu zaměnitelnosti *salva veritate* ve všech kontextech kromě citačních (viz Sgall et al., 1986); to má své důsledky i pro chápání ‚hyperintenzionálních‘ kontextů (zejm.

* Tento článek vznikl v rámci projektů GAČR 405/96/K214 a MSMTCR VS 96151.

vět o domněnkách, *belief sentences*, viz J. Peregrin a P. Sgall, 1998). Reprezentace věty na významové (,tektogramatické‘) rovině může být vymezena gramatikou se základem závislostním (valenčním, intenčním), s dalšími dimenzemi pro koordinaci a pro aktuální členění. Toto členění je sémanticky relevantní jednak pro přítomnost presupozic nebo jen alegací (Hajičová, 1984), srov. (1), pro dosah kvantifikátorů (2) a v některých případech i bez nich (3); máme tedy pro tyto věty různé zápisy (s různým aktuálním členěním, s rozdílem ve stupnici výpovědní dynamičnosti atd.; předpokládáme věty vyslovené s normální intonací).

- (1) (a) *Jirkova sestra (ne)přijela do Prahy.*
 (b) *Do Prahy (ne)přijela Jirkova sestra.* (Byla to Milanova sestra, Jirka žádné sourozence nemá.)
- (2) (a) *Na Slapy jezdí většinou Pražáci.*
 (b) *Pražáci jezdí většinou na Slapy.*
- (3) (a) *Na Moravě se mluví česky.*
 (b) *Česky se mluví na Moravě.*

V primárním případě vyhovuje větná struktura silným omezením daným tzv. projektivitou a podobnými požadavky na kombinace závislosti a koordinace (ty rozebrala Kučerová, 1995 – 96), srov. tradiční slovoslednou ,členskou sounáležitost‘. Proto je možné zápis významové stavby věty zapsat v podobě uzávorkovaného řetězu symbolů, srov. (4), zápis věty (5), ve kterém je každý závislý člen vyznačen párem závorek, indexy u závorek (orientované směrem k řídicímu slovu) odpovídají syntaktickým vztahům (přináležitost, slučovací a rozlučovací spojení, konatel, způsob) a indexy u slov morfologickým hodnotám (z těch tu zachycujeme jen příznakovou budoucnost):

- (4) (((*Jirka*)_{Appurt} *sestra Milena*)_{Conj} (*my*)_{Appurt} *neteř*)_{Disj} *pojedu*_{fut} (_{Mann} *spolu*)
- (5) *Jirkova sestra a buď Milena nebo naše neteř pojedu spolu.*

Možnost takového zachycení ukazuje, že větná struktura, i když je v zásadě vícerozměrná, má povahu poměrně jednoduchou, blízkou stavbě výrokového kalkulu. Tím se dá vysvětlit, že má jazykový systém ve svém jádru blízko k vrozeným lidským vlastnostem. Přitom však umožňuje, jak uvidíme v dalších odstavcích (srov. Sgall, 1995), uplatnění několika vrstev sémantických a pragmatických rysů komplexnějších, které už závisejí na individuální kapacitě mluvčího a posluchače a opírají se o vyvozování důsledků založené na obecných i speciálních a kontextových znalostech.

B. Jazykový význam, který je součástí jazykového systému (*langue*) a je vlastní větě jako jednotce systému, je v jednotlivých promluvách spojen s různou specifikací reference. Může jít o referenci ‚určitou‘ (danou deikticky nebo kontextově, vždy na základě stupňů aktivovanosti entit, ke kterým se referuje), specifickou, neurčitou nebo generickou, a determinovanou různými typy kategorizace a přenesených významů, které studuje kognitivní lingvistika. Spojení významu s referencí můžeme nazvat **smyslem** (dostáváme se tu do relativní blízkosti fregovského pojmu *Sinn*).

Specifikaci reference lze chápat jako první stupeň sémanticko-pragmatické interpretace textu, jehož východiskem je jazykový význam vět a v jehož výsledku má být zachycen kognitivní (ontologický) obsah promluv. Posluchač při tomto kroku vychází z významu, ale zároveň uplatňuje i vyvozování důsledků (inferenci) založené na kontextových a jiných znalostech. Konečný mechanismus umožňující posluchači specifikaci reference na tomto základě je možné zachytit jako daný především odstupňováním aktivovanosti prvků tzv. společné zásoby znalostí (viz Hajičová et al. 1981; 1995).

Specifikace reference je relevantní pro presupozice, takže např. jednotlivé výskyty věty (6) jsou pravdivé nebo nepravdivé pro ty podtřídy možných světů, ve kterých mluvčí má bratra, ale jsou nevhodně použité (nemají pravdivostní hodnotu) pro světy, ve kterých mluvčí bratra nemá; při tomto použití totiž není splněna presupozice větou vyvolaná, jde o *presupposition failure*. U výskytů věty (7) je nesplněná presupozice ve všech možných světech, a u věty (8) máme buď nesplněnou presupozici nebo nepravdivost, podle toho, zda je vedlejší věta sama pravdivá nebo ne (Sokratův výrok může být chápán jako pravdivý jen ve smyslu nadsázky).

(6) *Můj bratr vystudoval chemii.*

(7) *Jeden z těch kulatých čtverců patří Martinovi.*

(8) *Vím, že nic nevím.*

C. Dalším stupněm sémanticko-pragmatické interpretace věty (přesněji: jejího výskytu, tj. výpovědní události v Danešově smyslu) jsou tzv. strukturované významy D. Lewise nebo podobné struktury (např. ‚konstrukce‘ P. Tichého), z nichž každá je jednoznačně určena smyslem výpovědi a určuje carnapovskou propozici, tj. funkci z možných světů do pravdivostních hodnot, viz odd. D (jde ale o jemnější členění než u propozic; jedné propozici může odpovídat víc strukturovaných významů, např. podle toho, jak se pojmenovávají jednot-

livé entity, ke kterým se ve výpovědi referuje, srov. jeden z aspektů ‚empatie‘ S. Kuna – např. spojení *Milenina sousedka* se významově liší od *paní Pejšová*, ale v určitých pragmatických podmínkách může být na rovině propozic ekvivalentní, referovat k téže osobě).

Otevřenou otázkou je, jak chápat vztah mezi stupni B a C. Přicházejí tu v úvahu různé pohledy:

(i) opozici těchto dvou stupňů můžeme vidět jako rozdíl mezi psychologickým (‚realistickým‘) modelem znalostí a systematickou logickou analýzou,

(ii) nebo jako dvě různé roviny na naší stupnici mezi jazykovým významem a kognitivním obsahem,

(iii) nebo konečně jen jako rozdíl v typu popisu téže skutečnosti.

Třetí z uvedených možností se zdá být vyloučena tím, že existují opozice, které mají v rámci jazykového systému, tedy na našem stupni A, povahu vágnosti nebo neurčitosti (odpovídají tedy stejnému tektogramatickému zápisu), ale na stupni C mají povahu víceznačnosti, jsou tu rozlišeny. Jde jednak o lexikální významy slov jako *kniha* (text nebo fyzický objekt), *teplý* (vzduch nebo *svetr*), a jednak o dosah působnosti kvantifikátorů, popř. i dalších operátorů, srov. částici *jen* v příkladu (9) (nic jiného jsme studovat nesměli, nebo nemuseli?).

(9) *Museli jsme studovat jen dějepis.*

Takové rozdíly asi není možné adekvátně zachytit růzností aktuálního členění vět (tedy na stupni A), ani různou specifikací reference, na stupni B (jak je možné postupovat, aby bylo zachyceno maximum, tj. aby byl jazykový systém popsán v tomto bodě co nejúplněji, o tom pojednávají Hajičová – Partee – Sgall, 1998). Musí však být zachycena na stupni C, protože je z hlediska pravdivostních podmínek relevantní. Stupně B a C se tedy liší podstatněji, než by odpovídalo pohledu (iii).

K otevřeným otázkám patří i zbývající druhy vágnosti, neurčitosti významu, např. užije-li mluvčí takové spojení jako *mladí lidé* nebo *malá města*, nemusí být schopen určit, kde vidí hranici takových skupin, takže jde o neurčitost ve smyslu roviny A. Teoretický rozbor vágnosti významu, uplatňující Vopěnkovu alternativní teorii množin, podává Novák (1993).

D. Zachycujeme-li **intenzi** výpovědi carnapovskými propozicemi, tedy funkcemi z třídy možných světů do třídy pravdivostních hodnot, máme kognitivní obsah výpovědi vymezen tak, že každá výpověď (přesněji: výpovědní událost) je pro určitou podtřídu možných světů pravdivá, pro jinou nepravdivá. Jde o funk-

ci parciální, protože, jak jsme viděli v odd. B, při nesplnění presupozic nemusí výpověď být ani pravdivá ani nepravdivá.

Obecně platí, že význam stupně C určuje právě jednu propozici, ale nelze tvrdit, že propozici určuje každý z těchto významů. Jde zase o funkci parciální, protože v případech autoreference je možné, že pro význam není definována žádná odpovídající propozice. Tak je tomu u příkladu (10), kde by klasický lhářův paradox byl přítomen, i kdybychom chtěli tvrdit, že tato výpověď odpovídá propozici, která nepřisuzuje žádnému možnému světu pravdivostní hodnotu – i pak by platilo, že je tato výpověď pravdivá, právě když není pravdivá (nepřítomnost pravdivostní hodnoty zahrnuje i nepřítomnost hodnoty ‚pravdivost‘).

(10) *Výpověď (10) ve Sgallově příspěvku ve sborníku k osmdesátinám Jána Horeckého není pravdivá.*

Jak jsme viděli výš, je parciální funkcí i sama carnapovská propozice (která nepřisuzuje žádnou pravdivostní hodnotu těm možným světům, pro které nejsou splněny presupozice dané výpovědi). Z toho vyplývá, že je nutné tento pojem propozice kombinovat s kontextově podmíněným určením reference, jak to v naší stupnici zajišťuje stupeň B: jen na základě kontextu je specifikováno, které entity nebo soubory entit jsou ve výpovědi zmiňovány, a tato specifikace reference je relevantní pro vymezení presupozic a pro možnost kontrolovat, zda jsou pro danou výpovědní událost splněny.

E. **Extenze** výpovědi, která je na rozdíl od intenze relativizována k určitému možnému světu, je jistě jedním ze základních aspektů větné sémantiky, ale nemůže být považována za jediné explicatum pojmu významu. Extenzí výpovědi je totiž její pravdivostní hodnota, to znamená, že na této úrovni jsou ekvivalentní všechny výpovědi pravdivé, a také všechny nepravdivé. Nelze se tedy spokojit s pohledem, podle kterého výpověď (nebo dokonce věta) označuje pravdivostní hodnotu. Věta jako systémová jednotka jazyka má jen své pravdivostní podmínky, jejichž splnění nebo nesplnění pro jednotlivé výpovědní události (výskyty věty) závisí na tom, o jakém možném světě vypovídá a jaká je reference jednotlivých výrazů ve větě obsažených. Můžeme to ilustrovat větou (11): slovo *pes* odpovídá svým intenzionálním významem třídě psů ve všech možných světech, jeho extenzí je třída všech psů existujících v tom světě, o kterém dané užití věty (v určité promluvě) vypovídá (v prvním plánu, pokud nejde o pohádku nebo nějakou hypotetickou situaci ap., je to tedy množina reálně existujících psů); porozumět výpovědi pak znamená nejen pochopit význam věty (viz odd. A), ale poznat,

o kterém psu se v jejím daném výskytu mluví, a takové porozumění dává (zásadně, primárně, i když třeba ne v každé specifické situaci) možnost kontrolovat, zda je výpověď pravdivá.

(11) *Ten pes přestal štěkat.*

F. Při splnění všech uvedených podmínek můžeme dospět k chápání **obsahu** výpovědi a přejít od popisu významu věty *in abstracto* k explicitnímu zachycení platnosti jejího výskytu v daném kroku sdělovacího procesu. Ať už potom užíváme sémantiku pravdivostních podmínek, nebo některý novější přístup, můžeme obsah výpovědi charakterizovat jako operaci na paměti posluchače. Znamená to pak nevidět obsah věty jen jako její pravdivostní podmínky, ale zpracovávat obsah výpovědi v jejich promluvové návaznosti jako potenciál změny kontextu (*context change potential*). Výpověď něco mění v paměti posluchače (v jeho vědomí), ať ten už její obsah bez výhrad přijímá, nebo ne. Takový pohled, který je ve shodě s chápáním jazyka jako systému ve své podstatě interaktivního, založeného na komunikaci, je dnes zpracováván v teoriích I. Heimové (*file change semantics*), H. Kampa (*discourse representation theory*) a v „dynamické logice“ J. Groenendijka a M. Stokhofa (diskusi o těchto teoriích z hlediska formální sémantiky i strukturní lingvistiky přináší Bosch a van der Sandt, 1994).

G. Můžeme závěrem konstatovat, že existuje závažná možnost dělby práce mezi empirickým lingvistickým výzkumem a formální sémantikou:

(i) Vlastní úkol empirické lingvistiky lze spatřovat v analýze vztahů mezi vnějším tvarem jazykových výrazů (jednoduchých i složených) a významem ve smyslu odd. A. Sem patří rozbor a popis nepravidelností a asymetrií ve stavbě jazyka včetně synonymie a homonymie.

(ii) Sémantika v interdisciplinárním smyslu zahrnuje postup od takto zachyceného významu k situačnímu obsahu, tj. k potenciálu změny kontextu; pro tento postup je nutná systematická spolupráce lingvistiky, logiky, psychologie a dalších oborů zabývajících se problémy kognitivní oblasti.

Literatura

BOSCH, P. – SANDT van der, R. (Eds.) (1994): Focus and natural language processing. IBM Working Paper 7. Heidelberg: IBM Deutschland.

HAJIČOVÁ, E. (1984): Presupposition and allegation revisited. *Journal of Pragmatics* 8, s. 155 – 167.

HAJIČOVÁ, E. – HOSKOVEC, T. – SGALL, P. (1995): Discourse modelling based on hierarchy of salience. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 64, s. 5 – 24.

HAJIČOVÁ, E. – PARTEE, B. H. – SGALL, P. (1998): Topic-focus, tripartite structures and semantic content. Dordrecht – Boston – London: Kluwer.

HAJIČOVÁ, E. – VRBOVÁ, J. (1981): On the salience of the elements of the stock of shared knowledge. *Folia linguistica* 15, s. 291 – 303.

HJELMSLEV, L. (1968): *Prolégomènes, une théorie du langage*. Paris: Éditions de minuit (přelož. z *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*. Kodaň: Akademisk forlag, 1943).

HORECKÝ, J. (1988): Obsah, forma a funkcia vety ako jazykového znaku. *Jazykovedný časopis* 39, s. 120 – 128.

HORECKÝ, J. (1996): The content and form of illocutinary acts. Eds. B. H. Partee – P. Sgall. In: B. H. Partee – P. Sgall, *Discourse and meaning. Papers in honor of Eva Hajičová*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins, s. 31 – 38.

KUČEROVÁ, J. (1995 – 96): Extension of the condition of projectivity for structures with coordination. Part 1. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 63, s. 67 – 84; Part 2, s. 65 – 92.

NOVÁK, V. (1993): *The alternative mathematical model of linguistic semantics and pragmatics*. New York: Plenum Publishing Corporation.

SGALL, P. – PEREGRIN, J. (1998): Meaning and „propositional attitudes“. In: *In the world of signs. Essays in honour of Profesor Jerzy Pelc*. Red. J. J. Jadacki – W. Strawński. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, s. 73 – 80.

SGALL, P. (1995): From meaning via reference to content. In: *Karlovy Vary studies*. Eds. J. Hill – P. Kofířtko. Prague: Filosofia Publications, s. 172 – 183.

SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. (1986): The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects. Ed. J. L. Mey. Dordrecht: Reidel.

TEJNOR, A. – DOKULIL, M. (1977): Význam, obsah, smysl. *Jazykovědné aktuality* 14, s. 49 – 66.

PROCESUÁLNÍ GRAMATIKA A LINEARITA TEXTU

Jan Kořenský (Praha)

Vyjděme z triviálního konstatování. Průběh verbální komunikace, verbální text je lineární, jeho vývoj v čase je nezrušitelnou určující stránkou. Platí to naprosto všeobecně, alespoň pro kultury nám známé a dostupné. Předpokládejme, že nevíme nic o tzv. přirozených jazycích, jejich gramatikách. Víme jen, že texty jsou produkovány proto, aby sloužily interaktivnímu toku informací v nejširším slova smyslu, aby představovaly velmi významnou část procesů mezilidských vztahů. Znamená to, že průběh komunikace, texty jako procesy interakce jsou lineárním, proudem signálů něčeho, co samo signálem není¹. Něčeho, co můžeme nazvat sdělením o stavu vnějšího nebo vnitřního světa, reakcí či apelem na druhého, podnětem, výzvou, projevem vůle k moci, samotnou mocí, potřebou měnit, formovat druhého, vnější svět atd., atd. To všechno je tak mnohorozměrné, otevřené, tektonické, zformované, nezformované, určité, konturované, neurčité, nekonturované... To všechno podavatel „shledává“ v té zmíněné pluralitě „předtextové“ uspořádanosti a vkládá do textu, to vše příjemce na základě lineárního signálu rekonstruuje, možná spíše konstruuje do vlastních podob ne-textových uspořádaností věcí.

Pochopitelně, že jsem to velmi zjednodušil: Ta pluralita „před- a potextových“ uspořádání věcí (říkává se tomu soubory znalostí, zkušeností, poznatků, mentální báze atd.) nemůže být nedotčena nekonečně se opakujícím faktem textotvorných formací a „z textových“ rekonstrukcí a konstrukcí. Je jimi ovlivněna, determinována, řády a způsoby těchto ne-textových formací se podílely na vzniku pravidel textotvorného formování, textotvorné formování ovlivňuje způsoby organizace před- a potextových obrazů věcí. Neustále, trvale, proměnlivé². Pomozte si geome-

¹ Pochopitelně, že složité strukturovaný celek „obsahů“ lidského vědomí je sémioticky vzato složitou soustavou relací mezi znaky (nikoli jen ve smyslu syntaktickém). V dané souvislosti mi však jde o protipostavení výrazové stránky textu chápaného v užším smyslu a hodnot obsahových chápaných globálně.

² Z problémů daných komplikovanou dialektikou textového a ne-textového lze „uniknout“ maximálním rozšířením pojmu text. Záměrně tu však zůstávám u nejužšího možného pojetí pojmu (verbální) text.

tricky zcela nekorektním obrazem: znalosti, zkušenosti podavatele, tzv. obsahy jeho vědomí, jeho pocity, prožitky, výsledky interpretací minulých a přítomných stavů (jeho) světa, projektivní představy o budoucích stavech světa atd. si lze představit jako kouli s nekonečným poloměrem. Ta je uvnitř strukturována na základě otevřeného souboru pořádacích způsobů, o jejichž principech víme jen, že jsou nekonečně proměnlivé, psychosomaticky, fyziologicky limitativně určené, antropomorfické, antropocentrické, gnoseologicky, epistemicky dosažitelné jen zprostředkovaně, ale zároveň nějak izomorfní objektivním řádům světa, jenž člověka jako druh, societu i jedince zahrnuje. Představme si, že produkce textu znamená protlačit tuto dynamickou nekonečnou mnohost uspořádanosti povrchy té koule jako sítem, jež je obsahově formační povahy, je již podstatně ovlivněno zkušeností (ne jen individuální, ale i nadindividuální, zprostředkovanou) s textotvornou linearizací. Výrazovou formaci textů je si možno zase představit jako linearizaci takto formovaného povrchu koule připomínající rozmotávání nekonečného klubka nití. Klubka nití, které však ve své podstatě klubkem nití není, ale jeví se tak, stává se jím právě v tomto linearizačním procesu. Nazvěme gramatikou právě onen akt odvíjení nekonečné niti, kterou ovšem můžeme stříhat, segmentovat jak z důvodů situačních (objektivních), tak i čistě gnoseologických, teoretických.

A teď je třeba namítnout, že tohle všechno dobře ví nejen lingvistika, ale i obecná teorie informace. Čím jiným než právě respektováním připomenutých skutečností jsou základní, definiční principy obecných teorií informace, základní principy strukturalistické fonologie, konec konců i amerického distribuacionalismu. Souhrnně řečeno, všude tam, kde je text ve smyslu výrazové struktury interpretován jako uspořádaná posloupnost signálů na základě schopnosti těchto signálů rozlišovat významy a komunikační funkce, všude tam, kde je tato schopnost kvantifikována, klasifikována a hierarchizována, všude tam jde o teoretickou realizaci výše charakterizovaných vlastností komunikace a textu. Ve všech těchto případech jde o gramatické teorie, které jsou ne pouze proklamativně, ale i ve skutečnosti důsledně funkcionalistické. Modelují předpoklady k řeči pouze a toliko na základě jejich funkčních projevů v řeči, reálné řečové komunikaci, v textu.

Zdá se však, že v jazykovědě našeho lingvistického prostředí byly tyto postupy důsledně a s plným úspěchem uplatněny pouze v oblasti hláskosloví a tvarosloví. V ostatních komplexech jazyka dochází k jevům, které jsou v určitém smyslu paradoxní. V interdisciplinárním kontextu nashromáždila lingvistika obrovské množství poznatků o procesech týkajících se produkce a recepce textů, jsou to však poznatky koncepčně, metodologicky velmi různého řádu, jen v omezené míře vytvářející teoreticky konzistentní aparáty.

Usilování o procesuální modely produkce a recepce textu není nic jiného, než hledání možnosti maximálním způsobem integrovat zmíněnou nesmírnou sumu současných poznatků do podoby racionálních konzistentních aparátů. Jde o to, chápat pravidla produkce textu v obsahovém i výrazovém smyslu v jejich úhrnu, tedy – tradičně řečeno – od úrovně slova až po dimenzi makrotextových faktorů v jisté jednotě. Ne ovšem jakkoli, ale důsledně jako pravidla lineárního pořádání výrazových signálů obsahových hodnot, sémantických i pragmatických. Jde o to, systematicky postihovat variabilitu formačního vyjádření téže funkční, obsahové hodnoty, přičemž kritériem je aktuální funkční identita této obsahové hodnoty. Přitom jde zároveň o aktuální funkční varianty vyjádření dané obsahové hodnoty i o hranice této variability. Tedy o signály toho, že již jde o odlišnou obsahově funkční hodnotu. Jde tedy o metodologickou analogii – nikoli mechanickou aplikaci – principů fonologického rozlišování fonému a varianty.

Při jiných³ příležitostech byly učiněny pokusy charakterizovat obecné metodologické zásady procesuálního modelování. Týkají se především potřeby modelovat produkci a recepci odděleně při současném respektování jejich několikeré integrovanosti, týkají se rezervovaného postoje k apriorní dualitě protikladení jazyka a řeči, v souvislosti s tím i postojů k instrumentalitě jazyka, akcentují prioritu intersubjektivní před subjektivitou, ovšem v podmínkách jejich interaktivního vytváření, akcentují konstrukční prioritu dynamiky před statikou apod. Opírají se o celou řadu především filozofických podnětů, zdaleka ne jenom těch z posledních desetiletí, inspirativní jsou pro ně gnoseologické podněty teorie vysoce nerovnovážných termodynamických systémů atd.

V této stati chci ilustrativně naznačit procedury rekonstrukce gramatiky mluvčího, autora na základě fragmentu českého překladu románu Umberta Eca *Il nome della rosa* (česky *Jméno růže*) s přihlédnutím k překladu slovinskému a polskému. Je přirozené, že nemůže jít o nic jiného, než o jistý metodický náznak takové gramatiky: chci se zaměřit především na gramatiku výrazové formace základních větných a textových struktur. Právě tyto morfologicko-syntaktické a lexikální formační linearizační procedury jsou totiž dosavadními gramatickými teoriemi (včetně teorií transformačně-generativních, teorií psycholingvisticky orientovaných a teorií vycházejících z kognitivních věd) výrazně méně připraveny na procesuální modelování než globálnější formační procedury. Těmito globálnějšími formačními procedurami jsou např. faktory volby technické stránky produkce textu, otázky časových

³ Soustavnější výklad procesuálního pojetí gramatiky textu, srov. zejména Kořenský (1987a, 1987b, 1989, 1992, 1998).

dimenzí, v jejichž rámci bude text vznikat, míra racionality v intenční fázi směřující k produkci textu atd.

Fragment textu, který jsem vybral k ilustraci formačních procedur, představuje – tradičně řečeno – určitou textovou jednotku charakteristickou velmi konvenčními narativními postupy typickými pro detektivní příběhy. Jde totiž o náhlé, nečekané objevení mrtvol. Následuje identifikace mrtvého a vyšetřování příčin a okolností smrti, hledání pachatele, které uskutečňuje „detektiv“. Vyšetřování se děje formou dialogu, který vede Vilém s určitými postavami románu. Plně konvencionalizovaným způsobem probíhá zjišťování příčin a okolností smrti (něšťastná náhoda, sebevražda, vražda, ...). V rámci vyšetřování dochází k návštěvě laboratoře, která se nachází v klášteře, a v níž jsou umístěny určité jedy a léky.

Lze říci, že smyslem fragmentu je rozvíjení některých charakteristických rysů autorova záměru: téma relativnosti životních jevů se zřetelem k možnostem jejich interpretovatelnosti, téma závislosti hodnot a vlastností věcí na způsobu, míře a okolnostech jejich užití (kvantitativně aplikativní rozdíl mezi lékem a jedem) a téma sémiotických funkcí lidského jednání vůbec (vražda jako znak, jako mezilidské sdělení) atp. Věnujme nyní bližší pozornost té části fragmentu textu, ve kterém autor popisuje objevení mrtvol (srov. příloha). Uvedený úryvek textu je tvořen čtyřmi odstavci, lze jej charakterizovat jako velmi komplexní, vícerozměrnou sémantickou, obsahovou strukturu:

1. Prostranství, hospodářský dvůr, severní část kláštera, prostor mezi kostelem a severním portálem, před stájemí kád' s krví, z ní ční neobvyklé předměty (objektivní lokální deskripce). 2. Brzká denní doba, doba ranní mše, svítání za zimního dne umocněné sněhovou příkrývkou (časové určení, časový rozměr). 3. Probíhající ranní mše. Probíhající příprava k denním hospodářským činnostem (výchozí dějová charakteristika). 3.1. Neobvyklý nález (kád' s krví obsahuje něco, co je postupně identifikováno jako lidské nohy), nečekaný pokřik, vniknutí pasáků vepřů do chrámu, odchod opata s mnichy a kněžími včetně Viléma („detektiva“) a narátora (detektivův „asistent“) z chrámu (dynamizující dějová charakteristika)⁴. Nazírání prostoru

⁴ V této souvislosti mám na mysli především práce českých autorů Fírbasovy školy, např. knihu Svoboda, A.: Kapitoly z funkční syntaxe (1989). Je známým faktem, že v průběhu vývoje se teorie aktuálního členění značně komplikují. Vedle skutečnosti jejich stále hlubšího propracovávání je však příčinou tohoto stavu i fakt, že do těchto teorií jsou postupně zahrnovány jevy další, zejména velké množství faktorů sémanticko-pramatických, na nichž aktuální členění „operuje“. Pozitivní na tom je, že se tyto jevy pak interpretují teoreticky metodikou v principu shodnou s metodikou zkoumání aktuálního členění a výpovědního dynamismu, negativním jevem však je, že se takto subsumují pod základní princip lišení protikladu nová – stará informace. Právě proto akcentuji v této stati význam aplikace metod známých ze zkoumání aktuálního členění a výpovědního dynamismu, ovšem při

(viz 1.) těmi, kdož vyšli z chrámu, prostřednictvím narátora (vizuální reflexe). Třebaže soupis obsahových prvků tohoto textového segmentu by mohl být rozhojněn zejména cestou jeho zjemnění, je i z tohoto popisu zřejmé, že jde o poměrně jednoduchou situaci, o lokalizaci a temporalizaci konfliktních dějů, dějových linií motivovaných objevením neočekávaného jevu. Jde o paralelní standartní děje, které jsou narušeny objevením nestandardního jevu v rámci standartní časoprostorové scény.

Je evidentní, že autor měl mnoho možností, jak tuto vícerozměrnou staticko-dynamickou, lokálně-temporální strukturu linearizovat. Má-li k dispozici velké množství možností, je se třeba ptát nejen, kterou z těchto variant volí, ale také proč ji volí. Je jasné, že odpovědi bude třeba hledat v oblasti anticipačně-expektačních vztahů mezi autorem a čtenářem, v oblasti z toho plynoucích strategií a taktik textotvorného chování, ale i v oblasti relací a proporcí mezi racionálním a iracionálním záměrovým, intencionálním chováním autora. Např. odstavec třetí daného textového segmentu je příkladem fenomenální, senzuální, impresivní globální „informace“, která přechází v již známou informaci o lokalizaci objektů v prostoru, totiž ke kádi s krví, a odtud k postupné identifikaci neobvyklých předmětů nalezených v kádi nejprve vizuálně vnímaných jako zkřížené hole s hadry určenými k plašení ptáků, empiricky pak dále identifikovaných jako lidské nohy.

Přicházejí v úvahu ovšem i další možná linearizační uspořádání, např.:

Z kádě plné krve čněly lidské nohy podobající se spíše dvěma zkříženým holím, na něž se zavěšují hadry, aby odháněly ptactvo. Kád' trůnila vzadu za kostelem, před stájem. Sníh pokrýval dvůr, takže celá pláň byla jasnější a přehlednější tím spíše, že obloha už byla jasná (od detailu k celku kulisy, empirická charakteristika detailu je „pouze metaforicky senzuálně“ ilustrována).

Vzadu za kostelem před stájem trůnila velká kád' s krví a z ní čouhalo něco podivného ve tvaru kříže, jako když do země vrazí dvě tyčky a na ně navěsí hadry, aby odháněly ptactvo. Obloha byla už jasná a bílá, sněhová pokrývka činila pláň ještě jasnější a přehlednější. Nebyly to však tyčky, ale nohy člověka, který trčel hlavou dolů v kádi s krví (lokalizační charakteristika, detail v metaforické interpretaci, senzuální charakteristika kulisy, empirická interpretace detailu). V návaznosti na objasnění „jak“ (autor linearizuje jednotlivé sémantické prvky) a „proč“

respektování specifických takto zkoumaných jiných jevů. V kontextu této stati je zřejmé, že řada variačních možností v souvislosti s příkladovým textem uvedených by byla vykládána právě ve smyslu principů aktuálního členění, výpovědního dynamismu, tedy jako problém kontextové vázanosti ne-vázanosti informace. Jde však o to, že se pak řeší ve smyslu principu linearizace i další ve stati uvedené sémantické „mikroprostory“, linearizační řešení není pak vyvoláno jen principem lišení vázané a nové informace, i když je to tak často interpretováno.

(tak činí), pokud jde o obsahovou linearizaci, by pak byly zevrubněji vyloženy kohezně-koherenční vztahy těchto obsahových prvků.

Všimněme si však – obdobným způsobem – tradičně řečeno – větné a syntagmatické strukturace textu. Pro větší srozumitelnost budeme charakterizovat větněsyntagmatickou a nevětněsyntagmatickou formaci odděleně, třebaže z psycholingvistického hlediska jde o procesy zcela integrované. Větněsyntaktická formace spočívá v tom, že výsledky formace výše charakterizovaných textových řetězců obsahové, sémantické povahy jsou formovány do podoby vět a souvětí.

Také pro potřeby větněsyntaktické linearizace existuje velké množství možností a variant. Zůstaneme-li u našeho příkladu, je možné říci, že obsahové lineární schéma první věty zvoleného segmentu textu je vyjádřitelné nejen tak, jak je tomu právě v tomto textu, ale např. i formou jednoduchých vět.

Nečekaně zazněl velký pokřik. Bylo to ze dvora u severního portálu (rušivý zvukový efekt, lokalizace).

Od portálu směřujícího na sever do dvora se ozval něčekaný pokřik (lokalizace, rušivý zvukový efekt).

Lze ovšem linearizaci založit na jediném souvětí (Ze směru portálu, který směřoval na sever, se ozval nečekaný pokřik.) Je možná i kombinace parcelátu jednoduché věty a souvětí (Ozval se pokřik. Nečekaný. Bylo to od severního portálu, který směřoval do dvora.) a pod.

V rámci nevětné syntagmatické linearizační formace dochází k obsahové a výrazové linearizaci těch významů, kterým autor nehodlá dát podobu větné linearizační formace. Syntagmatická linearizace spočívá v různém řešení významového vztahu mezi syntagmatickým základem a syntagmatickým příznakem v rámci obsahového komplexu, který je syntagmaticky formován. Také v této oblasti má autor k dispozici množství způsobů vyjádření. Pozorujme linearizační možnosti obsahu spojení „od severního portálu“: v češtině by bylo možné (při zachování téhož syntagmatického základu a příznaku) spojení *od portálu na sever*, či *od portálu na severu* i *od portálu ze severu*. Při opačném uspořádání základu a příznaku je možná konstrukce *ze severu od portálu* apod. Přirozeně, že jsou tu další významové difference, které však mohou zůstat v této chvíli stranou: jestliže spojení *severní portál* je z hlediska své vnitřní sémantiky směrově neutrální, pak spojení *od portálu na severu* má tutéž vnitřní směrovou neutralitu, zatímco spojení *od portálu na sever* a *od portálu ze severu* jsou vnitřně směrová, a to vzájemně recipročním způsobem.

V rámci lexikální linearizační formace probíhá obsahová formace a vyjádření významů, u kterých autor volí realizaci a vyjádření pomocí slova. Jestliže existuje obsahově sémantická představa, kterou budu metajazykově charakterizovat pomocí

sémata „silný zvuk“, „lidský hlas“, „nezřetelnost“, pak ji lze česky lexikálně vyjádřit slovem *pokřik* (jako v českém překladu), ale také jako *křik*, *řev*, *hlas*, *vřava* apod. Také v polském i slovinském překladu je realizace jediným slovem, tedy lexikální. Nelze však přehlédnout, že v českém překladu je spojení *velký pokřik*, tedy vlastně realizace syntagmatická, které by ovšem v podstatě odpovídala i jednoslovná realizace slovem *řev*. V polském i slovinském překladu je shodně u jednoslovného vyjádření přítomen operátor neurčitosti (*jakas wrzawa*, *nekakšen hrup*). V slovinském překladu chybí výraz pro séma „náhle“, v polském překladu přítomen je.

Dosud jsem mluvil o linearizačních procesech realizace a vyjádření v podobě oddělených představ o variabilitě textových, větných, syntagmatických a slovních realizací a vyjádření: je však třeba připomenout a ukázat, že v procesech linearizačních formací obsahových hodnot existují z hlediska autora možnosti svobodné variabilní volby mezi uvedenými typy linearizačních procedur. Tak např. význam, který český překladatel vyjádřil lexikálně prostřednictvím spojení *velký pokřik* a překladatelé do polštiny a slovínštiny jednoslovně, je možné vyjádřit v češtině (a nepochybně i v obou dalších jazycích) i jiným syntagmatem (*hluk lidských hlasů*, *nesrozumitelné volání*, *nejasný zvuk lidských hrdel* apod.). Je třeba zdůraznit, že důsledné chápání všech jazykových principů, včetně gramatických, morfologických kategorií, které jsou ve slovanských jazycích funkčně tak významné, jako linearizačních formačních a variantně vyjadřovacích prostředků, předpokládá chápat všechny jazykové textotvorné prostředky metodicky obdobným způsobem, jako aktuální členění, výpovědní dynamismus. Právě tyto teorie byly od počátku formulovány jako v principu linearizačně textotvorné, nejsou tedy založeny na neadekvátním principu potenciální systémové paradigmaticky a jejího textotvorného „zavádění“ do řeči. Teorie výpovědního dynamismu dobře ukazují, jak gradualita stupňů novosti informace musí být v textu vyjádřena pouhou linearitou. Znamená to, že i všechny ostatní sémantické kvality, např. vztah scéna/kulisa – lidská aktivita v jejich rámci, strukturace scény/kulis z hlediska různých možností lidského vnímání vizuálního i sluchového, vztahy celek – část, vztahy scéna/kulisa – pozice narátora – vyprávění o lidské činnosti, různé vztahy standartnost – nestandardnost situace – narušení standartní situace, nejrozumnější mnohorozměrné vztahy expektančně-anticipační mezi autorem a adresátem (právě vztah nová – stará informace je jedním z nich) a pod., musí být zpracovány obdobným způsobem, jako je zvykem postupovat v teoriích aktuálního členění. Jde o to, vyložit právě takto – sémioticky řečeno – všechny pragmatické i sémantické faktory řeči a ukázat, kterak jsou syntaktické prostředky zapojeny do procesů uskutečnění linearizace mnohodimenzionálních sémantických a pragmatických faktorů vědomí do podoby textu.

Je pravda, že teorie textu přinesly v tomto směru zejména při výkladu konektivních vlastností⁵ mnoho adekvátních poznatků. Je třeba v tomto smyslu přinést nejen důslednou reinterpretaci větněsyntagmatických, syntagmatických a lexikálních principů (o to jsem se v tomto článku pokusil), ale také důsledně všech slovnědruhových i kategoriálně morfologických prostředků⁶, tedy nikoli pouze např. spojek, spojovacích výrazů, pronominálních prostředků, partikulí a pod. Je např. nesporné, že soustava tzv. plnovýznamových slovních druhů a intenčně, sémanticky chápáná struktura slovesa a jeho komplementů je rovněž mnohorozměrnou scénou, popř. množinou scén, v nichž základní úlohu hrají v podstatě tytéž faktory, které byly zmíněny výše. Jde o stavění jevů do centra pozornosti a o upořádání jevů (tady budou dobrým základem dosavadní teorie diatetických obměn základových větních struktur). Právě v tomto smyslu však musí být vyložena i soustava plnovýznamových slovních druhů. Jde o formy linearizačně-formačního uchopení týchž obsahových hodnot, jednou jako samostatně chápaného jevu (*křik, křičení*), jindy jako akcidentu (*křičící, křiklavý*), či procesu (*křičí*) nebo okolnosti (*křiče*). Stejně tak pádová soustava slovanských jazyků je mnohorozměrným linearizačním principem vyjádření průběhu procesů a uspořádání vztahů v prostoru mezi samostatně chápanými jevy a okolnostmi průběhů a vztahů.

Takto pojatá gramatika mluvčího, autora ruší pochopitelně difference mezi gramatikou jako popisem tzv. systému jazykových prostředků ve smyslu paradigmatickém na jedné straně a mezi gramatikou textu a stylistikou na straně druhé. Musí být také jasné, že chápání procesu komunikace jako aktuální sémiotické interakce komunikantů předpokládá výklad, interpretaci semióze ve smyslu jednoty tradičně rozlišovaných lingvistických aktivit v podobě gramatického popisu jazyka (taxonomie), statického popisu textu jako artefaktu, stylistické charakteristiky „výběru“ jazykových prostředků a popisu samotných řečových aktivit autora a recipienta. Princip procesuální linearizační formace aktuálních obsahů vědomí komunikantů a reflexe „vnějšího světa“ ze strany autora, mluvčího ruší tedy tradiční potřebu popisu tzv. jazykových jednotek jako základního úkolu jazykovědy.

⁵ Koncepty koherence, koheze, ... i koncept konektorů jsou vesměs konstruovány ve smyslu instrumentálně jednotkového myšlení a uplatňují se především v tzv. propozičních teoriích textu, které jsou založeny na postupu od minimálních (textových) jednotek ke komplexnějším, tj. od propozic k makropropozicím, k obsahovým, tématickým blokům a pod. Toto pojetí tradičně předpokládá, že autor text sestavuje z jakýchsi „hotových“ elementárních a komplexních prvků. V kontextu procesuálního přístupu však jde o to, že také kohezí prostředky jsou především signály umožňující „zpětnou“ delinearizační rekonstrukci mnohorozměrného mentálního obrazu světa autorova do podoby nějak analogického světa recipienta.

⁶ Předběžné výklady tradičních morfologických kategorií z hlediska procesuálních modelů srov. např. Kořenský (1994, 1996).

To však v žádném případě neznamená, že klasické lingvistické poznatky, velké množství empirických a teoretických informací pozbývá významu. Pouze se mění jejich teoretická prezentace, funkcionální interpretativní organizace, vědecká struktura.

Príloha:

Od severního portálu, který vedl do dvora, nečekaně zazněl velký pokřik. V duchu jsem se ptal, jak si sluhoové chystající se k práci mohou dovolit rušit mši svatou; v tom okamžiku však vešli do chrámu tři pasáci veprů, ve tvářích vepsanou hrůzu, přistoupili k opatovi a něco mu pošeptali. Opat je uklidnil pohybem ruky, jako by nechtěl rušit mši, do chrámu však vešli další a křik zněl ještě mocněji: „Je to člověk, mrtvý člověk!“ volal někdo a jiní dodávali: „Je to mnich, nevidels, že má opánky?“

Ustala modlitba, opat pokynul cellariovi, aby šel s ním, a oba vyběhli ven. Vilém šel za nimi, ale to už i ostatní mniši opouštěli lavice a vycházeli z kostela.

Obloha byla už jasná a bílá sněhová pokrývka činila celou pláň ještě jasnější a přehlednější. Vzadu za kostelem, před stájem, stále ještě trůnila velká kád' s krví a z ní čouhalo něco podivného ve tvaru kříže, jako když se do země vrazí dvě tyčky a na ně navěsí hadry, aby odháněly ptactvo.

Nebyly to však tyčky, ale nohy, nohy člověka, který trčel hlavou dolů v kádi s krví.

Literatura

- KOŘENSKÝ, J. (1987a): K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost*, 48, s. 177 – 189.
- KOŘENSKÝ, J. (1987b): Prozesuelle Theorie der Sprechfähigkeit. In: *Proceedings 14, ICL*, B. M. Berlin: Akademie-Verlag.
- KOŘENSKÝ, J. (1989): Semiotische Reaktion als Einheit der prozesuellen Analyse des sprachlichen Tätigkeits. In: *Linguistische Studien*, R. A 191. Berlin.
- KOŘENSKÝ, J. (1992): O otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. *Slovo a slovesnost*, 53, s. 265 – 272.
- KOŘENSKÝ, J. (1994): Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 81 – 89.
- KOŘENSKÝ, J. (1996): Reinterpretace tradičních gramatických kategorií z hlediska procesuální gramatiky mluvčího. In: *Anafora w strukturze tekstu*. Warszawa: Energeia, s. 9 – 14.
- KOŘENSKÝ, J. (1998): *Proměny myšlení o řeči*. Praha: 310 s.
- SVOBODA, A. (1989): *Kapitoly z funkční syntaxe*. Praha.

MYSTERIES OF ORDER

Eva Hajičová (Prague)

1. The scope of the scientific interests of Professor Ján Horecký is amazingly broad and rich and ranges from classical philology through general linguistics and slavistics, issues of grammar, word formation, terminology and language culture and stylistics to the application of mathematical methods in linguistics and the fundamental issues of the philosophy of language. He has also paid a concentrated attention to the questions of contents, form and function of the sentence and to the process of communication as a whole (esp. in Horecký 1996; 1998). He distinguishes two aspects of an utterance, a situational (denotational) one and a communicational one (which makes a communication of the denoted situation possible). The latter is understood as being articulated into two components: the form (e.g. prosodic properties) and the content (including the topic-focus articulation). In our contribution we want to concentrate on the latter component and to demonstrate how some ‘mysteries’ concerning the linearity of language expressions (i.e. the order of their elements) and its interplay with prosody can be solved by a general framework formulated for a theoretical description of language.

2. Ordering and re-ordering of items in natural language concerns items of different kinds and has many different functions:

(i) the order of graphemes, of phonemes and of morphemes determines lexical units, see E. [tel] vs. [let], [spi:k] vs. [pi:ks] vs. [ki:ps], ‘crossover’ vs. ‘overcross’; but cf. the games language plays with its speakers with examples such as E. ‘tenet’, Cz. ‘nepochopen’, etc.

(ii) the re-ordering of words and word forms in a sentence has multifarious effects depending (at least in some cases) on the typological character of the language in question:¹

¹ We leave aside such kinds of ‘scrambling’ of the words in the sentence that leaves the overall syntactic structure untouched but shuttles the words of the sentence around changing their syntactic relations, as in ‘two hunters shot five tigers’ vs. ‘five hunters shot two tigers’.

it may lead to a change of the grammatical sentence structure as in (1), or the syntactic relations remain identical, but the meaning is changed, as in (2), or even the meaning remains unchanged (at least on one reading), as in (3):²

- (1) (a) Mary saw Jim.
- (b) Jim saw Mary.
- (2) (a) Jim studies linguistics on weekends.
- (b) On weekends Jim studies linguistics.
- (3) (a) Yesterday I came to Utrecht.
- (b) I came to UTRECHT yesterday.

(iii) also a different order of clauses in complex or compound sentences has multifarious effects; among other things, different order of the same clauses may invite different interpretations relating to the temporal order of the events rendered by these clauses (see (4)) or a specific interpretation of one of the clauses (e.g. the ‘if-and-only if’ interpretation of the if-clause in (5)(b)):

- (4) (a) She married a famous pop-singer and gave birth to a child.
- (b) She gave birth to a child and married a famous pop-singer.
- (5) (a) If you intend to overtake another car, you signal.
- (b) You signal, if you intend to overtake another car.

(iv) different order of sentences in a text may also change the message dramatically: e.g. if nothing contradictory can be found in the broader co-text or co-situation, the order of sentences in (6)(a) invites an inference that her marriage and move to New Zealand happened before winter 1996, while the interpretation of the segment in (b) would indicate that these two events happened after that time.

- (6) (a) She married a famous pop-singer and moved to New Zealand. In winter 1996, she gave a birth to a boy called Roger.
- (b) In winter 1996, she gave a birth to a boy called Roger. She married a famous pop-singer and moved to New Zealand.

3. As already illustrated by the sentences in (3), the position of the intonation centre is relevant (even for the truth conditions) in a similar sense as the order: languages differ in the extent to which they employ these two types of means; compare the English pair of sentences in (7) with their German and Czech (rough) equivalents in (7') and (7''), and, in a similar vein, examples (8) and (9) (where also the articulation of the embedded clause is relevant).

² We denote the non-prototypical placement of the intonation centre (IC) by capitals; if the IC is placed in its prototypical position, i.e. at the end of the sentence, we use no special notation.

- (7) (a) STAFF behind the counter.
(b) Staff behind the counter.
- (7') (a) Hinter den Schalter dürfen Angestellte.
(b) Angestellte dürfen Hinter den Schalter.
- (7'') (a) Za přepážku (mohou) zaměstnanci.
(b) Zaměstnanci (mohou) za přepážku.
- (8) (a) Dogs must be carried.
(b) DOGS must be carried. (Halliday, 1970)
- (8') (a) Hunde muss man tragen.
(b) Man muss HUNDE tragen.
- (8'') (a) Psi musí být v náručí.
(b) V náručí musí být psi.
- (9) (a) If Clyde hadn't married BERTHA, then he would not have been eligible for the inheritance.
(b) If Clyde hadn't MARRIED Bertha, then he would not have been eligible for the inheritance. (Dretske, 1972)
- (9') (a) Hätte Clyde nicht BERTHA geheiratet, könnte er nicht das Erbe bekommen
(b) Hätte Clyde Bertha nicht GEHEIRATET, könnte er nicht das Erbe bekommen
- (9'') (a) Kdyby se Clyde neoženil s BERTHOU, nemohl by dostat dědictví.
(b) Kdyby se Clyde s Berthou NEOŽENIL, nemohl by dostat dědictví.

The effect of re-ordering or changing the placement of the IC depends also on the grammatical construction itself: in interrogative sentences of the type illustrated by (10), the effect is semantically relevant, while there is no difference in the content in interrogative sentences such as (11):

- (10) (a) Why did Clyde marry Bertha?
(b) Why did Clyde MARRY Bertha?
(c) Why did CLYDE marry Bertha?
- (10') (a) Proč se Clyde oženil s Berthou?
(b) Proč se Clyde s Berthou oženil?
(c) Proč se s Berthou oženil Clyde?
- (11) (a) When did Clyde marry Bertha?
(b) When did Clyde MARRY Bertha?
(c) When did CLYDE marry Bertha?
- (11') (a) Kdy se Clyde oženil s Berthou?
(b) Kdy se Clyde s Berthou oženil?
(c) Kdy se s Berthou oženil Clyde?

To sum up: Sentences with identical lexical setting, syntactic structure, but differing either in word order or the position of the intonation center have different (literal) meaning. This distinction in meaning is due to the different topic-focus articulation (TFA) of the sentences under examination.

4. The fundamentally interactive character of natural language is anchored in communication and is reflected by the impact of context (consituation) on the sentence structure. Thus the ‘information structure’ of the sentence (i.e. its ‘topic-focus articulation’, TFA, or its division into ‘theme’ and ‘rheme’ or ‘comment’) is one of the constituting aspects of grammatical structure, rather than just an issue of the use of language in communication that would be determined only by contextual conditions of the distribution of sentences.

In declarative sentences, TFA corresponds to the ‘aboutness’ relation in the sense of F(ocus) being asserted about T(opic), or F holding about T, i.e. F(T), cf. the general framework for the interpretation of TFA by means of intensional logic presented in Partee’s (1991; Hajičová – Partee – Sgall 1998) application of ‘tripartite structures’ (with Operator, Restrictor and Nuclear Scope) and Peregrin’s (1996) elaboration of the aboutness relation. Thus in (12)(a), it is asserted about John (x) and yesterday (y) that what x did at timepoint y was to visit Amsterdam; in (12)(b) and (b’), it is asserted about yesterday’s visit of Amsterdam that it was carried out by John; in (12)(c), it is asserted about John (x) and Amsterdam (z) that x visited z precisely yesterday (or, with the verb being included in T, it asserts about x’s visit of z that it occurred yesterday):

- (12) (a) Yesterday John visited Amsterdam.
- (b) JOHN visited Amsterdam yesterday.
- (b’) It was JOHN who visited Amsterdam yesterday.
- (c) John visited Amsterdam yesterday.

A prototypical negative sentence asserts that F(T) does not hold; what is under negation is identical to F. T then is not under negation and a typical definite noun group in T triggers a presupposition that is not present if this group is included in F. Thus the existence (or, better to say, the referential accessibility) of Jim’s brother is entailed both by (13)(a) and its positive counterpart, while this is not the case in (13)(b); the phrase *Jim’s brother* triggers a presupposition in (13)(a) and an allegation in (13)(b). (For the notion of allegation, see Hajičová, 1984.)

- (13) (a) Jim’s brother did not insult Mary.
- (b) Mary was not insulted by Jim’s brother.

5. Let us now illustrate how some ‘mysterious’ sentences can be analyzed and interpreted under the general formal framework presented by Sgall et al. (1980; 1986).

5.1 In spite of the general belief that English and Czech differ in that the former is a language with grammatically fixed word order while the latter is a free word order language, there are (marginal, of course) instances of a higher degree of word order freedom in English than in Czech, as the E. ex. (14) and (15)(a) through (c) (with possible continuations in the brackets) and their Czech counterparts in (16) document.

(14) Mother % only put % newspapers % into the drawer.

(15) (a) Mother only put newspapers into the drawer.

(... and she went to bed.)

(b) Mother put only newspapers into the drawer.

(... she did not put her book into the bookcase.)

(c) Mother put newspapers only into the drawer.

(... she did not put the on father’s bed-table.)

(16) (a) Matka jenom dala noviny do zásuvky.

(b) Matka dala jenom noviny do zásuvky.

(c) Matka dala noviny jenom do zásuvky.

In (14), English word order is ambiguous: the positions of the T/F boundary on different readings are marked by „%“; these readings can be rendered explicitly by placing the focalizer – also in the surface word order – at the T/F boundary. In other words, in English the operator can escape from its underlying position on the T/F boundary to the surface position in front of the verb. In Czech, the focalizer has to remain ‘in situ’: the surface order has to copy the underlying order, as (16)(a) through (c), which are equivalents of (15)(a) through (c), respectively, illustrate.

5.2 Taglicht (1984) introduced the sentences quoted here as (17)(a) and (b), the analysis of which has been since then discussed in several linguistic writings (cf. e.g. Rooth, 1985; Hajičová – Partee – Sgall, 1998). (17)(a) We are required to study only SYNTAX.

(b) We are required to only study SYNTAX. The sentence (17)(a) has been characterized as ambiguous, and its readings can be paraphrased as (i) „We are required not to study any other subject than syntax“ and (ii) „Only for syntax is there a requirement to study it; other subjects are optional“.

In a dependency based framework, these sentences can be analyzed so that the focalizer depends on the verb *study* in both (a) and (b), on their preferred readings, and its scope is the maximal projection of this verb. In the secondary reading of (17)(a) the focalizer depends on the higher verb *require* and thus has

the wide scope, covering the whole sentence. It may be assumed that a focalizer can depend on a higher verb only if this verb is contextually bound, perhaps under some not yet identified syntactic or lexical conditions, e.g. for a certain group of verbs. A specific rule on English word order would then be required, stating that under certain conditions (which still have to be specified) *only*, although dependent on the main verb, may be shifted to the position immediately before the rightmost noun group of the sentence if the main verb is CB. Partee (in Hajičová – Partee – Sgall, 1998) suggests that one possible line of support for the analysis in which *only* depends directly on the higher verb *required* might be found in an examination of constructions which show various kinds of ‘clause-union’ properties, including those in which verbs from different clauses constitute a kind of cluster and those in which the highest clause (e.g. in *I think...*) seems to act in some ways like an adverbial modifier of the lower clause. The absence of the secondary reading with (17)(b) might be conditioned by the fact that the cluster *required to study* is interrupted here by the particle (whose movement to the left could then be understood to be restricted so that such an interruption is excluded in case the verbs are uttered as a cluster).

5.3 In a secondary case, a focalizer can occur within T. Such a situation can be illustrated by (18)(b) as occurring after (18)(a): everything but the subject belongs to the topic of (18)(b) and this restricts the focus of *even* to the expression *Mother Teresa*.

- (18) (a) Who criticized even MOTHER TERESA as a tool of the capitalists?
 (b) JOHN criticized even Mother Teresa as a tool of capitalists.

It is then necessary to distinguish between the focus (F) of the sentence and the focus (ff) of a focalizer, although in the unmarked case they coincide.

The situation of a focalizer and its ff occurring within the topic is known from the analysis of negation by Hajičová (1973, 1984) and from that of many kinds of focalizers by Koktová (1986, 1987). Those analyses might be represented as in (18'), in terms of relative dynamism: the focus of a focalizer belonging to the topic would then consist of those parts of the topic that are more dynamic than the focalizer.³

³ In (18') as well as in (18'') and (19') we present highly simplified underlying representations of the sentences (18) and (19), respectively; the brackets stand for edges of the dependency tree, and the subscripts denote the kinds of dependency relations (the abbreviations being self-explanatory). The subscripts are attached to that bracket which is on the same side as the governing node (thus the Manner modification (tool (capitalist)) depends on the verb *criticize* from the left, the Objective (Mother Teresa) depends on the same governor from the right).

(18') (tool (_{Appurt} capitalist))_{Manner} criticize (even)
 (_{Obj} Mother Teresa) / (_{Actor} John)

However, two important caveats are in place here:

(i) The structure (18') violates a fundamental condition with which the Czech theory of TFA works since the first publications of J. Firbas (now see his 1992), and according to which the verb (in our terminology) occupies a position adjacent to the boundary between the T and the F of the sentence. In (18'), this point of the theory would require the verb *criticize* to be understood as more dynamic than the rest of T, i.e. also than *even Mother Tereza*.

(ii) The mentioned requirement of the theory is corroborated by the fact that often (perhaps, prototypically) it is topic proper (which we understand as the least dynamic item) what constitutes the focus of a focalizer occurring within T. This position of the focus of a focalizer in T typically coincides with the primary position of contrastive topic. If the opposition between contrastive and non-contrastive topic is to be viewed as a grammatical opposition, then it would be appropriate to mark the opposition explicitly in the underlying structures, e.g. by an index attached to contrastive topic, which also can denote the focus of a focalizer belonging to T; in (18'') we use the superscript c to this aim.

Thus, instead of (18'), it is possible to understand (18'') as the underlying structure corresponding to (18)(b):

(18'') (even) (_{Obj} Mother Teresa^c) (tool (_{Appurt} capitalist))_{Manner} criticize / (_{Actor} John)

The superscript c may then reflect those aspects of TFA structure that may be imported into T from preceding co-text.

5.4 The proposed analysis may also be applied to more complex examples such as (19), where two focalizers are included in T.

(19) (A: All of us have seen that Jim only eats vegetables.)

B: If even Paul realized that Jim only ate vegetables, we would choose another RESTAURANT.

On its primary reading (with *ate* not belonging to the focus of *only*), sentence B can be paraphrased as follows: „If the fact that Jim ate nothing else than vegetables was realized by Paul (as well as by other, more attentive witnesses), then we would choose another restaurant“. This means that *even* has *Paul* as its ff; ff of *only* is *vegetables*. This is in accordance with the underlying representation indicated by (19'), in which the subject of the *if*-clause is assigned a higher degree of CD than the *that*-clause, since the latter is being repeated from the preceding co-text.

- (19') (((only) (vegetables_{Obj}) (Jim)_{Actor} eat)_{Obj}
 (even) (Paul_{Obj})_{Actor} realize)_{Cond} (we)_{Actor} / choose
 (_{Obj} (another)_{Restr} restaurant)

5.5 As illustrated by *even Paul* in (19), a contextually bound item can be the focus of a focalizer even though the focalizer only appears with this occurrence of the item in question. Another example of such a case may be seen in sentences such as (20) (which is Krifka's ex., quoted from Rooth, 1992):

- (20) (a) Farmers that *grow* rice often only EAT rice.
 (b) Farmers that *grow* rice often EAT only rice.

On one reading of (20)(a), which it shares with (20)(b), *only* accompanies the repeated (contextually bound) occurrence of *rice*, and together with it is contained in the T of the sentence. We assume that here *grow* occurs as a contrastive topic, its accentuation being rather of the rising type (B accent in terms of Bolinger, Jackendoff and others, indicated here by italics) than the falling one, typical of F.

The other reading of (20)(a) – not shared by (20)(b) – is that with *eat* in the focus of *only*; this reading can be made more explicit by adding ...*they do not SELL it*. In languages in which a verb cannot freely intervene between a focalizer and its focus (such as Czech, see Sect. 5.1 above), there are different equivalents for each of the two readings of (20)(a) that are not ambiguous; thus, in Czech, (21) corresponds only to that reading of (20)(a) (shared with (20)(b)) in which *rice* is the focus of the focalizer and both are in T, (22) corresponding to the other reading (with *eat* in the focus of the focalizer as well in F of the sentence).

- (21) Zemědělci, kteří rýži pěstují, často jenom rýži JEDÍ.
 [farmers who rice grow often only rice eat]

- (22) Zemědělci, kteří rýži pěstují, často rýži jenom JEDÍ. [farmers who rice grow often rice only eat]

6. To sum up, we have attempted to substantiate the following two claims:

- (i) the opposition between „free“ and „fixed“ word order in different languages is just a matter of degree, not that of principle,
 (ii) at least the core of information structure belongs to grammar and can be described within frameworks with flat patterns, such as dependency syntax; these representations may serve as input for an interpretation using methods of formal semantics.

Acknowledgements.

The work on this paper, which in its preliminary form was presented at the European Summer School of Logic, Language and Computation in Utrecht, Au-

gust 1999, was carried out partly on the support of the grant of the Czech Grant Agency GACR 405/96/K214.

References

- DRETSKE, F. (1972): Contrastive statements. *Philosophical Review* 81, pp. 411-437.
- FIRBAS, J. (1992): *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge – London, Cambridge University Press.
- HAJIČOVÁ, E. (1973): Negation and Topic vs. Comment. *Philologica Pragensia* 16, pp. 81-93.
- HAJIČOVÁ, E. (1984): Presupposition and allegation revisited. *Journal of Pragmatics* 8, pp. 155-167.
- HAJIČOVÁ, E. – PARTEE, B. H. – SGALL, P. (1998): *Topic – Focus Articulation, Tripartite Structures, and Semantic Content*. Dordrecht: Kluwer.
- HALLIDAY, M. A. K. (1970): *A Course in Spoken English: Intonation*. Oxford: University Press.
- HORECKÝ, J. (1996): The content and form of illocutinary acts. Red. B. H. Partee – P. Sgall. In: *Discourse and meaning. Papers in honor of Eva Hajičová*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins, pp. 31-38.
- HORECKÝ, J. (1998): *Anthropos zoon dialogikon*. Red. E. Hajičová. In: *Issues of valency and meaning. Studies in honour of Jarmila Panevová*. Prague: Karolinum.
- KOKTOVÁ, E. (1986): *Sentence adverbials*. Amsterdam: Benjamins.
- KOKTOVÁ, E. (1987): On the scoping properties of negation, focusing particles and sentence adverbials. *Theoretical Linguistics* 14, pp. 173-226.
- KRIFKA, M. (1994): Focus and Operator Scope in German. Eds. P. Bosch – R. van der Sandt. In: *Focus and Natural Language Processing*. IBM Working Paper 7. Heidelberg: IBM Deutschland, pp. 133-155.
- PARTEE, B. H. (1991): Topic, Focus, and Quantification. Eds. S. Moore – A. Wyne. In: *Proceedings from SALT I*. Ithaca – N.Y.: Cornell University, pp. 257-280.
- PEREGRIN, J. (1996): Topic and Focus in a Formal Framework. Eds. B. H. Partee – P. Sgall. In: *Discourse and Meaning. Papers in Honor of Eva Hajičová*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins, pp. 235-254.
- ROOTH, M. (1992): A Theory of Focus Interpretation. *Natural Language Semantics* 1, pp. 75-116.
- SGALL, P. – BURÁNOVÁ, E. – HAJIČOVÁ, E. (1980): *Aktuální členění věty v češtině*. Prague: Academia.
- SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. (1986): *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Dordrecht: Reidel.
- TAGLICHT, J. (1984): *Message and Emphasis*. London – New York: Longman.

K OTÁZKE DOMINANTY VETY

Slavomír Ondrejovič (Bratislava)

Na profesora Jána Horeckého sa často nadväzuje – podobne ako aj na tejto konferencii – na jeho výskumy z oblasti derivatológie, klasickej filológie, matematickej lingvistiky, komparativistiky, lexikografie a lexikológie, terminológie, filozofie jazyka, morfe-matiky, neológie atď. Možno však rovnako dobre nadviazať aj na prof. Horeckého ako na syntaktika či syntagmatika. Ved' J. Horecký má aj viaceré syntaktické štúdie, napr. o trpnom rode v slovenčine a maďarčine (Horecký, 1977), ale aj viaceré iné, ako nám to najlepšie prezrádza jeho osobná bibliografia. V tomto príspevku by som rád nadviazal najmä na jedno miesto u profesora Horeckého, ktoré sa zhodou okolností vyskytuje v jubilejnom článku, dotýkajúceho sa bezprostredne mňa (Horecký, 1996). Práve tu totiž J. Horecký sformuloval tézu o plodnosti koncepcie, podľa ktorej dominantou vety je sloveso, resp. predikát.

V dejinách jazykovedy možno oddávna sledovať spor, čo je dominantou vety. Mohla by vzniknúť otázka, či tu nejde o spor čisto akademický. Ukazuje sa však, že podľa odpovede na túto otázku možno do istej miery identifikovať filozofické i metodologické postoje jednotlivých autorov, ba i syntaktických smerov, a sledovať aj vývinové tendencie v „technike“ syntaktických výskumov vôbec. O tom, že tu nejde o nijaký pseudoproblém, svedčia svojim spôsobom aj mená – ba i počet – tých lingvistov, ktorí tejto otázke venovali podrobnú pozornosť: Wolfgang von Humboldt, Serge Karcevski, Lucien Tesnière, Jerzy Kuryłowicz, Alexander Cholodovič, Wallace Chafe, Wilfred Lehman, Viktor Krupa, ale aj mnohí a mnohí ďalší. V tejto veci možno nadviazať na výsledky viacerých autorov českej lingvistiky, najmä pracovných skupín vedených F. Danešom (porov. napr. Daneš – Hlavsa – Kořenský a kol., 1973) a P. Sgallom.

Na otázku, čo je centrom, dominantou vety, možno v lingvistickej literatúre nájsť, ako je známe, rozličné odpovede. Buď sa stretávame s pokusmi zdôvodniť dominantný charakter niektorého komponentu vety (najčastejšie podmetu alebo prísudku), alebo sa objavujú riešenia aj komplikovanejšie, podľa ktorých napr. dominantu vety tvorí podmet a prísudok, medzi ktorými je recipročný vzťah, vzťah súnáležitosti (Šmilauer, 1966, s. 53), alebo tento vzťah sa hodnotí ako pro-

tirečivý, nehomogénny. Okrem podmetu a prísudku sa niekedy v dvojčlennej vete ako dominantný hodnotí aj priamy predmet. V ergatívnych konštrukciách sa totiž práve jemu pripisuje funkcia „nezávislého hlavného vetného člena“ (Meščaninov, 1963, s. 45). Inokedy sú autori presvedčení, povedzme, o správnosti tézy o centrálnosti prísudku (slovesa) vo vete, ale pokusy o jej dokázanie sa pokladajú za beznádejné a s postulátom o centrálnosti predikátu a slovesnej dominancii sa pracuje len ako s axiómou (Baumgärtner, 1970).

Argumenty tých lingvistov, ktorí obhajujú mienku, že dominantou vety je podmet, resp. subjekt možno zhrnúť takto: Je iba jeden člen vo vete, ktorý nie je podradený nijakému inému členu, nie je v službách nijakého iného vetného člena, lebo nijaký neurčuje. Je to podmet – absolútne určený člen, le déterminé absolu, ako hovorí S. Karcevski (1927, s. 18). Od podmetu je závislý aj prísudok, pretože podmet rozhoduje o jeho tvare.

Ale zásadnosť kritéria morfolologickej zhody, s ktorým sa tu pracuje, sa niekedy oprávnenne spochybňuje, lebo naozaj možno ukázať, že nie je dosť univerzálne. Existujú totiž aj „nemorfologické“ jazyky, kde gramatická kategória zhody celkom chýba. Limitovanosť tohto kritéria možno však zistiť napríklad aj v maďarčine, kde sa ináč zhodové kategórie uplatňujú. Ak by sme vyšli z bežnej skúsenosti, že podradenosť závislých členov v syntagmatických vzťahoch sa vyjadruje prítomnosťou formálnych ukazovateľov pri závislých členoch – tu majú tieto indikátory úlohu demonštrovať vzťah závislosti, „príznakovať“ závislé členy, – pri maďarských posesívnych konštrukciách typu *az én ház-am* (môj dom), *a te ház-ad* (tvoj dom), *az ő ház-a* (jeho dom) by sme museli za nadradené považovať zámená a za závislé substantíva (teda opačne ako v ich slovenských ekvivalentoch). A pri type *a fiú-nak a könyv-e* (chlapcova kniha) s morfológickými indikátormi pri závislom i nadradenom člene („datív“ *-nak*, afix posesívnosti *-e*) by sa muselo hovoriť dokonca o vzájomne závislých členoch. Potvrďuje to aj A. A. Cholodovič (1970, s. 321 – 322), ktorý upozornil, že aj v značnom počte afrických jazykov, kde sa zhodové kategórie vyjadrujú prozodickými prostriedkami, pri spájaní slov do syntagiem sa „príznačuje“ buď jeden člen syntagmy (nadradený alebo závislý), ale niekedy aj obidva.

Kvôli dôkazom o obmedzenej platnosti kategórie gramatickej zhody, pravdaže, netreba siahať po príkladoch z exkluzívnych jazykov. Doklady na nezhodu medzi podmetom a prísudkovým slovesom možno nájsť v každej slovenskej gramatike. Podmet, ako je známe, sa v slovenčine nemusí zhodovať s prísudkom v rode (*To bola veľká chyba*), v čísle (*Čas sú peniaze*), ba ani v osobe v tom zmysle, že sa očakáva, že s podmetom bude stáť vo vete sloveso v 3. osobe (*Nikto*

nie sme bez viny), porov. k tomu typ *Doma sa nepotešia*. Aj o konštrukciách typu „nomen + kopula + nomen“, ktoré v nijakom prípade nemožno označiť za okrajové (*Lev je šelma*), sa zisťuje, že zhoda tu predstavuje skôr výnimočný prípad (Buzássyová, 1977, s. 61).

Pri riešení otázky dominanty vety pozorovať teda medzi jednotlivými autormi neraz značnú nejednotnosť. I v rámci slovenskej lingvistickej tradície registrujeme v tejto otázke istú rozpornosť. Na jednej strane sa zdôrazňuje, že podmet je „východiskovým bodom, na ktorý sa podľa istej špecifickej zákonitosti upínajú všetky ostatné členy štruktúry“ (Ružička, 1962, s. 145), kým na strane druhej sa proti tomu konštatuje, že „sloveso vo funkcii prísudku je dôležitým organizujúcim činiteľom, mohli by sme povedať, je centrálnym členom vety“ (Kačala, 1971, s. 75). Na jednej strane sa podstata určitých tvarov slovies v prísudku vidí vo funkcii pomenúvať nesamostatne existujúce dynamické príznaky, t. j. príznaky nejakej samostatne existujúcej veci, ktorou je substancia na ľavej strane predikátu v podmetovej pozícii. Na druhej strane je tu rozhodujúca skutočnosť, že pod intenciou, ktorej sa týkajú aj predchádzajúce citáty, sa rozumie práve „fakt, že sloveso ako predikát vyžaduje alebo nevyžaduje vyslovenie agensa alebo patiensu svojho dejania“ (Pauliny, 1943, s. 16), t. j. že ono rozhoduje o prítomnosti, resp. aj type svojich substancií. E. Pauliny teda takisto hodnotí centrálnosť predikátu ako „dávno známy fakt“ (Pauliny, *ibid.*).

Jedna časť týchto postulátov korešponduje takto s jednomiestnou aristotelovskou atributívnou logikou, najmä jej učením o predikačných kategóriách, kde sa žiada ako prvoradé vyčleniť substancie, ktorým sa potom prisudzujú druhoradé vlastnosti kvality, kvantity, vzťahu, deja, miesta, stavu a pod., kým zasa druhá časť má paralelu vo viacmiestnej argumentovo-predikátovej logike. Dôležité v tejto súvislosti je však to, ako to potvrdila aj pádová gramatika či teória konverzie, že prominentné postavenie subjektu sa nemusí nevyhnutne rušiť prominentným postavením predikátu. V rámci náhľadu, že predikát (sloveso) je konštrukčným a sémantickým centrom vety, je namieste aj výklad, že subjekt medzi argumentmi (aktantmi) hrá rolu „protagonistu“: z jeho hľadiska sa totiž podáva dej. Preto uvedené konštatácie ani nemožno pokladať za výsledok kontaminácie starších riešení s novými, ale viac-menej za obraz objektívneho stavu a zložitosti (protirečivosti) vzájomného pomeru medzi podmetom a prísudkom (porov. Novotný, 1980). Čiže možno tu uplatniť princíp komplementarity, ako ho sformuloval dánsky fyzik Niels Bohr pri uvažovaní o atómových systémoch (porov. Bohr, 1971). Už sám N. Bohr zdôrazňoval, že princíp komplementarity, ktorý tento autor demonštroval najmä na vzťahu medzi korpuskulárnou a vlnovou teóriou

svetla, môže nájsť svoje uplatnenie aj v iných vedách, napr. v biológii. Medzi ne možno určite priradiť aj lingvistiku (porov. k tomu podrobne Ondrejovič, 1991a, 1991b), hoci sa tým aj v lingvistike vzdávame možnosti tvrdiť, že je nejaká vec „tým a ničím iným“, ale otvára sa možnosť i nevyhnutnosť konštatovať, že daná vec predstavuje súčasne „to alebo ono“ v závislosti od pohľadu, z ktorého sa na vec pozeráme. Filozof G. Zopf (1972), hovorí v tejto súvislosti o „omyle jediného východiskového systému“, pričom ten istý autor dokonca dodáva, že predstava o jednom východiskovom systéme abstrakcie je charakteristická najmä pre počiatočné etapy vývinu vedy.

Prísudok je dominantný vo vzťahu k podmetu v tom zmysle, že vyžaduje v danom význame, ktorý má, na základe svojej valencie a intencie, aby bola vo vete s ním i podmetová, prípadne aj iná pozícia (v osobných vetách)¹, pričom sloveso predpisuje podmetu podobne ako aj predmetom i formu, v ktorej majú stáť. V tom zmysle je podmet gramaticky závislým členom, spolu s predmetmi je jedným z komplementov slovesa, ako to tvrdil zakladateľ valenčnej gramatiky L. Tesnière (1959, s. 103). Ale úloha podmetu sa tým nevyčerpáva, v protiklade k iným doplneniam má ešte ďalšiu funkciu – funkciu témy (topiku), sémantického akcentu.

Pri riešení problému vetnej dominancy má zásadnú dôležitosť Kuryłowiczov pojem-termín tzv. *reprezentatívnosti*, pri ktorom, ako je známe, ide o identifikáciu reprezentatívneho člena syntagmy, t. j. toho člena, cez ktorý sa syntagma spája s inou syntagmou v procese generovania vety. Tieto „vonkajšie“ vzťahy syntagmy možno aplikovať aj na vetu. Potom sa ukazuje, že ak sa jedna veta určuje druhou v podradňavacom súvetí, „reprezentantom“ určovacej vety je prísudok: cezeň sa uskutočňuje daná subordinácia. Ak sa má napríklad veta *Stromy sa začínajú zelenáť* zapojiť do súvetia nejakou spojkou (napr. *keď*), táto spojka sa pripája vždy k prísudku, čo zároveň podľa J. Kuryłowicza (1948) znamená, že sa pripája k celej vete (k takému istému záveru dochádza aj W. Chafe, ktorý v práci 1971 ukazuje, že o aktualizčných kategóriách sa vôbec nedá rozhodnúť, či ich nositeľom je sloveso alebo veta). Možno sa domnievať spolu s A. A. Cholodovičom, že práve reprezentatívnosť prísudku v štruktúre vety by mohla byť jedným zo základných argumentov pre konštatovanie o jeho dominantnej pozícii vo vete. Je totiž zrejmé, že kritériu „reprezentatívnosti“ treba dať prednosť pred kritériom opierajúcim sa o gramatickú zhodu, ktoré nemá univerzálnu platnosť.

¹ Ešte frapantnejší je príklad neosobných, jednočlenných viet typu *Prší, Zabilo ho, Zamrazilo ma* a pod., kde téza o centrálnosti prísudku nemá vôbec alternatívu.

Okrem toho treba v tejto veci preskúmať i systémovú povahu vety. Spolu s identifikáciou istého výrazu vo vete identifikujeme aj okolie, v ktorom sa nachádza. A naopak, na základe poznania okolia sa dajú robiť isté závery o význame daného vetného člena. Členom vety je takto výraz, obsahujúci informáciu nielen o sebe, ale aj o vetnej štruktúre, ktorej je súčasťou. A keďže pri rozličných vetných členoch je miera tejto informácie odlišná, je prirodzené, ak sa za centrálny člen pokladá ten, ktorý najvýraznejšie charakterizuje vetnú štruktúru. V tomto smere je bez konkurencie práve prísudok (sloveso). Identifikácia významu lexémy v tejto pozícii naznačuje štruktúru vety v najvyššej možnej miere. S tým súvisí aj poznatok, ktorý priniesli psycholingvistické výskumy, že totiž sloveso v prísudku je tým prvkom vo vete, ktorého „zjavenie sa na scéne“ pri artikulovaní vety znamená výrazný skok v procese vnímania vety počúvajúcim (Norman, 1978, s. 124 – 125)².

Jestvujú prirodzene aj ďalšie argumenty v prospech centrálnosti prísudku vo vete, ktoré uvádzame v knihe *Medzi slovesom a vetou* (1989). Hodí sa na tomto mieste pripomenúť ešte aspoň jeden z nich – ten, ktorý nachádzame už aj v Tesnierových *Základoch štruktúrnej syntaxe* (1959). Tam sa dokazuje, že všetky vetné členy možno vypustiť, len prísudok nie, čo podľa autora jasne svedčí o prevalencii prísudku vo vetnej štruktúre. V skutočnosti však sú prípady, keď sa vypúšťa aj prísudkové sloveso; v niektorých komunikačných situáciách dokonca hlavne sloveso. Je to typické napr. pre hokejové a futbalové reportáže, kde sú bežné vety typu *Jiří Holík do stredy Kochtovi – Prihráva na Nového – Švédi zatiaľ v našom obrannom pásme* (porov. Tisová, 1980, s. 221). Osobitosť vypustenia slovesa v pozícii VF však spočíva v tom, že aj keď je povrchovo neprítomné, ako v uvedených prípadoch, plní svoju funkciu: podmieňuje sémantickú i konštrukčnú schému vety. A aj to je jeden z dôkazov o dominantnosti určitého tvaru slovesa v rámci vety.

² Na dôležitú integratívnu funciu slovesa vo filozofickom zmysle poukazuje V. Krupa (1983): „Dominantnosť slovesa je podmienená povahou nášho poznávacieho procesu a potrebami komunikácie. Ide tu vlastne o napätie medzi nevyčerateľnosťou a súvislosťou reality na jednej strane a obmedzenosťou našich poznávacích schopností na strane druhej. Konečný a ohraničený ľudský subjekt môže poznávať realitu len tak, že ju rozkladá na zložky, ktorých hranice sú z istého hľadiska násilné, a preto neurčité. Pri tvorení viet, pri komunikovaní sa tieto zložky skladajú do celkov. Hlavným prostriedkom tohto sceľovania je sloveso a odtiaľ pramení jeho dôležitosť ako hlavného nositeľa systémotvorného vzťahu vo vete. O slovese ako o nositeľovi vzťahu platí to isté, čo o každej relácii – neexistuje bez prvkov, ktoré spája, a v tomto zmysle nemožno uvažovať o tom, čo je dôležitejšie. V našom prípade sa relácia javí dôležitejšia, dominantná preto, že sceľuje to, čo sme sami roztriešili“.

Literatúra

- BAUMGÄRTNER, K. (1970): Konstituenz und Dependenz. Zur Integration der beiden Prinzipien. In: *Vorschläge für strukturelle Grammatik des Deutschen*. Hrsg. H. Steger. Dortmund: s. 52 – 77.
- BOR, N. (1971): *Izbrannyje trudy* 2. Moskva: Nauka.
- BUŽÁSSYOVÁ, K. (1977): Kategória určenosti a zhoda spony vo vetách s menným prísudkom. In: *Jazykovedné štúdie 13. Ružičkov zborník*. Red. J. Horecký. Bratislava: Veda, s. 61 – 72.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – KOŘENSKÝ, J. a kol. (1973): *Práce o sémantické struktuře věty*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.
- HORECKÝ, J. (1977): Na okraj trpného rodu v slovenčine a maďarčine. In: *Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny*. Red. P. Sima. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 133 – 144.
- HORECKÝ, J. (1996): Mladý jubilant Slavo Ondrejovič. *Jazykovedný časopis*, 47, s. 57 – 60.
- CHAFE, W. L. (1971): *Meaning and the Structure of Language*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- CHOLODOVIČ, A. A. (1970): K voprosu o dominante predloženiya. In: *Studies in General and Oriental Linguistics*. Ed. R. Jakobson – M. Kawataba. Tokio: s. 318 – 322.
- KÁČALA, J. (1971): *Doplnok v slovenčine*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- KARCEVSKIJ, S. (1927): *Système du verbe russe*. Prague.
- KRUPA, V. (1983): Jazykový model reality. *Jazykovedný časopis*, 14, s. 6 – 13.
- KURYLOWICZ, J. (1948): Les structures fondamentales de la langue: groupe et proposition. *Studia Philologica*, 3, s. 203 – 208.
- MEŠČANINOV, I. I. (1963): *Glagol*. Moskva: Nauka.
- NORMAN, B. J. (1978): *Sintaksis rečevoj dejatel'nosti*. Minsk: Vyššejšaja škola.
- NOVOTNÝ, J. (1980): Valence dějových substantiv češtině. In: *Sborník Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem 1980. Řada bohemistická*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 5 – 131.
- ONDREJOVIČ, S. (1989): Medzi slovesom a vetou. Problémy konverzie. Bratislava: Veda.
- ONDREJOVIČ, S. (1991a): The Principle of Complementary and Linguistics. *Proceedings of LP 90. Linguistics and Phonetics: Prospects and Applications*, Ed. B. Palek – P. Janota. Prague: Charles University Press, s. 71 – 76.
- ONDREJOVIČ, S. (1991b): Vaprosat za dominantata za izrečieneto i na principat za dopolnitel'nostta. *Balgarski ezik*, 46, s. 523 – 527.
- PAULINY, E. (1943): *Štruktúra slovenského slovesa*. Bratislava: Vydavateľstvo SAVU.
- RUŽIČKA, J. (1962): Veta a sloveso. In: *Otázky slovanské syntaxe*. Red. J. Bauer at al. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 141 – 153.
- ŠMILAUER, V. (1966): *Novočeská skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- TESNIERE, L. (1959): *Eléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- TISOVÁ, D. (1980): Syntakticko-štylistické vlastnosti vety. v priamej rozhlasovej a televíznej reportáži. *Slovenská reč*, 45, s. 218 – 225.
- ZOPF, G. (1982): Relation und Kontext. In: *Prinzipien der Selbstorganisation*. Berlin: s. 399 – 410.

K SYSTEMATIZÁCIÍ ŠTÝLOV V JAZYKOVEDNEJ ŠTYLISTIKE

Jozef Mistrík (Bratislava)

1. Slovo **štyl** podľa jeho frekvencie patrí dnes takmer už do základného slovného fondu spisovnej slovenčiny. Jeho disperzia v komunikácii má obrovské rozptätie na celej ploche tematických variácií od najnižších až po najvyššie štyly. Preto systematizácia štylov v ich tematickej rovine je zložitá. Slovo štyl sa dostalo do slovenčiny až po tom, čo už na ploche českej jazykovedy sa osamostatnilo ako pôvodom cudzie, internacionálne slovo (z gréčtiny). Pred prevzatím a zaužívaním, ako aj potom, sa dlho, ba až podnes v češtine a slovenčine používal a používa starší výraz – sloh. Pozri napríklad českú štylistiku J. Bečku, prácu F. Trávníčka *O jazyku slohu* a slovenské práce z tohto odboru autorov E. Pauliny, J. Findra a ďalších.

2. Vráťme sa teda k slovu štyl a jeho odvodeninám. Základné, štylisticky nepríznačné je v súčasnej štylistike pomenovanie štyl, plus jeho odvodeniny (štylistika, štylizovať, štylový, štyléma atď.). Už po príspevku B. Havránka v *Ottovom slovníku náučnom novej doby VI* (1940), sa natrvalo ako bezpríznačový používa výraz a termín štyl.

Od prvých systematických knižných prác (*Praktická slovenská štylistika 1., 2.*), ktoré vznikli na pracovisku SAV (1961 – 1962), sa až dodnes v rozličných významových variáciách používa slovo štyl v pragmatickej i vedeckej komunikácii. Tieto prvé štylistiky slovenčiny vyšli po 1. celoštátnej konferencii v Libliciach a v nadväznosti na prácu F. Daneš – L. Doležal – K. Hausenblas – F. Váhala *Kapitoly z praktické štylistiky* (1957). Tu sa už vyskytuje aj pojem štylotvorný činiteľ a s ním aj aplikácia E. Paulinyho v štyloch súkromného a verejného styku.

V týchto prvých publikáciách, ktoré sa využívali aj na vysokých školách, sa aj štylotvorný činiteľ uplatnil ako základný princíp diferenciacie štylov – odlišovať prejavy „verejnému činiteľovi“ od prejavov súkromných, ktoré si nerobia nároky na publicitu.

3. Obdobie po vyjdení týchto pomôcok sa ocitlo v kontexte českých jazykovedcov. Do čela pozornosti sa dostala kniha M. Jelínka *O jazyku a styly novín*. Okrem toho sa aj na Slovensku po vyjdení tejto monografie zvýšil záujem o žurnalistiku a rétoriku, čoho svedkom boli ďalšie štúdie jazykovedcov a aj nové

knižné práce. Bolo to obdobie vzniku a rozkvetu publicistického štýlu. Vyšli kolektívne práce *Štylistických rozborov* (1964, 1966, 1967). V nich renomovaní jazykovedci a literárni vedci interpretovali práce mladých slovenských spisovateľov, aby poukázali na štylistickú tvorbu nových adeptov vecnej aj umeleckej tvorby. V 60. rokoch sa uskutočnila vedecká konferencia o jazyku a štýle umeleckej prózy (1964) a o jazyku a štýle novín (1965). V knižnej oblasti vyšla *Slovenská štylistika* od J. Mistríka (1965) a paralelne v tom istom roku *Štylistika* M. Šalínovej. Do rámca týchto prác možno zaradiť aj štúdie Š. Peciaru (1965).

V tomto, azda v jednom z najprudších období vo vývine slovenskej štylistiky sa sústredila pozornosť na publicistický štýl, v slovenskej štylistike výraznejšie na kompozíciu. Do tohto času totiž slovenská štylistika bola očividne gramatickou a lexikálnou štylistikou. Štýlotvorné činitele pôsobili doteraz v podstate lineárne, zatiaľ čo novinárska štylistika paletu štýlotvorných činiteľov výrazne rozšírila o vertikálny rozmer. A tematicky rozšírila zreteľ na dynamiku spoločenského života, na veci, deje, na výrobu, vedu a na živú prírodu.

4. Potom sa metódy výskumu rozšírili o matematicko-štatistické metódy, ako aj o ďalšie metódy využívajúce neverbálne výrazové prostriedky. K doterajším štýlom pribúda rétorický a administratívny štýl. Obidva štýly súvisia s metódami práce, pretože sa v administratíve a v rokovaní v doteraz nevidanej miere uplatňujú čísla, grafy, tabuľky a okrem toho rozboru pomocou argumentačného, interpretačného a v širokom zmysle rečníckeho štýlu. Pri koncipovaní projektov a hodnotení výsledkov práce sa stretáme s vecnými esejistickými textami, ktoré tiež rozširujú inventár štýlov. Vznik nových štýlov sa už veľmi vzdďaľuje od dichotómie verejných a súkromných štýlov. Zverejňovanie výsledkov zložitých pracovných postupov vedie k tvorbe bohatej škály žánrov v novinárstve aj vo vyhodnocovaní štatistických postupov vo výrobe.

5. V tomto období – po 60. rokoch – sa rozvinuli metódy práce na pracovisku Kabinetu literárnej komunikácie a experimentálnych metodík v Nitre a vyšli vážnejšie diela literárnej štylistiky skupiny Františka Mika. Osobitne sa rozvíja sledovanie prekladateľskej štylistiky. V tomto období, ako už aj predtým, najmä v 60. rokoch, možno sledovať prudší a všestrannejší rozvoj aj českej štylistiky. V českej štylistike sa obracia zvýšená pozornosť na didaktiku tohto odboru a organizujú sa aj konferencie z tejto oblasti.

V tomto období vyšlo aj 6. vydanie *Štylistiky* J. Mistríka. Toto vydanie v upravenej podobe vyšlo za tým ešte v 2 vydaniach, ktoré sú na trhu doteraz. V súvislosti s týmto vydaním *Štylistiky* treba osobitne hovoriť o dvoch významných zložkách, a to o prehĺbenom spracovaní neverbálnych výrazových prostriedkov

a o novej tematike, ktorá sa dotýka klasifikácie štýlov – o sekundárnych štýloch ako o osobitnej kategórii v systematike a klasifikácii štýlov.

Predovšetkým treba uviesť, že stylistika sa na ploche komunikácie stretla so stylistikou masmédií – v rozhlase, televízii a vo filme. Tu sa okruh jej záberov musel posunúť za hranice jazykovednej stylistiky až po extralingvistické prostriedky, aby sa vo výrazovej sfére zachytili kontexty a kotexty ako prostredia v rozpätí od polodetailov až po veľké detaily obrazu, a aby bola stylistika schopná komunikovať aj cez kanály kamier, telefónov a telegrafov, ba až na cestách internetových informácií.

Doterajší zbežný pohľad na systematizáciu štýlov v jazykovednej stylistike ukazuje, že sa vyčerpala tematika štýlotvorných činiteľov, a tým sa vyčerpala problematika rozširovania a členenia jazykových štýlov v slovenčine. Napriek tomu, že v súčasnosti uplatňujeme sedem **primárnych štýlov**, núti nás potreba ešte k jemnejšej stylistickej diferenciacii dorozumievacích spôsobov reči.

Vo viacerých domácich i zahraničných systémoch štýlov sa uplatňujú ešte bohatšie systémy štýlov, ako je náš súčasný systém. V teórii sa tejto otázky dotkli hlavne J. Bečka, K. Hausenblas, V. Skalička, J. Chloupek, F. Miko a M. Mladenov (Juhoslávia). Pri členení štýlov a žánrov sa hovorí o potrebe viacerých typov pri subjektívnych a zriedkavých jazykovo citlivých prejavoch. Niektorí naznačujú potrebu kategórie sekundárnych štýlov, iní potrebu podštýlov, rozšírenie palety expresívnych štýlov atď. Jednoducho ide o to, aby popri základných primárnych štýloch sa mohli uplatňovať doplnkové, zjemňujúce, atributívne texty atď. Ba vo svojich stylistických príručkách spomínajú autori kategórie týchto štýlov už aj uplatňujú, hoci ich pomenúvajú iba opisne, a nie adresnými termínmi. Pozri napríklad u J. Chloupka *Teorie funkčních stylů* – najmä modifikácie slohových postupov a i., alebo u M. Mladenova (*Novinarska stilistika*, 1980) rutinski stil, funkcionalni postilovi a i., príslušné state u F. Bečku, F. Miku atď.

V našej stylistike popri pomenovaní funkčné štýly uvádzame aj pomenovanie primárne štýly. Popri „primárnych“ štýloch pre druhotné štýly sa najlepšie hodí termín „**sekundárne**“ štýly; na pomenovanie týchto „podštýlov“, „simplexných“ štýlov, oných druhých, ďalších, vedľajších štýlov používame teda termín sekundárny štýl. Sekundárny štýl je paralelou primárneho štýlu a vo svojej základnej funkcii je skutočne nižším štýlom, ale podľa kontextovej situácie môže ako okazionalný štýl prejsť do funkcie „primárneho“ štýlu. Teda označenie každého podštýlu ako sekundárny štýl, je iba okazionalným označením. Tu už ide o rozdiel medzi primárnym a sekundárnym štýlom iba na rovine frekvencie – „promiskuita“ termínov sa uskutočňuje iba na nevyhnutnosť kontextovú.

Sekundárny štýl je sekundárnym analogicky ako už od čias Aristotela sú štýly „vysoký, stredný, nízky“ štýl.

Sekundárne štýly v prvotnej podobe sú krátke útvary, no v prípade, keď kvôli téme alebo textu fungujú ako útvary funkčných štýlov, sa vyskytujú v rozšírenej textovej podobe.

Príklady na sekundárne štýly: encyklopedický štýl, ironizujúci štýl, kronikársky štýl, legislatívny štýl, persuzívny štýl, ostrý štýl, polemický štýl, pompézny štýl, receptový štýl, rozvláchny štýl, sentimentálny štýl, skromný štýl, susedský štýl, velikašský štýl, temperamentný štýl, zdržanlivý štýl, žartovný štýl.

Takýchto štýlov vzniklo a vzniká sporadicky veľmi veľa. Sú to štýly často iba príležitostné alebo prechodné.

Literatúra

- BEČKA, J. (1948): Úvod do české stylistiky. Praha. 470 s.
- DANEŠ, F. – DOLEŽEL, L. – HAUSENBLAS, K. – VÁHALA, F. (1955): Kapitoly z praktické stylistiky, Praha. 1. vyd. 133 s.
- FINDRA, J. (1971): Rozbor štýlu prózy. Prostriedky a postupy Jašíkovho individuálneho štýlu. Bratislava.
- FINDRA, J. a kol. (1983): Slovenský jazyk a sloh. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 426 s.
- HAUSENBLAS, K. (1972): Výstavba jazykových projevů a styl. Praha.
- HAUSENBLAS, K. (1973a): Vysoký, střední, nízký styl a diferenciace stylů dnes. Slovo a slovesnost, 34, s. 85 – 91.
- HAUSENBLAS, K. (1973b): Komplexní a simplexní styly. In: Poetyka i stilistika. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 39 – 46.
- CHLOUPEK, J. (1983): O stylu publicistickém. In: Slavica Pragensia. XXVI. Praha: s. 95 – 99.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. (1965): Štylistika. Bratislava: Obzor. 226 s.
- JELÍNEK, M. (1957): O jazyce a stylu novin. Praha.
- JELÍNEK, M. (1969): Stylové rozpětí současné češtiny. In: Kultura českého jazyka. Liberec, s. 73 – 85.
- MIKO, F. (1970): Text a štýl. Bratislava: Smena. 167 s.
- MIKO, F. (1987): Cesta k výrazovej koncepcii štýlu. In: Slavica Pragensia, XXVI. Praha, s. 23 – 29.
- MISTRÍK, J. (1961): Praktická slovenská štylistika. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 312 s.
- MISTRÍK, J. (1985): Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 582 s.
- MLADENOV, M. (1980): Novinarska stilistika.
- O jazyku a štýle umeleckej prózy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1964.
- Ottův Slovník naučný nové doby. VI, L. a. Praha: „Novina“, 1940.

PAULINY, E. (1960): Funkčné jazykové štýly a ich klasifikácia. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 6, s. 229.

PAULINY, E. (1983): O jazyku a štýle slovenskej prózy. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 278 s.

PECIAR, Š. (1965): Jazykové prostriedky hovorového štýlu. In: Jazykovedné štúdie. 8. Red. F. Miko. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 42 – 76.

SKALIČKA, V. (1941): Problémy stylu. Slovo a slovesnost, roč. 7, s. 191 – 197.

Štylistické rozbory umeleckých textov. Red. J. Ružička. Bratislava, 1964.

ŠTÝL AKO ZÁKLADNÝ POJEM ŠTYLISTIKY

Ján Findra (Banská Bystrica)

Pomenovanie štýl sa už dávno zbavilo svojej terminologickej výlučnosti a zaradilo sa k všeobecne známym a bežne používaným slovám. Pritom si však najmä vo filologických a umenovedných disciplínach naďalej udržiava presné terminologické vymedzenie (definovanie). V týchto vedeckých disciplínach sa zaraďuje k základným pojmom, je pevnou súčasťou ich pojmovo-terminologickej sústavy. V ostatnom čase sa pojem štýl terminologizuje aj v oblasti technických vied a výroby, najmä ak sa kladie dôraz na vonkajšiu podobu (dizajn) výrobkov.

To, že sa termín štýl nepoužíva len v odbornej sfére, ale sa bežne uplatňuje aj v polooficiálnom i v neoficiálnom jazykovom styku, súvisí s viacerými skutočnosťami. O štýle možno totiž hovoriť iba tam, kde sa uplatňuje človek so svojou činnosťou (Findra, 1983). Štýl sa „hľadá“ a „vidí“ na výsledku takejto ľudskej aktivity. Ak ide o tvorivú aktivitu, jej výsledkom je (umelecké) dielo, ak ide o pracovnú aktivitu, výsledkom je (úžitkový) predmet. V oboch prípadoch sa celkom samozrejme predpokladá, že táto aktivita, táto činnosť je cieľavedomá a zámerná, že k výsledku (dielu, predmetu) sa smeruje na základe istého plánu.

Ukazuje teda, že o štýle sa hovorí predovšetkým v súvislosti s výsledkom, hotovým dielom, predmetom. Na hotovom diele sa štýl javí ako princíp organizácie čiastkových zložiek a prvkov, z ktorých sa ono skladá a ktoré vytvárajú jeho jednotu (Krčmová, 1994). Zároveň je zrejmé aj to, že štýl je možný iba tam, kde má človek k dispozícii materiál (súbor diferencovaných prvkov), z ktorého vyberá primerané prostriedky a usporadúva ich do celku. Na kategóriu štýlu možno teda nazerať z dvoch hľadísk. Prvý pohľad je dynamický, procesualný, ktorý sleduje proces vzniku, produkcie diela. Druhý pohľad je statický, keď na hotovom diele zisťujeme, ktoré prvky z alternatívnych možností autor vybral a ako ich usporiadal do celku. Obe pohľady na štýl však predstavujú rub a líce tej istej mince. Štýl sa „konštituuje“ na priesečníku diferencovaný materiál – cieľavedomý výber a usporiadanie prvkov – výsledok tejto aktivity. A po-

tom ide len o to, či nás zaujíma produkcia diela alebo jej výsledok. V každom prípade však podmienkou existencie štýlu v praktickom i teoretickom zmysle je zovšeobecnenie. Pri procesuálnom pohľade nejde o konkrétne prvky, ale o výberové tendencie, pri statickom pohľade nejde o konkrétne dielo, ale o identické črty otvoreného súboru príbuzných (podobných) diel. Zovšeobecnenie takto vlastne znamená objektivizáciu procesu a jeho výsledku v približne rovnakých podmienkach. Konkrétne dielo je z jednej strany potvrdením existencie istého štýlu tým, že sa včlení do kontextu štýlovo príbuzných diel, z druhej strany tým, že autor pri jeho tvorbe uplatnil zovšeobecnené výberové a kombinačné postupy príznačné práve pre tento štýl. Tým sa potvrdzuje, že štýl je abstrakcia a zároveň konkrétna kategória. Preto je štýl aj predmetom didaktiky, možno o ňom hovoriť ako o teoretickej entite a zároveň ho možno „učiť“ na tvorbe konkrétneho diela. Aj tento teoreticko-metodologický a didaktický aspekt predstavuje rub a líce tej istej mince.

Jazyková komunikácia, ktorá sa uskutočňuje za pomoci jazykových prejavov, komunikátov, je tiež tvorivá ľudská činnosť. Komunikát vzniká ako výsledok cieľavedomej a zámernej činnosti expedienta, ktorý sa rozhodol vyslať informáciu. Túto činnosť mohol úspešne realizovať len preto, že mal k dispozícii jazyk, diferencovaný materiál s alternatívnymi prvkami, z ktorých uskutočnil príslušný výber. Bázou pre jazykový štýl je tiež triáda materiál (jazyk) – výber a usporiadanie prvkov – výsledok tejto aktivity (komunikát) (Kořenský, 1994). Preto sa domnievam, že niet dôvodov na spochybňovanie jazykových štýlov, ani na ich nahradzovanie inými kategóriami.

Pri klasifikácii funkčných jazykových štýlov slovenská lingvistika vychádzala z Havránkovej klasifikácie, ktorú prepracoval E. Pauliny (1960) a modifikovane systemizoval J. Mistrík (1985). V Mistríkovej klasifikácii sa uvádza aj umelecký a hovorový štýl. V ostatnom čase sa však opäť objavujú úvahy o opodstatnenosti pojmu štýl, pričom sa spochybňuje možnosť vyčleniť synchrónne uzavretý počet štýlov, resp. sa zo systému štýlov niektoré štýly vyčleňujú (napr. hovorový a umelecký). Pritom sa i v minulosti vyskytli dokonca aj úvahy, že kategória štýlu nie je potrebná, lebo štýl nemožno exaktne ani empiricky vymedziť.

Kategória štýlu v jazyku súvisí s možnosťou vytvárať diferencované jazykové prejavy. Na historickej osi túto možnosť treba spájať s analogickým vývinom jazyka a spoločnosti ako dvoch funkčne spätých systémov. Sociálna, ekonomická, kultúrna, politická a pracovná štruktúra spoločnosti sa premieta do štýlovej diferenciacie jazyka a štylistickej diferenciacie (klasifikácie) výrazových prostriedkov. Zjednodušene by sa to dalo povedať aj tak, že po-

čet sfér spoločenského styku a dorozumievania si „vyžiada“ príslušný počet funkčných jazykových štýlov. Nový štýl sa konštituuje vtedy, keď vzniknú nové (ďalšie) komunikačné potreby. Jazyk na túto spoločenskú objednávku reaguje tak, že pre novú sféru styku rezervuje funkčne primerané výrazové (jazykové a kompozičné) prostriedky; ide jednak o prostriedky nové a jednak o nové stylistické hodnoty „starých“ prostriedkov. Funkčný jazykový štýl sa konštituuje na základe zovšeobecnenia spoločných (rovnakých) jazykovo-kompozičných vlastností otvorenej skupiny jazykových prejavov v príslušnej sfére jazykovej komunikácie. Tu je aj odpoveď, ako sa na báze Havránekovho odborného jazyka „utvoril“, skonštituuoval náučný, administratívny a esejistický štýl. Naznačenú funkčnú spätosť systému spoločnosti a jazykového systému možno doložiť aj historicky. Vieme, že po príchode Maďarov do strednej Európy maďarčina prevzala množstvo slov z oblasti administratívno-právnej, náboženskej, ako aj poľnohospodársku terminológiu. To by nasvedčovalo, že napríklad epistolárny štýl má vzdialené historické korene; to, že sa o ňom ako o samostatnom štýle uvažuje až v ostatnom čase, má iné príčiny.

Ak sa oprieme o uvedenú argumentáciu, niet dôvodov vyčleňovať hovorový a umelecký štýl zo systému funkčných jazykových štýlov. Žiada si to však jednoznačnú odpoveď na otázku, kde hľadať výberovú základňu (zásobáreň výberu) funkčných jazykových štýlov. V stylistických prácach, teoretických i didaktických, sa kategória štýlu spája so spisovným jazykom. Hovorí sa v nich o štýloch spisovného jazyka. Potom sú prirodzené problémy s klasifikáciou a charakteristikou napr. hovorového štýlu. Snaha považovať hovorový štýl za štýl spisovného jazyka „uviazla“ aj v takých formuláciách, že ho charakterizuje presah „nárečových prvkov v rozmanitej miere a v rozmanitých úsekoch jazykovej stavby do spisovnej štruktúry“ (Štolc, 1956; zdôraznil J. F.). Ak je hovorový štýl štýlom spisovného jazyka, nemožno ho charakterizovať prienikom nespisovných prvkov.

Toto nedorozumenie sa odstráni tak, že funkčné jazykové štýly sa budú vymedzovať v rámci národného jazyka. Jednotlivé štýly diferencovane čerpajú z príslušných variet národného jazyka. S ohľadom na všetky faktory komunikačnej situácie možno potom všetky komunikáty zaradiť k príslušnému funkčnému jazykovému štýlu. Pritom nie je rozhodujúce, či sú to komunikáty spisovné, s prevahou spisovných prvkov, s prevahou nárečových prvkov alebo zmiešané. Jazykové prejavy hovorového štýlu sa uplatňujú v neoficiálnej komunikácii súkromného, resp. aj verejného styku. Iba vo vzťahu k štýlom platí, že expedient môže v konkrétnom komunikáte uplatniť prvky všetkých foriem národného jazy-

ka, pričom jednu z nich spravidla hierarchicky nadradí. V jazykových prejavoch hovorového štýlu to nemusí byť práve spisovný jazyk, najmä v lexike sa môžu dominantne uplatniť aj prvky geografických alebo sociálnych nárečí. Rozhoduje o tom charakter komunikačnej situácie, predovšetkým oscilácia na osi súkromnosť – verejnosť, oficiálnosť – neoficiálnosť, ako aj vzťah medzi účastníkmi komunikácie. Istá pestrosť komunikátov hovorového štýlu je teda podmienená sociálno-komunikačnými determinantmi. Napokon – to nie je iba záležitosť tohto štýlu. Aj komunikáty iných štýlov sú vnútorne diferencované, pričom tiež nejde iba o individuálne, ale hlavne o sociálne podmienené rozdiely. V hre sú pritom aj žánrové odlišnosti, čo platí napríklad o prehovoroch publicistického štýlu, ale takto možno vidieť aj vnútornú klasifikáciu žánrov náučného štýlu, jeho hierarchické členenie na vedecko-náučný a populárno-náučný štýl.

Keďže hovorový štýl sa ako rovnocenný včleňuje do systému funkčných jazykových štýlov, nie je opodstatnené tvrdenie, že jeho postavenie v systemizácii štýlov je asymetrické. Argumentácia, že sa prehovory tohto štýlu dominantne realizujú v hovorenej podobe je v tomto zmysle irelevantná. Veď vlastne prehovory všetkých štýlov sú na osi ústnosť – písomnosť rozložené po celej dĺžke, pričom niektoré štýly sú bližšie pri póle písomnosti (vieme napr. že mnohé ústne prednesené náučné texty majú prvotne písomnú podobu), iné sa približujú k pólu ústnosti. Rovnako treba uvážiť opodstatnenosť tvrdenia, že ústne komunikáty v neoficiálnej súkromnej a verejnej komunikácii „nepodliehajú“ norme. Spontánnosť nie je synonymom neprítomnosti normy. Súvisí to aj s tým, že štylistické vlastnosti sa síce konkrétne manifestujú na texte, no abstrakciou a zovšeobecnením sa štruktúrujú do systému. Práve na tom, a teda aj na existencii štýlovej normy je založený didaktický (dynamický, procesuálny) prístup ku kategórii štýlu, ktorý hovorí o tom, ako vytvoriť text na báze príslušného štýlu. Platí to aj o textoch hovorového štýlu. Aj tam sa komunikáty tvoria na základe uvedomovaných pravidiel. Na ilustráciu stačí uviesť takúto komunikačnú situáciu. Študent na návšteve svojich rodičov na dedine komunikuje s nimi tak, že hierarchicky nadradí nárečie. Ak ho však navštívi profesor, vzápätí ako dominantné bude preferovať spisovné prostriedky; o to isté, možno s menším úspechom, sa budú usilovať i jeho rodičia.

Ak teda prijmeme tézu, že predmetom štylistiky je produkcia textu na priebežnom materiáli (jazyk) – výber z alternatívnych prostriedkov – výsledok komunikačnej aktivity (text), štýl iste patrí k základným štylistickým pojmom. Klasifikácia štýlov pritom ráta s istou stratifikáciou národného jazyka. Pre štylistickú teóriu a prax sú závažné všetky formy národného jazyka (Chloupek, 1994) ako

zásobárne sémanticky a funkčne diferencovaných výrazových prostriedkov. Štýlový charakter konkrétneho komunikátu je podmienený komplexom sociálno-komunikačných faktorov, prostredníctvom ktorých sa „materializuje“ štýlová norma. Takáto funkčná prepojenosť konkrétny komunikát – funkčný jazykový štýl „splnomocňuje“ expedienta, aby hierarchicky nadradil istú varietu národného jazyka a aby sa rozhodol pre istý alternatívny (synonymný) prostriedok. Toto splnomocnenie realizujú jednotliví expedienti individualizovane. Funkčný jazykový štýl takto konkrétne komunikáty zjednocuje, individuálny štýl ich diferencuje. S tým súvisí aj všeobecne známy fakt, že norma jednotlivých štýlov individuálne odlišnosti toleruje diferencovane. Preto sú napr. náučné texty v značnej miere uniformované; zároveň sa v nich dôsledne využíva spisovná forma národného jazyka. Na opačnom póle sú komunikáty hovorového štýlu, ktorý komunikantovi poskytuje väčšiu slobodu výberu, pričom mu „nepredpisuje“, ktorú formu národného jazyka musí preferovať. Napriek individuálnej rozrôznenosti komunikátov hovorového štýlu aj tento štýl má svoju normu, determinovanú výberovými tendenciami v rámci zovšeobecnených komunikačných faktorov vyabstrahovaných z konkrétnych komunikačných situácií v bežnom súkromnom a verejnom neoficiálnom styku.

V naznačených súvislostiach je treba pripomenúť aj vzťah hovorový štýl – hovorová slovenčina (hovorená podoba spisovného jazyka). Podľa Bosáka bežná komunikácia osciluje medzi dvoma pólmi, hovorenou podobou spisovného jazyka a územnými nárečiami. Z toho však nemožno vyvodzovať záver, že sa „vymykajú“ normovanosti (Bosák, 1998). Prehovory hovorového štýlu čerpajú – s ohľadom na všetky komunikačne (funkčne) relevantné faktory – výrazové prostriedky aj z hovorovej podoby spisovného jazyka ako z formujúcej sa variety národného jazyka. Takýto výber je príznačný najmä v komunikátoch verejného neoficiálneho a polooficiálneho styku. Hovorená podoba spisovného jazyka je kategória z oblasti stratifikácie jazyka, hovorový štýl je autonómny člen štylistickej systematiky. Hovorová slovenčina je jeden z rezervoárov výrazových prostriedkov, z ktorého expedient vyberá; v kombinácii s prvkami iných variet národného jazyka aj prostriedky hovorovej slovenčiny pomáhajú spoluvytvárať štýl komunikátu. Či už je jazyk konkrétneho komunikátu čisto spisovný, alebo sa v ňom kontaminujú prvky viacerých variet, zakaždým sme schopní priradiť ho k príslušnému funkčnému jazykovému štýlu. Z hľadiska štýlovej príslušnosti komunikátu nie je dôležitá „miera“ spisovnosti, ale funkčná primeranosť. Takisto nie je závažná migrácia prvkov istých variet (napr. bezpríznakových prostriedkov, resp. aj terminologických pomenovaní) v komunikátoch rôznych štýlov. Dôležitý totiž

nie je samotný prvok, ale formálny a významový kontext, do ktorého vstupuje a ktorý spoluvytvára štýl komunikátu.

Rehabilitácia funkčných jazykových štýlov (vrátane hovorového a umeleckého) si, pravdaže, vyžiada vymedziť vzťahy stylistiky, teórie textu, psycholinguistiky a sociolinguistiky. Pokiaľ ide o štýl komunikátu bude treba vymedziť vzťahy štýl – slohový postup – slohový útvar – žáner – typy komunikácie – typy komunikátov – komunikačné sféry. Tam i tam treba rátať s tým, že hranice medzi disciplínami a klasifikáciou komunikátov sú vágne, ba že sa môžu i prekrývať.

Literatúra

BOSÁK, J. a kol. (1998): Slovenský jazyk. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.

FINDRA, J. a kol. (1983): Slovenský jazyk a sloh. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

CHLOUPEK, J. (1977): Funkčné styly dnes. Naše řeč, 77, s. 57 – 66.

KOŘENSKÝ, J. (1994): Co je předmětem stylistiky a co je předmětem teorií verbální komunikace? Opole: Stylistyczne konfrontacje. Instytut Filologii Polskiej, s. 27 – 31.

KRČMOVÁ, M. (1994): Stylové normy a jejich místo ve stylistické teorii a stylizační praxi. In: Stylistyczne konfrontacje. Instytut Filologii Polskiej. Opole, s. 33 – 38.

MISTRÍK, J. (1985): Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

PAULINY, E. (1960): Funkčné jazykové štýly a ich klasifikácia. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 6, s. 229 – 230.

ŠTOLC, J. (1956): Dialektizmy ako tvárny prostriedok v umeleckom štýle. Slovenské pohľady, 72, s. 222 – 241.

PRINCÍPY AKTUALIZOVANIA FRAZÉM

Jozef Mlacek (Bratislava)

1. Ešte prednedávnom sa vo výskume frazeológie prakticky nikde nehovorilo o princípoch jej vzniku, výstavby jej jednotiek alebo o princípoch jej uplatňovania v reči. Jedinou výnimkou tu bola iba nevelká poznámka V. N. Telijovej v rámci jej systematického výkladu frazeologickej teórie, kde sa hovorí o prejavoch princípu jazykovej ekonómie vo frazeológii a o niečo ďalej je tu aj záporné konštatovanie, podľa ktorého sa vo frazeológii neprejavuje princíp rovnakotypovosti (odnotipnosti) jej jednotiek, teda princíp, ktorý je na iných rovinách jazykovej stavby a v iných oblastiach jazyka dosť výrazne prítomný (Telija, 1972). A hoci ani v súčasnej teórii frazeológie sa bežne nestretáme s výkladom princípov jej výstavby a fungovania, existuje tu na druhej strane už viacej takých teoretických prác, kde sa s týmto pojmom stretáme, ba kde sa práve tento pojem stáva nosným východiskom pri hľadaní osobitných ciest pri prehlbovaní celej frazeologickej teórie.

Najsystematickejšie túto problematiku do nášho domáceho, ale aj do širšieho uvažovania o frazeológii uviedol J. Dolník, ktorý v daných súvislostiach hovorí hneď o viacerých princípoch platných vo frazeológii (porov. Dolník, 1997, 1998). V citovaných prácach sa konkrétne sleduje uplatňovanie princípu funkčnej separácie frazém, princíp analógie a idiomatickosti, princíp transpozície, princíp tvarovosti, princíp emancipácie a princíp jazykovej ekonómie vo frazeológii. Na pozadí mikovského výkladu podstaty a znakov frazeológie vyčleňuje J. Furdík (1994) princíp lexikálno-syntaktického synkretizmu vo frazeológii. V súvislosti s kontrastívnym opisom frazeológie spomína viaceré čiastkové princípy takéhoto opisu frazeológie P. Ďurčo (1997). Napokon – last but not least – treba uviesť aj autora, ktorému je venovaný nielen tento príspevok, ale celý tento zborník, totiž J. Horeckého. J. Horecký (1997) v súvislosti s vlastným návrhom na vymedzovanie frazémy uvádza princíp druhotnosti frazeologického pomenovania.

Sám uvedený výpočet princípov, s ktorými sa v nejakej podobe musí pri interpretácii frazeológie a jej jednotiek počítať, jednak ukazuje, že v tejto sfére jazyka, pre ktorú je príznačná funkčná aj tvarová rôznotypovosť (porov. citovanú myšlienku V. N. Telijovej), treba vždy uvažovať o viacerých princípoch, a jednak

vyvoláva ďalšie otázky, predovšetkým otázku vzájomných vzťahov medzi princípmi platnými vo frazeológii, ale celkom zákonite aj otázku, čím možno vysvetliť fakt, že doterajšie frazeologické teórie vo svojich hlavných prúdoch nehovoria o princípoch, ale častejšie iba o vlastnostiach, znakoch či príznakoch frazémy. Na prvú uvedenú otázku už vo viacerých smeroch naznačil odpoveď citovaný J. Dolník (1997), na druhú otázku sme sa usilovali odpovedať našou najnovšou štúdiou (Mlacek, 1999). Vynárajú sa tu, pravdaže, aj ďalšie otázky, na ktoré bude tiež treba hľadať odpoveď. Bude medzi ne patriť zaiste aj otázka, ktoré z uvedených (a prípadne aj ďalších, doteraz ešte nevydelených) jazykových princípov sa prejavujú skôr v oblasti vzniku a výstavby frazém a ktoré zasa viac alebo menej v oblasti uplatňovania frazeológie. Tento náš príspevok už svojou témou naznačuje, že ním a v ňom chceme prispieť k hľadaniu odpovede na poslednú uvedenú otázku, že nám teda v ňom ide najmä o princípy uplatňujúce sa predovšetkým vo sfére využívania frazeológie a ešte špecifickejšie o **princípy aktualizujúceho využívania frazeológie**.

2. Povaha aktualizovaných realizácií frazém sa v doterajších teóriách chápe dosť rozdielne. Všetky frazeologické koncepcie síce vysvetľujú podstatu takýchto realizácií frazém, teda aktualizácií, ako výsledok individuálnych, neuzuálnych zásahov do niektorej stránky (niektorých stránok) ustáleného zloženia frazémy nesúcich aj väčší či menší zásah do ustálenej sémantiky frazémy, ale pri určovaní vzťahov takýchto realizácií k vlastným frazémam alebo k celej frazeológii zaznamenávame medzi jednotlivými prístupmi k tejto otázke veľmi veľké rozdiely. Niekedy sa totiž aktualizácie frazém vylučujú z vlastnej frazeológie a chápu sa ako javy stojace na prechode medzi skutočnou frazeológiou a inými zložkami jazyka, kým inokedy sa na pozadí teórie frazeologickej variantnosti prijímajú ako síce osobitný, ale na druhej strane vo svojej podstate rovnaký fenomén, akým sú aj bežne ustálené, všeobecne prijímané varianty frazém. Ak na tomto mieste odhliadneme od veľkej rozmanitosti spôsobov aktualizovania frazém aj od rozličnej miery individuálneho zásahu do ustálených, uzuálnych významových aj tvarových vlastností frazémy pri aktualizovaní, teda od toho, že kým v prípadoch jedného typu je tento zásah iba akýmsi voľným nadviazaním na reťazec existujúcich ustálených variantov, v iných, zložitejších prípadoch zasa môže ísť o radikálne zmeny, pri ktorých je aktualizovaný výraz skôr iba akousi alúziou na príslušnú frazému, teda ak odhliadneme od tohto všetkého, môžeme tu akceptovať Moki-jenkovu o históriu variantnosti frazém opretú interpretáciu uvedenej základnej otázky, totiž jeho vymedzenie, ktoré určuje aktualizácie frazém a varianty frazém ako javy rovnakej podstaty, ako javy vychádzajúce z rovnakých, resp. aspoň ana-

logických predpokladov (Mokijenko, 1980). Takéto chápanie miesta aktualizácií vo frazeológii zreteľne zodpovedá Hjelmslevom osobitne zdôraznenému princípu redukcie v lingvistickom opise jazyka a jeho jednotiek (Hjelmslev, 1972), ktorý teda dovoľuje chápať aktualizácie ako špecifickú formu existencie frazeológie v reči.

Uvedené rámcové včlenenie aktualizácií do samej frazeológie a ich postavenie vedľa bežných variantov frazém však nebráni tomu, aby sa zo všetkých možných strán skúmala ich špecifickosť, rozdielnosť. A tu sa dostávame k už spomenutým otázkam z úvodu tohto príspevku, teda k odkrývaniu hlbších súvislostí aktualizácií frazém a ostatných podôb uplatňovania frazeológie. Jednou z možností pri sledovaní tohto cieľa je aj skúmanie toho, ktoré zo spomínaných jazykových princípov platných vo frazeológii sa prejavujú práve v oblasti aktualizovania frazém.

3. Vlastnú analýzu naznačených otázok môžeme začať až triviálnym konštatovaním, že celá oblasť aktualizovania frazém logicky predpokladá existenciu bežne ustálených jednotiek frazeológie. Aktualizácie sa už na pozadí takéhoto predpokladu javia ako motivované jednotky. Tým sa však odkrýva prvý spomedzi tých princípov, ktoré sa v súvislosti s frazémami a frazeológiou v doterajšej literatúre vôbec spomínajú, a to princíp motivácie (Furdík, 1994). Ak pritom v zhode s citovaným autorom prijímame tézu, že aj sama frazéma vo svojej východiskovej podobe je jednotkou motivovanou, potom pri aktualizácii možno hovoriť dokonca o druhotnej motivácii, ktorá môže byť v rozličných vzťahoch a súvislostiach k motivácii prvej. V každom prípade však aktualizovanie frazém na jednej strane musí vychádzať z istých podstatných alebo aspoň sprievodných vlastností východiskovej frazémy, musí mať teda isté znaky s ňou analogické, na druhej strane sa však musí od nej aj odlišovať, musí narušovať isté jej prvky či znaky tak, aby sa chápalo ako jednotka odlišná, jednotka s osobitnými formálnymi aj sémantickými znakmi. Tieto dva rozmery motivácie aktualizácií frazeologických jednotiek možno chápať ako špecifické prejavy dvoch ďalších princípov takéhoto uplatňovania frazém a frazeológie, a to **princípu analógie** a **princípu označovaného** J. Dolníkom ako princíp funkčnej separácie. Keďže každý z týchto princípov má pri vymedzovaní aktualizácií frazémy osobitné postavenie aj osobitné prejavy, pristavíme sa pri každom z nich zvlášť, lebo až hlbší pohľad na každú z naznačených dimenzií aktualizovania frazém dáva predpoklady na to, aby sa dosiahol prehĺbený výklad celej problematiky aktualizovania v oblasti frazeológie.

3.1. O platnosti princípu analógie vo frazeológii sa viedli – hoci sa vždy explicitne nehovorilo o tomto princípe – diskusie vlastne od samých začiatkov rozvíjania modernej frazeologickej teórie, pričom chápanie tohto rozmeru fra-

zeológie sa prezentovalo v rozličných polohách a s rozličným terminologickým inštrumentárium. Na pozadí existujúcich rozdielnych prístupov k tejto otázke zhrňujúco, ale zároveň aj novátorsky hovorí V. M. Mokijenko o modelovanosti či modelovosti a nemodelovanosti či nemodelovosti jednotiek frazeológie (jeho ruské termíny sú *modelirujemost'* a *nemodelirujemost'*) a súčasne tejto stránke frazeológie pripisuje v celom rozvíjaní frazeologickej teórie jedno z najdôležitejších miest, keď modelovosť aj nemodelovosť nechápe ako jednu z bežných vlastností frazém, ale ich pokladá za členy jednej z piatich opozícií dovoľujúcich spoľahlivo vymedzovať celú frazeológiu aj jej jednotky. Sledujme teda, čo signalizuje naznačený mokijenkovský prístup o spomínanom princípe vo frazeológii.

Hoci sa s istou analogickosťou pri vzniku frazém vždy do určitej miery rátalo (pripomeňme už uvádzaný princíp motivácie: frazéma sa vždy pokladala za špecifický druh slovného spojenia), predsa však pri rozvíjaní novej frazeologickej teórie sa v každom prípade oveľa väčšia váha pripisovala jedinečnosti, neopakovateľnosti, idiomatičnosti každej frazémy, čo aj v najnovšej etape rozvoja frazeologickej teórie F. Čermák označuje ako anomálnosť frazémy (1985). Čo priniesol do riešenia tejto opozície práve Mokijenkov prístup? Už sám fakt, že sa tu hovorí o opozícii modelovosť – nemodelovosť, naznačuje, že pôvodca tejto koncepcie počítal s obidvoma členmi opozície, že teda nevyzdvihuje iba platnosť jedného z nich – negujúc pritom druhý –, ale hľadá špecifické prejavy obidvoch členov opozície. Pohľad do histórie frazeológie, do vývinu frazeologickej variantnosti mu umožnil konštatovať, že v pozadí vývinu mnohých frazém vznikajúcich z reálnych aktuálnych slovných spojení je v podstate jeden model, jeden konkrétny princíp, a to obmedzovanie ich (voľnej) spájateľnosti. Na materiáli z vývinu nášho jazyka platnosť takéhoto princípu potvrdzujú najmä výskumy V. Blanára (1984), ako aj J. Skladanej (1993). V. M. Mokijenko však uvedený proces pokladá iba za jednu fázu celého frazeologizačného procesu, za prvú etapu frazeologizácie, na ktorú sa potom takmer vždy navrstvujú procesy spojené so sémantikou formujúceho sa spojenia, totiž proces metaforizácie alebo expresivizácie.

3.2. Uvedený model frazeologizácie teda pripisuje obidvom pólom sledovanej opozície, teda modelovosti aj nemodelovosti, osobitnú úlohu pri vzniku samej frazémy aj celej frazeológie. Ako si však možno vysvetliť fakt, že aj pri poznaní tohto modelu frazeologizácie sa aj v najnovšej frazeologickej teórii vyskytujú názory, že o nejakej modelovosti sa vo frazeológii vlastne nedá hovoriť (napr. F. Čermák v inej svojej práci vylučuje možnosť utvorenia frazémy spo-

sobom a la thèse, 1993), ale zasa aj názory hovoriace priamo o frazeologickom, resp. o štruktúrno-sémantickom modeli frazémy (Kržišnik, 1998)? Nazdávame sa, že riešenie danej otázky možno nájsť v čiastočne zmenenej interpretácii vzťahov mokijenkovskej opozície modelirujemosť – nemodelirujemosť, v inom uhle pohľadu na uvedené vlastnosti a ich úlohu vo vymedzovaní frazémy aj celej frazeológie.

Úskalím uvedeného modelu býva jeho až priveľmi široké zovšeobecňovanie, fakt, že sa téza o jeho platnosti stavia tak, akoby spomínaný dvojfázový proces bol nevyhnutný a akoby zároveň prebiehal pri vzniku všetkých jednotiek frazeológie. Pozorovania konkrétneho materiálu však zreteľne ukazujú, že táto dvojfázovosť, v rámci ktorej akoby sa proces metaforizácie, resp. expresivizácie navrstvoval na ohraničenou spájateľnosťou už dosiahnutú reprodukovanosť či dispozičnosť formujúcej sa jednotky a teda akoby sa nemodelovosť navrstvovala na modelovosť z prvej uvedenej fázy frazeologizácie, že teda táto dvojfázovosť nie je ani zďaleka taká univerzálna pri vzniku frazém, ako sa naznačuje v uvedenej interpretácii. Výskumy materiálu totiž evidentne ukazujú a dokazujú, že tento proces býva oveľa zložitejší, že popri prípadoch, v ktorých sa v súlade so spomínaným modelom voľné slovné spojenie naozaj mení na frazému, sú rovnako početné aj prípady, v ktorých sa v tomto procese východiskové spojenie dotvára alebo pretvára (porov. Dolník, 1997, s. 38). Z uvedeného poznatku však podľa nás vyplýva, že vo frazeológii existujú jednak jednotky, ktoré predpokladajú spomínané navrstvovanie nemodelovosti na prvky modelovosti, ale na druhej strane rovnako aj také jednotky, v ktorých je jeden pól sledovanej opozície oslabený alebo až neutralizovaný.

Čo vyplýva z uvedenej úvahy pre naše závery o platnosti princípu analógie vo frazeológii, v procese vzniku frazém? Domnievame sa, že z nich vychodí konštatovanie o ohraničenom, limitovanom uplatňovaní tohto princípu v spomínanom procese. Vo frazeológii naozaj možno nájsť viaceré špecifické okruhy otázok, pri ktorých je platnosť princípu analógie pomerne zreteľná (máme tu na mysli najmä Mokijenkom spomínanú oblasť frazeologických variantov, ale napríklad aj existenciu tzv. frazeologických sérií, oblasť derivovania frazémy z inej už existujúcej frazémy a pod.), ale rovnako zreteľná je aj existencia takých frazém, pri ktorých sú prejavy tohto princípu len minimálne alebo až nulové.

Po celom predchádzajúcom obsírnom hľadaní prejavov princípu analógie vo vlastných frazémach sa dostávame k otázke, ktorá nás tu zaujíma predovšetkým, totiž k otázke platnosti tohto princípu vo sfére aktualizovania frazeológie.

3.3. Medzi aktualizáciou frazémy a východiskovou frazémou nie je obligátny

iba spomínaný princíp motivácie, ale rovnako závažný je tu aj princíp analógie. Aktualizácia musí mať v každom prípade isté znaky analogické s východiskovou jednotkou, lebo pri ich neprítomnosti by sa takéto aktualizované spojenie priamo spájalo iba s voľným slovným spojením (s tzv. vnútornou formou frazémy) a nemalo by platnosť aktualizácie frazémy. Ako vidieť, situácia je tu zásadne odlišná od prejavov princípu analógie vo vlastných frazémach. Rovnako závažný je aj fakt, že prvky analógie nie sú pri aktualizácii nejaké ľubovoľné, ale musia sa dotýkať tej stránky (tých stránok) východiskovej frazémy, ktorá slúžila (ktoré slúžili) ako znak separácie danej frazémy od daného východiskového voľného spojenia, od spomenutej vnútornej formy frazémy. Ak takýmto znakom separácie sú najmä formálne znaky (gramatická špecifickosť alebo lexikálna stránka zloženia frazémy), aktualizované jednotky záväzne musia zachovávať aspoň voľnosť z týchto znakov. Práve v takomto zmysle o frazeologických aktualizáciách oveľa výraznejšie platí zistenie, ktoré sformuloval už citovaný J. Dolník (1997) v súvislosti s princípom analógie pri vzniku frazém, že totiž princíp analógie sa tu zreteľne spája s princípom idiomatickosti, že pripodobňujúc sa východiskovej frazéme, aktualizácia preberá na seba aj prvky jej idiomatickosti, pričom ich sama môže v rozličných smeroch a dimenziách ešte modifikovať.

Pravda, rozpätie aktualizovania frazém je – ako sme už naznačili – veľmi široké, a tak aj prejavy pôsobenia princípu analógie sú tu pomerne rozmanité. Asi najzreteľnejšie budú jeho prejavy v takých prípadoch, keď aktualizčný zásah len minimálne narúša východiskovú podobu aj východiskovú sémantiku frazémy, keď jeho výsledkom je podoba blížiaci sa afirmatívne individuálnemu rozšíreniu variantného radu príslušnej frazémy. Takéto bývajú najmä prípady s lexikálnou obmenou jednej zložky, ktorá má iba napríklad expresivizovať pôvodnú platnosť ustálenej jednotky. Na opačnom póle sú zasa prípady, v ktorých sa pri takomto aktualizacom zásahu rozbíja ustálená tvarovosť frazémy, takže adresát iba z istých náznakov (napr. výskyt takých slov v kontexte, ktoré boli pôvodne zložkami frazémy) môže vyvodzovať isté súvislosti s východiskovou frazémou. Uvedieme tu konkrétny príklad. Poetka L. Vadkerti-Gavorníková v básni *O veľkých drobnostiach zo zbierky Piesočná pieseň* (1977), v ktorej sa hovorí o starých matkách, má aj takéto verše: *A nemusíme veriť v znamenia / Aj tak nás na úsvite prebudí / gáganie divých husí / ktoré už tiahnu na poľnočnú stranu / do svojich hniezdisk / a nesú marec na krídlach*. Ak sa zamyslíme nad slovom *marec* v poslednom verši, môžeme ho prvoplánovo interpretovať ako konštatovanie, že zvyčajne práve v marci sa divé husi po zime vracajú na sever. Ak si však to isté miesto spojíme aj s prvým citovaným veršom (*A nemusíme veriť v znamenia*), je

evidentné, že slovo *marec* tu má aj inú motiváciu, že je alúziou na frazeotextému *Marec – poberaj sa starec*. Vidíme, že v uvedenom príklade samo slovo *marec* nestačí na to, aby signalizovalo svoju väzbu s východiskovou frazémou, že tu musia byť aj ďalšie signály (uvedený prvý verš citovanej sekvencie básne aj sama téma básne), ktoré spolu s daným slovom odkrývajú blízkosť k východiskovej frazéme, istú podobnosť, analógiu s ňou. V takomto prípade sú teda prejavy pôsobenia princípu celkom inakšie ako v takých aktualizáciách, ktoré sa iba celkom nevýrazne odlišujú od východiskovej frazémy, resp. od niektorých podôb jej existujúcich variantov.

Zdôraznením obligátnosti princípu analógie ako záväzného predpokladu vzniku a uplatňovania frazeologických aktualizácií sa však stále dotýkame iba jednej strany takýchto realizácií frazeológie. Princíp analógie tu však nemôže byť jediný. Keby sa tu uplatňoval iba on sám, aktualizácie frazém by vlastne nemohli vzniknúť, resp. vznikali by iba tie najmenej výrazné, ktoré sú akoby pokračovaním radu variantov istej frazémy. Keďže však v reči existujú aj veľmi výrazné, východiskovú jednotku iba voľne pripomínajúce aktualizácie, treba tu zaiste rátať aj s prejavmi iných princíпов.

3.4. Aktualizácie síce na jednej strane vždy niečo preberajú z východiskovej jednotky, ale na druhej strane sa musia od nej aj formálne, ale najmä v sémantike odlišovať. Práve tieto ich odlišnosti určujú ich osobitný status, funkčne ich separujú – ako hovorí v širších súvislostiach citovaný J. Dolník – od východiskovej frazémy. Už sa tu naznačilo, že spôsobov tejto separácie je viacej, veď odlišnosť sa môže zakladať na hoci ktorej stránke výstavby východiskovej jednotky aj na jej ustálenom význame. Aj miera tohto narušania býva – ako sa tiež už naznačilo – veľmi rozdielna. Pre interpretáciu aktualizovania frazém je však podstatné, že tu musia byť zastúpené obidva uvedené princípy: Ak by v istom prípade nebolo prvkov analógie s východiskovou frazémou, išlo by nie o aktualizáciu frazémy, ale o nejaké voľné spojenie. Ak by naopak chýbali prejavy funkčného odlišenia, výsledkom by bol iba ďalší variant frazémy, nie jej aktualizácia v tom zmysle, ako sa tento pojem všeobecne vo frazeologickej teórii prijíma a chápe.

Predchádzajúce zovšeobecňujúce a zároveň pomerne kategoricky postavené formulácie si so zreteľom na spomínanú veľkú pestrosť typov aktualizovania vyžadujú osobitné poznámky o dvoch veľmi špecifických aktualizčných postupoch.

3.5. Pri prvej poznámke môžeme vyjsť z vyššie uvedeného príkladu básnickej aktualizácie paremiologickej frazémy. Jeho interpretácia ukázala, že slovo *marec* v poslednom uvedenom verši vďaka „výpomoci“ ďalších signálov z kontextu básne je alúziou na ucelenú parémiu *Marec – poberaj sa starec*. A tu

vzniká otázka zaradenosti takejto alúzie medzi aktualizácie. Za aktualizácie sa totiž vo frazeológii dosť jednotne pokladajú (iba) také prípady individuálneho, neuzálného narušenia niektorej stránky ustálenej výstavby frazémy, ktoré sú sprevádzané aj zásahom do ustáleného významu frazémy. Keďže v uvedenej alúzii sa nijaké takéto zásahy nezaznamenávajú a práve naopak konštatujeme, že uvedené slovo tu signalizuje danú jednotku s jej všeobecne prijímaným významom, vzniká otázka, či aj prípady takéhoto druhu možno zaraďovať medzi aktualizácie.

Naznačené doterajšie prístupy k vymedzovaniu aktualizácií frazémy ostávajú pri riešení narušenia takéhoto druhu v rozpakoch: Nie je tu sémantická zmena, nemala by to byť aktualizácia. Na druhej strane takúto realizáciu dosť ťažko možno pokladať za nejaký druh komplexného variantu príslušnej frazémy. Ukazuje sa, že práve sledovanie princípov platných vo frazeológii ponúka produktívne a neeklektické chápanie i riešenie uvedenej dilemy. Máme tu na mysli predovšetkým princíp tvarovosti a jeho aplikácie v oblasti frazeológie. Ten možno sledovať jednak so zreteľom na celú frazeológiu (porov. Dolník, 1997; Mlacek, 1999) a jednak vo vzťahu k jednotlivým konkrétnym frazémam. Práve na pozadí tvarovosti danej frazémy sa uvádzaná alúzia javí ako zásadné a viacdimenzionálne narušenie východiskovej jednotky, ktoré napokon špecificky zasahuje aj do významovej platnosti nového výrazu (bez spomínaných signálov z kontextu by samo slovo marec automaticky neevokovalo súvislosti s príslušnou paremiologickou frazémou), a tak aj takýto druh zásahu do ustálenej jednotky možno zaraďovať medzi aktualizácie frazémy. Tento konkrétny prípad uvádzame iba ako jednu z možností fungovania princípu tvarovosti v oblasti aktualizovania frazém, pri spomínanej rozmanitosti takýchto aktualizáčnych zásahov do frazémy treba aj takýchto možností predpokladať viacej. V nasledujúcej druhej poznámke sa dotkneme ešte jednej zo špecifických otázok aktualizovania, ku ktorým dovoľuje tiež práve aplikácia princípu tvarovosti formulovať isté prehĺbenie doterajších teoretických interpretácií.

3.6. Túto druhú poznámku budeme venovať interpretácii takých prípadov aktualizovania, pri ktorých sa navonok neprejavuje nijaký zásah do formálnej ustálenosti vo výstavbe frazémy a frazéma sa pritom vníma so sémantickým posunom k tzv. doslovnému významu príslušného spojenia slov. Sú to prípady, ktoré sa v doterajšej literatúre chápu ako tzv. **sémantické aktualizácie frazémy**. Sledujme teda, v čom spočíva interpretačná otvorenosť tohto typu aktualizácie a čo v danej situácii ponúka zvolená metóda výkladu a konkrétne práve sledovanie takejto aktualizácie z aspektu uplatňovania princípu tvarovosti.

Aj v tomto prípade budeme vychádzať z pozorovania konkrétnych prípadov. Ak si všimneme napríklad spojenia *otvárať okná*, *otvoriť okno*, *otvorené okno*, *okno*, ktoré je *otvorené*, natíska sa otázka, prečo iba pri prvom z nich aj pri jeho „doslovnom“ použití sa nám v pozadí vynára aj jeho možné frazeologické chápanie. Alebo prečo napríklad v spojeniach *dostal od brata kopačky*, *dostal od dievčat kopačky*, *dostal od dievčat kopačku* sa iba pri druhom z nich zasa vynára aj pri jeho doslovnom využití aj frazeologické pozadie. Odpoveď je v oboch prípadoch rovnaká, resp. podobná. Oné „vynáranie sa“ aj frazeologickej platnosti vyznačených spojení súvisí práve s ich tvarovosťou, o ktorú sa opiera ich frazeologizácia. V prvom prípade je práve touto tvarovosťou dané, že iba nedokonavá podoba slovesa (teda iba *otvárať*, ale nie *otvoriť*) a iba plurálová forma mennej zložky (teda iba *okná*, nie *okno*) sú tým pozadím, ktoré aj pri „doslovnom“, resemantizujúcom použití daných slov či vlastne tvarov zaručuje, že sa tu takmer mimovoľne objavuje aj jeho frazeologický význam, teda význam, ktorý sa neobjavuje, ak sa nespĺňajú uvedené požiadavky tvarovosti príslušnej frazémy. K rovnakým výsledkom by sme prišli aj pri druhom uvedenom rade spojení. Princíp tvarovosti sa teda aj v takýchto prípadoch ukazuje ako činiteľ, ktorý v istej súhre s niektorými ďalšími faktormi podmieňujúcimi vznik aj primeranú interpretáciu aktualizčných zásahov do frazémy umožňuje hlbšie pochopiť podstatu aktualizovania frazém aj špecifiká jeho jednotlivých typov.

Cieľom nášho príspevku bolo sledovať, ktoré z jazykových princípov zistených vo frazeológii sa najzreteľnejšie prejavujú v oblasti aktualizovania frazém. Náš rozbor ukazuje jednak to, že tu pôsobia iba niektoré z vyčlenených princípov, a jednak to, že niektoré spomedzi nich majú pri výklade aktualizovania frazém celkom iné postavenie ako pri opise vzniku frazém. Aplikácia niektorých sledovaných princípov zároveň ukázala, že týmto spôsobom možno hlbšie a komplexnejšie pochopiť a opísať niektoré také otvorené otázky frazeologickej teórie, ktoré sa pri istých predchádzajúcich prístupoch ukazovali takmer ako neriešiteľné.

Literatúra

- BLANÁR, V. (1984): Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda. 216 s.
 ČERMÁK, F. (1985): Frazeologie a idiomatika. In: Filipec, J. – Čermák, F.: Česká lexikologie. Praha: Academia, s. 166 – 236.
 ČERMÁK, F. (1993): Povaha univerzálného vo frazeológii a idiomatice. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Red. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická, s. 45 – 52.
 DOLNÍK, J. (1997): Jazykové princípy vo výstavbe frazém. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima, s. 36 – 44.

DOLNÍK, J. (1998): Language Economy and Phraseology. In: EUOPHRAS '97. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Akadémia PZ, s. 62 – 65.

ĎURČO, P. (1997): Gramatické vlastnosti frazém z porovnávacieho hľadiska. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima, s. 45 – 53.

FURDÍK, J. (1994): Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. VI. Red. M. Basaj – D. Rytel. Warszawa: PAN, s. 7 – 14.

HJELMSLEV, L. (1972): O základech teorie jazyka. Praha: Academia. 155 s.

HORECKÝ, J. (1997): Návrh na vymedzenie frazémy. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima, s. 78 – 81.

KRŽIŠNIK, E. (1998): Konnen Phraseme produktiv sein? In: EUOPHRAS '95. Hrsg. W. Eismann. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, s. 439 – 452.

MLACEK, J. (1999): Od vlastností frazém k princípom vzniku a uplatňovania frazeológie. In: Dolník, J. a kol.: Princípy opisu, fungovania a dejín slovenského jazyka. Bratislava: Stimul, s. 111 – 142.

MOKIJENKO, V. M. (1980): Slavianskaja frazeologija. Moskva: Vysšaja škola. 207 s.

SKLADANÁ, J. (1993): Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. Bratislava: Veda. 176 s.

TELIJA, V. N. (1972): Frazeologija. In: Obščee jazykoznanije. Vnutrenňaja struktura jazyka. Moskva: Izdatel'stvo nauka, s. 456 – 515.

DEMINUTIVNÍ SUBSTANTIVA V ČESKÉM NÁRODNÍM KORPUSU A MOŽNOSTI JEJICH AUTOMATICKÉHO ZPRACOVÁNÍ*

Jarmila Panevová, Jana Klímová (Praha)

1. Při úvahách o tvorbě počítačového nástroje pro automatické vytváření a rozpoznávání českých produktivních odvozenin se oblast substantivní deminutivizace jeví jako možné efektivní zařízení pro obohacování lexikonu. Lexikonem rozumíme bázi lexikálních znalostí, obsahující nejen statické informace o slovech, ale umožňující i vyjádření vztahů mezi jejich jednotlivými prvky (srov. Boguraev, 1991). Formální struktura lexikonu na rozdíl od prosté organizace „strojově zpracovaného slovníku“ (*machine-readable dictionary*, MRD) umožňuje lepší počítačové využití dat v lexikonu uložených.

Klasická deminutiva (primární, sekundární) charakterizovaná sémantickým příznakem „malosti“ není potřeba do „pevné“ části lexikonu zařazovat. Jejich tvoření je, jak známo, velmi produktivní, z gramatického hlediska nepředstavuje speciální problém, protože si (až na malé výjimky jako *prám* – *pramice*, srov. Šmilauer, 1971, s. 83) uchovávají nejen slovní druh, ale také rod svého motivujícího slova. Vycházíme zde z teorie jazykového pojmenování (a slovotvorby jako jeho součásti) založené na vztazích onomaziologické báze (dále OB) a onomaziologického příznaku, jak je formuloval Dokulil (1962) a jak je zhodnotil, aplikoval a rozšířil Horecký (1963, 1997, 1999).

Průvodním jevem činnosti slovotvorného modulu navrhovaného programového nástroje může být (a nejspíše také bude, srov. odd. 4) tzv. „overgeneration“ (*nadgenerování*). Nepoužívaná deminutiva (jako např. *zdrojík* – *zdrojiček*, *televizka* – *televizička*, popř. eufemisticky nebo pejorativně konotovaná deminutiva tvořená od abstrakt jako *shrnutíčko*, *přehledíček*, *zákazeček*, *vývoječek* ap.) se v textu nejspíše nevyskytnou, a tak nevznikne potřeba je ani analyzovat, ani vytvářet (srov. však zde Tabulku 1 v Příloze).

* Tato studie vznikla v rámci projektu GAČR KP 405/96/K214. Tím byla také dána možnost použití Českého národního korpusu.

Nicméně předpoklad, že náš automatický slootovorný modul bude obsahovat tak silné zařízení, které by obecně neblokovalo použití deminutivní derivace u žádného substantiva, nás nutí k zamyšlení nad jistými empirickými omezeními. Empiricky je třeba řešit zejména tyto problémy:

(i) Je třeba stanovit (alespoň zkusmo), kde padají v úvahu oba stupně deminutivizace a kde pouze jeden (např. **chodebka – chodbička*, **chorobka – chrobička*, *soška – *sošička*, *sporáček – *sporáčiček*), a zjistit, kde jde o nějakou pravidelnost (např. většina substantiv mužského rodu zakončených na *-k*, *-c*, *-č* většinou užívá sufixální příznak, který formálně splývá se sufixy sekundární deminutivizace, netvoří pak tedy sekundární deminutiva (srov. k tomu odd. 4 a řadu dokladů z Českého národního korpusu (dále jen ČNK), které jsou výběrem z deminutiv s nejnižší frekvencí (1 – 3 výskyty) v Tabulce 1 v Příloze). Zřídka tvořená deminutiva od abstrakt nesou spíše než příznak „malosti“ expresivnost ap.

(ii) K základovým substantivům (alespoň k těm, jejichž deminutiva mají v ČNK významnou frekvenci) je třeba připsat sémantický příznak nesený deminutivní příponou. Obecně to není vždy příznak „menšího rozměru“, ale jde i o další rysy, jako např. lichotnost, eufemismus, pejorativnost (srov. Šmilauer, 1971, s. 83n.). Mnohdy deminutivní formant není jen „modifikační“ kategorií (k tomuto pojmu srov. Dokulil, 1962, s. 46n.; srov. však zde zejména typ C v odd. 2). Otázky zapojení deminutivizace do frazeologie a také její hlediska pragmatická u nás podrobně studovala Rusínová (1996 aj.). I tyto aspekty bude třeba u výchozího slova při jeho spojení s derivačním deminutivizačním formantem zaznamenat.

(iii) Otázka rozštěpení významu neboli lexikalizace deminutiv těsně souvisí s (ii) a má zásadní povahu z hlediska problému automatického modulu a jeho síly. Lexikalizované deminutivum se významově zčásti nebo zcela odtrhlo od svého motivujícího slova, žije svým vlastním životem, účastní se složitého „onomazio-logického řetězce“ (Horecký, 1999, s. 11) a podílí se tak na dalších pojmenovávácích procesech, např. derivačních (*plát – plátek – plátkový (sýr)*) nebo lexikálních (*slunce – sluničko – sluničko sedmitečné*) atd. Z hlediska závažnosti tohoto problému se podíváme na deminutiva v ČNK blíže v odd. 2.

2. V textech ČNK o rozsahu 100 milionů slov (nich tvarů) převážně publicistického charakteru je 60 deminutiv, která mají významnější frekvenci, tj. vyšší než 500 výskytů (na 1. místě je *branka* s 21 997 výskyty, na 60. místě *vodička* s 533 výskyty).¹ Jde o slova s deminutivními sufixy primárními (*-ek*, *-ík*, *-ka*, *-ko*) a sekundárními (*-ček*, *-čík*, *-čka*, *-čko*).

¹ Vypuštěno bylo slovo *sklenka* (917 výskytů) od *sklený* (Šmilauer, 1971, s. 85), přestože SSJČ je chápe jako deminutivum ke *sklenice*.

Těchto 60 lexémů rozdělíme podle následujících hledisek:

A. (aa) Jsou tvořeny od základového slova pomocí deminutivního sufixu nesoucího pouze „modifikační“ významový rys „menší rozměr“ (srov. Tabulku 2 v Příloze).

(ab) Jsou tvořeny od základového slova pomocí deminutivního sufixu a představují (více méně) synonymní variantu motivujícího slova a většinou ani nesou příznak menšího rozměru (srov. Tabulku 2). Zařazení do této skupiny je zpravidla vázáno jen na některý z významů tohoto lexému (např. u slova *strana* je význam 4 v SSJČ přímo definován jako „*stránka*“). Slovo *novinka* hodnotí SSJČ jako zdobnění (tedy náš typ (aa)) slova *novina*; tady se ovšem domníváme, že s výjimkou terminologizovaných spojení typu *knížní novinky*, patří vztah mezi těmito dvěma slovy do tohoto oddílu. Také vztah mezi slovy *svíce* – *svíčka*, *vejce* – *vajíčko* v jejich základních významech chápeme spíše jako vztah typu (ab), snad s jistým stylovým rozlišením (první členy dvojic mají povahu spíše knižní). Zdobnělina nabyla ovšem dalších významů sekundárních (*dortové svíčky*, *svíčka u nosu*, *mravenčí vajíčko*, *pochází z vajíčka* ap.); v těchto významech pak jde spíše o typ B (bb).

B. (ba) Jsou tvořeny jako v (A), ale nesou jiný sémantický příznak (eufemismus, lichotka ap.), srov. Tabulku 3 v Příloze.

Někde z hlediska současného pohledu došlo k významovému odtržení (základové slovo *bába* ve významu rodinného vztahu hodnotí SSJČ jako zastaralé, původní deminutivizaci tu však pocítuje i mladší generace).

(bb) Jsou tvořeny jako v (A), jejich užití je vzhledem k základovému slovu vázáno na frazémy (viz Tabulku 3), v nichž nejsou svým základovým slovem zastupitelná. Pokud se slova z této skupiny vyskytnou mimo frazémy, patří do skupin jiných (*špice* – *špička* patrně do typu A (ab) se stylovým rozlišením, *slovo* – (*slůvko*) – *slovičko* nejspíše do (ba)).

C. (ca) Jsou formálně tvořeny jako v (A), ale chovají se podle dvou onomazilogických modelů; první z nich je totožný s (aa), tj. je to kategorie pouze modifikační, v druhém se odvozenina stává samostatnou lexikální jednotkou schopnou se kombinovat s dalšími sémantickými příznaky. Jako taková musí být samostatnou položkou „pevné“ části lexikonu. Takové lexémy mají minimálně dva významy (menší míra/rozměr základového slova a/nebo jeho posunutý/přenesený význam (srov. Tabulku 4 v Příloze). Užitá v přeneseném významu, zdaleka ne sdílejí všechny sémantické příznaky svého motivujícího slova (příznak *konkrétní* se např. může změnit na *abstraktní* – *žebříček* (*popularity*), (*uličnický*) *kousek*, příznak *životný* na *neživotný* – *jeho koníček* (*hra v šachy*)).

(cb) Jsou sice formálně tvořena deminutivizací, ale mění soubor svých sémantických rysů stejně, jako je tomu u některého z přenesených významů slov z odstavce C (ca). Musí ovšem rovněž figurovat jako samostatný lexém v „pevném“ lexikonu. Při výběru českého pojmenování pro soubor rysů charakteristických pro slova *stan*, *vzor* přidáním rysu „malého rozměru“ stěží vybereme lexémy *stánek*, *vzorek*; onomaziologická báze tu bude spíš lexikální než derivační (*malý stan*). Do této skupiny počítáme i vytvoření singulativa v našem vzorku zastoupeného slovem *prášek* s ohledem na jeho kontexty poukazující na užití ve významu *prací prášek* nebo jako synonymum k *tableta* (srov. Tabulku 4).

3. Tabulka 1 v Příloze obsahuje výběr ze substantiv všech tří rodů s deminutivní příponou. Jsou vybrána ze vzorku zdrobnělin z ČNK s frekvencí 3, 2 a 1. Celý vzorek deminutiv s touto frekvencí obsahuje mnohem více slov; zde je uvádíme proto, aby bylo vidět, že tvoření zdrobnělin nemá žádná systematická omezení a skýtá mluvčím neomezený zdroj tvorby individuálních „neologismů“. Doklady, kde interpretace deminutiva je bez kontextu nejasná, jsou označeny otazníkem. Většina substantiv v tomto vzorku má silný expresivní náboj (ať už lichotivý nebo hanlivý). Formálně jsou slova z tabulky 1 tvořena většinou sufixy typickými pro primární deminutiva, který však s ohledem na zakončení základového slova (*-ak*, *-ák*, *-ač*) je fonologicky shodný se zakončením sekundárních deminutiv (ve vzorku se vyskytují např. *fráček*, *máček*, *pekáček*, *sosáček*), tento faktor blokuje sekundární deminutivizaci (slova jako *pekáčiček*/*pekáčeček* existují pouze teoreticky). Motivující základové slovo je tu často už samo derivátem (může jít o nositele vlastnosti – *sladáček*, *prostáček*, o jméno činitelské – *veksláček*, o jméno nástrojové – *louskáček*, *větráček*). Doležel (1967) tyto typy do svého zkoumaného vzorku (obsahujícího 6062 deminutiv doložených v *Příručním slovníku češtiny* a v prvním dílu *Slovníku spisovného jazyka českého*) nepojal.

Zařazení frekventovaných deminutiv z ČNK do tabulek 2 – 4 se může někde jevit jako sporné či subjektivní. Mnohde jde totiž o jednotky polysémní a naše zařazení přihlíží jen k významům základním: tak např. řazení do typu C (ca) je podmíněno tím, že za primární význam pokládáme lexikalizaci deminutiva, tj. jeho přenesený význam v užití terminologickém nebo jinak ustáleném, a za sekundární význam jejich skutečnou významovou deminutivnost (srov. např. poměrně nové – a snad z hlediska vývojové dynamiky jen krátkodobé – zařazení slova *balíček* do této skupiny; před úspornými opatřeními z r. 1997 by patrně toto slovo (*balíček (ekonomických) opatření*) je v ČNK použit celkem

33krát) figurovalo v typu A (aa), neboť i v jeho užití ve spojení *balíček cigaret* (45krát) či *balíček karet* (22krát) nebo *balíček vanilkového cukru* (24krát) převládá významový rys malého rozměru. Toto chápání vztahu základního (primárního) a sekundárního významu opíráme o fakt, že významové osamostatnění formálně deminutivního slova nutně vede k jeho osamostatnění jako lexikální jednotky (lexie ve smyslu Filipce a Čermáka, 1985) v lexikonu, zatímco vlastní deminutiva (se sémantickým příznakem malého rozměru) jsou lexikální odvozeniny, která pomocí tohoto příznaku pouze obměňují význam svého motivantu. Mohly by tak být pokládány za paradigmatické tvary základního slova v širším slova smyslu, pokud bychom chápali paradigma slova nejen jako jeho gramatické formy, ale i jeho syntaktické a nejproduktivnější lexikální deriváty ve smyslu J. Kuryłowicze (1936); Doležel (1967, s. 494) mluví o „vysokém stupni gramatikalizace“ drobnělin.

4. Formální zpracování derivačního modulu pro substantivní deminutiva je součástí disertační práce (Klímová, přípr.). V ní budou obsažena pravidla, jimiž se podle zakončení základového slovu přiřazují deminutivní formanty (derivační sufixy primární a sekundární) a v závislosti na podobě kmene se jimi provádějí příslušné kmenové alternace (měkčení, krácení, dloužení, vsouvání a vypouštění hlásky ap.).

U maskulin (bez rozdílu životnosti a neživotnosti) se v kategorii deminutivnosti uplatňují dvě řady sufixů,² mnohdy provázené alternacemi. U tvrdého typu skloňování sice převládá typ se sufixy *-ek/-eček*, zatímco u měkkého typu *-ík/-iček*, ale ani toto pravidlo není jednoznačné (srov. u tvrdých *mrazík/mraziček*, *nosík/nosiček*, *hošík/hošíček*, naopak u měkkých *strojek/stroječek*, *ohýnek/ohýneček*, *stupínek/stupíneček*). Křížení obou řad sufixů typu „*polštář – polštářek – polštáříček/?polštářěček*“ (srov. i níže pozn. 4) u dvou typů drobnělin je často pod vlivem fonologického kontextu (*-eček* se nepřipíná k odvozovacímu základu zakončenému na *-ček*; výsledný tvar na *-čeček* by byl nelibozvučný, srov. *blok – bloček – bločíček/*bločeček*).

(A) Deminutivní sufixy *-ek/-eček* mají např. maskulina zakončená v 1. pádě na (i) *-on, -ón, -om* (*výron, baron, milión, atom, syndrom*), (ii) *-en, (jelen, kámen)*, (iii) *-am (telegram)*, (iv) *-ak, -ák, -an (prak, školák, hastrman)*, (v) *-én, -ém, -ám, -ín, -yn, -ýn (bazén, terén, parfém, systém, trám, salám, vojín, klín, syn, rozma-*

² Stranou ponecháváme u primárních deminutiv sufix *-ec* (typ *týnec, biskupec*), o němž Doležel už v r. 1967 konstatuje, že „je v současné spisovné češtině z deminutivní funkce v podstatě vytlačen“; u sekundárních deminutiv pak vypouštíme typy už u Doležela málo zastoupené (*-ínek – mráčínek, -ánek – nosánek, -ěnek – listěnek*).

rýn) a na některá další (viz Klímová, přípr.). U některých slov typu (i) nastává „dloužení“ kmene *-o-* → *-ů-* (*ohon* – *ohůnek*), existují tu i dublety (*strom* – *stromek/strůmek*). Blokovat lze tuto alternaci u slov cizího původu (*démon*, *diktáfon*, *citron*). Na druhé straně bude třeba počítat s „nadgenerovanými“ dubletami *zvonek*/**zvůnek*, *hromek*/**hrůmek*. Pokud jde o dloužení *-o-* v *-ů-*, nastává někdy u obou stupňů deminutiv (*tvarůžek/tvarůžecek*), jindy jen u deminutiva primárního (*hrůbek/hrobeček*).³ U některých slov z (ii) dochází ke střídání *-e-* → *-í/-ý-* (*hřeben* – *hřebínek*, *prsten* – *prstýnek*), u typu (iii) se zpravidla dlouží kmenová samohláska (i u slov cizího původu): *program* – *prográmek*, *seznam* – *seznámek*, v typu (iv) se kmeny zakončené na *-ak/-ák* měkkí, sekundární deminutiva se zde většinou netvoří (z důvodu uvedeného výše), u zakončení *-ak*, *-an* se kmen (navíc) dlouží (*mrak* – *mráček*/?*mráčekček*, *tabák* – *tabáček*, *sedlák* – *sedláček*, *zeman* – *zémánek*, *kaštan* – *kaštánek*). Zajímavou skupinou jsou (vi) maskulina zakončená na *-ek*, ta měkkí koncovou souhlásku a aplikují pouze sufix sekundární deminutivizace (*zbytek* – *zbyteček*, *šátek* – *šáteček*), mnohá z nich jsou totiž od původu zdvojnásobena (*vánek*, *šápek*, *pórek*). Měkčení kmenového *-k* v *-č* platí obecně pro slova zakončená na *-k* (*vláček*, *zobáček*, *zámeček*, *hřebíček*, *klouček*, *krůček*).

(B) Druhou sadu deminutivních sufixů *-ík/-íček* mají např. maskulina zakončená na (i) *-oj*, *-aj*, *-ej*, *-ůj* (*závoj* – *závojik/závojiček*, *pokoj* – *pokojík/pokojiček*, *čaj* – *čajík/čajíček*, *olej* – *olejik/olejíček*, *hnůj* – *hnojík/hnojiček*, ale *stroj* – *strojek/stroječek*) s krácením kmene na *-ůj*, viz však i dubletnost *důl* – *důlek/dolík*, (ii) *-el*, *-eň* (*jetel* – *jetelík* – *jeteliček*, *stůpeň* – *stupínek* – zde doprovázeno složitou kmenovou alternací), (iii) *-ař*, *-ář* (*hrobař* – *hrobařík*, *oltář* – *oltářík*), existuje i dubletnost mezi (A) a (B) *trakařík/trakárek*, (iv) substantiva zakončená na skupinu souhlásek, z nichž poslední podléhá měkčení (*arch* – *aršík*, *kapr* – *kapřík*), ale srov. i zastoupení typu (A) *srp* – *srpek*, *krk* – *krček*, *vlk* – *vlček*.

Těmito ukázkami, které v citované disertaci budou systematizovány a podány ve formě vhodné pro počítačovou implementaci, ilustrujeme skutečnost, že vedle problémů empirických jsou tu i problémy s formálním popisem. Bohatství alternací a fakt, že zakončení neurčuje jednoznačně použitelnou deminutivní sufixaci, vede ke stejným problémům, jaké existují v komputační morfologii vysoce flexivního jazyka, jako je čeština. Za pozitivní a realistické řešení pokládáme vytvoření takového derivačního modulu, který „nadgeneruje“ i dubletní (mnohdy málo pravděpodobná až chybná) deminutiva (např. *páv* – *pávek*/?*pávik* – *páveček*/?*páviček*, *rukáv* – *rukávek*/?*rukávik* – *rukáveček*/?*rukáviček*, *stroj* – *strojek*/

³ V SSJČ zdvojnásobena *hrobek/hrůbek*, jejichž přijatelnost se u českých mluvčích liší, koexistují.

?strojík – stroječek/?strojiček, závoj – závojik/?závojek – závojiček/?závoječek, viz i výše slovo *důl*).⁴

5. Chtěly jsme rovněž ukázat, že „onomaziologickou kategorií deminutivní“ (viz Dokulil, 1962, s. 46n.) sice teoreticky tvoří malý soubor poměrně jednoduchých „slovotvorných modelů“, ale že na pozadí Horeckého interpretace složitých onomaziologických pojmenovávacích řetězců tu zdaleka nejde o triviální proces. Jen zčásti v něm jde o derivační OB (typ A (aa) a B (ba)), uplatňuje se však i OB gramatická (typ A (ab)) a lexikální (zejména typ C (ca), (cb)).

Příloha

Tabulka 1

Vybraná deminutiva z ČNK s frekvencí 3, 2 a 1
(podle rodů abecedně)

deminutivum rodu mužského	frekvence	deminutivum rodu ženského	frekvence
bavoráček	2	čekárnička	3
bufáček	3	fintička	1
Čecháček	2	funkcička	3
dýmčička	3	knížtička	2
dobráček	2	malbička	1
dvojáček	2	plotnička	3
esenbáček	2	studánečka	3
fešáček	2	šachovnička	1
fráček	3	šatnička	2
chcípáček	3	třístička	1
kolegáček	3	vydřička	2
kolejáček	3	zebřička	1
Moraváček	1	zmínečka	2
motáček	1	vstupenčička	1
motoráček	2	římsička	1
?odnímáček	1	šachtička	3

⁴ Uvedme zde, že Doležel (1967, s. 499n.) pracuje s (?) doloženými dubletami jako *stolek/stolík – stoleček/stoliček, zájmeček/zájmiček, proutek/proutík*. Z hlediska našeho uvažovaného modulu zahrnujícího širokou dubletnost by byl prakticky odstraněn empirický problém „heterogenosti“ některých deminutiv (Doleželova 8. kombinace typu *kousek – kousíček*), kde úplná řada by vypadala *kousek/?kousík – ?kouseček/kousíček*.

deminutivum			
rodu muž. – pokrač.		rodu středního	
?ostruháček	1	bistříčko	1
paneláček	1	bumbáníčko	1
plaváček	2	blahobytičko	1
prost'áček	1	číslíčko	3
pubert'áček	1	kázáníčko	1
slad'áček	1	počteníčko	1
slimáček	3	pohodlíčko	1
spacáček	1	pohlavíčko	1
sporáček	2	překvapeníčko	2
šikuláček	2	randíčko	2
školáček	2	srovnáníčko	1
veksláček	1	staveníčko	3
větráček	2	svinstvíčko	2
všiváček	2	školeníčko	1
Židáček	2	tichoučko	2
		vyraženíčko	1
		vzrušeníčko	1
		zemětřeseníčko	1
		živobytičko	1

Tabulka 2

Typ A (aa) spolu s frekvencí v ČNK

domek	5229
chvilka	3719
dárek	2997
ulička	2167
krabička	1215
ptáček	1069
sklenička	1063
kostička	570 (ke <i>kost</i> i ke <i>kostka</i>)
říčka	557

Typ A (ab) spolu s frekvencí v ČNK

stránka	11787
novinka	4607
svíčka	1313
vajíčko	1222
tričko	1211
lednička	756 (ve významu <i>chladnička</i>)

Tabulka 3

Typ B (ba) spolu s frekvencí v ČNK

maminka	9897
písníčka	9288
babička	5803
dědeček	3124
holčička	1974
vesnička	1316
sestřička	1157 (zařazení platí i pro termín <i>zdravotní sestra</i>)
strýček	1120
slůvko	773
hvězdička	636 (na nebi i ve filmu)
básnička	612
cestička	597
vodička	533

Typ B (bb) spolu s frekvencí v ČNK

špička	5174 (frazologicky <i>dopravní š.</i> , <i>má špičku</i>)
slovíčko	573 (frazol. <i>pojď na slovíčko</i> , <i>učit se slovíčka</i>)

Tabulka 4

Typ C (ca) spolu s frekvencí v ČNK⁵

branka	21997	(ve sportu, v medicíně)
tabulka	13005	(číslic v knize)
knížka	10129	(kupónová, vojenská, vkladní)
lístek	6993	(= vstupenka, jízdenka)
kousek	5985	(povedený, = zákusek)
žebříček	5199	(popularity)
obrázek	4717	(v knize)
lavička	2256	(v parku)
můstek	1929	(skokanský, zubní)
hlavička	1920	(špendlíková)
vozik	1718	(invalidní)
stolek	1583	(noční)
balíček	1522	(úsporných opatření vlády)
kroužek	1485	(dramatický)
zahrádka	1472	(zahrádkářská kolonie, z. na auto)
školka	1471	(lesní, mateřská)
kolečko	1338	(= druh vozíku)
plátek	1315	(sýra)
koníček	1293	(= hobby)
lžička	1169	(čajová, kávová)
sloupek	1095	(novinový)
víčko	1053	(oční)
sluníčko	966	(sedmitečné)
ručička	669	(hodinová)

Typ C (cb) spolu s frekvencí v ČNK

vzorek	3095
stánek	2763
prášek	1801
zlomek	1217
hříčka	774

⁵ Komentář v závorce dokládá užití deminutiva v druhém ze zmíněných modelů. Každé z těchto slov je i „klasickým“ deminutivem (ve smyslu pouhé modifikace).

Literatura

- BOGURAEV, B. K. (1991): Building a Lexicon: The Contribution of Computers. *International Journal of Lexicography*, Vol. 4, No. 3, s. 227 – 260.
- FILÍPEČ, J. – ČERMÁK, F. (1985): Česká lexikologie. Praha: Academia.
- DOLEŽEL, L. (1967): Jména zdobnělá. In: *Tvoření slov v češtině 2*, s. 494 – 535.
- DOKULIL, M. (1962): Tvoření slov v češtině, I. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- HORECKÝ, J. (1963): M. Dokulil: Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov (Ref.). *Slovenská reč*, 28, s. 352 – 358.
- HORECKÝ, J. (1997): Stretnutia s onomaziológiou. In: *Obsah – výraz – význam. M. Dokulilovi k 85. narodeninám*. FF UK Praha, s. 98 – 99.
- HORECKÝ, J. (1999): Onomaziologická interpretácia tvorenia slov. *Slovo a slovesnosť* 60, s. 6 – 12.
- KLÍMOVÁ, J. (přípr.): Počítačové zpracování odvozování českých slov. Praha: MFF Univerzity Karlovy.
- KURYŁOWICZ, J. (1936): Dérivation lexicale et dérivation syntaxique. Contribution a la theorie parties du discours. *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 37, s. 79 – 92.
- RUSÍNOVÁ, Z. (1996): Deminutivní modifikace z hlediska pragmatolingvistického. In: *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské univerzity*, A 44, s. 91 – 95.
- ŠMILAUER, V. (1971): Novočeské tvoření slov. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Tvoření slov v češtině, 2. Odvozování podstatných jmen. Red. F. Daneš, M. Dokulil, J. Kuchař. Praha: Academia, 1967.

VARIANTNOSŤ A ŠTRUKTÚRNO-SÉMANTICKÉ MODELY FRAZÉM V DIELE J. I. BAJZU

Ema Krošláková (Nitra)

Pozoruhodným činom Jozefa Ignáca Bajzu, ktorým sa zapísal do dejín slovenskej literatúry bolo napísanie diela *René mládenca príhody a skúsenosti* (1783). Toto dielo je pokladané za prvý sentimentálny dobrodružný román (s didaktickou tendenciou) v slovenskej literatúre (Tibenský, 1955, s. 22). V predhovore k románu autor naznačuje podnety, ktoré ho viedli písať po slovensky a kodifikovať slovenčinu.

V tomto románe, ako aj v ďalších dielach Bajza uplatňoval svoj „slovácky“ jazyk, ktorého základom bol hovorový a spisovný úzus trnavského kultúrneho centra v priebehu 17. storočia (Tibenský, 1955, s. 46n). Jeho štruktúru tvorí v podstate česká norma, ktorá je však často a systematicky ovplyvňovaná nielen domácimi lexémami, ale aj zámernými slovenskými hláskoslovnými prvkami; napríklad používa *r* namiesto *ř*, *e* namiesto *ě*, ale aj morfológickými osobitosťami, napr. dôsledne používa v I. os.sg. príponu *-m* namiesto českého *-u* a pod. V jeho kodifikácii možno pozorovať vplyvy domáceho nárečia, resp. nárečia používaného v jeho širšom okolí (Paulíny, 1983, s. 162).

Bajzovmu jazyku v rozličných súvislostiach boli venované viaceré štúdie (Marsinová, 1955; Oravec, 1955; Habovštiaková, 1968; Krasnovská, 1994 a iní), ale frazeológia v jeho diele nebola predmetom osobitných výskumov. V rámci podkladov (ako pramennej základne) pre *Historický slovník slovenského jazyka* jej venovala istú pozornosť J. Skladaná (1993).

V našom príspevku chceme poukázať z diachrónneho hľadiska na frazeológiu v románe Jozefa Ignáca Bajzu *René mládenca príhody a skúsenosti*. Všímame si variantnosť frazém a ich vzťah k súčasnej spisovnej frazeológii a parciálne sa usilujeme o ich štruktúrno-modelovú klasifikáciu.

Hoci východiskovým materiálom je vydanie Bajzovho románu z roku 1955 (pripravil, úvod a poznámky napísal Ján Tibenský, Vydavateľstvo SAV Bratislava 1955, 408 s.) nie sú v ňom podstatné jazykové a iné úpravy, ktoré by ovplyvňovali problematiku nášho výskumu.

Za jednu z dôležitých sémantických vlastností frazém sa pokladá variantnosť, ktorá vo frazeologických koncepciách v hierarchii vlastností či príznakov frazém

zaujíma rozličné miesto. Podľa V. M. Mokijenka (1989, s. 210 n.) expresívnosť je kategoriálny príznak frazém a obraznosť pokladá Mokijenko za ich fakultatívny príznak. V umeleckých textoch, akým je aj román *René mládenca príhody a skúsenosti* v podstate každá frazéma má príznak expresívnosti, ktorý, pravda, môže mať rozličnú intenzitu i smerovanie (napr. k pejoratívnosti, eufemizácii a i.). V tomto Bajzovom diele, ako vo väčšine textov zo starších vývinových období slovenčiny, je expresívnosť frazém výraznejšia a subjektívna zložka je silnejšia. Toto konštatovanie súvisí s faktom, že intelektualizácia prebiehala len postupne a z hľadiska príslušného dobového kontextu i so zreteľom na vtedajší celkový estetický a literárny kánon, percipient frazémy nepokladal za expresívne a citové (Skladaná, 1993, s. 29). Na ilustráciu uvádzame frazémy: *ňepokojná psota v každem kúte ňe skúkať toliko, ale aj hlasně vreščať tež začala*. (345) – *Bich nebo do bláznovstva ňeupadla, nebo šlakem ňebila porazená* (246) – *Ale spôsobem tím bi bilo jarmo setvi žňesitedlné farárum na krki vložené* (328).

Pre frazémy zo starších období vývinu slovenského jazyka je charakteristická bohatá variantnosť. Táto vlastnosť frazém je označovaná ako jedna z primárnych vlastností a môžeme ju sledovať aj v uvedenom románe. Vlastnosti frazém: ustálenosť oproti neustálenosti by sa zdali na prvý pohľad paradoxné. Pri hĺbkovej analýze historického a súčasného frazeologického materiálu však viacerí bádatelia v oblasti frazeológie (Mokijenko, 1989; Mlacek, 1984 a iní) dospeli k názoru, že ustálenosť je relatívna vlastnosť frazém; ukazovateľom neustálenosti je ich variantnosť, ktorá je akoby „súpútnikom“ frazém. Variantnosť zasahuje jednu stránku frazémy – formálnu, v obsahovej zložke sa základný význam zachováva.

J. Mlacek (1984, s. 106 a n.) rozoznáva tri základné typy variantov – morfológický, syntaktický a lexikálny. Popri týchto základných typoch vyčleňuje ešte komplexný typ variantov frazémy. Lexikálne varianty predstavujú v tomto rade variantov najvýraznejší druh frazeologických variantov.

V starších etapách vývinu slovenčiny frazémy sa vyznačovali – v porovnaní so súčasnými – niektorými osobitnými črtami, napríklad mali väčší počet synonymným kľúčových komponentov, obsahovali viac fakultatívnych členov, zo stránky syntaktickej frazémy mali rozšírenejšiu podobu a ďalšie vlastnosti (porov. Skladaná, 1993, s. 33). V románe J. I. Bajzu nachádzame (síce v skromnejšej miere) takmer všetky varianty frazém. Sledujme lexikálnu, morfológickú i syntaktickú variantnosť na niekoľkých príkladoch:

do posledného/ostatného dýchnutia – dnes bežnejšie *do posledného/ostatného dychu*: Čekala bich ješť bárs i do posledného mého dýchnutí (111), zasak sa zavázal do ostatního dichnutí bárs po kteréj sveta straňe ju hledaťi (74); *na svet-*

lo vyjsť/vychádzať vo význame „objaviť sa, vyjsť v tlači, tlačou“: aňi pamet’i ňeni, v ktorý čas po prvé na svetlo vijšli [knihy] (238), v kuchárskych knihách, ktoré v tito naše veky na svetlo pochádzajú (273); *prislúchať ako do káry tretie koleso k čomu* – dnes *byť /ako/ piate koleso na voze*: hrozby k predsavzatěj reči prislúchajú ako do káry tret’é koleso (305); *otrubami naplnené hlavy* – dnes *mať otruby v hlave*, t. j. byť hlúpy, sprostý: ale, ach otrubámi naplnené hlavi! (254); *prečítať niekomu rebrá* – v súčasnosti *porátať niekomu rebrá*: že bi jsi jim bil všecki rebrá prečítal (331); *vydriapať sa z hrdla smrti* – v súčasnosti *vydriapať /sa/ z pazúrov smrti*: oznámila, kterak seba z opravd’ivěj smrt’i hrdla vidrápal (151).

V starších fázach vývinu nášho jazyka frazémy neboli všeobecne ustálené, nebola ustálená ani fakultatívnosť jednotlivých frazém. V tejto súvislosti treba mať na pamäti, že slovenský jazyk bol kodifikovaný až A. Bernolákom takmer na konci 18. storočia, a kodifikáciu prijala iba časť slovenského národa. Odrazom tohto stavu bol aj vývin frazeológie, v ktorom proces frazeológizácie nebol systematický. Variantnosť frazém bola bohatšia, výraznejší bol aj výskyt fakultatívnych, resp. potencionálnych členov, v dôsledku čoho bolo ťažšie určiť hranice frazémy a oddeliť frazému od ostatného kontextu.

Z nášho materiálu vyplýva, že zo slovnodruhového zastúpenia fakultatívnych členov často sa vyskytujú adverbiá, ojedinele adjektíva. Napríklad: *pripúšťať/nepripúšťať si niečo (blízko) k srdcu*: abi si to za hriech ukrutný ňepokladal, k srdcu blízko nepripúšťaľ, že veľmi chibil (200); *srdce mi (hneď) puknúť musí*: srdce mé ve mñe od žálu hñeďki puknúť musí! (244); *vlasý sa mu (hore) ježili*: kďiž sa mu vlasi pre ňenárarnnú hrúzu hore ježili (238); *byť žltý ako (neroztopený) vosk*: jedni jako sťeni bledí, jedni jako ňetopení vosk žltí (310). Vo väčšine prípadov v súčasnej frazéme fakultatívny člen nie je, je iba možné sa domnievať, že v minulosti fakultatívny člen tam existoval. Fakultatívne členy, akými sú v uvedených prípadoch najmä adverbiá a adjektívum, spresňovali, špecifikovali a konkretizovali základný význam frazémy.

Porovnanie frazém z Bajzovho románu s frazémami zo súčasného jazyka umožňuje z lexikálno-sémantického hľadiska vyčleniť niekoľko skupín. Prvú skupinu tvoria frazémy, ktoré pretrvali bez podstatnej zmeny vo formálnej a významovej stránke. Predpokladá sa, že majú dlhú, starobylú tradíciu. Na ilustráciu uvedieme aspoň niektoré – *olej na oheň prilievať*: či to ňeznamená olej na oheň prilívaťi? (341); *chrániť ako zrenicu oka*: jako zrenicu oka od všeho jemu ublíže-ná a uškod’ená chránili (308); *prichádzať na um*: Mnohé na um prichádzalo (97); *rozum potrať*: či rozum můj všecek ňeňi potraťen, že čekal jsem (70); *byť bez*

seba: jsú, jak bez seba (86); *miesto ofúkať niekomu*: keďž k ním prichádzajú, miesta jím nevedá dostatečne ofúkaťi (295).

Druhú skupinu (s minimálnym počtom frazém) predstavujú historické varianty oproti súčasným variantom. Sem sme zaradili prípady, keď je zachovaný súčasný štruktúrno-sémantický model, ale kľúčový komponent je substituovaný synonymným výrazom bežným v súčasnom jazyku, avšak nemôže byť komponentom súčasnej, fungujúcej frazémy. Uvádzame tieto príklady – *byť dievka smrťi*: Jestli ňechcem, abi bila budúci hñedki deň d'evka smrťi (168) – v súčasnosti synom smrťi; *stiahnuť šlámy z očí*: súdi podstupuje, dokád' sa šlámi lidum z očúv nesťáhnú (247) – v súčasnosti stiahnuť niekomu beľmo (z očí).

Do tretej skupiny sú zaradené frazémy, v ktorých jeden lexikálny komponent (najčastejšie kľúčové slovo) je nahradené iným, súčasným synonymným, ktorý vyplýva z vývinových tendencií slovenského jazyka, resp. zmien v jeho slovnej zásoby. Napríklad – *mozgy potraťiť*: Mozgi bi potraťil, kdokoliv bi to tajil (276) – v súčasnosti rozum stratiť, potraťiť; *vohnať do chlopca*: vás vžeňem o preklnúťi, do chlopca, s kteriho sa aňi nevimotáče (257) – v súčasnosti *dostať* (vohnať a pod.) *niekoho do klepca*; *držať spolky s niekým*: že s pohanmi chcela držet' spolki (264) – súč. *mať spolky s niekým*; *pred očami držať niečo*: ale jedno sa malo vždicki pred očima držeti (355) – súč. *mať niečo pred očami*.

V románe možno nájsť väčší počet frazém, ktoré utvárajú jeden spoločný sémantický blok. Venujme pozornosť frazéme s kategoriálnym sémantickým príznakom <smrť> s významami „zomrieť, zomierať, byť tesne pred smrťou, byť usmrtený“ a pod. V tomto sémantickom okruhu sa nachádzajú viaceré varianty a synonymá. Napríklad *odobrať sa na večnosť*: Posledne pak odeberúc sa na večnosť, napomínal Don Varleta (158); ňé prv jsíce, než on už na večnosti buďe (141); *odobrať sa zo sveta*: kterak bil v bitce ukrutne raňený a kterák ze sveta sa odebraťi musí (245), a ňedávno aj odebral sa juž s techto sveta (251), silá ho ze sveta sa odbírať (152); *byť na druhom svete*: bár zd'e, bár na druhém svet'e (65), a verila mojého ženícha na druhém biťi svet'e (246); *vyslať na druhý svet*: či ňé ju v tem okamžení na druhí svet višle? (73); *opustiť svet*: bi móhla prave povedeťi, že svet opustila (25); *vyhnať na večnosť*: [lekári] že skinožili a pred časem na večnosť vihnali [človeka]; *byť vo/na večnosti*: A juž ve večnosťi jest! (252), on juž na večnosti buďe (141); *duša sedí na jazyku niekomu*: náhle mu juž duša na jazik sedne (296); *platiť hlavou*: kdiž na žalostní chíř přiřde, hlavú budú mnozí platiťi (70); *hlava sa váľa po zemi*: kdiž i jěj hlava po zemi sa válať buďe (141); *byť menší o hlavu*: bili hñed na uhli domuv poveseňi, ňekolik hlavú pomenšeni (195); *do ostatného/posledného dychu*: sa zavázal do ostatního dichnuťi ju hľedaťi (74),

čekala bich i do posledného mého dýchnutí (111); *život položiť za niekoho*: hotoví jsi bil život tvůj položiť (217); *vyniesť k ceste večnosti*: keď už že žalára k ceste večnosti bila vivedená (172); *zavrieť oči naveky*: prv nežli ostatne mal dychnúť, oči své na vekí zavrieť aj Fattime sestře písal (142).

Z frazém vyjadrujúcich sému „rozprávať – mlčať“ so širším významovým rozpätím sú doložené viaceré, aj s rozličnými typmi variantov, napríklad *jazyk sa (mu) rozvážuje*: teprve aj jaziki sa počnuli rozvazovať (292), reč bil bi už rozvázaný jej jazik konal, keď toľik dňuv už paňátka šťestlive prežili, že jsa jaziček rozvazuje vtedi pristupujú učiteľkine a učiteli (344); *jazyk (mu) zaviazalo niečo* – súč. stratiť reč (od strachu a pod.): sám strach i proťi vůli jazik tvůj zavázal (65); *sotva slovo odpovedať* – súč. sotva slovo povedať: na včeko oňemel, že sotvi slovo odpovídal (91); *zapchať ústa niekomu*: Keď pak je jedni mlúviť počnuli... zacpal jím ústá (362); *ani ústami pohnúť (nevládal)* – súč. ani jazykom pohnúť nevládal: keď odpustek prosili, on aňi ústami pohnúť možnosti ňemal (200); *niečo mu sedí na jazyku* – súč. *niečo ho svrbí (páli) na jazyku*: Ale tolikrát radšej slová už na jaziku sedíće hltala (119); *vpustiť sa do reči s niekým* – súč. *pustiť sa, dať sa do reči s niekým*: k něj s vami nepujďem, nebo bi sa tak setvi do reči vpustíla (243).

Popri lexikálnych variantoch v románe *René mládenca príhody a skúsenosti* sú zastúpené morfológické varianty, ktoré súvisia s vývinom morfológického systému slovenčiny. V podstate ide o zmeny vo vývine predložkových väzieb, ktoré sa premietli do frazeológie. Na ilustráciu uvádzame: *mať nad niekým ruky zviazané* – súč. *mať ruky zviazané* (bezpredložková väzba): obecňímu biskupu boli nad ňú ruki zväzané (269), že oni nad nami majú své ruki zväzané (257); *prísť do mysli niekomu* – súč. *prísť na myseľ niekomu* *niečo*: též do dúfať ani do misli mu ňeprijšlo (200); *zo slova do slova* – súč. *od slova do slova*: vše to ze slova do slova (368); *(rehtať sa) plnými ústami* – súč. (smiať sa) *na plné ústa*: sedláci rehtali sa plnými ústami (79) – tu pozorujeme zmenu aj v lexikálnom komponente. Verbálny komponent rehtať sa je expresívnejší; bezpredložkovú väzbu, ktorá bola v starších vývinových obdobiach všeobecne frekventovanejšia, vystriedala predložková väzba s akuzatívom.

V Bajzovom diele nachádzame frazémy, ktoré v súčasnosti majú svoje pendanty vo frazeologických synonymách, nie variantoch. Pod pojmom frazeologické synonymum rozumieme zvraty, ktoré majú totožnú sémantiku, ale odlišujú sa v obraznosti (Mlacek, 1984, s. 64 – 65). Synonymami sú napríklad: *duša sú jeden druhému*: duša jsú jeden druhému (297) – súč. *sú jedno telo, jedna duša*; *byť nejakej srsti*: Dáváš znať, kteréj a jakej jsi srsti (122) – súč. *ukazuješ*,

aký si vtáčik/aký si charakter; hľadať oslobodenie v nohách: Tenkrát v nohách hľdejme osvobození (351) – súč. *vziať nohy na plecía; na dym obrátiť niečo*: Nádej má v dím je obracená (130) – súč. *zmiznúť (stratiť sa) ako dym; trápiť hlavu*: Z téj príčiny trápila hlavu, unúvala vŕip svůj (92) – súč. *lámať si hlavu nad niečím*.

Na kontinuitný vývin frazém, pravda s istými špecifickými črtami, môže poukázať rozbor, resp. klasifikácia vybraných frazém zo štruktúrneho hľadiska. Pri tomto prístupe vychádzame z podnetov F. Čermáka (Filipec – Čermák, 1985, s. 208), resp. J. Mlacka (1984, s. 74 n.). Štruktúrny aspekt umožní dôkladne spoznať formálnu výstavbu jednotlivých typov frazém a na základe porovnávania jednotlivých štruktúr umožní generovať štruktúrno-sémantické modely. Pri klasifikácii budeme aplikovať princípy konštrukčného triedenia frazém podľa J. Mlacka, ktorý diferencuje frazémy podľa toho, či majú formu vety alebo syntagmy a člení ich do štyroch skupín (podrobnejšie Mlacek, 1984, s. 74 n.). Zároveň využijeme metódu štruktúrnej klasifikácie F. Čermáka, ktorý operuje s formalizovanými podobami frazeologických štruktúr (podrobnejšie Filipec – Čermák, 1985, s. 212 a n.). Klasifikácia J. Mlacka i F. Čermáka vychádza zo synchronného aspektu, zo súčasného frazeologického fondu, obidve však možno uplatniť aj pri klasifikácii frazém z diachrónneho pohľadu.

Východiskom našej klasifikácie, ktorá je iba parciálna – (aplikujeme ju totiž na vybraných, avšak v dostatočnom množstve zastúpených skupinách frazém), sú menné adverbialné frazémy a ustálené prirovnania, pričom do úvahy berieme celostný význam spojení, prípadne aj ich vetnočlenskú platnosť. Máme tu na mysli frazémy, ktoré majú formu rozličných typov syntagiem t. j. frazeologické zvraty, frazeologické výrazy a minimálne frazémy podľa klasifikácie J. Mlacka. V klasifikácii F. Čermáka ide o kolokačné frazémy. Osobitne rozlišujeme prirovnania a frazémy s vetnou alebo súvetnou konštrukciou, čiže propozičné a polypropozičné frazémy. Výberovú štruktúrnú klasifikáciu frazém sa pokúsime formalizovať do istej kombinatorickej schémy (porov. Skladaná, 1993, s. 74).

Uvedieme najprv menné príslovkové frazémy, ktoré v Bajzovom románe predstavujú ucelenú, dostatočne reprezentatívnu skupinu:

(AS₁) *plným hrdlom* „veľmi hlasno, nahlas“: *plným hrdlom kričíme* (62); PronSI: *každou cestou* „akýmkoľvek spôsobom“: *skúsil, že Hadixu každú cestu hľadal dostať* (202):

partprepSG: *až do ich kosti* „veľmi hlboko, celkom, úplne“: *to ovšem až do kosti jejích bývá vlité* (191); **prep/SA**: *nad svetlo jasnejšie* „celkom zreteľne, úplne zjavne“: *nad svetlo jasnej vidieť môžeme* (126); **prep/SA**: *nad deň jasnej-*

šie „celkom zreteľne, výrazne, jasné“: čnosť Boha najvyššieho nad deň jasnejšej zjavy (239); **prep/PrnS**_A: *po všetky časy* „nikdy“ (v uvedenom spojení): privedeného nech nepúšťajú po vše časi (133); **prep/PrnS**_G: *zo všetkých strán* „zovšadiaľ“: pre toto plač ze všech strán (197); **prep/NumS**_A: *v jednu hodinu* „naraz, súčasne“: dívčatko a chlapčeka, jako v jednu hodinu na svetlo prišesené (168); **prep/NumSS**_A: *v jednom oka mrknutí* „rýchlo“: ihned' hľadaný prostředek v jednom oka mrknutí tedáž žnivečika (96); **prep/NumSS**_I: *pod jedným oka hnutí* „hneď, ihned', naraz“: pod jedním oka hnutí celý oltář sa v plameně zahržil (259).

PrepS_LprepS_L: *vo dne v noci* „ustavične, neprestajne“: Mi ve dne v noci pot z čela zdrháme (291);

prepS_GprepS_A: *zo dňa na deň* „zrazu, čoraz väčšími“: robota ...ze dňa na deň vždy tvrdšá (211); **prep/SS**_G: *na kraj sveta* „veľmi ďaleko“: za ním bár na kraj sveta išla (130); **konprepS_LkonprepS_L**: *ani vo dne ani v noci* „nikdy“: nemal spojoja ani ve dne, ani v noci (200); **konprepS_LkonprepS_L**: *i na zemi i na nebi* „všade“: Tovarištvý pod najsveřejším i na zemi i na nebi... řídilo (276); **prepS_Gpartprep**: *od vrchu až po spodok* „úplne; všade“: hrobi králův od vrchu až k spodku mnohonásobné obrazi majíc (86);

konAdvkonAdv: *ako znútra tak zvonku* „všade“: hrobi králův... plné jak znútra tak zvenku (86).

prepAdv: *za horúca* „bez meškania, ihned'“: to abi hñedki za horúca vetšej vrchnosti oznámila (248);

AdvAdv: *sem tam* „rozličnými smermi“: ale často sem tam sa obracá (82); *zboka nabok* „zo strany na stranu“: valila sa z boka na bok z oznámenej príčiny (178), obracá (82); *zboka nabok* „zo strany na stranu“: valila sa zboka nabok z oznámenej príčiny (178).

Ustálené, frazeologizované prirovnania v Bajzovom diele, ako aj v textoch zo staršieho obdobia vývinu slovenčiny, v porovnaní so súčasnými sú rozvitejšie, z konštrukčnej stránky rozšírenejšie. Ustálené prirovnania bývajú vkomponované do kontextu tak, že je problémom odlíšiť ich od ostatného kontextu. V mnohých prípadoch je ťažko rozhodnúť, kde je samotná hranica prirovnania, alebo je problematické diferencovať, či doplnenie z kontextu tvorí fakultatívnu zložku, resp. je obligatórnou súčasťou prirovnania.

Pristavme sa pri frekventovanejších typoch prirovnaní podľa zložitosti štruktúr. Najfrekventovanejšia bola skupina ustálených prirovnaní so štruktúrou:

VkonS: Analýza frazeologického materiálu ukazuje, že zo sémantického hľadiska najčastejšie sú prirovnania z oblasti živej prírody. Nachádzame tu prirov-

naní k rozličným zvieratám vyjadrujúce fyzické i duševné vlastnosti, pohyby, výzor a pod. Zriedkavejšie sú prirovnania z okruhu neživej prírody. Napríklad *rehotat' sa ako kôň* „hlasno, neviazane sa smiať“: svetskí ľudia... vismívajú a jako koňe rehocú (259); *stát' ako stĺp* „nehybne, bez pohnutia“: Stála ništemej i potom jako stĺp (67); **VkonAS**: *bežať ako lačný pes* „veľmi rýchlo“: k vracaniu svému jak lační psi bežali (235); *hrýzť ako besný pes* „správať sa zúrive, útočne“: (kňazi) jeko besní psi hrizú (254); *byť ako nemá ryba* „mlčať, nič neprezradiť“: Jestli poslúchať musá, víc jak ribi němí jsú (93); *vyzerat' ako otrávená ryba* „odpuďujúco, mŕtvolne, odporne“: všecci jako otrávené ribi vihlídali (310); *strhať sa ako vredom pochytená* „zrazu nečakane; náhle sa zláknuť“: že sa panna... jak vredem pochitená ztrhala (122).

VkonSA: *vyzerat' ako stena bledý* „byť veľmi bledý, mŕtvolne bledý“: Jedni jako s'eni bledí... vihlídali (310); *byť ako l'alia čistá* „nevinná, bez viny“: holubica moja vivolená, jako lalia čistá (231); **VkonSA**: *vyzerat' ako neroztopený vosk žltý* „veľmi žltý, nápadne žltý“: jedni jako ňetopení vosk žltí... vihlídali (310); **VkonSS_A**: *naťahovať ako švec kožu* „veľmi zdĺhavo, obsérne (rozprávať)“: vikladati... jako švec kožu naťahujúc (304 – 305); **VkonprepSS_A**: *slušať ako pre sviňu rohy* „vôbec nepristať“: pre mniški prám tak sluší breviár jako pre sviňe rohi (254); **VkonprepS_G**: *pribehnúť ako bez duše* „v rozrušení, strachu“: kďi bi... jedna žena... jako bez duše ňebila pribehla (331); **VkonprepS_A**: *byť ako za ruku vedený* „byť usmerňovaný na úkor samostatnosti“: abi...k rozvažuvání boskich čností jako za ruku bili vedění (266).

VkonS/X_L: *hvizdať ako slávik v čom* „pekne, ale smutno spievať, opakujúc stále to isté“: ňebo aňi oni ňeznať a ňerozumejú... a jako v klétce slávičkové vihvizdujú (256); **VkonSS_G/X_G**: *chrániť ako zrenicu oka* od čoho „starostlivo, úzkostlivo chrániť“: aby totižto dar takový... jako zrenicu oka od všeho jemu ublížeňá a uškoděňá chránili (308); **VkonASprep/X_L**: *vrzgať ako nenamastený voz pod čím* „veľmi“: kďiž venku nebožicová zima (vo význame veľká, tuhá zima) jest... kďiž až jako ňenamastený vůz vrždží pod bótami, u ňeho [záhradníka] všecko líbezňe kvitlo (341); **VkonprepS_GNumSprep/X_D**: *prislúchať ako do káry tretie koleso k čomu* „byť zbytočný“: (hrozby)... k predsevatěj řeči prislúchajú jako do kári tretě koleso (305).

Ojedinele sa vyskytla najjednoduchšia štruktúra ustálených prirovnaní, v ktorých je elidovaný porovnávaci základ **tol'ko**. Typ prirovnaní **konS** vyjadruje určité množstvo vo vzťahu k istému predmetu, zvieratu a pod. Napríklad **konS_G**: *ako čmíru* (nárečové slovo vo význame hmyz) „veľmi veľá“: d'ítkami, kterích... jako čmíru bilo (356). Zo slovnodruhového hľadiska ide o adverbiálnu frazému.

Okrem uvedených typov ustálených prirovnaní v nevetnoui konštrukcii v Bajzovom románe nachádzame aj ustálené prirovnania s vetnou stavbou, konkrétne so štruktúrou vedľajšej vety. J. Mlacek ich označuje ako frázy a v klasifikácii F. Čermáka vystupujú ako propozičné frazémy. Sledujme vybrané príklady:

konprepS_GVFIN: *akoby z pekla utiekli* „vyzerat’ divoko, škaredo“: a z téj príčiny, jak bi z pekla bili utekli, vyhlídajú (174); **konS_AS_iprepS_GVFIN**: *akoby slová kliešťami zo zubov ťahal* „násilne, ťažko vymáhať slová, reč“: odkašlal..., jako bi mu bil někdo klíšťami slova zmezi zubuv táhnul, predpovedal (228); **konVNumA**: *akoby bol druhýkrát narodený* „uniknúť veľkému nebezpečenstvu, vyslobodiť sa z niečoho“: Mohél sa zajist’e řešiť ně jináč, než jakbi bil druhý krát narozen (109); **konPronSprepS_pVFIN**: *akoby každému jazyk k zubom prirástol* „(sedieť) ticho, bez slova, mlčky“: sed’á tam v kole bez zmlúvání, jakbi každému jazik k zubum bil prirostdnul (150).

Príslovia a porekadlá, ktoré sa zaraďujú medzi paremiologické útvary tvoria samostatnú skupinu. Z konštrukčného hľadiska sú to vetné a nadvetné – propozičné a polypropozičné frazémy. Vzhľadom na ich výraznú štruktúrnu a sémantickú heterogénnosť, ktorá by si vyžadovala osobitný výskum, ich štruktúrno-sémantická analýza nebude predmetom našich úvah. Na ilustráciu uvedieme niektoré typy prísloví a porekadiel existujúcich takmer bez zmeny aj v súčasnosti. Dotkneme sa aj tých, pri ktorých je v súčasnom jazyku badateľný formálny posun, istá zmena, resp. v dnešnej slovenčine nie sú bežné a komentujeme aj aktualizácie týchto útvarov. Jozef Ignác Bajza včleňuje do kontextu príslovie alebo porekadlo ako celok bez podstatnej zmeny, v úplnej podobe, alebo ho zapája do kontextu tak, že ho dopĺňa, konkretizuje, modifikuje alebo aktualizuje. Porovnajme niekoľko prípadov: *Reči sa hovorá a chléb sa jí* (303) – v súčasnosti príslovie existuje, pravda s istými hláskoslovnými zmenami; *kdo sa mnoho okolo štelusťi krúťi, ten často býva začírneň* (297) – v súčasnom jazyku sa už neuplatňuje, je však synonymná jednotka *kto do mlyna chodí, ľahko sa zamúči*; *Oráč o pluhéch a švec o botách vždi mluvivá* (237) – v dnešnej slovenčine v tejto podobe sa nepoužíva; aj príslovie *Čojs, rečú nemóhel, mocú jsi něchcel* (218) súčasný jazyk nepozná; zastarané je aj príslovie *Mezi mnohými babámi i d’íta bívá zmarňené, zahrdúsené* (314); *Nišť tak dobrého ve sveťe něbívá nalezeno, čo bi z časem skazu vzítí němusilo* (273) – v tejto podobe v súčasnosti nie je, približný význam majú frazémy *všetko má svoj koniec*; *nič netrvá večne*; *ňe všecko, čo blišťi sa, zlato jest* (183) – dnes bežné v zmenenej konštrukcii so slovoslednou zmenou – *nie je všetko zlato, čo sa blyšťi*; *Kto mlčí, spolu sa vidí s mlúvícími misleťi* (65) – v súčasnosti bežná je synonymná jednotka – *kto mlčí*,

ten svedčí; šel, kde skrz oči bil vedení (86) – dnes je frekventovaný konštrukčný variant v kratšej podobe – *ide, kde ho oči vedú; Vtedi a zatúd' sa má železo kuvaťi, zakúď' rozpálené jest* (119) – v súčasnom jazyka nemá súvetnú konštrukciu, známe je v podobe *kut'/kovať železo za horúca alebo kým je horúce, žeravé; kolik osád, tolik rozdílnýj nacházaš vímluvi* (58) – v tejto podobe zaniklo, ale v súčasnosti je synonymná jednotka – *čo dedina, to reč iná; Tichá má voda víc brehi podmýjala* (164) – slová z kontextu (*má, víc*) nezasahujú sémantické ani stylistické vlastnosti frazémy, iba zdôrazňujú, intenzifikujú a konkretizujú komponenty frazémy. Doplnenia, resp. zásahy tohto typu pokladáme za inovovanie frazémy. Súčasná jednotka má v porovnaní s Bajzovou zúženú podobu – *tichá voda brehy podmýva; Ze zažatím svítníkem o poledni člověka darmo hledáš* (62) – dnes je bežná podoba *nenájdeš člověka, aj keby si so sviečkou na pravé poludnie hl'adal*. Ide o konštrukčnú zmenu propozičnej formy na polypropozičnú; *Jinše na jaziku, jinše v srdci* (208) – porekadlo je antonymum bežnej, starobylej jednotky *čo na srdci, to na jazyku* (o úprimnom – o neúprimnom človeku).

Chceli by sme ešte upozorniť na niekoľko pozoruhodných prípadov z hľadiska aktualizácie frazém: *...do jami, kerú ňevinním kopal, sám jest sa z všec-kím svím vřipem a múdrost'ú vhodil* (195) – autor vychádza zo základnej podoby príslovia kto druhému jamu kope, sám do nej spadne. Jednotku však rozčlenil a dal jej podobu, ktorá obsahuje lexikálne, konštrukčné i sémantické posuny oproti východiskovej podobe. Tento zásah môžeme hodnotiť ako aktualizáciu. Za druh aktualizácie môžeme pokladať aj prípad: *...preto aj ně toliko ňehasil roz-žatý oheň, než olěj ještě k němu prilíval* (178) – východiskom je frazéma *liať (prilievat') olej na oheň* s významom „ešte zámerne zhoršovať napätie, situáciu“. Autor však prináša nový významový prvok aj konštrukčne odlišné riešenie oproti východiskovej frazéme.

Na sledovanie frazeológie v románe J. I. Bajzu *René mládenca příhody a skúsenosti* sme sa koncentrovali najmä zo štyroch aspektov:

- analýzou vybraných frazém sme poukázali na variantnosť frazém, ktorá je ich nevyhnutným sprievodným príznakom, pričom jej realizácie sú v rozličných vývinových obdobiach slovenčiny diferencované; v starších etapách vývinu je variantnosť rozsiahlejšia,

- skúmaním frazém vo vzťahu k súčasnému slovenskému jazyku sme mohli konštatovať, že vývinová kontinuita vo frazeológii je evidentná (porov. Krošláková, 1987, s. 54 – 60). Väčšina frazém z Bajzovho románu má takmer totožné kontinuanty, mnohé frazémy majú v súčasnosti plnohodnotné frazeologické synonymá, iba malý počet frazém z viacerých (jazykových a mimojazykových) dôvodov zanikol,

– parciálna sonda štruktúry vybraného typu frazém umožnila spracovať štruktúro-sémantické modely, ktoré sú vhodné a potrebné pre výskum frazeológie z diachrónneho i synchrónneho aspektu. Štruktúro-modelovú klasifikáciu sme uplatnili v skupine menných príslovkových frazém a v ustálených prirovnaniach s nevetnou a vetnou konštrukciou (propozičné a polypropozičné frazémy), pri ktorých sme poukázali aj na ich väčšiu variantnosť a rozšírenú podobu (najmä v počte jednotlivých komponentov),

– pri jednotlivých frazémach a paremiologických útvaroch (prísloviach a porekadlách) sme upozornili na osobitosti ich začleňovania do kontextu, ako aj na rozličné typy aktualizácií.

Skratky

A	– adjektívum, prídavné meno
Adv	– adverbium, príslovka
indexy	A – akuzatív, G – genitív, D – datív, L – lokál, I – inštrumentál, FIN – finitum, určitý slovesný tvar
kon	– konjunkcia, spojka
num	– numerálium, číslovka
part	– partikula, časť
prep	– prepozícia, predložka
Pron	– pronomén, zámeno
S	– substantívum, podstatné meno
V	– verbum, sloveso
X, Y	– zložky ostatného kontextu

Literatúra

- BLANÁR, V. (1984): Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda. 216 s.
- ĎURČO, P. (1989): Motivovanosť frazeologických jednotiek a typológia ekvivalentov. Jazykovedný časopis, 40, s. 33 – 41.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. (1985): Česká lexikologie. Praha: Academia, Nakladatelství ČSAV. 280 s.
- Historický slovník slovenského jazyka. 1 – 2. zv. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda, 1991 – 1992.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda, 1987. 592 s.

KROŠLÁKOVÁ, E. (1987): Vývinová kontinuita slovenskej frazeológie. In: *Frazeológia v teórii a praxi*. Zborník PF v Nitre. Spoločenské vedy 2, s. 53 – 61.

MLACEK, J. (1984): *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 159 s.

MLACEK, J. (1986): Zmeny zloženia frazémy v texte. *Kultúra slova*, 20, s. 197 – 204.

MOKIJENKO, V. M. (1989): *Slavianskaja frazeologija*. Moskva: Vyššaja škola. 286 s.

PAULINY, E. (1983): *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 160 – 163.

SKLADANÁ, J. (1993): *Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období*. Bratislava: Veda. 176 s.

Slovník slovenského jazyka. 1 – 5. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959 – 1968.

SMIEŠKOVÁ, E. (1977): *Malý frazeologický slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 296 s.

Prameň

BAJZA, J. I. (1955): *René mláďenca príhodi a skúsenosti*. Pripravil, úvod a poznámky napísal J. Tibenský. Bratislava, Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1955. 408 s.

RYTMICKÁ STAVBA REČI

Ján Sabol (Prešov)

1. Označenie „reč“ chápeme aj pri uvažovaní o rytme predovšetkým v zhode s jeho terminologickým významom („konkrétna, často tvorivá a vždy čiastočná realizácia jazykového systému, resp. výsledok tejto realizácie“ – Horecký, 1978, s. 40); na tejto hladine vzťahu jednotlivého/variantného a všeobecného/invariantného možno rytmus interpretovať ako suprasegmentálny jav I. stupňa abstrakcie (vrátane jeho jedinečných, neopakovateľných realizácií) vznikajúci časovou moduláciou artikulačného prúdu, hlasu (Sabol, 1977a, s. 34 – 37) a jeho základnú jednotku definovať ako „rytmu“. Na II. stupni abstrakcie uvedenej relácie možno – oproti rytmu – vymedziť „rytmému“ (podľa indícií našej syntetickej fonologickej teórie pri výskume suprasegmentálnych javov – porov. Sabol, 1989, s. 140 – 141), ale i prvky na ďalších stupňoch abstrakcie. Opozíciu „rytmu“ a „rytmému“ pri výskume veršovaného umeleckého textu vnímame ako protiklad jednotiek zodpovedajúcich „tradične“ vymedzovaným prvkom z oblasti rytmu a metra (Sabol, 1988, s. 23 – 26). Pravda, aj pri skúmaní rytmickej stavby reči/jazyka (i pri tomto protiklade treba vidieť dialektickú osciláciu jednotlivého/variantného a všeobecného/invariantného – k definícii jazyka porov. Horecký, 1978, s. 40) je nevyhnutné rešpektovať univerzálnosť vzťahu formy a obsahu, výrazu a významu v jazykovom systéme (porov. aj Horecký, 1998). Naznačené otázky výskumu relácií suprasegmentálnych javov z diferencovaných hladín jednotlivého a všeobecného nechávame otvorené pre ďalší výskum.

2. Rytmus nie je výlučne jazykový jav; vzniká pohybom prvkov v čase, smerujúcim k periodicite alebo jej napĺňaním, opiera sa teda o „všeobsiahle“ filozofické kategórie.

Rytmus sa najčastejšie definuje ako pravidelné (zámerné) striedanie (usporiadanie) určitých (a to homogénnych) prvkov v čase (v istých súmerateľných intervaloch). Pravidelné či menej pravidelné striedanie (a či „stretanie“) istých jednotiek sa vyskytuje aj v reči (so špecifickou estetickou funkciou v reči umeleckej – tu ide predovšetkým o zámerné opakovanie fonických prvkov). Pravidelnosť je však len jedným – hoci dominantným – pólom podstaty rytmu. Druhým

je zmena tejto pravidelnosti, osvieženie a uvoľnenie. Preto sú pre vnímanie, percepciu rytmu dôležité miesta zlomov rytmického pohybu, miesta, na ktorých sa pravidelný rytmus narúša, „zadrháva“ (Mistrík, 1969, s. 336 – 338; Sabol, 1969; 1977b, s. 5). Zvyčajne – najmä vo viazanom verši – autor na tieto miesta zaraďuje aj významovo dominantné výrazy. Všimnime si to na úryvku z básne M. Válka *Jeseň* (zo zb. *Nepokoj*, 1963, s. 31):

Zblázni sa
alebo do smrti sa upí.
Jeseň ti kladie vlhké ruky na ramená
a prosí o oheň,
jeseni na rukáve sedí myš
a jeseň modlíka:
„Neodchádzajte, kúpte si jej rubíny.“
Odmieťaš, teda ona si ťa kúpi.
A už sa nezbavíš
tých kradmých krokov za sebou
a v sebe toho odchádzania bez príčin
– a vlastne kam?
Aj keď spíš,
počuješ, ako si jeseň naťahuje hodiny,
ako si zlostne uhládza svoj plyš,
ako sa bojí, že sa oneskorí...

Vlak píska,
letí ponad dvory
posledná smutná odmocnina vtáka.

Báseň má výrazný jambický pôdorys, avšak zrazu sa po rade vzostupne organizovaných veršových celkov objavuje nečakaný trochejský verš *letí ponad dvory*. Tento pohybový zlom, náhly rytmický zvrät osviežuje, oautomatizúva rytmické vlnenie a zároveň pripravuje percipienta na nasledujúci verš *posledná smutná odmocnina vtáka*, zachytávajúci sugestívny obraz jesene, v ktorom sémantiku rozohráva aj vizuálna predstava.

3. Na to, aby v nás pri vnímaní textu vznikol pocit opakovania, rytmického impulzu, musí sa istý jav opakovať 3 – 4-krát izochronicky, v rovnakom časovom rozpätí (Moles, 1966, s. 121, 124). Pri pravidelnom a stálom, nezmenenom opa-

kovaní sa istého prvku sa pocit rytmu automatizuje, „mŕtvie“, zastavuje sa (ide o prípad, keď počiatočná rytmická entropia segmentu sa postupne odstraňuje, až anuluje); plne nasýtený, automatizovaný rytmus prestáva prinášať novú rytmickú informáciu, „uspáva“ percipienta (ako jednotvárný pohyb uspáva dieťa pri kolísaní). To je jedna krajnosť rytmu – jeho automatizácia, teda vlastne až popretie rytmu (nulová rytmická informácia; k plnej rytmickej automatizácii sa blíži napríklad rytmus detských riekaniek). Druhým pólom je krajné uplatnenie zmeny pohybu – jeho úplné znepravidlenie (jednotlivé rytmické segmenty sa tu vyskytujú s rovnakou pravdepodobnosťou): po istej jednotke nasleduje rad nových, rytmicky rôznorodých prvkov. Predstava a pocit rytmu, rytmického impulzu v takom prípade chýba, ide o úplné rozbitie, dezorganizáciu rytmu, pravidelného (či menej pravidelného) opakovania sa. Tieto dva protikladné póly však konkrétny rečový prejav spontánne obchádza. Isté je však to, že rytmicky výhodnejšie textové celky sa budú pohybovať bližšie pri póle úplnej rytmickej organizácie než pri póle rytmickej deštrukcie (teda rytmicky výhodné sú texty s nižšou entropiou a rytmicky menej výhodné sú texty s vyššou a vysokou entropiou, blízkou maximálnej entropii).

4. S rytmom reči v prvom rade súvisí sám zvukový charakter jazyka, a najmä jeho prozodických javov (porov. Sabol, 1977a). Rytmus reči závisí predovšetkým od spôsobu prízvukovania v danom jazyku, od miesta slovného prízvuku. Rečový rytmus vnímame totiž na pozadí distribúcie, rozloženia prozodicky prominentných, prízvukných slabík, rytmických vrcholov, „hrotov“ rytmu (v kontraste s prozodicky neprominentnými, neprízvuknými slabikami). Elementárnou jednotkou rečového rytmu je teda organizácia dvoch slabík (jednej prízvuknej, druhej neprízvuknej, alebo naopak); tento rytmus máme aj vo fyziologickom východisku nášho ľudského pohybového dotyku s vonkajším svetom: v rytme chôdze a v rytme dýchania. Dá sa povedať, že rytmus reči (rovnako ako napríklad rytmus spevu a hudby) nie je sám, má svoje východiskové rytmické situácie vo fyziologicko-anatomickom ustrojení človeka a v jeho pracovnej činnosti.

Na „odlesk“ skutočnosti v rytmickej výstavbe textu mieri aj básnik V. V. Majakovskij, ktorý o svojom „komponovaní“ rytmu uvádza: „Prechádzam sa, rozhadzujem rukami, šomrem si ešte bez slov a hneď spomaľujem krok, aby som neprekážal šomraniu, hneď rýchlejšie šomrem do taktu s krokmi. Tak sa cibíri a utvára rytmus – základ každej básnickej veci, ktorý sa valí cez ňu hukotom. Z tohto hukotu začne človek postupne lisovať jednotlivé slová... Odkiaľ prichádza tento základný hukot-rytmus, je neznáme. Pre mňa je to každé opakovanie zvuku vo mne, huku, kolísania alebo aj vôbec opakovanie každého javu, do ktorého vnášam zvuk.“ (Majakovskij, 1951, s. 43 – 45). O stvárňovaní rytmu básní

vzhľadom na ich vnútorný obsah a poslanie konštatuje napríklad: „Je beznádejné vkladat' drásajúci hukot revolúcie do štvorstopového amfibraču, ktorý bol vymyslený na šepot...“, „... musíme dať občianske práva novému jazyku: výkriku – miesto melódie, hučaniu bubna – miesto uspávanky.“ (s. 13 – 14). Aj tieto konštatovania ilustratívne dokumentujú fakt, že rytmus (ako súčasť výrazovo-„kompozičných“ zložiek znakových jednotiek, reprezentujúcich pri generovaní textu štruktúrny či syntagmatický vzťah; porov. napr. Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 32; Ondruš – Sabol, 1987, s. 63) patrí k suprasegmentom, prozodémam (Sabol, 1977a, s. 34 – 37), pri ktorých možno – za určitých podmienok – sledovať „priame“ napojenie na skutočnosť, priamy skutočnostný reflex, teda aj porušenie či oslabenie arbitrárnosti (Sabol, 1973a).

4.1. Rytmická stavba jazykovej sústavy je daná, ako sme už uviedli (v 4.), predovšetkým rozložením a pohybom prízvukných (alebo inak prozodicky zvýraznených) slabík, hlavných nositeľov rytmickej informácie a určujúcich prvkov prozodickej charakteristiky slova. Z konfigurácie prozodicky zvýraznených, prominentných slabík vychádza základné rytmické vlnenie jazykového prejavu – pohyb od slabiky k taktu; druhotné rytmické vlnenie je pohyb od taktu k vete (Sabol, 1977b, s. 6 – 7; 1979, s. 193 – 195). Treba pritom poznamenať, že prvý aj druhý rytmický pohyb pokrýva všetky texty, len sa v nich mení vzájomná hierarchia obidvoch rytmických prúdov. Tento typ jazykového rytmu, ktorý je daný v jednom aj druhom prípade rozložením prízvukných (prozodicky prominentných) a neprízvukných (prozodicky neprominentných) slabík utvárajúcich takty, možno hodnotiť ako suprasegmentálny jav, vychádzajúci z časovej modulácie hlasu (pozri aj v 1.), úzko spolupracujúci s prvkami danými silovou moduláciou artikulačného prúdu a prejavujúci sa ako štylizujúci činiteľ. Rytmus v jazykovom texte, v rečovom prejave si však možno predstaviť aj v rozložení vyšších jednotiek: viet, súvetí, odsekov, ale aj v makrokompozícii, architektonike textu (o možnostiach aplikácie exaktných postupov pri skúmaní a interpretácii rytmických tendencií textu porov. Sabol, 1973b).

S rytmom reči úzko súvisí aj používanie osobitných, rytmicky veľmi citlivých slov, tzv. enklitik a proklitik (vzhľadom na štruktúru taktu pozri v 4.1.1; podrobnejšie Mistrík, 1966).

4.1.1. Takt, foneticko-rytmická jednotka zvukovo priamo nadradená slabike, je neprázdna množina 1...n slabík s jednou slabikou prozodicky (v spisovnej slovenčine prízvukovo) zvýraznenou, prominentnou (spodnou hranicou taktu je jednoslabičné prozodicky zvýraznené, prízvukné slovo). Takty sa zoskupujú do taktových skupín vyčlenených pauzami.

Pre vzťah taktu a slova platí:

- a) takt $\geq$ slovo;
- b) hranica taktu je zároveň hranicou slova.

Pre zistenie hraníc taktu vzhľadom na enklitiky (jednoslabičné neprízvučné slová, ktoré sa rytmicky opierajú o predchádzajúci takt; príklonky) a proklitiky (jednoslabičné neprízvučné slová, ktoré sa rytmicky opierajú o nasledujúci takt; predklonky) treba definovať vzťah:

- a) enklitiky nestávajú po pauze;
- b) proklitiky nestávajú pred pauzou.

4.1.1.1. Definícia taktu, ako sme ju uviedli (v 4.1.1), vychádza zo syntagmatickej, lineárnej osi jazykových jednotiek (pravda, s „odozvou“ na paradigmatickej osi jazyka), platí teda naplno pre „horizontálnu“ rytmickú organizáciu textu, pre text in continuo (porov. Hrabák, 1970a, s. 23 a našu opozíciu *kontinuitas* – *nekontinuitas* vyrastajúcu z horizontálnej organizácie prozaického textu a z horizontálnej a vertikálnej organizácie verša – ide o základný protiklad prózy a verša v oblasti formy – porov. Sabol, 1988, s. 12 – 16). Vo veršovej, nekontinuálnej rytmickej štruktúre sa syntagmaticky organizovaný takt môže dostať do rozporu so základnou (rytmicko)-metrickou jednotkou verša, s veršovým „taktom“, so stopou (ide o skupinu slabík s jedným metrickým dôrazom, s jednou slabikou prozodicky zvýraznenou; v časomernej verzifikácii môže stopa obsahovať aj viac prozodicky prominentných slabík – k termínom stopa, rytmus a metrum porov. Sabol, 1988, s. 23 – 30). V tomto fonickom (výrazovom) priestore umeleckého textu v zásade platí pre (rytmicko)-metrické jednotky vychádzajúce z prirodzeného rytmu slovenčiny (trochej a daktyl) zákonitosť, že sa pri nich realizujú dierézy a prítlmujú cezúry (hranice taktov/stôp sa v podstate kryjú s hranicami významových jednotiek, slov), pri jambe je to naopak (o všeobecnejších otázkach „ponuky“ príslušných fonických sústav „vonkajšej“ veršovej štruktúre porov. najmä Hrabák, 1970a; 1970b; Sabol, 1977c; 1988; 1999 a i.).

4.1.2. Postavenie prozodicky zvýraznenej, prominentnej, „vedúcej“ slabiky taktu (oporného „bodu“ rytmického pohybu) určuje charakter tejto zvukovo-rytmickej jednotky: keď je prízvukná (prominentná) slabika na začiatku taktu, hovoríme o prozodicky (najčastejšie silovo) zostupnom, decrescendovom takte; keď je na konci taktu, ide o vzostupný, crescendový takt; postavením prozodicky prominentnej slabiky vnútri taktu vzniká obstupný, crescendovo-decrescendový takt. Uvedieme príklad:

Nemusíš mi svoje srdce luhat'.
 Hľa, už trúbi súmrak z pažítí.
 Ako dúha zájdeš, ako dúha,
 až sa mojich chlebov nasýtiš.
 Nemusíš, veď nezllorečím, žena,
 nerúham sa v hrubej nevôli,
 nepadám ti prosiac na kolená.
 Prebolí, no čože, prebolí.

V tomto úryvku z Rúfusovej básne *Nemusíš* (zo zbierky *Až dozrieme*, 1958, s. 53) môžeme vyčleniť nasledujúce takty: 1) **Nemusíš** mi; 2) **svoje**; 3) **srdce**; 4) **luhat'**; 5) **Hľa**; 6) už **trúbi**; 7) **súmrak**; 8) **z pažítí**; 9) **Ako**; 10) **dúha**; 11) **zájdeš**; 12) **ako**; 13) **dúha**; 14) **až** sa; 15) **mojich**; 16) **chlebov**; 17) **nasýtiš**; 18) **Nemusíš**; 19) **veď** **nezllorečím**; 20) **žena**; 21) **nerúham** sa; 22) **v hrubej**; 23) **nevôli**; 24) **nepadám** ti; 25) **prosiac**; 26) **na** kolená; 27) **Prebolí**; 28) **no čože**; 29) **prebolí**. V uvedenom texte je 6., 19. a 28. takt obstupný, 5. takt je „neutrálny“ (chýba mu širší prozodický kontext, pozadie, na ktorom by sa vynímala prízvukná slabika; avšak vzhľadom na celkový prozodický pôdorys slovenského slova ho môžeme hodnotiť aj ako decrescendový), ostatné sú zostupné. Už aj takáto náhodná sonda do rytmickej štruktúry spisovnej slovenčiny varí výrečne naznačuje jej základné rytmické charakteristiky.

4.1.3. Pri taktoch rozlišujeme typy, varianty a subvarianty. Typ taktu je daný počtom slabík v ňom (1-slabičný až n-slabičný takt), variant taktu postavením prízvuknej slabiky (napríklad pri trojslabičnom takte sú varianty s prízvukom na prvej slabike – vzniká tak daktyl), s prízvukom na druhej slabike – amfibrach[us] a s prízvukom na tretej slabike – anapest), subvariant taktu rozložením slov v takte (podrobnejšie Sabol, 1977a, s. 76 – 83). Ako vidieť, pri subvariante taktu sa už výrazne hlási kooperácia a protipôsobenie (napr. aj vzťah symetrie a asymetrie) rytmických a sémantických zložiek textu.

Ako príklad uvedieme modely 6-slabičného taktu 1. a 2. variantu a ich subvarianty v spisovnej slovenčine (v štúdii vychádzame práve z jej rytmických charakteristík). Používame tieto symboly: V_n (slovo podľa slabičnosti, index znamená slabikovú dĺžku slova), V_1E (enklitika – príklonka), V_1P (proklitika – predklonka), V_1P_p (jednoslabičná predložka), V_1A (jednoslabičné autosémantické slovo), V_1S (jednoslabičné sysémantické slovo), V_2P_p (dvojslabičná predložka).

1. variant

x x x x x x

 V_6 $V_5 V_1 E$ $V_4 V_1 E V_1 E$ $V_3 V_1 E V_1 E V_1 E$ $V_2 V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E$ $V_1 A V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E$ $V_1 S V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E$ $(V_1 P V_5)$ $V_1 P V_4 V_1 E$ $V_1 P V_3 V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_2 V_1 E V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_1 A V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E$

2. variant

x x x x x x

 $V_1 P V_5$ $V_1 P V_4 V_1 E$ $V_1 P V_3 V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_2 V_1 E V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_1 A V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_1 S V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_2 P V_1 A V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_5$ $V_1 P V_4 V_1 E$ $V_1 P V_3 V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_2 V_1 E V_1 E V_1 E$ $V_1 P V_1 A V_1 E V_1 E V_1 E V_1 E$

Tieto bohaté zoskupenia slov organizujúcich takty (taktové subvarianty) vyvažujú nábeh k rytmickému „stereotypu“ slovenčiny, ktorý vychádza z pevného miesta slovenského prízvuku, a umožňujú prízvukovo-rytmickú variantnosť, „osvieženie“ rytmu (porov. napríklad kombinácie s jednoslabičnými predložkami) najmä pri komponovaní umeleckého textu.

4.2. Fixné miesto slovenského prízvuku na 1. slabike slova a tvaru spôsobuje, že v spisovnej slovenčine sa uplatňuje 1. a 2. variant taktu (2. variant možno predpokladať vtedy, keď na čele taktu je predklonka alebo jednoslabičná neprízvučná predložka); ostatné varianty taktov sú prakticky vylúčené. Tým sa zároveň v mnohom určuje aj prozodický charakter slovenčiny: najväčšiu frekvenciu majú v nej zostupné, decrescendové takty (1. variant taktu), oveľa menší výskyt majú obstupné, crescendovo-decrescendové takty, ktoré predpokladajú „mäkký“, proklitikový začiatok, takmer úplne sú vylúčené vzostupné, crescendové takty (ide vlastne o kombináciu proklitiky alebo neprízvučnej jednoslabičnej predložky a prízvučného jednoslabičného slova v rámci toho istého taktu).

Pre spisovnú slovenčinu sú – na pozadí prozodickej charakteristiky slovenského slova a dominantnej frekvencie jednoslabičných, dvojslabičných a trojslabičných slov (viacslabičné slová „tieňujú“ základný rytmický pôdorys slovenčiny) – typické trochejské a daktylské, presnejšie trochejsko-daktylské a daktylsko-trochejské takty (porov. aj Miko, 1963, s. 19, 38).

4.2.1. Prirodzené rytmické podložie slovenčiny sa však svojrázne „upravuje“ v slovenskej poézii, v ktorej – podobne ako v estetickom komunikáte vôbec –

záleží na inovácii aj v oblasti básnického rytmu. V čom spočíva podstata tohto ozvláštnenia?

Básnici Hviezdoslavovej generácie vniesli do slovenskej prozódie „temer výlučne a programovo“ (Bakoš, 1968, s. 175) jamb, teda rytmotvornú jednotku, ktorá je v napätí s prirodzeným rytmom slovenčiny, a preto sa pociťuje ako jeden zo znakov „vysokého štýlu“, „umeleckosti“, „umelosti“ a „literárnej exkluzívnosti“ (ibid., s. 177). Pravda, jamb je v slovenskom verši len nestopový (hranica taktu, stopy sa tu nekryje s hranicou slova – porov. aj v 4.1.1.1). Zároveň však rozhodujúce postavenie veršov vzostupného (jambického) rytmického spádu v slovenskej poézii ponúka možnosť na inovačné využitie trocheja, teda rytmickej jednotky odrážajúcej prirodzené rytmické vlnenie slovenčiny (4.1.1.1), v neskorších vývinových štádiách slovenského verša (Sabol, 1977c, s. 507 a i.).

5. Naše poznámky vyúsťujú do záveru, že rytmický ráz jazyka/reči závisí predovšetkým od charakteru a miesta slovného prízvuku. Pravda, je to „len“ základný ukazovateľ rytmického pohybu. Vo vyšších jazykových jednotkách, pri výstavbe textu, prízvuk často prerastá do vetnej aktualizácie – dôrazu a spája sa s ďalšími suprasegmentálnymi javmi (pauza, melódia a i.).

Skúmanie rytmu, ako sa ukázalo, ponúka zároveň indície aj na uvažovanie o univerzálnejších, predovšetkým semiotických a typologických otázkach nasmerovaných k niektorým oblastiam jazykovedy a verzológie. Najmä v týchto súvislostiach bádanie o rytme mieri aj na porovnávací výskum jazykových sústav, v ktorom má svoj východiskový priestor aj komparatívna verzológia.

Literatúra

BAKOŠ, M. (1968): Vývin slovenského verša od školy Štúrovej. 4. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 307 s.

HORECKÝ, J. (1978): Základy jazykovedy. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 178 s.

HORECKÝ, J. (1998): Rytmicko-sémantické členenie textu. *Kultúra slova*, 32, s. 132 – 135.

HRABÁK, J. (1970a): O charakter českého verše. 1. vyd. Praha: Svoboda. 229 s.

HRABÁK, J. (1970b): Úvod do teorie verše. 4. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 259 s.

MAJAKOVSKIJ, V. V. (1951): Ako robiť verše. 1. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 75 s.

MIKO, F. (1963): Rytmus v próze. In: *Literatúra a jazyk. Litteraria*. 6. Red. O. Čepan. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 5 – 61.

MISTRÍK, J. (1966): Slovosled a vetosled v slovenčine. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 279 s.

MISTRÍK, J. (1969): Štylistika slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 424 s.

- MOLES, A. (1966): Teorija informacij i estetičeskoje vosprijatije. Moskva: Mir. 351 s.
- ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J. (1980): Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 230 s.
- ONDRUŠ, Š. – SABOL, J. (1987): Úvod do štúdia jazykov. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 343 s.
- RÚFUS, M. (1958): Až dozrieme. 2. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 94 s.
- SABOL, J. (1969): Teória informácie a estetický komunikát. Realita, 1, č. 3, s. 40 – 44; č. 4, s. 23 – 27.
- SABOL, J. (1973a): Akustický signál a jeho skutočnosťný reflex (K rytmickej a sémantickej interpretácii básne V. V. Majakovského Ľavý pochod). Slavica Slovaca, 8, s. 419 – 427.
- SABOL, J. (1973b): Skúmanie a interpretácia rytmických tendencií textu. Slovenská reč, 38, s. 12 – 22.
- SABOL, J. (1977a): Prozodická sústava slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu. 97 s.
- SABOL, J. (1977b): O rytme jazykového prejavu. Kultúra slova, 11, s. 5 – 8.
- SABOL, J. (1977c): Prozodický systém slovenčiny a slovenský verš. In: Studia Academica Slovaca. Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa, s. 491 – 515.
- SABOL, J. (1979): Rytmickejší ráz slovenčiny. Kultúra slova, 13, s. 193 – 196.
- SABOL, J. (1988): Teória literatúry. Základy slovenskej verzológie. 2. vyd. Košice: Rektorát Univerzity P. J. Šafárika. 189 s.
- SABOL, J. (1989): Syntetická fonologická teória. 1. vyd. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. 253 s.
- SABOL, J. (1999): Verš slovenskej romantickej poézie. In: Odrodzenie Narodowe v Czechach i na Słowacji. Księga ku czci Profesora Zdzisława Niedzieli. Red. H. Mieczkowska – T. Z. Orłowski. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 73 – 79.
- VÁLEK, M. (1963): Nepokoj. Bratislava: Smena. 61 s.

IV. SLOVOTVORBA – MORFEMATIKA – MORFOLÓGIA

O VÝVINE NÁZOROV JÁNA HORECKÉHO NA SLOVOTVORBU

Juraj Furdík (Prešov)

Rozsah lingvistických bádateľských záujmov Jána Horeckého je mimoriadne široký. V synchrónnej jazykovede prakticky niet oblasti, do ktorej by nebol významne zasiahol a ktorú by nebol obohatil o zásadné prínosy. Sotva však možno pochybovať o tom, že k jeho ťažiskovým, celoživotným záujmom patrí tvorenie slov. Za vyše pol storočia od jeho prvých publikácií na slovotvornú tému (Horecký, 1946 – 48) po nateraz posledné (Horecký, 1999) možno narátať stovky knižne, časopisecky aj v zborníkoch doma i v zahraničí publikovaných prác venovaných slovotvorbe. A bez zveličovania možno povedať, že takmer každá z tohto množstva kníh a štúdií prináša o slovotvorbe nové, predtým neznáme alebo nepovšimnuté poznatky. Vďaka tomu sa Ján Horecký stal tvorcom a stále je najvýznamnejším predstaviteľom slovenskej derivatológie.

Zdanlivo nemusel začínať na zelenej lúke. Slováci píšuci o jazyku objavovali, chválili a pokúšali sa opísať i v praxi realizovať slovotvorné danosti a možnosti slovenčiny už tristo rokov pred ním. Galéria mien siaha od P. Doležala cez A. Bernoláka, L. Štúra, M. Hattalu, slovníkárov Š. Jančoviča a J. Loosa, terminologického pokusníka M. Godru a úspešnejšieho I. B. Zocha, cez S. Cambla a poloamatérskych záujemcov o jazyk z jeho obdobia až po B. Letza, teda od roku 1642 až do r. 1950 [porov. o tom v našich prácach: Furdík, 1968, 1969, 1971, 2000 (v tlači)]. Lenže každý z nich popri čiastkových prijateľných pozorovaniach a poznatkoch podával o tvorení slov v slovenčine nepresný, materiálovo neúplný, teoreticky nedomyslený a metodologicky neadekvátne uchopený obraz (pravdaže, sme si vedomí historickej determinovanosti a dobovej hodnoty všetkých týchto pokusov). Jednou vetou: čo o slovenskej slovotvorbe bolo napísané pred Horeckým, to možno nazvať predvedeckým.

Uvažovanie o metodologických východiskách horeckovskej derivatológie uľahčil on sám. V príspevku k významnému jubileu inej veľkej osobnosti derivatologického bádania – Miloša Dokulila (Horecký, 1997) podal pregnantnú autocharakteristiku svojich slovotvorných výskumov. Ako sám vraví, bol determinovaný „postrehmi a praktickými skúsenosťami získanými pri konkrétnej práci v terminologických ko-

misiách, a teda založenými i v praxi neprestajne overovanými poznatkami o vzťahu pomenovania k objektívnej realite a o možnostiach i nemožnostiach jazykového vyjadrenia tohto vzťahu“ (op. cit., s. 98). Preto „...som hľadal jazykovedné odôvodnenie pre sémantické príznaky, ktorými sa mali odrážať či vyjadrovať podstatné znaky (predikáty) logického spektra a slúžiť tak ako motivačné prostriedky“ (ibid.). Takmer by sa dalo povedať: niet k tomu čo dodať. Lenže to by znamenalo, že sa J. Horecký za tých šesťdesiat rokov svojho bádania o slovtvorbe nevyvíjal. To samozrejme neplatí. Máme uňho do činenia s pozoruhodnou jednotou metodologickej stálosti a inovačného vývinu, teoretickej hĺbky a trvalého zreteľa na jazykovú prax.

Základné prvky osobnostného pohľadu J. Horeckého na slovtvorbu možno nájsť už v jeho prvej významnej práci z tejto oblasti – v štúdiu *K charakteristike štúrovského lexika* (Horecký, 1946 – 1948). Hoci termín *tvorenie slov* sa v tomto texte ani raz nevyskytuje, možno túto prácu pokladať za programovú stať postulujúcu zásady výskumu tvorenia jednoslovných i viacslovných pomenovaní v slovenčine. Už tu si autor kladie otázku, „či pomenovacia, lexikálna oblasť jazyka skutočne predstavuje nejakú štruktúru“ (op. cit., s. 279), a hľadá kritériá „čisto jazykové, na základe ktorých by sa pomenovania dali aspoň vhodne roztriediť do určitých charakteristických typov“ (ibid., s. 280). Vychádza zo známej Mathesiovej dichotómie značkových a opisných pomenovaní; opisné klasifikuje „podľa druhu morfému, z ktorých sa skladajú, a podľa vzťahu, ktorý je medzi nimi“ (ibid., s. 281). Jeho analýza opisných pomenovaní je v podstate binaristickou slovtvornou analýzou, hoci ešte nepoužíva ani jeden z termínov, ktoré o desať rokov neskôr sám udomácnil v slovenskej derivatológii (*slovtvorná štruktúra, slovtvorný základ, slovtvorná prípona, slovtvorná predpona* a i.). Pozoruhodné je aj to, že do sústavy opisných pomenovaní začleňuje aj viacslovné pomenovania (pomenúva ich termínom *združeniny*, s. 281) ako skupinu dvojčlenných pomenovaní rovnocenných so *zloženinami* (ibid.). Schéma, ku ktorej takto dospieva, je podľa jeho názoru „v hlavných črtách spoločná pre lexikon temer všetkých európskych jazykov“ (ibid.) a stala sa trvalým, v podstate dodnes využívaným východiskom jeho pohľadu na onomaziologicky členiteľnú časť slovnej zásoby.

Už spomenutá Horeckého práca na tvorbe, dotváraní a ustaľovaní slovenskej odbornej terminológie (jeho rozhodujúci podiel v tejto oblasti je nepochybný, tu ho však spomíname iba do tej miery, v akej sa týka témy našich úvah) ho privádza k formulovaniu ďalších pojmov a metodologických prístupov, ktoré sa stali trvalou súčasťou jeho derivatologickej koncepcie. Sú zhrnuté v dnes už klasickom diele *Základy slovenskej terminológie* (Horecký, 1956a – ďalej ZST). Možno tu nájsť postulát, podľa ktorého „pre terminologické bádanie je (...) základným hľá-

disko onomaziologické“ (op. cit., s. 6), ďalej požiadavku motivovanosti termínu („termín má byť motivovaný tak, ako sú motivované ostatné slová, ba ešte i určitý stupeň viac“ – s. 45), opätovné zdôraznenie potreby integrovať do výskumu aj združené pomenovania (s. 107 – 127) i jemné výklady o úlohe slovotvorných zložiek slova (prípon a predpôn) pri formálnom vyjadrovaní vzťahu k pomenúvanej skutočnosti v termíne (s. 93). Po prvý raz sa tu hovorí, že týmito prvkami sa v termínoch „naznačuje určitý všeobecný, generalizovaný význam“ (ibid. – možno to pokladať za prvý náznak neskorších úvah o onomaziologickej štruktúre odvodených slov), ba dokonca sa tu viackrát operuje s termínom *slovotvorný typ* („V odbornej terminológii sa vcelku využívajú všetky slovotvorné typy s príponami a predponami, ako to vyplýva z požiadavky zhody terminológie so zákonitosťami slovnej zásoby spisovného jazyka...“ – s. 93). Horecký sa v tomto diele dostáva na samý prah systematickej slovotvornej teórie. Pravdaže, v čase prípravy ZST už túto problematiku spracúval; svedčí o tom aj odkaz na štúdiu *Sústava substantívnych slovotvorných prípon*, pripravenú v tom čase do tlače v zborníku Jazykovedné štúdie I Horecký, 1956b; odkaz v ZST je na s. 93).

O tri roky po publikovaní ZST vychádza Horeckého dielo, ktoré zohralo a podnes zohráva v slovenskej derivatológii kľúčovú úlohu: jeho *Slovotvorná sústava slovenčiny* (Horecký, 1959 – ďalej SSS). Bez akéhokoľvek apriorizmu možno tvrdiť, že na pozadí súvekej situácie v slovenskej, českej, slovanskej (najmä poľskej, ruskej a ukrajinskej – posledné dve sa vtedy zahŕňali do sovietskej) aj inonárodnej derivatológii (autor samozrejme tento stav podrobne poznal a pozitívne i kriticky hodnotil) znamenala táto práca zásadné teoretické i metodologické novum. Za jej najdôležitejšie prínosy možno pokladať:

- chápanie tvorenia slov ako súčasť lexikológie;
- chápanie odvodeného a zloženého slova ako jednotky s binárnou štruktúrou na úrovni výrazu i obsahu, v súvislosti s tým odlišenie slovotvornej štruktúry slova od jeho morfoematickej štruktúry;
- hierarchické vymedzenie slovotvorných parametrov, rozlíšenie slovotvorných prostriedkov, slovotvorných postupov a slovotvorných útvarov, vydelenie slovotvorného typu (v prvej verzii autor trvá na názve *slovotvorný model*, vydvihujúc jeho povahu ako „vzoru, podľa ktorého sa v prípade potreby tvoria nové slová“ – op. cit., s. 22; až vo verzii z r. 1971a dôsledne používa termín *slovotvorný typ* – op. cit., s. 76 n.) ako základného slovotvorného útvaru;
- chápanie slovotvorného typu ako formálno-sémantického útvaru, zjednoteného spoločným významom i spoločnou formálnou štruktúrou a predstavujúceho istú hodnotu;

– uplatnenie princípu dynamickej synchronie pri opise slovotvorného systému; opis tým získal nevyhnutnú časovú perspektívu, naznačujúcu vývoj od kodifikácie spisovnej podoby slovenčiny po súčasnosť s potenciálnou perspektívou do budúcnosti;

– relatívnu úplnosť opisu tvorenia slov z troch slovotvorne najaktívnejších slovných druhov – podstatných mien, prídavných mien a slovies.

Horeckého opis zostáva aj po vyše štyridsiatich rokoch jediným syntetickým obrazom slovenskej slovotvorby. Sám ho v ďalších verziách zásadne nemenil. Vo verzii vydanej ako časť dvojzväzkovej vysokoškolskej učebnice pod názvom *Slovenská lexikológia I – Tvorenie slov* (Horecký, 1971a; ďalej SL – TS) sa v teoretickej časti vyrovnával s inováciami derivatologickej teórie M. Dokulila, najmä s onomaziologickým pohľadom, resp. s teóriou onomaziologických kategórií (porov. Dokulil, 1962, s. 29 n. a Horecký, 1971a, s. 22 – 24), zachoval však pôvodnú metodológiu i systém opisu a doslovne ponechal (pravda, v podstatne prehľadnejšej grafickej úprave) prevažnú väčšinu textu. Skrátená verzia sa stala súčasťou kolektívnej učebnice slovenskej lexikológie (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 85 – 136; ďalej OHF). Koncepčne sa od SSS neodchyľuje, miestami však spresňuje definície a termíny (jasnejšie rozlišuje *základové slovo* a *slovotvorný základ*; v SSS, s. 39 n. napr. tvrdí, že slovotvorným základom „môže byť každé neodvodené slovo..., aj odvodené slovo..., aj zložené slovo“ – všade tu ide o základové slovo, ako sa to správne uvádza v OHF, s. 86), zavádza i niektoré nové termíny (po prvý raz termín *slovotvorný formant*, OHF, s. 88, nie však ako nadradený termín pre všetky druhy derivačných prostriedkov, lež iba ako synonymum termínu *slovotvorná prípona*) a po opise tvorenia substantív, adjektív a slovies načrtáva v krátkych kapitolkách aj tvorenie prísloviek, čísloviek a zámen. Vo všetkých troch verziách sa opis realizuje na sémantickom základe, Dokulilov onomaziologický prístup sa neuplatnil, a to ani vo verziách publikovaných po vyjdení obidvoch zväzkov *Tvorení slov v češtině* (Dokulil, 1962; Dokulil et al., 1967).

Keďže slovotvorba sa z formálnej stránky zakladá na operáciách s morfe-
matickou štruktúrou slova, možno pokladať za prirodzené, že J. Horecký sa po opise slovenskej slovotvorby naplno venoval práve výskumu morfematickej štruktúry slovenského slova. Monografia *Morfematická štruktúra slovenčiny* (Horecký, 1964; ďalej MŠS) je netradičným, na matematicko-logických metódach založeným pokusom o vymedzenie a typológiu morfém, o zachytenie ich inventára, o odhalenie zákonitostí ich distribúcie, o typológiu morfematických štruktúr aj o zistenie zásad kombinácie morfém v slove a slovnom tva-

re. Pravda, výklad vzájomného vzťahu morfeematickej a slovotvornej štruktúry (a principiálne aj morfeematickej a slovotvornej analýzy) sa nám zdá u Horeckého nedoriešeným. Na jednej strane sa konštatuje, že „J. Horecký k analýze morféem pristupoval cez slovotvorbu“ (Bosák – Buzássyová, 1985, s. 21; obohatenie morfeematickej analýzy využitím mnohých slovotvorných pojmov sa ukázalo veľmi plodným pri tvorbe morfeematického slovníka slovenčiny, pozri Sokolová et al., 1999, s. 30 n.), na druhej strane aj sám autor po krátkom zhrnutí pojmov z MŠS tvrdí, že „pre teóriu tvorenia slov takáto morfeematická analýza nemá taký význam, ako by sa na prvý pohľad zdalo“ (SL – TS, s. 42). V OHF sa morfeematická a slovotvorná štruktúra spracúvajú v osobitných, navzájom nezávislých kapitolách; jediným „spojovacím článkom“ medzi nimi je upozornenie, že „obsahová stránka derivačných morféem sa opisuje v kapitole o slovotvornej štruktúre slova; v kapitole o morfeematickej štruktúre slova sa venuje pozornosť formálnej štruktúre derivačných morféem a opisu ich vzťahov k iným morféemam v jestvujúcich štruktúrach“ (op. cit., s. 55).

Od šesťdesiatych rokov sa J. Horecký aktívne vyrovnával s progresívnymi svetovými trendmi budovania lingvistiky ako exaktnej vedy. V derivatológii sa to prejavilo jednak sledovaním štatistických parametrov slovotvorného systému (Horecký, 1963), jednak uplatňovaním generatívnej metódy v oblasti tvorenia pomenovacích štruktúr (Horecký, 1968a, 1968b). Kým štúdia *K štatistickej štruktúre slovotvorného modelu* (1963) sa stala vzorom pre ďalšie výskumy kvantitatívnych pomerov v slovotvorbe, a to aj v diachronickom rozmere (porov. Furdík, 1971), dve generatívne štúdie z r. 1968 majú osobitný význam v autorovom osobnom vedeckom vývine. Horecký sa nimi bezprostredne napája na dva najvýznamnejšie generatívne prístupy tých čias – Chomského generatívny a Šaumianov aplikatívny model (porov. Furdík, 1969), ale od oboch sa zreteľne odlišuje. Nenasleduje ani Chomského syntaktický, ani Šaumianov v podstate morfeematický prístup: ako v celej dovtedajšej práci, aj tu zostáva v oblasti pomenovania, neopúšťa teda lexikologické východisko. Odmieta tézu o syntaktickej štruktúre ako hĺbkovej voči štruktúre slovotvornej a hovorí o paralelnosti oboidvoch štruktúr. To mu dovoľuje formulovať generatívny model pomenovacích štruktúr nie v termínoch chomskovskej syntaxe, lež s využitím klasických pojmov morfeamatiky, morfológie a derivatológie. Takto konštruovaný generatívny model umožňuje generovať všetky typy lexikálnych štruktúr od slovotvorne nemotivovaných cez deriváty a kompozitá až po viacslovné pomenovania. Nie je ťažké v tomto modeli spoznať „zmodernizovanú“ schému z práce z r. 1946 – 1948.

Horecký sa však neuspokojil s formálnou interpretáciou takto získaných slovtvorných (resp. pomenovacích) štruktúr. Od sedemdesiatych rokov sa sústavne venoval hľadaniu adekvátnej interpretácie slovtvornej sémantiky. Sprvu sa pokúšal o sémantickú interpretáciu slovtvorných formantov (napr. Horecký, 1971b; 1973), skoro sa mu však ukázalo, že sémantika motivovaných pomenovaní je výsledkom interakcie základu a formantu ako vyjadrovateľov onomaziologickej bázy a onomaziologického príznaku. Nastáva vyše dvadsaťročné obdobie vytvárania univerzálneho sémantického modelu pomenovania s využitím metódy sémantických príznakov. Východiskom takéhoto modelu je *slovtvorné pole* ako „myslený objekt daný slovnodruhovou povahou slovného základu a slovnodruhovú povahou produktu odvodzovania“ (Horecký, 1978, s. 126). Každé slovtvorné pole sa vymedzuje typickým systémom hierarchicky usporiadaných sémantických príznakov. Autor ich stanovuje deduktívne, ich postupnosť znázorňuje pomocou orientovaného grafu (stromu), pričom „práve pevné miesto v hierarchii daného stromu je dostatočným kritériom pre uznanie daného sémantického príznaku“ (Horecký, 1981, s. 10). Konfigurácia takto zoradených sémantických príznakov tvorí invariantný význam derivátu. Touto metódou Horecký postupne spracoval celý súbor slovtvorných polí odvodených aj zložených slov a testoval jej efektívnosť aj pri vymedzovaní slovtvorných hniezd (Horecký, 1978) a pri konštruovaní slovtvorných parafráz (Horecký, 1981). Svoju koncepciu synteticky prezentoval v monografii *Semantics of Derived Words* (Horecký, 1994). Zdá sa nám, že doteraz nebola dostatočne ocenená. Jej abstraktnosť a istý apriorizmus pri stanovovaní sémantických príznakov môže byť istou prekážkou pri jej aplikácii; vďaka metodologickej dôslednosti a konzistentnosti sa však môže chápať ako veľmi efektívny základ sústavného opisu nielen slovtvorného, ale vôbec nominačného systému slovenčiny, ba vari aj iných jazykov.

Tým sa vlastne naplnili Horeckého vedecké vízie prezentované už v jeho citovanej stati z r. 1946 – 1948. Jeho uvažovanie o princípoch ľudskej pomenúvacej aktivity však naďalej pokračuje. Názorne a na bohatom materiáli demonštroval ľudskú nominačnú inovatívnosť a kreativitu ako jeden z hlavných tvorcov významného diela *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989). Analýza vzájomného prepojenia sémantických a derivačných polí, ako to prezentuje v štúdií *Sémantické a derivačné pole slovies ísť a chodiť* (Horecký, 1999), ukazuje na nevyčerpatelné možnosti pri ďalšom skúmaní rozsiahlych dimenzií lexikálnej zložky systému verbálneho správania.

Literatúra

Citované práce J. Horeckého:

Samostatné:

HORECKÝ, J. (1946 – 1948): K charakteristike štúrovského lexika. *Linguistica Slovaca*, IV – VI, 1946 – 48, s. 279 – 298.

HORECKÝ, J. (1956a): Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 148 s.

HORECKÝ, J. (1956b): Sústava substanívnych slovotvorných prípon. In: *Jazykovedné štúdie. I. Spisovný jazyk*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 41 – 48.

HORECKÝ, J. (1959): Slovtvorná sústava slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 218 s.

HORECKÝ, J. (1963): K štatistickej štruktúre slovotvorného modelu. In: *Československé prednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Red. B. Havránek. Praha: Academia, s. 125 – 134.

HORECKÝ, J. (1964): Morfematická štruktúra slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 194 s.

HORECKÝ, J. (1968a): A Generative Model of the Naming Structures. In: *Recueil Linguistique de Bratislava. II*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 55 – 63.

HORECKÝ, J. (1968b): Generatívny opis slovnej zásoby v slovanských jazykoch. In: *Československé prednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Red. M. Drozda – E. Pauliny. Praha: Academia, s. 89 – 94.

HORECKÝ, J. (1971a): Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 252 s.

HORECKÝ, J. (1971b): Slová s príponou *-ost'* v slovenčine. In: *Jazykovedné štúdie. XI. Jónov zborník*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 84 – 92.

HORECKÝ, J. (1973): Slovtvorný význam slov a kontrastívna lexikológia. In: *Slovo a slovník*. Red. J. Ružička – I. Poldauf. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 79 – 82.

HORECKÝ, J. (1978): Sémantické príznaky v slovotvornom hniezde. In: *Československé prednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*. Lingvistika. Red. B. Havránek. Praha: Academia, s. 125 – 129.

HORECKÝ, J. (1981): Slovtvorná parafráza. *Jazykovedný časopis*, 32, s. 6 – 12.

HORECKÝ, J. (1994): Semantics of Derived Words. 1. vyd. Prešov: Philosophical Faculty, P. J. Šafárik University, 72 s.

HORECKÝ, J. (1997): Stretnutia s onomaziológiou. In: *Obsah – výraz – význam. II. Miloši Dokulilovi k 85. narodeninám*. Red. J. Panevová – Z. Skoumalová. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 98 – 99.

HORECKÝ, J. (1999): Sémantické a derivačné pole sloviess *ísť* a *chodiť*. *Slovenská reč*, 64, s. 202 – 208.

V spoluautorstve:

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, 430 s.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J. (1980): Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 232 s.

Práce iných autorov:

BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. (1985): Východiská morfémovej analýzy (morfematika, slovo tvorba). Bratislava: Veda. 134 s.

DOKULIL, M. (1962): Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV. 264 s.

DOKULIL, M. a kol. (1967): Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen. Praha: Academia. 780 s.

FURDÍK, J. (1968): O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník. Red. J. Dzurenda. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 89 – 105.

FURDÍK, J. (1969): O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóbkovi k šesťdesiatym narodeninám. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 85 – 105.

FURDÍK, J. (1971): Zo slovo tvorného vývoja slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 82 s.

FURDÍK, J.: Zur Entwicklung der slowakischen Wortbildung in den Jahren 1780 – 1914. In: Wiener Slawistisches Jahrbuch 2000 (v tlači).

SOKOLOVÁ, M. a kol. (1999): Morfematický slovník slovenčiny. 1. vyd. Prešov, Náuka. 530 s.

MORFEMATICKÉ REMINISCENCIE

Ján Bosák (Bratislava)

Subjektívny vstup

Prvou rozsiahlejšou prácou, ktorú som robil hneď pri nástupe do vtedajšieho Ústavu slovenského jazyka SAV (od r. 1966 Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV), bolo čítanie korektúr monografie J. Horeckého *Morfematická štruktúra slovenčiny* (1964).¹ Hoci som vďaka prof. Eugenovi Paulinymu už čo-to vedel o morfédoch a nebál som sa ani štatistiky, lebo som u neho robil diplomovú prácu o frekvencii foném v Dobšinského rozprávkach, predsa len slovné tvary v Horeckého monografii „rozfázované“ a zachytené v grafoch, zmenili môj pohľad na jazyk, netušiac, že sa v nich „spovrchňuje“ časť jeho semiotickej podstaty. V tom čase bol prof. J. Horecký vedúcim oddelenia matematickej jazykovedy a fonetiky, v ktorom už pracovali o trochu skôr skončení kolegovia Klára Buzássyová a Rudolf Gedeon. (Ak sa nemýlim, fonetiku suploval „na diaľku“ doc. Jozef Liška z Košíc, zakladateľ logopédie na Slovensku.) Nadšenie pre „meranie“ jazykových jednotiek zachvátilo lingvistov na viacerých miestach doma i vo svete, a tak založením oddelenia r. 1962 vznikol v celkovom vtedajšom výskumnom kontexte aj vhodný organizačný rámec. Pochopiteľne, že po skúmaní frekvencie foném sa viacerí lingvisti pustili do analýzy najbližšej vyššej jednotky – morfémy. Aj hlavnou náplňou nášho oddelenia bolo overovať „morfematické grafy“ v Horeckého monografii segmentáciou morfémy v rozličných typoch textov. (Ako je známe, Horeckého materiálovou bázou bol dvojväzbový *Slovensko-ruský prekladový slovník* A. V. Isačenka z rokov 1950 a 1957.)

„Svet morfémy“ pred Jánom Horeckým

Keď Baudouin de Courtenay v 80. rokoch 19. storočia vyčlenil morfému, aby zvýraznil rozdiel medzi fonetickým a morfológickým členením (rozdiel medzi slabikou ako časťou slova vydelenou na základe fonetických príznakov a mor-

¹ Citujem iba tie práce, ktoré najbezprostrednejšie súvisia s témou príspevku. Ostatná na tie časy dostupná literatúra do r. 1984 je zachytená v monografii *Východiská morfémovej analýzy* (Bosák – Buzássyová, 1985).

fémou ako časťou slova vydelenou na základe obsahových kritérií), zrejme netušil, akými všelijakými peripetiami – definitorickými aj segmentačnými – prejde táto jazyková jednotka. Napokon to je „osud“ väčšiny základných jazykových jednotiek podnes.

Morfematická problematika sa však mohla rozvíjať až po tom, keď sa na jazyk začalo nazerať ako na semiotický systém. Ferdinand de Saussure zásadne ovplyvnil celé bádanie o morféme tým, že jazykový znak chápal ako reálny, monolitný objekt. Preto aj prvé vymedzenia morfém, ktoré – čo je zaujímavé – vznikli v tom istom čase, hoci v odlišných štrukturalistických školách (*Projet de terminologie phonologique standardisée*, Praha, 1932 – Leonard Bloomfield, *Language*, 1933), vychádzali predovšetkým z formy jazykového znaku, označujúceho (po drobnejšie o celej problematike Bosák – Buzássyová, 1985).

Od samého začiatku je riešenie morfematickej problematiky v podstate hľadáním najvhodnejšej cesty, ako sa v analýze vyrovnat' s asymetriou jazykového znaku, teda so špecifickým vzťahom medzi označovaným a označujúcim. Jedno z prvých riešení predložil Nikolaj S. Trubeckoj už r. 1934, keď na základe skúmania, ako sa morfológické opozície vyjadrujú vo fonologickom pláne, vyčlenil osobitnú morfonologickú rovinu so samostatnou jednotkou morfonémou. V morfonológii bola takto po prvý raz explicitne postavená otázka o možnosti odstrániť dištinktívne fonologické funkcie v určitom rade morfológických prvkov, čiže problematika rozšírenia hraníc totožnosti jazykových jednotiek, čo znamenalo významný metodologický prínos aj pre riešenie analogických situácií v iných jazykových rovinách. Aj Vladimír Skalička r. 1935 ukázal na slabé miesta orientácie iba na „izolovanú“ výrazovú zložku v prípade homonymie gramatických tvarov. Tieto viacfunkčné jednotky označoval ako sémy, takže morféma bola zložkou základnej znakovkej jednotky, postupnosť foném, kým séma mala gramatickú funkciu.

Americkí deskriptivisti sa usilovali prekonať asymetriu jazykového znaku predovšetkým diferencovaním jeho výrazovej zložky. Výsledkom ich dôslednej segmentačnej techniky bol celý arzenál morfém: prekrývajúce sa morfémy, prerývané morfémy, prázdne morfémy, nulové morfémy, suprasegmentálne, reduplikačné, substitučné morfémy a i. Usilovali sa hľadať spôsob, ako odlišiť funkčné (významové) zmeny od nefunkčných, teda funkčné jednotky – morfémy – od variantov morfém (morf); tak vznikla najznámejšia deskriptivistická metóda – komplementárna distribúcia, keď sa identifikácia označovaných skúmala nezávisle od stupňa zhody ich označujúcich. V obidvoch školách sa obsahová jednota znaku hľadala v úplnej alebo čiastočnej diferencii výrazových prvkov, teda skôr

sa riešila fonetická a fonologická problematika morfémy ako problematika obsahového mechanizmu.

Morfematické súvislosti v slovenskej lingvistike

Z morfológického aspektu uviedol morfematickú problematiku do slovenčiny v intenciách Pražskej školy Jozef Ružička v dvoch štúdiách z r. 1950 (Rozbor a triedenie gramatických tvarov; Triedenie slovesných tvarov v spisovnej slovenčine). Metodologicky je dôležité to, že zdôrazňoval nesamostatnosť morfémy a poukazoval na jej funkciu v rámci vyššej jednotky – gramatického tvaru. J. Ružička vychádzal od obsahu slova, vyjadreného nejakým spôsobom na forme slova (súhrnne v *Morfológii slovenského jazyka*, 1966). Naopak, forma slova (slovného tvaru) sa stala východiskom fonologickej interpretácie morfémy Eugena Paulinyho (1961), ktorý skúmal štruktúru morfémy z hľadiska ich vokalizácie a konsonantického zloženia, ako aj zmeny vznikajúce pri spájaní morfémy na morfematickom štádiu (neutralizácie a alternácie).

Na rozdiel od tohto následníctva a tradícií Pražskej školy J. Horecký vo svojej monografii, no aj vo viacerých menších štúdiách, aplikoval matematicko-logické metódy: morfémy vymedzil na základe teórie množín ako prienik tvarových súborov a tvarových okruhov a morfematickú štruktúru slovných tvarov zobrazil v podobe grafov, s čiastočnou aplikáciou teórie informácie. Originálnym spôsobom tak riešil nielen problematiku definovania morfémy, ale aj ich vyčleňovania – v slovenskej jazykovede takto komplexne po prvý raz. Pripomeňme v týchto súvislostiach, že J. Horecký z pôvodnej orientácie na klasickú filológiu (*Fonológia latinčiny*, 1949) i „klasickú“ (pražskú) fonológiu „presedlal“ na terminológiu, paralelne s ňou i na slovotvorbu, a tak k analýze morfémy pristupoval cez slovotvornú optiku, čo sa neskôr ukázalo veľmi užitočné. Horeckého koncepcia síce zapadala do vtedajšieho svetového trendu až boomu matematizácie spoločenských vied, ale pritom si zachovala svoju originalitu.

Eufória z matematizácie jazykovedy alebo hľadanie „tretej cesty“

Demiurgom matematizácie jazykovedy na Slovensku bol neúnavný Gabriel Altmann, vtedy pracovník Orientalistického kabinetu SAV, dnes emeritný profesor (Ruhr-Universität Bochum; podrobnejšie Bosák, 1991). G. Altmann bol hlavným inšpirátorom výskumu jazyka modernými kvantitatívnymi metódami nielen na vlastnom pracovisku (r. 1964 obhájil v Prahe kandidátsku dizertáciu

Kvantitatívne štúdie z indonéztistiky), ale svojou zapálenosťou za vec dokázal presvedčiť veľkú časť slovenských jazykovedcov (a to aj historikov či dialektológov) o potrebe absolvovať kurz matematickej štatistiky (sám pritom individuálne študoval matematiku na vysokej škole).²

Už prvé štúdie G. Altmanna z bratislavského obdobia charakterizuje úsilie o postihnutie systémovosti jazykových javov, doslova prebýjanie sa do podstaty jazykového systému. Jedinú možnú cestu videl v tvorivej aplikácii exaktných metód, v „meraní“ jazykových jednotiek rozličnej hierarchie, v odhadovaní zákonitostí, tendencií a náhod a ich exaktnom (štatistickom, pravdepodobnostnom) „vážení“. Logickým a prirodzeným vyústením takéhoto „uchopovania“ jazyka sa stal jeho najnovší projekt *Language Synergetics*: jeho cieľom je z nového uhla a na obrovskom materiáli posúdiť spolupôsobenie jednotlivých jazykových rovín, odhaliť všeobecne platné zákonitosti o jazykových procesoch a zapojiť tak lingvistikú do aktuálneho metodologického prúdenia vo svetovej vede. G. Altmann jediný zostal verný svojej počiatočnej výskumnej orientácii.

Na rozdiel od G. Altmanna, ktorý sa zo začiatku venoval najmä kvantitatívne-mu výskumu slovenského verša, jeho spolupracovník Viktor Krupa smeroval k hierarchicky vyšším jazykovým jednotkám. V tých časoch v najprestížnejšom lingvistickom svetovom vydavateľstve Mouton mu vyšla monografia o morféme a slove v maorijskom jazyku (Krupa, 1966). V monografii skúmal „výstavbu“ morfém z fonologických jednotiek, no kým väčšina bádateľov sa zastavila na tejto rovine analýzy, V. Krupa exaktným testovaním prechodných javov medzi fonologickou a morfológickou rovinou nepríbuzných jazykov z juhovýchodnej Ázie a Oceánie štatisticky zisťoval valenciu jednotlivých typov morfém v morfematickej štruktúre, smerujúc k ich typologickej analýze. Iste stojí za povšimnutie, že sa mu takto podarilo spresniť typologické indexy uznávaného amerického bádateľa J. H. Greenberga.³ V ďalšom vedeckom vývine V. Krupa čoraz výraznejšie smeroval do „vyšších“ sfér – nielen všeobecnójazykovedných, ale aj filozofických, medzikultúrnych či napokon aj „metaforických“.

Štatistické metódy pri výskume textov v širokom rozsahu aplikoval Jozef Mistrík, súhrnne v monografii *Frekvencia slov v slovenčine* (1969). Na základe

² Kvantitatívnej lingvistike sa potom naplno venoval po odchode do Nemecka r. 1968: o desať rokov, r. 1978, založil vo vydavateľstve Brockmeyer (Bochum) edíciu *Quantitative Linguistics* (vyšlo v nej do 50 zväzkov), ktorá sa stala uznávaným orgánom tohto smeru na celom svete.

³ Súpis prác V. Krupu od L. Dvonča za roky 1956 – 1985 je uverejnený v Jazykovednom časopise, 37, 1986, s. 174 – 187, za roky 1986 – 1995 v Jazykovednom časopise, 47, 1996, s. 137 – 146.

tejto kvantitatívnej analýzy vybudoval originálnu, modernú koncepciu slovenskej štylistiky.

Desaťročná metodologická diverzifikácia Jána Horeckého

Prvý článok o využívaní matematických metód v jazykovede publikoval J. Horecký r. 1961. O rok neskôr sa stal vedúcim oddelenia matematickej jazykovedy a fonetiky, no v tom istom roku už poukázal aj na vzťahy medzi kybernetikou a jazykovedou (vtedy sme všetci verili, že strojový preklad je len otázkou času). Postupne sa však J. Horecký preorientoval na teóriu modelovania a z nej prirodzene na generatívne modely; vyústením viacerých príspevkov z tejto problematiky bol komplexný generatívny opis fonologického systému slovenčiny (Horecký, 1975). Roku 1969, rok pred „zánikom“ oddelenia, vydal aj skriptá *Úvod do matematickej jazykovedy*. Vyvrcholením tohto prematematizovaného desaťročia⁴ bolo usporiadanie medzinárodného sympózia o algebraickej lingvistike z príležitosti 50. narodenín J. Horeckého (*Recueil linguistique de Bratislava 4*, 1973). Na sympóziu sa zišla väčšina popredných zahraničných bádateľov z tejto oblasti.

J. Horecký je priekopníkom matematickej jazykovedy na Slovensku, pričom nezostával iba pri induktívnom skúmaní, ale najviac pozornosti venoval deduktívnej interpretácii jazykových jednotiek. Zároveň je však zakladateľom viacerých výskumných smerov, v ktorých pokračovali jeho nasledovníci, pričom väčšina jeho prác v tomto desaťročí je z oblasti generatívnej lingvistiky.

Rôzne riešenia pretrvávajúcich problémov s morfémiami

V Trubeckého tradíciách, ale už metodologicky na vyššej poznatkovej báze, o desaťročia (okrem iných) pokračovali americký slavista Howard I. Aronson, ktorý opísal flektívnu morfonológiu bulharčiny (*Bulgarian inflectional morphology*, 1968); Valerija G. Čurganova (*Očerok ruskoj morfonológii*, 1973) znovu odôvodnila oprávnenosť v rámci jazykového systému vyčleňovať obchádzanú morfonologickú rovinu; Roman Laskowski analyzoval najzložitejšiu morfonologickú „komplex“ vo flexii a derivácii – alternáciu vokál : nula v poľštine (*Studia nad morfonologią współczesnego języka polskiego*, 1975) a ďalší.

Zrejme inšpirovaný aj dávnejšou štúdiou Romana Jakobsona o ruskom časovaní (*Russian conjugation*, *Word*, 1948), po tridsiatich rokoch americký slavista

⁴ Neskoršie údaje súvisia s dlhými časmi čakania na publikovanie.

Dean S. Worth vystúpil r. 1968 na slavistickom zjazde v Prahe so svojou koncepciou hĺbkovej a povrchovej štruktúry slovných tvarov: Povrchovú štruktúru tvorí množina prvkov viac alebo menej prístupných priamemu pozorovaniu, kým hĺbková štruktúra je množinou hypotetických konštruktov, o ktorých sa predpokladá, že ležia pod povrchom. Pri prechode slovného tvaru do povrchovej štruktúry sa na morfonologické prvky ležiace v hĺbkovej štruktúre aplikuje sústava morfonologických pravidiel.⁵ Pochopiteľne, takáto interpretácia vychádzala z predpokladu vzájomnej závislosti derivačného a flektívneho systému; zisťovala sa platnosť morfematickej analýzy pre aktuálny derivačný proces.

Trochu inak postupovali k analýze morfém niektorí ruskí lingvisti. Orientujúc sa na domácu tradíciu (najmä O. O. Vinokura a A. I. Smirnického) i najnovšie metodologické zistenia, Elena S. Kubriakova v monografii *Osnovy morfematičeskogo analiza* (1974) navrhla rozlišovať tri oblasti: morfematiku (vyčleňovanie morfém a ich klasifikácia), paradigmaticku (štruktúra a organizácia paradigmatických radov a vzťahov medzi nimi – tá evidentne chýbala deskriptivistom) a napokon tvorenie slov (slovotvorné modely a ich organizácia, stavba a usporiadanie slovotvorných hniezd a pod.). Od takéhoto komplexného metodologického prístupu bol už potom iba krok k novému fenoménu v morfematickej analýze – k tvorbe špeciálnych slovníkov.

Éra morfematických a derivačných slovníkov – vstup techniky do analýzy

Kým hlavný deskriptivistický morfológ E. A. Nida navrhoval aj k známym jazykovým faktom stavať sa „ako človek z Marsu“, slavisti dávali prednosť tvorbe derivačných či morfematických slovníkov, v ktorých by sa zachytila relevantná časť slovnej zásoby príslušného jazyka. Na začiatku tohto smeru stojí derivačný slovník ruštiny D. S. Wortha a spolupracovníkov (*Russian derivational dictionary*, 1970), obsahujúci 100 000 slov segmentovaných po prvý raz na počítači, o čom sa nám vtedy nemohlo ani snívať. Retrográdny morfematický slovník češtiny vydala Eleonóra Slavičková r. 1975 tiež vďaka tomu, že výsledky mohla spracovať na jedinom počítači v bývalej republike na vojenskom pracovisku. Originálny frekvenčný slovník morfém v ruštine vydal Zdeněk F. Oliverius (*Morfemy russkogo jazyka. Častotnyj slovar*, 1976) počas

⁵ Okrem D. S. Wortha s hĺbkovou a povrchovou štruktúrou pracovali aj Ľubomír Ďurovič, Alexander V. Isačenko a ďalší. Týmito prácami som sa inšpiroval i ja v citovanej monografii a v niektorých štúdiách, žiaľ, ich práce nebolo možné vtedy citovať z politických príčin. Mal som ich však skoro všetky k dispozícii, lebo všetci traja menovaní mi ich veľmi ochotne poskytli.

svojho dlhšieho pobytu na univerzitách v Austrálii. Veľkú iniciatívu v tvorbe derivačných slovníkov vyvinul pôvodne na univerzite v Samarkande Alexander N. Tichonov, ktorému sa podarilo vydať rozsiahly hniezdový derivačný slovník ruštiny (Tichonov, 1985).

Ako vyklíčilo Horeckého metodologické semienko? (Horeckého nasledovníci a rozvíjateľa)

Žiaľ, po reorganizácii v ústave r. 1970 oddelenie matematickej jazykovedy a fonetiky zaniklo (malo už iba dvoch pracovníkov – odišiel R. Gedeon na filozofickú fakultu, pribudol absolvent Peter Jánošík); J. Horecký sa stal až do svojho odchodu do penzie vedúcim oddelenia súčasného jazyka. Stroj na dierne štítky sme nechali v ústavoch na Klemensovej ulici a tisícky diernych štítkov sa pri ďalšej reorganizácii ústavu a sťahovaní dostali do zberu. Vo svojej kandidátskej dizertácii *Zásady analýzy substantívnych, adjektívnych a verbálnych morfém v súčasnej spisovnej slovenčine*, (1974) som preto analyzoval 50 000 domácich slov vybraných zo šiestich zväzkov *Slovníka slovenského jazyka* (1959 – 1968). Slovné tvary, rozsegmentované ručne, sa potom preniesli na dierne pásky a roztriedili na počítači MSP 2 A vo Výskumnom výpočtovom stredisku pri Univerzite Komenského v Bratislave. Len na porovnanie: vtedajšia počítačová „zostava“ zaberala jednu veľkú časť amfiteátra v univerzitnej budove na Šafárikovom námestí.

Vo väčšom rozsahu J. Horecký inicioval výskum morfematickej problematiky počas svojho viac ako tridsaťročného pôsobenia na filozofickej fakulte v Prešove. Ján Sabol s neuveriteľnou sústavnosťou a „namerenosťou“ dvadsať rokov publikoval na seba nadväzujúce štúdie z oblasti štatistiky morfematických typov, fonetických javov, fonematickej štruktúry nekoreňových morfém atď., pričom úspešne využíval entropiu a redundanciu. Logickým vyústením bolo postulovanie originálnej syntetickej fonologickej teórie (Sabol, 1989), založenej na troch úrovniach abstrakcie. Hoci sa opiera aj o koncepciu N. S. Trubeckého, na najnižšej rovine nepracuje s archifonémou, ale s fónou. Inšpirovaný koncepciou moskovskej fonologickej školy (ale aj generatívnou teóriou N. Chomského) vychádza z morfémy, rekonštruujúc jej hĺbkovú štruktúru – morfofonému. Výskumná viacúrovňovosť J. Sabola prirodzene vyústila do semiotickej nadstavby.

Z prešovskej dielne pochádza najnovšie aj *Morfematický slovník slovenčiny* (Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999). V slovníku je po prvý raz pomerne komplexne predstavená stavba slovenského jazyka v podobe inventára najmen-

ších významových (znakových) jednotiek – morfém, resp. aj submorfém. Teoreticko-metodologickým prínosom je hlbšie rozpracovanie a ďalšie spresnenie predchádzajúcich pravidiel segmentácie slov v slovenčine a ich aplikácia na rozsiahlejší korpus (70 000 slov).

O čom možno stále diskutovať?

Problémy ostávajú práve v nerovnakom chápaní segmentov bez „plného“ morfémového statusu. Na rozdiel od akceptovanej deskriptivistickej definície morfy ako konkrétnej realizácie morfémy (pridáva sa jej väčšina bádateľov), J. Horecký (1964, s. 17 – 18) definuje morfu len ako „časť slovného tvaru, ktorá ostane po vydelení všetkých morfém, ale neodkazuje na významové prvky“, čiže podstatne znižuje jej status. Autori morfematického slovníka preberajú základnú pojmovú sústavu od J. Horeckého, ale morfu chápu deskriptivisticky. Podobne J. Horecký zúžil význam submorfy iba na „člena tematickej morfy“ pri slovesách. Naproti tomu autori slovníka chápu submorfú ako konkrétnu realizáciu submorfémy, pričom submorféma je podľa nich „invariantná jazyková jednotka vydeliteľná pomocou segmentačných pravidiel, ktorá nie je nositeľkou významu“. Môže však byť jazyková jednotka bez významu invariantnou jednotkou?

Skúsenostný výstup

(1) Analogicky ako vo svetovej lingvistike aj v slovenských novších prácach napriek rozdielnosti používaného výskumného aparátu sa došlo k poznaniu i zhode, že pri segmentácii nemožno striktne (štrukturalisticky) oddeľovať synchroniu od diachronie, že „história“ morfematických štruktúr je „zakomponovaná“ v ich synchronnej povrchovej štruktúre.

(2) Z toho tiež vyplýva, že je nevyhnutné rozlišovať niekoľko stupňov analýzy (abstrakcie), že v morfematických štruktúrach (i procedúrach) je nielen veľa reziduálnosti, ale ešte viac potencionálnosti (najmä pri členení prevzatých slov). V morfematických segmentoch sa „zrkadlí“ hierarchicky organizovaný semiotický systém.

(3) Variantnosť, variovanie je univerzálna vlastnosť prirodzeného jazyka, nemožno ju potláčať (napríklad neadekvátnymi kodifikačnými zásahmi), ale postupne odhaľovať a objektívne interpretovať.

(4) Vedecké dielo J. Horeckého je primárne založené na citlivom posudzovaní variantnosti slovenčiny, je variantné i mnohostranné z hľadiska výskumného

záberu, tolerantné z hľadiska výskumných postojov významnej vedeckej osobnosti. Zapájal nás ním do svetového lingvistického kontextu – čo nám dnes najviac chýba.

Literatúra

- BOSÁK, J. (1991): Profesor Gabriel Altmann. Jazykovedný časopis, 42, s. 136 – 138.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. (1985): Východiská morfémovej analýzy. (Morfematika, slovtvorba). Bratislava: Veda. 134 s.
- HORECKÝ, J. (1964): Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 194 s.
- HORECKÝ, J. (1975): Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník 4. Z príležitosti VII. slavistického kongresu vo Varšave. Red. L. Novák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 5 – 41.
- KRUPA, V. (1966): Morpheme and Word in Maori. The Hague: Mouton. 82 s.
- PAULINY, E. (1961): Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 128 s.
- Recueil linguistique de Bratislava. 4. Proceedings of the Symposium on Algebraic Linguistics held 10 – 012 February 1970 at Smolenice. Red. J. Horecký – L. Kalmár – S. Marcus. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1973. 292 s.
- SABOL, J. (1989): Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. 254 s.
- SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V. (1999): Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka. 530 s.
- TICHONOV, A. N. (1985): Slovoobrazovateľnyj slovar russkogo jazyka v dvuch tomach. Moskva: Russkij jazyk. 856 s. + 886 s.

VÁGNOSŤ AKO ZADANIE?

(O SLOVENSKÝCH VZŤAHOVÝCH ADJEKTÍVACH A SLOVENSKEJ NP)

Eubomír Ďurovič (Lund)

Ján Horecký je mimoriadna postava v slovenskej jazykovede. Nielen tým, že je naším prvým profesionálnym jazykovedcom, ktorý jazykovedu robil nie spolu s učiteľskou prácou, ale predovšetkým svojím „notorickým“ inovátorstvom. Počínajúc štrukturalizmom v čase, keď sa oň bojovalo, cez prichádzajúce nové metódy lexikológie a fonológie, cez éru matematizácie a generativizmu, až po jeho v slovenskej tradícii prevratné stanoviská k teórii a praxi spisovného jazyka a jeho kultúre – vždy Janko Horecký hľadal adekvátnejšie metódy poznania jazyka, veľmi často v konflikte s panujúcimi ideológiami, zhromažďoval okolo seba iných hľadajúcich a inšpiroval mládež – lenže mnohí z nej sú dnes už tiež viac-menej stárežou.

K jeho nespočetným prácam o tvorení slov pridávam dnes ako gratuláciu k jeho neuveriteľnej osemdesiatke ešte jednu, o jeho i mojej obľúbenej téme – o adjektívach.

1.0. Zmyslom existencie vzťahových, t. j. relačných adjektív (ďalej RA) v slovenčine a v ostatných slovanských i niektorých neslovanských jazykoch je konvertovať plnovýznamové časti reči do formy, vhodnej pre ľavú, t. j. prenominálnu zónu mennej skupiny: *dvere zo železa – železné dvere*. Pre mennú skupinu budem používať zaužívaný symbol NP (noun phrase, pol. grupa/fraza imienna). O niektorých vlastnostiach NP bude reč v 3.

1.1. Organizovanie atributívnej syntagmy pomocou konverzie určujúceho člena na adjektívum je typologická vlastnosť len jednej časti európskych jazykov. Germánske jazyky na severe Európy historicky RA nemajú a atributívnu syntagmu organizujú apozíciou dvoch substantív (angl. *iron door*) alebo syntakticky voľnými kompozitami (švéd. *järndörr*). Tak isto francúzština nemôže tvoriť adjektívum od *fer* ‘železo’ a pre funkciu prívlastku používa genitív (*la porte de fer*) (Isačenko, 1976, s. 181 n.). V smere na juh možnosť tvoriť adjektíva rastie: nemčina s jej obrovskou geografickou rozlohou má možnosť tvoriť i RA, i kompozitá (*eiserne Tür*; *Eisentor*). Tak isto ako slovanské jazyky má konverziu na adjektívum taliančina a mala ju aj latinčina, antická i stredoveká. To je mimoriadne dôležité pre výzor všetkých európskych indoeurópskych jazykov, pretože

všetky prijali medzinárodnú slovnú zásobu grécko – latinského pôvodu aj s jej podielom vzťahových adjektív: k *altruizmus*, angl. *altruism*, franc. *altruisme*, nem. *Altruismus* sú vo všetkých týchto jazykoch nevyhnutne aj adjektíva (angl. *altruist(ic)*, franc. *altruiste*, nem. *altruistisch*). Vo švédčine, kde adjektíva od pôvodných germánskych substantív nie sú možné, existujú adjektíva voľne od týchto internacionalizmov: tak sú RA *statlig* a *kommunal* k internacionalizmom *stat* a *kommun*, ale prostredný stupeň administratívnej hierarchie *län* ('kraj', porovn. nemec. *Lehen*, čes. *léno*) na adjektívum konvertovať nemožno. To potom robí stylistické ťažkosti, keď sa súčasne hovorí o *stat*, *län* a *kommun*: napr. administratívne orgány sú *statliga*, *läns* – *och kommunala organ*, čo sa dá ľahko napísať, ale nedá sa vysloviť. Ak sa tu od substantív tvorí adjektívum, je spravidla akostné: *trä* 'drevo' – *träig* 'drevnatý' (napr. *jablko*, *hlúb*), *sten* 'kameň' – *stenig* 'kamenitý' (napr. *pole*), *silke* 'hodváb' – *silkig* 'blyštavý, ligotavý', inak je len *träsked* 'drevená lyžica', *stengärde* 'kamenná ohrada'.

1.2. Ak hovoríme, že tvorenie RA od iných častí reči je typologickou vlastnosťou slovenčiny, treba postaviť otázku, ako sa táto typologická vlastnosť prejavuje v jej systéme: jazykový typ znamená vždy tendenciu, nie absolútnu nevyhnutnosť. Naši – Horeckého i moji – štrukturalistickí otcovia hovorili o teleológii, t. j. o smerovaní k istému ideálnemu stavu.

2.0. Tvorenie kongruentných vzťahových adjektív má v niektorých prípadoch obligátny, v iných potenciálny charakter a v niektorých prípadoch je celkom vylučené.

2.1. Ku každému mužskému i ženskému názvu alebo menu osoby, ak má substantívnu deklináciu, tvorí sa nevyhnutne tzv. privlastňovacie, čo v skutočnosti je individuálne vzťahové adjektívum (RAind.; porovn. aj Horecký, 1972, s. 130 – 131). Preto je nielen *Ferov* či *Ol'gin*, *Kováčov* či *Hurajov*, *mamin*, *švagrov*... o konkrétnej mame, švagrovi či X. Kováčovi, ale aj individualizujúce *mäsiarov*, *krajčírkin* na rozdiel od generalizujúcich *mäsiarsky*, *krajčírsky*.

RAind., kongruentné a použiteľné primárne v prenominálnej zóne NP, nemôžu sa spájať s nijakým určujúcim členom. Nie je možné **náš Ferov klobúk*, **domácej krajčírky nožnice*. Do istej miery anomálne, hovorové spojenia *nášho Ferov klobúk* alebo *Jánove Horeckého štúdie* svedčia o pnutí v systéme, ktorý si potenciálne interpretuje RAind. ako genitívy, ale „rešpektuje“ ich prenominálne postavenie v NP (o slovanských RAind. porovn. Corbett 1987: o slovenčine veľmi podrobne s. 315 – 317 a passim).

Pretože RAind. sa nedajú tvoriť od neutier, vznikajú pragmatické konfúzie, keď sa napr. na detskom ihrisku niekto pýta: „Čí je tento vozík, chlapčekov alebo

dievčatk- ...?“ a je potrebné otázku gramaticky preformulovať na (napríklad): „Komu patrí tento vozík? Chlapčekomu alebo dievčatku?“ Toto je klasický prípad konfliktu jazykového systému a mimojazykovej reality, t. j. faktického pohľavia a gramatického rodu.

RAind. sa musia tvoriť aj ku všetkým cudzím menám mužov so substantívnou deklináciou, ak sa o nich hovorí po slovensky (*Bushova kandidatúra*, *Chiracov prejav*), aj keď ich kmeň nie je zakončený na konsonant, ako *Rousseauova filozofia*, *Néhruov odkaz*). Mená mužov s adjektívnou deklináciou, s kmeňom zakončeným na -i, -y, -e a mená žien na -á supľujú individuálne RA tvarom genitívu, primárne preponovaného: je možné *Komenského učenie* i *učenie Komenského*, kde však preponovaný genitív nemôže byť ďalej určený (porovn. 3.2): nie je možné **Jána Amosa Komenského učenie*, **veľkého pedagóga Komenského učenie*; normálne je *Vansovej Sirota Podhradských*, zatiaľ čo postpozícia si skôr vyžaduje nejakú determináciu priezviska, napr. *Sirota Podhradských Terézie Vansovej* či *známej spisovateľky Vansovej*; pravda, skôr nezvyčajné je *Rehákovej výborný šalát*, viac je tendencia utvoriť „operatívnejšie“ RAind. *Reháčkin šalát*, asi nemožné je postponované nedeterminované *výborný šalát Rehákovej*.

2.2. Ku každému oikonymu (miestopisnému názvu) sa musí tvoriť RA typu *skalický*, *modranský* (napr. Šmilauer, 1956): keď sa napr. k apelatívu *ústie* pre jeho morfológické zloženie RA utvoriť nedá (2.6.1), k oikonymám *Ústie*, čes. *Ústí*, poľ. *Świnoujście* adjektíva systémovo existovať musia, takže je *ústiansky*, *ústecký*, *świnoujski*. Ich rôzne tvorenie v blízkych slovanských jazykoch ukazuje, ako vyššia úroveň systému prekonáva prekážky nižšej, v tomto prípade morfológickej úrovne.

To isté platí i o akomkoľvek zahraničnom mieste, ak sa o ňom hovorí po slovensky: tak ako je *pezinský* (zvyk, jedlo) k *Pezinok*, tak je v reči tamajších Slovákov aj napr. *malmösky* k *Malmö* v Škandinávii či *káthmándúsky* (zvyk, jedlo) v Nepále a pod., bez ohľadu na to, či sa v jazyku danej krajiny takéto RA tvoria alebo nie.

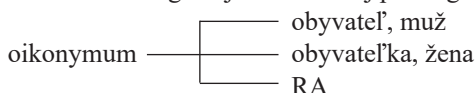
Ten istý význam 'vzťahujúci sa nejakú k miestu X' majú však aj RA, formálne utvorené od názvu obyvateľa či obyvateľky daného miesta: *modranský*, formálne utvorené pomocou morfémy -an-, t. j. akoby od obyvateľského názvu *Modran*, má presne rovnaký význam v pomere k *Modra*, ako *pezinský* k *Pezinok*. Ten istý význam voči *Trenčín* i *Trenčan* má *trenčiansky* (nie **trenčínsky*, **trenčanský*), formálne akoby utvorené od základovej morfémy feminína *Trenčian-k-a*. A, dodajme, rovnako je to aj v prípade *japonský*, ktoré formálne nie je utvorené ani

od *Japon-sk-o*, ani od *Japon-ec* alebo *Japon-k-a*, ale od ich spoločnej kmeňovej morfémy. Teda vo všetkých týchto prípadoch RA sa vzťahuje tak na samotné miesto, ako aj na jeho obyvateľov – mužov i ženy.

Kritériom pre stotožnenie slovotvorných významov adjektív *pezinský*, *modranský*, *trenčiansky* a *japonský* je nielen to, že zodpovedajú rovnakým konverzným postupom (z *Pezinka*, z *Modry*...), ale najmä to, že popri nich neexistujú a systémovo nemôžu existovať RA k ostatným slovám toho istého slovotvorného hniezda: okrem *modranský*, *japonský* nemôže existovať **moderský*, **japonecký*, nemôže existovať **pezinčanský* a/alebo **pezinčiansky*, **trenčínsky* a/alebo **trenčanský*. V prípade Ameriky vidíme, ako slovenčina historicky kolísala medzi starším, dnes zastaraným *amerikánsky*, morfeematicky odvodeným od vtedajšieho *Amerikán* a súčasným *americký* od *Amerika*, pričom význam oboch týchto adjektív je absolútne totožný (porov. rus. *amerikanskij*, poľ. *amerykański*, oproti bosn./ch./srb. *američki*). Inými slovami: *víno z Modry*, *zvyklosti Modranov* či *Modraniek*, vo vhodnom kontexte aj *balík z Modry* či *do Modry*, *balík od* (istého) *Modrana* či *Modranky* – vždy to môže byť *modranské víno*, *modranské zvyklosti*, *modranský balík*.

Čím je tu eliminovaný význam materiálne prítomných morfém (ako *-an-v modranský*) a z čoho vzniká význam, aspoň potenciálny, nenesený žiadnou konkrétnou morféмой, ak *modranský*, rovnako ako *pezinský* alebo *skalický prízvuk* môže byť prízvuk i Modranov i Modraniek, i mesta Modry?

Dá sa povedať, že významy nesené prítomnosťou ako aj signifikatívnou neprítomnosťou konkrétnych morfém paradigma anuluje a nahrádza ich novým významom. V obligátnej slovotvornej paradigme (sémantické vzťahy):

relačné adjektívum je konverziou všetkých týchto troch substantív, ale jeho význam anuluje špecifické sémantické črty každého z nich. Výsledným významom je ich vágny „spoločný sémantický menovateľ“, ktorý sa rôznym spôsobom konkretizuje v konkrétnych kontextoch (Ďurovič, 1978, s. 15). Horecký et al. (1989, s. 189) používa výstižný názov „polymotivačné adjektíva“.

Nositeľom tohto vágneho významu je paradigma s konečným zadaným počtom elementov, ktoré sú zadané systémom. Nemožnosť pridať ďalší – alebo ubrať jeden zo zadaných! – determinuje sémantické vzťahy členov paradigmy (saussureovská *valeur*, vytváraná súborom opozícií; formou a nie substanciou).

2.3. Podobnú štvorčlennú paradigmu tvoria v slovenčine (i ďalších jazykoch) internacionalizmy s obligátnymi pozíciami:

(ideový)	—	jeho stúpenec, muž
		smer jeho stúpenkyňa, žena
		RA

Také sú dlhé rady slov s rôznymi kombináciami pôvodne latinských sufixov, ako:

humanizmus, humanista, humanistka, humanistický (-izm-, -ist-0-, -st-#k-, -ist-ick-),

husitizmus, husita, husitka, husitský (-it-izm-, -it-0-, -it-#k-, -it-sk-),

slavistika, slavista, slavistka, slavistický (-ist-ik-, -ist-0-, -ist-#k-, -ist-ik-sk-),

pedagogika, pedagóg, pedagogička, pedagogický (-ik-, -0-, -ik-#k-, -ik-sk-) – české *pedagožka* má len -#k-. (Sufix -ick- je vlastne -ik-sk- a predpokladá teda staršie alebo myslené *humanistika*, tak ako je v *slavistika*. Sufix -#k- vyvoláva alternáciu predchádzajúcej veláry).

Slovotvorná uzavretosť týchto paradigiem je rovnaká ako u oikoným: ani tu nie sú možné okrem už existujúceho RA *humanistický* utvoreného akoby len od *humanista*, ešte aj **humanizmičský* (porovn. napr. *seizmičský*); tak isto nie sú systémovo možné ešte aj **slavistský* alebo **pedagógsky*. Jediný možný rozdiel oproti oikoným je v tom, že tam je východiskový člen paradigmy nepochybne samo miestne meno, zatiaľ čo tu o východiskovom člene možno uvažovať: je prius *pedagóg* alebo *pedagogika*? Pravda, v posledných dôsledkoch je to otázka, či kura alebo vajce.

2.4. Presne rovnako sa správajú aj slovenské slovotvorné paradigmy, obsahujúce názvy odborov ľudskej činnosti, ich vykonávateľov – mužov a ženy, zodpovedajúce kolektívum a jedno RA, typu *učiteľ, učiteľka, učiteľstvo, učiteľský*. Nemožno si predstaviť RA, ktoré by konvertovalo napríklad len kolektívum *učiteľstvo*, teda nejaké **učiteľstvenský* či **učiteľstvomý*, porovn. *včelstvomý*, ku kolektívu *včelstvo*, ktoré však nie je členom slovotvornej paradigmy tohto typu (tak isto *listvomý* u Hviezdoslava ku kolektívu *listva*: takže potom je možná opozícia *listový* oproti – akokoľvek poetickému – *listvomý*). Taktiež iným slovotvorným modelom, bez kolektíva, je slovotvorné hniezdo *obchod, obchodník, obchodníčka*, kde potom stoja proti sebe RA *obchodný* a *obchodnícky* so zreteľne rozlíšeným významom.

2.5. Ako už z 2.2. – 2.4. vidno, nikde sa nedala konvertovať do RA opozícia vzniknutá prechýľovaním, ktorá tam vždy bola súčasťou štvorčlennej uzavretej slovotvornej paradigmy.

Prechýľovanie sa všeobecne pokladá za tvorenie názvu ženy od názvu muža, napr. *priateľ* – *priateľka*. Ak však berieme do úvahy aj dvojice ako *letec* – *letkyňa*, *svedok* – *svedkyňa*, alebo menej frekventované *plebejec* – *plebejka* a *snúbenec* – *snúbenica*, staršie *snúbenka*, oprávnenejšie je vidieť tu opozíciu dvoch slovo-tvorne rovnocenných sufixov -0- voči -#k-, -#c- voči -#k-iň- (*letkyňa*), -#c- voči -#k- (*plebejka*), -#k- voči -#k-iň- (*svedkyňa*).

Avšak bez ohľadu na to, ako prechýľovanie interpretujeme, faktom ostáva, že opozícia mužská osoba – ženská osoba sa do RA konvertovať nedá, bez ohľadu na morfológické zloženie RA: *priateľský*, *letecký*, *snúbenecký* atď. sú indiferentné k opozícii pohlavia: *snúbenecký sľub* je nepochybne sľub snúbenca i snúbenky, bez ohľadu na to, že v RA je prítomný sufix -#c- maskulína. To isté platí aj pre iné dvojice (*kráľ* – *kráľovná*). To nám dáva oprávnenie interpretovať aj dvojice vzniknuté prechýľovaním a s jediným možným spoločným RA ako uzavreté paradigmy, s rovnakým sémantickým vzťahom ako v 2.2. – 2.4.

Oproti tejto interpretácii možno namietnuť, že neprechýľiteľné maskulína možno konvertovať (*darebácky*, *zločinecký*), zatiaľ čo u neprechýľiteľných názvov žien to spravidla možné nie je: neexistuje RA k (*prvo*)*rodička*, *práčka*, *modelka*, *komtesa* ap., celkom ojedinele je *klariský* (vlastne by malo byť *klarisský*) ku *klariska*, *klarisky*, skôr hodnotiace a ad hoc sú *tetkovský* (oblečenie) alebo *učiteľkovský* (maniere) k *tetka*, *učiteľka*, *sufražetský* či *kurevský* (ani jedno z týchto štyroch SSJ nemá). Býval kedysi „dievčenský učiteľský ústav“ (nie **učiteľkovský*) a „učiteľský ústav“ bol – odkedy existovala koedukácia – aj pre dievčatá, aj pre chlapcov.

Vychádzajúc z poznatkov v 2.2. – 2.4. možno však aj tu pre páry názov muža – názov ženy, t. j. pre temer bezvýnimočne platnú slovotvornú paradigmu prechýľovania tvrdiť, že zatiaľ čo v izolovaných slovách (t. j. v slovách bez náprotivku) ich morfológické zloženie hrá normálnu sémantickú rolu, t. j. že sufixy s významom ‘osoba ženského pohlavia’ znemožňujú konverziu, paradigma túto rolu anuluje, či už ide o prítomnosť, alebo o významonosnú neprítomnosť morfémy (významonosná neprítomnosť, t. j. nulová morféma, je možná len v uzavretých paradigmách).

2.6. Charakteristika „teleologický“ sa pre konverziu substantív na RA hodí veľmi dobre, pretože implikuje snahu či tendenciu systému dosiahnuť istý – rovnovážny? – stav, ktorý v danom čase neexistuje.

Ak teda aj existenciu RA v každej uvedenej substantívnej slovotvornej paradigme a ku každému substantívu pokladáme za ideálny stav pre tento typ, faktom je, že v žiadnom zo sem patriacich jazykov takýto stav neexistuje. Pre slovenči-

nu niektoré „medzery“ veľmi podrobne dokumentuje M. Nábělková v publikácii Horecký – Buzássyová – Bosák et al. (1989, s. 187 n.; porovn. aj Ďurovič, 1972). Existujú „medzery“, zreteľne podmienené morfematickým zložením fundujúceho substantíva, ale je tiež rad jednotlivých slov, kde nie je zrejmé, prečo sa vlastne na RA konvertovať nedajú.

2.6.1. Z morfematicky podmienenej rezistentnosti voči konverzii asi najvýraznejšia je rezistentnosť neutier na *-ie* (porovn. napr. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 190 alebo Ďurovič, 1972, s. 192): neexistujú RA k *svedomie*, *vysvedčenie*, *krovie*, *ústie* (porovn. 2.2) ap., a najmä nie k deverbatívam ako *konanie*, *blahoželenie*, *požehnanie*, *čítanie*, *spanie* atď. Napriek takejto všeobecnej rezistentnosti (jej príčiny sú osobitná otázka), existujú prípady normálneho tvorenia RA, a taktiež prípady, ktoré možno pokladať za supletivizmus (tu je istá paralelnosť s. 2.4 alebo 2.2).

Normálne utvorené sú napr. *obilný*, *nádražný*, *výročný* (k *výročie*?), *ríbezľový* (*ríbezlie* alebo *ríbezle*), *ohanbový*, počul som *hnuťový* (!), *obrodenský*, *väzenský* – ale to možno interpretovať ako RA aj k *väzenie*, aj k *väzeň*. Ruština do istej miery prekonala túto rezistentnosť tým, že k slovám ako *predloženie*, *mirovozzrenie* utvorila model *predloženčeskij* ‘vetný’, *mirovozzrenčeskij* ‘svetonázorový’ (Ďurovič, 1972, s. 192 n.), v ktorých síce možno vidieť pri čistom formálnom pohľade morfému *-c-*, ale v skutočnosti slová ako **predloženec*, **mirovozzrenec* nikdy neexistovali. Vznik tohto modelu možno vidieť v novotvaroch 1920-tych rokov ako *vozroždenec* ‘obrodeneč’ k *vozroždenie*, *nevozvráščeneč* k (*ne*)*vozvráščenie*.

Za supletívne možno považovať RA, utvorené od iného slovotvorného základu: tak je k *umenie* RA *umelecký*, morfematicky utvorené od *umelec* a sémanticky patriace k obom (plus *umelkyňa*) týmto slovám podľa princípu, popísaného v 2.2. – 2.4.

2.6.2. Je mnoho jednotlivých slov rezistentných voči konverzii na RA, ktoré neviem systemizovať (*brada*, *dielo*, *dýka*...). Sú nemnohé iné, ktoré majú RA utvorené od iného slovotvorného základu, podobne ako *umenie*. Tak je k substantívu *strana* (politická) adjektívum *stranícky*, toto je však znova spoločné i ostatným dvom slovám aj tu štvorčlennej paradigmy *straník* a *straníčka*. Oproti tomu *mládežnícky*, RA k *mládež* (*mládežnícke organizácie*) vzniklo v rokoch po druhej svetovej vojne (paralela k *straníky*?) ako „progresívne“ slovo, prv než sa objavilo *mládežník* s dodnes nejasným významom. Takže dvojicu *mládež* – *mládežnícky* možno pokladať za príklad supletívneho tvorenia RA mimo paradigiem.

3.0. Možnosť zaobišť sa bez RA je daná štruktúrou slovenskej NP, s nemnohými odchýlkami totožnej vo všetkých slovanských jazykoch.

3.1. Substantívum ako organizujúci bod NP, môže byť determinované z ľavej i z pravej strany. Determinujúce členy na ľavej strane možno volať prenominálna, na pravej strane postnominálna zóna NP:

naš nový zelený koberec zo špeciálne apretovanej vlny

Prenominálne atribúty sú v slovenčine kde len možno kongruentné, postnominálne sú v zásade nekongruentné: postnominálne kongruentné atribúty majú v slovenčine terminologický, štylistický príznakový slávnostný, alebo viac – menej apozičný charakter (*kysličník uhličitý; brat môj drahý; hory temné a záhadné* s pauzou/čiarkou alebo bez nej pred *temné*).

V tej istej zóne nemožno miešať kongruentné a nekongruentné atribúty. Nie je možné **zelený z pravej vlny koberec*, **naš koberec zelený z pravej vlny* a pod.

Poradie, t. j. slovosled atribútov v prenominálnej zóne je prísne viazaný, každý druh atribútov má svoj „slovosledný rang“ (Sussex, 1975, s. 20 n.; Ďurovič, 1978, s. 12, tam aj o vzájomnom poradí rôznych druhov RA a o jeho funkciách):

<i>tie naše</i>	<i>dva</i>	<i>krásne</i>	<i>turecké vlnené</i>	<i>koberec</i>
/1/ pronom.	/2/ Q	/3/ KvA	/4 – 5/ RA	

(Q = kvantifikátory, KvA = akostné adjektíva).

Oproti tomu slovosled postnominálnej zóny, t. j. nekongruentných atribútov je omnoho voľnejší: je možné *naš koberec z ovčej vlny z Turecka s rastlinným ornamentom*, ale aj *naš koberec z Turecka, z ovčej vlny a s rastlinným ornamentom*, alebo *naš koberec s rastlinným ornamentom z Turecka z ovčej vlny* (čiarky/pauzy/antikadencie ad libitum).

3.2. Substantíva v nekongruentných, nevyhnutne postnominálnych atribútoch môžu, ale nemusia byť ďalej determinované. Oproti tomu RA, konvertované z takýchto substantív, nemôžu mať svoj prívlastok: *stolička z dubu* je *dubová stolička*, *stolička z dubového dreva* je *dubová stolička* alebo *drevená stolička*, ale nemôže byť **dubovo drevená stolička*; *stolička z tvrdého duba* či *z tvrdého dreva* nemôže byť **tvrdó dubová* ani **tvrdó drevená* atď. Možné sú len obmedzujúce adverbiá: *čisto, prevážne dubový les, výlučne intelektuálne prostredie* a pod.

3.3. Na rozdiel od kvantifikátorov (a do určitej miery aj zámen), ktoré sú v slovenčine (na rozdiel napr. od ruštiny) možné len v prenominálnej zóne, významy nesené RA sú možné v zóne *pre-* i postnominálnej: *vlnený koberec – koberec z vlny*. Rozdiel medzi nimi je v tom, že postnominálne postavenie nijako

neobmedzuje významové, a teda ani gramatické špecifikovanie (*/koberec/ zo špeciálne apretovanej angorskej vlny najvyššej kvality*), zatiaľ čo slovo konvertované do prenominálneho postavenia nepripúšťa žiadne atribúty. V obmedzených prípadoch, najmä ak atribút má časový, priestorový alebo kvantifikujúci význam (*včasnobarokový, západoeurópsky*) možno síce postnominálnu atributívnu syntagmu konvertovať, ale len ako kompozitum: *prezidenti v Strednej Amerike – stredoamerickí prezidenti, rukopis z neskorého stredoveku – neskorostredoveký rukopis, štát s mnohými národmi – mnohonárodný štát*).

Toto syntagmatické obmedzenie RA súvisí s ich sémantickým špecifikom – do RA sa „zmestí“ rad významov, nesených v postnominálnej zóne predložkami (*bratislavská pošta je potenciálne pošta v Bratislave /úrad/, z Bratislavy, do Bratislavy, pre Bratislavu /suma zásielok/ atď.*), alebo, ako sme videli v 2.2. – 2.5., nesených rozličnými členmi slovotvorných paradigiem (*pošta od /istého/ Bratislavčana, Bratislavčianky, „dnes je toto celá Tvoja bratislavská pošta“*).

3.4. Dá sa teda povedať, že slovenské vzťahové adjektívum konvertované zo substantíva je slovo, ktoré v prenominálnej zóne NP potenciálne alternuje svoje fundujúce substantívum v jeho rôznych kontextových významoch, explicitne vyjadriteľných len v zóne postnominálnej. Neschopnosť RA zahrnovať do konverzie aj prívlastky fundujúceho substantíva a jeho významová vágnosť, ktorá dovoľuje implikovať významy explicitne nesignalizované, sú dve stránky tej istej veci – a *raison d’être* tohto svojrázneho druhu slov.

Literatúra

- CORBETT, G. G. (1987): The morphology/syntax interface: evidence from possessive adjectives in Slavonic, *Language*, 63, Nr. 2, s. 299 – 345.
- DANILENKO, V. P. (1964): Imena suščestvitel'nye naricateľ'nye kak proizvodjaščie osnovy sovremennogo slovoobrazovanija. In: *Razvitie grammatiki i leksiki sovremennogo russkogo jazyka*, Moskva: s. 63 – 76.
- ĎUROVIČ, E. (1972): Otnositel'noe prilagateľ'noe v slavjanskich jazykach. In: *The Slavic Word*, Mouton, s. 189 – 214.
- ĎUROVIČ, E. (1978): Slavjanskoe otnositel'noe prilagateľ'noe i imennaja gruppa. In: *Lund Contributions to the Eighth International Congress of Slavists Zagreb – Ljubljana (= Slavica Lundensia 6)*, Lund, s. 7 – 20.
- HORECKÝ, J. (1961): Slovotvorná sústava adjektív v slovanských jazykoch, *Slavia*, s. 92 – 96.
- HORECKÝ, J. (1972): Systém desubstantívnych adjektív. *Slovo a slovesnosť* 33, s. 130 – 133.
- HORECKÝ, J. (1974): Systém deverbatívnych adjektív v slovenčine. Red. Š. Ondruš In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica*, roč. 23 – 24, s. 161 – 164.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda.

ISACHENKO, A. V. (1958/1976): K voprosu o strukturnoj tipologii slavjanskich jazykov, *Slavia* 27, s. 334 – 352; reprint In: *Opera selecta* (=Forum Slavicum 45), München, s. 168 – 186.

KOPERDAN, Š. (1958): K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov. In: *Jazykovedné štúdie III. Spisovný jazyk*. Bratislava, s. 5 – 18.

Mluvnice češtiny (3) Skladba. Praha: Academia, 1987.

SUSSEX, R. (1975): Attributive Adjectives in Polish. *International Journal for Slavic Linguistics and Poetics* 20, s. 23 – 46.

Slovník slovenského jazyka, Informácie pre používateľov VI. dielu Slovníka, SSJ VI. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1968, s. 307 – 309.

ŠMILAUER, V. (1956): Tvoření přídavných jmen na -ský ze jmen zeměpisných. *Naše řeč* 39, s. 187 – 214.

TOPOLIŇSKA, Z. (1972): Struktura słowiańskiej frazy nominalnej. In: *Z polskich studiów slawistycznych, Seria 4 – Językoznawstwo*, s. 47 – 54.

ZEMSKAJA, E. A. (1967): O semantike i sintaksičeskich svojstvach otsubstantivnyh prilagatel'nyh v sovremennom russkom jazyke. In: *Istoriko – filologičeskie issledovanija*. Moskva, s. 92 – 103.

ODRZECZOWNIKOWE PRZYMOTNIKI RELACYJNE W JĘZYKU SŁOWACKIM I POLSKIM

Halina Mieczkowska (Kraków)

W zakresie słowotwórstwa przymiotnika klasę najbardziej skomplikowaną i problematyczną, a jednocześnie najbardziej liczną i, jak podkreślają dla języka słowackiego autorzy *Dynamiky...* (1989, s. 169 – 194) a dla języka polskiego M. Kallas (1998, s. 482), nieograniczenie pomnażaną, stanowią przymiotniki odrzeczownikowe a precyzyjniej, dająca się wydzielić wśród nich, obok podklasy przymiotników jakościowych, podklasa przymiotników relacyjnych¹. Pomimo zgodnych co do wyżej przedstawionych. w obydwu językach opinii, podklasa przymiotników relacyjnych rozwija się w nich odmiennie, przede wszystkim właśnie w zakresie stopnia produktywności, i dlatego poddana zostanie, szczególnie w owym zakresie, rozważaniom bardziej szczegółowym.

W obydwu językach opisowi struktur formalnych i semantycznych przymiotników poświęcono sporo uwagi. Wydaje mi się jednak, że znacznie więcej w języku słowackim, do czego, poza bogactwem systemu przymiotnikowego, związanym z większą różnorodnością struktur słowotwórczych i semantycznych, przyczyniła się głównie wspaniała, wspomniana wcześniej monografia pt. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, poświęcona, jako pierwsza w dorobku językoznawstwa słowackiego, kompleksowej analizie współczesnego słownictwa. Jej rola wydaje mi się porównywalna z inną pracą o doniosłym, swego czasu ale i dzisiaj, znaczeniu dla rozwoju słowotwórstwa słowackiego, z pracą autorstwa dzisiejszego Jubilata, wielkiego uczonego Jána Horeckiego, w której Autor opisał i uporządkował, w oparciu o najnowsze metody badawcze, prawie cały system słowotwórczy dynamicznie rozwijającego się, młodego jeszcze wówczas języka słowackiego. Wyraźnie podkreślił i sprecyzował pojęcia podstawowych jednostek słowotwórczych i znaczenia słowotwórczego, co miało wówczas niebagatelne znaczenie nie tylko dla rozwoju języka i językoznawstwa słowackiego ale i słowiańskiego.

¹ W obydwu poddanych konfrontacji językach istnieją pewne rozbieżności w klasyfikacji przymiotników. Ze względów pragmatycznych obecnie ograniczę się tylko do stwierdzenia, że na potrzeby niniejszej analizy przyjmuję podział ogólny wszystkich przymiotników odrzeczownikowych na dwie zasadnicze podklasy, podklasę przymiotników relacyjnych i jakościowych. Por. też uwagi E. Lotki na temat przymiotników relacyjnych w języku czeskim (Lotko, 1997, s. 41 – 52).

Z przyczyn pragmatycznych w swoich rozważaniach dokonam jedynie zarysu analizy słowotwóczo-semantycznej, którą bardzo precyzyjnie przeprowadzono już dla języka słowackiego chociażby w *Dynamike...* albo w monografii M. Nábělkovej (1993), a dla polskiego przede wszystkim w pracy M. Kallas (1998), w pracach R. Grzegorzczukowej (1979, 1982) czy A. Nagórko (1987), skupiając się przede wszystkim na spostrzeżeniach i wnioskach wynikających z ujęcia konfrontatywnego.

Szczegółowa analiza przymiotników odrzeczownikowych relacyjnych zmusza do zweryfikowania i ewentualnej modyfikacji przytoczonej na wstępie opinii na temat ich wysokiej produktywności w poddanych konfrontacji językach. Okazuje się bowiem, że język słowacki wykazuje się nieporównywalnie wyższym stopniem derywacyjności owych przymiotników niż polski. Ich wysoka produktywność w obydwu językach wiąże się z pojemnym i bardzo ogólnym charakterem struktur semantycznych. Stwarza to bogaty wachlarz relacji, zachodzących pomiędzy podstawą słowotwórczą przymiotnika a rzeczownikiem określającym, wyznaczanych różnym otoczeniem kontekstowym, np. przymiotnik *mięsny* może oznaczać: *sklep mięsny* 'w którym sprzedaje się mięso', *danie mięsne* 'zrobione z mięsa, zawierające mięso', *obiad mięsny* 'z mięsem, zawierający mięso', *świnia mięsna* 'przeznaczona na mięso'. Musimy jednak pamiętać, że wskazywanie na relację między dwoma przedmiotami należy do podstawowych funkcji form przypadkowych rzeczownika. Jak stwierdza R. Grzegorzczukowa: „przymiotnik odrzeczownikowy oscyluje więc między funkcją form przypadkowych i, jeśli oznacza czystą relację, jest z nią identyczny (np. *žadania robotnicze* = *žadania robotników*)“ (1979, s. 67). Dlatego też wiele z omawianych derywatów to przekształcenia czysto transpozycyjne, często o charakterze potencjalnym: „Powstają one w wyniku przekształceń składniowych form przypadkowych rzeczownika lub wyrażen przyimkowych, np. *chłopska chata* – *chata chłopą*, *zupa mleczna* – *zupa z mleka*...” (Kallas, 1998, s. 482).

W obydwu konfrontowanych językach do formacji najwyżej frekwentowanych należą przymiotniki relacyjne z ekspansywnymi formantami sufiksalnymi, o łączliwości gramatycznej ograniczonej zazwyczaj do podstaw rzeczownikowych: *-ový*, *-ný* i *-ský*² : *-owy*, *-ny* i *-ski*, semantycznie niewyspecjalizowanymi, z założenia występującymi wyłącznie w funkcji gramatycznej, prowadzącej do zmiany części mowy. Dlatego też poza kontekstem występują one w znaczeniu

² Podając omawiane w pracy sufiksy dla języka słowackiego podaję wariant podstawowy (z długością samogłoski końcowej: *-ový*, *-ský*, *-ný*). Nie podaję, poza konkretnymi przykładami użycia, wariantu krótkiego, spowodowanego działaniem prawa rytmicznego (*-ovy*, *-sky*, *-ny*).

ogólnym, sprowadzającym się do parafrazy, wykazujący związek z nazwą objętą podstawą słowotwórczą przymiotnika, np. *komínový*, *mliečný*, *chuligánsky*, wykazujący związek z *komínom*: *komínom*, *mlekiem*: *mliekom*, *chuliganem*: *chuligánom*. Sprecyzowanie znaczenia, a tym samym i relacji zawartej w parafrazie, następuje po wstawieniu formacji w kontekst, np. *komínové murivo* (*Dynamika...*, s. 170), materiał, z którego buduje się kominy, *mliečna kanva*, bańka na mleko, *chuligánsky čin*, czyn popełniony przez chuligana. Natomiast możliwości doboru kontekstów uzależnione są od semantyki podstawy słowotwórczej, chociaż jak podkreśla J. Puzynina, charakterystyka leksykalna podstawy ma tylko znaczenie drugorzędne (Puzynina, 1976, s. 260).

Istota analizy struktur semantycznych zgromadzonych przymiotników relacyjnych sprowadza się przede wszystkim do przeglądu ról semantycznych pełnionych przez podstawę przymiotnika względem określanego rzeczownika i do opisu tworzących je formantów słowotwórczych. W poddanych analizie typach słowotwórczych przymiotników, przynależnych do typu transpozycyjnego derywatów, formant sufiksalny, będąc jedynie wykładnikiem znaczenia strukturalnego i syntaktycznego, informuje nas ogólnie o relacji pomiędzy podstawą słowotwórczą przymiotnika a rzeczownikiem określanym. Podobnie jak konstrukcje rzeczownikowe, z których zostały przekształcone, utworzone przymiotniki pełnią rolę analogiczną do tzw. przydawek dopełniaczowych, którymi były wcześniej, np. *klinčeková vôňa* – *vôňa klinčekov* (pol. tylko *zapach goździków*; konstrukcja *zapach goździkowy* potencjalnie dopuszczalna ale praktycznie nie używana). Jak podkreśla M. Kallas (1998, s. 484), liczba wyróżnionych ról semantycznych w ich podstawach słowotwórczych jest dyskusyjna i trudna do sprecyzowania. Ze względu na założenia teoretyczno-badawcze artykułu – porównanie stopnia derywacyjności omawianych formacji w języku polskim i słowackim i zarysowanie ich tendencji rozwojowych – analizie poddana zostanie tylko ta część formacji słowackich, które w języku polskim nie posiadają swoich odpowiedników przymiotnikowych, i oddawane są konstrukcjami odpowiednich form przypadkowych rzeczownika. Materiałem wyjściowym będzie więc materiał z języka słowackiego, oparty na doborze słownikowym, zawierający przymiotniki objęte literami *D* i *K*, wyekscerpowane ze *Słownika słowacko-polskiego* (1998, dalej *SSP*)³.

³ Zdaję sobie sprawę, że materiał słownikowy jest tylko w części adekwatny (z różnych powodów; przede wszystkim data powstania słownika, objętość, wybór metody tworzenia kanonu haseł itp.) do sytuacji języka współczesnego. Z drugiej jednak strony stwarza jakąś gwarancję stopnia tożsamości stylistycznej badanego materiału empirycznego w obydwu językach.

Wśród formacji tworzonych w oparciu o najbardziej produktywne sufiksy w obydwu poddanych analizie językach: *-ový, -ský, -ný* : *-owyy, -ski, -ny*, sufiksem najbardziej ekspansywnym, i o najszerszym wachlarzu ról semantycznych, zawartych w podstawach słowotwórczych utworzonych przymiotników, jest sufiks *-ový* : *-owyy*, natomiast dwa pozostałe charakteryzują się pojemnością semantyczną zdecydowanie mniejszą, chociaż w literaturze przedmiotu określane są jako sufiksy o wysokim stopniu produktywności [w poddanym analizie materiale słownikowym znalazłam 61 formacji z sufiksem *-ový*, 38 z suf. *-ský* i 45 z sufiksem *-ný*]. Do ról semantycznych najczęściej wyróżnianych w podstawach słowotwórczych analizowanych derywatów przymiotnikowych należy zaliczyć: użycia posesywne (dzierzawcze), subiektywne, obiektowe i rzadziej użycia materiałowe, użycia wskazujące na cel lub przeznaczenie, użycia instrumentowe, lokatywne, kwantytatywne, genetyczne, wskazujące na element zbioru oraz użycia charakterystyczne (nawiązujące do jakościowych)⁴, por.: – użycia posesywne (dzierzawcze), w których podstawa przymiotnika nazywa posiadacza (subiekt posiadania), a rzeczownik określany wskazuje na obiekt posiadania: *debnárska dielňa* : ,warsztat posiadany przez <stanowiący własność> bednarza‘ : *warsztat bednarza*, *drevorubačská sekera* : *siekiera drwala*, *kapitánska hodnosť* : *stopień kapitana*, *kuričský plat* : *pensja palacza*, *dlžnícky účet* : *konto dłużnika*⁵ – użycia subiektywne, w których podstawa przymiotnika nazywa subiekt, natomiast rzeczownik określany nazywa czynność, proces lub stan, ewentualnie obiekt przy nie wyrażonym predykatie: *drogová závislosť*, *narkotyky uzależniajú* : *uzależnienie od narkotyków*, *kastanetový zvuk* : *dźwięk kastanietów*, *konvalinková vôňa* : *zapach konwalii*, *kaplánske povinnosti* : *obowiązki wikarego*, *komediantský život* ,życie, jakie wiedzie komedian‘ : *życie komedianta*, *krvný tlak* : ,krew ciśnienie‘ : *ciśnienie krwi* – użycia obiektowe, w których podstawa przymiotnika nazywa obiekt, a rzeczownik określany może pełnić różne funkcje: *dovolenková sezóna* : *sezon urlopowy* <*urlopów*>, *kultové miesto* : *miejsce kultu*, *kapustné pole* :

⁴ Przy opisie ról semantycznych dla przytaczanych przykładów słowackich w dużym stopniu wykorzystuję schemat przeglądu ról sporządzony przez M. Kallas dla polskich przymiotników odrzeczownikowych, zob. M. Kallas, 1998, s. 485 – 492.

⁵ Jeżeli parafraza słowotwórczo-semantyczna przytoczonego, jako pierwszy, dla udokumentowania danej roli semantycznej, objętej podstawą przymiotnika, przykładu słowackiego jest różna od ekwiwalentu polskiego, podaję parafrazę, stanowiącą jednocześnie wyjaśnienie znaczenia i ekwiwalent polski, por. *duhové farby*...; jeżeli parafraza jest identyczna z ekwiwalentem polskim, podaję tylko ekwiwalent, por. *kabátový rukáv*.... We wszystkich kolejnych przykładach przytaczanych dla dokumentacji poszczególnych ról semantycznych podaję tylko ekwiwalent, por. *dátielinové semená*..., *kosťmýnový kabát*... itd.

pole kapusty, krvná skúška : analiza krwi, *koštná tuberkulóza* : gruźlica kości – użycia partytywne, w których podstawa przymiotnika wskazuje na całość w relacji do części nazwanej rzeczownikiem określanym: *kabátový rukav* : rękaw od płaszcza, *kostýmový kabát* : żakiet od kostiumu, *kompasová ručička* : wskazówka kompasu, *klavírové struny* : struny fortepianu – użycia materiałowe, w których podstawa przymiotnika nazywa materiał a rzeczownik określany wytwór sporządzony z tego materiału: *diftínový kabát* : płaszcz z dywetyny, *drahokamový náhrdelník* : naszyjnik z drogich kamieni, *klinčekový olej* : olej z goździków, *korkové topánky* : buty<obuwie> z korka, *klasový veniec* : wieńiec z kłosów, *duľový kompót* : kompot z pigwy – użycia przymiotnika wskazujące na przeznaczenie przedmiotu nazwanego przez rzeczownik określanym: *dáždniková látka* : tkanina na parasole <materiał parasolowy>, *darčková bonboniera* : bomboniera na prezent, *diabetická diéta* : dieta dla diabetyków, *katechétsky kurz* : kurs dla katechetów – użycia instrumentowe, w których podstawa przymiotnika nazywa narzędzie lub środek czynności a rzeczownik określany jej obiekt przy nie wyrażonym predykanie: *dlážková kefa* : szczotka do podłogi, *kravatová spona* : spinka do krawata, *kočové kone* : konie do powozu – użycia lokatywne, w których podstawa przymiotnika wskazuje na miejsce, w jakim znajduje się przedmiot nazwany rzeczownikiem określanym: *denníkový záznam* : zapis w dzienniku, *krčmová izba* : pokój w karczmie – użycia charakterystyczne (konkretne), w których podstawa przymiotnika stanowi cechę charakterystyczną przedmiotu nazwanego rzeczownikiem określanym: *dátumová pečiatka* : pieczętka z datą, *kostýmová skúška* : próba kostiumowa <w kostiumach>, *kalichový tvar* : kształt kielicha – użycia kwantytatywne, w których podstawa przymiotnika stanowi cechę kwantytatywną przedmiotu nazwanego rzeczownikiem określanym: *dvojbodový zisk* : przewaga dwu punktów <dwupunktowa przewaga>, *dvojbodové víťazstvo* : zwycięstwo dwoma punktami – użycia genetyczne, w których pomiędzy podstawą przymiotnika a przedmiotem nazwanym rzeczownikiem określanym zachodzi relacja pochodzenia: *kalinový kvet* ,kwiat pochodzący z kaliny’: *kwiat kaliny*, *klenový list* : liść klonu <klonowy>, *kôrové bunky* : komórki kory – użycia przymiotnika wskazujące na element zbioru nazwanego przez rzeczownik określanym, np.: *kakaovníkové plantáže* : plantacje kakaowca.

Poza przytoczonymi przykładami użyć pojedynczych, wyznaczanych określonymi kontekstami, w licznych formacjach spotykamy się z wielością i różnorodnością ukrytych w podstawach derywatów przymiotnikowych ról semantycznych, spowodowaną możliwością umieszczenia ich w różnych kontekstach rze-

czownikowych. Owa polisemiczność semantyczna warunkowana jest wieloma czynnikami, a przede wszystkim wysokim stopniem mobilności derywacyjnej poddanych analizie sufiksów, wynikającym z braku wyspecjalizowania się funkcyjnego, a także transpozycyjnym charakterem derywatów (por. s. 3). Najszerszym (spośród poddanych analizie) wachlarzem ról semantycznych ukrytych w podstawach słowotwórczych derywowanych przymiotników odznacza się sufiks *-ový*, por.: *kávová zmrzlina* : lody kawowe, *kávová vôňa* : zapach <aromat kawy>, *kávový mlynček* : młynek do kawy, *kávová usadenina* : fusy po kawie, *diamantová ihla* : igła diamentowa, *diamantový lesk* : błysk diamentów <diamentowy połysk>, *diamantové bane* : kopalnie diamentów, *diamantový prsteň* : pierścionek z diamentem.

Wśród dwóch pozostałych sufiksów (*-ský*, *-ný*) z wielością ról semantycznych spotykamy się znacznie rzadziej, por.: – sufiks *-ský*: *konské mäso* : mięso z konia, *konská hriva* : grzywa konia, *konská dávka* : dawka jak dla konia, *dodávateľská cena* : cena dostawy, *dodávateľský podnik* : przedsiębiorstwo, które zajmuje się dostawą – sufiks *-ný*: *kapustný hlúb* : głób kapuściany, *kapustná hlávka* : główka pusty, *kapustné fliačky* : lazanki z kapustą, *krmná dávka* : porcja paszy, *krmná hus* : tuczna gęś, *krmná repa* : burak pastewny <na paszę>.

Wśród poddanych analizie przymiotników odrzecznikowych, obok omawianych przymiotników relacyjnych, istnieje druga olbrzymia podklasa przymiotników jakościowych. Tak jak w każdej dziedzinie, pomiędzy dwoma wymienionymi podklasami wytwarza się strefa przejściowa, związana zawsze z określoną wahliwością i dwuznacznością semantyczną. Ponieważ jednak to nie przymiotniki jakościowe stanowią temat niniejszych rozważań, dlatego pozwolę sobie na pominięcie opisu mechanizmów językowych, powodujących przeobrażanie się znaczenia relacyjnego w jakościowe (które zresztą już wcześniej starannie omówili autorzy *Dynamiky*...). Zaznaczę tylko, że w analizowanym materiale empirycznym nie znalazłam zbyt wielu przykładów potwierdzających omawiane zjawisko, pomimo że autorzy *Dynamiky*... podkreślają, iż przeobrażanie znaczenia relacyjnego w jakościowe we współczesnym języku słowackim jest zjawiskiem stosunkowo powszechnym. Do tych nielicznych należą np.: *diamantová svadba* : brylantowe gody, *kľúčová otázka* : kluczowy problem <kluczowe zagadnienie>, *konská dávka* : końska dawka, *konské nervy* : żelazne nerwy, *dedovské šaty* : staroświeckie <staromodne> ubranie, *druhotriedná reštaurácia* : drugorzędna <niższej kategorii> restauracja. Zauważona rozbieżność wiąże się prawdopodobnie z jakością materiału empirycznego poddanego analizie. Materiał słownikowy z reguły w niewielkim stopniu obejmuje

słownictwo specjalistyczne, ekspresywne, które wydaje się odgrywać decydującą rolę w opisywanym procesie.

Jak już nadmieniałam i ukazałam wcześniej (por. s. 5 – 7), największą różnorodnością i wielością ról semantycznych spośród poddanych analizie przymiotników charakteryzują się przymiotniki tworzone w oparciu o sufiks *-ový*. Zdecydowanie mniejszą pojemnością semantyczną charakteryzują się pozostałe sufiksy, z których sufiks *-ský* tworzy przymiotniki odrzeczownikowe, występujące przede wszystkim w użyciu posesywnym (15 formacji) i w użyciu obiektowym (7 formacji) a sufiks *-ný* głównie w użyciu obiektowym (18 formacji).

Niezbędnie często, ale zdarzają się także sytuacje, że polskie ekwiwalenty przymiotnikowe różnią się od słowackich budową słowotwórczą. Chodzi tu przede wszystkim o sufiks *-ný*, który po stronie polskiej bywa często oddawany ekwiwalentami z sufiksem *-owy*, np.: *demontážne práce* : *prace demontażowe*, *deficitná výroba* : *produkcja deficytowa*, *kapacitný prud* : *prąd pojemnościowy*, *kultúrne vplyvy* : *wpływy kulturowe*, *desaťdenné školenie* : *dziesięciodniowe szkolenie*. Przytoczone przykłady zdają się dowodzić, co prawda tylko w niewielkim stopniu, wzajemnej bliskości funkcjonalno-semantycznej tworzących je sufiksów, sięgającej głęboko wstecz w rozwoju historycznym języków słowiańskich. Musimy bowiem pamiętać, że wysoki stopień ekspansywności sufiksu *-ový* : *-owy*, pierwotnie rzadkiego, wywodzącego się z deklinacji **-u-* tematycznej, który z sufiksu wariantywnego, drugoplanowego w zestawieniu z sufiksem *-ný* : *-ny* w funkcji relacyjnej, staje się sufiksem głównym, pierwszoplanowym, to przede wszystkim zjawisko ostatnich dziesiętności lat. W dobie współczesnej sufiks *-ný* : *-ny* w funkcji o znaczeniu relacyjnym jest w obydwu językach sufiksem znacznie rzadszym w stosunku do przeszłości, chociaż w języku słowackim pojawia się o wiele częściej niż w polskim, często samodzielnie (zob. s. 6 – 9) a niekiedy wariantywnie obok sufiksu *-ový*, np.: *dovozný* i *dovozový*, *dôkazný* i *dôkazový*, *dvanásťstenový* i *dvanásťstenný*, *kapustný* i *kapustový*, *kolokviový* i *kolokvijný*. W większości przypadków dochodzi jednak do dyferencjacji semantycznej. Znaczenie typowo relacyjne przymiotnika pozostaje przy sufiksie *-ový*, który staje się sufiksem o zawężonym zakresie funkcyjnym, odnosząc się do słownictwa specjalistycznego albo książkowego, np.: *drevoový*, *drôtoový*, *kabinetový*, *kalendárový*, *komorový*, *koreňový*, *kostový*, *kultúrový*, podczas gdy znaczenie podstawowe, bardziej ogólne, przechodzące niekiedy w jakościowe, przejmuje sufiks *-ný*, np.: *drevný*, *drôtený*, *kabinetný*, *kalendárny*, *komorný*, *korunový*, *kostný*, *kultúrny*, doprowadzając czasami do zatarcia więzi semantycznej z podstawą słowotwórczą, np. *korennyý*, *zimný*, *ko-*

runný ale por. obok *koreňový*, *zimový*. Pozwala to na wysnucie hipotezy, że sufix *-ný* : *-ny* przesuwą się ku funkcji jakościowej, chociaż w języku słowackim wolniej, a tworzone w oparciu o niego przymiotniki stają się samodzielными leksemami, por. sł. *denný* i *dňový*, *bahnový* i *bahenný* czy pol. *wystawny* i *wystawowy*, *zimny* i *zmowy*, *žylly* i *žylowy* itd.

Dla dopełnienia opisu przymiotników relacyjnych z sufiksami *-ový*, *-ský*, *-ný* chciałabym jeszcze podkreślić, że tylko w bardzo nielicznych (pojedynczych) przypadkach przymiotniki słowackie nie mają w języku polskim swoich odpowiedników leksykalnych, wywodzących się ze wspólnego rdzenia pracy starosłowiańskiego, np. *dvorný* : *wytworny*, *dedičský* : *spadkowy*, *kmeťovský* : *starszego rodu* <*nestora*> D. lp., *dorastenecký* : *juniorów* D. lm., *dôstojnícky* : *oficerski* <*oficera* D. lp.>; w pozostałych przypadkach tłumaczone są ekwiwalentami leksykalnie tożsamymi, co dowodzi również dużej bliskości leksykalnej analizowanych języków.

Natomiast wnioskiem najistotniejszym jest stwierdzenie, że zdecydowana większość słowackich przymiotników odrzeczownikowych relacyjnych w języku polskim nie posiada swoich ekwiwalentów słowotwórczo-semantycznych i tłumaczona jest konstrukcjami odpowiednich przypadków fleksyjnych, często analitycznymi. Ustosunkowując się więc do postawionej we wstępie artykułu hipotezy należy stwierdzić, że chociaż obydwa konfrontowane języki należą do wspólnego typu strukturalnego języków fleksyjnych, to język słowacki odznacza się zdecydowanie silniejszym stopniem derywacyjności, co czyni go jednocześnie językiem bardziej naturalnym, w większym stopniu zbliżonym do języka mówionego, w przeciwieństwie do języka polskiego, który posługując się terminologią W. Doroszewskiego (1951, s. 57), wykazuje się większym stopniem analitycyzmu językowego⁶.

⁶ Jeżeli parafraza słowotwórczo-semantyczna przytoczonego, jako pierwszy, dla udokumentowania danej roli semantycznej, objętej podstawą przymiotnika, przykładu słowackiego jest różna od ekwiwalentu polskiego, podaję parafrazę, stanowiącą jednocześnie wyjaśnienie znaczenia i ekwiwalent polski, por. *duhové farby*...; jeżeli parafraza jest identyczna z ekwiwalentem polskim, podaję tylko ekwiwalent, por. *kabátový rukáv*.... We wszystkich kolejnych przykładach przytaczanych dla dokumentacji poszczególnych ról semantycznych podaję tylko ekwiwalent, por. *d'atelinové semená*..., *kostýmový kabát*... itd.

Literatura

- BOSÁK, J. (red.) (1998): Slovenský jazyk [w:] Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Opole.
- DOROSZEWSKI, W. (1951): Rozmowy o języku, ser. II. Warszawa.
- FURDÍK, J. (1971): Zo slovotvorného vývoja slovenčiny, Bratislava.
- FURDÍK, J. (1993): Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Bratislava.
- GRZEGORCZYKOWA, R. (1979): Zarys słowotwórstwa polskiego. Warszawa.
- GRZEGORCZYKOWA, R. (1982): Miejsce derywacji przymiotnikowej w semantycznym opisie języka. *Polonica* 8, s. 49 – 55.
- HEINZ, A. (1956): Uwagi nad funkcją znaczeniową przymiotnika odrzeczownikowego. *Język Polski* 36, s. 257 – 274.
- HORECKÝ, J. (1959): Slovotvorná sústava slovenčiny. Bratislava.
- HORECKÝ, J. (1971): Slovenská lexikológia, zv. I, Tvorenie slov. Bratislava.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava.
- † JURCZAK-TROJAN, Z. – MIECZKOWSKA, H. – ORWIŃSKA-RUZICZKA, E. – PAPIERZ, M. (1998): (SSP) Słownik słowacko – polski, t. I – II. Kraków.
- KAČALA, J. – PISÁRČIKOVÁ, M. (red.) (1997): (KSSJ) Krátky slovník slovenského jazyka, Bratislava.
- KALLAS, M. (1978): Semantyka odrzeczownikowych przymiotników złożonych parataktycznie. Z polskich studiów slawistycznych, seria 5, Językoznawstwo. Warszawa: s. 383 – 391.
- KALLAS, M. (1998): Przymiotnik [w:]. Red. R. Grzegorczykowa – R. Laskowski – H. Wróbel. In: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa: s. 469 – 523.
- LOTKO, E. (1997): K synchronní konfrontace češtiny a polštiny. Olomouc.
- NÁBĚLKOVÁ, M. (1993): Vzťahové adjektíva v slovenčine. Bratislava.
- NAGÓRKO, A. (1987): Zagadnienia derywacji przymiotników. Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- ONDRUS, P. (1964): Morfológia spisovnej slovenčiny. Bratislava.
- PUZYNINA, J. (1976): Z problematyki opisu słowotwórczego przymiotników dewerbalnych, [w:] Semantyka tekstu i języka, Wrocław: s. 257 – 280.
- RUŽIČKA J. (red.) (1966): (MSJ) Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: s. 198 – 221.

AKO JE TO VLASTNE SO ‚SPÄTNÝM TVORENÍM‘ POMENOVANÍ V ANGLIČTINE?

Pavol Štekauer (Prešov)

V tomto príspevku poukážeme na rozmanitosť názorov popredných anglistov na tzv. spätné tvorenie slov a v závere sa pokúsime navrhnúť alternatívne riešenie.

V svojich *Categories* Marchand konštatuje, že predmetom skúmania slovo- tvorby sú slovotvorné syntagmy pozostávajúce z determinansu a determinátu (1960, s. 3). Ďalej tvrdí, rovnako ako neskôr Kastovsky (1982), že ak slovo nie je analyzovateľné na dve morfémy z hľadiska formálneho i sémantického, ide o monému a nie o komplexné pomenovanie, ktoré nespadá do sféry slovo- tvorby. Je preto paradoxné, že spätné tvorenie slov či spätná derivácia (back-formation, back-derivation) sa považuje v tejto koncepcii za súčasť slovo- tvorby. Keď hovoríme, že je to paradoxné, máme na mysli skutočnosť, že výsledkom tohto procesu je častokrát neanalyzovateľná monéma (napr. *peddler* → *peddle*), ktorá nezodpovedá požiadavke na slovotvornú syntagmu. Aby sa tento rozpor vyriešil, Marchand – podobne ako pri výklade konverzie – zavádza pojem nulovej morfémy a hovorí o špeciálnom prípade derivácie, t.j. o spätnej derivácii nulovou morfémy. Znamená to, že napríklad sloveso *burgle* je odvodené od substantíva *burglar* pomocou nulovej morfémy, podobne ako sloveso *father* je odvodené od substantíva *father* – jediný rozdiel spočíva podľa Marchanda v prítomnosti pseudomorfémy /-ð(r)/, ktorá sa odstráni z *burglar* (Marchand, 1960, s. 310).

Nebudeme sa tu venovať opodstatnenosti či neopodstatnenosti nulovej morfémy v anglickej slovo- tvorbe, keďže sme svoj negatívny postoj k nej už podrobne vyjadrili (Štekauer, 1996). Skôr treba upozorniť na skutočnosť, že niektorí autori, napr. Marchand (1960), Kastovsky (1968, 1982), Quirk a kol. (1972) a i. prisudzujú spätnému tvoreniu iba diachrónnu relevantnosť. Zo synchronného hľadiska platí podľa nich nasledujúca rovnica:

(1) *peddle* : *peddler* = *write* : *writer*,

čo znamená, že sufixačný model V + -er/-or/-ar funguje ako vzor pre spätnú deriváciu typu *peddler* → *peddle*.

Kiparsky (1982, s. 22) taktiež odmieta existenciu spätného tvorenia zo syn- chrónneho hľadiska. Z diachrónného hľadiska hovorí o procese *reanalýzy*, pri

ktorom sa morfológicky jednoduché slová postupne vnímajú ako slová odvodené od slovíes:

- (2) [beggar]_N reanalyzované ako [[beg]_Var]_N
 [injury]_N reanalyzované ako [[injur]_Vy]_N

Tento spôsob vysvetlenia je pochybný na prvý pohľad. Keďže ‚dlhšie‘ slovo obsahuje prvok, ktorý je homonymný s produktívnym sufixom v každom jednom prípade spätného tvorenia, išlo by tu o mimoriadnu zhodu okolností v stovkách a stovkách prípadov. Ak by sa táto formálna totožnosť sufixu a pseudosuffixu týkala nepatrnej časti takýchto pomenovaní, Kiparského návrh by bol prijateľný. Avšak vzhľadom na realitu anglickej slovotvorby musíme tento diachrónny prístup odmietnuť.

Zo synchrónneho hľadiska Kiparsky vysvetľuje spätné tvorenie nasledujúcou schémou:

- (3) [Y Z]_X

t. j. rovnako ako generovanie kompozít. Slovesné kompozitá, ako napr. *air-condition* (tradične vysvetľované ako spätné utvorené pomenovania), sa tvoria podľa tohto modelu dosadením jednotiek do schémy, pričom $X = V$. Je to mimoriadne zaujímavý názor hlavne z pohľadu koncepcie, ktorú predkladáme nižšie, pretože podobne ako Kiparsky upúšťame od pojmu spätné tvorenie.

Reanalýza je tiež východiskom výkladu V. Adamsovej (1973, s. 106). Slovesné kompozitá utvorené spätným tvorením, napr. *globe-trot* z *globetrotter*, resp. *globe-trotting* vysvetľuje Adamsová ako určitý druh *reinterpretácie* ich zložkovej štruktúry:

- (4)
-

Znamená to, že sufix *-er* nepatrí k jednoduchému kmeňu *trot-*, ale k zloženému kmeňu *globe-trot*, a preto sa môže odstrániť, čoho výsledkom je slovesné kompozitum to *globe-trot*.

Zaujímavé je tiež poňatie tejto problematiky u K. Hansena (Hansen a kol. 1982, s. 15). Hansen uvádza, že v niektorých prípadoch sa termín spätné tvorenie vzťahuje iba na formálnu stránku, pretože tu dochádza k formálnej redukcii pomenovania. Z tohto hľadiska rozlišuje medzi typom *peddle* – *pedlar*/*peddler*, ktorý sa môže analyzovať ako ‚osoba, ktorá vykonáva činnosť vyjadrenú slovesom‘, čo znamená, že zo synchrónneho hľadiska ide o sufixáciu, a typom *burglar* – *burgle* s parafrázou ‚konať‘ ako lupič‘, ktorý patrí do oblasti spätného tvorenia vzhľadom na komplexnejšiu sémantickú štruktúru slovesa to *burgle*.

Tento prístup v podstate zodpovedá Marchandovmu riešeniu v druhom vydaní jeho *Categories* (1969), v ktorom popri myšlienke nulovej derivácie Marchand zdôrazňuje, že „obsah musí byť konečným kritériom derivačného vzťahu pri každej dvojici slov“ (1969, s. 392).

E. Pennanen, jeden z mála lingvistov, ktorý sa zaoberal spätným tvorením veľmi podrobne, neakceptuje uvedené Marchandove kritériá. V (Pennanen, 1972, s. 299) správne spochybňuje univerzálnu povahu princípu syntagmatickej povahy pomenovaní, v (1966, s. 1.3) odmieta Marchandov názor, že spätné utváranie má iba diachrónnu relevantnosť, a v (1975, s. 219 n.) poukazuje na neudržateľnosť poňatia nulovej derivácie a kritéria sémantickej determinácie derivačného vzťahu hlavne kvôli tomu, že sémantické kritériá sa nedajú aplikovať na určovanie derivačného smeru univerzálnne. Pennanenovu teóriu spätného tvorenia možno zhrnúť jeho slovami takto: „Bolo na škodu, i keď to bolo pochopiteľné, že sa kládol príliš veľký dôraz na dĺžku bázy a odvodeného slova. Je pravdou, že vo veľkej väčšine prípadov je spätné utvorený ‚koreň‘ kratší než východisko, predpokladané alebo skutočné derivatívum. Ale nie je to nevyhnutnosť: spätné utvorené slovo môže mať rovnakú dĺžku alebo môže byť dokonca aj dlhšie“ (1966, s. 3.2.1). Dôležitou okolnosťou je smer procesu: „Znamená to, že ak sa v nejakom jazyku sloveso považuje za základ v porovnaní s príslušným agensovým substantívom, sloveso, ktoré dokázateľne vzniklo neskôr než príslušné agensové substantívum, možno legitímne považovať za slovo spätné utvorené zo substantíva“ (1966, s. 3.2.1). Prvým kritériom je teda regresívny smer procesu od derivovaného slova k základovému slovu.

Druhé Pennanenove kritérium predstavujú chronologické údaje o prvom výskyte jednotlivých členov dvojice, i keď Pennanen sám zdôrazňuje, že k týmto údajom treba pristupovať opatrne, pretože slovo utvorené spätným tvorením sa mohlo v historických písomných zdrojoch objaviť skôr než slovo, z ktorého bolo utvorené.

Tretím znakom tohto slovotvorného procesu je, že pôsobí na princípe analógie: „Paralelná existencia koreňového slova a jeho derivatívu(ov) tvorí všeobecný model, podľa ktorého sa aj v prípade spätného tvorenia utvorí chýbajúci člen alebo článok“ (1966, s. 3.4).

Pennanen napokon zdôrazňuje významovú zhodu ako základné kritérium spätného tvorenia. Napríklad, vzťah medzi *to unwish* a *unwished* nemožno považovať za spätné tvorenie, aj keď prvý záznam o *unwished* pochádza z roku 1583, zatiaľ čo o slovese *to unwish* z roku 1594. Definície ich významov vylučujú tento vzťah, takže ide o prípad prefixácie.

Ak to teda zhrnieme, slovo je spätne utvorené vtedy, ak sa vyznačuje takou zmenou formy, že ho možno považovať za nové slovo, ak proces jeho utvárania mal regresívny smer a ak sú splnené chronologické a sémantické kritériá.

Jeden z najprominentnejších súčasných odborníkov na anglickú slovotvorbu, L. Bauer, konštatuje: „Spätne tvorenie je tvorenie novej lexémy vymazaním sufixu alebo predpokladaného sufixu zo zjavne zloženého tvaru analógiou s inými prípadmi, keď sufigovaný ako aj nesufigovaný tvar sú lexémy. Napríklad, *laze* je v skutočnosti odvodené od pôvodného *lazy*, pravdepodobne na základe analógie s takými pádmami ako *craze/crazy*. Často sa uvádza, že spätne tvorenie tohto druhu je výlučne diachrónny jav ... Možno však dokázať, že nie je tomu tak. I keď je pravda, že v súčasnosti paradigmy:

meddle	peddle
meddler	pedlar

znejú identicky, pričom nie je možné rozoznať, že v druhom prípade ide o spätne tvorenie, v čase, keď sa tvar *peddle* prvýkrát použil ako lexéma, musel prebehnúť nejaký synchrónny proces, ktorý umožnil túto analógiu ... Spätne tvorenie musí mať svoje miesto v synchrónnej gramatike, ak aj v súčasnosti je metódou tvorenia lexém“ (Bauer, 1983 s. 64 – 65).

Bauerova definícia spätneho tvorenia je v zásade totožná s definíciou H. Kozio-la (1937), ktorý tiež poníma spätne tvorenie ako deriváciu kratšieho slova z dlhšieho odstránením druhej časti skutočne alebo predpokladane derivovaného slova.

Allenová (1979) vysvetľuje spätne tvorenie pomocou princípu ‚nadmerne generujúcej‘ morfológie.¹ Pomenovania ako *beach-comber*, *life-saver*, *furniture-mover* pripúšťajú dve možné uzátvorkovania:

- (5) a. [beach][comber]
- b. [beach-comb]er.

(5a) zodpovedá Allenovej rozšírenej hypotéze radenia rovín², (5b) jej protirečí. Keďže však *comber*, *saver*, *mover* nie sú (v tomto význame) skutočnými

¹ Nadmerne generujúca morfológia (overgenerating morphology) je postavená na myšlienke, že slovotvorné pravidlá sú natoľko produktívne, že môžu generovať nepomerne viac prediktabilných pomenovaní, ktoré plne zodpovedajú princípom slovotvorby daného jazyka, než koľko sa ich v skutočnosti používa. Z toho potom aj vyplýva rozdiel medzi skutočnými a potenciálnymi pomenovaniami. Prvým výrazným príspevkom, ktorý vychádza z týchto princípov, bol Halle (1973).

² Tzv. Extended Ordering Hypothesis je rozvinutím myšlienok D. Siegelovej (1974), ktorá prišla s tzv. hypotézou radenia rovín, podľa ktorej sa v procese derivácie najprv uplatňujú afixy triedy I, ktoré sú preto najbližšie k slovotvornému kmeňu a spôsobujú posun prízvuku a až po aplikácii príslušných fonologických (prízvukových pravidiel) môže nasledovať aplikácia afixov triedy II.

slovami jazyka, Allenová tu uplatňuje princípy ‚nadmerne generujúcej‘ morfológie: *comber*, *saver*, *mover* sa ponímajú ako správne utvorené potenciálne slová. Tento spôsob uzátvorkovania treba podľa nej uprednostniť aj kvôli tomu, že v angličtine neexistujú zložené slovesá (iného názoru je však Kiparsky – pozri vyššie). Tvrdenie, že *to beach-comb*, *to life-save* a *to furniture-move* nie sú skutočnými slovami jazyka, nie je podľa Allenovej relevantné, pretože v nadmerne generujúcej morfológii tvoria iba náhodné medzery (accidental gaps). Ako dôkaz uvádza skutočné slová *to baby-sit*, *to air-condition*, *to chain-smoke*, teda slová, ktoré vznikli spätným tvorením z *baby-sitter*, *air-conditioning*, resp. *chain-smoking*.

Okrem toho sú tu ešte slovesá *re-air-condition* či *pre-type-write*, pri ktorých sa prefixy zďalšie pripájajú k zloženému slovesu úrovne III *to air-condition*, resp. *to typewrite*. Allenová však konštatuje, že *air-condition* a *to typewrite* nevznikli skladaním na rovine III, ale spätným tvorením.

Predbežne poznamenajme, že Allenová sa nezamýšľa nad vznikom pomenovania, z ktorého sa ‚spätne tvorilo‘ kratšie pomenovanie. Jednoducho konštatuje, že „sloveso ako *air-condition* je odvodené procesom reanalýzy a odstránenia afixu zo zodpovedajúceho substantíva alebo adjektíva, ktorého druhý prvok musí byť deverbálny“ (1979, s. 229).

Allenová (1979, s. 228) ďalej uvádza, že spätné tvorenie je možné iba zo slov, ktoré sa vyznačujú nepravidelným, idiosynkretickým významom. Tvrdí, že slovesá ako *air-condition* či *tape-record* súvisia s lexikalizovanými nominálnymi kompozitami *air-conditioner* resp. *tape-recorder*: „Všimnite si, že *to air-condition* neznamená ‚upravovať vzduch (ľubovoľným spôsobom)‘ ale skôr ‚používať zariadenie na úpravu vzduchu‘, pričom samotné ‚zariadenie na úpravu vzduchu‘ má vysoko špecializovaný význam ... Oproti tomu *water-conditioner*, *book-recorder* sú možné zložené substantíva, ktoré však nie sú lexikalizované kompozitá s nepravidelným významom. Iba v tých prípadoch, keď neexistujú lexikalizované zložené substantíva, neexistujú ani príslušné zložené slovesá: **to water-condition*, **to book-record*“.

Nedomnievame sa, že uvedené príklady neprípustného ‚spätneho tvorenia‘ sú príkladmi neprípustných anglických pomenovaní. Naopak, na význame vyššie spomínaných ‚dlhších‘ pomenovaní nie je nič nepravidelné. Práve naopak, to,

Znamená to, že podľa tejto základnej teórie (ktorá však prešla značným vývojom) afixy triedy II nesmú predchádzať afixom triedy I. Allenová potom pridáva rovinu III, rovinu kompozície, pričom tvrdí, že po kompozícii už nenásleduje žiadna derivácia. Aj táto hypotéza však bola neskôr výrazne modifikovaná.

čo sa považuje za nepravdivý význam ‚spätne utvorených‘ pomenovaní, je dôkazom princípov tvorenia slov: nové pomenovanie nie je jednoduchým súčtom významov motivujúcich zložiek. Slovo tvorné typy špecifikujú všeobecnú sémantiku. Z toho dôvodu nie je nič nepravdivé na skutočnosti, že *to tape-record* neoznačuje ľubovoľný spôsob záznamu na pásku, rovnako ako nie je nič nepravdivé na význame pomenovania *blackbird*, ktoré tiež neoznačuje ľubovoľného čierneho vtáka. Tieto skutočnosti sú zachytené na pojmovej úrovni onomaziologického modelu. Preto slovesné pomenovania ako *water-condition*, *book-record*, *ocean-ski*, *touch-read* sa môžu utvárať, ak si to vyžadujú pomenovacie potreby jazykového spoločenstva.

A napokon v tomto stručnom prehľade spomeňme ešte S. R. Andersona (1992), podľa ktorého spätne tvorenie typu *editor* – *edit* nie je proces, ktorý sa riadi slovo tvornými pravidlami. Anderson hovorí o *sporadickom procese*. Napríklad, *submersible* spadá do skupiny slov utvorených sufixom *-able*. Užívateľ jazyka sa môže preto domnievať, že aj keď zodpovedajúce sloveso neexistuje, existovať by mohlo, resp. malo. Táto znalosť svojho jazyka mu umožňuje vytvoriť sloveso *to submerge*. Vznik tohto pomenovania je podľa Andersona vecou logického usudzovania, ktoré treba odlišovať od aplikácie slovo tvorných pravidiel (1992, s. 191).

* * *

Uviedli sme si teda stručný prehľad názorov v snahe poukázať na rôznorodosť a nejednoslosť prístupov k tejto problematike v súčasnej anglickej slovo tvorbe. Ak sa pozrieme na uvedené koncepcie pozornejšie, všimneme si jednu zaujímavú skutočnosť. Veľmi často sa uvádza, že ‚kratšie‘ pomenovanie (neobsahujúce sufix) vzniklo z ‚dlhšieho‘ pomenovania odstránením prvku, ktorý je sufixom alebo ho pripomína. Treba však zdôrazniť, že tento prístup je inherentne rozporný. ‚Dlhšie‘ pomenovania (obsahujúce sufix) museli nejako vzniknúť, keďže sú slovo tvorne analyzovateľné a skladajú sa z minimálne dvoch vymedziteľných zložiek. Okrem toho, sufixy, ktoré tvoria súčasť ‚dlhších‘ pomenovaní, majú všetky znaky a vlastnosti ‚normálnych‘ sufixov. Z toho potom vyplýva, že ťažko možno predpokladať, že prebehne nejaký proces spätneho tvorenia, ak mu predchádza proces sufixácie, pretože sufixácia spočíva na spojení slovo tvorného základu už existujúceho pomenovania a sufixu. Znamená to, že spätný proces, ktorého cieľom je odstránenie sufixu, už nie je potrebný! Z toho pohľadu je možné navrhnúť dve riešenia.

Môžeme postulovať existenciu ‚kratšieho‘ potenciálneho pomenovania, napr. ^P*stage-manage*_V, z ktorého sa utvorí ‚dlhšie‘ skutočné pomenovanie ^S*stage-manager*_N, pričom potenciálne pomenovanie sa aktualizuje, t. j. stáva sa súčasťou jazyka až neskôr.

Alebo, v súlade s našou onomaziologickou koncepciou anglickej slovotvorby (Štekauer, 1998), môžeme postulovať dva nezávislé procesy priradenia formy k významu (FMAP principle). V oboch prípadoch sa vzťah medzi ‚kratším‘ a ‚dlhším‘ pomenovaním zachováva vo forme niektorých spoločných morfológických zložiek.

Čo je však dôležité, v oboch prípadoch upúšťame od pojmu spätné tvorenie. Jednoducho povedané, nemožno akceptovať teóriu spätného tvorenia, ktorá vysvetľuje vznik sufixu zbaveného pomenovania bez toho, aby nejakým spôsobom podala akceptovateľný výklad vzniku pomenovania obsahujúceho sufix. Ak sa o to pokúsime, proces tzv. spätného tvorenia sa nám dostáva do nového svetla.

Z toho dôvodu sa domnievame, že obidva členy dvojíc, ktoré väčšina autorov usúvzťahuje spätným tvorením, sa utvárajú nezávisle od seba na princípe priradenia formy k významu. Možno to ilustrovať na nasledujúcich príkladoch:

(6) stage-manager

Pojmová rovina: osoba, ktorá riadi a organizuje dianie na javisku

Onomaziologická rovina: SUBSTANCIA SUBSTANCIA

	Objekt	←	Dej	Agens
FMAP	stage		manage	-er

(7) stage manage

Pojmová rovina: riadiť a organizovať dianie na javisku

Onomaziologická rovina: SUBSTANCIA DEJ

	Objekt	←	Dej
FMAP	stage		manage

V prípade pomenovacích jednotiek typu *peddle* – *peddler* spadá iba ‚dlhšie pomenovanie‘ do sféry slovotvorby. ‚Kratšie‘ pomenovanie plní v našej koncepcii (1998) funkciu pomocného pomenovania (auxiliary naming unit), ktorého slovotvorný základ poslúžil ako motivujúca zložka pre utvorenie pomenovania *peddler*. Neskôr sa však aj toto pomocné pomenovanie aktualizovalo na základe potreby jazykového spoločenstva. Keďže však ide o monému, aktualizácia *peddle* nevyhnutne prebieha priamo v lexikálnom komponente.

Literatúra

- ADAMS, V. (1973): *An Introduction to Modern English Word Formation*. London: Longman.
- ALLEN, M. R. (1978): *Morphological Investigations*. Connecticut: University of Connecticut, Storrs.
- ANDERSON, S. R. (1992): *A-morphous morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BAUER, L. (1983a): *English Word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HALLE, M. (1973): „Prolegomena to a Theory of Word Formation.“ *Linguistic Inquiry*, Vol. 4, No 1, s. 3 – 16.
- HANSEN, B. – HANSEN, K. – NEUBERT, A. – SCHENTKE, M. (1982): *Englische Lexikologie. Einführung in Wortbildung und lexikalische Semantik*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- KASTOVSKY, D. (1968): *Old English Deverbal Substantives Derived by means of a Zero Morpheme*. Esslingen/N.: Langer.
- KASTOVSKY, D. (1982): *Wortbildung und Semantik*. Tübingen-Düsseldorf. Francke/Bagel.
- KIPARSKY, P. (1982a): „Lexical Morphology and Phonology.“ In: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing Company.
- MARCHAND, H. (1960): *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. Wiesbaden: Otto Harussowitz.
- MARCHAND, H. (1969): *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. 2nd revised edition. München.
- PENNANEN, E. V. (1966): *Contributions to the study of back-formation in English*. *Acta Academiae Socialis*, ser. A, vol. 4. Julkaisija Yhteiskunnallinen Korkeakoulu Tampere.
- PENNANEN, E. V. (1971): *Conversion and Zero-Derivation in English*. *Acta Universitatis Tamperensis*, ser. A, vol. 40. Julkaisija Yhteiskunnallinen Korkeakoulu Tampere.
- PENNANEN, E. V. (1972): *Current views of word-formation*. *Neuphilologische Mitteilungen* 73, s. 292 – 308.
- PENNANEN, E. V. (1975): *What Happens in Back-Formation?* Ed. E. Hovdhaugen: In: *Papers from the Second Scandinavian Conference of Linguistics*. Oslo: pp. 216 – 229.
- QUIRK, R. – GREENBAUM, S. – LEECH, G. – SVARTVIK, J. (1985): *A Grammar of Contemporary English*. London and New York: Longman.
- SIEGEL, D. (1979): *Topics in English Morphology*. Ph. D. Diss. MIT, Cambridge, Mass.
- ŠTEKAUER, P. (1996): *A Theory of Conversion in English*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- ŠTEKAUER, P. (1998): *An Onomasiological Theory of English Word-Formation*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.

ZLOŽENINY S PÔVODNÝM ČINNÝM PRÍTOMNÝM PRÍČASTÍM

Ján Kačala (Bratislava)

V *Dynamike slovnej zásoby slovenčiny* z r. 1989 na s. 239 sa píše, že v súčasnosti sú spomedzi kompozít adjektívneho typu vzniknutých juxtaopozíciou (tzv. zrazenín) produktívnejšie také, čo v 2. časti majú činné prítomné príčastie, a ako príklady na ne sa uvádzajú spojenia *divorastúce spoločenstvá*, *dlhotrvajúca choroba*, *drevospracujúci podnik*, *kovospracujúce družstvo*. Na druhej strane medzi analogickými kompozitami substantívneho typu sa prípady s pôvodným činným prítomným príčastím v druhej časti vôbec nespomínajú a neuvádza sa na ne ani jeden príklad, hoci zložené substantíva tohto typu nielenže možno pokladať za prinajmenej rovnako produktívne ako spomínané adjektíva, lež príslušné príklady môžeme nájsť už v Horeckého *Slovenskej lexikológii* – I. zv. z r. 1971 na s. 110 a 111 – a spracúvajú sa aj vo výkladových slovníkoch slovenčiny. V *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (používame jeho 3. vyd. z r. 1997) sa niektoré takéto pomenovania dokonca zaznamenávajú v spoločnej heslovej stati ako tzv. slovo-druhovú homonymiá, napríklad: okolooidúci I. prídavné meno s výkladom „ktorý“ ide okolo: *okoloidúci turisti*, *okoloidúci autobus*, II. substantívum mužského rodu s výkladom „kto ide okolo“: nevšimáť si *okoloidúcich*; ďalšie podobné príklady uvádzané v tomto slovníku: *okolostojaci*, *spoluúčinkujúci*. Iné takto utvorené pomenovania sa v spomínanom slovníku spracúvajú alebo iba ako prídavné mená, napríklad *samolepiaci*, *rýchlorastúci*, *vševediaci*, alebo iba ako podstatné mená, napríklad *spoluidúci*, *spolutrpiaci*, *spolucestujúci*, *spolubývajúci*, pričom pri ostatných dvoch výrazoch sa v slovníku popri mužských podobách uvádzajú aj ženské podoby *spolucestujúca* a *spolubývajúca*, ktoré len potvrdzujú substantívnu platnosť týchto zložených slov. Už na tomto mieste nášho príspevku môžeme vysloviť tézu, že tento typ substantívnych zloženín je podľa nášho pozorovania produktívnejší ako zodpovedajúci adjektívny typ, tak ako sa o tomto adjektívnom type píše v citovanej *Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*.

So zreteľom na to, že v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* sa uvádzajú slová súčasného spisovného jazyka len vo výbere (v istých prípadoch veľmi prísnom), nemožno citované príklady zďaleka pokladať za vyčerpávajúce, a naopak,

možno uviesť mnohé iné slová tohto typu, ktoré máme doložené z bežnej reči, alebo aj z publicistických prejavov, alebo ktoré podľa vlastného jazykového vedomia hodnotíme v súčasnej reči ako reálne napriek tomu, že ich nemáme doložené od iných používateľov spisovnej slovenčiny. Spôsob utvorenia týchto zložených slov, ako aj ich neprestajné pribúdanie v prejavoch v súčasnej spisovnej slovenčine svedčí o živosti tohto slovotvorného typu a o tom, že ide o otvorený rad pomenovaní tvorených z vlastných zdrojov slovenského jazyka. Ide o tieto príklady (na tomto mieste už neuvádzame výrazy, ktoré sa spracúvajú v *Krátkom slovníku slovenského jazyka*; zloženiny triedime najprv podľa ich primárnej slovnodruhovej platnosti a potom podľa početného výskytu prvej časti zloženiny):

Podstatné mená

1. S príslovkou spolu v prvej časti: *spolubesedujúci, spolubežiaci, spoludiskutujúci, spolucítiaci, spolucvičiaci, spoluhrájuci, spoluhrmžiaci, spolukupujúci, spolunakupujúci, spolukúpajúci sa, spoluletiaci, spoluležiaci, spolumodliaci sa, spoluplávajúci, spolupíšuci, spolupredsedaajúci, spolupochodujúci, spoluponárajúci sa, spolupotápajúci sa, spoluprotestujúci, spolupôsobiaci, spolupredávajúci, spoluslúžiaci, spolusediaci, spolustrieľajúci, spolusúťažiaci, spolutancujúci, spoluveriaci, spoluvládnci, spoluvyučujúci, spoluvystupujúci, spoluzastupujúci, spoluzostupujúci, spoluzomierajúci* atď. Príslovka *spolu* ako prvá časť zloženiny s činným prítomným prídastím vyjadruje partnerský vzťah osoby označenej činným prítomným prídastím k iným takýmto osobám vymedzeným ich činnosťou, resp. stavom. Pre tento významový prvok osoby pokladáme tieto zloženiny primárne za substantíva, pričom viaceré z nich sekundárne fungujú aj ako adjektíva. Ale utvorením týchto kompozít sa primárne naplňa potreba mať na označenie daného významu substantívum. Osobitnú zmienku si zaslúžia podoby, v ktorých sa tvar činného prítomného prídastia utvára od zvrtných sloviess, prípadne zvrtných podôb nezvrtných sloviess *kúpať sa, modliť sa, ponárať sa, potápať sa*. Zachovanie zvrtnej morfémy sa v kompozitách s pôvodným činným prítomným prídastím ukazuje na silnú viazanosť kompozita s východiskovým slovesom, pričom, pravdaže, tento jav je známy aj z iných prípadov lexikalizácie neurčitého slovesného tvaru a jeho prechodu do iného slovného druhu; tak je to povedzme aj pri transponovaných podstatných menách *kúpajúci sa, modliaci sa* a pod.

2. S príslovkou okolo v prvej časti: *okolobežiaci, okoloľajiaci, okoloťahajúci, okololetiaci, okololežiaci, okoloľavajúci, okoloľaviaci sa, okolosediaci,*

okolostrielajúci, okolovystupujúci, okolozostupujúci a pod. Aj v týchto zloženinách ide o partnerský vzťah osôb označených činným prítomným prídavným, pričom pôvodná príslovka *okolo* tu implikuje istý počet takýchto osôb, takže uvedené podoby substantívnych kompozít vystupujú predovšetkým ako plurálové podoby.

3. Zloženiny s inými prvkami v prvej časti sú už omnoho zriedkavejšie; ide o príslovku *d'alej* (*d'alejšlúžiaci*), o zámennú časť *vše-* (*vševidiaci, vševediaci*), o číslovku *prvý* (*prvorodiaci*) a napokon o tvary akuzatívu a genitívu singuláru podstatných mien v spojení s formou *vedúci* (*vlakvedúci, strojvedúci, stavbyvedúci, dielovedúci*) a s formou konajúci (*službukonajúci*). Z významového hľadiska tu ide o skupinu podstatných mien označujúcich zamestnanie alebo postavenie v zamestnaní a o podstatné mená vyjadrujúce rozmanité vlastnosti či charakteristiky osôb.

4. Osobitne treba spomenúť zloženiny s časticou *tiež-* v prvej časti typu *tiežkupujúci, tiežpredávajúci, tiežpredsedajúci, tiežskúšajúci, tiežúčinkujúci* atď., ktoré vyjadrujú nepravé, falošné osoby označené v druhej časti zloženého slova. Príklady tohto typu sa síce nezachytávajú v našich lexikografických dielach, ale sú reálne a v reči potrebné.

II. Prídavné mená

Okrem foriem fungujúcich zároveň ako podstatné mená aj ako prídavné mená, v ktorých prvej časti fungujú už spomínané príslovky *spolu* a *okolo*, uvádzame tu príklady na ďalšie zložené prídavné mená s príslovkami v prvej časti; okrem príslovky *spolu* máme tu do činenia s ďalšími príslovkami, najmä takými, čo vyslovujú polohu a intenzitu: *spolupracujúci* (podnik), *spolurozhodujúci* (činiteľ), *nízkoletiaci* (cieľ), *nízkorastúci* (strom), *vysokoletiaci* (cieľ), *rýchlorastúci* (strom), *rýchlokvasiaci* (mušť), *prudkotečúci* (potok), *d'alejšlúžiaci* (dôstojník), *d'alejhrajúci* (účastník). Ďalej sem patria zloženiny so zámennými tvarmi *všetko-*, *vše-*, *samo-* v prvej časti: *všetkoobjímajúci* (Nebeský otec), *vševediaci* (mudrc), *vševidiaci* (pohľad), *všezahŕňajúci* (cit), *samolepiaci* (samolepiaca páska), *samočistiaci* (samočistiaca schopnosť vody). Iba jednotlivé sú prípady s číslovkou *prvý*: *prvorodiaci* (prvorodiaca matka) a s pôvodným predložkovým výrazom podstatného mena v prvej časti: *donebavolajúci* (výkrik, donebavolajúce klamstvo).

Zhrnuté príklady sa žiada charakterizovať zo slovotvornej, sémantickej a morfologickej stránky. Ako sme videli, kompozitá tohto typu utvárajú dve lexikálne aj

morfologicky značne rozdielne časti: prvú časť najčastejšie tvorí príslovka *spolu*, prípadne *okolo*, ďalej častica *tiež*, zriedkavejšie aj zámeno a ojedinele radová číslovka *prvý* a bezpredložkový alebo aj predložkový tvar podstatného mena; druhú časť tvorí jeden z neurčitých slovesných tvarov – pôvodné činné prítomné prídastie sloves najrozličnejšieho typu podľa intencie slovesného deja, ako aj podľa sémantiky. Tento slovesný tvar aj ako samostatný transpozíčne prechádza medzi viaceré slovné druhy – podstatné mená, napríklad *vedúci*, *diskutujúci*, *predseda-júci*, *účinkujúci*, ďalej prídavné mená, napríklad *ohromujúci*, *zahanbujúci*, *šoku-júci*, *upokojujúci*, ako aj príslovky, napríklad v úryvku *piesne Chodila dievčina po hore plačúci*: dôkazom straty príslušnosti výrazu *plačúci* k slovesu je tu jeho zmeravený tvar v mužskej podobe čiže tvar, ktorý nereaguje na signál syntagmatickej zhody s nadradeným podstatným menom ženského rodu *dievčina*: keby to bol plnohodnotný neurčitý slovesný tvar, vyjadrujúci vo vzťahu k prísludkovému deju sekundárny dej, musel by mať kongruentnú formu *plačúca* (forma *plačúci* v uvedenom úryvku je už predstupňom k plnej príslovkovej forme *plačúcky*). (O slovnodruhových prechodoch z neurčitých slovesných tvarov bližšie hovoríme v stati Kačala, 1987; táto téma sa rozoberá aj v citovanej *Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* na s. 212 – 217.)

Spôsob spojenia uvedených nerovnorodých častí do jednotného kompozita sa označuje ako juxtapozícia, je to jednoduché pevné priradenie častí do jednotného slovného celku, v ktorom sa strácajú najmä črty samostatnej slovesnosti pri pôvodnom tvare činného prítomného prídastia. Juxtapozícia častí je výrazným signálom lexikalizácie takto utvoreného pomenovania: kým totiž časti zloženiny nie sú takto pevne priradené v nemennom poradí a s tvarom pôvodného činného prítomného prídastia v druhej časti, nemožno hovoriť o osobitnom pomenovaní ako prvku lexikálneho systému. Utvorením zloženiny vzniká takto nová kvalita, ktorá sa síce opiera o jestvujúce prvky slovnej zásoby slovenčiny, ale jej utvorením zároveň nastáva nová situácia v slovnej zásobe jazyka, keďže v jej systéme sa na základe aktuálnych vyjadrovacích potrieb sformoval nový prvok s novou, zloženou formou, ako aj s novým významom a zároveň s novými paradigmatickými vzťahmi k príbuzným – najmä v rozličných sémantických dimenziách – prvkom slovnej zásoby. Nové zložené podstatné a prídavné mená s pôvodným činným prítomným prídastím v druhej časti nevznikajú v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny ľubovoľne: vznikajú na základe vyjadrovacej potreby a po završení lexikalizačného procesu zaplňajú špecifické miesto v systéme slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny. Takýmto spôsobom spravidla vznikajú pomenovania, ktoré sú oproti iným príbuzným pomenovaniam výrazovo aj význa-

movo diferencované. Napríklad substantívum *spolucestujúci* s významom „kto spolu s niekým cestuje v jednom dopravnom prostriedku“ je sémanticky zreteľne odlišené od príbuzného pomenovania *spolucestovateľ* s významom „kto spolu s niekým cestuje do cudzích krajín s poznávacím, výskumným cieľom“. Takto sa príbuzné pomenovania na základe jemných alebo aj výraznejších sémantických rozdielov navzájom diferencujú aj v iných prípadoch. Povedzme substantívum *spolubývajúci* sa ustálilo s významom „kto s niekým býva v spoločnom byte alebo izbe“ – na rozdiel od príbuzného podstatného mena *spoluobyvateľ*, ktoré má význam „jeden z obyvateľov toho istého domu, sídliska a pod.“ Na druhej strane pomenovanie *spolupracujúci* sa ustálilo „iba“ ako prídavné meno, keďže podstatné meno s príslušným významom má ustálenú podobu *spolupracovník*; treba však povedať, že forma *spolupracujúci* so zreteľom na celý mikrosystém a jeho fungovanie v reči nie je apriórne vylúčená ani ako substantívna. Na druhej strane v súvisi s rozrastaním sa zložených substantív skúmaného typu možno pozorovať aj vznik nových synonymných prostriedkov. Napríklad substantívum *spolubeseďujúci* má rovnaký význam ako podstatné meno *spolubesedník*. Atď.

Pre morfológickú formu a slovnodruhovú zaradenie skúmaných zložených podstatných a prídavných mien má rozhodujúci význam to, že v ich druhej časti stoja pôvodné činné prítomné príčastia ako tvary schopné vyjadrovať kongruenčné kategórie pádu, rodu a čísla. Kongruenčné sú v dvojakom smere: jednak vyžadujú kongruenciu syntakticky podradeného pomenovania (tak je to pri zložených podstatných menách) a jednak sa podrobujú kongruencii so syntakticky nadradeným pomenovaním (tento jav máme pred sebou pri zložených prídavných menách). S tým súvisí základné zistenie, že podstatné mená majú tieto substantívne gramatické kategórie ako vlastné (rovnako ako všetky ostatné pomenovania predmetov a javov chápaných ako jestvujúce samostatne), kým pri prídavných menách ako označeniach statických príznakov substancii tieto kategórie v plnom rozsahu závisia od syntakticky nadradeného substantíva a v rámci prídavného mena sa uplatňujú iba ako potenciálne znaky. Preto sa pri skúmaných zložených podstatných menách popri mužskej podobe ustaluje aj ženská podoba s paralelnou lexikálnou a gramatickou platnosťou, ako má zodpovedajúca mužská podoba. Pravdaže, ustalovanie takýchto ženských podôb pri jednotlivých zložených podstatných menách nie je na rovnakom stupni, je to proces prinajmenej otvorený pri každom zložennom podstatnom mene, ktoré sa utvorilo predovšetkým v mužskej podobe. Ako sme to už spomenuli, výsledky tohto procesu v niektorých prípadoch sú už zachytené aj v lexikografických dielach spracúvajúcich slovnú zásobu nášho jazyka. Zachovanie formy pôvodného činného prítomného príčastia

pri zložených substantívach a adjektívach skúmaného typu značí najvýraznejší morfológický prvok týchto pomenovaní, ktorým sa novovzniknuté zložené pomenovania zaraďujú medzi ohybné slová, a je to zároveň aj veľmi výrazný znak súvzťažnosti týchto nových pomenovaní so slovesným systémom, lebo okrem tejto formálnej stránky sa v takýchto pôvodných slovesných tvaroch zachováva aj zreteľný významový prvok, t. j. prvok dynamického príznaku.

Proces lexikalizácie zložených podstatných a prídavných mien s pôvodným činným prítomným príchastím možno rekonštruovať predovšetkým na pozadí straty živých medzislovných syntaktických vzťahov a ich transformácie na syntakticko-sémantické vzťahy jestvujúce medzi zložkami zložených podstatných mien. Ako je známe, príslovky s funkciou príslovkového určenia vo vzťahu k slovesu najmä s funkciou predikátu nemajú slovosledovo vymedzenú pozíciu, to značí, že v slovesnej syntagme sa sled členov v lineárnej postupnosti členov vety ako komplexnej jednotky nespravuje gramatickými kritériami, lež kritériami obsahovej výstavby vety, členy slovesnej syntagmy sú teda navzájom slovosledovo voľné (súvisí to aj s tým, že tieto členy navzájom neviaže nijaký formálnogramatický znak). No keď sa príslovky (alebo iné prvky vstupujúce do zložených substantív skúmaného typu) v relácii k nadradenému slovesnému tvaru začínajú stabilne umiestňovať pred slovesný tvar, v súlade s konštituovaním príslušného substantívneho alebo adjektívneho významu zloženého pomenovania strácajú svoju syntaktickú voľnosť a tým aj povedomie lexikálnej samostatnosti. Tento proces, prirodzene, je opretý o už jestvujúce prípady podstatných a prídavných mien takéhoto typu a vznikom nových pomenovaní na takejto báze sa tento proces upevňuje a rozširuje o nové a nové prvky. V jazykovom vedomí sa takto konštituuje nový lexikálny prvok a vonkajším záverečným prejavom zavŕšenia tohto lexikalizačného procesu je aj pravopisná stránka takéhoto pomenovania, to, že sa – rovnako ako iné rovnorodé prvky lexikálneho systému – začína písať ako jedno slovo.

V rámci opisu paradigmatických dimenzií zložených pomenovaní s pôvodným činným prítomným príchastím v druhej časti ešte pripomenieme, že systémové okolie tohto typu pomenovaní utvárajú aj pomenovania, v ktorých prvej časti namiesto príslovky či iného podobného slovného druhu stojí predponová morféma, a to predpona *pri-/pri-* alebo záporová morféma *ne-*. Máme tu na mysli pomenovanie *prisediaci*, ktoré je svojou štruktúrou v systéme slovnej zásoby osihotené, a pomenovania *nevidiaci*, *nepočujúci*, ktoré ako lexikalizované záporové podoby pôvodného činného prítomného príchastia platia ako ustálené prvky slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny. Tieto substantíva by sme mohli

rozmnožit' o paralelné adjektíva typu *nehrajúci* (kapitán – bežné v tenise), *nehovoriaci* (pacienti), *neplatiaci* (používatelia rozhlasových prijímačov). Výraz *prísediaci* s platnosťou podstatného aj prídavného mena je utvorený podobne ako prídavné mená typu *prímorský* zo spojenia (jestvujúci) pri mori, *prímestský* zo spojenia (jestvujúci) pri meste, pravdaže, s tým rozdielom, že do pomenovania *prísediaci* ako druhá časť vchádza pôvodné činné prítomné prídavné (pričom tu nemáme slovotvorné východisko v podobe +*prisedieť*), kým pri slovotvornom type *prímorský* sa k substantívnemu základu *-mor-* pridáva adjektívna prípona *-ský*.

K paradigmatickej dimenzii zložených podstatných a prídavných mien s pôvodným činným prítomným prídavným by sme mohli prirátat aj jestvovanie paralelných zloženín s inými neurčitými slovesnými tvarmi, konkrétne s trpným prídavným a so slovesným podstatným menom, napríklad: *spoluobžalovaný*, *spoluuväznený*, *samozvaný*, *prvorodený*, *spolunažívanie*, *samoopelenie*, *samozásobenie*. Aj tieto prípady ukazujú reálne systémové základy tvorenia zložených slov s pôvodným činným prítomným prídavným, to, že tento spôsob tvorenia zložených slov v súčasnej slovenčine nie je osihotený alebo dokonca náhodný.

Na záver môžeme povedať, že rozvíjajúci sa spôsob tvorenia zložených podstatných a prídavných mien s pôvodným činným prítomným prídavným je súčasťou dynamických procesov v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny a prináša vznik zloženín osobitného typu. Tým, že východiskom tvorenia nových zloženín sú slovné, ako aj tvarové prvky domáceho slovenského jazyka, zisťujeme tu fakt obohacovania slovnej zásoby nášho jazyka o nové prvky z jeho vlastných zdrojov. Tvorenie zložených pomenovaní juxtapozíciou zároveň má dosah na typologické vlastnosti slovnej zásoby spisovnej slovenčiny, lebo v nej a tým aj v celom jazykovom systéme posilňuje polysyntetické črty systému spisovnej slovenčiny.

Literatúra

HORECKÝ, J. (1971): Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 256 s.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda. 436 s.

KAČALA, J. (1987): Sémantická problematika slovnodruhových prechodov. (Slovnodruhovové prechody z neurčitých slovesných tvarov). Slovenská reč, 52, s. 198 – 207, č. 4.

Krátky slovník slovenského jazyka (1997) 3., doplnené a prepracované vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda. 944 s.

DERIVATIVNOST U NOVÝCH VÍCESLOVNÝCH POJMENOVÁNÍ¹

Olga Martincová (Praha)

1. Neologismus je u J. Horeckého nový jazykový znak, přičemž novost se může týkat buď obou stránek znaku, tj. obsahu i formy, nebo jen formy, nebo jen obsahu. Co se týče víceslovných pojmenování, sdružených názvů, o nichž bude dále řeč, podle Horeckého jde u nich o nový obsah, nová forma se však nevyjadřuje novými výrazy, ale novým spojením slov do nového celku (1986, s. 9). Hodí se zde také ještě dodat, že J. Horecký pokládá za důležitější než registrovat vznik, popř. zánik konkrétních neologismů, aby se zjišťovala neologizace, vznik nových nominačních modelů, resp. nové, hojnější využívání modelů již existujících (1989, s. 11).

Zrekapitulovali jsme zde některé z myšlenek J. Horeckého, abychom připomenuli jeho teoretický vklad do neologie, ale i abychom poukázali na to, že tematika víceslovných pojmenování ve vztahu k neologizačním procesům a tendencím patří trvale k okruhům jeho zájmu.

V souvislosti se sdruženými substantivními názvy J. Horecký již v r. 1957 navozuje mimo jiné otázku, zda při jejich tvoření jde na úrovni výrazu (formy) výlučně o spojování slov na základě syntagmatických vztahů, a tedy zda mezi víceslovnými pojmenováními neexistují obdobné formálně-sémantické vazby, jako jsou mezi jednoslovnými slovtvornými útvary. Zjišťuje totiž, že u názvů jako *stolný tenista* nelze vidět z hlediska, o němž hovoří jako o slovtvorném, v přídavném jménu *stolný* přívlastek, který podstatné jméno *tenista* blíže určuje vztahem ke stolu; relační adjektivum *stolný* je přívlastkem ke slovu *tenis* a v podobě *stolný tenis* tvoří slovtvorný základ, od něhož se příponou *-ista* odvozuje pojmenování *stolný tenista*. Horeckému tato interpretace umožňuje diferencovat mezi formálně shodnými, ale onomaziologicky různými typy názvů osob jako *stolný tenista* na straně jedné a *televizní technik* na straně druhé. Umožňuje také rozlišovat mezi jejich tvořením slovtvornou a syntaktickou derivací. Zatímco u syntaktické derivace je formantem slovnědruhový model (ve formulaci

¹ Příspěvek vznikl za podpory GA AV ČR projektu *Systémotvorné procesy neologismů v současné češtině*, č. A0061803.

Filipce – Čermáka, 1985, s. 105)², u slovotvorné derivace je formant tvořen též derivačním morfémem.

Zastavili jsme se poněkud podrobněji u sdružených substantivních názvů, protože jejich pojetí umožňuje zjišťovat některé další strukturní souvislosti a vztahy.

2. Tento příspěvek, jak vyjadřuje jeho název, je zaměřen na derivativnost u nových víceslovných pojmenování³. Dříve než přejdeme k charakteristice nového lexikálního materiálu z tohoto hlediska, pokládáme za nutné podat upřesnění, co zde rozumíme a) víceslovnými pojmenováními, b) derivativností.

(a) Omezuje se na víceslovná pojmenování, která se tradičně označují jako sdružená. Ve shodě s běžným pojetím pokládáme za ně komplex dvou nebo více slov s primární nominativní funkcí, reprodukováný a reprodukovatelný v konkrétních promluvách jako hotový celek (srov. Machač, 1967).

(b) Derivativností u víceslovných, tj. sdružených, pojmenování míníme jejich schopnost stát se základem nových, slovotvorným způsobem od nich odvozených pojmenování. Zůstává tedy stranou jak tvoření od nelexikalizovaných pojmenování vzniklých „při pojmenovacím aktu (v každé jednotlivé promluvě)“ (Machač, 1967, s. 142), od frazémových jednotek (*chytrá horákyně* → *chytrý horák*) ap., tak sémantická derivace, kondenzace typu *balíček ekonomických opatření* → *ekonomický balíček* aj.

Zaměřujeme se zde jen na to, jak se nová sdružená pojmenování uplatňují při tvoření víceslovných pojmenování, třebaže i mezi jednoslovnými neologismy motivovanými sdruženými názvy nacházíme zajímavé případy (srov. např. *maloprivatizovat* k *malá privatizace*, *sysop* k *systémový operátor*, *satelit* k *satelitní turnaj*).

3. V novém lexikálním materiálu češtiny se nejvýrazněji projevuje derivativnost u nových sdružených pojmenování realizovaných adjektivně-substantivním spojením. Ukazuje se, že za jistých nominačně-komunikačních, sémantických, formálních, stylových aj. podmínek bývají východiskem:

- a) pro další nová dvouslovná substantivní pojmenování,
- b) pro dvouslovná adjektivní pojmenování,
- c) pro dvouslovná slovesná pojmenování.

a) Mezi novými sdruženými substantivními pojmenováními, která se motivačně zakládají na formálně a sémanticky souvztažném dvouslovném názvu,

² U slovesných spojení se k formantu řadí též vazba (Filipce – Čermák, 1985, s. 105).

³ Materiál je čerpán ze slovníku *Nová slova v češtině* (1998) a dále z neologického materiálu zaznamenaného v lexikograficko-terminologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR po vydání citovaného slovníku.

rovněž novém, jsou početně nejvíce zastoupeny názvy osob, tzn. výrazy řadící se k strukturním typům *stolní tenista* a *plastický chirurg*. Okruh dvouslovných názvů, od nichž se tvoří, sestává z názvů sportovních disciplín (*plážový volejbal* → *plážový volejbalista*), pracovních oborů nebo jiných činností (*softwarové inženýrství* → *softwarový inženýr*), politických stran, směrů, hnutí, názvů stavů aj.⁴

Srov. další názvy: *akrobatický lyžař* (k *akrobatické lyžování*), *thajský boxer* (k *thajský box*) ; *investigativní žurnalista* (k *investigativní žurnalistika*), *sociální inženýr* (k *sociální inženýrství* v novém významu, zprav. se znevažujícím zabarvením ‚mechanické nahlížení na jevy, problémy společnosti‘); *počítačový pirát* (k *počítačové pirátství*), *softwarový pirát* (k *softwarové pirátství*); *reformní komunista* (k *reformní komunismus*), *občanský demokrat* (k *občanská demokracie* ve významu ‚Občanská demokratická strana‘ i ve významu ‚typ demokracie‘), *zelený terorista* (k *zelený terorismus*); *patologický hráč* (k *patologické hráchství*)⁵.

Přestože před sebou nemáme nový pojmenovací typ, ale rozšiřování jeho lexicálního obsazení, stojí ze povšimnutí, že se u tohoto novotvoření specificky projevují některé obecnější tendence.

Především tu nacházíme osobité projevy synonymity, resp. variantnosti. Ukazuje se, že má-li základový název variantní podobu, jako např. *lyžařská akrobacie* – *akrobatické lyžování*, existují variantní podoby i u názvů osob, tzn. vedle *lyžařský akrobat* se vyskytuje a užívá *akrobatický lyžař*. Je tomu i v případě, že se podoby základu liší v pragmatických složkách (srov. *investigativní žurnalistika* a poněkud expr. *pátrací žurnalistika* → *investigativní žurnalista* // poněkud expr. *pátrací žurnalista*).

Druhou tendencí, na kterou je třeba poukázat, je odstraňování dvouslovnosti vytvářením jednoslovných protějšků (např. *plážový volejbal* → *plážový volejbalista* → *plážista*)⁶. Jde o tendenci známou, ale důležitou pro možnost vysvětlit vznik

⁴ Přibývání těchto názvů je podporováno přejímáním a kalkováním (srov. adaptovanou přejímku *beachvolejbal* a k ní vzniklý domácí protějšek *plážový volejbal*). Že však jde o poměrně živý typ tvoření, svědčí i okazionalismy jako *vědeckotechnický revolucionář*, *reálný socialista* (k starším spojeními *vědeckotechnická revoluce*, *reálný socialismus*).

⁵ V některých případech je třeba počítat s možností obousměrné motivace (*reformní komunismus* ↔ *reformní komunista*); existují však i sdužené pojmenování, u nichž se jeví motivace v opačném směru (*osobní asistent* → *osobní asistence*).

⁶ K jejich výskytu a užití srov. např. následující doklad: „*Plážisté do Austrálie ÚSTÍ NAD LABEM* – Na čtrnáctidenní soustředění do Austrálie se o víkend vydala česká dvojice plážových volejbalistů Přemysl Kubala a Michal Palinek.“ – Slovo, 4. 5. 1998.

některých synonym, projevy kosémie aj. Srov. projekci variantních podob základových názvů (názvů oborů a osob) do univerbátů: *investigativní žurnalistika* → *investigativní žurnalista* → *investigativec*; *pátrací žurnalistika* → *pátrací žurnalista* → *pátrač*; *akrobatické lyžování* → *akrobatický lyžař* → *akrobat*; *lyžařská akrobacie* → *lyžařský akrobat* → *akrobat*.

b) Nová sdružená pojmenování *sametová revoluce*, *vládní koalice*⁷, *mobilní telefon* ap. jsou derivačním základem vztahových adjektiv *sametově revoluční* (*vůdce*, *studenti*, *Praha*, *listopadové dny*), *vládně koaliční* (*poslanec*, *senátor*), *mobilně telefonní* (*signál*) ap. Ne vždy se však nové vztahové adjektivum pojí se zcela novým sdruženým pojmenováním. Lze to ilustrovat na adjektivu *reálně socialistický* (*společnost*, *minulost* atp.), které je zaznamenáno nedávno, ačkoli sdružené pojmenování *reálný socialismus* je dnes možno řadit k historismům.

Přestože zůstává trvale otevřené, zda tato adjektiva je možné hodnotit jako dvouslovná, tj. jako spojení adverbia s adjektivem, zda není přiměřenější pokládat je za kompozita, nelze nevidět, že u nových vztahových adjektiv dvouslovnost nachází oporu⁸.

Alespoň na okraj lze upozornit, že při tvoření těchto adjektiv hraje mimo jiné úlohu pragmatický postoj. Tak např. od *opoziční smlouva* existuje adjektivum v podobě *opozičně smluvní* (*strana*, *partner*) i v podobě *smluvně opoziční* (*strana*, *partner*), přičemž první podobu často používají stoupenci smlouvy, druhou její kritici či odpůrci.

c) S nesporně zajímavým jevem se setkáváme v oblasti nových slovesných pojmenování, a to patrně nejen v češtině, ale podle monografie *Dynamika slovesnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989, s. 227 – 228) také ve slovenštině. Zaznamenáváme, že se k substantivním názvům jako *stavební spoření*, *penzijní připojištění*, *sexuální harašení*, *mimosoudní rehabilitace*, *pozitivní diskriminace* ap. přitvářejí slovesa spojená s adverbium, tzn. *stavební spoření* → *stavebně spořit*, *penzijní připojištění* → *penzijně se připojistit* atd.

⁷ Sousedství *vládní koalice* samo o sobě není v češtině nové. Jeho neologičnost se zakládá v tom, že nyní označuje institut existující nově v našem prostředí (nový denotát).

⁸ Dvouslovností u takových relačních adjektiv se detailně zabýval M. Dokulil, 1984. Z jeho argumentů pro dvouslovnost relačních adjektiv typu *lidově demokratický* připomínáme alespoň to, že vztahové adjektivum na *-ový* obsažené v motivačním sousloví (*lidová demokracie*) se transponuje do příslovečného členu v podobě *-ov-ě* (místo pravidelného kmene se spojovacím vokálem *-o-*), a dále že absentuje u tohoto komponentu zřetelový význam, tj. význam, který mají deadjektivní příslovky při skladebním rozvíti daného přídavného jména.

Pro ilustraci uvedeme několik příkladů z tisku, propagačních materiálů ap.:

(1) stavební spoření → stavebně spořit: „*O stavební spoření neustále roste zájem. V současné době má smlouvu už přes 2,6 milionu lidí, což znamená, že stavebně spoří každý čtvrtý občan.*“

sexuální harašení → sexuálně harašit: „*musel by (Clinton) přivést sebou všechny ty kočky, se kterými sexuálně harašil.*“

(2) penzijní připojištění → penzijně se připojistit // být penzijně připojištěn: „*Kdo se do konce roku penzijně připojistí, dost vydělá.*“; „*penzijně se připojistilo 19 % respondentů*“; „*pětatřicet procent občanů je již penzijně připojištěno*“; „*Když tento muž bude penzijně připojištěn a ve čtyřiceti letech zemře...*“; „*12 měsíců je nejkratší doba, po kterou lze být ze zákona penzijně připojištěn*“⁹

pozitivní diskriminace → pozitivně diskriminovat // být pozitivně diskriminován: „*Představitelé romských aktivit nás mohou obvinít, že pozitivně diskriminujeme romské děti.*“; „*člověk by neměl být pozitivně diskriminován*“

(3) mimosoudní rehabilitace → být mimosoudně rehabilitován: „*Po listopadu 1989 byla (Kamila Moučková) mimosoudně rehabilitována a v letech 1990 – 1993 se vrátila do televize...*“

Je vidět, že se rysují tři typy slovesných pojmenování (*stavebně spořit; penzijně se připojistit; být mimosoudně rehabilitován*). Jejich společným jmenovatelem je transpozice sdruženého pojmenování v slovesné pojmenování tak, že paralelně s transpozicí substantiva v sloveso anebo směrem k němu probíhá transpozice adjektiva v adverbium. K jejich charakteristickým rysům po stránce formální patří pevné slovosledné postavení adverbia před slovesem.

4. Derivativnost u sdružených pojmenování se ovšem nevýčerpává vytvářením elementárních dvojic. V novém materiálu zjišťujeme, že sdružená pojmenování vytvářejí různě rozvinuté slovotvorné řady a i hnízda. Mezi tříčlenné řady patří především řada „*motivující/fundující sdružený název – název osoby mužské – název osoby ženské*“: *plážový volejbal – plážový volejbalista – plážová volejbalistka; sexuální turistika – sexuální turista – sexuální turistka*. Dalším typem řady je „*motivující/fundující sdružený název – název osoby – adjektivum vztahové*“: *reformní komunismus – reformní komunista – reformně komunistický (skupina Obroda)*. Příkladem na vícečlenné hnízdo je např. *penzijní připojištění – penzijně se připojistit – být penzijně připojištěn – penzijně připojištěný* (adj. i subst.) – *připojištěnec* (jako univerbát).

⁹ Příklady (2) ilustrujeme, že slovesná pojmenování tohoto typu mají morfologické paradigma úplně. Morfologicky a sémanticky jsou nejméně „hotová“ slovesná pojmenování typu *být mimosoudně rehabilitován*; aktivní slovesné tvary nemáme (zatím) doloženy – viz příklad (3).

Pokusili jsme se ukázat, jak se v novém lexikálním materiálu jeví derivativnost u sdružených pojmenování. Některé typy jsme mohli jen naznačit (*plážový volejbalista* – *plážová volejbalistka*), další jako *skrytý titulek* – *skryté titulkování*, *mobilní telefon* – *mobilní telefonování* nebo *nuceně nasazený* – *nucené nasazení*, *mentálně postižený* (adj. i subst.) – *mentální postižení* aj. zůstaly zde nevyloženy. Předběžně ale můžeme říci, že se mezi novými dvouslovnými pojmenováními utvářejí, formují slovotvorné souvislosti, přičemž pozadím tohoto formování je slovotvorný systém jednoslovné nominace.

Literatura

- DOKULIL, M. (1974): K tvoření vztahových adjektiv od dvouslovných pojmenování. Jazyko-vedné štúdie XII. Bratislava: Veda, s. 153 – 164.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. (1985): Česká lexikologie. Praha: Academia.
- HORECKÝ, J. (1986): Neologizmy v súčasnej spisovnej slovenčine. Kultúra slova, 20, č. 1, s. 6 – 13.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda.
- HORECKÝ, J. (1957): Dve osobitosti v menách osôb. Slovenská reč, 22, s. 352 – 358.
- MACHAČ, J. (1967): K lexikologické problematice slovních spojení. Slovo a slovesnost, 28, s. 137 – 149.
- MARTINCOVÁ, O. a kol. (1998): Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha: Academia.

TVORENIE OBYVATEĽSKÝCH MIEN OD SLOVENSKÝCH MIESTNYCH NÁZVOV

Matej Považaj (Bratislava)

1. Tvorením derivátov od slovenských miestnych názvov sa prvý raz podrobnejšie zaoberal Š. Koperdan v štúdií K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov (1958). V citovanej štúdií predstavil rozličné typy miestnych názvov a ich deriváty, načrtol typy, ktoré sa uplatňujú v spisovnej slovenčine, pričom sa usiloval zaujať postoj aj k niektorým tvarom používaným v miestnom úze, ktoré neodporúčal prijať do spisovného jazyka (napr. *Okoličan* od *Okoličné*, *Suchovan* od *Suchá*, *Nitrančan* od *Nitra*).

Od Koperdanovej štúdie do súčasnosti bolo publikovaných viacero štúdií a článkov, v ktorých sa pozornosť venovala tomuto problému. Najviac sa derivátom od miestnych názvov venovali L. Dvonč (1967, 1978, 1980, 1984, 1993) a J. Jacko (1974, 1975, 1976, 1977, 1978), no pozornosť týmto derivátom venoval aj J. Horecký v knižných publikáciách *Slovotvorná sústava slovenčiny* (1959), resp. *Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov* (1971) a v niektorých článkoch publikovaných najmä v časopise *Kultúra slova*.

Pri príprave šiesteho zväzku *Slovníka slovenského jazyka* (1968), ktorý po prvý raz priniesol všetky názvy obcí na Slovensku a ich deriváty, ale aj mnohé názvy miest z územia mimo Slovenska, bolo potrebné vypracovať všeobecné zásady tvorenia obyvateľských mien a prídavných mien, pričom sa vychádzalo z množstva dokladov a zo slovotvorných zákonitostí spisovného jazyka. Napokon sa jednotlivé tvary derivátov od názvov obcí Slovenska uviedli v štandardizovanej podobe. Na miestny úzus, ak vybočoval z prijatých zásad, prihliadalo sa iba výnimočne, a to vtedy, ak išlo o deriváty všeobecne rozšírené a ustálené, pričom sa niekedy na tento miestny úzus aj osobitne upozorňovalo poznámkou v zátvorke, napr. *Malý Čepčín* – *Maločepčan* i *Čepčan*, *Maločepčianka* i *Čepčianka*, *maločepčiansky* i *čepčiansky* (podľa miestneho úzu); *Palúdzka* – *Palúdzan* – *Palúdzanka* – *palúdzanský* i *palúdzsky* (podľa miestneho úzu *Palúčan* – *Palúčan-ka* – *palúcky*). V *Slovníku slovenského jazyka* sa pri derivátoch od dvojslovných a trojslovných názvov so zhodným prívlastkom, resp. so zhodnými prívlastkami

uvádzali najprv úplné podoby derivátov a potom ich skrátené podoby, napr. *Hronský Beňadik* – *Hronskobeňadičan* i *Beňadičan* – *Hronskobeňadičanka* i *Beňadičanka* – *hronskobeňadický* i *beňadický*, *Spišská Nová Ves* – *Spišskonovovešťan* i *Novovešťan*, *Spišskonovovešťanka* i *Novovešťanka* – *spišskonovoveeský* i *novoveeský*.

Naposledy sa komplexnejšie problematika tvorenia derivátov od miestnych názvov posudzovala pri príprave nového vydania *Pravidiel slovenského pravopisu* (PSP), ktoré vyšli v roku 1991, a ich druhého, doplneného a prepracovaného vydania z roku 1998. V týchto dvoch vydaniach PSP oproti stavu, ktorý bol zachytený v šiestom zväzku *Slovníka slovenského jazyka*, nastali niektoré zmeny, a to predovšetkým na základe pozorovania konkrétnej jazykovej praxe, najmä však praxe komunikačných prostriedkov (porov. okrem iného aj publikované príspevky v jazykových rubrikách dennej tlače a v časopisoch *Kultúra slova* a *Slovenská reč*). Zmeny sa okrem iného týkali aj adjektív utvorených od trojslabičných miestnych názvov zakončených na *-ec* typu *Bobrovec*. Pri tomto type miestnych názvov sa v PSP z r. 1991 pri niektorých názvoch začali uvádzať adjektívne deriváty so zachovaním koncového *-ec* zo základového slova, pričom sa postupovalo nejednotne, až štvorakým spôsobom. Pri niektorých sa uvádzala iba podoba so zachovaním koncového *-ec*, napr. *Bobrovec* – *bobrovecký*, pri niektorých sa uvádzala podoba s nezachovaním koncového *-ec* na prvom mieste a po nej podoba so zachovaním koncového *-ec*, napr. *Hlohovec* – *hlohovský* i *hlohovecký*, pri niektorých sa na prvom mieste uvádzala podoba so zachovaním koncového *-ec* a za ňou podoba s nezachovaním koncového *-ec*, napr. *Hodejovec* – *hodejovecký* i *hodejovský*, pri niektorých iba podoba s nezachovaním koncového *-ec*, napr. *Chrenovec* – *chrenovský*. Toto riešenie sa nestretlo s porozumením zo strany používateľov PSP, ale ani niektorých jazykovedcov. Napr. J. Horecký (1997) v tejto súvislosti okrem iného napísal: „Nie je však jasné, prečo sa raz na prvé miesto kladie skrátený typ (*bukovský* i *bukovecký*), inokedy neskrátený typ (*hlohovecký* i *hlohovský*).“ Možno pripomenúť, že pri tvorení obyvateľských mien od miestnych mien zakončených na *-ec* koncové *-ec* sa nezachováva, a to ani pri tvorení od trojslabičných miestnych názvov, ani pri tvorení od dvojslabičných názvov (porov. *Lučenec* – *Lučenčan*, *Senec* – *Senčan*). V PSP z roku 1998 sa tento rozdielny spôsob uvádzania adjektívnych derivátov utvorených od trojslabičných miestnych názvov rozhodnutím pravopisnej komisie zjednotil tak, že sa vo všetkých prípadoch uvádzali dvojtvary, pričom sa zvolilo mechanické abecedné poradie, teda na prvom mieste podoba so zachovaním koncového *-ec* a na druhom mieste podoba s nezachovaním koncového *-ec*. Ani toto riešenie sa však nestretlo

so všeobecným súhlasom. Vhodnejšie by bolo uplatniť opačné poradie, ktoré by bolo viacej zohľadnilo tradíciu v štandardizácii derivátov od miestnych názvov tohto typu v spisovnom jazyku a v kodifikačných príručkách. Ako sa ukazuje, pri tvorení derivátov od miestnych názvov zakončených na *-ec* sa výrazne prejavuje osobné vedomie konkrétneho používateľa jazyka ovplyvnené buď stavom v spisovnom jazyku a jazykových príručkách, alebo stavom v miestnom úze. Preto sa budeme vždy stretať s výhradami proti štandardizácii derivátov, pri ktorej sa prejavuje úsilie o jednotný postup, a s odklonmi od štandardizovaných podôb najmä v neoficiálnej a súkromnej rečovej komunikácii.

Možno ešte spomenúť, že v PSP z roku 1991 sa zvyčajne neuvádzali skrátené podoby derivátov vzťahujúcich sa na miestne názvy skladajúce sa z dvoch alebo troch plnovýznamových slov typu *Jaslovské Bohunice*, *Kysucké Nové Mesto*, na čo sa osobitne upozorňovalo v úvode k časti Zoznam obcí na Slovensku upozornením, že v zozname sa „nevyskytujú skrátené živé hovorové ani nárečové podoby, ktoré sa používajú v bežnom jazykovom úze, kde príslušnosť obyvateľského mena k názvu obce je zreteľná z mimojazykových (miestnych) súvislostí“. To isté sa týka aj adjektívnych derivátov. Uvádzali sa teda iba podoby *Jaslovskobohuničan* – *Jaslovskobohuničanka* – *jaslovskobohunický*, *Kysuckonovomešťan* – *Kysuckonovomešťanka* – *kysuckonovomestský* a neuvádzali sa podoby *Bohuničan* – *Bohuničanka* – *bohunický*, *Novomešťan* – *Novomešťanka* – *novomestský*. Skrátené podoby sa uvádzali na druhom mieste pri predložkových názvoch typu *Kostoľany pod Tribečom*, *Nové Mesto nad Váhom*, teda *Tribečskokostoľanec* i *Kostoľanec*, *Tribečskokostoliánka* i *Kostoliánka*, *tribečskokostoliánsky* i *kostoliánsky*.

Oproti stavu v PSP z roku 1991 pri predložkových názvoch obcí typu *Michal na Ostrove*, *Dlhá nad Kysucou*, *Kostoľany pod Tribečom*, *Kostolná pri Dunaji* (teda pri názvoch s predložkami *na*, *nad*, *pod*, *pri*) vo vydaní PSP z r. 1998 sa skrátené tvary obyvateľských mien a prídavných mien uvádzajú na prvom mieste a dlhšie tvary, v ktorých sa zachováva aj vlastné meno vyskytujúce sa v predložkovom páde, až na druhom mieste, teda *Michal na Ostrove* – *Michalčan* i *Ostrovskomichalčan*, *Michalčanka* i *Ostrovskomichalčanka*, *michalský* i *ostrovskomichalský*; *Dlhá nad Kysucou* – *Dlžan* i *Kysuckodlžan*, *Dlžianka* i *Kysuckodlžianka*, *dlžiansky* i *kysuckodlžiansky*; *Kostoľany pod Tribečom* – *Kostoľanec* i *Tribečskokostoľanec*, *Kostoliánka* i *Tribečskokostoliánka*, *kostoliánsky* i *tribečskokostoliánsky*, *Kostolná pri Dunaji* – *Kostolňan* i *Dunajskokostolňan*, *Kostolníanka* i *Dunajskokostolníanka*, *kostolníansky* i *dunajskokostolníansky*, lebo v rečovej praxi sa zvyčajne používajú skrátené tvary.

3. Obyvateľské mená mužského rodu sa v spisovnej slovenčine tvoria príponami *-an*, *-čan* a *-ec* zo slovotvorného základu, t. j. z tej podoby základového slova, ktorá zostane po vynechaní nominatívnej prípony, resp. genitívnej prípony, teda ktorá je zároveň tvarotvorným základom (porov. *Detva* → *Detv* + *an* → *Detvan*, *Pezinok* → *Pezinka* → *Pezink* + *an* → *Pezinč* + *an* → *Pezinčan*, *Bratislava* → *Bratislav* + *čan* → *Bratislavčan*, *Kraľovany* → *Kraľovan* + *ec* → *Kraľovane*, ale niekedy aj po vynechaní odvodzovacej prípony odvodzovacieho základu (porov. *Humenné* → *Humen-né* → *Humen* + *čan* → *Humenčan*).

V spisovnej slovenčine z troch slovotvorných prípon *-an*, *-čan* a *-ec*, ktorými sa tvoria obyvateľské mená mužského rodu, zdanlivo najčastejšie sa využíva prípona *-čan*, po nej prípona *-an* a napokon prípona *-ec*. V PSP z r. 1998 v časti Zoznam obcí na Slovensku, v ktorej sa uviedli názvy všetkých administratívne samostatných obcí na Slovensku podľa stavu k 31. 12. 1997, názvy väčšiny mestských častí v Bratislave a v Košiciach (nezaradili sa napr. názvy košických mestských častí *Luník IX*, *Sídliisko KVP*, ktoré nemajú zvyčajný charakter názvov obcí) a názvy niektorých častí obcí, a to spravidla takých, ktoré ešte v roku 1991 boli administratívne samostatnými obcami, uvádza sa spolu 2 832 názvov obcí a ich častí. Z tohto počtu názvov obcí pri tvorení obyvateľského mena mužského rodu sa slovotvorné prípony *-an* a *-čan* uplatnili až v 2 637 prípadoch, t. j. v 93,11 %. Presná distribúcia prípon *-an* a *-čan* si vyžadovala prísne rozlíšenie prípadov, kde ide skutočne o príponu *-čan* a kde ide o príponu *-an* po predchádzajúcej spoluhláske *č* alebo kde pred príponou *-an* nastali alternácie *c/č*, *g/č*, *k/č*, resp. iné alternácie skupiny spoluhlások so spoluhláskou *k*. Z takto vykonaného rozboru vyplynulo, že najproduktívnejšia nie je prípona *-čan*, ale prípona *-an*, ktorá sa uplatnila v 1 681 prípadoch, t. j. v 59,35 % (z toho v 630 prípadoch, t. j. v 22,24 %, nastupovala prípona *-an* priamo a v 1 051 prípadoch, t. j. v 37,11 %, nastala pred príponou *-an* alternácia so spoluhláskou *č* pred príponou). Až po prípone *-an* nasleduje prípona *-čan*, ktorá sa uplatnila v 956 prípadoch, t. j. v 33,76 %, a iba v 195 prípadoch, t. j. v 6,89 %, prípona *-ec*.

3.1. Príponou *-an*, ktorá je pri tvorení obyvateľských mien základná, tvoria sa obyvateľské mená z miestnych názvov, ktorých slovotvorný základ sa končí na skupinu spoluhlások, napr. *Detva* – *Detvan*, *Nitra* – *Nitran* (iba na okraj poznamenávame, že v podobe *Nitrančan*, s ktorou sa môžeme stretnúť v médiách, ale aj v miestnom úze, uplatňujú sa vlastne dve slovotvorné prípony s tým istým významom, a to slovotvorná prípona *-an* a ešte aj slovotvorná prípona *-čan*, preto sa v rámci spisovného jazyka vyslovujú výhrady proti tejto podobe obyvateľského mena), *Heľpa* – *Heľpan*, *Dojč* – *Dojčan*, *Podbranč* – *Podbrančan*,

Bytča – Bytčan, Ovčie – Ovčan, Zákopčie – Zákopčan, ale niekedy aj na jednu spoluhlásku. Pri tvorení obyvateľského mena pred príponou -an často nastáva alternácia poslednej spoluhlásky, ale niekedy aj spoluhláskovej skupiny slovo tvorného základu. Ide o tieto alternácie: d/d', l/l', n/n', s/št', sk/št', st/št', šk/št', t/t', žk/žt', napr. Kalonda – Kalond'an; Sihla – Sihl'an, Tehla – Tehl'an; Blatné – Blatňan, Bojná – Bojňan, Brezno – Brezňan, Kaplná – Kapľňan, Hlinné – Hliňňan (po vynechaní prípony -né zo základového slova); Dlhá Ves – Dlhovešťan; Kanská – Konšťan, Ruské – Rušťan, Lazisko – Lazišťan; Nové Mesto – Novomešťan; Byša – Byšťan, Galanta – Galant'an, Telgárt – Telgárt'an; Prietržka – Prietržťan, Strážky – Strážťan.

Príponou -an sa obyvateľské mená tvoria aj vtedy, keď sa slovo tvorný základ končí na daktorú zo spoluhlások č, š, ž, pred ktorou je samohláska, napr. *Andač – Andačan, Báč – Báčan, Dobroč – Dobročan, Levoča – Levočan, Rača – Račan, Kľače – Kľačan, Tlmače – Tlmačan, Devičie – Devičan; Mikuláš – Mikulášan, Beluša – Belušan, Lutiše – Lutišan; Číž – Čižan, Svätý Kríž – Svätokrížan, Domaniža – Domanižan, Iža – Ižan, Baláže – Balážan, Kríže – Krížan.* Príponou -an sa obyvateľské mená tvoria aj vtedy, ak sa slovo tvorný základ končí na spoluhlásky c, dz, g, h, ch, k, pričom sa tieto spoluhlásky pred príponou -an striedajú takto: c/č, dz/dž, g/č, h/ž, ch/š, k/č, napr. *Šumiac – Šumiacan, Lučenec (Lučenca) – Lučenčan, Tisovec (Tisovca) – Tisovčan, Zuberec (Zuberca) – Zuberčan, Čadca – Čadčan, Lokca – Lokčan, Breznica – Brezničan, Lúba – Lubičan, Revúca – Revúčan (ale Nižná Boca – Nižnobocan, Vyšná Boca – Vyšnobocan), Bojnica – Bojničan, Levice – Levičan, Medzilaborce – Medzilaborčan, Matejovce – Matejovčan, Vikartovce – Vikartovčan; Bodza – Bodžan, Neporadza – Neporadžan, Prievidza – Prievidžan; Boldog – Boldočan, Čierny Balog – Čiernobaločan (ale Figa – Figan); Mokroluh – Mokrolužan, Veľký Blh – Veľkobľžan, Kosiha – Kosižan, Praha – Pražan, Brehy – Brežan, Zbehy – Zbežan (ale Šahy – Šahan); Bacúch – Bacúšan, Limbach – Limbašan, Suchá nad Parnou – Sušan (Parnianskosušan), Suché – Sušan, Čechy – Češan, Vlasy – Vlašan; Brusník – Brusničan, Hronsek – Hronsečan, Lok – Ločan, Lúka – Lúčan, Rovinka – Rovinčan, Hlboké – Hlbočan, Nováky – Nováčan, Vlky – Vlčan.* Alternácie c/č, k/č pred príponou -an nastávajú teda aj vtedy, ak sú miestne názvy zakončené na -ca, -ce, -ka, -ky, pred ktorými je spoluhláska, alebo ak sú zakončené na -ok, napr. *Barca – Barčan, Abovce – Abovčan, Čachtice – Čachtičan; Petržalka – Petržalčan, Hôrky – Hôrčan; Ružomberok (Ružomberka) – Ružomberčan, Hrádok – Hrádočan (so zachovaním o).* Niektoré z týchto prípadov by sa dali posudzovať aj tak, že sú utvorené príponou -čan po

vynechaní zakončenia, ktoré je vlastne slovotvornou príponou, ako je to napr. v prípade miestneho mena *Dedinka*, ktoré je formálne zdrobneninou utvorenou príponou *-ka* od názvu *Dedina*, teda *Dedinka* → *Dedin-ka* → *Dedin* + *čan* → *Dedinčan*. Prikláňame sa však k názoru, že je tu odôvodnené hovoriť o alternácii *k/č* pred príponou *-an*, teda *Dedinka* → *Dedink* + *an* → *Dedinč* + *an* → *Dedinčan*.

Prípona *-an* sa niekedy využíva aj pri tvorení obyvateľských mien od miestnych mien, ktoré sa nekončia na skupinu spoluhlások, ale na jednu spoluhlásku *d*, *l*, *n*, *t*, pred ktorou je samohláska. Vtedy takisto nastávajú alternácie *d/d'*, *l/l'*, *n/n'*, *t/t'*, napr. *Šíd* – *Šíd'an*, *Lada* – *Laď'an*; *Hul* – *Huľ'an*, *Pila* – *Pil'an*; *Nána* – *Náň'an*, *Kšinná* – *Kšiň'an* (s vynechaním koncového *-ná*); *Bobot* – *Boboť'an*, *Prochot* – *Prochoť'an*, *Svit* – *Sviť'an*, *Čata* – *Čať'an*, *Lehota* – *Lehoť'an*. Prípona *-an* sa niekedy uplatňuje aj pri názvoch zakončených na *-ť*, pred ktorým je samohláska, napr. *Hrochoť* – *Hrochoť'an*, *Novoť* – *Novoť'an*, *Pažiť* – *Pažiť'an*.

3.2. Druhá najčastejšie používaná prípona na tvorenie obyvateľských mien mužského rodu od miestnych názvov je prípona *-čan*. Uplatňuje sa pri slovotvornom základe zakončenom na jednu spoluhlásku, ktorá sa podľa zákonitostí spisovného jazyka môže zoskupovať so spoluhláskou *č*. Ide o zakončenie slovotvorného základu na tieto spoluhlásky: *b*, *d*, *j*, *l*, *l'*, *m*, *n*, *p*, *r*, *t*, *v*, napr. *Báb* – *Bábčan*, *Poruba* – *Porubčan*, *Jarabá* – *Jarabčan*, *Jastrabá* i *Jastrabie* – *Jastrabčan*; *Kunerad* – *Kuneradčan*, *Mad* – *Madčan*, *Dobrá Voda* – *Dobrovodčan*, *Dunajská Streda* – *Dunajskostredčan*, *Nesvady* – *Nesvadčan*, *Voderady* – *Voderadčan*; *Beluj* – *Belujčan*, *Šuja* – *Šujčan*, *Visolaje* – *Visolajčan*; *Biel* – *Bielčan*, *Zvala* – *Zvalčan*, *Gbely* – *Gbelčan*; *Bol'* – *Bol'čan*, *Miroľa* – *Miroľčan*, *Tornaľa* – *Tornaľčan*, *Krahule* – *Krahuľčan*, *Sekule* – *Sekul'čan*, *Veľké Pole* – *Veľkopol'čan*; *Abrahám* – *Abrahámčan*, *Drietoma* – *Drietomčan*, *Radoma* – *Radomčan*; *Badín* – *Badínčan*, *Žilina* – *Žilinčan*, *Čabiny* – *Čabinčan*; *Žip* – *Žipčan*, *Priekopa* – *Priekopčan*, *Brezolupy* – *Brezolupčan*; *Betliar* – *Betliarčan*, *Bara* – *Barčan*, *Habura* – *Haburčan*, *Čifáre* – *Čifárčan*, *Bory* – *Borčan*; *Nový Život* – *Novoživotčan*, *Demjata* – *Demjatčan*, *Bruty* – *Brutčan*, *Veľaty* – *Veľatčan*; *Prešov* – *Prešovčan*, *Bratislava* – *Bratislavčan*, *Ábelová* – *Ábelovčan*, *Dubové* – *Dubovčan*, *Kolárovo* – *Kolárovčan*. Ak sa slovotvorný základ končí na mäkké spoluhlásky *d'*, *n'*, pred príponou *-čan* nastáva alternácia *d'/d*, *n'/n*, napr. *Debrad'* – *Debradčan*, *Sered'* – *Seredčan*, *Medvedie* – *Medvedčan*, *Poriadie* – *Poriadčan*; *Gáň* – *Gánčan*, *Katúň* – *Katunčan*, *Padáň* – *Padánčan*, *Tôň* – *Tônčan*, *Baňa* – *Bančan*, *Jasenie* – *Jasenčan*. V troch prípadoch sme zaznamenali aj alternáciu *l'/l*, hoci táto alternácia pri tvorení obyvateľských mien nie je

zvyčajná. Ide o tieto tri prípady: *Podolie* – *Podolčan*, *Podskalie* – *Podskalčan*, *Záskalie* – *Záskalčan* (ale *Veľopolie* – *Veľopolčan* podľa *Čierne Pole* – *Čiernopolčan*, *Dlhé Pole* – *Dlhopolčan*, *Pusté Pole* – *Pustopolčan*, *Španie Pole* – *Špañopolčan*, *Veľké Pole* – *Veľkopolčan*).

Pri tvorení obyvateľských mien príponou *-čan* sa niektoré odvodzovacie prípony slovotvorného základu vynechávajú. Ide o prípony *-ná*, *-né* odvodzovacieho základu v prípadoch, keď vzniklo zdvojené *nn*, napr. *Cimenná* – *Cimenčan*, *Dubinné* – *Dubinčan*, *Humenné* – *Humenčan*, *Zákamenné* – *Zákamenčan*.

3.3. Príponou *-ec* sa tvoria obyvateľské mená mužského rodu od miestnych mien zakončených na *-any*, napr. *Kraľovany* – *Kraľovanec*, *Sučany* – *Sučanec*, *Topolčany* – *Topolčanec*, *Piešťany* – *Piešťanec*.

4. Prechýlené podoby obyvateľských mien sa pravidelne tvoria príponou *-ka* od mužských podôb obyvateľských mien, napr. *Bratislavčan* – *Bratislavčanka*, *Košičan* – *Košičanka*, *Martinčan* – *Martinčanka*, *Nováčan* – *Nováčanka*, *Prešovčan* – *Prešovčanka*, *Šujčan* – *Šujčanka* (odvodené prídavné meno od týchto miestnych mien má príponu *-ský* alebo *-cký*, teda *bratislavský*, *košický*, *martinský*, *novácky*, *prešovský*, *šujský*).

Ak je obyvateľské meno mužského rodu utvorené príponou *-ec*, prechýlená podoba sa tvorí príponou *-ka*, ktorá sa pripája k základu, ktorý zostane po vynechaní koncového *-ec*, pričom krátka samohláska *a* na konci slovotvorného základu sa mení na dvojhlásku *ia* v zhode s predlžovaním poslednej slabiky základu pri tvorení genitívu, porov. *Kraľovany* – (z) *Kraľovian*, *Topolčany* – (z) *Topolčian*, *Turany* – (z) *Turian*. Tu sa často hovorí už o samostanej prípone *-ianka*. Podobný stav je aj pri tvorení adjektív od miestnych mien zakončených na *-any*, napr. *Kraľovany* – *kraľoviansky*, *Topolčany* – *topolčiansky*, *Turany* – *turiansky*. Aj tu sa často hovorí už o samostatnej prípone *-iansky*. No stav možno interpretovať aj tak, že ide o príponu *-sky* po predchádzajúcej dlhej slabike, lebo slovotvorný základ sa zhoduje s tvarom genitívu, porov. *Kraľovany* – (z) *Kraľovian* → *kraľovian* + *sky* → *kraľoviansky*. Ako sa ukazuje, pri tvorení obyvateľských mien ženského rodu a prídavných mien od miestnych mien zakončených na *-any*, je istá zhoda (porov. *Kraľovany* – *Kraľovanec* – *Kraľovianka* – *kraľoviansky*, *Topolčany* – *Topolčanec* – *Topolčianka* – *topolčiansky*, *Turany* – *Turanec* – *Turianka* – *turiansky*. Po spoluhláske *k* nie je dvojhlásku *ia*, ale dlhá samohláska *á*, napr. *Čakany* – *Čakanec* – *Čakánka* – *čakánsky* (prídavné meno po spoluhláske *k* má zakončenie *-ánsky*, teda takisto s dlhým *á* namiesto dvojhlásky *ia*, ako je to pri obyvateľskom mene ženského rodu), *Krškany* – *Krškanec* – *Krškánka* – *Krškánsky*, *Malé Trakany* – *Malotrakanec* – *Malotrakánka* – *malotrakánsky*, *Vozo-*

kany – Vozokanec – Vozokánka – vozokánsky. Po predchádzajúcej dlhej slabike je zakončenie *-anka* (prídavné meno je zakončené na *-anský*), napr. *Drienčany – Drienčanec – Drienčanka – drienčanský*, *Kolíňany – Kolíňanec – Kolíňanka – kolíňanský*, *Piešťany – Piešťanec – Piešťanka – piešťanský*, *Pusté Úľany – Pustoúľanec – Pustoúľanka – pustoúľanský*.

Príponou *-ianka* sa tvoria prechýlené podoby k mužským obyvateľským menám zakončeným na *-an* spravidla po mäkkej spoluhláske, po pôvodne mäkkej spoluhláske, ale vlastne vždy, keď má prídavné meno zakončenie alebo príponu *-iansky*, napr. *Babie – Baban – Babianka – babiansky*, *Baka – Bačan – Bačianka – bačiansky*, *Barca – Barčan – Barčianka – barčiansky*, *Belža – Belžan – Belžianka – Belžiansky*, *Bojná – Bojňan – Bojnianka – bojniasky*, *Budča – Budčan – Budčianka – budčiansky*, *Bystrá – Bystran – Bystrianka – bystriasky*, *Čechy – Češan – Češianka – češiansky*, *Nitra – Nitran – Nitrianka – nitriansky*, *Pravno – Pravňan – Pravňianka – pravňiansky*. Po predchádzajúcej dlhej slabike je prípona *-anka* (pri prídavnom mene prípona *-anský*), teda uplatňuje sa tu pravidlo o rytmickom krátení, napr. *Bíňa – Biňan – Biňanka – biňanský*, *Bôrka – Bôrčan – Bôrčanka – bôrčanský*, *Brieštie – Briešťan – Briešťanka – briešťanský*, *Krásno – Krásňan – Krásňanka – krásňanský*, *Mýtina – Mýtňan – Mýtňanka – mýtňanský*, *Orávka – Orávčan – Orávčanka – orávčanský*, *Píla – Píľan – Píľanka – píľanský*, *Riečka – Riečan – Riečanka – riečanský*, *Strážky – Strážťan – Strážťanka – strážťanský*.

5. Ako z tohto náčrtu tvorenia obyvateľských mien od slovenských miestnych názvov vidieť, táto problematika je pomerne zložitá, preto sa aj v konkrétnej jazykovej praxi sústavne vyskytujú odklony od štandardizovaných podôb zachytených v kodifikačných príručkách, najnovšie v *Pravidlách slovenského pravopisu* z r. 1998.

Literatúra

- DVONČ, L. (1967): K obyvateľským menám typu Valašťan. *Slovenská reč*, 32, s. 345 – 356.
 DVONČ, L. (1978): Názvy obcí a ich deriváty vo Vlastivednom slovníku obcí na Slovensku. *Slovenská reč*, 43, s. 302 – 307.
 DVONČ, L. (1980): Obyvateľské mená od zemepisných názvov v spisovnej slovenčine. In: *Slovenčina pre slovenčinárov*. Ed. J. Oravec. Bratislava: Pedagogický ústav mesta Bratislavy, s. 112 – 160.
 DVONČ, L. (1984): Obyvateľské mená v spisovnej slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. 13. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa, s. 183 – 201.

- DVONČ, L. (1993): Deriváty názvov obcí a miest na -ec a -ce. *Kultúra slova*, 27, s. 230 – 237.
- HORECKÝ, J. (1959): Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 218 s.
- HORECKÝ, J. (1971): Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 253 s.
- HORECKÝ, J. (1997): Prídavné mená od názvov miest. *Kultúra slova*, 31, s. 134 – 138.
- JACKO, J. (1974): Obyvateľské mená a adjektívne deriváty od niektorých miestnych názvov. *Slovenská reč*, 39, s. 217 – 220.
- JACKO, J. (1975): Obyvateľské mená a adjektíva k miestnym názvom Huta/Huty, Lúka/Lúky, a Voda/Vody. *Slovenská reč*, 40, s. 234 – 239.
- JACKO, J. (1976): Obyvateľské mená a prídavné mená od deminutívnych názvov typu Kremnička a Divinka. *Slovenská reč*, 41, s. 102 – 109.
- JACKO, J. (1977): Deriváty miestnych názvov typu Strážske, Boca a Beša. In: *Jazykovedné štúdie*. 13. Red. J. Horecký. Bratislava: Veda, s. 139 – 146.
- JACKO, J. (1978): Miesto tvorenia slov a vzťah medzi odvodzovaním obyvateľských mien a morfológiou. In: *Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity UPJŠ v Košiciach*. 13. Zv. 3. Slavistika. Red. M. Novák et al. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 57 – 72.
- KOPERDAN, Š. (1958): K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov. In: *Jazykovedné štúdie*. 3. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 83 – 106.
- Pravidlá slovenského pravopisu. 1. vyd. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1991. 536 s.; 2., doplnené a prepracované vyd. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 1998. 574 s.
- Slovník slovenského jazyka. 6. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1968. 336 s.

LEXIKÁLNE MIKROSYSTÉMY V SLOVENČINE, SRBČINE A CHORVÁTČINE (APLIKÁCIA MODELU JÁNA HORECKÉHO)

Miroslav Dudok (Bratislava – Nový Sad)

Jazykovedné dielo jubilujúceho profesora Jána Horeckého som začal poznávať na štúdiách. Na postdiplomových a doktorandských štúdiách jeho všeobecnolingvistické, sociolingvistické, textovolingvistické a užšie odborné štúdie mi už každodenne poskytovali životadarnú šťavu pre moju zvedavosť. Verím, že také isté trvalé stopy zanechá jeho jazykovedné myslenie aj u mojich bývalých študentov na novosadskej a belehradskej univerzite, ktorým som knihy a štúdie Jána Horeckého odporúčal nielen ako povinnú literatúru, ale aj ako literatúru slovenského jazykovedného velikána a solitérového autora. Môjmu skromnému úsiliu pritom v obrovskej miere priskakoval na pomoc svojim dielom sám autor.

Jazykovedná recepcia slovenskej jazykovedy v inorečovom prostredí sa v našej lingvistikе ešte neetablovala v dostatočnej miere. A osobitnú kapitolu by tu tvorilo dielo Jána Horeckého. Za všetky doklady môžeme konkrétne spomenúť jeden, napríklad aplikáciu jeho generatívno-štruktúrnych rozborov lexikálnych mikrosystémov v novosadskej jazykovednej dielni, resp. v konfrontačnej lingvistike.

Konfrontačná jazykoveda vybudovala svoj program hlavne na základe gramatických konštrukcií. Zameriavala sa i na ostatné jazykové plány, ale často v niektorých disciplínach, akou je aj lexikológia, išlo o viac-menej náhodnú jazykovú konfrontáciu alebo (spravidla) o kontrastívnu analýzu izolovaných slov. Pravda, aj takéto jednotlivé empirické poznatky majú nesmiernu cenu pri poznávaní jazykov, ale v tom slovnom lese ešte nevidno, či medzi jednotlivými lexikálnymi kategóriami a konštrukciami v dvoch alebo viacerých jazykoch existujú hlbšie sémantické vzťahy a či nejakým spôsobom tvoria systém. Vďaka jazykovej perspektíve, osobitnému zornému uhlu, aspektu a analýze väčších lexikálnych zoskupení odhalia sa významové i gramatické bloky, ktoré sú spoločné pre viaceré jednotlivé prvky, utvárajúce danú množinu a v ktorej sú systémotvorné. Tak v rámci podstatných mien a tvorenia podstatných mien v slovenčine, srbčine a chorvátčine, teda v jazykoch, ktoré sme si zvolili na porovnávacie účely, zisťujeme rôznorovňovú spoločnú slovotvornú stratégiu: z aspektu tvorenia slov podstatné

mená v týchto jazykoch sa začleňujú do troch skupín – desubstantíva, deadjektíva a deverbatíva. Každá množina obsahuje v sebe ďalšie spoločné charakteristiky. Napríklad, pre desubstantíva v srbsčine a chorvátčine Mihajlo Stevanović zisťuje zo desať významovo ucelených skupín, ktoré sa vyčleňujú na základe sémantickej perspektívy slovného základu a sufixu: substantíva pomenúvajúce činiteľa deja, názvy dejov atď. (Stevanović, 1975). V tvorbe jednotlivých skupín deverbatív v rámci spoločného sémantického poľa podieľajú sa však rozličné sufify. Excerpcia srbského a chorvátskeho materiálu potvrdila existenciu nasledujúcich sufifov v podstatných menách, ktoré označujú proces vykonávania činnosti: *-ba, -va, -ivo, -aj, -ak, -la, -ina, -nja*; v podstatných menách označujúcich nositeľov vlastnosti: *-ik, -on, -ac, -ica, -ša, -uša*; stavové deverbatíva sa končia na *-ba, -ež, -ja, -nja* atď. (Dudok, 1982).

Na základe sémantických kritérií Ján Horecký rozčlenil deverbatíva v slovenčine do nasledujúcich významových celkov s charakteristickými sufifami a to deverbatíva označujúce:

činnosť:	<i>-tel', -č, -ač, -ník, -ec, -ca, -ár, -ák, -áň, -an, -úň, -oš, -oň, -aj</i> ;
získanú vlastnosť:	<i>-tel', -č, -dlo</i> ;
stálu vlastnosť:	<i>-tel', -č, -ník</i> ;
zamestnanie:	<i>-tel', -č, -áč, -čík, -ec, -ca, -ár, -ak</i> ;
výsledok:	<i>-ina, -nica, -(en)ka, -ok, -eň, -ivo</i> ;
nástroj:	<i>-ica, nica, -ka, -eň, -ík, -ivo, -dlo, -č, -áč, -ák, -ačka, -ník</i> ;
dej:	<i>-ica, -ačka, -ka, -nica, -ot, -ba</i> ;
materiál:	<i>-ivo, -dlo, -č</i> ;
miesto:	<i>-dlo, -eň, -áreň, -ňa, -ovňa, -isko, -nica</i> .

Z konfrontačného aspektu v mikrosystéme slovenských, srbských a chorvátskych deverbatív je na prvý pohľad evidentné,

1) že sa pomocou rôznych sufifov tvoria podstatné mená s rovnakým významom,

2) že sa pomocou rovnakých sufifov tvoria podstatné maná s odlišnými významami a

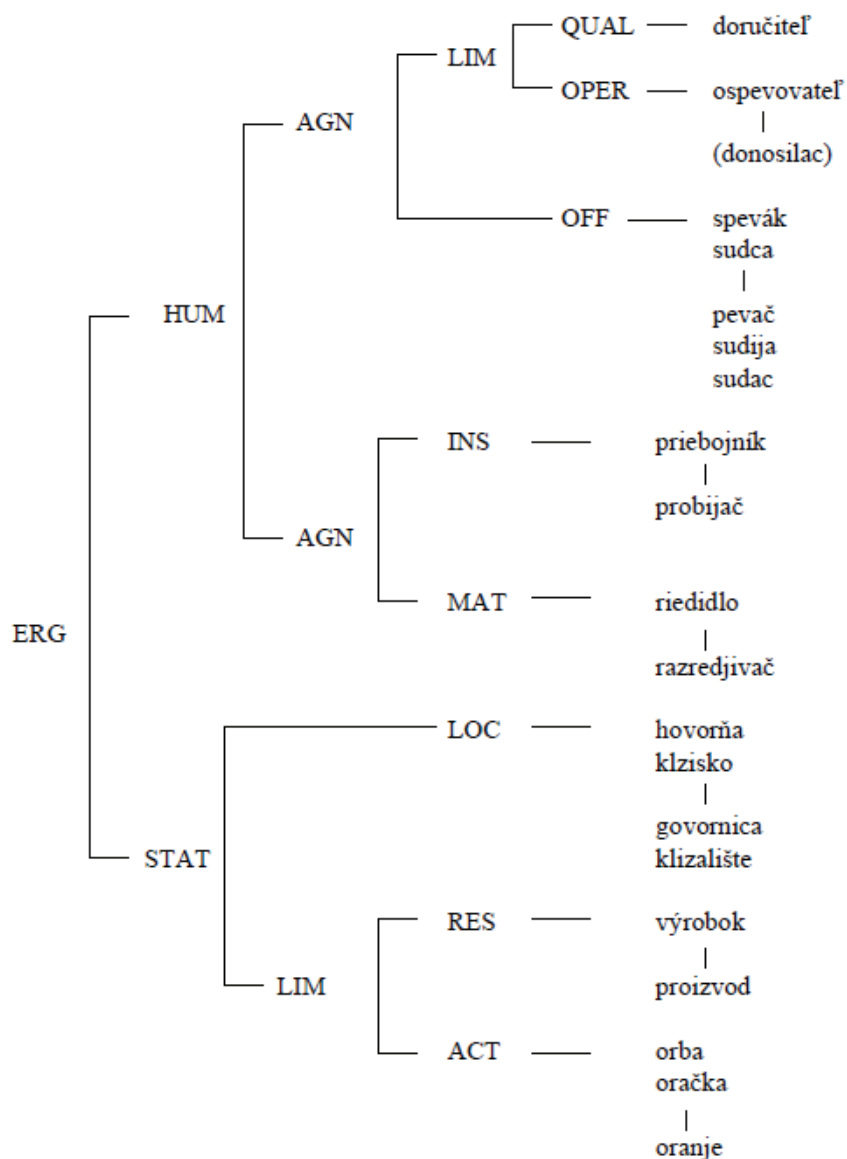
3) že tieto súvislosti platia aj v rámci jednotlivého jazyka.

Znamená to, že len formálna jazyková stránka alebo len sémantický aspekt v porovnávaní konkrétnych javov v geneticky blízkych jazykoch asi nepostačí na opis, ale ani na opis daného mikrosystému v tom-ktorom jazyku. Preto v rámci sémantických výskumných procedúr do svojho generatívneho modelu analýzy

odvodených slov v slovenčine Ján Horecký zakomponúva celú sieť výrazových a obsahových javov.

Na základe slovotvorného významu monograficky podrobne opísala sématickú štruktúru deverbatív v slovenčine Klára Buzássyová (Buzássyová, 1974). K. Buzássyová na základe dištinkatívnych príznakov presne definovala slovotvorný význam deverbatív v slovenčine, inventarizovala slovotvorný význam atď. Na jej práce nadviazal aj J. Horecký. Jeho však zaujímala otvorená otázka vzťahov „medzi zistenými slovotvornými významami“, či tieto vzťahy „tvoria nejaký systém a aké sú systémotvorné (organizujúce) prvky“ (Horecký, 1973, s. 267). Preto vyslovil ďalšiu hypotézu, „že empiricky zistené významy alebo slovotvorné významy vymedzené v podstate kategoriálnymi príznakmi (s čím pracovala Klára Buzássyová – pozn. M.D.) sú vlastne vyjadrené kategoriálnymi dištinkatívnymi príznakmi, ktoré sú posledným článkom v reťazcoch dištinkatívnych príznakov idúcich od nejakého základného, najvšeobecnejšieho dištinkatívneho príznaku cez niekoľko nekoncových (nekategoriálnych) dištinkatívnych príznakov. Základný dištinkatívny príznak a nekoncové dištinkatívne príznaky by potom mohli byť tými prvkami, ktorými sú navzájom viazané koncové, kategoriálne dištinkatívne príznaky“ (Horecký, 1973, s. 267).

Pre deverbatívne podstatné mená navrhol vziať základný dištinkatívny príznak *ergatívnosť* (ERG), ku ktorému postupne priradľoval ďalšie nekoncové dištinkatívne príznaky, aby na konci rozboru (mikro)systému boli dištinkatívne príznaky, ktoré K. Buzássyová označila ako kategoriálne (Buzássyová, 1974) a tak utvoril svoj známy generatívny model slovenských deverbatív z roku 1973, ktorý potom inovoval roku 1994 (Horecký, 1994). A práve ten pôvodný model sa stal predmetom aplikácie pre potreby konfrontačnej analýzy lexikálnych mikrosystémov v slovenčine, srbčine a chorvátčine. Keď sa zohľadnili všetky potrebné prvky, bolo možné zostrojiť nasledujúci strom:

Tento Horeckého model sa stretol so značným záujmom aj medzi novosadskými a belehradskými odborníkmi, hlavne to zaujalo anglistov (spomeňme napr. prof. Ljubomira Popovića) a Srbskú spoločnosť aplikovanej lingvistiky začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia. Vďaka Horeckého systémovo-štruktúrnemu prístupu, ako sám nazval svoju výskumnú procedúru, možno hlbšie preniknúť do tajov slovotvorby dvoch a viacerých jazykov. Sám však podotkol, že nemožno vždy jednoznačne povedať, ktorou príponou sa bude v danom prípade tvoriť požadované deverbatívum (Horecký, 1973, s. 269). Jestvujúca konkurencia slovotvorných prípon presvita z hlbín jazykového vývinu a často je i zrkadlením jazykových kontaktov. Nie sú tu zakotvené potom aj rezervy kontrastívnej lingvistiky? Aplikovaním Horeckého modelu sa nám zjavne ukázali jednotlivé prázdne miesta. Napríklad v menách činnosti za slovenské substantívum *ospevovateľ* sa srbský a chorvátsky ekvivalent nenachádza v tejto podmnožine, ale v skupine mien označujúcich zamestnanie (*pevač*). Uvedené srbské a chorvátske meno je zároveň ekvivalnetné so slovenským *spevák*, ktoré patrí do rovnakého významového rangu. Atď.

Napriek tomu, že sa tento generatívno-sémantický model ukazoval ako produktívny aj pre slovenčinu, srbčinu, chorvátčinu a ostatné flektívne jazyky, najmä pri odstraňovaní interpretačných šumov empirického materiálu, konfrontačný projekt postupne strácal na dychu, a tak ostatné lexikálne mikrosystémy neprešli sľubnou previerkou aplikácie minuciózných úvah Jána Horeckého.

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, K. (1974): Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda. 240 s.
- DUDOK, M. (1982): Konfrontiranje semantičkih sistema leksike u slovačkom i srpskohrvatskom jeziku. In: Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, 6, s. 75 – 80.
- HORECKÝ, J. (1973): Sústava deverbatívnych substantív v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 38, č. 5, s. 264 – 269.
- HORECKÝ, J. (1994): Semantics of derived words. Prešov: Philosophical Faculty P. J. Šafárik University. 74 s.
- STEVANOVIĆ, M. (1975): Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistem i književnojezička norma), I. Uvod, fonetika, morfologija. 3. izd. Beograd: Narodna knjiga. 654 s.

К СИНХРОННО-СОПОСТАВИТЕЛЬНОМУ АНАЛИЗУ СПОСОБОВ ГЛАГОЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Лев Смирнов (Москва)

При изучении славянского глагольного вида и более широкой функционально-семантической категории аспектуальности неизменно обращается внимание на такие глагольные формы и значения, которые относятся к „скрытой морфологии“ или вообще имеют явно неграмматический характер. Одним из важных компонентов функционально-семантической категории (функционально-семантического поля) аспектуальности являются „способы глагольного действия“ (или „способы действия“ – далее СД), которые представляют собой достаточно автономную сферу аспектуальности и в то же время характеризуются несомненной близостью, сопредельностью с видом (ср. Маслов, 1978, с. 38). Это определяется их сходством в плане содержания: грамматическая категория вида и СД выражают значения, отражающие различные стороны и особенности протекания действия во времени.

Область СД, где наблюдается сложное взаимодействие лексических, лексико-грамматических и грамматических значений глагола, представляет большой интерес для синхронно-сопоставительного исследования. В этом направлении уже накоплен определенный опыт, получены важные конкретные результаты (см. Sekaninová, 1971, 1980; Стрекалова, 1976; Деянова, 1976; Соколов, 1978; Piernikarski, 1975; Осипова, 1983 и др.). Многие вопросы, однако, остаются нерешенными. Дальнейшая разработка данной проблематики предполагает и введение в научный оборот нового материала, особенно тех языков, которые в этом плане еще недостаточно изучены (украинский, белорусский, чешский, словенский), и новое теоретическое осмысление, и совершенствование методики сопоставительного анализа. Важно установить состав СД, их лексическое наполнение в отдельных славянских языках. В связи с этим большое значение имеет разработка классификации СД на основе единных критериев (имеющиеся

в литературе классификации базируются на разных теоретических и методических принципах, что, конечно, ограничивает возможности сравнения, см. Иванова, 1974; Sekaninová, 1980; Соболева, 1983). Синхронно-сопоставительный анализ позволит выявить межъязыковые сходства и различия в способах образования СД (включая возможное несовпадение функций отдельных формантов), в семантическом потенциале глаголов, относящихся к одному и тому же СД в функционировании СД, в их взаимосвязи друг с другом и во взаимодействии с видом, в нормативно-стилистических характеристиках и т. п. Подобного рода исследования могут проводиться путем сравнения как целостных систем СД, так и отдельных СД.

При любом подходе необходимо, однако, определить, какое содержание вкладывается в понятие СД. По этому вопросу в аспектологической литературе высказываются разные мнения, предлагаются различные толкования данного понятия и термина. одни авторы считают СД лексическими или семантическими разрядами глаголов, другие – семантико-словообразовательной категорией и т. д. Авилова (1976, s. 263) признает СД только те группировки глаголов, которые „имеют формально выраженную модификацию значения действия, названного простым глаголом“. Более широкое понимание СД представлено в работах тех аспектологов, которые считают, что „определяющим формальным признаком способа действия являются не те или иные словообразовательные морфемы, а направление словообразовательной активности, синтаксическое употребление и тип взаимодействия с категорией вида“ (Маслов, 1963, с. 204). В связи с этим предлагается различать СД характеризованные, нехарактеризованные и непоследовательно характеризованные (Маслов, 1965; Бондарко Буланин, 1967). Некоторые исследователи вообще ставят вопрос о пересмотре учения о СД, полагая, что „традиционное понятие способы действия“ уже не в состоянии однозначно объяснить существенные соотношения глагольной семантики, включая префиксацию, с одной стороны, и видовую семантику, с другой“ (Телин, 1983, с. 1; ср. также Телин, 1981, с. 207). Такая позиция представляется все же излишне категоричной. Конечно, понятие СД не может претендовать на „однозначное“ толкование соотношения и взаимосвязи семантики глагола как такового и видовой семантики, но оно (при соответствующем уточнении) способствует раскрытию многокомпонентного состава и иерархической организации функционально-семантической категории аспектуальности.

Поскольку близость вида и СД проявляется прежде всего в плане содержания, постольку необходимо решить вопрос о семантических границах СД, установить „принадлежащую“ им (и отличную от вида) сферу семантической зоны аспектуальности. В связи с этим предложили различать в рамках семантического континуума (поля) аспектуальности три основных типа значений: видовые (грамматические) значения, значения способов действия (лексико-грамматические) и значения, которые мы называем акциональными (лексическими; см. Смирнов, 1983, с. 194). В соответствии с такой дифференциацией аспектуальных значний глагола СД можно рассматривать как своеобразную переходную ступень между грамматической категорией вида и сферой собственно лексических средств передачи аспектуальной семантики. В нашем понимании СД – это лексико-грамматическая категория, репрезентантами которой являются определенные разряды (группы) глаголов, объединенных общностью формально (морфемно) выраженного частного аспектуального значения. Подчеркнем, что речь идет не о грамматических значениях перфективности/имперфективности, а о стоящих на более низкой ступени абстракции и менее грамматикализованных аспектуальных значениях.

В предлагаемой статье кратко излагаются некоторые предварительные результаты синхронно-сопоставительного анализа глаголов сативного СД (сативных глаголов) в русском, словацком и польском языках.

К сативному (сатуративному, либитативному, интенсивно-результативному) СД относятся производные глаголы сов. вида типа русск. *набегаться*, *наговориться*, словц. *nabojovať sa* (навоеваться), *naskákať sa* (напрыгаться), польск. *nalazić się* (находиться, набегаться), *napatrzeć się* (насмотреться) и т. п. По морфемной структуре и семантике эти глаголы тесно смыкаются с другими сходными по морфемному составу возвратными глаголами сов. вида, особенно с теми, которые выражают различные оттенки интенсивности действия. Однако сативные глаголы обладают своим специфическим значением, которое позволяет выделять их в круг интенсивных глаголов. Правда, эту семантическую специфику не всегда достаточно четко отражают дефиниции сативных глаголов. В одних определениях подчеркивается полная завершенность, исчерпанность или большая мера действия, в других акцептируются семы „удовлетворенность“ или „пресыщенность“ субъекта данным действием. Иногда действие, выражаемое этими глаголами, характеризуется как суммарное, оцениваемое с позиции активного субъекта (Шелякин, 1983, с. 189 – 190).

В некоторых случаях делаются попытки совместить многие из вышеназванных семантических признаков. В Русской грамматике (1980, с. 386) читаем: „Глаголы с преф. *на-* и постфиксом *-ся* имеют значение „действие, названное мотивирующим глаголом, совершить в достаточной степени или в избытке; дойти до состояния удовлетворения или пресыщения в результате длительного или интенсивного совершения этого действия“. Все это показывает, что глаголы, относящиеся к сативному СД, обладают сложным многокомпонентным семантическим потенциалом. На наш взгляд, в их семантике можно выделить два уровня: компоненты значения, общие для всего разряда сативных глаголов и, следовательно, непосредственно несвязанные с индивидуальным лексическим значением мотивирующего глагола (перфективность, результативность, интенсивность), и компоненты значения, обусловленные лексической семантикой мотивирующего глагола (характер и степень интенсификации процессуального признака, мера удовлетворенности субъекта результатом прозведенного действия и др.). Мы в своей работе исходим из следующего определения: сативные глаголы обозначают результат интенсивного выполнения длительного или многократного действия, названного мотивирующим глаголом, проявляющийся в состоянии удовлетворения, пресыщения или усталости субъекта действия.

Сативные глаголы в русском, словацком и польском языках характеризуются значительным сходством. Их можно разделить на две основные группы. У глаголов первой группы на передний план выступает сема „удовлетворенность субъекта действием“, которая нередко дополняется семантическими оттенками „пресыщенности“ действием, „усталости“ от его интенсивного выполнения, ср., напр., русск.: *нагуляться* „вдоволь погулять“, *налюбоваться* „полюбоваться вдоволь, до полного удовлетворения“, *набродиться* „вдоволь, до усталости побродить“, *накуриться* „вдоволь покурить, пресытиться курением“ и т. п.; словц. *nahrat' sa* (вдоволь поиграть, наиграться), *nasýtiť sa* (вполне удовлетвориться чем-л., насытиться), *nabažiť sa* (удовлетворить стремление, жажду, пресытиться) и т. п.; польск. *napolować się* (вдоволь поохотиться, пресытиться охотой), *naryczec się* (нареваться, наплакаться, устать от рева, плача) и т. п. Интенсивность глаголов второй группы в большей мере связана с семантическими компонентами квантитативного характера (продолжительность действия, его многократная повторяемость и др.), ср., напр.: русск. *навоеваться* „много, долго, достаточно побоевать“, *наклоняться* „долго, много поклоняться

кому-л.“ и т. п.; слвц. *nahladovať sa* (долго поголодать, наголодаться), *nahľadat' sa* (потратить много времени на поиски, наискаться), *načakať sa* (долго, много прождать, наждаться), польск. *naplotkować się* (много, долго посплетничать), *naprosić się* (напроситься) и т. п. Между названными группами нет строгой границы, нередко они частично пересекаются, поскольку у многих сативных глаголов указанные семантические компоненты могут существовать одновременно, комбинироваться, ср., напр. русск. *находиться*² „вдоволь, много походить; утомиться от ходьбы“. При употреблении сативных глаголов в тексте актуализируются, подчеркиваются различные стороны их семантического потенциала. При этом могут использоваться разнообразные адвебиальные интенсификаторы и другие лексические и синтаксические средства, ср., напр., русск. *вдоволь, вволю, досыта, достаточно, как следует, до усталости, до пресыщения, до одури, слишком много, долго*, различные конструкции с глаголами *устать, утомиться, намучиться* и т. п.; слвц. *do vôle, dosýta, do sýtosti, do chuti, dosť, hodne, mnoho, veľa, priveľa, do presýtenia, do omrzenia, do úmoru, až-až, dlho, dlhší čas* и т. п.; польск. *do woli, do syta, dosyć, dużo, długo, wiele, dobrze, do zmęczenia, przez dłuższy czas, mieć dość* и т. п. Естественно, что анализ сативных глаголов с привлечением текстового материала всех трех сравниваемых языков мог бы помочь обнаружить и некоторые частные различия в семантике отдельных глаголов, в наборе лексических и синтаксических средств выражения различных оттенков сативности. Однако общая картина при этом существенно бы не изменилась.

Что касается лексического наполнения разряда сативных глаголов в сравниваемых языках, то здесь также наблюдается значительное сходство. Правда, их количественный состав в каждом языке точно определить затруднительно (по данным толковых словарей они составляют примерно 140 – 160 лексических единиц; кроме того, глаголы этого разряда относятся к продуктивным словообразовательным типам и составляют открытый ряд). Многие сативные глаголы во всех трех языках совпадают по морфологической структуре и лексическому значению, ср., напр., русск. *набегаться, наголодаться, находиться*, а также аналогичные слвц. *nabehať sa, nahladovať sa, nachodiť sa* и польск. *nabiegać się, nagłódować się, nachodzić się*. В некоторых случаях совпадают однокоренные образования только в двух языках, напр. русск. *нахапаться* и польск. *nachapać się*, слвц. *naďakovať sa* и польск. *nadziękować się* (много раз поблагодарить) и др. Естественно, что значительное число составляют разнокоренные, но

синонимичные сативные глаголы, напр., русск. *наискаться*, слвц. *nahl'adat' sa*, польск. *naszukać się* и т. п. Наконец, отдельные сативные глаголы употребляются только в одном из сравниваемых языков, ср., напр., польск. *nabyć się* (вдоволь побыть), *nabudować się* (много, достаточно построить; научиться на строительстве) и т. п.

В сфере словообразования сативных глаголов наряду с очевидным сходством обнаруживаются и некоторые разхождения. Во всех трех языках сативные глаголы образуются при помощи одинакового набора формантов, состоящих из префиксов: русск. *на-*, *вы-*, слвц. *na-*, *vy-*, польск. *na-*, *wy-* и постфикса (частицы): русск. *-ся*, слвц. *sa*, польск. *się*. Отметим, что глаголы с префиксами *вы-*, *vy-*, *wy-* выражают обычно максимальную степень интенсификации действия, названного мотивирующим глаголом, и нередко имеют более яркую экспрессивную окраску, но в плане словообразования они отличается от глаголов с префиксами *на-*, *na-* лишь меньшей продуктивностью.

Для сативных глаголов наиболее типичным является префиксально-постфиксальный способ образования, ср. русск. *дышать* – *надышаться*, *плакать* – *выплакаться*, слвц. *behať* – *nabehať sa*, *vybehať sa*, *hl'adiet'* – *nahl'adiet' sa*, *ležať* – *vyležať sa*, польск. *biegać* – *nabiegać się*, *wybiegać się*, *tańczyć* – *wytańczyć się* и др. В подобных случаях сативные глаголы образуются от бесприставочных глаголов несов. вида по моделям: *на-...-ся*, *вы-...-ся*, *на-... sa*, *vy-... sa*, *na-...się*, *wy-...się*. Этот способ самый продуктивный, но не единственный. На наш взгляд, можно говорить и о префиксальном способе образования сативных глаголов, ср., напр., русские глаголы сативного СД, мотивированные бесприставочными возвратными глаголами: *баловаться* – *набаловаться*, *веселиться* – *навеселиться*, *купаться* – *накупаться*, *любоваться* – *налюбоваться*, *резвиться* – *нарезвиться* и т. п. Аналогичные образования представлены в словацком: *čudovať sa* – *načudovať sa* (надивиться), *leniť sa* – *naleniť sa* (налениться), *posťiť sa* – *naposťiť sa* (наговеться, напоститься) и польском языках: *cieszyć się* – *nacieszyć się* (нарадоваться), *włóczyć się* – *nawłóczyć się* (набродиться, наскитаться) и т. п.

В основной своей массе сативные глаголы образуются от непереходно-непереходных глаголов. Вместе с тем возможно их образование от косвенно-переходных и даже переходных глаголов. В этом отношении между сравниваемыми языками также имеется системное сходство.

Кратко остановимся на различиях, выявленных нами в сфере образования сативных глаголов. В словацком и польском языках эти глаголы

могут образовываться также от приставочных глаголов несов. вида, что совсем нехарактерно для русского языка, ср., слов. *naposmievať sa* (много, вволю посмеяться, поиздеваться над кем-л.), *napostávať sa* (настояться); польск. *naopowiadać się* (много, вдоволь порассказать), *nauganiać się* (набегаться, налетаться), *navychwalać się* (нахваляться), *nawyczekiwać się* (наждаться) и др. Подобные сативные глаголы не имеют в русском языке точного структурного соответствия. при их переводе на русский язык приходится использовать семантически близкий сативный глагол, образованный от бесприставочного глагола, или употреблять глаголы не-сативного СД в сочетании с различными лексическими и синтаксическими показателями значения сативности. Второе различие состоит в том, что в словацком и польском языках сативные глаголы могут мотивироваться иноязычными (в том числе интернациональными) глаголами, ср., слов. *namolestovať sa* (намучиться), *namordovať sa* (наломаться; намучиться), польск. *nadenerwować się* (наволноваться, изнервничаться), *nagimnastykować się* (до усталости позаниматься гимнастикой) и др.

Литература

- АВИЛОВА, Н. С. (1976): Вид глагола и семантика глагольного слова. Москва: Наука. 328 с.
- БОНДАРКО, А. В. – БУЛАНИН, Л. Л. (1967): Русский глагол. Ленинград: Просвещение. 392 с.
- ДЕЯНОВА, М. (1967): За атенуативния начин на действие при българския и чешския глагол. Български език, кн. 6, с. 459 – 467.
- ИВАНОВА, М. (1974): Начини на глаголно действие в съвременния български език. София: Издателство на Българската Академия на науките. 145 с.
- МАСЛОВ, Ю. С. (1963): Значение данных болгарского языка для общей теории славянского глагольного вида. В. кн.: Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V. Международного съезда славистов (София, 1963). Москва, Издательство АН СССР, с. 197 – 229.
- МАСЛОВ, Ю. С. (1965): Система основных понятий и терминов славянской аспектологии. В. кн.: Вопросы общего языкознания. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, с. 70 – 79.
- МАСЛОВ, Ю. С. (1978): К основам сопоставительной аспектологии. In: Вопросы сопоставительной аспектологии. Вып. I. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, с. 4 – 44.
- ОСИПОВА, М. А. (1983): Некоторые особенности словообразовательной семантики дистрибутивных глаголов в западнославянских языках. В кн.: Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии. Москва: Наука, с. 224 – 254.

- Русская грамматика. I. Ред. М. Ю. Шведовой. Москва: Наука, 1980, 783 с.
- СМИРНОВ, Л. Н. (1983): Проблемы и задачи сопоставительной славянской аспектологии. В кн.: Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983 г. Доклады советской делегации. Москва: Наука, с. 184 – 198.
- СОБОЛЕВА, П. А. (1983): Опыт упорядочения способов глагольного действия. В кн.: Актуальные и темпоральные значения в славянских языках. Москва: Наука, с. 46 – 52.
- СОКОЛОВ, О. М. (1978): К характеристике способов глагольного действия (на материале русского и болгарского языков). Вопросы сопоставительной аспектологии. Вып. I. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, с. 56 – 75.
- СТРЕКАЛОВА, З. Н. (1976): Аугментативный способ глагольного действия в русском, польском и словацком языках. *Slavica Slovaca*, 1976, с. 247 – 252.
- ТЕЛИН, Н. Б. (1981): Акционалната семантика на глаголната префиксация в руския и българския език в светлината на една компонента видова теория. Ревизия на понятието „начин на действие“. *Български език*, кн. 3, с. 207 – 216.
- ТЕЛИН, Н. Б. (1983): К типологии глагольной префиксации и ее семантики в славянских языках. Упсала – Ольденбург, 16 с.
- ШЕЛЯКИН, М. А. (1983): Категория вида и способы действия русского глагола. Таллин, 216 с.
- PIERNIKARSKI, C. (1975): *Czasowniki z prefiksem PO- w języku polskim i czeskim* (Глаголы с префиксом ПО- в польском и чешском языках). Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 115 p.
- SEKANINOVÁ, E. (1971): Konfrontácia významov slovenskej predpony NA- v ruštine a slovenčine (Сопоставление значений глагольного префикса Na- в русском и словацком языках). *Slavica Slovaca*, s. 222 – 232.
- SEKANINOVÁ, E. (1980): *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine* (Семантический анализ префиксального глагола в русском и словацком языках). Bratislava: Veda. 200 s.

POHĽAD NA SLOVO *BOR* A JEHO DERIVÁTY Z ÚZEMNÉHO ASPEKTU

Adriana Ferenčíková (Bratislava)

*Ty, Borovica spanilá,
do nášho Záhoria tak vrastená,
vrastená do zlatých pieskov
jak smaragd do zlatého prsteňa...*

Takto v zbierke *Stromy* vsadil do básnického obrazu najcharakteristickejší strom rodného kraja nášho jubilanta jeho vrstovník Štefan Sandtner (1996, s. 43), rodák z „predhorského“ Pezinka. Do záhorských pieskov zapustila borovica svoju koreňovú sústavu už v hlbokom praveku a takisto v predhistorickom nedohľadne sa aj koreň v jej názve ujal v jazyku našich predkov.

Praslovanské slovo *borъ* má kontinuanty vo všetkých slovanských jazykoch či už samo osebe, alebo v koreňovej morféme viac alebo menej početných derivátov. Z celoslovanského pohľadu ide pri nich o výraznú územnú diferencovanosť tak na sémantickej, ako aj slovotvornej rovine. V kondenzovanej podobe nám túto situáciu predstavuje napr. *Słownik prasłowiański* (1. zv., 1974) alebo *Этимологический словарь славянских языков* (2. zv., 1975).

Pribúdajúce práce z oblasti slovanskej nárečovej lexikografie i poznatky, ktoré prináša lingvistická geografia, pomáhajú spresniť jej obraz, a tým dávajú aj ďalšie podnety na výskum genetických, vývinových i významových súvislostí.

Pri zbieraní terénnych údajov pre *Slovanský jazykový atlas* sa na celom slovanskom jazykovom území sémantika slova *borъ* sledovala osobitnou otázkou (Sm 3237), mnoho jeho derivátov sa zachytilo otázkami zameranými na zistenie názvov borovice, borovicového lesa, borovicového dreva (L 381, Sl 382, Sl 383), iných ihličnatých stromov, ich porastov aj dreva (L 386, Sl 387, Sl 388, L 389, Sl 391, Sl 392), názvov lesa vo všeobecnosti (L 375), borievky (L 394), hríba obyčajného (L 450), krička i plodu čučoriedky a brusnice (LSl 437, Sl 438, LSl 441, Sl 442). Tento východiskový materiál je kartograficky spracovaný v 3. zv. lexikálno-slovotvornej série *Slovanského jazykového atlasu* (Minsk, v tlači). Časť týchto údajov zaradil do svojich slavisticky zameraných príspevkov aj A. Habovštiak (1988, 1990).

Zaujímavé vzťahy medzi členmi slovotvorného hniezda s koreňovou morférou *bor* sa dajú odkryť nielen pri analyzovaní situácie v jazykových makroareáloch, ale aj na relatívne malej jazykovej oblasti. V našom príspevku sa zameriavame na situáciu v záhorských nárečiach a konfrontujeme ju so stavom na myjavsko-podjavorinskej nárečovej oblasti, bezprostredne s nimi susediacej na severovýchode, ako aj v juhozápadoslovenských nárečiach na východnej strane Malých Karpát.

Za východiskový význam slova *bor* väčšina etymológov pokladá význam ‚ihličnatý strom‘, ‚borovica‘ a význam ‚ihličnatý, borovicový les‘ za druhotný (p. *Slovník prasłowiański*, s. 335 – 336; *Этимологический словарь славянских языков*, s. 216 – 217). Do spisovnej slovenčiny prešlo slovo *bor* v obidvoch významoch. Takýto stav je odrazom územnej sémantickej diferencovanosti.

Príslušníci väčšiny záhorských nárečí slovom *bor* alebo jeho fonetickou obmenou *búr* – v nárečových kartotékach Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV je doložená z obcí Jakubov, Malacky, Kuchyňa, Senica – pomenúvajú rozsiahly borovicový porast, prípadne aj, ako napr. v Rozbehoch, ihličnatú horu všeobecne.

Napríklad: *Ti bore šecki patrili jemu* Brodské; *S teho búru je to kus* Kuchyňa; *Bijo to v bori, ti hríbi* Prievaly.

V nárečí obcí na severnom a severozápadnom okraji Záhoria si však slovo *bor* zachovalo význam ‚borovica‘ tak ako v susednom myjavskom nárečí. Porovnaj: *U nás nejsú bore, enem dubi a hrabi a tito javore* Radošovce; *Vječinu sa to ro-bijo z boru, z borového dreva* Hlboké; *Vitneme ten krajní bor* Myjava. Táto časť záhorských nárečí predstavuje okrajový pás rozsiahlejšieho západoslovenského areálu slova *bor* ako názvu borovice lesnej (*Pinus sylvestris* L.), ktorý na českej jazykovej oblasti zahŕňa východomoravské nárečia s výnimkou ich najjužnejšej časti, stredomoravské nárečia severne od Brna a severný okraj českomoravských nárečí (p. *Český jazykový atlas*, 2. zv., 1997, s. 181), na území slovenského jazyka väčšiu časť severozápadoslovenskej skupiny, považské, čiastočne severo- a stredonitrianske, tekovské, hontianske a čiastočne aj zvolenské nárečia (p. aj Habovštiak, 1990). Severným a severozápadným okrajom záhorskej nárečovej oblasti teda prechádza izoséma vymedzujúca pri slove *bor* oblasť s významom ‚borovica‘ oproti oblasti s významom ‚borovicový (ihličnatý) les‘. Fungovanie lexémy *bor* v rozdielnych významoch na netotožných nárečových oblastiach predstavuje vzťah homogénnej tautonymie. Tie záhorské nárečia, v ktorých sa slovo *bor* ujalo v druhotnom význame ‚borovicový les‘, jeho východiskový význam ‚borovica‘ preniesli – v zmysle Kuryłowiczovho pravidla o sémanticko-slovotvornej derivácii – na odvodené lexémy *borica*, *borina*, *borovica*. Slovotvorný variant *borina* sa používa v nárečí obcí južného a centrálného Záhoria – porov.: *Černá borina* je

strašne tvrdá Stupava; *borina rovná jak svička* Jablonové, *dvacetmetrové borini* Malacky; *borina* Plavecký Mikuláš; *Xvojí, to je z borini to drobné haŕúzí* Čáry –, slovotvorný variant *borica* zaradili do svojho lexikálneho inventára obyvateľa severného Záhoria – porov.: *Borica má šiški* Kunov; *Idem pres tú horu a tam tí borice š-š-š* Rovensko; *černá borica, červená borica* Rozbeh.

V kartotéke *Slovníka slovenských nářečí* sú ako synonymá doložené lexémy *borovica, borina* zo Stupavy, *borovica, borica* z Rozbehov a *borovica, borica, bor* z Hlbokého. Malý významový rozdiel medzi slovotvornými variantmi *borina* a *borica* zachytil K. Palkovič v obci Čáry pri zbieraní terénnych údajov pre *Slovanský jazykový atlas*. Tamojší obyvatelia slovom *borina* nazývajú nižší a slovom *borica* vyšší druh borovice. Tento prípad dokazuje, že aj v nárečiach blízkych lokalít možno nájsť isté odlišnosti v odraze mimojazykovej skutočnosti. Pod deminutívom *borička* sa rozumie aj borovicová sadenica – porov.: *Na jaro sa chodzí do hája na borički* (t. j. sadiť) Brodské; *Jeden rás sme sadzili borički* Rozbeh.

Aj slovotvornou podobou *borovica* ako názvom stromu *Pinus sylvestris* L., upevňujúcou svoje postavenie v slovnej zásobe záhorských nárečí na úkor synonymných derivátov *borica, borina* nepochybne aj pod vplyvom spisovného jazyka, včleňuje sa táto nárečová oblasť do širšieho západoslovenského areálu, ktorý smerom na západ pokračuje nárečiami na južnej Morave, českomoravskými, stredočeskými a severovýchodočeskými nárečiami (p. *Český jazykový atlas*, 2. zv., 1997, s. 181), smerom na východ trnavskou nárečovou oblasťou, stredonitrianskymi a čiastočne aj južnotekovskými nárečiami. *Slovník slovenských nářečí* eviduje slovo *borovica* v štyroch významoch: 1. borovica lesná (*Pinus sylvestris* L.), 2. borievka obyčajná (*Juniperus communis* L.), 3. liehový destilát s arómou borievok a 4. liehový destilát všeobecne. Koexistenciu prvého a druhého významu tohto slova v jednom nárečovom celku vylučuje potreba bezproblémového dorozumievania. Aj v tomto prípade ide o homogénne tautonymá. Vo význame ‚borievka obyčajná‘ sa slovo *borovica* používa najmä v severotrenčianskych, kysuckých, stredooravských a južnoravských nárečiach.

Územne diferencovaný je aj obsah slova *borina*. Všimneme si ho iba v záhorských a s nimi hraničiacich západoslovenských nárečiach. Oproti jeho významu ‚borovica‘ na južnom a strednom Záhori stojí význam ‚menší borovicový les‘, v ktorom ho máme doložené z Hlbokého. V Ružindole pri Trnave sa pod ním môže myslieť aj zoskupenie niekoľkých borovic, ako vyplýva z dokladu *Hentam na cinteri je borina, ten ohen sa obrátil tam*. V Šípkovom, ležiacom medzi Myjavou a Piešťanmi, má toto slovo najskôr význam ‚rozsiahlejší ihličnatý porast‘ – porovnaj: *F šípkovském chotári bolo vádz borín. Boli to miéstá, gdje rósli také*

stromi z bóričím. Nemoseli to bid len samé bóri. Slovo *bóričié*, ktoré z tejto oblasti poznáme vo význame ‚borievkový porast‘, ‚borievkové vetvičky‘ – porovnajú: *Mi zme údziévali z bóričím, abi masso lepšie vonalo; Na jesen cigáni z bóriča otlkali borovički* (Šípkové) – by v kontexte *gdze rósli také stromi z bóričím* mohlo vyjadrovať aj význam ‚ihličie‘.

V Hlbohom je synonymom slova *borina* slovo *borník* – aj ním sa vyjadruje význam ‚menší borovicový les‘. Tento derivát s koreňovou morférou *bor-* nárečový výskum doteraz zachytil iba na Záhorí (Rozbehy, Kunov, Čáry, Stupava) a so Záhorím sú spojené aj doklady, ktoré naň máme v kartotéke Slovníka slovenského jazyka; tie sú z prozaickej tvorby gajarského rodáka Š. Gráfa, Skaličana P. Blahu a naturalizovaného Stupavčana R. Mórica. Porovnajú:

Táto strana, rozrytá bezmennými alebo lokálne pomenovanými prítokmi Moravy ako holandskými kanálmi, kde... jediný listnatý les sa mrvil a šuchoril medzi strmými okolitými borníkmi ako dlhosrstý pes medzi vianočnými stromkami, táto strana skrývala v sebe vôňu poézie Julovho nočného blúdenia. (Gráf, 1939, s. 244); *...(horár) zmizol v borníku.* (Blaho, 1928, s. 53); *...on sa dotrepe sem, do záhorskeho zapadákov, ktorý na poriadnej mape ani neexistuje. Rachot motorov ustal. Zrazu v borníku bolo čudne, tak ticho, že to zaliehalo v ušiach. Zrazu bolo počuť borovice, ako šuštiť a vrzgocú konármi.* (Móric, 1962, s. 83) V deriváte *borník* si korenná morféma *bor-* zachovala ešte svoj prvotný význam ‚borovica‘ aj v tých záhorských nárečiach, kde už slovo *bor* funguje vo význame ‚borovicový les‘.

Záhorským ekvivalentom spisovného slova *borina* ‚borovicový porast, borovicový les‘ je aj slovo *boričí*. Motivantom tohto derivátu môže byť tak slovo *bor*, ako aj slovo *borica*. V prvom prípade je slovotvorným formantom prípona *-ičí* ako v slovách *dubičí* (Rovensko, Brodské, Lakšárka Nová Ves), *brezičí* (Lakšárska Nová Ves), *jedličí* (Rovensko, Stráže n. Myjavou, Koválov, Lakšárska Nová Ves), v druhom prípade je to formant *-í* ako v slovách *brezí*, *brézí* (Vrádište, Radošovec, Hlbohé, Rozbehy), *búčí* (Jakubov). V básnickom jazyku J. Hollého, rodáka z Borského Mikuláša, teda jedného z *trojakích Bórov, na konopné vlákno prehojných* (Svatopluk, V., v. 237), nájdeme aj slovotvorný variant *bukičí* (c. d., IV., v. 258).

Všimnime si teraz záhorské názvy borievky obyčajnej (*Juniperis communis* L.) a jej plodov. Ker sa tu pomenúva jednak slovom *borúfka*, jednak slovom *jauovec*, ktoré sem presahuje z východomoravských nárečí. V niektorých obciach – ako napr. v Záhorskej Bystrici – fungujú popri sebe obidva tieto výrazy. Ale aj tam, kde ker poznajú iba pod menom *jauovec*, majú na pomenovanie jeho plodu slovo *borovička* alebo *borúfka* (stred. Záhorie). Slovo *borovička* sa však na Záho-

rí viaže aj na iný denotát. Z významu ‚liehový nápoj z borievok‘, v ktorom sa toto slovo ujalo v spisovnom jazyku, sa tu vyvinul význam ‚destiláciou získaný liehový nápoj všeobecne‘. *Borovičkár* (Brodské, Koválov) je človek, ktorý obľubuje alkoholické nápoje, pod lexicalizovaným spojením *sprostá borovička* (Štefanov) sa rozumie surový lieh a *borovičkovi grumbír* (Štefanov), to sú liehovarnícke zemiaky.

Slovom *borúška* sa zas okrem významu ‚borievka obyčajná‘ (Vrádište, Radošovce, Brodské, Lakšárska Nová Ves, Kostolište, Kuchyňa, Záhorská Bystrica) a jej plod (Lakšárska Nová Ves, Kuchyňa, Záhorská Bystrica) vyjadruje aj významy ‚borovicová šiška‘ (Skalica), ‚dubienka‘ čiže parazitický guľovitý útvar na listoch duba (Brodské – K. Palkovič, 1997, s. 12) a pomenúva sa ním – pravda nie v jednej lokalite – aj niekoľko druhov húb rastúcich v borovicových lesoch.

Na označenie takých húb, ako rýdzik pravý (*Lactarius deliciosus*), hríb sosnový (*Boletus edulis* subsp. *pinicola*), masliak obyčajný (*Suillus luteus*), kozák sosnový (*Leccinum vulpinum*), majú záhorské nárečia viac názvov s koreňovou morférou *-bor-*, *-búr-*. Podľa zistení M. Majtánovej sa také názvy, ako *borák*, *borúška*, *boróvka*, *podbúrka*, *podburka*, *podbórka*, *podborúška*, koncentrujú v záhorských, myjavských a podjavorinských nárečiach (Majtánová, 1969, s. 85; 1970, s. 172). Priradiť ich k denotátu bez rizika omylu však možno iba v spolupráci s autochtónom – skúseným hubárom. Napríklad slovom *borák* sa v Brezovej pod Bradlom označuje masliak obyčajný, no v neďalekom Šípkovom, ležiacom už na východnom úpätí Malých Karpát, sa takto nazýva hríb sosnový – nezaručuje nám to len výklad explorátora, aj z výpovede, v ktorej máme slovo *borák* zo Šípkova doložené, vyplýva, že určite nejde o bežne sa vyskytujúce, a teda menej cenené masliaky. Porovnaj: *Šípkovském háji sa našli aj boráki, ale málo. Boli teda zácejšie jako dubáki*. Podobne záhorský názov *podbúrka* (-u-) M. Majtánová (1969, s. 85; 1970, 1172) uvádza pri rýdziku aj pri masliaku. Informátor z Hlbokého ho však použil v kontexte, ktorý ho tam nepotvrdzuje ani vo význame ‚rýdzik‘, ani vo význame ‚masliak‘ – porov.: *Podburki sú červené tvrdé hribi*. Podobné výpovede a výklady typu ‚jedlá huba rastúca pod svrčinami a borovicami‘ nám neumožňujú druh huby konkretizovať. Pri lexéme *borovňák* však pochybnosti, že v Brodskom a v jeho blízkom okolí ňou označujú suchohrúb žltomäsový (*Xerocomus chrysenteron*), mať nemusíme. Jej význam spoľahlivo určil dialektológ – autochtón K. Palkovič (1997, s. 12).

Poznanie územnej diferencovanosti významu slov patriacich do jedného slovtvorného hniezda môže prispieť k skvalitneniu lexikografickej práce tak pri

opise slovnej zásoby slovenských nárečí, ako i slovenskej spisovnej aj historickej lexiky. Pokiaľ ide o spisovný jazyk, k omylom pri určení významu slova dochádza najmä pri dokladoch z literárnych diel odrážajúcich krajové jazykové povedomie ich tvorcov. Tak sa napríklad v *Slovníku slovenského jazyka* slovo *boričie* charakterizuje ako nárečové hromadné substantívum stredného rodu s lexikálnym významom ‚borina, borový porast‘ a ilustruje sa dokladmi z diela Vajanského (*Cez husté boričie kmital plameň vatry*) a Zgurišky (*vetvičky boričia*). Prvý doklad uvedený význam podporuje – motívantom tohto derivátu je slovo *borica* ‚borovica‘, v druhom doklade však ide o slovo odvodené od slovotvorného základu *borík* (týmto výrazom sa v Zguriškinom rodisku vyjadruje význam ‚borievka‘), dôkazom čoho je nielen podoba *boričia* (s -rí-) v excerpovanom prameni, ale aj kontext, v ktorom ho autorka použila – porovnaj: *V chyži videla Goščiačka za obrazmi zastrčené vetvičky boričia* (Zguriška, 1938, s. 245). Na takúto výzdobu obydlia sú borovicové vetvičky nevhodné.

Slovo *borovičie* sa v *Slovníku slovenského jazyka* vykladá ako ‚borovicový porast, borovicový háj‘. Proti tomu nemožno mať námietky, lebo ide o systémovo utvorený názov so slovotvorným významom ‚porast tvorený tým, čo označuje substantívum v slovotvornom základe‘. (O hromadných podstatných menách tohto typu pozri Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 95.) Heslo je však ilustrované nevhodne zvoleným dokladom z diela M. Kukučina. V jeho vete *Pod borovičím žltnú sa rýdziky* nejde totiž o borovicový porast. Slovo *borovica*, od ktorého je slovo *borovičie* odvodené, má v autorovom rodnom kraji význam ‚borievka obyčajná‘.

K podobnému omylu došlo aj v hesle *borovina*. Pri druhom význame tohto slova, hodnoteného ako nárečové, je výklad ‚borovicové vetvy, halúzky“ a doklad – opäť z Kukučina – *vence upletené z boroviny a myrtovia*. Lenže aj v tomto prípade ide o borievku či presnejšie o borievkové vetvičky. K tomuto tvrdeniu nás nevedie len úsudok, že jemné výhonky myrty sa nespleťajú do vencov s pomerne hrubými halúzkami borovice, ale aj poznanie, že v Kukučinovom rodisku máme vo význame ‚borievka obyčajná‘ dotazníkovým výskumom zachytený aj slovotvorný variant *borovina*. Ten má však v porovnaní so synonymom *borovica* iba lokálny výskyt. A potvrdenie, že na Orave sa vence vili aj z pichľavých borievkových vetvičiek, môžeme nájsť v diele Kukučinovho krajana Hviezdoslava – porovnaj: *„veniec splietli z borievčiny, dva (t. j. dvaja) zatrubili na slávu, dva Klocka rúče pozdravili*.

Po tejto exkurzii na Oravu sa na záver vrátíme zas na Záhorie. Krajinnú štruktúru tohto najzápadnejšieho slovenského kraja tvorí subtyp poriečnych nív s orá-

činami a subtyp viatych pieskov s borovicovými a borovicovo-dubovými lesmi (p. *Encyklopédia Slovenska*, 1982, s. 480). Jeho veľký syn, náš vzácný jubilant profesor Horecký ako prvoráč ťahal brázdy na mnohých nivách slovenskej jazykovedy. Svojou hŕievnatosťou je podobný záhorskej borovici a jeho rozsiahle jazykovedné dielo je s ňou tá košatá, vetvami bohato prerastená koruna duba, druhého záhorskeho rastlinného kráľa. Nech ako ony v plnej sile odoláva času a naďalej nás obohacuje svojím tvorivým duchom.

Literatúra

- BLAHO, P. (1928): Slabí a mocní. Trnava: Spolok svätého Vojtecha. 332 s.
- Český jazykový atlas. 2. Zpracoval dialektologický kolektiv Ústavu pro jazyk český AV ČR v Praze a v Brně pod vedením J. Balhara a P. Jančáka. Praha: Academia 1997.
- DERMEK, A. (1983): Atlas našich húb. Bratislava: Obzor. 444 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda. 436 s.
- GRÁF, Š. (1939): Zápas. Martin: Matica slovenská. 304 s.
- HABOVŠTIK, A. (1988): Zo slovanskej lexikálnej problematiky. Borievka obyčajná (*Juniperus communis*) v západoslovanských jazykoch. In: *Studia linguistica Polono-Slovaca*. 1. Red. K. Rytmut et al. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 141 – 153.
- HABOVŠTIK, A. (1990): Názvy borovica a sosna zo slovanského i slavistického aspektu. *Slovenská reč*, 55, s. 150 – 155.
- Krátky slovník nářečí slovenského jakubovského podľa Štefana Moravčíka. Bratislava: PRINT-SERVIS 1996. 178 s.
- MAJTÁNOVÁ, M. (1969): Zo slovanských ľudových názvov húb. *Kultúra slova*, 3, 1969, s. 84 – 85.
- MAJTÁNOVÁ, M. (1970): Zo slovanských ľudových názvov húb. *Kultúra slova*, 4, 1970, s. 170 – 173.
- MORIC, R. (1962): *Smutný Suarez*. Bratislava: Šport. 134 s.
- PALKOVIČ, K. (1997): *Záhorácky slovník*. Bratislava: HEVI. 274 s.
- SANDTNER, Š. (1996): *Stromy*. Bratislava: Vydavateľstvo DON BOSCO. 80 s.
- Słownik prasłowiański. Tom 1. A – B. Opracowany przez zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod redakcją Franciszka Sławskiego. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1974, 488 s.
- Slovník slovenského jazyka. 1. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959. 832 s.
- Slovník slovenských nářečí. 1. A – K. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s.
- Вопросник общеславянского лингвистического атласа. Гл. Ред. Р. И. Аванесов. Москва: Наука 1965. 272 с.
- Этимологический словарь славянских языков. Том 2. Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва: Наука 1975. 238 с.

ALTERNÁCIE V SPISOVNEJ SLOVENČINE

Miloslava Sokolová (Prešov)

0. Pri práci na morfematickom slovníku slovenčiny (Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999), ktorého duchovným otcom je Ján Horecký, bolo pre zisťovanie variantov morfém potrebné spracovať aj typy alternácií v slovenčine a odlišiť ich od zmien, ktoré vznikajú rozširovaním pomocou submorf (*kóre:j-sk-y*), resp. zánikom morf (*utor-ň:ajš-i*).¹ Alternácie sú zmeny morfoném pod vplyvom morf (Sabol, 1989), a to gramatických morf (GM), modifikačných morf (MM) a derivačných morf (DM), pri transflexnej imperfektivizácii aj pod vplyvom tematických submorf. O alternáciách v slovenčine existujú len neúplné opisy (*Morfológia slovenského jazyka*, 1966; Dvonč, 1977; Peciar, 1968; Encyklopédia, 1993). Naznačenie teoretických zásad ich spracovania nájdeme u J. Sabola (1989), ktorý upozornil hlavne na problém prekryvania neutralizačných a alternačných zmien, ale neexistuje ucelené monografické spracovanie alternácií, ako je napríklad v poľštine (Gramatyka, 1984; Kowalik, 1997). Výskyt alternácií sa pokladá za typologicky relevantný jav (porov. Vachek, 1979; Lotko, 1997), vysoký výskyt je príznačný pre flektívne jazyky. Pre slovenčinu s posilnenou aglutinačnou zložkou je charakteristické vyrovnávanie slovných základov a odstraňovanie alternácií pred GM.²

Počet vokalických a konsonantických alternantov súvisí s počtom vokálov a konsonantov v jazykoch. V slovenčine je vysoký počet vokalických hlások, čo

¹ Od zánikových alternácií odlišujeme trunkáciu a od vznikových alternácií rozširovanie morfém infixmi. Zánik segmentov *-ec-*, *-c-*, *-úr-*, *-ik-/ík-*, *-id-*, *-ok-*, *-az-*, *-i-*, *-án-i-*, *-i:stan-*, *-sk-* (**hlo-hov-sk-y**, **Michalov-sk-y**, **žbin-sk-y**, **konstan-sk-y**, **plešiv-sk-y**, **nos-o-rož-i**, **ped-i-k-ér-ř**, **krem-it-y**, **kolibr-i**, **antarkt-ic:k-y**, **utor-ň:ajš-i**, **kežmar-sk-y**, **cec-n:at-y**, **ter-ajš-i**, **Indonéz-an-ř**, **brit-sk-y**, **afgán-sk-y**, **Archangel'-č:an-ř**) je menej častý než rozširovanie. Za alternácie nepokladáme ani variantné gramatické morfémy typu (*ženám – uliciam*), ktoré vznikajú pod vplyvom predchádzajúcej fonémy, ani typ *s/z* (*spáliť, zničiť*). Pri vokalizovaných prefixoch a predložkách však o vznikovej alternácii uvažujeme.

² V češtine, poľštine a lužickej srbčine je napriek súčasnej tendencii po obmedzovaní alternácií podstatne viac alternácií. Hoci súhrne je v slovenčine najmenej alternácií zo západoslovanských jazykov, pokiaľ ide o počet alternantov, slovenčina sa neodlišuje mimoriadne napríklad od češtiny; v slovenčine je obmedzená frekvencia, nie rozsah (škála) alternantov (bližšie Sokolová et al, 1999).

zodpovedá vysokému počtu vokalických alternácií. Vokalické alternácie sú trojaké: alternácie korelovaných vokálov, alternácie nekorelovaných vokálov a alternácie s nulou; osobitným typom sú vokalicko-konsonantické alternácie ako prechod ku konsonantickým alternáciám. Okrem konsonantických alternácií sa uvádzajú osobitne alternácie konsonantických skupín.

1. Alternácie korelovaných vokalických hlások:

V	a	e	í	o	u	r	l
V ,	á	(é)	í	(ó)	ú	ř	ĺ
D	ia	ie	–	uo	–	–	–

Korelované alternácie centrálnych vokálov sa využívajú v morfológickom systéme (pred GM a MM), ale hlavne v derivácii (pred DM) a sú obojsmerné; alternácie *e/é, é/e, o/ó, ó/o* sú len v derivačnom systéme a obmedzujú sa hlavne na deriváty prevzatých slov, pretože v domácich jednotkách sú systémové alternácie *e/ie, o/ô*. Alternácie s vokálmi *ř, ĺ* sú obojsmerné. K predĺženiu predchádzajúcej slabiky dochádza často ako kompenzácia pred nulovou GM (*sĺz*), nulovou MM (transflexné tvorenie imperfektív – *prevárať*) alebo pri transflexnej derivácii (*vĺča, húsa, skálie, nábeh*). Tento typ alternácií je pred DM obojsmerný a pravidelný; na alternáciách sa nezúčastňuje diftong *iu*. Inverzné alternácie *V'/V, D/V* sú však menej systémové a zriedkavejšie, pozri ich označenie v prehľade znakom (+); znakom ((+)) uvádzame raritné a unikátne typy alternácií:

základný typ				inverzný typ			
V/V'	GM	MM	DM	V'/V	GM	MM	DM
a/á	+	+	+	á/a	(+)	+	+
i/í	+	+	+	í/i	(+)	+	+
u/ú	+	+	+	ú/u	(+)	+	+
l/ĺ	+	+	+	ĺ/l	(+)	(+)	+
r/ř	+	+	+	ř/r	–	+	+
e/é	–	–	(+)	é/e	–	–(+)	
o/ó	–	–	(+)	ó/o	–	–(+)	
V/D				D/V			
a/ia	+	+	+	ia/a	(+)	+	+
e/ie	+	+	+	ie/e	(+)	+	+
o/ô	+	–	+	ô/o	(+)	+	+

1.1. Alternácie základného typu *V/V'*, *V/D* vznikajú pred GM Gpl systémovo (okrem hlások *o, e*) pri feminínach, neutrách, zriedkavo pri maskulínach,

a to pred jedným konsonantom C (*žien*) alebo skupinou s prvou sonórou CsC (*sált*), resp. na konsonantickú skupinu bez morfémovej hranice (*vrážd*, *úzd*, *miest*), ďalej pred MM pri transflexnej imperfektivizácii (okrem *o*, *e*) a pravidelne pri derivácii deminutív a pri vzniku deverbatív, často v pozícii prefixov (okrem *r*, *l*, *a/ia*).

V/V'

a/á	GM	–	Gpl feminín a neutier pred C alebo CsC, CC: <i>vrán</i> , <i>báb</i> , <i>mám</i> , <i>rán</i> , <i>táng</i> , <i>sált</i> , <i>vrážd</i> , <i>pást</i> (výnimočne maskulín: <i>ráz</i> , <i>Tlmáč</i> , <i>Karpát</i> , <i>Vozokán</i>)
	MM	–	pri transflexnej imperfektivizácii perfektív pred tematickou submorfou -a-: <i>dotláčať</i> , <i>odrážať</i> , <i>preplácať</i> , <i>dosádzať</i> , <i>nasávať</i> , <i>vsádzať</i> , <i>prevárať</i> , <i>vyhládať</i> , <i>vyhášať</i> , <i>vyškvárať</i> , <i>vyprážať</i>
	DM	–	pred deminutívnym sufixom: <i>klások</i> , <i>hlások</i> , <i>baránok</i> , <i>obrázok</i> , <i>vláčik</i> , <i>prášok</i> , <i>hlávka</i> , <i>káča</i> – v prefixoch pri deverbatívach: <i>náprava</i> , <i>názor</i> , <i>záves</i> , <i>zásluha</i> , <i>náčrt</i> , <i>záder</i> – iné typy: <i>skálie</i> , <i>mládež</i> , <i>krádež</i> , <i>várka</i> , <i>mládenec</i> , <i>káčer</i> , <i>málo</i>
i/i'	GM	–	Gpl feminín, neutier: <i>síl</i> , <i>líp</i> , <i>žil</i> , <i>krívd</i> , <i>skriň</i> , <i>skript</i> , <i>učilišť</i> , <i>dýň</i> , <i>kolegýň</i>
	MM	–	pri imperfektivizácii perfektív: <i>využívať</i> , <i>zakrývať</i> , <i>vyvíjať sa</i> , <i>snívať</i> , <i>obšívajť</i> , <i>miňať</i> , <i>vbíjať</i> , <i>prepíjať</i> , <i>zahnívať</i> , <i>rozmyšľať</i> , <i>vyrývať</i> , <i>dobýjať sa</i> , <i>obmývať</i> , <i>zavýjať</i> , <i>vyčisťovať</i> , <i>presýpať</i>
	DM	–	pred deminutívnym sufixom: <i>lístok</i> , <i>jazyček</i> , <i>kopýtko</i> , <i>lastoviča</i> – v prefixoch pri deverbatívach: <i>príjazd</i> , <i>príprava</i> , <i>príchod</i> , <i>prísľub</i> , <i>prístup</i> , <i>prísaha</i> , <i>prikaz</i> , <i>prívod</i> , <i>výroba</i> , <i>výmysel</i> , <i>výskyt</i> , <i>výbava</i> , <i>výkrik</i> , <i>výlučok</i> , <i>výhra</i> , <i>výmena</i> , <i>výcvik</i> , <i>výmysel</i> , <i>výsyp</i> , <i>výplata</i> , <i>výtok</i> , <i>výdych</i> , <i>výfuk</i> , <i>východ</i> , <i>výzva</i> , <i>výjav</i> , <i>výchylka</i> , (<i>ale vyhliadka</i> , <i>vyhláška</i>) – iné deriváty: <i>krívať</i> , <i>kriknúť</i> , <i>listie</i> , <i>kolízia</i> , <i>analýza</i>
u/ú	GM	–	Gpl feminín, neutier: <i>z rúk</i> , <i>veľa múch</i> , <i>gúľ</i> , <i>pút</i> , <i>júrt</i>
	MM	–	pri transflexnej imperfektivizácii: <i>zabúdať</i> , <i>doučať</i> , <i>odpúšťať</i> , <i>prebúdať</i> , <i>zadušať sa</i> , <i>vyzúvať sa</i> , <i>dopúšťať sa</i> , <i>vypúšťať</i> , <i>vpúšťať</i> , <i>počuť</i> , <i>prežívať</i> , <i>vyplúvať</i> , <i>obúvať</i> , <i>vyzúvať</i>
	DM	–	pri deminutívach: <i>púčik</i> , <i>rúčka</i> , <i>zúbok</i> , <i>kúsok</i> , <i>kožušok</i> , <i>húska</i> , <i>húsa</i> , <i>vnúča</i> , <i>chútka</i> , <i>chalúpka</i>

		– v prefixoch pri deverbatívach: <i>úloha, útecha, úder, úkryt, údaj, ukaz, úchylka, úžitok, úspech</i>
		– iné deriváty: <i>súš</i>
l/í	GM	– Gpl feminín, neutier: <i>vĺh, vĺn, bĺch, sĺz, jabĺk, sĺnc</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>doplňat', splňať, prehĺtať, pregĺgať</i>
	DM	– pri deminutívach: <i>chlípok, jabĺčko, vĺča</i>
		– pri iných derivátoch: <i>hlbka, žĺtok</i>
r/ř	GM	– Gpl feminín, neutier: <i>mřv, sřn, zřn, přs, čřt, hřč, sřdc</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>dotřžať, usřkať, uškřňať sa, vytrčat', prehřňať sa, vystřkať, vřzgať, dotvřdzať, vytrřhať, omřzať</i>
	DM	– pri deminutívach: <i>hřstka, žřdka, sřňa, vřšok, krčok</i>
		– pri deverbatívach: <i>država</i>
		– iné deriváty: <i>třnie</i>
e/é	DM	– deverbatíva od prevzatých slovies: <i>syntetizovať</i> → <i>syntéza</i>
o/ó	DM	– deverbatíva: <i>explodovať</i> → <i>explózia, korózia (telefonovať</i> → <i>telefón, iným riešením je smer ó/o telefón</i> → <i>telefonovať)</i>
V/D		
a/ia	GM	– Gpl feminín, neutier (maskulín): <i>žiab, šiat, tiav, fliaš, čiaš; Lípian, Košťian, čias</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>bliakať, vykiadzať, okiadzať</i>
	DM	– pri deminutívach: <i>fliačik, briadka, hriadka, žliabček, krčiazok, žliazka</i>
		– pri deverbatívach: <i>hliadka, prehliadka</i>
		– feminatíva od obyvateľských mien: <i>Bokšan – Bokšianka, Nitrianka, Bosnianka,</i>
		– iné deriváty: <i>desiaty, dvadsiaty, desiatka</i>
e/ie	GM	– Gpl feminín, neutier: <i>žien, miest, ciest, viet, briez, dvier, telies, pliec, vrieč</i>
		– tvary pre životné maskulína: <i>šiesti, šiestimi, siedmi</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>presviedčať, zamieňať, vybiehať, predbiehať, prilietat', vbiehať, vyciedzať, vycierať, vyškierať, vypliešťať</i>
	DM	– pri derivácii indeterminovaných slovies: <i>letieť – lietat'</i>
		– pri deminutívach: <i>kvietok, briezka, čielko, piecka, včielka, večierka, žieňa, žriebä, kvieľa, strieška, viečko, vienko, vemienko, jazierko, koliesko, kamienok, briežok, lupienok, človiečik</i>

- v prefixoch pri deverbatívach: *prieplav, prienik, prielom, prie-
rez, priepad, priepust, prietrž*
- iné deriváty: *šiesty, siedmy*
- o/ô GM – Gpl feminín, neutier: *nôh, plôch, dobrôt, hól, lôn, bômb, podôb,
kôz, škôl, kôl*
- DM – pri deminutívach: *komôrka, nôžka, môstik, lalôčik, sóvã, batô-
žik, bôčik, bôžik, jemnosťka*
- v deverbatívach: *chôdza, ból', vôňa, lichôtka, lôžko, hrôza*
- v prefixoch pri deverbatívach: *pôvod, dôkaz, pôžitok, pôrod, pô-
žička, pôdoj*
- iné deriváty: *ôsmy*

1.2. Inverzný typ korelovaných kvantitatívnych alternácií je pred GM Gsg (pri niektorých maskulínach *á/a, ie/e, ô/o*), pred GM v gramatických tvaroch sloviess vzoru *niešť (hrýžť, húšť, tľcť, priať, triasť, viezť)* aj pri slovese *isť*, pred MM -ov- pri imperfektivizácii (okrem *é, ó*) a pred DM pri derivácii adjektív (-áci-a/-ač-*-n-ý, -ný, -ický*), resp. pri deverbatívach (*cval, vstup, sklz, oblek*), zriedkavo pri deminutívach (*vetrik, stolček*) alebo pred DM (-ár, -iar, -áž, -át, -izmus).

V/V

- á/a GM – všetky tvary okrem Nsg niektorých maskulín: *dažd'a, mrazu*
- tvary zámen: *naším, vaši*
- pri konjugácii v prézente: *rásť* → *rastie, pášť, klásť*, + všetky deriváty *vrásť*, l-ové tvary od sloviess *nájsť* – *našiel, zájšť* – *za-
šiel*
- MM – pri imperfektivizácii: *zvažovať, vychvaľovať, zabraňovať, pri-
hlasovať, ukazovať, vracat', skracovať, vypaľovať, vyrastať,
vracat', ale vyprázdňovať, okrášľovať, oprávňovať*
- pri stupňovaní: *kratší*
- DM – v deverbatívach: *cval, pochvala, kazateľ, chmat, hlavolam,
rast, pastva, predavač, udavač, obhajca, obhajoba*
- desubstantívane adjektíva: *dažd'ový, mrazivý, dramatický, de-
koračný, situačný, manifestačný, kastročný*
- iné deriváty: *mineralógia, narkoman, skackat', krasojazda, kra-
tochvíľa, našský, brankár, materializmus*
- í/i GM – pri konjugácii: *isť, hrýžť* (deriváty *vyhrýžť* → *vyhryzie*), l-ové tvary od sloviess *prisť, zisť*
- MM – pri imperfektivizácii pred -ov-: *opisovať, vypisovať, ubližovať,
rozširovať, znižovať, odlišovať, schyľovať sa, nasycovať, opy-*

		<i>tovať sa, vytyčovať, vyvyšovať sa, vcitovať sa</i> (ale <i>vysídľovať, vyčísľovať, predklíčovať, urýchľovať</i>)
		– pri stupňovaní: <i>nižší, bližší</i>
DM		– v deverbatívach: <i>opis, prepis, hvizd, výčin, vplyv, obyvateľ, prehýb, čitateľ, pisateľ, pytač</i>
		– desubstantívane adjektíva: <i>exhibičný, pozičný, analytický, klimatický, hemofilný</i>
		– iné deriváty: <i>vinohrad, Lydka, disciplinárka, dusikáreň, vinár, piliar, miliar; konkubinát, kalvinizmus; lizkať, blizučký, nizučký</i>
ú/u	GM	– pri konjugácii: <i>húst' – hudies</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>zužovať, vnucovať, donucovať, prekurovať, vylučovať, vyludzovať, sklúčovať, sužovať, kupovať, odsudzovať, pristupovať, vytrubovať</i> (ale <i>vyúšťovať, zaokrúhľovať, skultúrňovať</i>)
	DM	– deverbálne deriváty: <i>blud, hudba, sľub, pokus, lup, výlučok, nákup, výbrus, vstup, vsuvka, luskáč, lupič, kurič, brusič, rubáč, stupaj, vzbura</i>
		– adjektíva od prevzatých substantív: <i>iluzórny, revolučný, inštitučný</i>
		– iné deriváty: <i>hlupák, mudrc, mudrlant, ľubovôľa, difuzér, klobočník; kľučiar</i>
í/i	GM	– konjugácia: <i>tlčť' → tlčie</i> a jeho deriváty <i>vytlčť'</i>
	MM	– pri imperfektivizácii morfolou <i>-ov-</i> : <i>predlžovať</i>
	DM	– v deverbatívach: <i>klzisko, sklz, tlkot</i>
		– adjektíva: <i>stlpový</i>
ř/r	MM	– pri imperfektivizácii: <i>dovršovať, dokrmovať, zhrkovať sa, vyvršovať sa, prevrtávať</i> (ale <i>umŕtvovať, zmŕšťovať</i>)
	DM	– v deverbatívach: <i>vrz, vrt</i>
		– adjektíva: <i>vrbový</i>
		– iné deriváty: <i>vrbina</i>
é/e	DM	– desubstantívne adjektíva od prevzatých substantív: <i>epidemický, chemický, syntetický, dietický, dyzenterický, tematický</i>
		– iné deriváty: <i>poet, karierizmus, bibliotekár, legionár, chemik, genetika</i>
ó/o	DM	– desubstantívne adjektíva: <i>sodný, euforický, eufonický, kakofo-nický, filologický, ekonomický, binomický, gastronomický, astrologický, melancholický</i>

		– pri prechýľovaní: <i>-lóg/-logička</i>
		– iné deriváty: <i>špionáž, kartonáž, jodovodík, bonboniéra, garde-robíér, polarita</i>
D/V		
ia/a	GM	– l-ové tvary: <i>vzal</i> od slovesa <i>vziať</i> ; prítomné tvary od sloves <i>triasť, priať, priať, kliať</i> a ich derivátov
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>dosahovať, obsahovať, požadovať, vzdávať, vyťahovať, vťahovať, vsakovať</i> (ale <i>napriamovať, podriaďovať, rozgnievavať, preliačovať</i>)
	DM	– desubstantívne adjektíva: <i>mesačný</i>
ie/e	GM	– všetky tvary okrem Nsg maskulín: <i>vietor, chlieb</i>
		– slovesné tvary v prítomne, resp. syntetickom budúci vzorov <i>nieť, žuť: vieť, viesť, lieť, rieť, plieť, strieť, vlieť, vymieť, zamietať; chvieť sa, dospieť</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>zasvecovať, zametať, vypekať, vytekať, vypletať, vpletať, vystrekovať, vznecovať</i> (ale <i>premiestňovať, zmieňovať sa, zosmiešňovať</i>)
	DM	– v deminutívach: <i>vetrik, chlebič</i>
		– v deverbatívach: <i>lezec, lekár, vresk, oblek, spev, vlek, úplet, metla, prelez, streľba, vedený, dospelý, vyspelý, škrekľúň, pečivo, pekár, reč</i>
		– adjektíva: <i>konečný, chlebový, veterný</i>
		– iné deriváty: <i>beloba, čerň, počerný, belúš, hvezdár</i>
ô/o	GM	– všetky tvary okrem Nsg: <i>stôl, kôň, kôš, kôl, vôl</i>
		– l-ové tvary: <i>môcť – mohol, dôjsť – došiel</i> ,
		– tvary zámen: <i>môj – moja, moje</i>
	DM	– v deminutívach: <i>košík, koník, stolík</i>
		– adjektíva: <i>volí, volský, stolový, konský, kolový</i>
		– iné deriváty: <i>stolička, skorší, mojkať, došlý, drotovať</i>

2. Alternácie nekorelovaných vokálov:

Vo	o	o	o	a	(a)	ä/e	e	i
V	a	u	e	e			i	o
V'	á	ú		á	(í)		í	í
D	uo		ie	ie		ia		ia
Do						ie		

Systém nekorelovaných vokálov má päť úrovní a delí sa na zriedkavé kvalitatívne typy bez zmeny kvantity (Vo/V, V/Vo, D/V, D/Do) a častejšie kvantitatívno-kvalitatívne typy (Vo/V', V'/Vo, Vo/D, D/Vo).

Disjunktívne nekorelované alternácie sú (okrem o/á pri imperfektivizácii) menej pravidelné. Častejšie sa vyskytujú len ako jednosmerné pred GM (MM) alebo DM. Alternácie ä/ia, ia/ä sú pravidelné pred GM aj DM, hoci vzhľadom na nízku frekvenciu hlásky [ä] sú zriedkavé, pri možnej výslovnosti ä ako [e] ich možno spojiť s typom ia/e. Jednosmerné disjunktívne alternácie s diftongom sú len pred DM (ia/i, ie/o).

2.1. Kvalitatívne vokaliké alternácie:

základný typ				inverzný typ				základný typ			
Vo/V	GM	MM	DM	V/Vo	DM	D/V'	MM	D/Do	MM	DM	
o/a	–	+	((+))	a/o	((+))	ô/á	((+))				
				e/a	(+)	ie/á	(+)	ia/ie	(+)	((+))	
o/u	+	–	–	u/o	(+)						
o/e	–	–	((+))	e/o	((+))						
e/i	–	–	((+))	i/e	((+))						
i/o	–	–	(+)								

Okrem pravidelnej alternácie o/u pred GM pri vzore *pracovať* a alternácií pred MM (*vyhadzovať*, *dolievať*) ide najčastejšie o sporadické alternácie pred DM. Obojsmerné sú typy o/a, o/u, o/e, e/i, iba základné sú typy i/o, ô/á, ie/á, ia/ie, iba inverzný je typ e/a.

Vo/V

o/a	MM	–	pri imperfektivizácii pred -ov-: <i>vylamovať</i> , <i>zalamovať</i> , <i>vyhadzovať</i> , <i>vhadzovať</i>
	DM	–	v deverbatívach: <i>podlaha</i> (<i>podložiť</i>)
o/u	GM	–	tvary pri vzore <i>pracovať</i> (<i>ov/uj</i>): <i>kupovať</i> , <i>kovať</i> , <i>hotovať</i>
o/e	DM	–	rozličné typy: <i>bubeník</i> , <i>veterný</i> (ekvivalentným riešením sú alternácie o/0, 0/e)
e/i	DM	–	rozličné typy: <i>kvet</i> → <i>kvitnúť</i> , <i>jediný</i> , <i>jedináčik</i> , <i>pronomen</i> – <i>pronominálny</i>
i/o	DM	–	v deverbatívach: <i>nápoj</i> , <i>boj</i> , <i>hnoj</i> , <i>opojný</i> , <i>výboj</i> , <i>krov</i> (<i>kryť</i>)

V/Vo

a/o	DM	–	v deverbatívach: <i>hrabat'</i> → <i>hrob</i>
e/a	DM	–	pri kauzativizácii: <i>sedieť</i> → <i>sadať</i> / <i>sadnúť</i> / <i>posadiť</i> , <i>ležať</i> – <i>ľahnúť</i>
u/o	DM	–	v deverbatívach: <i>kut'</i> → <i>kovať</i> , <i>kov</i> , <i>luhať</i> – <i>lož</i>

e/o	DM	–	v deverbatívach: <i>výzor</i> (<i>vyzerat'</i>) – pri kauzativizácii: <i>ležat'</i> → <i>položiť'</i>
i/e	DM	–	pri kauzativizácii: <i>visieť'</i> → <i>vešať'</i>
	DM	–	v deverbatívach: <i>infikovať'</i> → <i>infekcia</i> , <i>korekcia</i> , <i>konceptia</i> , <i>šev</i>
D/V'			
ô/á	MM	–	pri imperfektivizácii: <i>premáhať sa</i> , <i>vymáhať'</i>
ie/á	MM	–	pri imperfektivizácii: <i>odniesť</i> – <i>odnášať</i> , <i>vnášať</i> , <i>privádzať</i> , <i>pri- nášať</i> , <i>dovážať</i> , <i>vláčiť'</i>

D/Do

ia/ie	MM	–	pri imperfektivizácii: <i>dolievať</i> , <i>usmievať sa</i> , <i>vlievať sa</i> , <i>zasie- vať</i> , <i>ohrievať</i> , <i>pookrievať'</i>
	DM	–	v deverbatívach: <i>smiech</i>

2.2. Kvalitatívno-kvantitatívne alternácie:

Vo/V'	GM	MM	DM	V'/Vo	GM	MM	DM
o/á	–	+	(+)	á/o	(+)	–	(+)
o/ú	–	+	+				
e/i	–	((+))	–	i/e	–	((+))	(+)
				í/o	–	–	(+)
a/i	–	((+))	–	í/a	–	–	((+))
Vo/D				D/Vo			
ä/ia	(+)	((+))	+	ia/ä	((+))	(+)	(+)
				ia/e	+	–	+
				ia/i	–	–	((+))
a/ie	–	(+)	–	ie/a	–	–	((+))
				ie/o	–	–	+

Obojsmerné alternácie sú *o/á*, *e/i*, *a/i*, *a/ie* a systémová je alternácia *ä/ia* pred každým typom morfy; iba základný je typ *o/ú* pri vzore *pracovať*, inverzné sú typy *i/o*, *ia/e*, *ia/i*, *ie/o*. Základný typ kvalitatívno-kvantitatívnych alternácií sa realizuje hlavne pred MM.

2.2.1. Základný typ:

Vo/V'

o/á	MM	–	pri imperfektivizácii: <i>skákať</i> , <i>vynášať</i> , <i>vynárať</i> , <i>prehovárať</i> , <i>pripájať</i> , <i>vyzvárať</i> , <i>spájať</i> , <i>hádzať</i> , <i>dosáľať</i> , <i>dohárať</i> , <i>zlámať</i> , <i>otvárať</i> , <i>dorábať</i> , <i>zväžať</i> , <i>vymáčať</i> , <i>vylámať</i> , <i>vyhrázať sa</i>
	DM	–	zriedavo v prefixe: <i>rozštiepiť</i> → <i>rázštep</i>
o/ú	MM	–	pri imperfektivizácii: <i>spracúvať</i> , <i>vypracúvať</i> , <i>prebojovať</i> , <i>do- budúvať</i> , <i>vybojovať</i>

- DM – pri frekventatívach: *d'akúvať, nocúvať, maľúvať, poľúvať*
e/i MM – pri imperfektivizácii: *spomínať, napomínať*
a/i MM – pri imperfektivizácii: *ľahnúť* → *ľihať*
- Vo/D**
- ä/ia GM – Gpl feminín, neutier: *piat, mias, hoviad*
MM – pri imperfektivizácii: *vysviacať*
DM – pri v deminutívach: *piatka, hoviadko, ale mäsko*
– iné deriváty: *deviaty, piaty, deviatka, posviacka, pamiatka, pias-
tok, sviatok, spiatty, ale päťka*
- a/ie MM – pri imperfektivizácii: *spoliehať sa, podliehať, doliehať*
- 2.2.2. Inverzné alternácie sú zriedkavejšie:**
- V'/Vo**
- á/o GM: – gramatické tvary: *stát'/stojí, bát' sa/bojí sa*
DM: – v deverbatívach: *bojko, stojka, postoj*
- í/e MM – pri imperfektivizácii: *navštevovať*,
DM: – v deverbatívach: *záujem, príjem, výpočet, vnem, odpočet*
- í/o DM: – v deverbatívach: *nájom, výpon*,³ *sponka, vývoj*
- í/a DM: – v deverbatívach: *výstraha (výštraha)*
- D/Vo**
- ia/ä GM – gramatické tvary: *zmiast' → zmätie*
MM – pri imperfektivizácii: *priväzovať, uväzovať, vyvážovať*
DM – v deverbatívach: *väzba, zmätok*
- ia/e GM: – gramatické tvary: *viať' → veje, smiať' sa, siať', diať' sa, okriať',
liať' sa*
DM – v deverbatívach: *lejár, sejba, smejko, dej, závej, prílev, podsev,
výsmech, výlevy, výhrevný*
- ia/i DM – v deverbatívach: *odliv, osivo*
- ie/a DM – v deverbatívach: *preliezť' → prielaz, povlak, vlak*
- ie/o DM – indeterminácia trasflexiou: *niešť' – nosiť', viezť' – vozit', viesť' –
vodiť', liezť' – lozit'*
– v deverbatívach: *tok, prínos, odvoz, prievoz, prívod, úvod, únos,
voz, výrok, vývoz, výnos*

³ Pri deverbatívach *výpon, sponka* môžeme predpokladať riešenie *vypínať' – výpon i/o* alebo alternatívne riešenie *0/o vypnúť' – výpon*

3. Alternácie s nulou:

0	0	0	0	0	0
V	(a)	e	(i)	o	(u)
V'	(á)	–	(í)	–	–
D	(ia)	ie		(uo)	–

Alternácie s nulou sú vznikové a zánikové, sú pomerne pravidelné a obojsmerné. Epentetické hlásky sú časté, keďže majú aj fonologickú funkciu, najčastejšie sa ako epentézy využívajú *e, o, ie*, len výnimočne (*u, ia*). Alternácie s nulou môžeme rozlišovať ako vznikové a zánikové a pokladať ich aj za obojsmerné (*0/e, e/0*). Vyskytujú sa v morfológickom aj derivačnom systéme. Slovenčina má širokú paletu epentéz (10). Obojsmerné sú alternácie s hláskami *e, o, a, i, u, ie, á, í*, jednosmerné s hláskami *ô, ia*. Smer alternácie nie je vždy jednoznačný, diachrónne ide napríklad pri type *psa* o vznikovú alternáciu (genitív → nominatív), synchrónne o zánikovú alternáciu (nominatív → genitív), my ju hodnotíme synchrónne, porov. aj J. Sabol (1989). Epentézy sa vyskytujú hlavne v okolí sonórnych spoluhlások.

Vzácné ide o súčasné striedanie vznikových a zánikových alternácií medzi afixom a KM: *vohnať* – *vženie*, ktoré sme nazvali vokalizickým vyrovnaním, vyskytuje sa najčastejšie pri vidovej modifikácii slovies *odohnať* – *odháňať* (Sokolová et al, 1999). Pri vidových dvojiciach vzniká fonologicko-morfonologický jav – vokalizické (slabičné) vyrovnávanie medzi derivačnou a koreňovou morférou, pri neslabičnom prefixe je vokalizická vzniková alternácia v koreňovej morfe, a opačne: *s-pín-a:t'* – *zo-pn-ú:t'*, *s-tier-a:t'* – *zo-tr-ie:t'*. Tak ako pri prefixálnych morfách existuje aj pri sufixoch vokalizické vyrovnanie s koreňovou morfou (*do-sych-a:t'/do-sch-ýn-a:t'* – *do-sch-n-ú:t'*).

vznikové alternácie

0/V	GM	MM	DM
0/e	+	+	+
0/o	+	–	+
0/a	–	–	((+))
0/i	–	(+)	((+))
0/u	((+))	–	–
0/V'			
0/á	((+))	(+)	–
0/í	–	(+)	((+))
0/D			
0/ie	+	+	+
0/ô	((+))	–	((+))
0/ia	–	–	((+))

zánikové alternácie

V/0	GM	MM	DM
e/0	+	+	+
o/0	+	–	+
a/0	((+))	– ((+))	
i/0	((+))	–	((+))
u/0	–	–	(+)
V'/0			
á/0	((+))	–	((+))
í/0	–	–	((+))
D/0			
ie/0	(+)	–	(+)

3.1. Samohláskové vznikové alternácie s epentetickými hláskami vznikajú hlavne pri sonórnych hláskach (typ konsonantických skupín CCs, CsCs), okrem toho v skupinách s morféom hranicou C//C pri sufixoch *-ce* (*vajce, srdce*), *-ba* (*túžba*), *-ka* (*pacientok, učiteľiek*). Unikátne je vkladná hláska pred dvoma spoluhláskami (*miezd*).

0/V

0/e	GM	– Gpl: <i>vojen, čísel, vajec, výher, krídel</i> – konjugácia pri vzore <i>brať: žrať, brať, prať, drať, dohnať, postlať, hnať; CsCs mlieť</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>pozerat', vyberat'</i>
	DM	– v deminutívach: <i>krídelko, číselko, vlákenko, plátenko, pásenko</i> – v deverbatívach: <i>postel', výber, výmysel, výstelka, náter, výherca, obžerstvo, naberačka, operadlo</i> – desubstantívne adjektíva: <i>srdečný, farebný, húževnatý, družstevný, dielenský, svetelný, číselný, vaječný, herný, pitevný, hrdelný, hanebný, družstevný, bunečný, modlitebný, prosebný, lebečný, liečebný, vražedný, vápenný, okenný, kormidelný</i> – iné deriváty: <i>kyselina, ihelnica, iskerník, ciferník, kormidelník, kadidelnica</i>
0/o	GM	– Gpl: <i>látok, fajok, dvojok, vajíčok, kolónok, pacientok, klientok</i> – tvary slovíes: <i>klat' – kole</i>
	DM	– v deverbatívach: <i>hrmiet' – hrom, závora, príbor</i> – vokalizácie predložiek a prefixov: <i>cezo, so, bezo/bezo-, nado/nado-, predopredopredopredop-, vo/vo-, zo/zo-</i> – desubstantívne adjektíva: <i>písomný, družobný, hudobný, služobný, čiastočný, výnimočný, moskovský, vnútorný</i> – iné deriváty: <i>hanobiť</i>
0/a	DM	– v deverbatívach: <i>var (vrieť), vlaha (vlhký, vlhnúť), mravec (mrviť sa)</i> – iné deriváty: <i>sliepka – slepačí</i>
0/u	GM	– vokalizácia predložky: <i>k (ku Katke)</i>
0/i	MM:	– pri imperfektivizácii: <i>zamykať, usychať</i>
	DM:	– rozličné typy: <i>dotyk, veľiký</i>
0/V'		
0/á	GM	– Gpl: <i>jedál, tehál, jutár, slivák</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>preháňať, doháňať, vháňať, zakáľať</i>

- 0/i MM – pri imperfektivizácii: *upínať sa, usínať, zamkýnať, pohýnať, dotýkať sa, vyzývať*
 DM – unikátne: *vajíčko*
- 0/D**
- 0/ie GM – Gpl: *okien, matiek, učiteľiek, vidiel, ciel, vesiel, hrdiel, skiel, odoziev, vrtiev, prosieb, modlitieb, Michaloviec, Nemiec, kaderníctiev, krajčírstiev; miezd*
 MM – pri imperfektivizácii: *posielať, zavierať, privierať podopierať, rozomieľať, postieľať, utierať, vytierať, vyžierať, prežírať, načierať, vymierať, zomierať, vypierať, vyvierať, vystierať*
 DM – v deminutívach: *stehienko, iskierka, skielce, mydielce, hrdielko, kresielko, vedierko*
 – v deverbatívach: *dobierka, zbierka, vystielka, utierka* (ekvivalentným riešením je tvorenie od imperfektív)
- 0/ô GM – Gpl: *kvapôk, jamôk*
 DM – v deminutívach: *kvapôčka, jamôčka*
- 0/ia DM – unikátne: *lišiak, moriak*⁴

3.2. Samohláskové zánikové alternácie sú tiež najčastejšie v skupinách *-eň, -er, -el, -eľ, -ev, -or, -ol, -oľ*), okrem toho sú pri sufixoch *-ec, -ac, -iec, -ok*, zriedkavo *-ik*. Výnimočne pri iných typoch (*pes, večeť, faloš, voš, lož, voz, mozog, suchý, chrbát, čakať, počítať*).

V/0

- e/0 GM – gramatické tvary okrem Nsg: *pes, deň, Peter, sveter, oheň, liaheň, vrúbel, myseľ, česť, priazeň/priazne*, všetky typy so sufixom *-áreň/árn-, -ec/c, chlapec, jeden/jedného*
 DM – desubstantívne adjektíva: *metrový, litrový, féniklový, valcovitý, psí, ohnivý, ľstivý, vášnivý*
 – feminatíva: *učnica, tigrica*
 – v deminutívach: *Petrík, svetřík, krdlík, krík, káblik, majstrík, vechtík, švík*
 – iné deriváty: *majstrovat', kádrovat', kalibrovať, bicyklista*
- o/0 GM – gramatické tvary okrem Nsg: *posol – posla, bubna, Pavla, falše, uhľa, kapra, vlásku, vši, lži víchra, vetra; všetok; vohnať – vženie, vodrať – vderie*

⁴ Pri type *lišiak, moriak* môžeme predpokladať alternáciu *0/ia* (*liška – lišiak*) alebo ide o viazaný koreň + sufixy *-ka, -iak*.

	DM	– desubstantívne adjektíva: <i>uhlový, Pavlovo, mozgový, cukrový, pondelkajší, pružkovany, všivavý, piatkový, lživý</i> – v deminutívach: <i>kmotrik, chochlik, kufrik, cukrik, kaprik</i> – iné deriváty: <i>svokra, švagrína, Pavla, víchrica, gáfrovník, člnkovať sa</i>
a/0	GM	– gramatické tvary okrem Nsg: <i>Petrovac – Petrovca, Kragujevac</i>
	DM	– verbá: <i>čakať – dočkať sa, počkať</i>
i/0	GM	– gramatické tvary okrem Nsg, často ako variant: <i>vtáčik, letáčik, nováčik</i>
	DM	– desubstantívne adjektíva: <i>oblúčkový</i> ⁵ – iné deriváty: <i>štyri – štrnásť</i>
u/0	DM	– unikátne: <i>suchý – schnúť</i>
V°/0		
á/0	GM	– gramatické tvary okrem Nsg: <i>chrbát – chrbta</i>
	DM	– desubstantívne adjektíva: <i>chrbtový</i>
í/0	DM	– unikátne: <i>počtár, počty</i>
D/0		
ie/0	GM	– gramatické tvary okrem Nsg: <i>veniec, koniec, čepiec, hrniec</i>
	DM	– desubstantívne adjektíva: <i>vencový, koncový</i> – v deminutívach: <i>konček, čepček, hrnček</i>

4. Vokalisticko-konsonantické alternácie V/C (vokálov a sonór) sú zriedkavé, vyskytujú sa pri tvaroch a derivátoch slovesa *ísť*, ostatné sú pri vzore *žať*.

V/C

i/j	GM	– slovesné tvary: <i>ide → pôjde, nejde</i>
	DM	– predponové deriváty: <i>zájsť, vyjsť, nájsť</i>
a/m	GM	– slovesné tvary: <i>dojať → dojme, zaujať – zaujme</i>
a/im	GM	– tvary: <i>sňať → sníme</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>zaujať → zaujímať, dojímať, snímať, ponímať</i>
ia/m	GM	– slovesné tvary: <i>vziať → vezme</i>
ia/in	MM	– pri imperfektivizácii: <i>preklínať, zaklínať</i>
a/in	MM	– pri imperfektivizácii: <i>vytínať, začínať, zožínať</i>
a/ň	GM	– tvary: <i>zoťať → zotne, začne, žne, stane sa</i>

⁵ Pri tvorení adjektív od substantív typu *elácia* možno okrem zánikovej alternácie predpokladať trunkáciu submorfy: *-ác:i-a / -áč-n-ý, -ál:i-a / -ál-n-y*, resp. pri prefixe pri uzol: *prísť*

- DM – v deverbatívach: *žnec, žnica*
 ä/ň GM – slovesné tvary: *zopäť* → *zopne*
 ä/in MM – pri imperfektivizácii: *zopínať, omínať*

Od vokalikcko-konsonantických alternácií odlišujeme častý jav sprievodných vokalikých a konsonantických alternácií (*plocha – plôška, plech – pliešok, podnietiť – podnecovať, podvieť – podvádzať, podvod, hodiť – hádzať*), ktorý interpretujeme raz vokaliccky, raz konsonanticky. Zriedkavo sa vyskytujú až tri typy alternácií: hn / žeň (konsonantická, vzniková vokaliká, konsonantická), *česť – cti* (konsonantická, zániková vokaliká aj konsonantická).

5. Konsonantické alternácie. V slovenčine je v porovnaní s ostatnými západoslovanskými jazykmi (porov. Sokolová, 1997) menej konsonantických alternácií, a to hlavne pred GM. Častým javom je, že konsonantické alternácie prebiehajú súčasne s vokalicckými alternáciami (zákon vyrovnávania slabík – slabičná harmónia). Podľa systému R. Laskovského (Gramatyka, 1984) možno aj v slovenčine predpokladať niekoľko stupňov konsonantických zmien:

T	n	l	t	d	s	z	c	3	x	k	g	h	sl	st	zd	sk	zg	ck
T'	ň	l'	t'	d'	š	ž	č	3'					šl'	št'	žd'	šk		
T''									š	č	3'/ž	ž				št'	žd'	čť
To									s	c	z	z						
T*		c	3						3/3'	(c/č)								
T**	j	s/z	z/s															

5.1. Alternácie korelovaných palatalizovaných konsonantov *n, l, t, d*:
 základný typ

T/T'	GM	MM	DM	T'/T	GM	MM	DM
n/ň	+	((+))	+	ň/n	+	–	+
l/l'	+	(+)	+	l'/l	(+)	–	(+)
t/t'	+	(+)	+	t'/t	+	(+)	+
d/d'	+	–	+	d'/d	(+)	–	+

Alternácie korelovaných palatalizovaných konsonantov *n, l, t, d* vznikajú hlavne pred gramatickými a derivačnými morfami začínajúcimi sa na *na, e, i, i*-ové diftongy (*-e, -ia, -i, -ejší, -ec, -enec, -eň, -ič, -idlo, -inec, -isko, -iná, -ik, -ivo, -iar, -iareň, -in, -í, -ivý, -inský, -enský, -itý, -istý*, ale aj sufix *-an* pri obyvatel'ských menách, *-a* pri deminutívach – *žieňa*, adjektíva *-ajší*).

T/T'

- n/ň GM – tvary Dsg, Lsg, Vsg, Npl: k *žene, o panne, páni, kapitáni, občania, Pane!*
 – slovesné tvary: *stenat'* – *stene*; imperatív: *vyžeň, vstaň* (z 3.os.pl.)

- MM – pri imperfektivizácii: *miňať*
– pri gradácii: *nudnejší*
- DM – obyvateľské mená: *Číňan, Komárňan, Filipínek, Kladňan*
– v deminutívach: *ženička, pánik, banánik, sŕňa*
– adjektíva: *ženin, vraní; raňajší, hlienistý, bahnitý*
– adverbia -e: *chybne, pekne, komplexne, káľavne, lámane*
– iné deriváty: *červeň, čerň, zeleň, slanina, východniar, ženisko, ženích, odblaniť*
- l/ť GM – tvary s vokálmi *e, i*: v *škole, generáli; robili, piple sa*
– imperatív: *meľ* (z 3.os.pl.)
- MM – pri gradácii: *stálejší, teplejší*
- DM – obyvateľské mená: *Chiľan, Beľan, Luľan, Litomyšľan*
– v deminutívach: *školička, kolík*
– adjektíva: *včelí, gazelí, gorilí; Adelin, hmlistý*
– adverbia: *zle, stále*
– iné deriváty: *brokolica, perleť, masliak, smoliar, skálie, imelie, spomaliť*
- t/ť GM – tvary Dsg, Lsg, Vsg, Npl: *k tete, o vete, bratia, piloti, desiati, deviat, Kriste!*
– imperatív: *nepleť* (z 3.os.pl.)
- MM – pri gradácii: *čistejší, hustejší*
- DM – obyvateľské mená: *Egypt'an, Galant'an, Čast'an, Pust'an, Bogot'an, Tahit'an, Krét'an*
– v deminutívach: *chvostík, vetička, kapustička, vatička, klátik,*
– adjektíva: *mamutí, kohútí, chrústí; tetin, spartánský, zlatistý, dobrotivý, blatitý*
– adverbia: *menovite, heslovite, dôležite*
– iné deriváty: *svätec, blatisko, prútie, rakytie, zablatiť, osprostieť*
- d/d' GM – tvary: *k vláde, sóde, lordi, Židia,*
– imperatív: *veď, zaved'* (z 3.os.pl.)
- DM – obyvateľské mená: *Kanad'an, Bord'an, Červenovod'an, Holand'an, Island'an, Cleveland'an, Bermud'an, ale Hollywoodčan*
– v deminutívach: *schodík, hadík, faldička, vodička, háďa, mláďa, chúďa, vedierko, verandička*
– adjektíva: *hadí, kakadí, cikadí; Miladin, Ladin, mladistvý, joditý, šedivý*

- iné deriváty: *hned', mlad', mládenec, vedec, lodiar, gazdiná, mladík, sodík, vodík, čučoriedie, výpoved'*

5.1.1. Inverzné depalatalizované alternácie majú viac obmedzení než základný typ, najpravidelnejšie sú pri derivácii, vznikajú pred sufixmi *-ka, -čan, -ský, -ný*.
T'/T

ň/n	GM	–	tvary substantív so sufixom <i>-ec, -iec</i> : <i>zo zvonca, od konca</i>
	DM	–	obyvateľské mená: <i>Báhončan, Bolončan</i>
		–	v deminutívach: <i>kuchynka, kamienok, kolegynka</i>
		–	v deverbatívach: <i>čin, výčin, výmena</i> adjektíva: <i>kuchynský, konský, denný, poradenský, chvastúnsky, holenný, kamenný, viedenský, kodanský</i> – iné deriváty: <i>chvastúnka, špehúnka</i>
ľ/l	GM	–	tvary substantív so sufixom <i>-ec</i> : <i>z palca</i>
	DM	–	v deverbatívach: <i>dostrel, zápal, výstrel</i>
		–	iné deriváty: <i>d'alší, rehlúň</i>
ť/t	GM	–	gramatické tvary s pohyblivým vokálom: <i>rytca; tne,</i>
	MM	–	pri imperfektivizácii: <i>prilietat', prichytávať,</i>
	DM	–	obyvateľské mená: <i>Záblatčan</i>
		–	v deminutívach: <i>kôstka, nitka, inovatka, jemnosťka, čiastka, hĺstka</i>
		–	v deverbatívach: <i>let, svetlo, platba, mlatba, veštbá, smútok, krútnava, svetlo, veštkyňa</i>
		–	iné deriváty: <i>pltník, pútnik, devätnásť, piaty, desatoro, pätoro, spiatky hodnosťar, matka, kostra, letún, letuška, šestka, ale plí'ka, päťka</i> – adjektíva: <i>mastný, kostný, bolestný, čestný, starostlivý, mútny, koristný, veľkostný</i>
ď/d	GM	–	tvary substantív: <i>chodca; dňa</i>
	DM	–	obyvateľské mená: <i>Medvedčan, Podhradčan, Seredčan</i>
		–	v deminutívach: <i>žrdka, ale loďka</i>
		–	v deverbatívach: <i>blud, čmud, zrada, výhrada, d'alekohľad, brázda chod, smrad, sedlo, vševed, chodník</i>
		–	adjektíva: <i>hrudný, sedací, lodný,</i>
		–	iné deriváty: <i>dnes, hnedky, lodník, čeliadka, dáždňik</i>

5.2. Alternácie sykaviek:

základný typ				inverzný typ			
T/T'	GM	MM	DM	T'/T	GM	MM	DM
s/š	+	+	+				
z/ž	+	+	+	ž/z	–	–	((+))
c/č	+	–	+	č/c	((+))	–	–
dz/dž	(+)	–	(+)				

Alternácie sykaviek v základnom type sú pravidelné, najčastejšie sa vyskytujú pri vzore *česat'* a v derivácii, inverzné alternácie sú unikátne.

s/š	GM	–	tvary vzoru <i>česat'</i> : <i>píše, kníše, kmáše, opáše, češe</i>
	MM	–	pri imperfektivizácii: <i>zhášat', prednášat', skúšať, pokúšať, vyhášat', vynášat', zadúšať</i> gradácia: <i>vyšší</i>
	DM	–	v deminutívach: <i>noštek, obruštek</i> – v deverbatívach: <i>ohláška, vyhláška</i> – iné deriváty: <i>krášliť, dnešný, došlý</i> , ale iba <i>osí, Hondurasan</i>
z/ž	GM	–	tvary vzoru <i>česat'</i> , <i>niešť</i> : <i>maže, káže, reže, dokáže, viaže, rež, uviaž; streže</i>
	MM	–	pri imperfektivizácii: <i>zvážat', dorážat'</i> – gradácia: <i>nižší, bližší</i>
	DM	–	obyvateľské mená pred <i>-an</i> : <i>Peržan</i> , ale <i>Gazan</i> – iné deriváty: <i>blížny, bliženec, motúžtek, poukážka, dourážat', vyhrážat' sa</i> , ale <i>hmyzí</i>
c/č	GM	–	tvary vokativu: <i>otče, chlapče</i> – vzor <i>niešť</i> : <i>vlečú, oblečú, tečú, pečú, tlčú</i>
	DM	–	obyvateľské mená pred <i>-an</i> : <i>Feničan, Košičan, Dudinčan, Bojničan, Konstančan</i> – v deminutívach: <i>ovečka, polička, ulička, čepček, chlapček, samček, mesiačik, líčko, kapček</i> – adjektíva: <i>ovčí, jazvečí, jarabičí, krahulčí (ec/č), mravčí; nočný, vianočný, vaječný, mesačný; ci/č: justičný, aplikačný, koncepčný, abstinenčný, asonančný, evolučný</i> – iné deriváty: <i>reč, otčim, pečivo, čerňacie, kukuričie, ihličie, končiť, kupčiť</i>
dz/dž	GM	–	tvary vzoru <i>česat'</i> : <i>hádže, sádže</i>
	DM	–	obyvateľské mená pred <i>-an</i> : <i>Zbudžan, Prievidžan, Bodžan</i>

5.2.1. Inverzné depalatalizované alternácie sú sporadické.

ž/z DM – unikátne: *pazucha, podpazušie (paža)*

č/c GM – unikátne: *česť – cti, cťou (e/0, s/0)*

5.3. Alternácie velár:

základný typ				inverzný typ			
T/T''	GM	MM	DM	T''/T	GM	MM	DM
ch/š	(+)	–	+	š/ch	–	–	+
k/č	(+)	–	+	č/k	–	(+)	+
h/ž	(+)	–	+	ž/h	–	((+))	+
g/dž	–	–	(+)				
g/ž	–	–	(+)				
T/To				To/T			
ch/s	(+)	–	(+)				
k/c	+	–	+	c/k	+	+	+
				z/h	((+))	–	((+))
				c/h	((+))	((+))	–
g/c	–	–	((+))				
g/č	–	–	((+))				
g/z	–	–	(+)				
k/dz	–	–	((+))				
k/dž	–	–	((+))				

Alternácie velár s nevelármi sa realizujú v derivačnom systéme pomerne pravidelne (hlavne *k*, *ch*). Veláry môžu alternovať s iným typom konsonantov v morfológickom (*k/c*, *ch/s*) a v derivačnom systéme (*k/č*, *ch/š*). Základný typ sa vyskytuje systémovo pred DM pri tvorení obyvateľských mien, deminutív, feminatív a adjektív.

T/T''

- ch/š* GM – duálové tvary: *uši, ušiam*
 – slovesá typu *česať: breše*
- DM – obyvateľské mená pred *-an*: *Bacúšan, Češan (Čechy), Kostivršan*
 – v deminutívach: *plôška, blška, muška, múša, kožuštek, oriešok, miešok, kalíšok, vršok, hráštek, vareška*
 – feminatíva: *divoška, mniška, Češka*
 – adjektíva: *blší, blšáci, hroší, muší, soší; mnišský, černošský*
 (ale *český, valaský*), *vydridušský, macošský, vrtošivý, kazašský*,

		<i>prašný, smiešny, strašný, bezostyšný, plošný, pyšný, výbušný, úspešný, brušný, vzdušný, živočíšny</i> – iné deriváty: <i>kališník, kožušina, lopušina, lopúšie, blšinec, valaška, trošku, podbrušie, tíšina, návršie, náušnica, hlušina, leňošiť, sušiť, búšiť</i>
k/č	GM	– tvary substantív: <i>oči, očami, človeče!</i> – slovesá typu <i>česať: plače, skáče</i>
	DM	– obyvateľské mená pred <i>-an</i>: <i>Iračan, Innsbrucan, Korzičan, Casablančan, Kľačan, Jamajčan</i> – deminutíva: <i>rúčka, ručička, motýčka, očko, viečko, vetriček, kolíček, kriček, púčok, mráček, vláček, žiaček, jazyček, balíček, jabĺčko, vtáča, vnúča, kamzíča</i> – feminatíva pred <i>-ka</i>: <i>žiačka, politička, sklerotička</i> – privlastňovacie a vzťahové adjektíva: <i>čajčí, borsučí, liščí, žobráčí, človečí, kanáričí, kolibričí/kolibrí, tresčí, jarmočný, spoločenský, človečenský, náučný, ročný, večný, viacjazyčný, múčny, veľkopiatočský, slabičný, prízvuchý, riečny, mliečny, kysličnatý, krčný,</i> – iné typy: <i>plač, seč, zvyčaj, bučina, vysočina, česnačka, náručie, područie, riečište, smrečie, ručisko, človečenstvo; desubstantívne slovesá: baníčiť, močiť, ožobráčiť, zamúčiť, fajčiť</i>
h/ž	GM	– vokatív: <i>Bože</i> – slovesá typu <i>brať a česať: ženie, vyženie, luže</i>
	DM	– obyvateľské mená pred <i>-an</i>: <i>južan, Pražan, Brežan, Ipeľskokostižan, Dlžan, ale Šahan</i> – v deminutívach: <i>brlôžok, krčiazok, bôžik, krúžok, pstrúžik, drážka, nôžka, snežienka, sniežik, pirôžtek, krčiaztek, úboža</i> – adjektíva: <i>Boží, vlží, pstruží; pražský, južný, obsažný, vlašný, viacpodlažný, výstražný, krivoprísažný, výstižný, nožný, dlžný, ťažný, snežný, náboženský, pražský</i> – feminatíva: <i>družka, slúžka</i> – verbá: <i>mátožiť, množiť sa, obnažiť sa, prinožiť, dražieť, stružlikat'</i> – iné deriváty: <i>pobrežie, hložie, brežisko, nebožtík, nebožiak, úbožiak, božstvo, Považie, hložina, družina, kružidlo, kružnica, výbežok článkonožce, nožmo</i>
g/dž	DM	– obyvateľské mená pred <i>-an</i>: <i>Veľkolédžan (Veľký Lég)</i>

		– v deminutívach: <i>strídža</i>
		– adjektíva: <i>buldodži, dodži, stridži, glezdži; veľkolédžsky,</i>
		– iné deriváty: <i>cvendžať</i>
g/ž	DM	– obyvateľské mená pred <i>-an</i> a adjektíva: <i>Konžan, konžský, volžský, krivorožský,</i> ale <i>Baločan, Boldočan; Figan, Hadvigan, Gúgan</i>
T/To		
ch/s	GM	– Npl maskulín: <i>Česi, divosi, slabosi, mnísi, belosi, černosi, ženisi</i>
	DM	– adjektíva: <i>český, valaský</i>
k/c	GM	– Npl maskulín: <i>žiaci, vojaci, pracovníci, všetci</i>
	DM	– substantíva pred sufixom <i>-stv-</i> : <i>dobráctvo, roľníctvo, vtáctvo</i>
		– adjektíva: <i>banický, robotnícky, grécky, americký, psychický, fyzický, epický, hrádocký, etnický, vidiecky</i>
		– prevzaté substantíva: <i>dedukcia, producent</i>
		– iné deriváty: <i>skackať</i>
g/c	DM	– desubstantívne adjektíva: <i>balocký, bodocký</i>
g/č	DM	– obyvateľské mená pred <i>-an</i> : <i>Baločan, Boldočan</i>
g/z	DM	– prevzaté substantíva: <i>emulgovat' – emulzia</i>
k/dž	DM	– unikátne: <i>potrundžený (trúnok)</i>
k/dz	DM	– unikátne: <i>naporúdzi, mledzivo (mlieko)</i>

5.4.1. Inverzné alternácie s veľármi sú, pri v deverbatívach, pri imperfektivizácii a obmedzene pri l-ovom príchasti v tvaroch slovesá *niešť*.

š/ch	DM	– v deverbatívach: <i>ruch, strach, hriech, potecha, útecha, predtucha, útecha, pýcha</i>
č/k	MM	– pri imperfektivizácii: <i>skákať, podskakovať</i>
	DM	– v deverbatívach: <i>krik, cvik, výcvik, skok, liek, tlak, bľakot, výluka, muky, kľak; lekár, tokár; pekár, pekáč, pekáreň</i>
		– verbá: <i>vykrikovať, popreskakovat', pokľaknúť</i>
ž/h	MM	– pri imperfektivizácii pred <i>-ov-</i> : <i>dosluhovať</i>
	DM	– v deverbatívach: <i>sluha, pluh, sústruh, výstuha, zbeh, blaho, úloha, beh, podlaha, nástraha; políhovať</i>
c/k	GM	– tvary präterita vzoru <i>niešť</i> : <i>piekol, riekol, vliekol, obliekol, tľkol, tiekol, zriekol sa</i>
	MM	– pri imperfektivizácii: <i>vytekať, pretekať, vypekať, sílkať, obliekať sa, vyvliekať sa, zriekať sa</i>
	DM	– v deverbatívach: <i>oblek, vlek, vlak, tok, tlkot, výrok; tekutý</i>

- feminatíva *-ca/-ka, -ec/-ka*: *sudca/sudkyňa, horolezkyňa, domo-rodkyňa, sprievodkyňa*
- z/h GM – tvary präterita pri slovese *striezť*: *striehol*
DM – od slovesa *striezť*: *vystriehnúť*
- c/h GM – tvary präterita pri slovese *môcť* a jeho derivátoch *mohol, pomohol, zmohol sa*
- MM – pri imperfektivizácii: *pomôcť* – *pomáhať, vzmáhať sa, vymáhať*

5.4. Alternácie konsonantov *t, d, t', d'* so sykavkami:

základný typ				inverzný typ			
T/T*				T*/T			
GM	MM	DM		GM	MM	DM	
t/c	+	–	–	c/t	–	–	+
d/dz	(+)	–	((+))				
č/t	–	–	((+))				
T'/T*				T*/T'			
t'/c	–	+	+	c/t'	–	–	
((+))							
d'/dz	(+)	+	+				
T/T**				T**/T			
t/s	–	–	(+)	s/t	+	+	+
t/z	–	–	((+))	z/t	–	–	+
d/z	–	–	+				
d/s	–	–	((+))	s/d	+	+	(+)
T'/T**				T**/T'			
				s/t'	+	–	–
d'/s	–	–	((+))	s/d'	+	–	+

Podľa J. Sabola (1989, s. 175) ide o korelované hlásky, ak sa neodlišujú príznakom *znelosť* / *neznelosť*; pre nás je pri vyčleňovaní tejto skupiny relevantná ne-sykavosť / sykavosť (aj typy *t/z, d/s*). Najpravideľnejšia je alternácia *d'/dz, s/t, s/d*; v prevzatých slovách *c/t, z/t, s/t, s/d*.

T/T*

- t/c GM – tvary vzoru *česať*: *trescú, buchoce, ligoce, uprace, bl'aboce, vy-láče, domoce, štrngoce*,
- d/dz GM – prézentné tvary vzoru *česať*: *vládat' – vládzu*
DM – adjektíva: *hovädzi*

T'/T*

- t'/c MM – pri imperfektivizácii: *vracať, obracať, vysviacať, doplacať, donucovať, zjednocovať*

- DM – iné deriváty: *svieca, pláca, decko*
- d'/dz GM – tvary imperatívu: *jedz, vedz* (z 3.os.pl.)
- MM – pri imperfektivizácii: *vsádzať, povzbudzovať, vyslobodzovať, uhládzať, privádzať, dosládať, vhadzovať, vycievať, vyhrazovať, vychládať, vyludzovať, vypudzovať, vyprevádzať, okiadať*
- DM – v deverbatívach: *chôdza, hrádza, nadsádzka*
- T/T****
- t/s DM – v deverbatívach: *emitovať – emisia, diskutovať – diskusia*
- DM – v deverbatívach: *kt/ks anektovať – anexia, reflektovať – reflex*⁶
- t/z DM – v deverbatívach: *konvertovať – konverzia*
- d/z DM – v deverbatívach: *korodovať – korózia, abraďovať – abražia, explózia, elízia, kolízia, revízia, aplauz*
- d/s DM – v deverbatívach: *povešť*
- T'/T****
- d'/s DM – v deverbatívach: *nenávisť, závisť*
- 1.3.1. Inverzné alternácie
- T*/T**
- c/t DM – desubstantívne substantíva: *demokrat, delegát, atraktívny, abstinent, eskalátor, Dalmatínek*
- desubstantívne adjektíva: *elegantný, florentský, ambulantný, dalmatínsky, demokratický*
- č/t DM – v deverbatívach: *dostačiť – dostatok*
- T*/T'**
- c/t' DM – obyvateľské meno: *Flotent'an*
- iné deriváty: *nechtiac, vládychtivý*
- T**/T**
- s/t GM – tvary typu *niešť*: *hnišť – hnietol, zamietol, pomiatol sa*
- MM – pri imperfektivizácii: *zametáť, vymetať, vpletať, preplietáť*
- DM – v deverbatívach: *zmäťok, úplet*
- adjektíva: *chaotický, erotický, dispeptický, epileptický, hnetací, diskutabilný*; (x/t) *flektívny, syntaktický, galaktický, praktický*
- s/d GM – tvary typu *niešť*: *húďol, kláďol, priadol, uviedol; jedol, viedol*

⁶ Konsonanty *kt/ks/kč* možno chápať aj ako inverzné *x/kt* alebo nezávisle utvorené: *kt/ks anektovať – anexia, reflektovať – reflex*

- tvary substantív gréckého pôvodu: *Parida, Izidy*
- MM – pri imperfektivizácii: *vyjedať, vykladať, vypriaďať*
- DM – v deverbatívach: *hudba, jedlý*
- z/t DM – deriváty od prevzatých substantív: *syntetický, analytický, asketický, extatický, emfatický, genetický; sklerotik, askéta*

T/T'**

- s/t' GM – tvary typu *niest'*: *pletie, hnetie, zametie*
- s/d' GM – tvary typu *niest'*, *íst'*: *hudie, pradie, kladie, uvedie; ide, vzide*
- DM – frekventatíva: *pradievať, hudievať, vodievať*
- v deverbatívach: *hudec, pradené*

5.5. Nesystémové disjunktívne typy alternácií sa vyskytujú hlavne v prevzatých slovách pred DM, z domácich typov sú to alternácie *j/ň, s/dz, c/ž*.

T/T'

	GM	MM	DM	
j/ň	(+)	((+))	(+)	GM – tvary zámen: <i>jeho – z neho, ju – na ňu</i> MM – pri imperfektivizácii: <i>pojať – ponímať</i> DM – verbá: <i>zajať – vyňať</i>
c/ž	(+)	–	–	GM – tvary slovesa <i>môcť</i> a jeho derivátov: <i>môže, pomôže</i>
s/č	–	–	((+))	DM – adjektíva: <i>anexia – anekčný</i>
T'/T				
ž/c	–	–	((+))	DM – v deverbatívach: <i>protežovať – protekcia</i>
T/T				
s/dz	–	(+)	((+))	MM – pri imperfektivizácii: <i>uviesť – uvádzať, zvädzať</i> DM – v deverbatívach: <i>priadza</i>
s/z	–	–	((+))	DM – <i>Malthus – maltuzianizmus, maltuzián</i>
g/k	–	–	+	DM – v deverbatívach: <i>fungovať – funkcia, redakcia, korektúra</i>
b/p	–	–	+	DM – v deverbatívach: <i>absorpcia, inskripca, transkripca</i>
h/k	–	–	+	DM – v deverbatívach: <i>abstrahovať – abstrakcia, kontrakt</i>
n/z	–	–	(+)	DM – v deverbatívach: <i>disponovať – dispozícia, opozícia</i>
m/s	–	–	(+)	DM – v deverbatívach: <i>deprimovať – depresia</i>
r/s	–	–	(+)	DM – v deverbatívach: <i>sugerovať – sugescia</i>

r/z – – (+) DM – v deverbatívach: *adherovať* – *adhézia*, *kohézia*

z/r – – ((+)) DM *adhézia* – *adherentný*

6. Alternácie konsonantických skupín. Za tento typ pokladáme zmenu dvoch konsonantov, ale aj zmenu jedného konsonantu v rámci stálej konsonantickej skupiny. Zvyčajne sú to jednosmerné alternácie (okrem *sk/št'*, *št'/sk*).

základný typ

TT/T'T'

GM MM DM

sl/šl' (+) (+) (+) GM – tvary slovesa *poslať* a jeho derivátov: *pošlem*, *zašlem*

MM – pri imperfektivizácii: *rozmyšľať*, *premyšľať*, *zmyšľať*

DM – v deverbatívach: *myšlienka*

st/št' – – + DM – rozličné: *prst* – *prštek*, *mešťan*, *meštiak*

st'/št' – + + MM – pri imperfektivizácii: *spúšťať*, *vypúšťať*, *vpúšťať*

DM – rozličné: *koštiaľ*, *spúšť*, *krštenie*

zd/žd' – – ((+)) DM – slovesá: *hviždať* (*hvizdať*)

sk/št' – – + DM – obyvateľské mená: *Damašťan*, *Konšťan*, *Prušťan*, *Sanfrancišťan*, *Kapšťan*

– v deminutívach: *lišťá* (ale *liščí*), *pyštek*, *doštička*, *mištička*

– rozličné typy: *vosk* – *voština*, *francúzšti-na*, *kirgizština*, *šariština*, *lieštie*; *vyľúštiť*, *ľúštiť*, *leštiť*, *blyšťať sa*

zk/žt' – – ((+)) DM – v deminutívach: *bozk* – *božtek*

žk/žt' – – (+) DM – v deminutívach: *knižtička*, *kožtička*, *služtička*

zg/žd' – – ((+)) DM – rozličné typy: *rázga* – *raždie*, *vržgať* – *vrždäť*

sk/št – – ((+)) DM – unikátne: *zištný* (*zisk*, *získať*)

šk/št' – – + DM – obyvateľské mená: *Aljašťan*, *Matiašťan*,
– v deminutívach: *hruštička*, *fľaštička*

ck/čt' – – + DM – názvy jazykov: *angličtina*, *gréčtina*

inverzný typ:

GM MM DM

šť/sk – – ((+)) DM – v deverbatívach: *vrešťat'* – *vresk*

rarity typy:

	GM	MM	DM	
z/st	–	–	(+)	DM – adjektíva: <i>aplázia</i> – <i>aplastický</i>
s/nt	–	–	(+)	DM – adjektíva: <i>atlas</i> – <i>atlantický</i>
d/žd'	–	–	((+))	DM – unikátne: <i>zhromaždit'</i>
ks/gm	–	–	(+)	DM – desubstantíva: <i>syntax</i> – <i>syntagma</i>
kt/x	–	–	(+)	DM – v deverbatívach: <i>reflektovať</i> – <i>reflex</i>

6.1. Zjednodušovanie konsonantických skupín:

T	k	g	(r)	(m)	(n)	(v)	(b)	(s)	(ch)	(t)
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

6.1.1. Pri derivácii je častejšie zjednodušovanie konsonantických skupín, a to hlavne pri prevzatých lexémach (k, g). Od zánikových alternácií v konsonantických skupinách odlišujeme trunkáciu (zánik morfému: *hlohovský*, *michalovský*, *žbinský*, *konstanský*).

k/0 MM – gradácia: *plytší*, *kratší*, *krotší*

DM – adjektíva: *norfolkský*, *pekinský*, *aljašský*, *báčský*, *benátsky*
– verbá: *blýskať* – *blysnúť*, *plesnúť*, *šepnúť*, *mľasnúť*

g/0 DM – adjektíva: *hamburský*, *johannesburský*, *pekinský*, *mekonský*, *magdeburský*
– iné deriváty: *Hamburčan*,

m/0 DM – zriedkavo: *korumpovať* – *korupcia*

n/0 DM – zriedkavo: *figovať* – *fikcia*

v/0 DM – rozličné: *obliecť*, *obyčajný*, *obariť*, *obesit'*, *absolvovať* – *absolutórium*

b/0 DM – zriedkavo: *hýbať* – *hnúť*

s/0 GM – zriedkavo: *hriebsť* – *hrebie*, *česť* – *ct'ou*

DM – zriedkavo: *ruský*, *konstanský*

ch/0 DM – adjektíva: *český*, *valaský*⁷

7. Variantnosť morfému a submorfému vzniká dvoma základnými spôsobmi, jednak rozširovaním či redukovaním časti segmentov, vtedy hovoríme o variante morfému, pri rozširovaní o hypermorfému, jednak morfonologicky, vtedy danú variantnú

⁷ Vznikové konsonantické alternácie sú sporadické:

0/k – zriedkavo: *konštruovať* – *konštrukcia*, častejšie je to rozširovanie antihiátovou submorfému

0/r – zriedkavo: *bratranec*

0/m – zriedkavo: *Noema*

0/t – zriedkavo: *rásť* – *rastie*, *rastlina*, *narastať*

morfu označujeme termínom alomorfa. Základné vokalicke alternácie v spisovnej slovenčine sú krátky/dlhý vokál, vokál/diftong; na alternáciách s nulou sa zúčastňujú hlavne fóny *e*, *o*, *ie*; pravidelné obojsmerné sú alternácie konsonantov *d*, *t*, *n*, *l*; na alternáciách sa nezúčastňuje diftong *iu* a obmedzené sú aj alternácie s periférnymi fonémami *é*, *ó*, *ô*, *g*, *dz*, *dž* (porov. *g/dž Lédžan*, ale *Figan* alebo *Galapágčan*, *Baločan*). Opačné (inverzné) alternácie sú menej pravidelné; pri určovaní smeru alternácií uprednostňujeme synchroniu (napr. pri type *otec/otca*).

Obligátne alternácie sú podmienené fonologicky, napr. pri alternovaní *d*, *t*, *n*, *l* pred morfémi s hláskami *i*, *e*, *ia*, *ie*, ale aj pri epentetických vokáloch, ktoré odstraňujú netypické konsonantické skupiny CCs so sonórou na konci. Alternanty sú výsledkom zmien spôsobených gramatickými morfémi (morfológických zmien): *žiaci*, ale hlavne derivačných zmien, spôsobených derivačnými morfémi: *žiačka*. V slovenčine sa v porovnaní s ostatnými západoslovanskými jazykmi redukovali alternácie pred gramatickou morfémi, nie však pred derivačnou morfémi. Alternácie pred gramatickou morfémi sú pravidelnejšie, pred derivačnou morfémi sú frekventovanejšie. Ak sú alternácie pravidelné pred gramatickou morfémi, sú aj pred derivačnou morfémi, neplatí to opačne. Bez alternácií sú neplnovýznamové slovné druhy (okrem vokalizovaných predložiek) a obmedzené sú aj alternácie pri zámenách (*všetci*, *moja*). Pravidelné a frekventované sú alternácie pred gramatickou, modifikačnou a derivačnou morfémi *a/á*, *i/í*, *u/ú*, *a/ia*, *e/ie*, ktoré sú zároveň obojsmerné (aj inverzné). Pravidelné a zároveň obojsmerné sú alternácie *e*, *o* s nulou (hoci vznikové alternácie sú podstatne frekventovanejšie než zánikové), ďalej alternácie *n/ň*, *l/l'*, *d/d'*, *t/t'*, *c/č*, *k/č*, *k/c*, *sk/št'*, a to pred gramatickou a derivačnou morfémi, menej frekventované sú obojsmerné alternácie *l/l'*, *ä/ia*, *o/ô*, *0/ie*. Obojsmerné, ale nepravidelné a menej frekventované alternácie sú pred modifikačnou a gramatickou morfémi *r/r'*, *o/á*, *e/í*, *0/i*, *0/a*, *0/á* pred derivačnou morfémi *0/u*, *0/i*, *o/a*, *o/e*, *o/u*, *a/í*, *a/ie*, *e/í*, *e/é*, *o/ô*, *z/ž*, *t/c*, *t'/c*, *d'/s*, *d/s*, *t/s*, *t/z*, *h/ž*, *ch/š*. Ostatné alternácie sú jednosmerné, z nich frekventované sú alternanty *o/ú*, *0/ô*, *s/š*, *sl/šl'*, *st/st'*, *ck/čt'*, *ch/s*, nepravidelné sú alternaty *ô/á*, *ie/á*, *ia/ie*, *i/o*, *0/ia*, *i/j*, *a/m*, *a/im*, *ia/m*, *ia/in*, *a/in*, *a/ň*, *ä/ň*, *ä/in*, *d/dž*, *g/ž*, *g/c*, *g/č*, *g/z*, *k/dz*, *k/dž*, *d/dz*, *d/z*, *j/ň*, *c/ž*, *s/č*, *s/z*, *s/dz*, *g/k*, *h/k*, *n/z*, *m/s*, *r/s*, *r/z*, *b/p*, *zg/žd'*, *zk/žk*, z inverzných typov sú to *e/a*, *i/o*, *ia/e*, *ie/o*, *ia/i*, *z/h*, *c/h*, *s/t'*. Frekventovanejšie sú alternácie centrálnych hlások, a to kvantitatívne a korelované alternácie. Určenie alternačných a neutralizačných zmien na morfe-matických hraniciach pomáha spresňovať segmentáciu a identifikáciu morf a submorf.

Literatúra

- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. (1985): Východiská morfémovej analýzy. (Morfematika. Slovtvorba.) Jazykovedné štúdie. 19. Bratislava: Veda. 131 s.
- DOKULIL, M. – KUCHAR, J. (1977): Slovtvorná charakteristika cizích slov. Naše reč, 60, s. 169 – 185.
- DUKIEWICZ, L. – SAWICKA, I. (1995): Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia. Kraków: Instytut języka polskiego PAN. 193 s.
- Encyklopédia slovenskej jazykovedy. Bratislava: Obzor, 1993. 513 s.
- FLEISCHER, W. – BARZ, I. (1992): Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. 375 s.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – LASKOWSKI, R. – WRÓBEL, H. (1984): Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe. 556 s.
- HORECKÝ, J. (1964): Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 194 s.
- HORECKÝ, J. (1971): Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 252 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda. 430 s.
- HORECKÝ, J. (1995): Obsah, forma a funkcia morfémy. Jazykovedný časopis, 46, s. 17 – 22.
- KOWALIK, K. (1997): Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny. Kraków: 160 s.
- Mluvnice češtiny. I. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 536 s.
- Morfológia slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.
- PECIAR, Š. (1968): Vidová alternácia ie – á v slovenčine. Slovenská reč, 33, s. 65 – 72.
- PECIAR, Š. (1968): Neproduktívne a nepravidelné vidové alternácie v slovenčine. Slovenská reč, 33, s. 154 – 162.
- SABOL, J. (1989): Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. 253 s.
- SOKOLOVÁ, M. (1991): Didaktický pohľad na morfematickú analýzu v slovenčine. Slovenská reč, 56, s. 305 – 314.
- SOKOLOVÁ, M. – ŠIMON, F. (1994): Segmentácia prevzatých slov v slovenčine. Jazykovedný časopis, 45, s. 128 – 149.
- WASZAKOWA, K. (1992): Zapozyczenia jako przedmiot badań słowotwórstwa synchronicznego. Z polskich studiów slawistycznych, seria VIII, Warszawa: s. 255 – 261.

VÝVINOVÉ TENDENCIE FLEXIE VLASTNÝCH PODSTATNÝCH MIEN MUŽSKÉHO RODU

Jozef Jacko (Petrovany)

V príručkách spisovnej slovenčiny sa v rámci skloňovania apelatív venuje pozornosť aj skloňovaniu vlastných podstatných mien. V príspevku venujeme pozornosť skloňovaniu tých vlastných podstatných mien mužského rodu, pri ktorých možno sledovať flektívnu transformáciu, dynamickosť, rozkolísanosť. Ľ. Štúr (1846) v rámci vzoru „dvor“ upozorňuje na prípony v G. sg. -a a -u: *Trenčín, Trenčina, Londín, Londína, Parí, Parísa, Rím, Ríma, Lvov, Lvova*; ale *Petrohrad, Petrohradu, Belehrad, Belehradu, Prešporok, Prešporku, Kežmarok, Kežmarku, Amsterdám, Amsterdámu*. S. Czambel (1902) hovorí, že „slová, ktoré majú vo svojej poslednej slabike takrečeno pohyblivú samohlásku (e alebo o), vyhadzujú túto vo všetkých pádoch, tedy: *chlapca, chlapcovi, chlapcom* atď. Treba písať: *,Bieleka‘, ,Bielekovi‘* atď., keď patričné meno v rodine tak skloňujú, a *,Bielka‘, ,Bielkovi‘*, keď patričné meno v rodine takto skloňujú“. J. Damborský (1927) pri skloňovaní podstatných mien vzoru *dub* hovorí o výnimkách. V lok. prípony -e, -u, -i podľa zakončenia majú aj životné, menovite osobné mená, „keď utratia svoju osobnosť (životnosť), a síce: a) mená sviatkov na označenie času, napr.: *stalo sa to o sv. Ján-e; po Michal-e to bolo; o Petre-Pavle dostaneme vysvedčenie; o Duch-u bude teplejšie* atď.; b) mená svätých na označenie miesta (vo význame miestopisnom), napr. v *Turč. Sv. Mertin-e* atď.; mená časopisov, napr.: *Čítal som to v ,Hlásnik-u‘* (nie *Hlásnikovi!*), v *,Slováku‘* (nie *Slovákovi!*), v *,Krajan-e‘* atď.; d) zvieracie mená vtedy, keď sa stanú jakoby nástrojom, napr.: *šiel som na somár-i; podobne: cvičí vo spolku Sokole, Orle ale: strelil po vtákovi sokolovi, orlovi*“). V novom odseku J. Damborský upozorňuje, že „životné, menovite osobné mená, keď neoznačujú osoby (alebo živého tvora), nielen v lok., lež vo všetkých pádoch skloňujú sa podľa neživotných, napr.: *Videl som Turčiansky Svätý Martin* (a nie: *Turčianskeho Svätého Martina!*). *Čítal som ,Hlásnik‘, ,Krajan‘, ,Slovák‘* (a nie: *,Hlásnika‘, ,Krajana‘, ,Slováka‘*). *Navštevuje spolok Sokol, Orol* (ale *videl cvičiť Sokola – Sokolov, Orla – Orlov; zastrelil sokola – sokolov, orla – orlov*) atď.“.

V *Pravidlách slovenského pravopisu s abecedným a pravopisným slovníkom* (PSP, 1931) v kapitole o pohyblivých samohláskach *e, o, a, á* (*kupec – kupca, starec – starca, orol – orla, piatok – piatku, chrbát – chrbta, Karol – Karla* (nie *Karola*) sa pripomína, že takto skloňujeme i mená, ako: *Vlček – Vlčka, Kompánek – Kompánka, Tomášek – Tomáška*. Pri menách z iných jazykov rozhoduje rod a výslovnosť koncovky slova. „Mená rodu mužského, končiace sa spoluhláskou tvrdou, ako *Lessing*, skloňujú sa podľa chlap, neživotné podľa dub. Tak napr.: *Rieger*, gen. *Riegera*, *Winter – Wintra, Hübner, Fuscher, Wagner*, gen. *Hübnera, Fischera, Wagnera; Czambel*, gen. *Czambla, Hegel*, gen. *Hegla*, ako *Pavel, Pavla*.“ PSP (1940) nadväzujú na poučky PSP z r. 1931. Pri vzore chlap upozorňujú na prízviská na *-ek* s pohyblivým *e*, napr. *Kompánek*, gen. *Kompánka, Vlček*, gen. *Vlčka, Florek*, gen. *Florka* a pod. Iba tam, kde by vynechaním pohyblivého *e* vznikla ťažko vysloviteľná spoluhlásková skupina, *e* nezaniká, napr. *Furdek*, gen. *Furdeka* (nie: ‚Furdka‘) a pod. V rámci skloňovania cudzích prízvisk na *-er* a *-el* upozorňujú, že „pri skloňovaní strácajú *e*, keď stratou nevzniká ťažko vysloviteľná spoluhlásková skupina, napr. *Rieger*, gen. *Riegra*, dat. *Riegrovi; Cíger*, gen. *Cígra*, dat. *Cígrovi*“. Pri skloňovaní podstatných mien vzoru dub PSP z r. 1940 hovoria, že názvy časopisov majú v jednotnom akuzatívne tvary podľa životných, napr.: (*čítam*) *Slováka, Hlásnika, Krajana* a pod., ale v lokáli tvary podľa neživotných, napr.: (*čítam*) v *Slováku, Hlásniku, Krajane* a pod. *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom* (1953) pri skloňovaní mužských podstatných mien na prvom mieste uvádzajú poučku, že mená časopisov, umeleckých a vedeckých diel nazvaných podľa osôb alebo označených osobnými menami majú popri koncovke *-ovi* aj koncovku neživotných: v *Hlásniku/-ovi*, v *Bojovníku/-ovi*, v *Anti-Dühhingovi/-u*; ale len *Propagandistovi*, v *Oráči*, v *Roháči*. Na druhom mieste sa hovorí o prízviskách, ktoré sa končia na *-ek, -ec, -ok*, v ktorých samohláska *-e-, -o-* pri skloňovaní vypadáva, najmä ak je tu živá súvislosť so základom všeobecného mena, napr.: *Vlček – Vlčka, Palec – Palca, Strelec – Strelca, Vrabec – Vrabca, Zúbek – Zúbka, Sitok – Svitka*. Podobne aj pri prízviskách súvisiacich s menami, napr.: *Michálek – Michálka, Adamec – Adamca, Štefánek – Štefánka*. V cudzích prízviskách na *-er, -el* samohláska *-e-* v slovenčine obyčajne nevypadáva, napr.: *Herder – Herdera, Weber – Webera, Gebauer – Gebauera*. Zdomácnené mená na *-el*, zriedkavejšie mená na *-er* majú však aj tvary bez *-e-*, napr.: *Nágel – Nágla/Nágela, Czambel – Czambla/Czambela, Hegel – Hegla/Hegela, Wolker – Wolkra/Wolkera*, ale len *Rieger – Riegra*.

B. Letz (1950) v kapitole o pohyblivých samohláskach v osobitnej poznámke pripomína, že je v súlade s duchom jazyka vypúšťať, kde len možno, nominatívne *-e-* z ostatných pádov priezvisk, doznievajúcich na *-ek* a *-ec*: *Krutek* – *Krutka*, *Zúbek* – *Zúbka*, *Svitek* – *Svitka*, *Bielek* – *Bielka*, *Samec* – *Samca*, *Milec* – *Milca*, *Hudec* – *Hudca*. Sem patria aj prizviská cudzieho pôvodu, zakončené na *-er*, *-el*: *Cikker* – *Cikkra*, *Hegel* – *Hegla*, *Czambel* – *Czambla*.

V predhovore *Morfológie slovenského jazyka* (MSJ, 1966) sa hovorí, že práca podáva vyčerpávajúci výklad morfológických prostriedkov súčasného spisovného jazyka. Súčasný stav spisovného jazyka sa však nechápe staticky, prizera sa na jeho dynamiku ako na prejav vnútorných zákonitostí a vývinových tendencií spisovnej slovenčiny. Pri vzore chlap sa v MSJ obširne hovorí o zložitých pomeroch pri vynechávaní samohlások *e*, *a*, *o* pri priezviskách. Dokladový materiál v MSJ sa získal dlhodobou excerpciou z vybratých textov, za základ sa vzali diela umeleckej prózy od realizmu. V ostatnej fáze sa excerpčia zamerala na tlačené prejavy z posledného desaťročia, najmä na texty odborného štýlu. Prejavy publicistického štýlu sa excerpovali iba priebežne. V súčasnosti má publicistický a administratívny štýl dôležitú úlohu. Z tohto dôvodu niektoré zistenia a poučky MSJ v porovnaní so súčasným stavom sú prekonané, zastarané, statické. V MSJ sa veuie pozornosť priezviskám, ktoré sa končia na *-ec*, *-ek* a *-ok*, samohlásky *e* a *o* vypadávajú podobne ako pri všeobecných podstatných menách, najmä ak je tu živá súvislosť so základom všeobecného podstatného mena alebo iného vlastného mena, napr. *Hudec* – *Hudca*, *Korec* – *Korca*, *Svitok* – *Svitka*, *Tomášek* – *Tomáška* atď. V jednotlivých prípadoch môže podľa MSJ dochádzať ku kolísaniu medzi vynechávaním alebo ponechávaním samohlások *e*, *o*: *Hudec* – *Hudca/Hudeca*, *Bobok* – *Bobka/Boboka* atď. Takto sa podľa MSJ vytvára v niektorých prípadoch osobitný úzus pri skloňovaní priezviska.

V ostatnom čase sme venovali pozornosť skloňovaniu priezvisk na *-ek*, *-ec*, *-ok* v publicistickom a administratívnom štýle. Zistili sme, že sa tu prejavuje tendencia ponechávať pri skloňovaní samohlások *e*, *o* z viacerých príčin. V niektorých prípadoch ponechávanie alebo vynechávanie samohlások *e*, *o* mení význam slova (vlastného mena). Vo vlastnom mene *Turek* (príslušník národa) samohláska *e* sa pri skloňovaní vynecháva: *Turka*, *Turkovi*, *Turci*. Pri skloňovaní priezviska *Turek* sa samohláska *e* nevynecháva: *Tureka*, *Turekovi*, *Turekovci* a derivát *Tureková*. Pri skloňovaní rodného mena *Marek* samohláska *e* sa vynecháva: *Marka*, *Markovi*, *Markovia*. Pri skloňovaní priezviska *Marek* sa samohláska *e* nevynecháva: *Mareka*, *Marekovi* a derivát *Mareková*. Ponechávaním samohlások *e*, *o* sa pri skloňovaní súčasne identifikuje nominatívna (základná) podoba priezviska. Pri

skloňovaní priezviska *Bartek* – *Bartka* – *Bartkovi* môže mať nominatív okrem podoby *Bartek* aj podobu *Bartko*. Pri skloňovaní priezviska *Bartek* – *Barteka* – *Bartekovi* má nominatívna podoba iba tvar *Bartek*. Tak je to aj pri iných priezviskách: *Jurek* – *Jureka*, *Janek* – *Janeka*, *Macek* – *Maceka*, *Jacek* – *Jaceka*, *Buček* – *Bučeka*, *Capek* – *Capeka*, *Centek* – *Centeka*, *Florek* – *Floreka* atď. Podoby *Jurka*, *Janka*, *Macka*, *Bučka*, *Jacka*, *Capka*, *Centka*, *Florka* atď. by v nominatíve mohli mať aj podoby *Jurko*, *Janko*, *Macko*, *Jacko*, *Capko*, *Centko*, *Florko* atď. Pri skloňovaní priezvisk tohto typu treba prihliadať aj na rodinnú tradíciu, na čo upozornil už S. Czambel. V MSJ sa v osobitnom odseku uvádza priezvisko *Pietor* a jeho genitívna podoba *Pietra*. V publicistike sme však zachytili genitívnu podobu *Pietora* a derivát *Pietorová*.

Podľa MSJ sa v cudzích priezviskách na *-er*, *-el* samohláska *e* v slovenčine zvyčajne zachováva, napr.: *Herder* – *Herdera*, *Stieber* – *Stiebera*, *Nobel* – *Nobela*. Samohláska *e* sa podľa MSJ môže vynechať len v dávnejšie zdomácnených alebo takto zaužívaných nemeckých priezviskách, a preto sú tu dublety: *Schneider* – *Schneidra/Schneidera*, *Wolker* – *Wolkra/Wolker*, *Czambel* – *Czambla/Czambela*, *Hegel* – *Hegla/Hegela*. Doklady z publicistiky ukazujú, že v slovenčine je tendencia nevynechávať v týchto priezviskách samohlásku *e*. V Prešove je *Wolke-rova ulica*. Hovorí sa o *Czambelovej kodifikácii* – *Privítať prezidenta Schustera*.

PSP z r. 1931 venujú pozornosť skloňovaniu srbochorvátskych vlastných mien: *Bukovac*, *Karlovac* (*-ac* = slov. *-ec*) ako *Bukovec*, *Karlovec*, gen. *Bukovca*, *Karlovca*. PSP z r. 1940 rozširujú poučku o ďalšie príklady: juhoslovanské priezviská na *-ac* sa skloňujú tak ako naše priezviská na *-ec*, t. j. pohyblivé *a* v nich zaniká (*Vrchovac*, *Vrchovca*, *Vrchovcovi*). V poznámke sa pripomína, že tak sa skloňujú aj juhoslovanské miestne názvy na *-ac*: *Karlovac*, *Oplenac*, *Kragujevac* (gen. *Karlovca*, *Oplenca*, *Kragujevca*). V PSP z r. 1953 sa táto poučka uvádza v rámci skloňovania cudzích slov. Srbochorvátske mená na *-ac* strácajú pri skloňovaní samohlásku *a*: *Berac*, *Berca*, *Bercovi*; *Karlovac*, *Karlovca*, v *Karlovci*. V MSJ sa pri vzore chlap hovorí o skloňovaní srbochorvátskych priezvisk na *-ac* s príkladmi: *Berac*, *Berca*, *Vrchovac*, *Vrchovca* a pri vzore stroj o juhoslovanských miestnych menách na *-ac*: *Karlovac* – v *Karlovci*, *Petrovac* – v *Petrovci*, *Leskovac* – v *Leskovci*.

L. Dvonč (1984) upozorňuje, že pri skloňovaní slov srbochorvátskeho pôvodu na *-ac* sa prejavuje taká istá tendencia ako pri skloňovaní rovnako zakončených životných podst. mien muž. rodu. A alternáciou *a/0* sa skloňujú názvy, po ktorých je nejaká výraznejšia súvislosť s obdobnými domácimi názvami na *-ec*, napr. *Leskovac* – *Leskovca* ako *Lieskovec* – *Lieskovca*. Naproti tomu formy

Petrovca, Petrovcu, Karlovac, Karlovcu nepatria podľa L. Dvonča k oficiálnym podobám *Petrovac, Karlovac*, ale k vžitým podobám *Petrovec, Karlovec* a že nejde o skloňovanie s alternáciou *a/0*, ale *e/0*. Iba malý počet srbochorvátskych názvov na *-ac* má podľa L. Dvonča popri oficiálnej podobe aj vžitú slovenskú podobu na *-ec*. Bez alternácie je podľa L. Dvonča názov *Peljašac – Peljašaca*, ktoré je zakončené na *-c*. Na základe dokladov z dennej tlače sme zistili, že v súčasnosti je tendencia v srbských a chorvátskych priezviskách a miestnych názvoch na *-ac* nevynechávať pri skloňovaní samohlásku *a*: ... *keď v Mariji Bistrici vyhlásil blahoslaveným chorvátskeho kardinála Alojzija Stepinaca...* – ... *kým nebude preskúmaná Stepinacova činnosť počas vojny* (Pravda, 5. 10. 1998, s. 22). – *NATO neskôr obvinilo Srbov, že násilím zdržiavajú asi stovku kosovských žien v závode na výrobu ferozliatin v Glogovaci...* (Národná obroda, 12. 5. 1999, s. 14). – *Terčmi útokov boli podľa NATO v utorok pristávacie dráhy v Sjenici a Ponikove, retranslačné stanice v Šabaci a Kruševaci* (Pravda, 12. 5. 1999, s. 18). – *Rozradostnený Kosovčan v Urosevaci bozkáva jeho zbraň* (Pravda, 15. 6. 1999, s. 1). – *Blokáda v Orahovaci. – S týmto heslom z kosovského Orahovaca...* – *V Orahovaci by sa mal celý ruský kontingent...* – *Máme v Orahovaci plniť...* – *Srbi z Orahovaca...* (Pravda, 24. 8. 1999, s. 18). – *Barikády pred Orahovacom* (Pravda, 24. 8. 1999, s. 1). – *Albánci v Orahovaci nechcú ruských vojakov* (Národná obroda, 24. 8. 1999, s. 7). – *Veliteľ jednotiek KDFOR v Orahovaci...* – *Podľa Albáncov z Orahovaca je nezvestných asi tisíc ľudí...* – *V jeho rodnom Orahovaci...* – *Situácia v Orahovaci odráža...* – ... *veliteľ jednotiek v Orahovaci...* – *V Orahovaci prebiehali neľútostné boje...* (Sme, 27. 7. 1999, s. 1). – *Albánci naďalej bránia ruským jednotkám vstúpiť do Orahovaca.* – *Predstavitelia albánskeho obyvateľstva v Orahovaci...* (Sme, 26. 8. 1999, s. 7). – ... *vstúpiť do Orahovaca.* – *Pred nami je úloha implementovať mierovú misiu v Orahovaci...* (Sme, 24. 8. 1999, s. 7). V publicistike je tendencia nevynechávať pri skloňovaní samohlásku *e* ani v slovenskom priezvisku *Berec*: *Podľa A. Bereca budú v hádzanárskej Extralige okrem B. Bystrice mútiť vodu aj Partizánčanky* (Sme, 8. 9. 1999, s. 18).

Spisovný jazyk nemožno chápať staticky. Od vydania MSJ z r. 1966 uplynulo viac ako tridsať rokov. MSJ podala vyčerpávajúci výklad súčasného spisovného jazyka. Počas uplynulých rokov nastala zmena aj vo vnútorných zákonitostiach spisovnej slovenčiny, ktorá je vnútorne členená a diferencovaná na funkčné štýly. Táto štylistická diferencovanosť sa prejavila aj v morfologickej rovine. Doklady z publicistického a administratívneho štýlu ukazujú dynamiku vývinových tendencií spisovnej slovenčiny. Pri skloňovaní vlastných podstatných mien mužské-

ho rodu (najmä priezvisk) sa pri zmene formy mení aj význam (*Turek – Turka, Turek – Tureka*). Pri skloňovaní priezvisk treba prihliadať aj na rodinnú tradíciu a identifikáciu (*Bartek – Barteka/Bartka, Hudec – Hudeca/Hudca, Korec – Koreca/Korca, Berec – Bereca/Berca, Pietor – Pietora*).

Literatúra

CZAMBEL, S. (1902): Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok, s. 48.

DAMBORSKÝ, J. (1927): Krátka mluvnica slovenská so zvláštnym zreteľom na pravopis, Nitra: nákladom a tlačou Š. Huszára, s. 67.

DVONČ, L. (1984): Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda, s. 38.

LETZ, B. (1950): Gramatika slovenského jazyka. Bratislava: Štátne nakladateľstvo, s. 48.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966, 896 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným a pravopisným slovníkom. Praha: Štátne nakladateľstvo 1931, s. 53.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1940, 482 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1953, s. 65.

ŠTŮR, L. (1846): Nauka reči slovenskej. V Prešporku, s. 130.

O PRIEZVISKU *MELICH*

Péter Király (Budapešť)

V povedomí filológov Dunajskej kotliny priezvisko *Melich* sa vzťahuje predovšetkým na maďarského slavistu a ugrofinistu Jánosa Melicha. J. Melich sa narodil r. 1872 na Sarvaši (Szarvas),¹ v slovenskom mestečku na Dolnej zemi.² Jeho predkovia sa sem prisťahovali pred r. 1800 zo severo-novohradskej obce Málinec (Málnapataka), ležiacej na južnom svahu Slovenského rudohoria, pri

¹ *Szarvas* (slk. „jeleň“) sa prvýkrát spomína u Anonyma (ok. 1200) post a. 896, cap. 50 „Fluuiu(m) cris in ceruino monte transnatauer(un)t“; pozri Györfly György, *Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza*. I. Budapest, 1966: Szarvashalom (Cervinus Mons), s. 513; Anonymus *Gesta Hungarorum*. Pais Dezső – Györfly György. Budapest, 1975, s. 164; *cris* rieka Kőrös, lat. Grisia, gr. Krisos, rum. Cris, sedmohradsko-saské Kreisch, slk. Kriš; ďalšie údaje: 1284 Datum in Zorwossholm, 1290: Datum in Zorvossholm, pozri Györfly, *Az Árpád-kori...* s. 513.

² Porov. Korabinsky, J. M., *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn...* Preßburg, 1786. s. 643 – 646: *Sarwasch*: ein großer schlow. Marktflecken im Békéscher Kom. l(iegt) am koeroesch... Schon im XVI. Jahrhundert war dieser Ort eine beträchtliche Stadt...

Bald darau wurde Stadt und Festung eingeeschert, und ganz ruinirt... Im gegenwaertigen Jahrhunderte ist derselbe (Ort) sowohl, als mehr andere dieser Gegend durch di weisen Anstalten des Freyherrn Harucker wieder empor gekommen... schon im Jahre 1715...(643) durch Bevoelkerung aufs neue in Aufnahme zu bringen. Es zogen sich daher... Deutsche, Schlowacken, Reitzen und Wallachen; dann Fremde aus dem schvaebischen, fraenkischen und reinischen Kreise anher... In Ansehung der Religionsuebung erhielten sie vollkommene Freyheit, und... mußte sich jede Nation u(nd) Religionsparthey zusammen halten und sich an den angewiesenen Plaetzen niederlassen,... und... in wenigen Jahren 15 fast ganz neue Ortschaften... angesiedelt worden sind... Die vorzueglichern Oerter sind Cschaba,... Sarwasch und Berin... Und Komlosch, so 3 1/2 M(eilen) von Sarwasch S(uedlich)... Außer dem sind hier 5 Muehlen und eine evagelische Kirche... (644) Die sogenannten Zemaky, Džuky oder Erdbirn sind in steinigten Gruenden... Vor Zeiten hielten sich besonders in der Gegend um Gyula viele Hirsche auf... Auch werden sie (Schaafen) nur einmal geschoren, und ihre Wolle nach Miawa, Kopanitz etc. ins Neutrer Kom. geliefert. Die sogenannten Halom (645) oder Huegel sind in dieser Gegend merkvuerdig. Sie sind konisch... Einige haben ihre besondern Namen Z. B. Stra'za-Halom bey Sarwasch; Fekete-Halom; Suer-Halom etc... Die sogenannten Sálasche oder Meyerhoefe sind vom Orte... entfernt... Die Einwohner naehren sich vom Handel, Viehzucht und Ackerbau... An dem dermahligten Prediger H. Samuel Theschedik hat der Ort einem zweyten Vater. Seine Erziehungsanstalten,... sind... auf dem Lande ohne Beyspiel. Der oekonomische Schulgarten; die Paedagogische Bibliothek, sein Lesebuch fuer Kinder,... und außerdem setzt das herrliche Buch der Landmann in Ungarn, seine große Liebe zu seinem Vaterlande in ein helles Licht... (646).

hornom toku rieky Ipľa. Hornatý a lesnatý chotár obce nevystačil na živobytie obyvateľov, preto niektoré rodiny, Slováci evanjelici, sa presťahovali na južnejšie a úrodnejšie oblasti Uhorska. Obyvatelia Málinca boli Slováci, ako o tom svedčia krajiniský súpis z r. 1773 a „Lexikon“ Korabinského z r. 1786.³

Mladý Melich v rodnom dome a v mestečku hovoril miestnym stredoslovenským nárečím, avšak v elementárke a v kostole sa oboznámil aj s bibličtinou, knižným jazykom slovenských evanjelikov. Pod vplyvom maďarského prostredia si postupne osvojil i maďarský jazyk.⁴

J. Melich výborne ovládal slovenčinu, o tom svedčí aj jeho príspevok o nárečí Sarvaša z r. 1895,⁵ ale aj sám som sa mohol o tom presvedčiť, keď som ho po r. 1945 navštívil v jeho pracovni na univerzite i v rodinnom dome v Budapešti.

Melichovci žili aj v novohradskej Ľuboreči (maď. Libercse),⁶ odkiaľ sa jeden *Melich* v r. 1777 presťahoval do Békešskej Čaby.⁷ Vzdialenosť medzi Málincom a Ľuborečou je pomerne veľká. Málinec totiž leží severne od Lučenca a Ľuboreč sa nachádza na sever od Lučenca a južne od Haliča.

J. Melich – podľa mojich vedomostí – nepísal o pôvode svojho rodinného mena. V rokoch 1911 – 22 používal aj pseudonym *Melegdi János*, snád' pre zvukovú podobnosť s menom *Melich*, porov. okolo r. 1240 ,nomina vinitorum *Me-*

³ Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum 1773. Budapest, 1920. 155: „Malnapataka (Málnapataka) Malintz august. conf., slavonica lingua“; – Petrov, A., Národopisná mapa Uher podle úředního Lexiconu osad z roku 1773. V Praze, 1924. 61; Tenže, [Mapy]. V Praze, 1924. I/XV. 4.; – Korabinsky, ... Lexikon... 1786. 396: *Malnapataka, Malincz*: ein schlow. großes und wohlhabendes Dorf im Neograder Kom. 2 1/4 M(eilen) von Loschonz. N(orden) hat großen Hotter, der aber meist aus Tannen, Buchen und Eichenwaeldern besteht, wo viel Haeu gemacht wird. Es werden hier viel Schaafe gehalten, daher man hier 10 – 12 sogenannte Saláschen antrifft, wo viel Brinsenkaes und andere Kaese die gruen aussehen, verfertigt werden. Ihre Wolle verhandeln sie zum Theil machen aber auch selbst viel grobes weißes Tuch, wozu sie mehrere Walkmuehlen besitzen. Es werden... auch eine Menge schoener, langer Bretter und Latten geschnitten, und viele Schindeln verfertigt, nebst den Faßbinder, Raifen... Die Pferdezuht steht allhier auch in einem guten Ruff.

⁴ Kornis Gyula, Melich János – In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Írták Tisztelői, Barátai, Tanítványai. Budapest, 1942.

⁵ Melich János, Adatok a szlávság magyar elemeihez – In: Nyelvtudományi Közlemények 25 (1895), 288 – 303; to je vlastne štúdia o maďarských výpožičkách sarvašského slovenského nárečia.

⁶ Korabinsky, Lexikon 378: *Libercsche* zwey schlow. Doerfer im Neograder Kom. 1. Kisch-Libercsche... 2. Nagy-Libercsche... M(eilen) v(on) Gátsch.

⁷ Haan, Ludewit, Pametnosti Békeš-Čabanske. W Pešti [1845]/1866. 51: 2. Bydlá a pochádzanie. Na Čabe...(44)...Familia: *Melich*, Wlast': osada: Ľuboreč, stolica: Nowohrad, Rok: 1777 (51, 134).

legd... (vinohradník *M.*), pozri aj pred r. 1002/1109 *melekdís* (*m.*; písané gréckym písmenom).⁸

Otázkou pôvodu priezviska *Melich* sa prvýkrát zaoberal István Kniezsa a odvodzuje ho zo slovenského osobného mena *Melichar*. Porov. „B. Tvorenie osobných mien v slovenčine a karpatoukrajínčine. 30. a) Deminutívne prípony... 31. Skráteniny kmeňa mužského rodu. Veľmi zriedkavé. Zo slovenčiny máme údaje ...*Agos, Lac, Kost, Melich, Nifor, Prok, Stan, Zachar...*; *Melich* (1635, 1773: *Melich* N/agy Röce), Revúca, Gemer; 1635: *Melich* Chisnyó, Chyžné, Gemer, avšak 1652: *Melicher* Jolsva, Jelšava, Gemer < *Melichar* (maď. Menyhért)”.⁹ Treba ešte pripomenúť, že I. Kniezsa sa nezmieňuje o pôvode mena *Melichar*, ale v kapitole „83. prípony na -r” uvádza, že „v našom materiáli nemáme doklady na príponu -ar..., avšak je nepochybné, že ináč sa vyskytujú“ (s. 79). Lajos Kiss o pôvode mena *Melich* zastáva podobný názor ako I. Kniezsa: „Rodinné meno *Melich*, ktoré vzniklo skrátením slovenského *Melichar* (maď. Menyhért), svedčí o slovenskom pôvode“.¹⁰ I. Kniezsa svoje vývody zhrňuje takto: „119. a) Osobné mená slovanského pôvodu:...; 120. b) Kresťanské osobné mená:...*Melich* 31. – *Meliš* 60. – *Melis/ško* < *Melichar* 37. – *Melik* < *Melichar* 38. – *Melicher* – *Melichar*“ (s. 103 – 104; dve ostatné bez udania kapitoly).

Z údajov I. Kniezsu však vysvitá, že za kmeň sa má považovať *Mel-*, ku ktorému boli pridané prípony *-ich, -ich* (+ *-er, -ar*), *-iš, -ik*.

Paralely tu vymenovaných prípon pozri v práci Josefa Beneša:¹¹ *-ich*: Stanich, Janich 70 – 71, Michna, *Melichna* 93, *Melichárek* 109, *Melichar* 52 vystupuje medzi menami Nového zákona a menami svätých bez udania prameňa; *-š*: Adamiš, Daniš *Meliš* 66, *Melišek*, Kubišek 112, Daniška, *Meliška* 124; *-k, -ik*: Jiřík, Marták, Mikulák 77 – 78, Adamík, *Melichařík*, Poulík 118.

Ďalšie údaje: v českom akademickom slovníku: *Melichar* je biblické meno, meno jedného z troch svätých kráľov;¹² slovenský akademický slovník uvádza

⁸ Porov. Szamota István – Zolnai Gyula, Magyar oklevél-szótár. [OklSz]. Budapest, 1902 – 06. 642 – 43: Pannonh. 61/8; – A veszprém völgyi apácák görög nyelvéü adománylevele – In: Jakubovich Emil – Pais Dezsó, Ó-magyar olvasókönyv. Pécs: 1929, s. 15.

⁹ Kniezsa István, A magyar és szlovák családnévrendszere. Budapest, 1965, s. 41 – 42 [Rozmn.].

¹⁰ Kiss Lajos, Melich János emlékezete születésének századik évfordulójára alkalmából – In: Magyar Nyelv LXIX (1973), 1; Tenže, To isté., 1973, MNyTK 134.; Tenže, Melich János – In: A múlt magyar tudósai. Budapest, 1995, s. 8.

¹¹ Beneš, J.: O českých příjmeních. Praha, 1962.

¹² *Slovník spisovného jazyka českého*. I. Praha, 1960. 1204 s.

mená: *Melchiades* (gréc.); *Melchior*; *Melichar* (star. i *Melicher*), *Melo*, *Melko*, *Meliš*.¹³

Zo slovenských historických prameňov. porov. Žilinskú mestskú knihu (ŽK):¹⁴

a) *Melchior*, *Melchiar*: 7. dec. 1468, Žilina: „My Mathuss Manko, fojt zilinsky, a rada dole podepsaná...Michal Prchala, *Melchior*, Martin Massar,...; SSimon, Sscepan, *Melchior* synové...; napřed jmenovaní Ssimon, SScepan, *Melchior* a Jan Komar... zachowati napřed psaným Sscefanowi *Melicharowi* tak dlúho...“ (Nº 72.; tieto údaje svedčia o totožnosti mien *Melchior* a *Melichar*); – 23. dec. 1481; Žilina: „My Mikulass, fojt zilinsky, a starší města Aaron,...*Melchior*,...“ (Nº 88.); – 5. mája 1482, Žilina: „my Mikulass, fojt zilinsky, a starší města Aaron, *Melchior*; (Nº 89; – 6. mája 1482, Žilina: „My Mikulass, fojt zilinsky, a starší města Aaron, *Melchior*... opatrný muž *Melchior*, tehdy spolusused...i on *Melchior* dlužen bude... platiti...“ (Nº 90.); – 10. apr. 1497, Žilina: „My *Melchiar*, fojt zilinsky, a rada duole psaná Jan Brhel...“ (Nº 100.); – 25. jan. 1517, Žilina: „Jana Staanie s Zawodi. My Abraham, fojt, a konšelé Girzik Krok,...Laczko Dluhi,...Petr Sedly, Mikulass *Melchior* Ondřej Bohdal...“ (Nº 113.);

b) *Melich*: Historik Václav Chaloupecký meno *Melich* uvádza len jedenkrát (ŽK Nº 108: 26. nov. 1508), avšak v doplnenej forme *Melichar*, porov. „Mikulassi Melich(arowi)“. Oproti tomu jazykovedec František Ryšánek, ktorý slovný fond ŽK spracoval a vydal vo forme slovníka,¹⁵ na konci hesla „*Melchiar*, -ior; *Melichar*, -er, -er, -r; *Milichar*“ (fol. 96 al; 1515) píše toto:

„Je *Melicheř*, -r, syn *Melicharův* Mikuláš?; fol. 95 a 2 je niekoľikrát psáno *Melich*: *Melich* starý, napřed řečený *Melich*, svrchu psaný *Melich*; asi = *Melicher*“ (289).

c) *Melichar*, *Mellichar*, *Melicher*, *Melycher*, *Melicherz*, *Melichr*, *Milichar*: 4. dec. 1468, Žilina: „My Mathuss Manko, fojt,...Michal Prchala, *Melicher*, Martin Massar,...“ (Nº 7.; o tri dni pozdejšie sa tieto isté mená vyskytujú, ale *Melicher* tu je trikrát zastúpený menom *Melchior*, porov. Nº 72.); – 24. júna 1472, Žilina: „My rada města Ziliny, jménem Ywaniss Propheta, Blazko Sufenik,...Martin Sswab,...Mikulass Hostko, *Milichar*, Sstephan Krok,...“ (Nº 78.); 7. marca 1473, Žilina: „My Waclaw..., fojt zylinsky,...Ywaniss Prophe-ta,...*Milichar*, Krok, Hostko,...“ (Nº 79); – 29. sept. 1479, Žiliny: „My Matiey Kotrsse, fojt zielinski, a boženíci,...; ...stala sa úmluva...medzi Sstephanem Gardossem, *Mellicharem*, Hedwiku a Katherzinu dětmi...“ (Nº 85.); – 26. nov.

¹³ Slovník slovenského jazyka. VI. Doplnky, dodatky. Bratislava: 1968, s. 142.

¹⁴ Kniha žilinská. Vyd. Václav Chaloupecký. Bratislava, 1934.

¹⁵ Ryšánek, F.: Slovník k Žilinské knize. Bratislava, 1954.

1508, Žilina: „Mikulassi *Melich*(arowi). My Ondrey Bapczansky a rada v dolepsaná...*Melichar* starý, někdy spolumeštěnin náš..., swrchupsaný *Melichar*...; ...napřed řečený *Melichar*...“ (№ 108.); – 3. aug. 1511, Žilina: „...My Martin Banowsky, fojt, a rada dolepsaná Ondruss Bapczansky,...Laczko Dlhi, Nicolaus *Melicherz*“ (№ 110.); – 30. jan. 1513, Žilina: „...My fojt Ondrzeg Bapczansky a radda dolepsana...Girzik Kbur, Mikulass *Melichr*, Matieg Kbun...“ (№ 111.); – 27. aug. 1515, Žilina: „...My Girzik Krok, fojt města Ziliny, a konšelé...Abraham,...Mikulass *Melycher*, Girzik Swinka,...“ (№ 112.); – 25. jan. 1517 „konšelé“ majú tie isté mená, ale (Mikulass) *Melycher* je nahradený menom (Mikulass) *Melchior*, čo svedčí o totožnosti týchto dvoch mien, porov. (№ 113.).

d) *Meliš, Melik*: tieto varianty sa nevyskytujú v ŽK.

Melek: Ján Stanislav¹⁶ meno *Melek* (*melekdís*) gréckej donačnej listiny pre mníšky Vesprímskej doliny v Panónii spred r. 1002 (lat. 1109) vysvetľuje ako slovanské všeobecné meno, porov. slovenské priezvisko *Melek* v Novej Bani (Lud, 8. IV. 1949). Emil Jakubovich a Dezsó Pais¹⁷ o niečo včasnšie *melekdís* považujú za maďarské osobné meno *Melegdi* (ako pseudonym používal ho aj J. Melich), porov. OklSz¹⁸ *meleg*, 'calidus, warm' od r. 1402.

e) *Traja králi*: sviatok Troch Kráľov, na Tri krále, je 6. januára na pamiatku toho, keď traja mágovia (mudrci, učenci) sa prišli pokloniť do Betlehema malému Ježišovi (Nový zákon. Mat. 2, 1 – 12; mená mudrcov nespomínajú). Mudrci sú prvýkrát menovaní r. 550 v Ravenne (na mozaike kostola San' Appolinare Nuovo): + SCS BALTHASSAR, + SCS MELCHIOR, + SCS CASPAR.¹⁹ V Uhorsku ich mená sú doložené už v 11. stor.: „Tractus Stellae“ (Győr/Jaurinum/Ráb): „...tres magi... De altari accipiunt uascula, mistica munera continentia: Aurum Gaspar, Thus *Melciar*, Mirra(m) Balthasar...“.²⁰

Najstarší maďarský text Troch kráľov pochádza zo zač. 16. stor. (Debreczeni-kódex): „A harom zent kiralioknak Gasparnak Baltosarnak es *Melkhiornak* eletokroel...“

¹⁶ Stanislav, Ján (1958): Dejiny slovenského jazyka. I. Úvod a hláskoslovie. 2. dopl. vyd. Bratislava: 31: Grécka donačná listina pre mníšky Vesprímskej doliny spred r. 1002/lat. 1109 s.

¹⁷ Ó-magyar olvasókönyv, cit. dielo 1929, s. 15, 17.

¹⁸ Magyar oklevél-szótár, cit. dielo 1902 – 06, s. 642 – 643.

¹⁹ Kehrer, Hugo (1904): Die „Heiligen drei Könige“ in der Legende und in der deutschen bildenden Kunst...I. Strassburg.

²⁰ Karsai, Géza (1943): Középkori vízkereszti játékok – In: Pannonhalmi Főiskola Évkönyve... Pannonhalmi: s. 209 – 210.

U susedných národov: a) u Nemcov: 1560/1867 Nürnberg (Norimberg): „...Von den heiligen drey Königen...; König Caspar kam aus Morgenland,/ Balthasar aus Griechenland/ *Melchior* au Osterreiche/...“.²¹ – U Slovákov: „Chodenie s hviezdou na Trikrále...Kašpar: My traja králi z ďalekej krajiny/...; *Melchior*: Hviezda, ktorá sa nám ukázala/...; Balthazar: Ja som od Arabie kráľ/...“.²² In vielen Gegenden der Slowakei gehen am Dreikönigstag (6. Jänner) heute noch Krippenspieler (betlehemci) als biblische drei Könige Kaspar, *Melchior* und Baltasar...“.²³

Zdá sa, že pôvod mien Troch kráľov je vyriešený. Porov.: Kehrér, H. I. 1908. 69: „Die drei bekannten Namen sind nicht ganz leicht zu erklären. *Melchior* ist offenbar... = König des Lichts. Balthasar...ist der chaldäische Name, welcher Daniel am babylonischen Hof beigelegt worden ist... Wie steht es aber mit der Etymologie des Namens Caspar?...“²⁴ – Wimmer, O. 1966. 141, 319, 383: „Balthasar: hebr(äische) Form des babyl(onisch) – assyrischen Belsazar = Bel [Baal = Herr-Gott] schütze das Leben des Königs...; Kaspar: pers(isch) = Schatz-meister...; *Melchior*: hebr(äisch) = König des Lichtes...“²⁵ – Bubak, J. 1993. 226: „*Melchior*: hebrajskiego pochodzenia, jego pierwotne znaczenie laczy się z hebr(ajskim) *melki-or* ,król (Bóg) jest moim światłem...; porov. pol. *Melchior* 1394, *Malchior* 1450, *Melchier* 1454, *Malchier* 1463, *Melchiar* 1446...“²⁶

Na základe hore uvedených poznatkov možno predpokladať, že osobné meno *Melchior* súvisí s hebr. slovom *melech* ,kráľ‘; sem patrí aj hebr. osobné meno *Melchisedek*, meno kňaza a kráľa Sálema (Jeruzalema), pozri Starý zákon, I. Mojž. 14,18: „Melchisedech také, kráľ Sálema,... a ten (byl) kněz Boha sýlného neywyssiho.“²⁷ Porov. ešte: *Melech/k* ,király (kráľ)‘;²⁸ *Melchisedec* ,Personaggio biblico < *melek* ,re‘ + *sedeg* ,giustizia‘;²⁹ *Melchici*: *Melchicki* (kociól) < aram (skie) *melech* ,król‘; nazwani *melechitami*, cyzli ,królewskimi‘.³⁰

²¹ Moser, Oskar (1956): Die Kärntner Sternsingbräuche – In: Lied und Brauch... Kärntner Museumschriften VIII. Klagenfurt, s. 162.

²² Dobšínský, Pavol (1880): Prostonárodnie obyčaje, povery a hry slovenské. Turč. Sv. Martin: s. 127.

²³ Die slowakische Volkskultur... Hgb. von Emília Horváthová – Viera Urbancová: Die Jahresbräuche. Bratislava: 1972, s. 214; Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 2. Bratislava: 1995, s. 263.

²⁴ Kehrér, Hugo: Die heiligen drei Könige in Literatur und Kunst. I. Leipzig, 1908.

²⁵ Wimmer, Otto: Handbuch der Namen und Heiligen.

²⁶ Bubak, Józef: Księga naszych imion. Wrocław: Ossolineum, 1993.

²⁷ Bibl swatá. Starý y Nowý Zákon. W Presspúrku, 1786. Patzko.

²⁸ Modern magyar-héber szótár. Ed. Ishbéthy. Mannheim: Moshe. Haifa, 1972, s. 213.

²⁹ Enciclopedia Italiana de scienze, lettere ed arti. XXII. Roma, 1934, s. 800.

³⁰ Wielka Encyklopedia Powszechna PNW. 7. Warszawa, 1965, s. 194.

Koniec koncov možno dospieť k záveru, že priezvisko *Melich* je skrátanou formou osobného mena *Melchior*, ktoré súvisí s hebrejským slovom *melech* „kráľ“. Priezvisko *Melich* teda vzniklo z koreňa *Mel-* pridaním prípony *-ich* (pozri i *Mel-ik*, *Mel-iš*).³¹

³¹ Tento príspevok je skrátaným variantom môjho rukopisu „A szlavista Melich János“, ktorý bude uverejnený v zborníku „Slováci v Maďarsku“. Békešská Čaba, Slovenský výskumný ústav.

JAZYKOVÝ ZEMEPIS A GERMANIZMY V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

Anton Habovštiak (Bratislava)

V slovnej zásobe slovenčiny sa vyskytuje značná vrstva slov cudzieho (neslovenského) pôvodu, medzi nimi aj slová nemeckej proveniencie. Aj v nárečiach je výrazná skupina slov prevzatých z nemeckého jazyka. Vzáťahujú sa na pomenovanie vecí a činností takmer zo všetkých oblastí hospodársko-spoločenského života. Výskumy slovnej zásoby slovenských nárečí z ostatných rokov ukazujú, že slová nemeckého pôvodu alebo slová, ktoré prenikli na územie Slovenska prostredníctvom nemčiny, sú vedno so slovami latinského pôvodu najvýraznejšou skupinou slov cudzej proveniencie.

Slová nemeckého pôvodu sa udomáčňovali na našom území už od najstarších čias, takmer od príchodu našich predkov do našich krajov. V nárečiach sa však nerozširovali rovnomerne a ani neprenikali všade v rovnakom čase. Niektoré sa udomáčňovali skôr, iné zas našli pôdu pozdejšie. V dôsledku nerovnomerného prenikania nemeckých slov do nárečí je ich geografické rozšírenie v nárečiach veľmi rozmanité. Na výskyt germanizmov v slovenčine poukázalo doteraz viac bádateľov z rozmanitých hľadísk i pri rozličných príležitostiach, najmä však v súvislosti s terminológiou z niektorých výrobných okruhov a pri monografickom opise niektorých väčších i menších nárečových oblastí. Chýbajú podrobnejšie práce s uplatnením lingvisticko-geografického aspektu.

V našom príspevku chceme poukázať na niektoré germanizmy, ktoré prenikli do slovenských nárečí vo väčšom i menšom rozsahu, a to na základe údajov získaných pri výskume a spracovaní slovenských nárečí pre *Atlas slovenského jazyka* 4 (1984 / v rokoch 1965 – 1974).

Pri sledovaní germanizmov v slovenských nárečiach sme zistili, že značný počet slov nemeckého pôvodu sa vyskytuje raz na väčšej, inokedy na menšej zemepisnej oblasti a že slová nemeckého pôvodu utvárajú nárečové areály, ktoré možno ohraničiť pomocou izolex. Viaceré germanizmy sa postupne udomáčňovali iba na niektorej zemepisnej oblasti, kým na ostatnom území je známy názov domácej proveniencie. Z hľadiska vývinu slovnej zásoby slovenských nárečí je

dôležité zistenie, že niektoré germanizmy sa rozšírili iba na západoslovenskom alebo stredoslovenskom či východoslovenskom území podobne ako aj iné nárečové zvláštnosti. Osobitne však treba pripomenúť, že početná vrstva slov nemeckej proveniencie je známa už od najstarších čias na celom území Slovenska.

Niektoré germanizmy sú charakteristické iba pre západoslovenské nárečia, resp. pre ich väčšiu alebo menšiu oblasť. Svedčia o tom viaceré slová, ktoré na západoslovenské územie prenikli rozličnými cestami a v rozmanitom období. Takmer na celom západnom Slovensku i v priľahlej časti Turca a Tekova sa rozšíril ako názov stroja na čistenie obilia názov *rajtár* (*rojtár, lajtár*; z nem. *Raiter*), v strsl. a vsl. nárečiach prevládajú názvy domáceho pôvodu, a to *vejár* (*vejak, vejačka*), *mlinok*, *riečica* i *fukár* (*fukač, vifukovač*), jednotlivo aj *rošt*, *rošta* (z nem. *Rost*).

Vo väčšine západoslovenských nárečí sa nazýva čelná doska v prednej časti voza *šujber/šiber* (z nem. *Schieber* „zásuvka“). Toto slovo je známe miestami aj na strednom a východnom Slovensku, ale v inom význame (napr. ako názov zásuvky v komíne). Pre stredoslovenské územie je v tomto význame charakteristický názov *štít*, jednotlivo v ich južnej časti aj *lesa* (*lesica, lesička*). V časti juhozápadných nárečí je známe v tomto význame slovo *čelo*.

Na väčšej časti západného Slovenska má hrebeň na česanie konopí názov *hachla* (*hachel*; z nem. *Hachel*). V stredoslovenských nárečiach sa v tomto význame používa názov *štet'*; na rozhraní západoslovenských a stredoslovenských nárečí je *zelezňa*, v juhostredoslovenských nárečiach jednotlivo *hrebeň* alebo *česák*.

Na súvislej oblasti západného Slovenska, v Tekove a Liptove je rozšírený názov *kíbel* (z nem. *Kübel*). Pre stredné a východné Slovensko je príznačný domáci názov *vedro*. Iba v západnej časti Zvolena, vo východnom Gemeri a na juhu od Krupiny je aj *ročka*.

Viaceré germanizmy sa však udomácnili iba na menšej oblasti západného Slovenska. Tak napr. len na Záhori, resp. v nárečiach, ktoré s nimi súvisia sa rozšírili niektoré prevzatia z nemčiny. Sú to napr. slová ako *koplín* „Kurín, kurieneč“ (zo sthnem. *kobel*), *putr* „maslo“ na okolí Modry *puter* (nem. *Butter*), *lušňa* „lievč“ (nem. *Liuhse*) na okolí Senice; *šráki* „stojan na pílenie dreva“ (nem. *Schragen*); *cícha* „obliečka na perinu“ (nem. *Zieche*).

Viaceré germanizmy sú príznačné aj pre stredné Slovensko. Neutvárajú však výraznejší zväzok izolex, lebo ich geografické rozšírenie je rozmanité. Ako príklad možno uviesť názov pre plytší, okrúhly košík v podobe *filfas* (*filpas, fil'kas*) známy vo väčšine stredoslovenských nárečí, na Spiši aj *kreptuch* (nem. *Krepp-tuch*).

Vo význame slovesa *strúhať* sa používa na strednom Slovensku sloveso *rajbat'* (nem. *reiben*) iba na Orave a v Liptove *triet'*. V západoslovenských nárečiach je známe v tomto význame sloveso *sruhať*, na východnom Slovensku *čuhac/čuchac*, v Zemplíne *trec*. Iba na strednom Slovensku je známe pomenovanie *važblau* (*vašplau*, nem. *Waschblau* „svetlička“). Na západnom Slovensku sa v tomto význame používa *svetlička*, na Orave *beláska*, vo východoslovenských nárečiach *belavka* (*belavička*, *belave*).

Pre stredoslovenské nárečia je charakteristické aj slovo *vekňa* (*vekla*; nem. *Weceke* „podlhovastý bochník chleba kupovaného v obchode.“ Názov nemeckej proveniencie, a to *štridla* (*štricňa*; nem. *Striesel*) sa udomácnil aj na západnom Slovensku. Vo východoslovenských nárečiach sa už používajú domáce názvy v podobe ustáleného spojenia ako *dlhi* (*dluhi*), *kupni*, *kupeni*, *kupenski chľeb* (*chľib*), na okolí Bardejova aj *vakarka* a v časti Abova *bucl'a* (*pucľ'a*, *ucľ'a*).

Viacere slová nemeckého pôvodu sa zaznamenali iba v južnej časti stredoslovenských nárečí, t. j. vyskytujú sa v Tekove, Honte, Novohrade, Gemeri a vo Zvolenskej stolici. Na tejto oblasti sú známe názvy ako *lojtra* i *lojtri*, *rojtl'a* „rebrik“ (nem. *Leiter*); v ostatných slovenských nárečiach máme už názvy *drabini* (*drabinkí*), *rebrini* (*žebri*) a názvy *rebrik* (*reber*, *rebrina*), vo väčšine východoslovenských nárečí *drabina*, *drabinka*.

V Liptove, v časti Zvolenskej stolice a na okolí Krupiny je známy názov *hámrik* na pomenovanie *kladiva* (z nem. *Hammer*). V ostatných nárečiach sa používajú názvy domácej proveniencie, a to na západnom Slovensku *kladivo* i *klepáč*, na strednom Slovensku aj *mlatok*, na Orave *mlaček*, na východnom Slovensku *mlatok* (*mlatek*).

Aj pre východné Slovensko sú príznačné viacere názvy nemeckého pôvodu, miesto ktorých máme na strednom a západnom Slovensku domáce názvy. Tak napr. vo väčšine východoslovenských nárečí sa používa na pomenovanie *oja na voze* názov *dišel'* (nem. *Deischel*). Iba v južnom Zemplíne a užských nárečiach aj *druk*. Na strednom a západnom Slovensku je len *oje*.

Na celom východnom Slovensku a v Gemeri je rozšírený názov *díle* „dlážka z dosák“ (nem. *Diele*). V západoslovenských a stredoslovenských nárečiach je *dlžka*, iba na Orave v Liptove a v goralských nárečiach na Spiši sú *foršti* (z nem. *Forst* a to z franc. *forêt*, lat. *foresta*). Takmer vo všetkých východoslovenských nárečiach je rozšírený názov *kľinka* (*kľenka*, *kľamka*; z nam. *Klinke* „kľuka“). Na strednom a západnom Slovensku sa už používa slovo *kľučka*, známe aj v iných slovanských jazykoch. Na pomenovanie kuchynských nádob je na súvislej oblasti východoslovenských nárečí rozšírený názov *grati* (nem. *Gerät*). V stre-

doslovenských a v západoslovenských nárečiach sa používa už domáci názov *riad* (iba na Záhorí je *kšír*; z nem. *Geschirr* „riad“).

Pre východné Slovensko je charakteristický aj názov *lancuch* vo význame „reťaz“ (strhnem. *lannzug*) a sloveso *rajbac* vo význame „prať šaty“ (z nem. *reiben*). Vo väčšine východoslovenských nárečí sa rozšírilo aj slovo *šaňec* (*šanc*; z nem. *Schanze* „hradba, násyp“) ako názov priehlbiny popri ceste na odtok vody. Iba v časti Spiša a Šariša je *prikopa* (strsl. *garad*, zsl. *priekopa*, *prikopa*).

Aj na východnom Slovensku sú niektoré slová nemeckej proveniencie obmedzené iba na menšiu oblasť, napr. pre Spiš sú charakteristické názvy ako *nagľik* „klinček“ (bot. *Dianthus*) alebo aj slová *kermaš* i *kermeš* vo význame „výročitý deň posvätenia chrámu“ (z nem. *Kirchmesse*). Inde na Slovensku sú známe názvy ako *hodi* a *odpust*. Iba na súvislej oblasti Spiša a v časti Šariša je známy názov *bralta* „snúbenica, nevesta pred svadbou“ (z nem. *Braut*) i *bral-dijan* „mladoženích“. Na spišsko-šarišskom území sa zistili názvy ako *kidľa* „sukňa“ (nem. *Kittel*), *cacha* „obliečka na periny“ (nem. *Runkel*), *baľvir* „holič“ (nem. *Baribier*).

Podobne ako pre iné slová cudzieho pôvodu, aj pre slová nemeckej proveniencie je príznačná výrazná hláskoslovná, morfológická i lexikálno-sémantická členitosť. Väčšina slov nemeckého pôvodu sa rozšírila v jednom význame, napr. slová *dach* „strecha“, *šuster* „obuvník“, *kušnier* „kožušník“, *štangľa* „železná tyč“ a i. Stretávame sa však aj so slovami, ktoré sú známe vo viacerých významoch. Napr. slová *hachel* i *hachľa* (z nem. *Hachel*) sú známe vo význame 1. šteť na česanie konopí; 2. strúhadlo na repu; 3. nástroj na drobenie kapusty; 4. pren. aj ako ľahká žena, pobeľhica. Pri niektorých slovách je dokonca až osobitne bohatá sémantická členitosť, napr. pri *hák* (o tom pozri: *Slovník slovenských nárečí I*, 1994, s. 538 – 539).

Slova nemeckej proveniencie prenikali na Slovensko rozmanitými cestami a v rozličnom období. Viackrát sa však konštatovalo, že treba odlišovať staršiu vrstvu prevzatú zo starej hornej nemčiny a mladšiu vrstvu, ktorá má pôvod v strednej nemčine (Blanár, 1977, s. 175). Najstaršiu vrstvu slov prevzatých z nemčiny tvorí kresťanská terminológia (Pauliny, 1963), ktorá bola na Veľkej Morave udomácnená už pred príchodom solúnskych bratov sv. Konštantína a Metoda, napr. slová ako *mních* (sthnem. *munich*, z lat. *monicus*), *opát* (starobav. *appat*, zlat. *abbat*), *žalm* (sthnem. *salm*, lat. *psalmus*).

Medzi 8. a 11. stor. boli prevzaté z nemeckého jazyka slová so skupinou -*šk*- ako *škára*, *škrata*, *škriatok*, *škoda* (Pauliny, 1963, s. 183). Staršie prevzatia z nemčiny sú aj slová ako *košeľa* (sthnem. *kasele*, z lat. *cosula*), *žemľa* (nem. *Semmel*,

z lat. *simila* „jemná múka“; slovo zaznamenané už r. 1156), *žobrák* (sthnem. *sefer*, *sever* „túlavý žobrák“; Krajčovič, 1974, s. 162).

Značný je počet germanizmov podmienených príchodom nemeckých kolonistov na slovenské územie v 13. storočí (najmä do miest a banských oblastí). Podľa H. Weinelta (1938; pozri Blanár, 1977, s. 174) boli na Slovensku tieto kolonizačné jadrá: v juhozápadnej oblasti stredobavorské, sliezske na okolí Žiliny a Bardejova. Na strednom Slovensku zas vznikli miešané nárečia (tzv. Pegstädterische) s výraznými črtami bavorskej a východostredonemeckej proveniencie (Blanár, 1977, s. 175).

Nemci po príchode na Slovensko dostali od uhorských panovníkov viaceré privilégia. Nemecké obyvateľstvo sa na slovenskom území prispôbovalo miestnym podmienkam, nadväzovalo kontakty s domácim obyvateľstvom, čo sa napokon odrazilo aj v jazyku (Doruľa, 1977, s. 75). R. Rudolf napr. zistil, že do kolonizácie preniklo do slovenčiny okolo 300 slov a po nej ich už bolo okolo 850 (Rudolf, 1941/1942, s. 324 – 333). Slová nemeckého pôvodu v priebehu 15. – 18. storočia ustavične prenikali do hovorovej slovenčiny, a tak napokon v priebehu stáročí utvorili v nej najpočetnejšiu vrstvu cudzích slov. Tieto germanizmy súviseli s výrobnými formami a organizáciami, ktoré Nemci rozširovali na rozmanité miesta slovenského územia.

Zaujímavé je zistenie, že mnohé slová zaznamenané v historických pamiatkach sa používajú dodnes v nárečiach v takej podobe ako ich nachádzame v písomných pamiatkach z konca 16. a začiatku 17. storočia. Tak napr. K. Habovštiaková (1957, s. 205 – 285) zistila, že v inventári oravského panstva z roku 1611 sa zaznamenávajú slová nemeckého pôvodu vzťahujúce sa na kováčske zamestnanie. Takýmito sú slová ako *duršlág* „prieboj, resp. dierkovač“, *perlik* „kladivo“ (sthnem. *perel*, maď. *pöröly*), *šmitňa* „kováčska dielňa“ (s nem. *schmieden* „kuť, kovať“), *ploca* „ťažšie kladivo“ (nem. *Plotz-hammer*) a i.

Slová nemeckého pôvodu doložené v slovenských jazykových pamiatkach z predpisovného obdobia či v prvom slovníku spisovnej slovenčiny (v Bernolákovom Slovári, r. 1825 – 1928) sú v značnom rozsahu známe ešte aj dnes v slovenských nárečiach, niektoré z nich už iba v reči príslušníkov najstaršej generácie.

Napriek istému nahrádzaniu niektorých slov nemeckej proveniencie domácimi slovami, predstavujú germanizmy alebo slová udomácnené nemeckým prostredníctvom najpočetnejšiu skupinu slov cudzieho pôvodu v nárečiach. Vzťahujú sa na pomenovanie vecí a činností zo všetkých oblastí materiálneho i duchovného života. Do jazyka predkov dnešných Slovákov začali prenikať už v období

predveľkomoravskom, ale výraznejší prílev germanizmov sa zaznamenal až v 13. storočí, keď sa na Slovensku začali usadzovať väčšie skupiny nemeckých kolonistov, najmä v mestách a na miestach zameraných na hľadanie i zúžitkovanie podzemného bohatstva. Počet slov nemeckého pôvodu v slovenčine čoraz viac narastal aj neskôr, o čom svedčia historické záznamy z 15. až 18. storočia a napokon preukazuje aj Bernolákov Slovár. V nárečiach sa však tieto slová nerozšírili vždy na celom území. Niektorí z nich sa stali všeobecne známe (napr. slová *grunt*, *jarmok*, *šindol*, *dach*), iné sa zas rozšírili na väčšej a menšej zemepisnej oblasti a utvárajú areály príznačné aj pre diferenciáciu hláskoslovnia i morfológie. Pri výskume a spracovaní lexikálneho fondu sa zistilo, že niektoré slová nemeckého pôvodu sú charakteristické pre istý kraj v takom rozsahu ako aj nárečové zvláštnosti z iných oblastí jazyka, t. j. aj pre hláskoslovie a tvaroslovie.

Frekvencia germanizmov v nárečiach nebola ani v minulosti všade rovnaká. Najpočetnejšiu vrstvu pôvodom nemeckých slov sme zaznamenali na Záhorí (vplyv Viedne a okolia), na Spiši, v Gemi i v blízkosti stredoslovenských banských miest, resp. na miestach, kde sa slovenské obyvateľstvo intenzívnejšie stýkalo s nemeckou menšinou.

Pri výskume a spracúvaní lexikálneho fondu zo slovenských nárečí s uplatnením metód lingvistickej geografie sme si nemohli nepovšimnúť ani hungarizmy rozšírené na území Slovenska. Do úvahy prichádzali slová, ktoré prenikli do nárečí pred prvou svetovou vojnou. Aj nimi sa pomenúvali niektoré reálie a činnosti, ktoré súviseli s hospodársko-spoločenským životom ešte pred rozpadom Rakúsko-Uhorskej monarchie. Pre tieto hungarizmy je príznačné, že sa vzťahujú na pomenovania vecí novšej proveniencie a že sa nerozšírili na väčšiu zemepisnú oblasť (ako napr. latinizmy i germanizmy). Charakteristické boli iba pre niektoré menšie územie, najmä také, ktoré v minulosti utváralo administratívno-právny celok, t. j. stolica. Svedčí to o prevahe vplyvu latinskej a nemeckej kultúry v živote našej spoločnosti aj z jazykového hľadiska.

V rámci výskumov lexikálneho fondu slovenských nárečí sme zistili, že ako názov istej veci alebo činnosti sa používa na jednej oblasti slovo domácej proveniencie (napr. názov *oprati*, na inej je už slovo nemeckého pôvodu, a to *liace*; z nem. *Leitseil*). Zaznamenali sme však aj prípady, že na pomenovanie jedného denotátu sa rozšírili iba nemecké tautonymá. Napr. názov „hobľovacej stolice“ má tautonymá či heteronymá nemeckého pôvodu, a to *varšať/vršťať* (z nem. *Werkstätte*, *ponk* i *ponk*; znem. *Bank*), *hoblica* (z nem. *Hobel* utvorené príponou *-ica*). Medzi mnohými slovami, ktoré prenikli do nárečí v staršom období, zaznamenali sme neraz aj výraznú polysémiu a tzv. maximálnu hláskoslovnú členitosť.

Lexikálno-sémantickú diferenciáciu slov nemeckého pôvodu podmienili viaceré činitele. Jedným z nich bolo aj to, že vrstva slov tejto proveniencie sa neudomáčňovala všade v rovnakom období a že ich aj rozširovali príslušníci rozličných nárečí z nemeckého prostredia. Väčšina slov nemeckého pôvodu prenikala do slovenčiny v čase pred prvou svetovou vojnou. Od čias prvej kodifikácie spisovnej slovenčiny (koncom 18. storočia) je však v spisovnom jazyku výrazná tendencia nahrádzať germanizmy domácimi slovami. Takto sa pod vplyvom spisovného jazyka a nových hospodársko-spoločenských podmienok strácajú mnohé slová nemeckého pôvodu aj zo súčasných slovenských nárečí.

Literatúra

- BLANÁR, V. (1977): Lexikálne prevzatia v starej slovenčine. In: *Jazykovedné štúdie*. Zv. 14. Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 167 – 186.
- DORULA, J. (1997): Slováci v dejinách jazykových vzťahoch. Bratislava: Veda. 136 s.
- HABOVŠTIAK, A. (1984): *Atlas slovenského jazyka*. 4. 1. vyd. Časť prvá: mapy. Časť druhá: Úvod – komentáre – dotazník – indexy. Bratislava: Veda. 463 + 368 s.
- HABOVŠTIAK, A. (1987): Zur Verarbeitung von Wörtern deutschen Ursprungs in den slowakischen Dialekten. *Zeitschrift für Slawistik* 32, s. 212 – 229.
- HABOVŠTIAK, A. (1979): Geografické rozšírenie hungarizmov v slovenských nárečiach. In: *Studia Academica Scientiarum Hungaricae*, 25, s. 161 – 167.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. (1957): Jazykový rozbor pamiatky *Inventarium rerum aris arvensis* z r. 1611. In: *Jazykovedné štúdie II*. Red. J. Štöle. Bratislava: SAV, s. 205 – 248.
- KRAJČOVIČ, R. (1974): *Slovenčina a slovanské jazyky I. Praslovanská genéza slovenčiny*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 268 – 377.
- PAULINY, E. (1963): *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava.
- RUDOLF, R. (1941/1942): Die deutschen Lehnwörter im slowakischen als Spiegel der deutschen Kulturleistung. In: *Karpatenland*, 12, s. 324 – 331.
- Slovník slovenských nárečí I, A – K*. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda. Vydavateľstvo SAV. 1994. 934 s.

KRKOŠKA MÁMIVÁ – KDEŽE SI ŽIJE? (DÁVKA SLOVOTVORNEJ LYRIKY)

Mira Nábělková (Bratislava – Praha)

mámivý príd. 1. *lákavý, vábny, zvodný, mámiaci;*
2. *pôsobiaci mdlobu, omamný, opojný, omamujúci*
Slovník slovenského jazyka

Na úvod svojho textu venovaného profesorovi Horeckému k jeho jubileu a prídavným menám (ladenému trochu subjektívnejšie, než bežne býva pri slovotvorných prácach zvykom) kladiem malý obraz zo života – a je to vlastne obraz, ktorý sa mi nepodarilo uvidieť... *krkošku mámivú*... rastlinku, ktorú mi raz ktosi kdesi spomenul – vybrali sme sa hľadať, no márne. V jej mene, zvláštnom a vtedy prvýkrát počutom, bolo čosi vábivé (lákavé, mámiace, „mámivé“). Literárne zdroje mi následne prezradili, že je *mámivá* vlastne v tom druhom význame (pôsobiaca mdlobu, opojná, omamná) – ona je vlastne jedovatá. A vtedy sa ma tak spýtalo – kdeže (ďaleko niekde? blízko?) si žije *krkoška mámivá*, že som ju nikdy nevidela, kdeže vlastne „žije“ jej meno, keď som ho stretla tak neskoro? Ako je to s toľkými rastlinkami a ich pomenovaniami, ktoré sú často samy osebe malou básňou: *zvonček kľbkatý, stoklas bezbranný, zápalička najväčšia, žaburinka hrbatá, hviezdoš kalužný, dvojhrot vlnkatý, večernica smutná, vtáčia noha nepatrná, zárafa nabelastá, drobček najmenší, čakanka štrbák, jastrabník chlpánik, škripinka stisnutá, pakost prstnatovystrihovaný, psiarka kolienkatá, ostrica labkatá veľkonohá*...

To sú, resp. pred pár rokmi boli, oficiálne pomenovania niektorých rastliniek – pôvabné sú už ich oporné podstatné mená (a často celé súvzťažné hniezda: *škripík, škripinec, škripina, škripinka*), v pomenovaniach rastlín však často môžeme stretnúť aj prídavné mená, ktoré žijú tu a práve tu, resp. tu a len tu, aj to tak trochu svojrázne utajeným životom. Niektoré z nich, najmä zo špecifických slovotvorných typov, ale aj vzhľadom na sémantiku základu, inde veľmi ani stretnúť nemôžeme (*hrabolistý, štetinolistý, málokvetý, leskloplodý, metlinatý, vrcholikový*), iné by sa mohli uplatniť aj v ďalších sférach, ale nenachádzame ich tam (*strelovitý, strapkatý, klobúčikový, kolienkatý*). Terminológia, nomenklatúra. Language for

special purposes? V známom a citovanom článku o prídavných menách pýta sa Judith Leviová, kde sa všetky tie adjektíva berú (Levi, 1973) – táto otázka sa mi (s pocitom údivu a obdivu) vynára dosť často, dopĺňa ju však ešte jedna, už tu vyslovená: kde žijú, kedy, komu a na čo slúžia, kto ich, ktoré a ako, vlastne pozná a používa... ktorí používatelia jazyka... Ako sa k už spomínaným a aj k ostatným pozoruhodne v botanickom názvosloví využitým adjektívam stavia lexikálna pokladnica národného jazyka – výkladový slovník? Niektoré do seba pojala, iné nie... Ktoré a v akom rozsahu bude obsahovať pripravovaný viacvzťahový výkladový slovník slovenského jazyka...

Pomenovania rastlín sú z hľadiska vzťahu človeka a sveta osobitou sférou: uchováva sa – a tým, ktorí o to stoja, sa v nich aj sprostredkúva – poznanie životodarného, liečivého a krásodarného prostredia, prírodného životného prostredia, nami súbežne ohrozovaného aj ochraňovaného. Je to oblasť, ktorá sa človeka po veky úzko dotýka – v pomenovaniach odrážajúcich poznanie v tejto sfére koexistujú a krížia sa, prelínajú a dopĺňajú starobylé domáce ľudové, dávne „kultúrne“, knižné, „herbárové“, často prekladové (v opore o latinčinu) názvy a súčasné pomenovania naplňajúce potreby systematickej podrobnej odbornej nomenklatúry. Názvy rastlín, ich história, motivácia, pomenúvacie postupy aj ich synchronná dynamika boli predmetom nemála lingvistických prác (napr. Buffa, 1959, 1960, 1972 a i.; Majtánová, 1981, 1983, 1984 a i.; Horecký, 1956; Masár, 1985, 1991; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989; v *Základoch slovenskej terminológie* podal J. Horecký základný obraz výstavby botanickej terminológie aj využitia rozličných typov adjektív v nej). Pri zhode, či aspoň výraznej podobnosti prírodnej reality sú pomenovania rastlín ako špecifický etnokulturologický prvok sférou pozoruhodných zhôd a rozdielov aj medzi blízkymi jazykmi – preto zrejme boli napr. obaly liečivých čajov prvou oblasťou, kde sa ešte pred širokým aplikovaním daného princípu do súčasnej komunikačnej praxe objavovali paralelné slovenské a české (či naopak) texty (Nábělková, 1996a) a v súčasnosti sa aj pri iných výrobkoch s obsahom výťažkov z rastlín pri nevedomení si lexikálnych diferencií v paralelnom texte vyskytujú omyly – ako príklad možno uviesť opakované uvádzanie slova *chrpa* v slovenskej verzii textov na niektorých obaloch českých výrobkov. Nedá mi na tomto mieste nevyjadriť obdiv až fascináciu širokým aktívnym paralelným ovládaním českých a slovenských sústav pomenovaní rastlín, s ktorým som sa stretla na dávnej prechádzke v okolí smolenického zámku u anglického bohemistu a slovakistu Davida Shorta. Názvy rastlín pomenúvajú to, s čím prichádzame, kto častejšie, kto menej často do styku, povinne prichádzame s nimi v istom rozsahu do kontaktu v škole – a predsa ich, možno sa to

dá povedať dosť zovšeobecňujúco, veľmi nepoznáme. V zásade ide o to, že v súčasnom bežnom živote predsa skôr potrebujeme, v rámci neviem ktorej úrovne gramotnosti, aktívne zvládať počítačový, elektrotechnický či povedzme ekonomickú lexiku, než dôverne poznať pomenovania rozličných druhov tráv, burín, kvetov, stromov... *lanolistník zobáčikatý, pochybok najväčší, orlaya veľkokvetá, rožkatec ponorený aj rožkatec pohrúžený, kotvica plávajúca, strmulka inováťová, zdrojovka pramenisková, plesnivček barinný, žitniak hrebenitý, merík vlnkatý, hniezdovka strapkatá, škumpa vlasatá, mätonoh mámivý*. Tak kde a ako si žijú tieto pomenovania, v ktorých sa tak výrazne prejavila slovotvorná potencialita nášho jazyka, a to nielen potencie najproduktívnejších typov. Niekde na okraji široko spoločensky chápanej aktívnej slovnej zásoby, skôr vo vedomí úzkeho kruhu zasvätených, v zriedkavejších dotykoch iných.

Materiál pre tento text som excerpovala z knihy, ku ktorej mám špecifický osobný vzťah. Je to jeden diel publikácie *Z našej prírody (Rastliny, horniny, minerály, skameneliny*, 1978), ktorého náš domáci exemplár má na prednej strane venovanie: *Svojej malej pravnučke Júlii venujem túto knihu, aby sa aj z nej naučila milovať prírodu – prastará mama Júlia*. Môjmu dvojročnému dieťaťu ju takto darovala moja stará mama, venovaná kniha sa v tom čase a nasledujúcich rokoch stala našou stálou sprievodkyňou „po luhoch a hájoch“, podľa nej sme spolu spoznávali... Vtedy som ešte nevedela, že sa raz budem na rastlinky a ich pomenovania pozeráť cez prizmu prídavných mien.

Osobné jubileum profesora Horeckého možno tak trochu považovať (popri všetkých ostatných lingvistických sférach, ktorým venoval svoju pozornosť) aj za sviatok slovenského prídavného mena. Slovotvorné práce, jednotlivé štúdiá a drobné analytické príspevky J. Horeckého prinášajú mnoho pozoruhodných poznatkov o slovotvorbe a sémantike prídavných mien, ukazujúc aj možnosti rozličných prístupov: interpretáciu adjektívnych skupín istých slovotvorných typov vychádzajúcu z analýzy derivátov tvorených konkrétnym formantom (1955, 1964, 1971, 1985), interpretáciu vychádzajúcu z obsahových kategórií (1958, 1961, 1982), modelovanie adjektívnych podsystémov na báze invariantných významov konštituovaných pomocou súborov sémantických príznakov (1972, 1974, 1980, 1994). Sústavný slovotvorný opis, špecifické sémantické analýzy, pozornosť venovaná terminologickej sfére.

V monografii *Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov* (1971) pri analýze jednotlivých slovotvorných typov demonštrovaných na bohatom materiáli súčasného jazyka J. Horecký uvádza aj rozmanité príklady ich starších a v súčasnom jazyku nezachovaných, jazykovým vývinom odmietnutých uplatnení, napr. prí-

davné mená ako *zvončí, jazdčí, umelčí, večerajší, dnešňajší, konársky, komínsky, d'atelinský, májsky, marcský, beráci, vrzgáci, kričný, nedôverný, blatný, cintorný, zimošný, požičný, skalový, parový, levový, blchový, rukový, stopkastý, guľastý, ocelistý, lúčistý, tieňavý, muchatý, vecnatý, náramnitý, bachravý, ostľavý, sľúbový, rečivý, pohnutlivý* a rozličné iné. Podrobnejší cielený opis využitia slovotvorných potencialít, uplatnenia a zachovania či zániku rozmanitých derivátov, taký fascinujúci v historickom pohľade, ako ho podáva povedzme J. Furdík pre dejové mená (1971), nám pre slovenské prídavné mená zatiaľ chýba (ako jeden z čiastkových pohľadov porov. napr. Krasnovská, 1984). Chcela by som ním raz doplniť svoje doterajšie práce orientované na niektoré prejavy synchronnej dynamiky, koexistencie a konkurencie rozmanitých adjektívnych slovotvorných typov, potenciálnu či reálnu variantnosť a vývinové procesy v rámci rozličných konkrétnych rovnakokoreňových adjektívnych skupín v súčasnom jazyku (Nábělková, 1993, 1996b, 1997b a i.).

Mám rada prídavné mená na *-ový* (a veď aj na *-ný*) za ich otvorenosť, prístupnosť a ochotu slúžiť na vyjadrenie rozmanitých obsahov, rozličných motívácií, v terminologickom využití často aj na pomenovanie – v porovnaní s ich významami v bežnom jazyku – dosť neštandardných významových vzťahov. Z rastlinného sveta som už pri dávnejších opisoch adjektív (niekde aj s ospravedlnením za opakovanie sa) uvádzala spojenia, ktoré nejak tak pociťujem ako krásne: *breštové dubiny, borové dubiny, jedľové bučiny, smrekové bučiny; čučoriedkové smrečiny, mačuchové smrečiny, prvosienkové hrabiny, kokoríkové hrabiny, kostravové dubiny, bezkolencové dubiny, chľpaňové bučiny, ostricové bučiny, záružľové jelšiny, pápernikové jelšiny; bledulové dubové hrabiny, ostricové dubové hrabiny*. Prídavné mená tu v spojeniach prvého typu pomenúvajú „stromovú prímes“ – *smreková bučina* je bukový les s častým výskytom smrekov (je to najčastejší pomenovací model súvzťažnej trojice typu *dubové hrabiny, dubohrabiny, dubovo-hrabové lesy*); v spojeniach typu *kokoríková hrabina* prídavné meno označuje dominantný druh „podrastu“, najrozšírenejšej rastliny v danom druhu lesa, trojčlenné pomenovania ako *bledulová dubová hrabina* už ponúkajú „komplexnejšiu panorámu“ konkrétneho lesného spoločenstva. V spomínanej publikácii nájdeme textové úseky, ktoré vzhľadom na explicitné objasnenie typov vzťahov v pomenovaní možno chápať ako špecifické onomaziologické kontexty:

Osobitné a svojrázne nížinné dubiny nájdeme na viatych pieskoch, kde okrem duba letného je veľmi častá borovica lesná (borové dubiny). – Dub zimný v stromovom poschodí a prevládanie kostravy rôznoľistej v bylinnom podraste je zná-

mou kombináciou ďalšieho spoločenstva dubín (kostravové dubiny). Podobný charakter majú i čisté dubiny kolinného stupňa sprevádzané veľkým výskytom lipnice hájnej (lipnicové dubiny). – Dubové hrabiny – vyvinuli sa na ťažších ílovitých a hlinitých pôdach, ktoré z druhov bylinného poschodia najlepšie indikuje ostrica chľpatá; podľa nej bolo celé toto spoločenstvo pomenované (ostricové dubové hrabiny). – Zo známejších spoločenstiev sa treba zmieniť o nátržníkových dubinách (dub letný a nátržník biely) a bezkolencových dubinách (brezy, dub letný, v podraсте bezkolenec belasý).

Z prídavných mien odvodených od „botanických substantív“ uvedených v predchádzajúcich spojeniach *Slovník slovenského jazyka* (ďalej SSSJ) časť nezachytáva, časť zachytáva – ani pri nich sa však tento typ spojení v exemplifikácii neuvádza.

Z iných prídavných mien so všeobecným vzťahovým formantom, ktoré môžeme stretnúť v botanickej nomenklatúre, slovník nezachytáva napr. adjektíva z pomenovaní ako *kozia noha hostcová* (názov sa, podobne ako mnohé iné, opiera o latinské pomenovanie – *Aegopodium podagraria*), *krivec tulcový*, *drġavka kalužná*. Častejšie sú však adjektíva tvorené pomocou špecializovaných formantov, o ktorých bude reč ďalej.

Pri všetkej osobnej príchýľnosti k prídavným menám bolo mi ľúto, keď sa normalizačným zásahom do oblasti pomenovaní (pozri Červenka a kol., 1986) zrušil v oficiálnom názvosloví špecifický pôvabný typ názvov ako *topoľ osika*, *jarabina mišpulka*, *jarabina mukyňa*, *vŕba rakyta*, *baza chabzda*, *cesnak orešec*, *jahoda trávnicová*, *ostružina malina*, *oman hnidák*, *višňa maholebka*, *brest väz*, *štrkáč kohútik*, *črievičník papučka*, *lepkavec poviazka*, *boľševník boršč*, *myši chvost bertram* či dokonca *čakanka štrbák* v prospech pomenovaní s adjektívnym atribútom *topoľ osikový*, *jarabina mišpulková*, *jarabina mukyňová*, *vŕba rakytová*, *cesnak orešcový*, *jahoda trávnicová*, *ostružina malinová*.

Isté vzpieranie sa tomuto zásahu možno vnímať tak trochu ako ochranársky, ekologický postoj... Podobné pocity mi sprevádzali racionálne prispôsobenie chemického názvoslovia medzinárodným pomenúvacím postupom, znamenajúce ústup tradičných špecificky terminologicky formovaných prídavných mien od názvov chemických prvkov (opísaných aj v slovotvorných a terminologických prácach J. Horeckého). V rozličných protichodných a protikladných tendenciách v súčasných pomenúvacích procesoch sa asi citovo staviam skôr na stranu zriedkavejších až „ohrozených druhov“ slovotvorných prostriedkov. Spomínam si na dávnejší rozhovor s Ivanom Masárom týkajúci sa potenciálneho uprednostnenia adjektíva so „synchronne produktívnym terminologickým“ či „terminologizujú-

cim“ formantom -ový pred „klasickým“ formantom -avý v ornitologickom pomenovaní – popri iných dôvodoch aj čosi ako „jazykovoekologické cítenie“ nás asi viedlo k tomu, že sme sa priklonili k spojeniu *pôtik kapcavý* pred možným *pôtik kapcový*. Botanická a zoologická nomenklatúra sú práve tie sféry, kde sa prídavné mená so špecializovanými slovotvornými formantmi tradične bohato uplatňujú. A nejde pritom o to, že by sa mnohé z hľadiska bežnej slovnej zásoby netradičné pomenovania vyskytovali povedzme len v botanických názvoch – texty ukazujú, že sú súčasťou nielen pomenovaní, ale aj botanického pojmového aparátu aktívne uplatňovaného pri opise rastlín. Heslové state excerpovanej publikácie otvárajú pohľad do sveta špecificky nasýtených partitívnych a podobnostných vzťahov vyjadrených prídavnými menami a s nimi súvzťažnými príslovkami: *Stonky sú vystúpavé, hranaté, listy kožovité, obráteno kopijovité, na okraji ostro pílkovité, koruna je široko zvonkovitá. – Bylina s pavučinato vlnatým odením. – Tvrdky sú guľovito vajcovitého tvaru, na povrchu brázdité. – Listy majú charakteristický husľovitý alebo strelovitý tvar. – Lahko sa odlíši podľa obličkovito zahnutých rebrnatých plodov. – Horné plevy sú dlho ostité alebo ostinkaté. – Súkvetie je hlávkovitý stlačený nepravý klas, do polovice obalený bruškatými pošvami najvyšších listov. – Prízemné listy sú skrútené do šindľovitých štetín s kapučovnítým zakončením. a pod.*

V pomenovaniach rastlín sa, podobne ako v predchádzajúcich textových citátoch, frekventovane využívajú adjektíva so špecializovanými formantmi -avý, -atý, -itý, -ovitý a ich variantmi – sú to prevažne partitívne adjektíva (adjektíva s významom časti a súčasti, Nábělková, 1993) a podobnostné prídavné mená: *viečkatý, mechúrikatý, ostnitý, hrotitý, štítnatý, krídlatý, klasnatý, klobúčikátý, stopkatý, srstnatý, ustricovitý, strechovitý, kopijovitý, kosákovitý, žezlovitý* a i. Pri niektorých substantívnych motivantoch sa utvorili celé skupiny prídavných mien, pričom je zaujímavé, že ak aj napr. SSJ už bohaté hniezdo rovnakokoreňových adjektív zachytáva, botanická nomenklatúra si ešte doplnila ďalšie. Príkladom môžu byť pomenovania ako *ovos hrebienkatý, červenavec hrebenatý, paprad' hrebenistá, žitniak hrebenitý* – SSJ v tomto prípade zachytáva prídavné mená *hrebeňový, hrebenatý, hrebencový, hrebeňovitý, hrebienkovitý*, t. j. zo štyroch adjektív využitých v uvedených názvoch len jedno. „Botanické adjektíva“ pritom tiež nefungujú len v pomenovaniach, ale využívajú sa aj pri opise rastlín v texte: *Hrebienka obyčajná. (...) Metlina je jednostranná, často s jalovými hrebienkatými kláskami. – Žitniak hrebenitý (...) Klásková metlina hrebenitá.*

K inému adjektívnemu hniezdu bohato doloženému v SSJ (*vlnistý, zvlnený, vlnitý, vlnivý, vlnovitý, vlnkovitý*) v botanickej sfére pribudli prídavné mená *vlna-*

tý a vlnkatý v pomenovaniach ako *požlt vlnatý*, *katarínka vlnkatá*, *merík vlnkatý*, pričom v heslových statiach sa využíva aj samo prídavné meno alebo sa nám ako onomaziologický kontext ponúka podoba *zvlnený*: *Merík vlnkatý*. (...) *Fyloidy sú dlhé, jazykovité, charakteristicky vlnkaté*. – *Dvojhrot vlnkatý*. (...) *Palistky sú kopijovité, pílkaté, zreteľne zvlnené*.

Prídavné meno *klbkatý* zastupuje zase prípad, keď vo výkladovom slovníku národného jazyka nebolo zachytené žiadne adjektívum s daným slovotvorným základom. Funguje v pomenovaniach ako *sitina klbkatá*, *zvonček klbkatý* a v rozmanitých kontextoch:

Zvonček klbkatý. (...) *Kvety sú najčastejšie v husto stiahnutom vrcholovom klbku*. *Koruny sú lievikovito zvoncovité*.

Sitina klbkatá. (...) *Krážel' je hustý, klbkatý, hnedý*.

Šarinka obyčajná. (...) *Súkvetie je v bočnom klbkatom kráželi*.

Z ďalších špecifických využití adjektív, tentoraz ide o deverbatíva či vlastne prídavné podoby, možno uviesť diferenciačné pomenúvacie aj kontextové uplatnenie v podstate synonymných podôb *oddialený* a *vzdialený*: *Ostrica vzdialená*. (...) *Klásky (3 – 4) sú od seba veľmi vzdialené*. – *Ostrica oddialená*. (...) *Spodné klásky sú veľmi oddialené*.

Na ďalšie krátke zotrvanie vo svete botanického využitia prídavných mien v naznačenom smere možno ešte uviesť kontexty s niektorými z nich:

Bar praslenatý. (...) *Klásky tvoria na báze praslenatý pretrhávaný klas*. – *Metlica krivolaká*. (...) *Metlina i jej bočné konáriky sú vretenovito krivolaké*. – *Lipnica cibul'katá*. (...) *Trvaca trsnatá tráva, ktorej prízemné pošvy sú cibul'kovito zhrubnuté*. – *Praslička konáristá*. (...) *Byle sú poliehavé, na báze rozkonárené*. – *Škarda štetinatá*. (...) *Jednoročná bylina s typickým štetinatým ochlpením na byli*. – *Škripík štetinovitý*. (...) *Listy sú štetinovité, kratšie ako stonky*. – *Psinček výbežkatý*. (...) *Jeho steblá majú venček štetinovitých listov*.

Pri uplatnení prídavných mien z rovnakokoreňových skupín možno pozorovať isté špecifiká. Slovo tvorne zadané diferencie, ktoré by pri pohľade napr. na adjektíva *štetinatý* a *štetinovitý* mimo kontextu hovorili o protiklade partitívneho a podobnostného významu (porov. napr. Horecký, 1971, s. 201), ako keby sa v citovanom využití do istej miery stierali; takýto pocit možno nadobudnúť aj pri iných dvojiciach prídavných mien. Za sformované v rozpore s bežným významom adjektíva možno zase považovať napr. spojenie *narcis hviezdnatý*, pri ktorom sa z ponuky jestvujúcich adjektív *hviezdny*, *hviezdnatý*, *hviezdový*, *hviezdovitý* na vyjadrenie motívu podobnosti využilo to, ktoré taký význam v štruktúrnom zadaní, bežnom jazykovom vedomí a ani lexikografickom spracovaní nemá.

Vzhľadom na (potenciálnu) neneutralnosť sveta kvetov a iných rastlín v emocionálnom pôsobení na človeka môžu, predovšetkým zrejme na neodborníka, špeciálne pôsobiť aj niektoré pomenovania: hoci aj vieme, že v rozličných terminológiách sa ako pomenúvacie prostriedky bežne využívajú formálne deminutívne podoby, ktoré tu nenesú žiaden expresívny či emocionálny náboj, ak sa však napr. o *trojštete žltkastom* hovorí, že jeho steblá sú *na kolienkach huňaté*, alebo vôbec pri stretnutí s pomenovaniami ako *ježec lopúšikový*, *hruštička menšia*, *drobček najmenší* či *myši chvostík najmenší* laik (a možno aj odborník) má šancu pocítiť čosi ako nehu – a to aj v prípade, ak sa v dvojslovnom pomenovaní ako keby čosi bilo: *zápalička najväčšia*.

Osobitý čaro majú rozličné skoro až tautologické pomenovania (tak trochu akoby na spôsob spojenia *drevenica drevená*), kde má rodové aj druhové pomenovanie rovnaký či blízky, podobný pomenovací motív: z už spomínaných sem patria napr. *črievičník papučka*, *drobček najmenší*, ďalej povedzme *žltuška žltá*, *lanček lanovitý*, *pižmovka mošusová*, *štetôčka chlpatá*.

Nebolo a nie je mojím cieľom na tomto mieste podrobne opísať fungovanie prídavných mien v jazykovom svete rastlín – mnohé pomenúvacie a slovotvorné postupy a špecifiká už boli odhalené a vecne opísané v spomínaných prácach. Chcela som pri tejto príležitosti tak len pripomenúť nám a nášmu pánu profesorovi čosi ako jazykový lesík, vinohrad, či záhon, ktorý on (isteže v spolupráci s inými „prírodníkmi“ a „záhradníkmi“) po mnoho rokov opatroval – že tu je, skrývajúc aj ponúkajúc krásu... A že aj ak pre mnohých trochu utajene, ale predsa všeobecne dostupne si tento svojrázny jazykový svet žije...

Ešte osobný dôvetok: Pri písaní tohto textu pánu profesorovi som si uvedomila, že moja fascinácia svetom rastlín a ich pomenovaní môže mať aj isté genetické podhubie... a skrsla vo mne túžba pokúsiť sa nazrieť do herbárov mojich prastrýcov, ktoré sú podľa *Encyklopédie Slovenska* (zv. 4, 1980, heslá František Nábělek, Vojtech Nábělek) uložené v Ústave experimentálnej biológie a ekológie SAV. Ako sú ich herbáre spracované? Aké pomenovania v nich možno nájsť? A v akom vlastne jazyku? Latinské? České? Slovenské? Alebo ešte aj iné? – keď v nich nejde úzko len o našu flóru, ale aj o rastlinné zbierky z ďalekovýchodných ciest... Len si nájsť čas...

Literatúra

BUFFA, F. (1959): Botanická nomenklatúra v tzv. Slovenskom lekárskom rukopise zo 17. stor. Slovenské odborné názvoslovie, 7, s. 225 – 230.

- BUFFA, F. (1960): Botanická nomenklatura v prvých slovenských učebniciach. Slovenské odborné názvoslovie, 8, s. 193 – 199.
- BUFFA, F. (1972): Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry. K histórii slovenského odborného slovníka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 426 s.
- ČEREVENKA, M. a kol. (1986): Slovenské botanické názvoslovie. Bratislava: Príroda. 520 s. Encyklopédia Slovenska. IV. zv. Bratislava: Veda, 595 s.
- FURDÍK, J. (1971): Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. Bratislava: SPN. 81 s.
- HORECKÝ, J. (1955): Prídavné mená s príponami -ný a -ový. Slovenské odborné názvoslovie, 3, s. 97 – 102.
- HORECKÝ, J. (1956): Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 146 s.
- HORECKÝ, J. (1958): Pomenovania motivované účelom. In: K historickosrovnávacímu štúdiu slovanských jazykú. Sborník projevů z konference o historickosrovnávacím štúdiu slovanských jazyků, která se konala 28. ledna až 2. února 1957 v Olomouci a v Praze. Red. J. Bělič et al. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 173 – 176.
- HORECKÝ, J. (1961): Slovotvorná sústava adjektív v slovanských jazykoch. Slavia, s. 92 – 96.
- HORECKÝ, J. (1964): Prídavné mená s príponou -teľný v slovenčine. Slovenská reč, 29, s. 129 – 136.
- HORECKÝ, J. (1971): Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 252 s.
- HORECKÝ, J. (1972): Systém desubstantívnych adjektív. Slovo a slovesnosť, 32, s. 130 – 132.
- HORECKÝ, J. (1974): Systém deverbatívnych adjektív v slovenčine. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. Red. E. Pauliny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 161 – 164.
- HORECKÝ, J. (1980): Invariantný význam odvodených slov. Slovo a slovesnosť, 41, s. 81 – 85.
- HORECKÝ, J. (1982): Pomenovania motivované podobnosťou. In: Studia Academica Slovaca. 11. Red. J. Mistrik. Bratislava: Alfa, s. 6 – 12.
- HORECKÝ, J. (1985): Prídavné mená typu budovateľský. Kultúra slova, 19, s. 295 – 298.
- HORECKÝ, J. (1994): Semantics of Derived Words. Prešov: FF UPJŠ. 71 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kolektív (1989): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda. 429 s.
- KRASNOVSKÁ, E. (1984): O výskume slovotvorby v slovenčine predbornolákovského obdobia. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Ed. J. Kačala. Bratislava: JÚLŠ SAV, s. 341 – 346.
- LEVI, J. N. (1973): Where Do All Those Adjectives Come From? Papers from the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago, s. 332 – 345.
- MAJTÁNOVÁ, M. (1981): Sémantika viacslowných botanických názvov. In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda, s. 247 – 251.
- MAJTÁNOVÁ, M. (1983): Z problematiky súčasného a historického botanického názvoslovia. In: Jazykovedné štúdie. 18. Red. Š. Peciar. Bratislava: Veda, s. 69 – 78.
- MAJTÁNOVÁ, M. (1984): Herbárová tradícia a ľudové botanické názvy. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava: JÚLŠ SAV, s. 350 – 355.
- MASÁR, I. (1985): Niektoré dynamické črty zoologickej a botanickej nomenklatúry. Kultúra slova, 19, s. 289 – 294 a s. 321 – 329.
- MASÁR, I. (1991): Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda. 188 s.

NÁBĚLKOVÁ, M. (1993): Vzťahové adjektíva v slovenčine. Funkčno-sémantická analýza de-substantívnych derivátov. Bratislava: Veda. 204 s.

NÁBĚLKOVÁ, M. (1996a): Paralelné slovenské a české texty v meniacej sa jazykovej situácii. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2. Red. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, s. 100 – 108.

NÁBĚLKOVÁ, M. (1996b): Variantnosť ako prvok dynamiky v adjektívnej paradigmátike. Slovenská reč, 61, s. 257 – 266.

NÁBĚLKOVÁ, M. (1997a): Paradigmatika prídavných mien – východisko aj výsledok ich syntagmatickej realizácie. Jazykovedný časopis, 48, s. 89 – 103.

NÁBĚLKOVÁ, M. (1997b): Slovtvorná potencialita a lexikálna norma. (Niekoľko pohľadov na adjektívnu lexiku). In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, s. 252 – 267.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J. (1980): Lexikológia. Súčasný slovenský spisovný jazyk. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 232 s.

Slovník slovenského jazyka. I. – VI. zväzok. (1959 – 1968) Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

Z našej prírody. Rastliny, horniny, minerály, skameneliny. Ed. J. Krejča, red. L. Šomšák. Bratislava: Príroda 1978.

V. AKTUÁLNE PROBLÉMY TERMINOLÓGIE A TERMINOGRAFIE

PRAKTICKOSŤ SLOVENSKEJ TEÓRIE TERMINOLÓGIE

Ivan Masár (Bratislava)

1. Na preniknutie do podstaty vecí a javov a ich interpretáciu budujú si jednotlivé vedy svoje teórie. V astronómii – napríklad – jestvuje teória o vulkanickom pôvode komét (nazýva sa **teória vyvrhnutia**), teória o vzniku chemických prvkov (nazýva sa **teória $\alpha - \beta - \gamma$**) a ďalšie teórie (pozri *Astronomická terminológia*, 1998). Prirodzene, že teória jazyka ako objektu svojho výskumu si budovala a ďalej buduje aj jazykoveda. Z dejín tejto vedy sú známe predštruktúrne teórie jazyka, ďalej štruktúrna, glosematická, deskriptivistická, funkčná teória a viaceré ďalšie (pozri Horecký, 1983, s. 12 – 21). Týmto teóriám prináleží prívlastok **všeobecné**, keďže v ich rámci sa uplatňuje pohľad na jazyk ako celok. No vypracúvajú sa aj teórie modelujúce či interpretujúce čiastkové systémy jazyka charakterizované špecifickými základnými jednotkami. Sú to teórie o jazykových rovinách. Jedna z nich je **teória terminológie**. Jej objekt sa nachádza na lexikálnej rovine s častým presahom do roviny syntaktickej (porov. viacslovné termíny), kde je základnou jednotkou slovo, resp. v danom prípade odborný termín.

1.1 Systematické budovanie slovenskej teórie terminológie má relatívne dlhú tradíciu. Začiatky sa viažu na obdobie po skončení 2. svetovej vojny (najmä na päťdesiate roky) a na jednu osobnosť – na nestora slovenskej terminológie profesora Jána Horeckého. On v oblasti terminológie – myslí sa tu aj na teóriu, aj na vypracúvanie súboru termínov potrebných v jednotlivých odboroch – splnil trojrozmernú úlohu: zakladateľskú, budovateľskú, završovateľskú.

2. Terminológia sa u nás stala objektom vedeckého záujmu v situácii, „keď slovenčina len veľmi málo prenikla do rozličných vedných oblastí. Tak sa stalo, že veľmi často sa nevypestovali v nej vhodné, presné a účelné výrazové prostriedky odborného štýlu. Podobne ani terminológia nebola na výške: pre mnohé veci názvov nebolo, pre iné boli len názvy ľudové, niekedy dosť nepresné, kým pre iné veci zase bolo názvov niekoľko“ (Úvodom, s. 1). Na tomto poznaní je založená aktivita mnohých slovenských odborníkov a vedcov ochotných spolupracovať s akademickým jazykovedným pracoviskom a hĺbiť terminologické základy vlastného odboru.

2.1 Na otázku, ako sa to má robiť, dáva odpoveď štúdia o princípoch tvorby a uštalovania odbornej terminológie (pozri Horecký, 1953), no najmä terminologická monografia (tenže, 1956), ktorá „prvýkrát v dejinách spisovnej slovenčiny a slovenskej terminológie podáva ucelenú terminologickú teóriu reflektujúcu slovenskú dejinnú a jazykovú situáciu (Masár, 1993, s. 133). Zaznamenajme, že v monografii sa podáva definícia termínu a že opornými piliermi slovenskej teórie terminológie sú najmä tieto postulované vlastnosti termínu: významová priezračnosť, systémovosť, ustálenosť, jednoznačnosť. Zreteľne a prístupne formulované teoretické postuláty sa preniesli do práce terminologických komisií a ujali sa tam veľmi rýchlo, čím sa potvrdila potreba aj užitočnosť tejto teórie pre prax. Vlastnosť významovej priezračnosti sa akceptovala ako výzva či odporúčanie prednostne tvoriť termíny z domácich zdrojov, keďže pre nositeľa a používateľa slovenčiny je významovo priezračný predovšetkým slovenský termín.

2.2 Vybudovaním teoretických základov v monografii *Základy slovenskej terminológie* sa však bádanie v oblasti terminológie neuzavrelo. Autor monografie sa popri mnohých iných vedeckých záujmoch naďalej sústredene venoval a dodnes venuje aj terminologickej problematike. Dokazujú to viaceré štúdie a články o všeobecných aj konkrétnych otázkach terminológie, najmä štúdie o vzťahu obsahu a formy termínu. Za prelomovú treba pokladať štúdiu, v ktorej sa pojmová sústava slovenskej teórie terminológie obohacuje o pojem/termín **logické spektrum pojmu** (pozri Horecký, 1974) definovaný ako „množina výpovedí, ktoré sa nepretínajú a z ktorých každá vyjadruje istú vlastnosť“ (tamže, s. 131). Pre terminologickú prax, predovšetkým pre prácu v terminologických komisiách má zavedenie tohoto pojmu prinajmenej taký význam ako zavedenie pojmu významová priezračnosť (neskôr nahrádzaného pojmom motivačná zreteľnosť), pretože zostavovanie logického spektra pojmu uľahčuje výber adekvátnych pomenovacích prostriedkov a v značnej miere garantuje taký výber, aby uštalovaný termín bol aj motivačne zreteľný. Termíny **motivačná zreteľnosť**, **logické spektrum pojmu** patria síce do sústavy termínov, o ktoré sa opiera naša terminologická teória, no zároveň sú nasmerované na pomenovaciu prax, kde sa osvedčili a osvedčujú, pretože sú ľahko zapojiteľné do pomenovacieho procesu. Tým preukazne potvrdzujú praktickosť domácej teórie terminológie, ako aj racionálne jadro paradoxu pripomínaného v terminologických kruhoch polovážne položartom, že nič nie je praktickejšie ako dobrá teória.

2.3 Žiada sa osobitne pripomenúť, že pojem/termín **logické spektrum pojmu** sa ukazuje ako užitočný a produktívny nie iba pri uštalovaní a zavádzaní termínov, ale aj pri riešení iných otázok súvisiacich s terminológiou. Napríklad spätná

rekonštrukcia logického spektra pojmu z vysoko odbornej definície konkrétneho termínu pomáha pri tvorbe stručnej definície termínu do výkladového jazykového slovníka, kde nie je potrebné zachytiť logickú hĺbku pojmu tak, ako sa zachytáva úplnou obsahovou definíciou v terminologickom slovníku. (Porov. napr. analýzu definícií termínov *ozvena* a *počítač* v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* v práci Masár, 1991, s. 140). Spätná rekonštrukcia logického spektra pojmu uľahčuje rozhodovanie o tom, či sa termínmi používanými v dvoch formách odlišných iba príponami pomenúvajú dva pojmy, alebo len jeden pojem, ako ukazuje rekonštrukcia logického spektra pojmov *halogenácia*, *halogenizácia* vypracovaná z ich úzko odborných definícií (porov. tenže, s. 122 – 123).

3. Práca v oblasti terminológie neznamena iba vypracúvanie teórie, ale aj vynakladanie veľkého organizačného úsilia na prenos teoretických poznatkov do praxe. Aspoň náznakovo treba spomenúť, že zásluhou J. Horeckého sa z jazykovedného pracoviska SAV na dlhé roky stalo oficiálne neinštalované terminologické pracovisko, ako aj to, že sám prof. Horecký aktívne pomáhal riešiť konkrétne terminologické problémy priamou účasťou na zasadnutiach komisií, posudzovaním publikácií z terminologického hľadiska, ako aj analyzovaním konkrétnych termínov. Všetky spomenuté činnosti sú pevne zakotvené v teórii.

3.1 Ako jednu reprezentatívnu ukážku na vyzdvihnutie užitočnosti pojmu motivačná zreteľnosť (pravdaže, namiesto nespočetných ďalších ukážok) možno pripamätať štúdiu porovnávajúcu slovenské a české anatomické názvoslovie, v ktorej také príklady, ako lat. *crus* – *predkolenie*, čes. *bérec*, lat. *auricula* – *ušnica*, čes. *boltec* (Horecký, 1962, s. 18) a mnohé ďalšie presvedčivo potvrdzujú prednosti motivačne zreteľných anatomických názvov.

3.2 Iná vzorová ukážka súvisí s ustaľovaním vhodných slovenských ekvivalentov k anglickým termínom z oblasti reklamy a takisto zastupuje dlhý rad iných ukážok. Je principiálnym odmietnutím názoru, že slovenčina nie je dostatočne pružná, aby bolo možné rýchlo nájsť jazykové ekvivalenty k anglickým názvom. J. Horecký ich našiel „pružne“ a pohotovo: *client service* – *poradenské oddelenie*, *art director* – *výtvarník*, *copywriter* – *textár* atď. (pozri Horecký, 1996, s. 30 – 31), čím odmieta pseudoargumenty o malej pružnosti slovenčiny nielen verbálne, ale predovšetkým ponukou slovenských termínov, ktoré sa práve pre vlastnosť motivačnej zreteľnosti ľahko začleňujú do sústavy reklamných termínov, nehovoriac už o ich komunikačnej spôsobilosti a efektívnosti v slovenskom jazykovom prostredí.

3.3 Triezve racionálne stanovisko k neúnosne častému preberaniu anglických termínov však vidno nielen v odmietaní neuváženeho a zbytočného preberania, ale aj v akceptovaní anglických termínov ako plnohodnotných pomenovacích pro-

striedkov v slovenskom jazykovom kontexte. Dokazuje to precízny terminologický rozbor slova *lízing*. V závere analýzy sa dospieva k tomu, že z troch možností – utvorenie termínu z vlastných zdrojov, preklad, prevzatie –, ktoré pri riešení podobných terminologických problémov jestvujú vlastne vždy, „prevzatie anglického termínu *leasing* v podobe *lízing* sa ukazuje ako najvhodnejšie riešenie“ (Horecký, 1998, s. 267). V prospech takéhoto záveru svedčí, že tento anglický termín prevzali aj viaceré okolité jazyky (porov. v nemčine *Leasing*, v taliančine *leasing*), proti nemu zasa to, že niektoré šli vlastnou cestou (porov. fr. *crédit-bail*). Do roku 1989 sa tou druhou cestou programovo uberala aj slovenská odborná terminológia.

4. Hoci sa tu predstavil iba zlomok práce J. Horeckého v oblasti terminológie, nazdávame sa, že aj z toho mála, čo sa dá povedať na limitovanom priestore, dosť zreteľne vidieť zakladateľské aj budovateľské črty tejto práce. Zostáva ešte dotknúť sa spomenutej završovateľskej črty. Je veľmi pravdepodobné, že v chaos súčasného sveta mocensky presadzovaná globalizácia nedovolí rozvíjať také činnosti, ako je starostlivosť o národnú terminológiu. Týka sa to predovšetkým malých národov, kde navyše niet dostatok intelektuálnych síl schopných čeliť prisilnému tlaku (americkej) angličtiny (tu sa ukazuje, ako veľmi nám chýba vysokoškolská výchova profesionálnych terminológov). Toto nebezpečenstvo po-
ciťujeme ako také vážne, že prakticky môže znamenať definitívny koniec práce na slovenskej terminológii. Preto možno už teraz u nás hovoriť o završení terminologickej činnosti vôbec. No nech sa veci budú vyvíjať akokoľvek, nijako sa už nedá spochybniť, že sa u nás príčinnosťou nestora slovenskej terminológie vybudovala znamenitá teória terminológie aplikovateľná aj v budúcnosti a v ktoromkoľvek národnom jazyku.

Literatúra

- HORECKÝ, J. (1956): Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 148 s.
 HORECKÝ, J. (1962): Na okraj českého a slovenského anatomického názvoslovía. Československý terminologický časopis, roč. 1, s. 16 – 23.
 HORECKÝ, J. (1974): Základné problémy terminológie. Kultúra slova, roč. 8, s. 129 – 132.
 HORECKÝ, J. (1996): O terminológii v reklame. Kultúra slova, roč. 30, s. 30 – 32.
 HORECKÝ, J. (1998): Miesto a funkcia slova *lízing* (*leasing*) v slovenčine. Kultúra slova, roč. 32, s. 264 – 268.
 Kolektív (1998): Astronomická terminológia. Bratislava: Slovenská astronomická spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied. 230 s.
 MASÁR, I. (1991): Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda. 192 s.
 MASÁR, I. (1993): Stav a úlohy slovenskej terminológie. Kultúra slova, roč. 27, s. 129 – 139.
 Úvodom. Slovenské odborné názvoslovie, roč. 1, 1953, s. 1 – 3.

VIACSLOVNÝ TERMÍN A LEXIKALIZOVANÉ SPOJENIE

Alexandra Jarošová (Bratislava)

Označenie **viacslovný termín**, azda aj vďaka svojej motivačnej priehľadnosti, funguje v slovenskej odbornej literatúre bezproblémovo (Horecký, 1965; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., s. 261; Masár, 1991, s. 100 – 101). Toto konštatovanie zd'aleka neplatí o druhom člene našej opozície – o označení **lexikalizované spojenie**, do ktorého rôzni autori vkladajú rôzny obsah, takže nezriedka táto kategória zahŕňa aj viacslovné termíny. To isté sa týka paralelne používaného termínu **združené pomenovanie**, ktorý v niektorých koncepciách okrem terminologických spojení pokrýva aj časť frazeologických jednotiek (Mlacek – Ďurčo a kol., 1995, s. 94, 136).

Našou úlohou v tomto príspevku bude urobiť prehľad relevantných názorov (najmä v slovenskej jazykovednej literatúre) a vymedziť obsah a rozsah pojmu lexikalizované spojenie tak, aby nezahŕňal terminologické pomenovania. V rámci nadradenej kategórie **ustálených slovných spojení** (korešpondujúcej s onomatologickým konceptom **viacslovných pomenovaní**) sa pokúsime ukázať špecifiká takto vymedzenej kategórie lexikalizovaných spojení vo vzťahu k viacslovným termínom a čiastočne (lebo to nie je cieľom tejto práce) aj vo vzťahu k **frazémam**.

Termín lexikalizované spojenie sa slovenskej jazykovede používa na označenie viacerých typov ustálených nefrazeologických spojení, napr. *kysličník uhličitý*, *vysoká škola*, *zubná keška*, *dať súhlas*, *vodné dielo* (Kučerová, 1971, 1974; Mlacek 1982, 1999; Kačala, 1993, 1997), pričom každý z autorov preferuje inú podmnožinu typov. Súvzťažné označenie združené pomenovanie má v odbornej spisbe väčšiu frekvenciu (Horecký, 1956; Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 123 – 124; Ondrus, 1972, s. 67; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 8; Pauliny, 1981, s. 56; Mlacek, 1984, s. 40; porov. aj inštruktívny prehľad chápania tohto termínu v Ripka, 1987). V prácach o dynamických javoch v slovnej zásobe sa pracuje aj s termínom **multiverbizované spojenie** (Ondrejovič, 1988; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989).

Pauliny (1980) označuje termínom **združené pomenovanie spojenia nefrazeologickej povahy** (s menným aj slovesným základom) v rámci širšej kategó-

rie ustálených spojení zahŕňajúcej aj frazeologické jednotky. J. Furdík (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980) vychádzajúc z nadradenej kategórie viacslovných pomenovaní takisto vedie v rámci tejto kategórie hranicu medzi združenými pomenovaniami (nazývanými aj **priamymi viacslovnými pomenovaniami**) a frazeologickými jednotkami nazývanými (nepriamymi viacslovnými pomenovaniami). J. Mlacek (1984), súdiac podľa uvádzaných príkladov, chápe kategóriu združených pomenovaní ako kategóriu prechádzajúcu naprieč všetkými **ustálenými** (t. j. frazeologickými aj nefrazeologickými) **spojeniami menného typu**. *Lexikalizovanými spojeniami* potom nazýva len **nefrazeologickú časť združených pomenovaní** („najmä terminologických“; Mlacek, 1982, s. 51). Kučerová (1971, 1974) chápe lexikalizované spojenia ako **ustálené spojenia nefrazeologickej povahy adjektívno-substantívneho typu** a len pre takto vymedzený pojem používa synonymné označenie združené pomenovania. Tak „lexikálne ustálené (t. j. lexikalizované spojenia)“ ako aj „frazeologicky ustálené spojenia“ sa v jej koncepcii ďalej členia na terminologické a neterminologické. S názorom, že termín môže mať aj frazeologickú povahu polemizuje I. Ripka (1987, s. 13), pre ktorého obrazná motivácia pomenovania nie je dostatočným kritériom pre začlenenie termínov do frazeológie a navyše terminologická platnosť pomenovania eliminuje aj ich potenciálnu expresivitu.

Sumarizujúc doteraz povedané možno konštatovať, že hlavná deliaca čiara v rámci ustálených spojení (resp. viacslovných pomenovaní) sa vedie medzi **frazeologickými a nefrazeologickými spojeniami**. Nezahľbujúc sa do problematiky rozhraničovania týchto dvoch typov, naznačíme len, že ako kritériálny príznak frazémy sa najčastejšie uvádza sekundárnosť jej sémantiky, prípadne s ňou súvisiaci príznak obraznosti. **Nefrazeologické ustálené spojenia** sú potom označované ako *združené pomenovania* prípadne ako *lexikalizované spojenia* a zahŕňajú tak neterminologické ako aj terminologické spojenia (najmä menného typu). Iný pohľad predstavuje štúdia J. Kačalu (1997), v ktorej sa hlavné delenie viacslovných pomenovaní nevedie ako doteraz po osi frazéma – nefrazéma, ale po osi **terminologické pomenovanie – neterminologické pomenovanie**. Kategóriu neterminologických viacslovných pomenovaní potom tvoria frazeologické jednotky a lexikalizované spojenia, ktorých vzájomnej delimitácii je štúdia venovaná. Lexikalizované spojenia autor chápe ako **neterminologické neobrazné spojenia**, ktoré môžu mať tak mennú, ako aj slovesnú povahu, pričom ich slovnodruhový ráz určujú podstatné mená a slovesá s veľmi všeobecným významom, tzv. **kategoriálne slová**. Ak J. Kačala vidí spomínané tri kategórie – **viacslovné termíny, lexikalizované spojenia a frazeologické jednotky** – usporiadané do

istej hierarchie, v ktorej sa viacslovné pomenovania najprv členia na terminologické a neterminologické a neterminologické následne na obrazné a neobrazné, tak F. Čermák (1998) vníma spomínané typy spojení skôr ako uzlové body škály, na jednom konci ktorej sú termíny a na druhom idiómy (frazémy). V nasledujúcich tabuľkách sme sa pokúsili sprehl'adniť predchádzajúci výklad o rozličnom chápaní termínov *lexikalizované spojenie* a *združené pomenovanie*:

Lexikalizované spojenie

	menný základ	sém. transpozícia	terminologickosť	expresivita
E. Kučerová	+ / -	-	+ / -	-
J. Kačala	+ / -	+ / -	-	-
J. Mlacek	+	-	+ / -	-
I. Ripka	+ / -	+ / -	+ / -	-

Združené pomenovanie

	menný základ	sém. transpozícia	terminologickosť	expresivita
J. Horecký	+	-	+ / -	-
J. Furdík	+	-	+ / -	-
E. Kučerová	+	-	+ / -	-
J. Mlacek	+	+ / -	+ / -	+ / -
P. Ondrus	+	-	+ / -	-
E. Pauliny	+ / -	+ / -	+ / -	-

Nadradené pojmy **ustálené slovné spojenie** a **viacslovné pomenovanie** vychádzajú zo spoločných vlastností spomínaných troch typov pomenovaní: 1) z vlastnosti ustálenosti v rozličných jej prejavoch a 2) z vlastnosti „nadslovnosti“. Tejto problematiky sa dotýka aj štúdia Horeckého (1997), ktorá je metodologicky inšpiratívna tým, že okrem vyčlenenia spoločných vlastností pomenovaní (**nominančnosť**, **reprodukovanosť** ako aspektov ustálenosti) poukazuje na dôležitosť toho, **čo** jazykový výraz pomenúva (ide o rozličné typy denotátu pri frazémach, termínoch aj neutrálnych lexikálnych jednotkách), ako aj dôležitosť toho, **ako** dané veci pomenúva (ide o primárnosť/sekundárnosť nominácie). V poslednom čase máme k dispozícii ešte jeden zorný uhol nazývaný **princípom funkčnej separácie** (Dolník, 1997), pod ktorým možno analyzovať všetky tri typy spojení naraz s dôrazom na ich autonómnosť a špecifickosť. Fungovanie spomínaného princípu charakterizuje J. Dolník takto: „Ak sa istý typ (jazykových výrazov, tva-

rov a konštrukcií, A. J.) vyznačuje nejakou funkčnou vlastnosťou, ktorú používatelia vnímajú ako osobitne kontrastnú vo vzťahu k vlastnostiam iných typov, pretože koreluje s nejakou osobitnou potrebou vo vzťahu k jazyku, oddeľuje sa ako jedinečný typ, separuje sa od ostatných typov“. Pomocou princípu funkčnej separácie môžeme vysvetliť vznik termínov potrebou presného vyjadrovania vedomostí a odborných znalostí (Dolník, 1997, s. 37), vznik frazém potom môžeme vysvetliť potrebou pomenovať archetypálne životné situácie a stavy frapantným spôsobom (Miko, 1989, s. 108; Miko a kol., 1989, s. 17) a, napokon, vznik lexikalizovaných spojení môžeme vysvetliť potrebou „konvenčne vyjadriť ...všeobecne známy, dobre vymedzený konvenčný pojem“ (van der Meer, 1998, s. 317).

Vidíme, že práce posledného obdobia dotýkajúce sa problematiky viacslovných pomenovaní (Horecký, 1997; Dolník, 1997; Kačala, 1997; Čermák, 1998; van der Meer, 1998) nám poskytujú viacero podnetov pre chápanie **frazém, lexikalizovaných spojení a viacslovných termínov** ako samostaných, zreteľne diferencovaných jazykových prostriedkov, plniacich v pomenovacom systéme jazyka odlišné funkcie. Napriek tomu treba priznať, že vyčleňovanie lexikalizovaných spojení (najmä menného typu) stále naráža na viacero problémov súvisiacich so stredovou pozíciou lexikalizovaných spojení na škále viacslovných pomenovaní (vlastnosti prechodného typu) a s ich blízkym vzťahom k jednoslovným pomenovaniám (univerbizácia, kontextová elipsa, synonymnosť niektorých jednoslovných a viacslovných pomenovaní). F. Čermák (1998) konštatuje, že žiaden z doterajších prístupov k tomuto typu spojení (najmä menných, ako *biela káva* a pod.) nie je uspokojivý. Nazývanie týchto jednotiek kolokáciami (na základe kritéria frekvencie a nejasného konceptu ich „zaužívanosti“ resp. „vžitosti“, angl. habituality), pomenovacími celkami (na základe externého psychologického kritéria), idiomami (na základe nesúčtovosti významov ich komponentov), termínmi (na základe určitého druhu definičnosti) nerieši problém ich zaradenia ako systémových jednotiek a ponúkané kritériá sa nejavia ako všeobecne akceptovateľné.

Pretože bližšej diferenciácii **viacslovných termínov a frazeologických jednotiek** na jednej strane (Mlacek, 1980) a **lexikalizovaných spojení a frazeologických jednotiek** na druhej strane (Kačala, 1997) sa už venovala v našej literatúre určitá pozornosť, budeme sa v druhej časti tohto príspevku zamýšľať nad kritériami rozlíšenia členov doteraz neanalyzovanej dvojice – **lexikalizovaných spojení a viacslovných termínov**.

Na základe doterajších teoretických prác (Kučerová, 1974; Mlacek, 1984; Ripka, 1987; Ondrejovič, 1988; Kačala, 1993, 1997) a lexikografickej praxe (Se-

kaninová – Kučerová, 1982; *Krátky slovník slovenského jazyka*, 1987) môžeme vyčleniť tieto typy lexikalizovaných spojení:

1. menné spojenia so spresňujúcim prívlastkom: *pitná voda, hladká múka, biela káva, čajové pečivo, zubná kečka, písací stôl, detská izba, núdzový východ, stavebné družstvo, výpočtové stredisko, transfúzna stanica, obaračkové slávnosti, symbolický cintorín, zmluva o diele, burza práce, biela technika;*

2. menné spojenia s kategoriálnym slovom: *diplomatické kruhy, vodné dielo, sekretárske sily, finančná operácia;*

3. verbonominálne spojenia s kategoriálnym slovom: *poskytnúť pomoc, spáchať zločin, získať dôveru, nadobudnúť dojem, prejavíť záujem, byť odrazom, byť dokladom;*

4. predložkovo adjektívne spojenia: *za mlada, od mala, za horúca, na bielo, na studeno, za živa, za slobodna*

5. predložkovo substantívne spojenia: *na počesť, na úkor, v protiklade k, v súhlase s/so, v nadväznosti na, vzhľadom na, bez ohľadu na.*

Posledné dve skupiny, ktoré sú lexikalizovanou paralelou minimálnych frazém, stoja trochu osve vzhľadom na to, že v nich prebieha živý proces adverbializácie alebo posun k predložkovej platnosti. Vecou budúcich analýz ostáva problém zaraďovania medzi lexikalizované spojenia príslovkových výrazov typu *v najlepšom prípade, a tak ďalej, dlho do noci*, kontaktoých formúl *všetko najlepšie, ako sa máš* a viacslovných názvov typu *Žitný ostrov, Slovenské národné povstanie a Čarovná flauta* (Sekaninová – Kučerová, 1982).

Z hľadiska dostatočnej diferencovannosti lexikalizovaných spojení od viacslovných termínov najviac pochybností vyvoláva prvý typ, t. j. spojenia so spresňujúcim prívlastkom. Svojím onomatologickým a onomaziologickým stvárnením sa podobajú na základný štruktúrny typ viacslovných termínov – dvojslovné spojenie so zhodným prívlastkom. Lexikalizované spojenia s nezhodným prívlastkom sú dosť zriedkavé (*prášok do pečiva, doska na hladenie, burza práce, zmluva o diele*). Čo sa týka typu adjektíva stvárnajúceho onomaziologický príznak, treba poznamenať, že zložené adjektíva ako výrazne terminogénna vrstva (Masár, 1991) sa v lexikalizovaných spojeniach prakticky nevyskytujú, podobne ako niektoré iné slovotvorné typy adjektív, napr. *-ovitý* a *-ový* (s významom podobnosti); *-atý/-ovatý/-natý/-itý*.

Ďalej sa zameriame na porovnanie **sémantickej zložky lexikalizovaného spojenia a viacslovných termínov**. Podľa Horeckého (1974b, s. 322 – 323) obsahovú stránku sémantickej zložky tvorí množina sémantických príznakov abstrahovaná z predikátov (t. j. z logického spektra zodpovedajúceho pojmu).

Formou tejto zložky sú slová, resp. morfémy. Pojem pomenovaný termínom je vymedzený 1) **definíciou** a 2) **miestom** v systéme pojmov daného odboru (Horecký, 1974a). Analyzovaný typ lexikalizovaných spojení predstavuje typovo špecifikované názvy bežných predmetov, javov a inštitúcií. Aj v bežnej slovnej zásobe jestvujú systémy usúvzťažnených názvov reprezentujúcich usúvzťažnené pojmy. Ak je niektorý názov súčasťou istého zoskupenia, približuje sa význam tohto názvu stupňom svojej jednoznačnosti a určitosti pojmovému významu termínu? Či je to naozaj tak, môže ukázať len analýza materiálu. Pozrieme sa preto na jeden typový prípad. Zaujímalo nás, ako funguje lexikalizované spojenie *nákladné auto* v zoskupení usúvzťažnených názvov v porovnaní s termínom *nákladný automobil* v systéme motoristickej terminológie. Časť používateľov jazyka nevníma rozdiel medzi valníkom s plachtou a privesovým ťahačom a označuje obidva objekty pomenovaním *nákladné auto*. Podľa normy ČSN 300024 patrí *valník* spolu s inými vozidlami, napr. *skriňovým* a *sklápačkovým automobilom*, medzi *nákladné automobily* a *privesový ťahač* spolu s *návesovým ťahačom* patrí do kategórie *cestných ťahačov*. Iná kategorizácia vozidiel (podľa typu prepravovaných objektov a podľa hmotnosti) sa uplatňuje vo vyhláske Federálneho ministerstva dopravy č. 41/1984 Zb. *O podmienkach prevádzky vozidiel na pozemných komunikáciách*. To znamená, že *privesový ťahač* bez prípojného vozidla a *valník* by mohli pri istej hmotnosti patriť do rovnakej kategórie vozidiel. Odlišná systematika je uplatnená vo viacjazyčnom slovníku *Automobily* (Blok – Jeżewski, 1979), v ktorých sú *valník* a *ťahač privesov* v kategórii *úžitkových vozidiel*, *ťahač návesov* je v kategórii *ťahačov* a *sklápačkový automobil* je zaradený do kategórie *špeciálnych úžitkových vozidiel*. Pri definovaní významovej náplne jednotlivých motoristických termínov sa markantne prejavuje ich spätosť s miestom v určitom systéme pojmov. V porovnaní s tým je význam pomenovania *nákladné auto* (mimo motoristickej terminológie) pomerne neurčitý a funguje v takom systéme súvzťažných názvov (*nákladné auto*, *osobné auto*, *kombi*, *dodávka*, *valník*, *kamión*), ktorý je značne zjednodušeným fragmentom uceleného systému motoristických termínov. Významovú vágnosť pomenovaní fungujúcich mimo pevného pojmového systému môžeme ilustrovať aj na pomenovaní *pikap*, ktoré je v troch rôznych popularizačných príručkách definované pomocou troch rôznych „druhovo-rodových“ pomenovaní: ako a) *dodávkový automobil* (Ivanová-Šalingová – Maníková, 1979), b) ako typ osobného auta (*Slovník cudzích slov*, 1997), c) ako malé nákladné auto (Cvengroš, 1987).

Pretože vznik a fungovanie podobných lexikalizovaných spojení je podmienené komunikačnými potrebami jazykového spoločenstva ako celku a nie len

skupiny odborníkov (Buzássyová, 1983, s. 138), dá sa povedať, že ich pojmový význam je utvorený a definovaný primerane ich komunikatívnej funkcii. Od termínov ich odlišuje významová vágnosť spôsobená absenciou pevného systému súradnií a nadradených pojmov. Vágnosť však nie na prekážku bežnej komunikácii.

Nominačnosť (Horecký, 1997), **reprodukovanosť** (Mlacek, 1984; Horecký, 1997) a **kolokačná anomálnosť** (Čermák, 1994) ako prejavy ustálenosti, sú vlastnosti v rozličnej miere spoločné všetkým analyzovaným typom spojení. Kolokačná anomálnosť indikujúca nerozložiteľnosť, celistvosť významu spojenia, je z troch typov viacslavných pomenovaní najvyššia u frazém. To isté platí o vlastnosti dispozičnosti, za ktorou stojí unikátnosť, nemodelovosť väčšiny frazeologických spojení. Ako je to však s nerozložiteľnosťou významu v prípade viacslavných termínov a lexikalizovaných spojení? V terminológii patrí práve opak významovej nerozložiteľnosti, t. j. motivačná priezračnosť, k vysoko ceneným deziderátam. Na druhej strane, prípady, keď vnútorná forma termínu nekorešponduje s jeho významovou (pojmovou) štruktúrou nezmenšujú komunikačné uplatnenie termínu, pretože, ako správne poznamenáva Dolník (1983, s. 134 – 136), hodnota (semaziologický aspekt termínu) je výrazne posunutá dopredu pred jeho motiváciu (onomaziologický aspekt termínu). **Definičnosť** ako určujúca vlastnosť termínu sa niekedy musí zaobiť bez motivačnej podpory. Táto skutočnosť sa odrazila na jestvovaní celkom obrazných termínov typu *materina dúška* (v nomenklatúre *dúška materina*), *myši chvost*, *slonia slza* (názov zákusku), *španielske vtáčiky*, *volské oko* (názov jedla aj ľudový názov rastliny) a pod., ktoré práve pre ich funkčnú určenosť nemôžeme zaradiť do frazeológie. Požiadavka motivačnej zreteľnosti termínu sa naplňa výberom takého motivačného príznaku, ktorý by korešpondoval s dôležitým komponentom označovaného pojmu. Metaforicky motivované termíny túto požiadavku často nespĺňajú v dostatočnej miere (Oroszová, 1986), ale napriek tomu sémantická derivácia patrí medzi produktívne spôsoby tvorby termínov, napr. *prítlačný kôš*, *parazitná modulácia*, *reťazový hovor*, *kompromisný vyvažovač*, *fantómové bolesti*, *živé záhlavie*, *holý vodič*, *kotviaci bubon*. Pre lexikalizované spojenia E. Kučerová takúto možnosť vylučuje a tvrdí, že ich „komponenty vstupujú do slovného spojenia v svojich priamych pomenovaciích významoch“ (Sekaninová – Kučerová, 1982). Pozrieme sa preto, či naozaj všetky lexikalizované spojenia túto požiadavku spĺňajú. **Motivačnou zreteľnosťou** sa vyznačujú napríklad tieto lexikalizované spojenia: *baliaci papier*, *písací stôl*, *obývacia izba*, *štátny znak*, *školská jedáleň*, *podniková chata*, *zubná kefka*. Analogickú vlastnosť vidíme napríklad v termínoch *elementárna*

častica, kyslé dažde, obmedzovač amplitúdy, káblový rozvádzač, nadzemné drôtové vedenie. Vidíme, že motívom onomaziologického príznaku v tejto skupine lexikalizovaných spojení často býva funkcia pomenovaného predmetu (v úlohe onomaziologickej bázy), napr. *písací stroj, obývací izba, nákladné auto, zubná kefka*, ďalším častým motívom býva vzťah pomenúvaného predmetu k inej substancii, napr. *petrolejová lampa, dožinkový veniec, školská aktovka, slnečné okuliare*, v iných prípadoch ide o typovú kvalifikáciu predmetu, napr. *rezané kvety, mleté mäso, hladká múka* alebo o miesto, resp. umiestnenie predmetu, napr. *nástenný kalendár, školská jedáleň, obecný úrad*. Keď lexikalizované spojenia tvoria určité zoskupenia, vzniká dojem, akoby spresňujúce adjektíva vyjadrovali v týchto spojeniach rodovo-druhové vzťahy, napr. *nástenný kalendár, stolový kalendár, trhací kalendár*. Pri analýze pomenovania *nákladné auto* sme videli, že bez ukotvenia výrazu v pevnej pojmovej sústave neplnia tieto adjektíva funkciuruhovej špecifikácie v pravom slova zmysle. Treba poznamenať, že aj v rámci samotnej terminológie sa odlišuje funkcia adjektíva v názvoch typu *mačka domáca, kyselina sírová* od funkcie adjektíva v názvoch typu *trávna hmota, plánovací horizont* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 269). Ak lexikalizované spojenia nie sú súčasťou nejakého pomenovacieho mikrosystému (zoskupenia názvov), potom vyčleňujú alebo 1) takú triedu predmetov, ktorá predstavuje istý odklon od prototypových exemplárov, napr. *reprodukovaná hudba, preferenčný hlas, núdzový východ, symbolický cintorín, falošné dno* (v kufri, taške a pod.) alebo 2) špecifikujúce adjektívum tvorí, vzhľadom na všeobecný význam substantíva v úlohe bázy, významové ťažisko pomenovania, napr. *písací stroj, šijací stroj, čistiaci prostriedok, dopravný prostriedok*. Napriek názoru E. Kučerovej, že lexikalizované spojenia sa netvoria s účasťou sémanticky transponovaných komponentov, nazdávame sa, že nasledujúcu skupinu tvoria spojenia, do ktorých jeden z komponentov nevstúpil v svojom „slovníkovom“ význame: *cibuľový porcelán, reálne gymnázium, verejný dom, biela technika, ľadový čaj, letný čas, nočný stolík, vysoká škola, materská škola, biela káva, biele mäso, čierne pivo, permanentná vstupenka, zelená vlna*. Sémantická transpozícia v oblasti lexikalizovaných spojení sa na rozdiel od viacslovných termínov týka skoro výlučne onomaziologického príznaku. Môžeme však uviesť aj niekoľko príkladov spojení, v ktorých je evidentne posunutý práve význam slova tvoriaceho onomaziologickú bázu: *starý otec, prvá pomoc, počítačová gramotnosť, dopravná záпча. Čias-točná motivačná zreteľnosť* transponovaných spojení vyplýva z faktu, že táto transpozícia je založená na mimovýznamových komponentoch prívlastkového slova implikačne viazaných na význam (Dolník, 1983, s. 135). Vzhľadom na ko-

lokačnú anomálnosť komponentov spojení (adjektívum sa v danom význame spravidla inde nepoužíva) má spojenie ako celok pomerne vysokú dispozičnosť. Spomínali sme, že za kolokačnou anomálnosťou komponentu nemusí stáť len jeho sémantická transponovanosť. V lexikalizovaných spojeniach a (oveľa častejšie) vo viacslvných termínoch sa nachádzajú monokolokabilné lexémy pochádzajúce z „tradičnejších“ vrstiev slovnej zásoby, napr. *maltézsky kríž*, *damascénska ocel' (šabľa)*, *cyrilické písmo*, *očitý svedok*, *pitná voda* a tiež novovytvorené špecializované adjektíva, napr. *podpultový tovar*, *preferenčné hlasy*, *fritovací hrniec (olej)*.

Nakoniec sa dostávame ku skupine lexikalizovaných spojení a termínov vyznačujúcich sa **motivačnou nezreteľnosťou**. V prípade termínov je táto vlastnosť založená napr. na netransparentnej transpozícii antropomorfných a zoomorfných adjektív (*slepý náboj*, *mŕtvy priestor*, *žabie vinutie*) alebo adjektív utvorených od geografických názvov, napr. *český granát*, *čilsky liadok*, *anglický opätok*, *francúzsky kľúč*, *holandská dražba*. Posledný typ adjektív nie je zriedkavý v kuchárskej terminológii: *ruské vajíčka*, *francúzske zemiaky*, *turecký med*, *kremžská horčica*, *vlašský šalát*, *linecké cesto*. Skupinku s „geografickými“ prívlastkami môžeme identifikovať aj v rámci lexikalizovaných spojení: *francúzska posteľ*, *anglické prestieranie*, *ruský čaj*, *ruské koleso*. Na škále lexikalizovaných spojení možno vyčleniť skupinku stojacu k frazeologickým jednotkám bližšie ako ostatné spojenia. Ide o lexikalizované spojenia s adjektívom, ktorého transpozícia je založená na určitých symbolických hodnotách farieb a kovov: *čierna mágia*, *čierna kronika*, *sivá ekonomika*, *bronzová/strieborná/zlatá nedeľa*, *strieborná/zlatá svadba*, *biely týždeň* (po Veľkej noci). Na tomto mieste poznamenávame, že výrazy *čierny trh*, *čierny pasažier*, *čierna jazda* a pod. sú v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (1987, 1. vydanie) predstavené ako dokladové spojenia v rámci samostatného významu – „zakázaný, nelegálny“. Podobne aj adjektívum *zelený* má dnes samostatný význam „ekologický“ (*Krátky slovník slovenského jazyka*, 1997, 3. vydanie).

Typ obrazných pomenovaní častý napr. v botanickej nomenklatúre je v oblasti lexikalizovaných spojení zriedkavý. Našli sme tri spojenia, v ktorých sú transponované obidva komponenty: *zelený anton*, *modrá knižka*, *čierna skrinka* (palubný zapisovač v lietadle, ktorý je zvyčajne oranžový a *čierny* tu pravdepodobne reprezentuje význam „nevieme, čo skrýva“). Transponovanosť prvých dvoch „farebných“ adjektív nespočíva v ich symbolickosti, resp. obraznosti, ale v úplnej nerelevantnosti uvedenej farby (hoci by sme aj hneď pripustili, že dané vozidlo bolo/je zelené a daný dokument bol/je modrý).

Na základe tejto analýzy môžeme odmietnuť tvrdenie, že slová do lexikalizovaných spojení vstupujú v svojich priamych významoch. Aj v tejto oblasti sa využíva sémantická transpozícia, ale má skôr „implikačný charakter“ (pozri vyššie Dolník, 1983, s. 135).

Lexikalizované spojenia pomenúvajú primerane komplexným spôsobom všeobecne známe, konvenčne vymedzené (oficiálne stanovené alebo úzom ustálené) pojmy. Napr. konvenčný pojem „časové pásmo určené hodinovým posunom dopredu uskutočňovaným vždy v určitý deň na jar“ je vyjadrený lexikalizovaným spojením *letný čas*, ktorý v tomto prípade neznamena ani „čas v lete“ ani „čas charakteristický pre leto“. Analýza ukázala, že komplexnosť týchto pomenovaní sa dosahuje pomocou typovej špecifikácie onomaziologického základu (*pisací stroj*, *zubná kefka*, *hrubá múka*, *cibuľový porcelán*) alebo zovšeobecnením konkrétnejšieho príznaku v prípade spojení s kategoriálnym slovom. Pri verbonominálnych spojeniach (*dať súhlas*, *upriamiť pozornosť*) nám sloveso so všeobecným významom nesprostredkuje len kategoriálne a subkategoriálne sémy slovesa ako slovného druhu, ale participuje na nociónálnom významovom komponente „inštitucionalizovanosť procesu alebo činnosti“ a na pragmatickom komponente „oficiálnosť“. Pri menných spojeniach s kategoriálnym slovom sa význam konkrétnej triedy predmetov a procesov (vedci, orchester, priehrada, prevod peňazí) dekonkretizuje a inštitucionalizuje pomocou špecifickej onomatologickej a onomaziologickej štruktúry: *vedecká obec/vedecké kruhy*, *hudobné teleso*, *vodné dielo*, *finančná operácia*). Menné spojenia s kategoriálnym slovom a motivačne zreteľné menné spojenia so spresňujúcim prívlastkom (podtyp *zubná kefka* a *školská jedáleň*) stoja na škále lexikalizovaných spojení najbližšie k voľným spojeniam v protiklade k verbonominálnym spojeniam s kategoriálnym slovom a motivačne nezreteľným spojeniam so spresňujúcim prívlastkom (podtyp *zlatá svadba*, *sivá ekonomika*, *čierna skrinka*), ktoré stoja na opačnom konci škály – a teda bližšie k frazémam.

Treba priznať, že pomenovanie *lexikalizované spojenie* nie je z viacerých príčin najvhodnejším termínom. Lexikalizácia, hoci v istých koncepciách vystupuje ako protiklad iného procesu ustáľovania syntagmatickej konštrukcie – procesu frazeologizácie – je predsa len oveľa všeobecnejším javom (týka sa nielen syntagmatických konštrukcií, ale aj slovných tvarov a metafor). Považuje sa preto aj za súčasť frazeologizácie v dvoch aspektoch: 1) frazeologizované a frazeologické spojenie sa stáva lexikálnou jednotkou (Kučerová, 1974, s. 24); 2) lexikalizácia je najvyšším štádiom vývoja obrazného spojenia, v ktorom sa obraz eliminuje, stráca svoju funkciu a tým aj expresivitu (Ripka, 1987, s. 11). *Lexikalizované spoje-*

nie ako produkt lexikalizácie môže teda predstavovať akékoľvek „ustálené slovné spojenie, ktoré nadobudlo povahu pomenovania a stalo sa súčasťou slovnej zásoby“, čo znamená tak „priame pomenovania (tzv. združené pomenovania)“ ako aj „metaforické pomenovania (frazologické jednotky)“ (Mlacek – Ďurčo a kol., 1995, s. 81). V poslednom čase pokračuje zužovanie jeho pojmovej náplne z termínu na označenie nefrazologických ustálených spojení terminologickej aj neterminologickej povahy (Kučerová, 1971, 1974; Mlacek, 1982; Ripka, 1987; *Krátky slovník slovenského jazyka*, 1987) na termín označujúci nefrazologické a neterminologické spojenia (Kačala, 1997). S takýmto zúženým významom termínu lexikalizované spojenie korešponduje do značenej miery anglické pomenovanie *collocation*, resp. *lexical/habitual/restricted collocation* v prácach takých jazykovedcov ako D. Cruse (1985), M. Benson (1988) a A. P. Cowie (1999). Slovenská jazykovedná obec môže zvážiť aj možnosť využiť málo frekventované pomenovanie *kolokácia* („typické alebo ustálené spojenie“ v Mlacek – Ďurčo a kol., 1995, s. 73) na označenie lexikalizovaných spojení vo vyššie vymedzenom význame.

Na záver by sme chceli konštatovať, že lexikalizované spojenia ako viacslovné pomenovania nachádzajúce sa na škále analytických jednotiek medzi frazémami a termínmi sú dostatočne diferencované od jednej aj druhej kategórie a predstavujú autonómny pomenovací typ.

Literatúra

- BENSON, M. (1988): Collocations and General-Purpose Dictionaries. *International Journal of Lexicography*, 3, s. 23 – 34.
- BLOK, C. – JEZEWSKI, W. (1979): *Automobily*. Ilustrovaný slovník slovensko-rusko-anglicko-francúzsko-nemecko-taliansky. Bratislava: Alfa.
- BUŽASSYOVÁ, K. (1983): Dynamika v odbornej terminológii. *Jazykovedný časopis*, 34, s. 132 – 144.
- COWIE, A. P. (1999): Phraseology and Corpora: Some Implication for Dictionary-Making. *International Journal of Lexicography*, 12, s. 307 – 323.
- CRUSE, D. (1985): *Lexical Semantics*. Cambridge – New York – Sydney: Cambridge University Press.
- CVENGROŠ, S. (1987): Slovník. In: G. Macbeth. Veľký obrazový atlas automobilu. Bratislava: Mladé letá, Artia. Prvé slovenské vydanie, s. 603 – 606.
- ČERMÁK, F. (1991): Universals, Typology and Idioms. In: *Proceeding of LP'90*. Eds. B. Palek – P. Janota. Praha: Charles University Press, s. 261 – 269.
- ČERMÁK, F. (1994): Czech Idiom Dictionary. In: *Euralex 1994 Proceedings*. Eds. W. Martin – W. Meijs et al. Amsterdam: Euralex, s. 427 – 431.

- ČERMÁK, F. (1998): Linguistic Units and Text Entities: Theory and Practice. In: Euralex'98 Proceedings. Eds. T. Fontenelle – P. P. Hiligsmann et al. Liège: University of Liège, s. 281 – 290.
- DOLNÍK, J. (1983): Motivácia a hodnota termínu. *Kultúra slova*, 17, s. 133 – 140.
- DOLNÍK, J. (1997): Jazykové princípy vo výstavbe frazém. In: *Frazeologické štúdie*. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitáte slavistov 1997, s. 36 – 44.
- HORECKÝ, J. (1956): *Základy slovenskej terminológie*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- HORECKÝ, J. (1965): O vzťahu terminológie a frazeológie (E. N. Tolikinová, O sistemnom otnošení terminologičeskogo sočetańija i frazeologičeskoi jedinicy, *Problemy frazeologii*, Moskva, 1964, s. 150 – 172). *Československý terminologický časopis*, 4, s. 250 – 252.
- HORECKÝ, J. (1974a): Základné problémy terminológie. *Kultúra slova*, 8, s. 129 – 132.
- HORECKÝ, J. (1974b): Obsah a forma termínu. *Kultúra slova*, 8, s. 321 – 324.
- HORECKÝ, J. (1997): Návrh na vymedzenie frazémy. In: *Frazeologické štúdie*. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Komisia pre výskum frazeológie pri slovenskom komitáte slavistov, s. 78 – 81.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. (1989): *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z. (1979): *Slovník cudzích slov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- JAROŠOVÁ, A. (1993): Frazeologičeskaja „periferija“ i jejo predstavlenije v tolkovom slovarie. In: *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre*. Zborník materiálov z II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. Nitra 14. – 16. september 1992. Ed. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická, s. 186 – 193.
- KAČALA, J. (1993): Kategoriálne slová v slovných spojeniach. (Príspevok k teórii jazykového významu). *Jazykovedný časopis*, 44, s. 14 – 24.
- KAČALA, J. (1997): Lexikalizované spojenia a frazeologické jednotky. In: *Frazeologické štúdie*. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitáte slavistov, s. 95 – 102.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Eds. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda, 1978. (3. vydanie, 1997)
- KUČEROVÁ, E. (1971): Menné slovné spojenia ako exemplifikačný kontext. *Slavica Slovaca*, 6, s. 31 – 44.
- KUČEROVÁ, E. (1974): Z problematiky slovných spojení. (Lexikalizované spojenie ako poimenovacia jednotka). In: *Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie*. Ed. Š. Peciar. Bratislava: Veda, s. 7 – 40.
- MASÁR, I. (1991): *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava: Veda.
- MEER, G. van der (1998): Collocation as one particular type of conventional word combinations: Their definition and character. In: Euralex'98 Proceedings. Eds. T. Fontenelle – P. Hiligsmann et al. Liège: University of Liège, s. 313 – 321.
- MIKO, F. (1989): *Aspekty literárneho textu*. Nitra: Pedagogická fakulta.
- MIKO, F. a kol. (1989): *Frazeológia v škole*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- MLACEK, J. (1975): Z problematiky slovenskej frazeologickej terminológie. *Kultúra slova*, 9, s. 326 – 333.
- MLACEK, J. (1980): Frazeológia a terminológia. In: *Jazykovedné štúdie XV. Horeckého zborník*. Eds. J. Ružička – L. Dvonč. Bratislava: Veda, s. 181 – 187.

MLACEK, J. (1982): Ustálené slovné spojenia a frazeologické spojenia. *Kultúra slova*, 16, s. 50 – 52.

MLACEK, J. (1984): *Slovenská frazeológia*. 2. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

MLACEK, J. (1999): K princípom vzniku a uplatňovania frazeológie. In: J. Dolník et al. *Princípy stavby vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava: Stimul, s. 111 – 143.

MLACEK, J. – ĎURČO, P. a kol. (1995): *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitáte slavistov.

ONDREJOVIČ, S. (1988): O multiverbizačných procesoch v spisovnej slovenčine. *Slovenská reč*, 53, s. 337 – 348.

ONDRUS, P. (1972): *Slovenská lexikológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J. (1980): *Súčasný slovenský spisovný jazyk*. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

OROSZOVÁ, D. (1986): Sémantický spôsob tvorenia pomenovaní v strojárskych terminológiách. *Kultúra slova*, 20, s. 326 – 330.

PAULINY, E. (1981): *Slovenská gramatika*. (Opis jazykového systému.) Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J. (1968): *Slovenská gramatika*. 5. vydanie. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

RIPKA, I. (1987): Viacslovné spojenia a ich lexikografické spracovanie. In: *Jazykovedné štúdie XXI. Dialektológia*. Ed. I. Ripka. Bratislava: Veda, s. 7 – 20.

SEKANINOVÁ, E. – KUČEROVÁ, E. (1982): Stavba hesla vo Veľkom slovensko-ruskom slovníku II. In: *Veľký slovensko-ruský slovník*. II diel. Ed. E. Sekaninová. Bratislava: Veda, s. 9 – 20.

Slovník cudzích slov. Eds. V. Petráčková – J. Kraus. Prvé slovenské vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997.

KU GALENOVEJ ANATOMICKEJ TERMINOLOGII

František Šimon (Košice)

V prácach o antickej medicíne sa často uvádza, ktoré termíny používali jednotliví lekári, resp. ktorý autor zaviedol istý termín. Môžeme si však položiť otázku aj opačne, ktoré termíny jednotliví autori nepoznali? Predmetom nášho skúmania budú anatomické termíny z Galenovho diela. Otázka by teda znela, ktoré názvy anatomických útvarov poznal a používal Galenos a ako opisoval útvary, ktoré nemali svoj názov? Analyzovali sme predovšetkým jeho anatomické spisy,¹ z ktorých väčšina pochádza z obdobia 164 – 180 po Kr.² Pre tieto Galenove anatomické názvy nemáme nijakú autorovu teoretickú úvahu o terminológii, tak ako je to v prípade klinických názvov.³

Pri analýze uvedených diel je už na prvý pohľad zrejmé, že najviac názvov používal Galenos v osteológii a relatívne málo názvov sa vyskytuje pri anatómii svalov a ciev. Svaly ruky napr. nemajú vôbec žiadne meno a opisujú sa často len pomocou čísiel. Opis svalov ruky napr. je nasledujúci: Päť svalov hýbe prstami, z toho piaty hýbe palcom (*m. abductor pollicis*), šiesty sval priťahuje palec k ukazováku (*m. adductor pollicis*), siedmy odťahuje malíček od ostatných (*m. abductor minimi*), iné svaly ležia v záprstí (*m. interossei*), z toho jeden je malý (*m. opponens*), dva majú funkciu ohýbať, jeden smerom dole a druhý na stranu, spolu je ich jedenásť (XVIII, 951-954 K.).⁴ Celkove pozná Galenos v spise De musc. diss. ad tir. len tieto termíny: πλάτυσμα μυώδες (*m. subcutaneus colli*), (μῦς) κροταφίτης (*m. temporalis*), μασσητήρ (*m. masseter*), σφιγκτήρ (*m. sphincter*), δελτοειδής (*m. deltoideus*), κρεμαστήρ (*m. cremaster*), μύες μεσοπλευρίοι (*mm.*

¹ De anat. admin. II, 215-731 K.; De oss. ad tir. II, 732-778 K.; De ven. arter. diss. II, 779-830 K.; De nerv. diss. II, 831-856; De musc. diss. ad tir. XVIII, 2, 925-1026 K. (K.= C. Galeni Opera omnia. I-XX. ed. C. G. Kühn. Leipzig, C. Knobloch 1821-1833)

² Ilberg, J.: Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos II. Rheinisches Museum, 47, 1892, s. 489-514.

³ Gal. Meth. med. II, 2: X, 81-85 K., pozri Šimon, F.: Motivovanosť názvov chorôb podľa Galena. Echo Latina (Olomouc), 1998, č. 1 – 2. s. 9 – 12.

⁴ Svaly sú identifikované podľa anglického prekladu tohto spisu Ch. Mayo Goss: On the Anatomy of Muscles for Beginners by Galen of Pergamon. The Anatomical Record, 145, 1963, pp. 477-501.

intercostales), ψόαι (*m. psoas*). K týmto názvom možno dodať ešte názvy svalov, ktoré sa vyskytujú v iných spisoch: λοξοὶ μύες (II, 518 K.) (*m. obliquus abdominis externus, internus*), ραχίτες μύες (II, 500 K.) (?), διφυής μῦς (De usu part. XIII, 13), čo Durling a LSJ identifikujú na tomto mieste ako *m. biceps*.⁵

Podobná situácia je aj s názvami pre žily a tepny. Galenos uvádza v spise o anatómii žíl a tepien tieto termíny: (φλέψ) ἥπατις alebo κοίλη (*vena cava*), ἄορτή alebo ἄρτηρία μεγάλη (*aorta*), ὠμιαία (*vena cephalica*), σφαγίτις (*v. iugularis*), ἄζυγος (*v. azygos*) a καρωτίδες (*a. carotis*).⁶ Galenos si uvedomoval nesprávnu motiváciu názvu posledne menovaného, ktorý sa odvodzoval od gréckeho slova καρός (strnulosť), napriek tomu ho používal (PHP, 86).⁷ V Anat. admin. sa nachádzajú ešte: (φλέψ) στελεχιαῖα (*vena portae*), ἄρτηρία μεγίστη, παχεῖα, ὀρθή (rôzne mená pre aortu), ἄρτηρία φλεβώδης alebo φλέψ ἄρτηριώδης (*v. pulmonalis*), (φλέψ) σποράς (?), τριχοειδής (kapilára), φλέβιον (venula). V iných spisoch sa vyskytujú ešte výrazy: ἄρτηρία σκληρά, λεῖα, μικρά, ktoré zrejme nie sú názvami jednej konkrétnej tepny.⁸

Na jednej strane Galenos v niektorých prípadoch používal termini technici a diskutoval o vhodnosti toho ktorého termínu⁹ a niekedy σαφοῦς ἐρμηνείας alebo διδασκαλίας a tiež σαφηνείας ἔνεκεν navrhuje niektorý termín (napr. II, 425 K.; VII, 355 K.; X, 42 K.), inokedy neodporúča diskutovať o menách (napr. VII, 355 K.; PHP, 110). Niekedy expressis verbis sa vyhýba „homonymií“ termínov, t. j. nejednoznačnosti pri pomenúvaní (napr. II, 422 K.). Lexikálna homonymia bola podľa Galena jeden z prípadov nejednoznačnosti v jazyku.¹⁰ Na druhej strane Galenos sa zaobišiel bez špeciálnych názvov mnohých svalov, tepien a žíl a často

⁵ Durling, R. J.: A Dictionary of Medical Terms in Galen. Leiden New York Köln, E. J. Brill, 1993; Liddell, H. G. – Scott, R. – Jones, H. S.: A Greek-English Lexicon. With revised supplement. Oxford, Clarendon Press, 1996 (= LSJ)

⁶ Žily a tepny sú identifikované podľa anglického prekladu Ch. Mayo Goss: On the Anatomy of Veins and Arteries by Galen of Pergamos. The Anatomical Record, 141, 1961, pp. 355-366.

⁷ PHP= Galeni De Placitis Hippocratis et Platonis. Galen On the Doctrines of Hippocrates and Plato. I-III. ed. Ph. de Lacy. Berlin, Akademie-Verlag, 1984 (CMG V 4, 1, 2).

⁸ Pozri Durling A Dictionary, s. v.

⁹ Pozri napr. spis De nom. med. Galen Über die medizinischen Namen. Ed. M. Meyerhof und J. Schacht. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1931. Philosophisch-historische Klasse, Nr. 3. Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1931; alebo Meth. med. I,5: X, 39-50 K.

¹⁰ Pozri Galenos De captationibus. Galen On Language and Ambiguity. Ed. P. B. Edlow. Leiden, E. J. Brill, 1977, pp. 88, porovnaj s. 40. O Galenovej teórii jazyka pozri aj R. J. Hankinson: Usage and Abuse: Galen on Language. In: Companions to Ancient Thought: 3. Language. Ed. S. Everson. Cambridge, Cambridge University Press, 1994, pp. 166-187.

len opisoval anatomické útvary rôznym spôsobom. Aké ťažké je pochopiť takýto text, dokazuje preklad časti opisu svalov nohy: „Najväčší a najhrubší z týchto siedmich spomínaných svalov je prvý spomenutý. Trocha podobné na každý jeden sval sú druhý a piaty. Oba idú smerom dole k začiatku prvej kosti veľkého palca, druhý z hornej a vnútornej strany nohy, piaty z dolnej strany. Stredný z týchto svalov, ktorý vystiera palce a posledne menovaný, ktorý hýbe celým kĺbom, sú trocha podobné čo do hrúbky, ale rozdielne čo do dĺžky. Ten, ktorý vystiera palce, je dlhší. Dva zvyšné svaly sú malé. Tretí spomenutý leží zhora na celom veľkom palci a šiesty pri malom palci z vonkajšej strany. Tieto nie sú rovnako hrubé.“ (XVIII, 2 1022 K.)

Niektoré anatomické útvary majú však aj viac názvov a Galenos často ani netrval na jednom názve. Napr. istý anatomický útvar sa podľa Galena môže volať σύνδεσμος, ὕμην alebo zloženým pomenovaním ὕμενώδης σύνδεσμος, ὕμην σκληρός, okrem toho ešte aj περιβλημα τῶν τενόντων, ἀμφίεσμα, σκέπασμα, χιτῶν. Podľa Galena každý ich môže volať ako chce (II, 249 K.), formulácie ako σοι καλεῖν ἔξεστιν alebo ὥς ἂν ἐθέλης ὀνομάζειν možno nájsť dosť často (napr. II, 245, 462, 708 K.; IV, 752 K.).

V jeho spisoch možno nájsť aj označenia nejakého anatomického útvaru, ktoré by sme mohli považovať za predstupeň ich terminologizácie. Ide o prípady, keď Galenos uvádza dvojice, resp. trojice názvov so všeobecnými prívlastkami ako pravý-ľavý (II, 598 K.), predný-zadný (XVIII, 2, 962 K.), vnútorný-vonkajší (II, 948 K., XVIII, 2, 993 K.), veľký-malý, prípadne najväčší (XVIII, 2, 992, 993, 978 K.), horný-dolný (II, 466 K.). Niekedy Galenos už priamo aj terminologizuje tieto názvy a to tak, že použije sloveso menovať sa, volať sa, napr. αὐτοὺς ὀνομάζω, τὸν ... ὀπίσθιον, ... ἐμπρόσθιον, ... μέσον (t. j. volám ich zadný, predný a stredný sval) (II, 494 K.), ὀνομαζέσθω ... ο μὺς ... τοῦ στήθους μέγιστος (t. j. nech sa volá najväčší sval hrudníka) (II, 480 K.), τῶν ἀνατομικῶν τὰ κατὰ τὸν πῆχυν μόρια ἔξωθεν, ... καλούντων ... ἔνδον (t. j. anatómovia volajú tieto časti lakťa vnútorné a vonkajšie) (II, 246 K.).

Ďalším prípadom predstupeňa terminologizácie je opis funkcie svalu určitým slovesným tvarom alebo participiom, z čoho v ďalšom vývoji vznikli naše dnešné termíny, napr. (μὺς) ὁ δὲ πέμπτος ὁ τὸν μέγαν δάκτυλον ἀπάγων (piaty sval odťahujúci veľký prst = odťahovač, *m. abductor*), ὁ δὲ προσάγων (priťahujúci sval = priťahovač, *m. adductor*) (XVIII, 2, 952-953 K.), δύο μύες ... κάμπτοντες τὸν καρπὸν (dva svaly ohýbajúce zápästie = ohýbač, *m. flexor*) (II, 244 K.; podobne XVIII, 2, 992 K.), ὁ ... ἐκτείνων τὸν καρπὸν (sval vystierajúci zápästie – vystierač, *m. extensor*) (II, 245 K.).

Príkladom na vyjadrenie lokalizácie útvaru ako predstupňa terminologizácie je vyjadrenie: Ὑφ' ... κλειδί μὴς ὑπόκειται (XVIII, 2, 955 K.) (= budúci *m. subclavius*). Podľa Galena anatómovia rozlišujú svaly skôr podľa ich pohybu než polohy (II, 241 K.), a preto nie je taký prípad častý.

Ľahko sa neskôr terminologizovali výrazy s anatomickým útvarom v genitíve, napr. ἀρτηρία τῆς καρδίας (PHP 390) (= *arteria cordis*), ἀρτηρία τοῦ πνεύμονος (II, 630 K.) (= *arteria pulmonalis*).

Vzdialené dnešnému anatomickému názvosloviu sú naproti tomu predložkové výrazy, ktoré sú dnes v anatomickej nomenklatúre zriedkavé. Najčastejšou predložkou je κατά, napr. τῇ κατὰ τὰς μασχάλας ἀρτηρίᾳ (PHP 84) (= *arteria axillaris*), τῶν κατὰ τὰς μήτρας ἀρτηριῶν (IV, 656 K.) (= *arteria uterina*), iné predložky: ἀρτηριῶν πρὸς καρδίαν (VIII, 760 K.) (*arteria cordis* ?), τὴν παρὰ τὴν ῥάχιν ἀρτηρίαν (II, 828 K.) (?). Kombinácii participií a predložiek vznikajú dlhé vyjadrenia, ktoré neboli vhodným podkladom na terminologizáciu, napr. τῶν εἰς χειρὰς φερομένων ἀρτηριῶν (PHP 84) (= *arteria axillaris*),¹¹ αἱ εἰς τοὺς νεφροὺς ἀρτηρίαι καταφυόμεναι (De fac. nat. II, 4 : SM III, 167)¹² (= *arteria renalis* ?).

Motivácia týchto budúcich termínov sa mohla, samozrejme, zmeniť, pretože v ďalšom vývoji sa za motivačný základ mohol zobrať iný príznak, napr. Galenov sval odstupujúci z kosti obklopujúcej hrtan (ὁ δὲ ἐκ τοῦ περιέχοντος ὅστου τὸν λάρυγγα τὴν ἔκφυσιν ἔχων, XVIII, 2, 939 K.) je budúci *m. omohyoideus*, veľký sval ramena (τοῦ κατὰ τὸν βραχίονα μυὸς τοῦ μεγάλου, XVIII, 2, 974 K.) je budúci *m. biceps brachii*.

Keďže Galenos pri svojom opise sa zaobišiel bez mnohých názvov, je prekvapujúce, že niektoré útvary označuje ako nepomenované, napr. *os coxae* nemá meno μηδὲν ... ὄνομα κείμενον ἔχοντα (II, 772 K.) a existuje aj chrupka bez mena, t. j. ἀνώνυμος (XVIII, 2, 951 K.). Z takýchto vyjadrení neskôr veľký reformátor anatomického názvoslovia Andreas Vesalius vytvoril nelogické pomenovania s adjektívom innominatus: *os innominatum*, *cartilago anonyma* a vývojom anatómie také zvláštne meno získali aj iné útvary.¹³

Galenos niekedy priamo uvádza, že istý útvar sa tak volá, t. j. používa slovesá καλέω, προσαγορεύω, ὀνομάζω, zriedkavo λέγω, alebo participiá týchto slovies. Keďže často Galenos nemá žiadny názov pre niektorý útvar, je to prirodzené, že týmito slovesami upozorňuje na skutočnosť, že príslušný anatomický útvar má aj osobitné pomenovanie. Zvlášť pochopiteľné je to vtedy, keď slovo bežnej slov-

¹¹ podľa de Lacyho, Galen On Doctrines III, s. 619.

¹² SM = Č. Galeni Scripta minora I-III. ed. G. Helmreich. Leipzig, Teubner, 1893.

¹³ pozri Hyrtl, J.: Onomatologia anatomica. Wien, W. Braumüller, 1880, pp. 269-272.

nej zásoby sa v anatómii terminologizuje na anatomický termín, napr. výbežok čeľuste sa volá μῆλον, t. j. jablko (II, 748 K.), a preto má Galenos pred ním participium καλουμένον, t. j. tzv. Toto participium si už všimol v hippokratovských anatomických spisoch G. E. R. Lloyd, keď konštatuje, že sa používa na uvedenie nového slova do nomenklatúry alebo slova bežnej slovnej zásoby s novým terminologizovaným obsahom. (Lloyd súčasne upozorňuje, že prívlastok καλούμενον sa nachádza aj u Platóna a u Homéra)¹⁴ V mnohých prípadoch to zodpovedá skutočnosti aj u Galena, napr. časti, ktoré prijímajú žľe, sa nazývajú χοληδόχοι (II, 543 K.), horný počiatoč sval sa nazýva κεφαλὴ (II, 294 K.). Nemožno to však zovšeobecniť, pretože napr. v Anat. adm. sa *musculus deltoideus* striedavo uvádza raz so slovesom ὀνομάζω a raz bez neho: τινες ὅλον αὐτὸν ὀνόμασαν δελτοειδῆ (II, 354 K.), τὸν δελτοειδῆ μῦν (2x II, 356 K.), ὃν ὑπὸ τινῶν ἔφην ὀνομάζεσθαι δελτοειδῆ (II, 359 K.). Striedavo sa používajú názvy pre *os sacrum*: τὸ καλούμενον ἱερὸν ὅστουν ... ἔνιοι δὲ πλατὺ προσαγορεύουσιν αὐτό (II, 755 K.), πέρατι τοῦ πλατέος (sc. ὀστοῦ) (II, 762 K.), τοῦ πλατέος ὀστοῦ (II, 820 K.), τὸ πλατὺ καλούμενον ὅστουν (II, 822 K.), ἱερὸν ὅστουν (II, 827 K.), ὅστουν πλατὺ καὶ ἱερὸν καλούμενον (II, 855 K.). Podobným prípadom je aj názov pre ramennú žilu: τῇ ὁμαίᾳ καλουμένη (II, 273 K.), φλὲξ, ἣν ὁμαίαν ὀνομάζουσι (II, 373 K.), τῆς ὁμαίης (II, 378 K.), ἣν ὁμαίαν ὀνομάζουσι (II, 390 K.). Galenos však tento prívlastok, resp. sloveso s významom ,volať sa‘ používal aj pri relatívne všeobecných, dosť známych, nie špeciálnych slovách, napr. časť tela, do ktorej prijímajú všetky živočíchy potravu sa nazýva γαστήρ (II, 542 K.), pokrývka kostí, väzov, svalov, tepien a žíl sa nazýva δέρμα (II, 341 K.). Galenos používa toto sloveso aj pri slovách nelekárskych, napr. vzdelaných ľudí volajú πεπαιδευμένοι, nevzdelaných ἀπαιδευτοί (II, 281 K.), pri slove zápasník má tiež prívlastok tzv. (τῶν καλουμένων μονομάχων). Z toho vyplýva, že síce niekedy sloveso *menovať sa*, resp. prívlastok *takzvaný* môžu signalizovať terminologizáciu, ale niekedy je to vlastne len štylistický prostriedok, spôsob Galenovho vyjadrovania zodpovedajúci jeho tendencii po mnohovravnosti.

Záverom zhrňujeme, že Galenos stricto sensu nepoznal pojem terminus technicus v dnešnom význame slova alebo prinajmenšom nebol dôsledný a pri používaní odborných termínov zostal na polceste. Je zrejmé, že Galenos nemal tú výhodu, čo máme my, t. j. klasické jazyky, ktoré nie sú naviazané na náš každodenný jazyk. Hoci niekedy nepozná terminus technicus, niektoré jeho vyjadrenia môžeme považovať za predstupeň terminologizácie. Niekedy naznačuje termino-

¹⁴ Science, Folklore and Ideology. Studies in the Life Sciences in Ancient Greece. Cambridge, Cambridge University Press, 1983, pp. 154-155.

logizáciu slovesami významom ‚volať‘ sa‘ alebo prívlastkom *tzv.*, ale inokedy je to len štylistický prostriedok.

Literatúra

DURLING, R. J. (1993): A Dictionary of Medical Terms in Galen. Leiden – New York – Köln: E. J. Brill.

Galen Über die medizinischen Namen. Ed. M. Meyerhof und J. Schacht. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1931. Philosophisch – historische Klasse, Nr. 3. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1931.

C. Galeni Opera omnia. I – XX. Ed. C. G. Kühn. Leipzig: C. Cnobloch, 1821 – 1833.

Galen De Placitis Hippocratis et Platonis. Galen On the Doctrines of Hippocrates and Plato. I – III. Ed. Ph. de Lacy. Berlin: Akademie – Verlag, 1984 (CMG V 4, 1, 2).

C. Galeni Scripta minora I – III. Ed. G. Helmreich. Leipzig: Teubner, 1893.

Galenos De captationibus. Galen On Language and Ambiguity. Ed. P. B. Edlow. Leiden: E. J. Brill, 1977.

MAYO GOSS, CH. (1963): On the Anatomy of Muscles for Beginners by Galen of Pergamon. The Anatomical Record, 145, s. 477 – 501.

MAYO GOSS, CH. (1961): On the Anatomy of Veins and Arteries by Galen of Pergamos. The Anatomical Record, 141, s. 355 – 366.

HANKINSON, R. J. (1994): Usage and Abuse: Galen on Language. In: Companions to Ancient Thought: 3. Language. Ed. S. Everson. Cambridge: Cambridge University Press, s. 166 – 187.

HYRTL, J. (1880): Onomatologia anatomica. Wien, W. Braumüller.

ILBERG, J. (1892): Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos II. Rheinisches Museum, 47, s. 489 – 514.

LIDDELL, H.G. – SCOTT, R. – JONES, H.S. (1996): A Greek – English Lexicon. With revised supplement. Oxford: Clarendon Press.

LLOYD, G. E. R. (1983): Science, Folklore and Ideology. Studies in the Life Sciences in Ancient Greece. Cambridge: Cambridge University Press, s. 154 – 155.

ŠIMON, F. (1998): Motivovanosť názvov chorôb podľa Galena. Echo Latina (Olomouc, č. 1 – 2, s. 9 – 12.

Z TERMINOLOGICKÝCH OTÁZOK VÝSKUMU KOMPOZÍCIE UMELECKEJ PRÓZY

Ol'ga Sabolová (Prešov)

V našom príspevku naznačíme niektoré terminologické otázky kompozície umeleckej literatúry a uvedieme nové termíny, ktoré používame analogicky podľa niektorých označení uplatňovaných v jazykovedných disciplínach.

Pri analýze umeleckej literatúry vnímame ako základný pojem umelecký text, ktorý zahŕňa dve zložky: etickú a estetickú. Umeleckým textom je iba ten artefakt, ktorý vo funkčnej súhre sémantickej a tvarovej štruktúrovanosti spĺňa etické a estetické kritériá. V prípade posilňovania etickej zložky na úkor estetickej dochádza k pohybu na osi umelecký text – populárny, paraliterárny, „publicistický“ text (charakterizovaný pragmatickou, teleologickou funkciou). Opačný pohyb môže viesť k určitým prejavom „literatúry pre literatúru“, „l’artpourt’artizmu“.

Na estetickú zložku umeleckého diela vplýva – okrem iného – aj kompozícia. Otázkami vzťahu kompozície a sémantiky sme sa už zaoberali vo viacerých štúdiách (naposledy r. 1998; 1999). Skúmanie vzťahu kompozície a sémantiky prozaického diela sa odohráva predovšetkým v oblasti vzťahu „nadstavbovej“ formy znaku (v našom výskume vzťahu kompozície a sémantiky umeleckého textu sme sa usilovali využiť aj podnety, ktoré ponúka teória jazykového a estetického znaku) a podstatnej zložky esteticky stvárneneho designátu, teda problému (povedané terminológiou S. Rakúsa, 1994). Funkčnú „polohu“ kompozície naplno odhaľuje až priestor problému prozaického diela. Z toho vyplýva, že nefunkčná kompozícia môže sémantiku (aj v pásme problému) znejasniť, znepriehľadniť (Sabolová, 1999, s. 14).

Z bohatej semiotickej (semiologickej) literatúry upozorňujeme najmä na nasledujúce práce (obsahujúce – priamo i nepriamo – indicie na skúmanie umeleckých textov): E. Walter (1965/1967), V. Krupa (1980, 1991), Ondrus – Horecký – Furdík (1980), V. Voigt (1981), F. Miko (1982, 1994), Ondruš – Sabol (1987). Z literatúry o kompozícii textu boli pre nás podnetné predovšetkým práce J. Mistrika (1968, 1977, 1985), J. Hrabáka (1969, 1973), V. Šklovského (1971),

B. Tomaševského (1971), M. Harpána (1986, 2. vyd. 1994), ale osobitne F. Všetického (1986, 1992), ktorý kompozičnú výstavbu slovesného komunikátu definuje ako „usporiadanie umeleckého literárneho diela a jeho jednotlivých tematických, obsahových a formových zložiek“ (1986, s. 9). Ak zdôrazníme poslednú časť tejto definície, tak môžeme toto konštatovanie premietnuť do štruktúry jazykového znaku asi tak, že kompozícia literárneho diela je usporiadanie jeho zložiek v štruktúre designátu (obsahové zložky, resp. aj tematické zložky, pričom „stvárňovanie“ tematických zložiek, tematickosti by sme v určitom prenesenom zmysle mohli vložiť aj do priestoru medzi vec, denotát a význam, obsah), ale aj v štruktúre designátora (formové zložky).

Kompozícia sa pohybuje na rovine tvaru, ktorý je však „konektorom“ celého komplexu vzťahov v semiotickom trojuholníku (ide o vzťah znaku a znaku/znakov). Kompozícia je teda tvarová štruktúra, ktorá je nadstavbovým vyjadrením konfigurácie znakových, a teda aj znakovo-estetických jednotiek. Pri označení *tvar* môžeme – podľa nášho názoru – uvažovať o množine prvkov (inventár, znakové jednotky, forma) a o množine vzťahov (štruktúra, kompozícia). Kompozícia sa môže realizovať len cez inventár, ale inventár nemusí predpokladať kompozíciu. Kompozícia je v podstate arbitrárna napriek tomu, že má značné ambície k ikonickosti. Arbitrárnosť podporujú predovšetkým také prvky, pri ktorých vzťah medzi formou a obsahom sa realizuje ako asymetrický – synonymá, homonymá, polysémantické výrazy (ich využitie nie je rovnaké u jednotlivých autorov), ikonizáciu zasa opakovanie, ustaľovanie funkčného spojenia medzi **komponérou** (k tomuto termínu porov. nižšie) a významom (vtedy sa arbitrárnosť zoslabuje až ruší a uvedené spojenie dodáva komponéme sémantické príznaky (robí komponému či konfiguráciu komponém „nadstavbovo“ nositeľom významového zafarbenia). Ako príklad môžeme uviesť kompozičnú triádu v čarodejných rozprávkach. Prechod z arbitrárnosti k ikonickosti môže zároveň vytvárať podstatu žánrových charakteristík textu.

Ak vyjdeme z všeobecnej definície systému, že je to množina súvislých prvkov (Krupa, 1980, s. 13 – 26 – tam aj rozbor lit.), môžeme azda aj pri kompozícii umeleckého diela (čiastkovým systémom/podsystemom umeleckého diela je aj kompozičná výstavba) uvažovať – ako sme už naznačili – o množine prvkov (inventár) a o množine vzťahov (štruktúra). Vzhľadom na opozíciu (pod) – systému a jeho realizácie (resp. prvku v paradigme a jeho „realizácie“ na syntagmatickej osi) by sa dalo pri kompozičnom prostriedku (ako zložke inventára) uvažovať o protiklade „**komponéma**“ – „**kompona**“ (ide zároveň o opozíciu invariantu a variantu, systémového prvku a konkrétneho, jedinečného prvku, o jed-

notky z oblasti langue a parole. V štruktúre umeleckého diela by sa komponéma mohla interpretovať – okrem iného – ako zložka fabuly a kompona ako zložka sujetu (porov. k tomu Števíčekovu charakteristiku fabuly a sujetu: fabula je „systém vzťahov, realizovaných v deji“, sujet je „kompozičná a jazykovo-štylistická realizácia fabuly“ – 1971, s. 59). **Komponéma** je teda základná jednotka kompozície. Vzhľadom na to, že centrálna pozícia autora pri štruktúrovaní umeleckého diela je „antropocentrická“, mohli by sme pri vymedzovaní kompozičných prostriedkov, komponém (najmä pri motivickom princípe) rozlišovať **antropokomponémy** (viažuce sa na ľudské domény) a **nonantropokomponémy** (viažuce sa na mimoludské domény). V rámci antropokomponém mohli by sme rozlišovať **antropofugálne** a **antropopetálne** komponémy (podľa antropofugálnych a antropopetálnych metafor – pozri Krupa, 1991, s. 133) – sú realizované dominantne na metaforickom princípe, ale aj inherentné antropokomponémy – realizované dominantne na metonymickom princípe. Kým inherentná antropokomponéma sa viaže na ľudské domény, antropofugálna komponéma vychádza z ľudskej domény a aplikuje sa na „mimoludské“ domény, zatiaľ čo antropopetálna komponéma sa „pohybuje“ v obrátenom smere. Ako príklad môžeme uviesť motív *rúk* v próze M. Figuli *Horali*, ktorý sa využíva ako rozhodujúca inherentná antropokomponéma, charakterizačný prostriedok Vasila Andrušku (hlavnej postavy v „detektívne“ ladenom príbehu), ktorého obvinia z vraždy. Jednou z centrálnych motivických komponém tohto diela je motív *bagančí*. Táto antropopetálna komponéma sa v záverečnej scéne viaže na detenzívny, vyrovnaný vnútorný stav hrdinu, ktorému sa dokázala nevina. Podobne v próze J. C. Hronského *Osud Matúša Čupaja Čierneho* sa objavuje metonymická antropopetálna motivická komponéma *van-kúš*, patriaca (v danom kontexte) do látkovej sféry dieťaťa, čo v texte umocňuje záverečnú tenziu. V Hronského románe *Chlieb* sa zasa využíva antropopetálna komponéma *svet*: „komplikovaný“ svet „odmietnutý“ v incipite je „prijímaný“ ako budúci svet v archetype dediny. V explicite autor využíva túto antropopetálnu komponému s prvkami problémovosti na vyjadrenie vlastného názoru, ktorý vo forme „resumé“ má až „prorocké“ vyznenie.

Naše poznámky azda dostatočne potvrdili podnetnosť jazykovedných analýz aj pre uvažovanie o niektorých parametroch umeleckého rextu v literárnej vede.

Literatúra

- HARPÁŇ, M. (1986): Teória literatúry. Nový sad: Obzor X. 256 s.
 HARPÁŇ, M. (1994): Teória literatúry. 2. vyd. Bratislava: ESA. 286 s.

- HRABÁK, J. (1969): K morfologii současné prózy. Brno: BLOK. 199 s.
- HRABÁK, J. (1973): Poetika. Praha: Československý spisovatel. 337 s.
- KRUPA, V. (1980): Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky. Bratislava: Veda. 166 s.
- KRUPA, V. (1991): Jazyk – neznámy nástroj. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 163 s.
- MIKO, F. (1982): Semiotický aspekt textu. In: O interpretácii umeleckého textu. 7. Zborník štúdií Vedeckovýskumného pracoviska literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky Pedagogickej fakulty v Nitre. Red. A. Popovič. Nitra: Pedagogická fakulta, s. 27 – 46.
- MIKO, F. (1994): Význam, jazyk, semióza. Metodologické reflexie. Nitra: Vysoká škola pedagogická. 141 s.
- MISTRÍK, J. (1968): Kompozícia jazykového prejavu. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 175 s.
- MISTRÍK, J. (1977): Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 450 s.
- MISTRÍK, J. (1985): Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 584 s.
- ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J. (1980): Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 230 s.
- ONDRUŠ, Š. – SABOL, J. (1987): Úvod do štúdia jazykov. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 343 s.
- RAKÚS, S. (1994): Látka, téma, problém, tvar (Náčrt teoretických a terminologických východísk). In: Realizácie textu. 1. Red. S. Rakús. Levoča: Modrý Peter, s. 5 – 12.
- SABOLOVÁ, O. (1998): Tvarové a významové dimenzie umeleckej prózy. [Habilitačná práca.] Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity. 154 s.
- SABOLOVÁ, O. (1999): Kompozičné a sémantické súvzťažnosti umeleckej prózy. Prešov: Náuka. 131 s.
- ŠKLOVSKIJ, V. (1971): Teória prózy. Bratislava, Tatran. 314 s.
- ŠTEVČEK, J. (1971): Fabula a sujet. In: Problémy sujetu. (Litteraria. 12.) Red. O. Čepan. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 36 – 67.
- TOMAŠEVSKIJ, B. (1971): Poetika. Teória literatúry. Bratislava: Smena. 304 s.
- VOIGT, V. (1981): Úvod do semiotiky. Bratislava: Tatran. 256 s.
- VŠETIČKA, F. (1986): Kompozičná. O kompozičnej výstavbe prozaického diela. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 271 s.
- VŠETIČKA, F. (1992): Stavba prózy. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého. 152 s.
- WALTER, E. (1965/1967): Semiotische Analyse. In: Mathematik und Dichtung. Versuche zur Frage einer exakten Literaturwissenschaft. Red. R. Gunzenhäuser – H. Kreuzer. 2. Auflage. München: Nymphenburger Verlagshandlung, s. 143 – 157.

KOMPLEXNÝ VETNÝ ČLEN

Gustáv Moško (Prešov)

Spojenie dvoch substantív typu *strecha domu*, v ktorom nadradené substantívum *strecha* si žiada doplnenie substantívom v prostom genitíve *domu* sa označuje termínom adnominálny genitív. V spojení *strecha domu* genitív signalizuje, že predmet (vec) *strecha* má čiastočnú účasť, resp. je časťou, príslušenstvom predmetu *dom*. Príslušnosť substantíva *strecha* k substantívu *dom* je pre nadradené substantívum jeho príznakom. Zo syntaktického hľadiska sa všeobecne adnominálny genitív pokladá za nezhodný prívlastok (porov. Oravec, 1961; 1982; Miko, 1959; 1962, s. 142 – 143; *Morfológia slovenského jazyka*, 1966, s. 166; Pauliny, 1981, s. 262; Grepl – Karlík, 1989, s. 266 – 268 a i.). Na základe sémantického vzťahu príslušnosti a modifikácie vzťahu príslušnosti obidvoch substantív, ale aj na základe významu genitívu ako pádu F. Miko (ibid.) vyčleňuje tieto významy genitívneho prívlastku: genitív príslušnosti (*strecha domu*), nositeľa deja (*plach dietľa*), patiensu (*stavba domu*), vlastníka (*dom môjho otca*), druhovej príslušnosti (*srdce junáka*), druhu (*trest smrti*), vlastnosti (*človek vysokej postavy*, *šírka troch metrov*), obsahu (*kus syra*), meraného obsahu (*pohár vody*) a množstva (*päť chlapcov*).

Ako problémové a dosiaľ nevyriešené sa ukazujú genitívy obsahu a meraného obsahu typu *kus syra* a *pohár vody*. J. Oravec (1982, s. 133) ich pokladá za kvantitatívne prívlastky, ktoré závisia od substantív vyjadrujúcich kvantitu. V rámci kvantitatívneho prívlastku rozlišuje odtienky podľa toho, či nadradené meno označuje kvantitu prenesene (*zrnko pravdy*, *dúšok čaju*), alebo či vyjadruje kvantitu priamo, a to sformovanú (*džbán vína*, *lyžička octu*), príp. iba približne naznačenú (*kus chleba*, *väčšina obyvateľov*) alebo presne označenú (nadradeným slovom – *polovica úspechu*, *dielec stupnice*).

V školskej praxi sa všeobecne genitív v spojení dvoch podstatných mien pokladá za nezhodný prívlastok, porov. napr. *Krdle holubov vzlietli do výšky*. – *Ostrovčeky trávy na dvore boli orosené*. – *Od lesa sa valí ohromná záplava ľudstva*. (Patáková, 1987, s. 49); *Po poľných čerešniach vandruje krdel' sýkoriek*. (*Testy zo slovenského jazyka '96*, 1996, s. 60, 92)

Zatiaľ čo v ostatných typoch genitívneho prívlastku ide o vecný vzťah dvoch substantív, z ktorých substantívum v genitíve určuje nadradené substantívum (zu-

žuje jeho rozsah), a teda v stavbe vety plní funkciu nezhodného prívlastku, v spojení dvoch substantív typu *kus syra* nadradené substantívum *kus* pokladáme za kategoriálne, významovo je nesamostatné, vyslovuje len „prázdnu vecnú formu“ vyjadrenú obsahom podradeného substantíva v genitíve. Formálne však naďalej zostáva riadiacim členom spojenia. Nadradené kategoriálne substantívum spojené so substantívom v genitíve, vyjadruje rozličné vecné útvary a formy, v akých sa obsah podradeného substantíva vyskytuje, podáva alebo predáva, takže ho možno v takomto usporiadanom, príp. vydelenom množstve spočítať alebo odmerať. Syntaktická funkcia kategoriálneho substantíva ako vedúceho člena syntaktického vzťahu je oslabená, naproti tomu podradené substantívum je viac než prívlastkom. Pomer obidvoch substantív sa v type *kus syra* oproti typu *strecha domu* kvalitatívne mení. Výpoveď sa týka predovšetkým obsahu v genitíve: *kus syra leží* (na stole) → *syr leží*, nie **kus leží*. Vzťah obsahu a formy ich spája do jedného komplexného pomenovania, ktoré na úrovni syntaktickej stavby vety má funkciu **komplexného zloženého vetného člena** (porov. ďalšie príklady: *zjedol kus syra*, nie **zjedol kus*; *vypil pohár vína*, nie **vypil pohár*; *leží na kope sena*, nie **leží na kope*). Každý objekt (aj syntagma) musí mať aj istý zmysel jestvovania, istú funkciu (porov. Horecký, 1987, s. 365). Až absurdne vyznievajú rozborové viet, v ktorých sa substantívum vyslovujúce formu mechanicky pokladá za predmet a substantívum v genitíve za nezhodný prívlastok (napr. *Chlapi vypili fl'au tuhej pálenky*. – *Jerguš vypil hrnček kávy na dúšok*. – *Zjedol tanier polievky*.). Kým zo spojenia dvoch substantív typu *strecha domu* sa zrútila možno vynechať podradený člen (nezhodný prívlastok *domu* – *strecha sa zrútila*), z komplexného pomenovania sa dá vypustiť nadradený člen ako menej závažný. Druhé substantívum pritom, pravda, prechádza z genitívu do syntaktického postavenia „nadradeného člena“, kde prispôsobuje „novej funkcii“ aj svoj tvar a zastupuje celé slovné spojenie: *zjedol kus syra* – *zjedol syr*; *vypil pohár vína* – *vypil víno*; *leží na kope sena* – *leží na sene*. Pravda, výpoveď s kategoriálnym substantívom je bohatšia, úplnejšia a presnejšia.

V týchto spojeniach obidve substantíva plnia nerozdielne jedinú syntaktickú funkciu (podmetu, predmetu, príslovkového určenia), ktorú ináč v takomto spojení má iba nadradené substantívum. Porov. *Kus syra leží na stole*. – *Zjedol kus syra*. – *Mucha odletela z kusa syra*. x *Strecha domu bola v dobrom stave*. – *Vichrica poškodila strechu domu*. – *Spadol zo strechy domu*.

V spojení substantív typu *kus syra*, *pohár vody* sa prejavuje podobná tendencia ako v spojení pomocného slovesa (fázového, modálneho, limitného) s neurčitkom, resp. sponového slovesa so substantívom, adjektívom ap., ktorú

J. Ružička (1959, s. 17 – 18) charakterizoval ako recipročnú syntagmu súvisiacu s pojmom zloženého prísudku a vetného základu a J. Kačala (1993) ako spojenie kategoriálneho substantíva s pripojeným substantívom, ktoré naplňa individuálnym významom celé slovné spojenie. Vo vetách *Kus syra leží na stole. – Pod oknami kvitol záhon ruží. – Zjedol kus syra. – Vypil pohár vína. – Na tortu minuli tucet vajec. – Doma nebolo ani štipky soli.* substantíva *kus*, *záhon*, *pohár*, *tucet* a *štipky* vyslovujú formu (útvár, resp. kvantitatívnu formu) toho, čo pomenúva substantívum v genitíve. Formálnym prvkom komplexného vetného člena je nadradené kategoriálne substantívum, ktoré svojím tvarom v stavbe vety spája zložený vetný člen s druhým členom syntagmy. Vo vetách *Kus syra leží na stole. – Pod oknami kvitol záhon ruží.* sú substantíva *kus* a *záhon* v nominatíve preto, lebo predikáty *leží* a *kvitol* sú vyjadrené subjektovými slovesami, ktoré od substantíva v podmete požadujú tvar nominatívu. Vo vetách *Zjedol kus syra. – Vypil pohár vody. – Na tortu minuli tucet vajec.* sú substantíva *kus*, *pohár* a *tucet* v akuzatíve preto, lebo predikáty *zjedol*, *vypil* a *minuli* sú vyjadrené objektovými slovesami, ktoré od substantíva v predmete vyžadujú tvar bezpredložkového akuzatívu. Vo vete *Doma nebolo ani štipky múky.* je substantívum *štipky* vyjadrené genitívom preto, lebo predikát vety *nebolo* je vyjadrený plnovýznamovým existenciálnym slovesom v zápore, ktoré od substantíva v podmete požaduje záporový genitív. Podmet v genitíve je však synonymný s nominatívnym podmetom: *Doma nebola ani štipka múky.* Významovým prvkom komplexného vetného člena je substantívum v genitíve. Komplexnosť vetného člena je vymedzená jednotou obsahu a formy tohto spojenia: obsahovú a formálnu stránku zabezpečuje nadradené kategoriálne substantívum (v stavbe vety môže vstupovať do koordinatívneho, predikatívneho alebo determinatívneho vzťahu; formálne s ostatnými vetnými členmi sa môže spájať parataxou alebo hypotaxou), významovú stránku komplexného vetného člena zabezpečuje podradené substantívum v genitíve.

Možnosť rozvitia nadradeného substantíva (kvantitatívnym) prívlastkom je dôkazom toho, že substantívum vyjadrujúce formu alebo kvantitatívnu formu (mieru) toho, čo pomenúva substantívum v genitíve, nie je kvantitatívnym prívlastkom. Kvantitatívny prívlastok nemôže byť rozvitý prívlastkom. Napr.:

Päť veľkých kusov syra leží na stole. – Pod oknami kvitli dva záhony ruží. – Zjedol niekoľko kusov syra. – Vypil dva plné poháre vody. – Na tortu minuli pol tucta vajec. – Kupoval dva litre mlieka. – Niesol dva košíky hrušiek. – Denne vyfajčil až dve škatulky cigariet. – Veľká väčšina zamestnancov bola spokojná. – Deti sa hrali na veľkej hromade piesku.

Komplexný vetný člen sa vyjadruje:

a) **genitívom obsahu** pri látkových a kusových substantívach, napr.: *kus/krajec/smidka chleba, kus/hruda/homôľka syra, kocka/homôľa cukru, hlávka kapusty, strúčik cesnaku, zrnko maku, steblo slamy, bylka trávy, zdrap/hárok papiera, polienko dreva, tablička čokolády, kvapka/glg vody, hlt piva, kropaj potu, koliesko dymu; štipka poctivosti, iskierka nádeje, kus pravdy; stoh slamy, snop pšenice, viazanica raždí, kytica ruží, viazanička cibule, štôš dreva, vrstva hliny, pás zeme, kopa štrku, hromada piesku, pruh látky, strapeč hrozna, mračno prachu, kaluž krvi, oblak/kúdoly dymu, molekula kyslíka; kôпка nešťastia; skupina ľudí, húf detí, zástup divákov, hŕba cestujúcich, množstvo záujemcov, čata železničiarov, hliadka policajtov, družstvo vojakov, pluk delostrelcov, skupina záchranárov, banda lupičov, počet obyvateľov, dvojica manželov; stádo kráv, črieda koní, krádeľ husí, svorka vlkov, roj včiel; rad domov, reťaz áut/spomienok, hromada kameňov, hŕba tehál, zásoba potravín ap.;*

b) **genitívom meraného množstva**, keď nadradené kategoriálne substantívum vyjadruje kvantitatívnu formu, mieru toho, čo označuje podradené substantívum v genitíve, napr.: *kopa ľudí, lyžička cukru/soli, lyžica múky, hromada/kopa problémov, hrstka pracovníkov, štvrtina uchádzačov; pohár/vedro/hrnček vody, voz slamy, fúra dreva/sena, vrece zemiakov/múky/cukru, hrniec kapusty, náručie sena, kôš/košík hrušiek, balíček/vrecúško čaju, škatuľka cigariet, tanier/misa/vareška/lyžica polievky, hrnček/šálka/liter mlieka, sud/liter/fláša/pohár vína, pohárik/kalištek vodky/pálenky, kilogram/kilo cukru, tona/vagón uhlia, meter látky, kubík dreva, záhon ruží, ár/hektár lesa; chvíľka hudby/poézie, okamih váhania; plná izba ľudí, plné ústa reči, plná hlava starostí, plná tanistra jedla; za miskú halušiek, do kolien blata, vyše hlavy snehu ap.*

Termín **komplexný vetný člen** je v syntaxi nový, ale potrebný. Spolu s termínom rovnorodý vetný člen (pozri Moško, 1997, s. 41 – 42) ho pokladáme za zložený vetný člen, ktorý signalizuje, že niektoré formálne a obsahové prvky vety sa vyjadrujú analyticky.

Literatúra

- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1989): Skladba spisovné češtiny. 2. vyd. Praha: Státní nakladatelství. 477 s.
- HORECKÝ, J. (1987): Obsah, forma a funkcia syntagmy. Slovenská reč, 52, s. 362 – 365.
- KAČALA, J. (1993): Kategoriálne slová v slovných spojeniach. (Príspevok k teórii jazykového významu). Jazykovedný časopis, 44, s. 14 – 24.

MIKO, F. (1959): Prívlastkový genitív. In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 187 – 200.

MIKO, F. (1962): Rod, číslo a pád podstatných mien. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 256 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966. 895 s.

MOŠKO, G. (1997): Príručka vetného rozboru. 1. vyd. Prešov: Náuka. 207 s.

NIŽNÍKOVÁ, J. (1983): Kvantitatívny prívlastok. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 6. Red. M. Štec. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 101 – 110.

ORAVEC, J. (1961): Prívlastok v genitive. Jazykovedný časopis, 12, s. 71 – 88.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. (1982): Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 268 s.

PATÁKOVÁ, M. (1987): Ako rozoberať vety. 4. doplnené vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 200 s.

PAULINY, E. (1981): Slovenská gramatika (Opis jazykového systému). 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 323 s.

RUŽIČKA, J. (1959): Základné sporné otázky slovenskej skladby. In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 7 – 34.

Testy zo slovenského jazyka '96. 1. vyd. Bratislava: Didaktis, 1996. 97 s.

ODBORNÁ LEXIKA VO VŠEOBECNOM VÝKLADOVOM SLOVNÍKU

Klára Buzássyová (Bratislava)

Profesor Ján Horecký je prítomný v slovenskej jazykovede nielen vlastným vedeckým dielom. Významná je aj jeho pomoc takmer všetkým kolektívom autorov pripravujúcim v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV výkladové a prekladové lexikografické diela súčasnej slovenčiny. Bol členom redakcie Slovníka slovenského jazyka (6 zv., 1959 – 1968), recenzentom Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1. vyd., 1987; 3. vyd., 1997). Pri práci na Veľkom slovensko-ruskom slovníku (6 zv., 1979 – 1995) bol alebo členom redakcie alebo recenzentom jednotlivých zväzkov. Pri tejto práci venoval osobitnú pozornosť spracovaniu odbornej terminológie. Nebude preto azda nevhodné, keď náš príspevok na konferencii a do jubilejného zborníka na počesť profesora Horeckého tematicky zameriame na spracovanie odbornej slovnej zásoby v pripravovanom novom Slovníku súčasného slovenského jazyka.

1.1. Výber terminologickej slovnej zásoby vo všeobecnom výkladovom slovníku, teda aj v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (ďalej SSSJ), ktorý sa pripravuje na našom pracovisku v rámci rovnomennej grantovej úlohy, je istým kompromisom. Je to kompromis medzi typom a žánrom slovníka – pripravujeme všeobecný, nie špeciálny viaczväzkový slovník väčšieho rozsahu (asi 200 000 slov); na druhej strane sa žiada urobiť zádosť základnej civilizačnej tendencii súčasnosti, a tou je ustavičné pribúdanie odborných termínov do informačnej výbavy človeka. Dnešná bohatá profesijná diferenciácia, rýchle napredovanie vedeckého výskumu, záujem o sebazvdelávanie a rekvalifikáciu, ako aj dôraz na interdisciplinárne zameranie lingvistiky a iných vied kladú zvýšené nároky aj na znalosť terminológie, ktorá tvorí popri bežnej lexike veľmi rozsiahlu podmnožinu (Filipec, 1995, s. 43). Známy je, pravda, aj veľký nepomer v rýchlosti a miere narastania lexikálnych jednotiek všeobecnej (bežnej) lexiky a termínov v terminologických sústavách rozličných odborov – terminologická lexika narastá podstatne rýchlejšie. S tým musí lexikograf počítať. Napríklad v úvode veľkého slovníka nemeckého jazyka vydavateľstva DUDEN (Das große Wörterbuch der

deutschen Sprache. Red. G. Drosdowski. 6 zv., 1976 – 1981) sa uvádza, že keby sa nerobil starostlivý výber odborných termínov do tohto slovníka, muselo by sa doň zaradiť 60 000 elektrotechnických termínov, 250 000 medicínskych termínov, 3,5 milióna termínov organickej chémie. Slovník pritom obsahuje 500 000 heslových slov.

Priestor, ktorý má v SSSJ ako všeobecnom výkladovom slovníku odborná lexika, je celkovo determinovaný miestom odbornej komunikačnej sféry medzi ostatnými komunikačnými sférami v súčasnej jazykovej situácii. Je všeobecne známe, že v porovnaní so staršími slovníkmi, ktoré sa dominantne opierali o jazyk krásnej literatúry, v moderných slovníkoch sa proporcie, v akých texty jednotlivých komunikačných sfér a funkčných štýlov spoluurčujú spisovný jazyk, menia v prospech odbornej aj publicistickej sféry. Rastie aj význam hovorených prejavov.

1.2. Hartwig Kalverkämper, autor kapitoly venovanej spracovaniu odborných slov vo všeobecnom výkladovom slovníku v medzinárodnej lexikografickej encyklopédii (Wörterbücher/ /Dictionaries/Dictionnaires..., 1989, s. 688 – 693) charakterizuje súhrne lexiku, ktorou všeobecné slovníky prekračujú hranice všeobecne známych výrazov (a zahŕňajú to, čo je v nich „zvláštne“) a zaraďuje ju do dvoch zón:

a) **zóna všeobecnovednej lexiky** (allgemein-wissenschaftliche Wortschatz) obsahujúca tie odborné výrazy, ktoré sú v porovnateľných významoch zastúpené vo viacerých alebo v mnohých odboroch;

b) **zóna obsahujúca bežne známe**, v každodennom živote často používané **odborné výrazy**. Sú to odborné výrazy, o ktoré sa zaujímajú laici, najmä tí, čo majú istý stupeň vzdelania. Sú to dnes predovšetkým termíny z medicíny, informatiky, výpočtovej techniky, techniky vôbec, ekológie a niektoré ďalšie. Toto vymedzenie je prijateľné pre stručnejšie aj rozsiahlejšie slovníky a porovnanie slovníkov niekoľkých národných jazykov ukazuje, že podobne sa stanovujú zásady výberu odbornej lexiky vo viacerých lexikografických dielach. Napriek tomu sa možno presvedčiť, že v spôsobe spracovania, ale najmä v miere signalizovania odbornej lexiky vo všeobecných slovníkoch jednotlivých národných jazykov sú značné rozdiely.

1.3. V koncepcii *Slovníka súčasného slovenského jazyka* sa uvádza, že z terminologickej lexiky sa nebudú spracovávať úzko odborné termíny, bude sa prihliadať na vyvážené zastúpenie štandardizovaných termínov a profesionalizmov z rozličných odborných i záujmových komunikačných sfér a z rozličných druhov prameňov. Dáva sa prednosť tým termínom, ktoré sú známe aj za úzkymi hranicami

daného odboru. Pri výbere termínov majú prednosť populárno-náučné texty, texty stredoškolských učebníc, encyklopedické príručky a doloženie termínu z dennej tlače (napr. z odborných príloh denníkov) pred terminologickými slovníkmi a odborovými normami. Aj naostatok spomenuté texty však sú jedným z prameňov SSSJ. Počíta sa tiež s tým, že korpus textov slovenského jazyka (elektronická kartotéka JÚLEŠ SAV) sa bude postupne dopĺňať aj súpismi termínov, ktorými sa zaoberajú odborné terminologické komisie pracujúce pri jednotlivých ministerstvách.

Skúsenosť z doterajšieho zachytávania terminológie v SSSJ ukazuje, že problémom nie je ani tak prijatie istých zásad výberu, ako skôr aplikácia prijatých zásad pri praktickom koncipovaní slovníka. Predpokladáme, že primeranosť blížiac sa optimálnosti výberu sa dosiahne len postupne, po skúsenostiach s prípravou prvého zväzku slovníka.

V čom sú hlavné problémy, ktoré treba riešiť v rámci spracovania odbornej lexiky v SSSJ?

2.1. Zastúpenie odborov. Istú inšpiráciu a hlbšie poznatky z problematiky zaraďovania termínov do pripravovaného slovníka možno získať z výsledkov porovnania šiestich slovníkov malého a veľkého typu francúzštiny, nemčiny a angličtiny v citovanej medzinárodnej lexikografickej encyklopédii. H. Kalverkämper zistil v skúmaných slovníkoch 22 úplne a väčšinou zastúpených odborov (napr. architektúra, chémia, geológia, matematika, medicína, astronómia, geografia, filozofia, fyzika...). Naproti tomu výraznejšie divergencie sú v zastúpení odborov (aj konkrétnych termínov v analyzovaných slovníkoch), ktoré reprezentujú v súčasnosti prudko sa rozvíjajúce odbory, ako je napr. informatika, ekológia, počítačová terminológia. Kalverkämper do tejto druhej skupiny právom zaraďuje aj terminológiu humanitných vied. Z aspektu zastúpenosti odborov je úlohou stanoviť vhodný počet kvalifikátorov rozličných odborov. Na ilustráciu môžeme uviesť, že citovaný šesťzväzkový DUDEN a aj jednozväzkový, ale veľmi obsažný DUDEN – Deutsches Universal Wörterbuch A – Z (2 vyd., 1989; obsahuje 120 000 slov) má 180 kvalifikátorov rozličných odborov. Slovník spisovné češtiny (2. vyd., 1998) ich má 93. Doterajší počet odborových kvalifikátorov (t. j. kvalifikátorov špeciálnych odborov) v SSSJ je 111. Tento počet pokladáme za porovnateľný so spomínanými slovníkmi, lebo v nemeckých slovníkoch sa počet odborových kvalifikátorov zvyšuje aj zdvojovaním niektorých odborov – osobitne sa uvádzajú termíny pre daný odbor (Fachsprache, kvalifikátor fach(sprach)lich, skratka fachspr.) a osobitne kvalifikátory pre reč odborníkov daného odboru (Sondersprache). Táto dištinkcia približne zodpovedá oficiálnym (štandardizovaným) termínom odboru a výrazom

ekvivalentným našim profesionalizmom, alebo podľa iného chápania tzv. profesionálnym slangom. (V koncepcii pripravovaného SSSJ dávame prednosť pojmu a termínu profesionalizmus.) Spomenuté dve skupiny termínov v nemčine majú napr. označenie *Bergbau*, *Bergmannsprache*, *Druckwesen*, *Druckersprache*.

2.2. Signalizovanie odborných termínov v slovníkoch. Ako sme už naznačili, značné rozdiely medzi slovníkmi sú v miere signalizovania príslušnosti slova k istému odboru. S tradíciou nemeckých, francúzskych, aj našich, stredoeurópskych slovníkov s bohatým súborom odborových kvalifikátorov sú v jasnom protiklade anglické slovníky vypracúvané vo Veľkej Británii. Autori COBUILD-u (1993) pripomínajú, že slovník zahŕňa slová terminologického pôvodu, ktoré sa pravidelne používajú v centrálnej slovnej zásobe. Záujemcov o množstvo technických termínov odkazujú na špecializované terminologické slovníky. Cobuildovské výklady terminologického významu slov nie sú v slovníku signalizované nejakým špecifickým formálnym spôsobom, napr. skratkou odboru, ktorá by signalizovala terminologickú príslušnosť. V zmysle blízkom pojmu „terminus technicus“ sa používa označenie *technical*. Do istej miery odlišne, ale v princípe obdobným spôsobom postupuje Longmanov slovník (britskej i americkej) angličtiny. Používa sa v ňom však aj zovšeobecňujúci kvalifikátor – dvojnázov *INDUSTRY/SCIENCE*, ktorý čitateľovi signalizuje, že daná lexikálna jednotka má hlavný výskyt vo vyjadrovaní v oblasti priemyselných technológií a v príslušných vedných odboroch.

3. Používanie všeobecných a špeciálnych odborových kvalifikátorov v SSSJ. V SSSJ v zásade pokračujeme v tradícii signalizovať príslušnosť k odbornej, resp. terminologickej lexike špeciálnymi odborovými kvalifikátormi. Prijímame však aj isté zmeny (najmä v miere používania týchto kvalifikátorov) a niektoré iné spresňujúce modifikácie, ako ukážeme nižšie). Získavame teda poučenie aj zo spomínaných inojazyčných slovníkov. Keďže v slovenskej lexikografii je tradícia (uplatňovaná aj v niektorých iných slovníkoch, napr. v *Slovníku spisovné češtiny* (1998), v nemeckých slovníkoch) používať okrem kvalifikátorov označujúcich konkrétne vedné a technické odbory aj súhrnný kvalifikátor „odborný výraz“ (skratka odb.) nem. „fachsprachlich“ (skratka fachspr.), pokladáme za potrebné v prvom rade presnejšie určiť, v akých prípadoch sa bude používať súhrnný kvalifikátor odb., v ktorých prípadoch sa dá prednosť uvádzaniu kvalifikátorov konkrétnych odborov, prípadne kedy možno pripustiť kombináciu obidvoch týchto možností. Vychádzame totiž z predpokladu, že miera používania všeobecného kvalifikátora odb. závisí okrem iných koncepčných vecí aj od typu slovníka. V rozsiahlejšom, resp. veľkom viacväzkovom výkladovom slovníku národného

jazyka, akým je pripravovaný SSSJ, nemusí byť a ani nie je funkcia, resp. oblasť pôsobnosti zovšeobecňujúceho či súhrnného kvalifikátora totožná s funkciou obdobného kvalifikátora v slovníku tzv. malého typu, či napr. v žánrovo odlišnom slovníku (napr. v slovníku cudzích slov). Nemecké slovníky vrátane jednozväzkového (ale so 120 000 slovami) DUDEN Deutsches Universal Wörterbuch... (1989) používajú kvalifikátor fachspr. značne úsporne.

3.1. Po analýze dosiaľ skoncipovaného textu 1. zväzku SSSJ, po posúdení adekvátneho aj menej vhodného používania všeobecného kvalifikátora sa ukazuje potrebné nasledujúce spresnenie zásad používania tohto kvalifikátora:

3.1.1. Vzhľadom na SSSJ ako typ slovníka, v ktorom má relatívne dostačujúci priestor predstavenie odbornej lexiky v rozčlenení podľa jednotlivých odborov a ich signalizovaní pomocou skratiek kvalifikátorov konkrétnych odborov, budú autori používať všeobecný kvalifikátor odb. iba zriedkavejšie. Keď sa formálne (výrazovo) ten istý termín vyskytuje v porovnateľných významoch vo viacerých odboroch, spravidla sa dáva prednosť označovať tieto výskyty kvalifikátormi konkrétnych odborov. Často ide o osobitne číslované významy. Napríklad: „cementácia“ 1. (pôdohos.) druhotné spevnenie, stvrdnutie: *c. pôdy* 2. (geol.) prirodzené druhotné spevnenie usadenej horniny: *c. rudných ložísk* 3. (hut.) získavanie kovov z roztokov ich solí pôsobením iného kovu: *c. medi*. 4. (ban.) spôsob uzávierok vodonosných, príp. plynonosných vrstiev cementom.

3.1.2. V SSSJ sa bude všeobecný kvalifikátor odb. používať úsporne, v nijakom prípade nie je namieste používať ho tak „celoplošne“, ako sa kvalifikátor odborný výraz používa v akademickom *Slovníku cudzích slov* (ASCS, 1997). Kvalifikátor odb. v SSSJ používame vtedy, keď nedokážeme presne kvalifikovať odbornú sféru použitia, pričom odbornosť výrazu je zrejmá. Často ide o sféry činnosti, ktoré možno schematicky označiť ako ‘technologický postup’, ‘organizačný postup’, ‘sféra obchodu’, ‘práca s textami’ a pod. Napríklad: „adjustácia“ 1. (odb.) vybavovanie, vybavenie niečoho všetkým potrebným (na ďalšiu manipuláciu, fungovanie, dopravu a i.), náležitá úprava, príprava niečoho: *a. tovaru, prístrojov (na dopravu, predaj)*; *a. spisu (náležitými prílohami)*; *a. faktúry* jej kontrola pred odoslaním; *a. lieku* zhotovenie z liečivých prípravkov; 2. (psych.) zvláštny prípad adaptácie spočívajúci v optimálne prispôbenom správaní jednotlivca vzhľadom na spoločenské normy (v texte nášho príspevku záznam hesiel zjednodušujeme, nepoužívame celú slovníkovú typografickú úpravu). Dané heslo je zároveň príkladom na jedinú možnú kombináciu kvalifikátora odb. a skratky konkrétneho odboru v jednej heslovej stati. Táto kombinácia sa môže vyskytovať vtedy, keď sa jeden konkrétny odborný význam výrazne odlišuje od všeobecnosti

vedného významu heslovej lexikálnej jednotky, ktorá pod označením kvalifikátora odb. zhŕňa odborné spojenia fungujúce v rozličných sférach činnosti. Vzdialenejší (nesubsumovateľný) význam (v danom prípade psychologický termín) je vyčlenený ako osobitne očíslovaný význam.

3.1.3. Pri všeobecnom výkladovom slovníku, akým je SSSJ, nie je dôraz na tom, že slovo je terminologickej povahy, ale (na rozdiel napr. od terminologických slovníkov) na tom, že preniklo aj za úzke hranice odboru, má širšie použitie (používajú ho a zaujímajú sa oň nielen odborníci, ale aj širšia laická verejnosť). Vlastnosť výrazov, ktoré fungujú aj ako termíny istého odboru aj v širšom používaní, sa premietne v ich spracúvaní v SSSJ aspoň trojakým spôsobom:

a) časť z nich (kritériom je miera použitia za hranicami odboru) sa používa bez odborového kvalifikátora, teda ako neutrálna lexikálna jednotka alebo význam lexikálnej jednotky patriaci do všeobecnej slovnej zásoby: napr. slovo *eufória* vo význame 'subjektívny pocit dobrej nálady, pohody až povznesenosti', ako ho dokumentujú spojenia: *predvianočná eufória*; *ponovembrová eufória zakrátko pominula*. Ďalej napr. výrazy *eutanázia*, *fakultatívny*, *gastronómia*, *gastronomický*, *exhalát*, *emulzia* a i.;

b) početné lexikálne jednotky majú významovú štruktúru prezentovanú tak, že definícia základného významu nie je opatrená nijakým odborovým kvalifikátorom, prezentuje sa teda ako neutrálna a podávajú sa aj doklady z bežného, ne-terminologického používania, po nej nasleduje dokumentovanie a výklad terminologických použití. Napríklad: „gradácia“ zmena stavu nebadateľnými krokmi obyč. smerom hore, vyššie a pod., stupňovanie, zosilňovanie, zväčšovanie: g. *výkonu*, *úsilia*, *napätia*; g. *hlavnej myšlienky*; (lit.) usporiadanie slov, slovných spojení alebo väčších významových celkov tak, že stupňujú, zosilňujú účinok textu; (hud.) stupňovanie výrazových prostriedkov (narastaním sily zvuku, zmnožovaním počtu hlasov a pod.); (lingv.) tvorenie druhého a tretieho stupňa prídavných mien a prísloviak, komparácia ...

c) Ďalšou prijatou zásadou SSSJ (na návrh A. Jarošovej prednesený na interných poradách kolektívu autorov) je nepoužívať všeobecnú definíciu, resp. všeobecnú, spoločnú časť definície výskytov termínu vo viacerých odboroch ako (samostatný) zhrňujúci odborný význam (signalizovaný kvalifikátorom odb.), ak by to bol iba lexikografický konštrukt, abstrakcia, ktorú nevieme exemplifikovať živými dokladmi zo širšieho ako odborného vyjadrovania. Napríklad v hesle „abrázia“ nepoužijeme výklad 'odb. obrusovanie vrchných vrstiev niečoho', na ktorý nemáme doklady. Pretože vieme dobre špecifikovať konkrétne odbory, v ktorých

sa tento termín používa, dané heslo bude mať v SSSJ takéto riešenie: „abrázia“ 1. (geol.) obrusovanie, rozrušovanie pevnými časťami uvádzanými do pohybu vodou, ľadom...; 2. (lek.) zákrok spočívajúci v obrúsení, zoškrabaní niečoho: *a. očnej rohovky; a. dutín maternice.*

3.1.4. V SSSJ je prípustné aj uvádzanie terminologických významov s osobitným číslovaním kombinované so spracovaním niektorých spojení na konci distribučnej oblasti bežnej lexikálnej jednotky, a to vtedy, keď tieto terminologické významy sú formulačne blízke príslušnému neterminologickému významu (k tomu porov. Filipec, 1995, s. 43). Napríklad:

„globálny“ 1. vzťahujúci sa na celý okruh javov, problémov a pod.; syn. celkový, súhrnný, všeobecný: *g. pohľad, výskum; g. rozpočet, plán; g-e riešenie;* (ped.) *g-a metóda čítania* staršia metóda, podľa ktorej sa učia čítať slovné celky bez slabikovania; (geol.) *g-a tektonika* geodynamický model, podľa ktorého zemskú litosféru tvorí niekoľko susediacich krýh; 2. týkajúci sa celého sveta, majúci celosvetový význam, dosah a pod.: *g-a ekonomika, stratégia; g-e nebezpečenstvo; g-e otepľovanie, znečisťovanie; g-a katastrofa, vojna; čeliť globálnej finančnej kríze;* (ekon.) *g. marketing* chápaný zahraničné trhy ako jeden svetový trh; (výpoč. tech.) *g-e počítačové siete* siete zabezpečujúce prepojenie počítačov medzi štátmi a kontinentmi (napr. INTERNET); (fyz.) *g-e žiarenie* celkové žiarenie dopadajúce na zemský povrch.

3.2. Dotkneme sa ešte jedného problému – štylistickej hodnoty slova so zreteľom na možnosti spájania všeobecného kvalifikátora a špecifických odborových kvalifikátorov so štylistickými kvalifikátormi. Často sa spájajú kvalifikátory kniž. a odborný výraz (kniž. a odb.).

Zdanlivo ide o bezproblémovú vec. Kombinovanie týchto kvalifikátorov sa v našej lexikografii využíva bežne a hojne či už ako dvojkombinácia pri charakteristike jednovýznamového slova, alebo sa kvalifikátory kniž. a odb. (resp. v opačnom poradí) umiestňujú v heslových statiach oddelene, pri dotváraní výkladu viacvýznamových lexikálnych jednotiek.

S veľmi častým, takmer „celoplošným spájaním“ kvalifikátorov kniž. a odb. sa stretáme najmä v akademickom *Slovníku cudzích slov* (ASCS, 1997). Aj keď principiálne nemožno voči takémuto hodnoteniu slov vecne nič namietat', však knižnosť a odbornosť ako lingvistické kategórie jazykovedci často spomínajú spolu, fungujú akoby ruka v ruke, žiada sa opäť zdôrazniť, že typ a žáner slovníka môže ovplyvňovať adekvátnosť či menšiu vhodnosť širokého uplatňovania dvojkombinácie týchto kvalifikátorov. Uvedieme argumenty, ktoré, ako dúfame, podpora náš názor, že v rozsiahlejšom všeobecnom výkladovom slovníku sú-

časnej slovenčiny je možné používať spomenutú dvojkombináciu kvalifikátorov rozvážne, bez zbytočného nadužívania.

3.2.1. Prvý, celkom pragmatický argument: čím viac štýlových (štylistických) kvalifikátorov v prípadnej kombinácii s odborovými kvalifikátormi v konjunkcii alebo v disjunktívnom vzťahu uvádzame, tým zraniteľnejším daný slovník robíme. Zväčšuje sa totiž pravdepodobnosť narastania nielen súhlasného, ale aj nesúhlasného vnímania daného hodnotenia používateľmi z radov odbornej aj laickej verejnosti.

3.2.2. Ďalší argument súvisí s typom slovníka: V ASCS (1997) ako slovníku špecializujúcom sa na informáciu, aké cudzie, presnejšie aké prevzaté slová v danom jazyku sú a akou cestou sa doň dostali, je akcent na pôvode slova. Prevzaté slová, najmä internacionalizmy gréc. a lat. pôvodu, sa do slovenčiny aj do češtiny (jazyka originálu citovaného slovníka) dostávajú hlavne prostredníctvom vrstvy termínov z rozličných odborov a prostredníctvom vrstvy knižných, v iných slovníkoch „vzdelaneckých“ slov (porov. nem. kvalifikátor *bildungssprachlich*). Odtiaľ častotť spájania kvalifikátorov odb. a kniž. Ale bádatelia právom poukazujú na to, že spolu s internacionalizáciou slovnej zásoby prebieha proces štylistického zneutrálneovania niektorých prevzatých slov. Ak A. Jedlička (1978, s. 173) definoval internacionalizáciu ako zvyšovanie podielu a frekvencie prevzatých slov v odbornom, publicistickom úze a sčasti aj v bežne hovorených prejavoch a ich štýlovú neutralizáciu a ako príklady zneutrálneovania uviedol výrazy ako *organizácia*, *efektívny*, *optimálny*, *normovať* a i., treba počítať s tým, že proces zneutrálneovania prevzatých slov sa nezastavil, prebieha aj dnes.

3.2.3. Tretí dôvod na „možnosť úspory“ kvalifikátora „knižné slovo“ v pripravovanom slovníku SSSJ podopierame argumentom z dejín slovenského jazyka. Je to častokrát poprednými slovakistami (E. Paulíny, V. Blanár, J. Doruľa, J. Horecký) zdôrazňovaný významný zástoj latinčiny v dejinách slovenčiny. Preto aj internacionalizmy (medzi ktorými prevládajú slová latinského a gréckeho pôvodu) majú v slovenčine rovnako závažné, ak nie ešte závažnejšie miesto ako v iných (slovanských aj neslovanských) európskych jazykoch (porov. i Buzássyová, 1991, 1997). Napríklad kým heslo *garantovať* sa v KSSJ (1997) hodnotí alternatívnym kvalifikátorom kniž. alebo hovor. (v rámci jedno-významového slova), v SSSJ sa toto slovo spracúva ako dvojtýznamová lexikálna jednotka, kde 1. význam je neutrálny – dávať záväzný sľub, že sa niečo dodrží, 2. význam je hovorový – dávať slovnú záruku: *Nebudete škodovať, to vám garantujem*.

3.2.4. Kvalifikátor kniž. sa v normatívnom *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (KSSJ, 1987; 1997) pomerne nezriedka pripisuje výrazom, ktoré nie sú typické iba pre knižný štýl (a písaný jazyk), ale vyskytujú sa frekventovane aj v hovorenej reči (napr. *apelovať na niekoho*, *ašpirovať (na funkciu)*, *fantazmagória*, *inaugurácia*, *horibilný (horibilná suma)*). Pre kvalifikáciu slova ako knižného bol, zdá sa, jediným či rozhodujúcim kritériom cudzí pôvod slova, hoci veľmi mnoho iných internacionalizmov (europeizmov) je v tomto slovníku začlenených podľa nášho názoru adekvátne do neutrálnej slovenskej slovnej zásoby (napr. *netolerancia*, *decentralizácia*, *interný*, *externý*, *integrácia*, *devastácia*, *finálny (výrobok, výroba)* a mnohé ďalšie). Ale sú prv citované slová (*apelovať*, *ašpirovať* ...) skutočne v slovenčine stále „cudzie?“ Aj spôsob, akým sa vymedzujú „knižné slová“ v Zásadách spracovania KSSJ: ... „slová cudzieho pôvodu“, „zväčša súčasť pasívnej slovnej zásoby používateľov“ možno nechtiac do istej miery vysúva tieto slová zo slovnej zásoby slovenčiny¹. O čo odlišnejšie sa k internacionálnym výrazom správa slovník chorvátskeho jazyka Vladimíra Anića (*Rječnik hrvatskoga jezika*, 1991, 1994), ktorý má pre internacionálne slová s gréckymi a latinskými základmi kvalifikátory *europeizmus* (skratka *evr.*) a *klasický europeizmus* (skratka *klas. evr.*). Je to aj pre nás poučný, i keď asi sotva nasledovaniahodný príklad (na Slovensku nemáme potrebu a možno ani toľko spoločensko-politických dôvodov zdôrazňovať, aká bohatá je slovenská slovná zásoba na lexikálne jednotky predstavujúce súčasť európskeho kultúrneho dedičstva).

3.2.5. Keďže knižné slová sa pokladajú za charakteristické pre písomné prejavy v náučnom, publicistickom a administratívnom štýle, niektoré aj v umeleckom a rečníckom štýle, príznak knižnosti, ako sa vymedzuje v našej lexikografickej tradícii, sa môže zdať používateľovi slovníka ako priveľmi globálne, nivelizačne charakterizujúci značne rozdielne lexikálne jednotky. Pre časť tohto výraziva sa nám zdá preto priliehavejšie a pre používateľov slovníka azda inštruktívnejšie uplatňovať kvalifikátor „vyšší“ (skratka *vyš.*) ako motivačne priezračnejší termín pre lexikálne prostriedky vyššieho, nadnesenejšieho vyjadrovania. Vrstvu týchto prostriedkov tvoria ani nie natoľko domáce slová typu *skon*, *zomknúť sa* ako skôr europeizmy používané ľuďmi s istým vzdelaním. Zaradili by sme medzi ne napr. slová, resp. jeden z významov slov *imanentný*; *doména* *vyš.* oblasť pôsobenia;

¹ Z vlastnej skúsenosti, z rozhovorov s redaktorkami vydavateľstva Slovenský spisovateľ viem, že pri redigovaní odstraňovali z textov nielen slová označené v SSSJ ako knižné zastarané, teda krycím kvalifikátorom pre bohemizmy, ale signálom nespisovnosti či aspoň nevhodnosti bol pre ne aj kvalifikátor knižné slovo.

hymnus vyš. chválospev; *imaginácia* vyš. predstavivosť; *koncízny* vyš. stručný, zhustený; *fluidum* vyš. čaro a pod.

V heslovej stati SSSJ by uplatnenie kvalifikátora vyš. v kombinácii s inými kvalifikátormi vyzeralo napr. takto:

„amplitúda“ 1. rozdiel medzi maximom a minimom hodnôt určitej veličiny; najväčšia výchylka hmotného bodu pri kmitavom pohybe: *veľkosť a-y*; *ročná a. teploty*; ... (fyz.) *a. napätia striedavého elektrického prúdu*; (biol., ekol.) prispôsobivosť rôznemu prostrediu: *a. druhu*; 2. (vyš.) škála, šírka, rozpätie: *námetová a. dramatika*...

„fluidum“ 1. (vyš.) nehmotná substancja kladne pôsobiaca na okolie, príťažlivé pôsobenie; syn. čaro: *neopísateľné f. osobnosti*; *básnické, filozofické f.*; *f. tajomnosti, ženskosti*; *vyžaruje z nich akési fluidum alebo čo*. [Karvaš]; 2. (fyz.) predpokladaná neviditeľná a nezávažiteľná látka vyžarujúca energiu, ktorá je pôvodcom niektorých vlastností látok: *elektrické, magnetické f.*

Na záver iba pripomenieme, že vnímame ako neľahký problém aj štylistické hodnotenie členov toho istého slovotvorného hniezda pri domácich, ale najmä pri prevzatých základových slovách, ktoré nebýva pri všetkých členoch hniezda rovnaké, ale kvalifikátory by sa nemali pripisovať jednotlivým členom iba intuitívne. Táto problematika však už presahuje priestor tohto príspevku.

Literatúra

ANIĆ, V. (1991, 1994): Rječnik hrvatskoga jezika. Drugo dopunieno izdanije. Zagreb: Novi Liber.

BUZÁSSYOVÁ, K. (1991): Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek. *Jazykovedný časopis*, 42, s. 89 – 104.

BUZÁSSYOVÁ, K. (1997): Slovenčina ako stredoeurópsky jazyk. (Na okraj protikladu domáce/cudzie): In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, s. 69 – 78.

COLLINS COBUILD ENGLISH LANGUAGE DICTIONARY. Ed. John Sinclair. London – Glasgow, 1993.

DUDEN Deutsches Universal Wörterbuch A – Z. 2. Aufl. Red. G. Drosdowski. Mannheim – Wien – Zürich: Dudenverlag, 1989.

FILIPEC, J. (1995): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: *Manuál lexikografie*. Red. F. Čermák – R. Blatná. Praha: H & H, s. 14 – 49.

HAUSMANN, F. et al. (1989 – 1991): Ein Internationales Handbuch der Lexicographie. International Encyclopédie of lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie, vol. I. – III. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

JEDLIČKA, A. (1974): Spisovný jazyk v současné komunikaci. 2. vyd. Praha: Univerzita Karlova.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 1. vyd. Bratislava: Veda 1987; 3. doplnené a prepracované vyd. Bratislava: Veda, 1997. (KSSJ).

LONGMAN DICTIONARY of CONTEMPORARY ENGLISH. Suffolk: Longman Group Ltd. 1995.

Slovník cudzích slov. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Z českého originálu akademický slovník cizích slov. 1. zv. A – K; 2. zv. L – Ž. Spracoval kolektív autorov pod vedením Věry Petráčkovéj a Jiřího Krausa. Praha: Academia 1995. Preložili: Ľ. Balážová, J. Bosák, J. Genzor, I. Ripka, J. Skladaná. (ASCS)

Slovník slovenského jazyka. 1. – 6. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. (SSJ)

Slovník spisovné češtiny pro školy a veřejnost. 2. vyd. Red. F. Filipec – F. Daneš – V. Mejstřík. Praha: Academia 1998.

Veľký slovensko – ruský slovník. 6. zv. Red. E. Sekaninová. Bratislava: Veda, 1979 – 1995.

AUTORI

- Prof. PhDr. Vincent Blanár, DrSc., Grösslingová 67, 811 09 Bratislava
- Doc. PhDr. Ján Bosák, CSc., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava, E-mail: janob@juls.savba.sk
- PhDr. Klára Buzássyová, CSc. Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava, E-mail: klarab@juls.savba.sk
- Doc. Dr. Pavel Cmorej, CSc., Filozofický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava
- PhDr. Světlá Čmejrková, CSc., Ústav pro jazyk český AV ČR Letenská 4, 118 51 Praha 1, ČR, E-mail: cmejrkova@ujc.cas.cz
- Prof. PhDr. Ladislav Drozdík, DrSc., Kabinet orientalistiky SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava
- Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc., Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova 2, 818 01 Bratislava, P.O. Box 1
- Prof. Lubomír Ďurovič, Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet, Finngt. 12, S-224 71 Lund, Švédsko, E-mail: l.durovic@telia.com
- Prof. PhDr. Ján Findra, DrSc., Ul. Jána Stanislava 57, 841 05 Bratislava
- Adriana Ferenčíková, CSc., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava
- Prof. PhDr. Juraj Furdík, CSc., Katedra slovenského jazyka a literatúry FF Prešovskej univerzity, Ul. 17. novembra č. 1, 081 78 Prešov
- Prof. PhDr. Eva Hajičová, DrSc., Matematicko-fyzikální fakulta, Ústav formální a aplikované lingvistiky Univerzity Karlovy v Praze, 118 00 Praha 1, Malostranské nám. 25, ČR
- Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., Marianska 15, 900 31 Stupava
- PhDr. Jana Hoffmannová, CSc. Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1, ČR, E-mail: Hoffmann@Galaxie.ujc.cas.cz
- Prof. Milan Jelínek, Zborovská 39, 616 00 Brno, ČR
- Prof. PhDr. Jozef Jacko, CSc., 082 53 Petrovany 394
- Alexandra Jarošová, CSc., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava
- Prof. PhDr. Ján Kačala, DrSc., Pedagogická fakulta UK, Moskovská 3, 813 34 Bratislava

-
- Prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc., Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1, ČR
 - Prof. PhDr. Jiří Kraus, DrSc., Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1, ČR
 - Prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc., Katedra českého jazyka, FF Masarykova univerzita, Arne Nováka 1, 602 00 Brno ČR, E-mail: krcmova@phil.muni.cz
 - PhDr. Viktor Krupa, DrSc., Kabinet orientalistiky SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, E-mail: kokabinet@klemens.savba.sk
 - Prof. Király Péter, Németvölgyi út 72/c 1590 Budapest PF. 235, Maďarsko
 - Prof. PhDr. Ema Krošláková, CSc., Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Tr. A. Hlinku 1, 949 74 Nitra
 - PhDr. Olga Martincová, CSc., Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1, ČR, E-mail: MARTINCO@galaxie.ujc.cas.cz
 - PhDr. Ivan Masár, Sklenárova ul. 38, 821 09 Bratislava
 - Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc., Katedra slovenského jazyka FF UK Bratislava, Gondova 2, 818 01 Bratislava, P. O. Box 1
 - PhDr. Jiří Mezulánik, CSc. Slezská univerzita, Obchodně podnikatelská fakulta, Katedra komunikace, Univerzitní nám. 76, 73340 Karviná, ČR
 - Doc. Halina Mieczkowska, Instytut Filologii Słowiańskiej, ul. Mickiewicza 9/11, 30-120 Kraków, Polska, E-mail: halm@Vela.filg.uj.edu.pl
 - Doc. PhDr. Gustáv Moško, CSc., Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Ul. 17. novembra 1, 081 78 Prešov
 - PhDr. Olga Müllerová, CSc., ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1, ČR
 - PhDr. Mira Nábělková, CSc., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava
 - Prof. Neščimenko, G. P., DrSc., Institut slavianovedenija AN RAN, 117334 Moskva, Leninskij prospekt 32a
 - Doc. Pavol Odaloš, CSc., Pedagogická fakulta UMB, Zvolenská cesta 6, 974 01 Banská Bystrica
 - PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava
 - Prof. Jarmila Panevová, DrSc., Matematicko-fyzikální fakulta Ústav formální a aplikované lingvistiky Univerzity Karlovy v Praze, 118 00 Praha 1, Malostranské nám. 25, ČR
 - PaedDr. Matej Považaj, CSc., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava

- PhDr. Ivor Ripka, DrSc., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava
- PhDr. Anna Rácová, CSc., Orientalistický kabinet SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava
- Doc. PhDr. František Ruščák, CSc., Katedra slovenského jazyka FHPV Prešovskej univerzity v Prešove, Ul. 17. novembra 1, 080 78 Prešov
- Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc., Katedra slovenského jazyka a literatúry FF Prešovskej univerzity, Ul. 17. novembra 1, 080 78 Pešov
- Doc. Oľga Sabolová, CSc., Katedra slovenského jazyka FHPV Prešovskej univerzity, Ul. 17. novembra 1, 080 78 Prešov
- Doc. Jan Skácel, DrSc., Katedra komunikace, Obchodně podnikatelská fakulta, Slezská univerzita, Univerzitní nám. 76, Karviná
- PhDr. Jana Skladaná, CSc., Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava
- Prof. PhDr. Petr Sgall, DrSc., Matematicko-fyzikální fakulta, Ústav formální a aplikované lingvistiky Univerzity Karlovy v Praze, 118 00 Praha 1, Malostránské nám. 25, ČR, E-mail: sgall@ufal.ms.mff.cuni.cz
- Doc. PhDr. Daniela Slančová, Katedra slovenského jazyka a literatúry FF Prešovskej univerzity, Ul. 17. novembra 1, 080 78 Prešov, E-mail: slandan@unipo.sk
- Doc. PhDr. Miloslava Sokolová, CSc., E-mail: miloslava.sokolova@sprachlit.uni.regensburg.de
- Lev N. Smirnov, DrSc., Institut slavjanovedenija AN RAN, 117334 Moskva, Leninskij prospekt 32a
- Doc. PhDr. František Šimon, CSc., Katedra jazykov UPJŠ, Mojmirova 2, 040 01 Košice
- Doc. PhDr. Pavol Štekauer, CSc., Katedra anglistiky a amerikanistiky FF Prešovskej univerzity, Ul. 17. novembra 1, 080 78 Prešov
- Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc., Filozofická fakulta UK, Gondova 2, 818 01 Bratislava, E-mail: pavol.zigo@fphil.uniba.sk
- PhDr. Jana Wachtarcziková, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava

ČLOVEK A JEHO JAZYK

1. JAZYK AKO FENOMÉN KULTÚRY

Na počesť profesora Jána Horeckého

EDITORKA

Klára Buzássyová

Návrh obálky Eva Kovačevičová-Fudala

Zodpovedná redaktorka Jitka Madarássová

Prvé vydanie. Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v Bratislave roku 2000 ako svoju 3326. publikáciu, z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra. 524 strán.

ISBN 80-224-0641-4

Človek a jeho jazyk

1. Jazyk ako fenomén kultúry

Na počesť profesora Jána Horeckého

Editorka
KLÁRA BUZÁSSYOVÁ

VEDA
Vydavateľstvo
Slovenskej
akadémie
vied

VEDA

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra

ISBN 80-224-0641-4